

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԼՆԻՆ ԵՎ ԼՆՆՅՈՒՆՆԵՐԸ

The Institute of Ancient Manuscripts after Mesrop Mashtots
“MATENADARAN” and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund
express their gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this book

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանը և «Մատենադարանի
բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը երախտագիտություն են
հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն գրքի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

KAREN MATEVOSYAN

ANI AND ITS CITIZENS

Yerevan – 2021

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

КАРЕН МАТЕВОСЯН

АНИ И ЕГО ГРАЖДАНЕ

Ереван – 2021

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԱՆԻՆ ԵՎ ԱՆԵՑԻՆԵՐԸ

Երևան – 2021

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

Մ 151

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ Վահան Տեր-Ղևոնդյան
պատմական գիտությունների դոկտոր

Մաթևոսյան Կարեն

Մ 151 Անին և անեցիները / Կ. Մաթևոսյան.-Եր.: Մատենադարանի հրատ.,
2021.- 464 էջ (ներդիր 48 էջ):

Գրքում ներկայացվում են Անիի պատմությունն ու քաղաքաշինությունը, քաղաքամերձ վանքերն ու բերդերը, ինչպես նաև սկզբնաղբյուրների հարուստ տեղեկություններն անեցիների՝ ազնվականների, քաղաքային տոհմերի և շարքային քաղաքացիների մասին:

Նախատեսված է հայոց պատմությամբ ու մշակույթով զբաղվող մասնագետների և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-897-01-1

© Մաշտոցյան Մատենադարան, 2021

© Կարեն Մաթևոսյան, 2021

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Միջնադարյան Հայաստանի պատմության մեջ Անին բացառիկ կարևոր դեր է կատարել ոչ միայն որպես երկրի քաղաքական ու հոգևոր կենտրոն, Բագրատունյաց շրջանում՝ թագավորանիստ և կաթողիկոսանիստ, այլև քաղաքային կյանքի, տնտեսության, արհեստների ու ամեության, մշակույթի և արվեստի զարգացման առաջնակարգ վայր:

Անիի պատմությունն ու մշակութային հարուստ ժառանգությունը՝ հատկապես ճարտարապետությունը, բազմաթիվ ուսումնասիրությունների առարկա են դարձել, ավելի քան 200 տարվա ընթացքում այդ մասին ստեղծվել է պատկառելի գրականություն¹: Պատահական չէ, որ քաղաքի պատմության և ընդհանուր մշակութային ժառանգության ուսումնասիրությունը հայագիտության մեջ հաճախ առանձին անունով «անիագիտություն» է կոչվում: Այս բնագավառի բազմաթիվ երախտավորներից են Ղևոնդ Ալիշանը, Մարի Ֆելիսիտե Բրոսսեն, Նիկողայոս Մառը, որի գլխավորած պեղումների շնորհիվ (1892-1893, 1904-1917 թթ.) Անին հայտնի դարձավ նաև միջազգային լայն շրջանակներում², Հովսեփ Օրբելին, Թորոս Թորամանյանը, Վարազդատ Հարությունյանը և շատ ուրիշներ:

Վերջին տասնամյակներին Անիի պատմության ու մշակութային ժառանգության տարբեր հարցերին անդրադարձել ենք նաև մենք մի շարք ուսումնասիրություններով³: Ներկա աշխատությունն անիագիտական նախորդ հրատարակություններից տարբերվում է նրանով, որ նվիրված է ոչ միայն բուն քաղաքին, այլև նրա տարածական ընդգրկմանը՝ մերձակա բնակավայրերին ու

¹ Ս. Գեջյան, Անի մատենագիտություն, Երևան, 2006: Գրքում նշված է Անիին վերաբերող՝ 1775-1995 թթ. հայերեն և այլ լեզուներով հրատարակված 1300 անուն աշխատություն: Sezai Yazici, Ani Bibliography, Ankara, 2017: Գիրքն ընդգրկում է 2029 անուն հրատարակություն:

² Ն. Մառի նախաձեռնությամբ պեղումների շրջանում «Անիական շարք» («Анийская серия») խորագրով հրատարակված գրքույկ-հաշվետվություններից բացի, գիտնականը լույս է ընծայել նաև Անիին նվիրված կոթողային աշխատություն՝ Н. Я. Марр, Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, М.-Л. 1934:

³ Կ. Մաթևոսյան, Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. Էջմիածին, 1997, նույնի՝ Սամվել Անեցու Ժամանակագրության ձեռագրերը և նորահայտ լրացումները, Երևան, 2009, նույնի՝ Անի-Շիրակի պատմության էջեր (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2010, Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրություն, աշխատասիրությամբ Կարեն Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, նույնի՝ Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր Մագիստրոս, Երևան, 2015, և այլն: Անիին վերաբերող մեր շուրջ չորս տասնյակ գիտական հոդվածների մի մասը նշված է սույն գրքի գրականության ցանկում:

վանքերին⁴, և առանձին բաժնով՝ Անիի բնակչությանը՝ անեցիներին: Վերջիններիս վերաբերյալ տեղեկությունները մեծ մասամբ պահպանվել են Անիի և նրա մերձակա վանքերի վիմագրերում և այդտեղ գրված ձեռագրերի հիշատակարաններում, ուստի անհրաժեշտություն է առաջանում քաղաքը դիտարկել վարչատարածքային ավելի լայն շրջագծով, այսինքն ուսումնասիրության նյութ դարձնել, պայմանականորեն ասած՝ մեծ Անին, քաղաքն իր մերձակա շրջապատով: Հայտնի է, որ Անին ուներ ընդարձակ արվարձաններ, միաժամանակ եկեղեցական-վարչական ամբողջություն է կազմել շրջակա մի քանի նշանավոր վանքերի հետ, որոնք են Հռոմոսը, Բագնայրը, Արջոռառիճը:

Անիի և անեցիների համար կարևորագույն հոգևոր կենտրոններ են եղել նաև՝ Արևմտյան Շիրակում, կաթողիկոսանիստ Արգինան, Մրենն ու Բագարանը, Տեկորը, Խծկոնքի վանքը, Արևելյան Շիրակում՝ Մարմաշենի ու Հառիճի վանքերը: Հայտնի են ևս մի քանի փոքր վանքեր ու եկեղեցիներ, ինչպես օրինակ Երերույքը, Կարմիր վանքը (Ախուրյանի ափին, Անիի մոտ), Լմբատավանքը՝ Արթիկի մոտ և այլն: Այս վայրերի վիմագիր արձանագրությունները և տեղում ստեղծված ձեռագրերի հիշատակարանները հսկայական նյութ են պարունակում Անիի պատմության մասին, դրանցում հիշատակվում են բուն քաղաքում գտնվող տեղանուններ (փողոցների, հյուրանոցների, կուղպակների և այլն), անեցի բազմաթիվ բարերարներ ու նվիրատուներ: Հետաքրքրական փաստ է, օրինակ, որ քաղաքի շրջակա վանքերի նվիրատվական վիմագրերում Անի քաղաքի փողոցների ու տեղավայրերի անունների ավելի շատ հիշատակություններ են պահպանվել, քան թե բուն քաղաքի արձանագրություններում:

Անեցիներն առավել սերտ կապ ունեին քաղաքի անմիջական հարևանությամբ գտնվող վերոնշյալ երեք վանքերի հետ, որոնցից գլխավորը Հռոմոսն էր, և որը կարելի է առանց չափազանցության կոչել Անիի վանքը, քանի որ այնտեղ էր քաղաքում գահակալած Բագրատունի թագավորների հանգստարանը (դամբարանավայրը):

Հռոմոսը, 1010 թ. հիմնադրված Բագնայրը ու հավանաբար նույն շրջանում կառուցված Արջոռառիճի վանքերն իրենց տեղադրությամբ մի եռանկյունի են կազմում Անիի շուրջը: Ուշագրավ է այս վանքերի՝ Անիի հետ ունեցած կապի մասին Թորոս Թորամանյանի դիտարկումը, որը գրում է. «Անպայման

⁴ Մենք առիթ ենք ունեցել Անի այցելելու երկու անգամ, 2012 թ. օգոստոսին և 2013 թ. սեպտեմբերի վերջին և հոկտեմբերին, որպես «Անին համատեքստում» միջազգային աշխատաժողովի մասնակից: Երկրորդ այցը չափազանց արդյունավետ էր, քանի որ հնարավորություն ունեցանք տեսնելու նաև Անիի շրջակա Հռոմոսի, Բագնայրի, Արջոռառիճի, Խծկոնքի վանքերը, Արգինան, Տիգնիսը, Բագարանը, Երագավորս-Շիրակավանը, Տեկորը, Տայլարը, Կարմիր վանքը, Ագարակը, Օղուզուն (Եզնկա), Մրենը:

Հոռոմոսի վանքը, Բագնայր, Արջոառիճո և անոնց նման 4-են մինչև 10 կիլոմետր հեռավորության վրա այժմ ավերակ գյուղեր Անիի արվարձաններն էին և անմիջական կապ ունեին քաղաքի ներքին վարչական և տնտեսական գործերու հետ»⁵։ Իհարկե, այս վանք-բնակավայրերն Անիի համար արվարձան կոչելը չափազանցություն է, սակայն եկեղեցական-վարչական, տնտեսական, մշակութային առումով դրանք անկասկած Անիի մասնիկներն էին։ Վիմական արձանագրությունները և մասամբ ձեռագրերի հիշատակարանները բացահայտում են այս վանքերի ունեցած առաջնակարգ դերն Անիի և անեցիների համար։ 13-րդ դարում Հոռոմոսի և Արջոառիճի երկու վանահայր դարձել են Անիի եպիսկոպոս, բազմաթիվ անեցիներ ուսանել են այս վանքերի դպրոցներում, հարյուրավորները նվիրատվություններ են կատարել վանքերին (հատկապես Անիում գտնվող տներ, կուղպակներ, պարտեզներ և այլն)։

Սույն աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից. առաջինը նվիրված է քաղաքի պատմությանը, հատկապես Բագրատունյաց շրջանին, որը ներկայացվում է «Անին որպես մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ» խորագրի ներքո, այնուհետև համառոտակի ներկայացվում են հետբագրատունյաց շրջանի դեպքերը և մշակութային կյանքը։ Հաջորդ բաժինը վերաբերում է Անի քաղաքի ընդգրկմանը և որոշ քաղաքաշինական հարցերի։ Սկզբնաղբյուրների միջոցով ներկայացվում են Անիի հնագույն քաղաքամասերը (Ներքին բերդ, միջնաբերդ, Փոքր քաղաք), քաղաքի փողոցները և այլն։ Այնուհետև խոսվում է արվարձանների, մերձակա վանքերի և բերդերի մասին, առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում են Հոռոմոսի, Բագնայրի և Արջոառի խոշոր վանքերը, նաև Տիգնիս բերդը, Ծառաքար-Մաղասբերդ ամրոցն ու նրա մոտակա Ծառավան բնակավայրը։

Գրքի երկրորդ մասը նվիրված է Անիի բնակչությանը, որը նորություն է, քանի որ ոչ միայն Անիի, այլև միջնադարյանի Հայաստանի որևէ այլ քաղաքի բնակչության մասին մինչև այժմ չի արվել նման հետազոտություն։ Անեցիներ են եղել այստեղ գահակալած թագավորներն ու թագուհիները, աթոռակալած կաթողիկոսներն ու եպիսկոպոսները, քաղաքում բնակված իշխաններն ու նրանց ընտանիքի անդամները, հոգևոր սպասավորությունը, զինվորականներ ու այլ զործիշներ, և մեծաթիվ քաղաքային դասը։ Այդ բաժնում նախ անդրադառնում ենք Անիի ազնվական տոհմերին՝ Պաիլավունիներին ու հատկապես Գրիգոր Մագիստրոս Պաիլավունուն, որի ջանքերով 11-րդ դարի երկ-

⁵ Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության (աշխատությունների ժողովածու), Երևան, 1942, էջ 328, տե՛ս նաև Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1985, 325-328։

րորդ կեսին կաթողիկոսական աթոռն անցավ այդ տոհմին: Նշում ենք նաև 13-րդ դարում Անիում հանդես եկած նոր Պառլամենտներին: Այնուհետև առանձին ենթաբաժիններում ներկայացվում են Բագնայրի վանքի հիմնադիր Սմբատ Մագիստրոսը և նրա տոհմը, Կեչառիսի վանքը կառուցած Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը և Հասանյան-Ապիրատյան տոհմը, որն Անիում կարևոր դերակատարություն է ունեցել հատկապես Շաղաղայանների իշխանության շրջանում:

Անիի բազմամարդ քաղաքային դասը բաղկացած էր արհեստավորներից, առևտրականներից, զանազան գործավորներից ու այլ խմբերից: Հայաստանի 11-14-րդ դարերի քաղաքների մեջ Անին կարելի է առաջատար համարել քաղաքային տոհմերի ու մեծ ընտանիքների մասին պահպանված տեղեկություններով, որոնց նվիրված է ուսումնասիրության մի հատվածը: Այստեղ քիչ չեն նաև պատմագիտության արդի ուղղություններից մեկին՝ առօրյականության պատմությանը, հասարակ մարդկանց կյանքին վերաբերող դրվագները: Իսկ եզրափակվում է աշխատությունը սկզբնաղբյուրների տվյալների հիման վրա կազմված «Անեցիների և քաղաքին առնչված անձանց անվանացանկով», որն ընդգրկում է 783 անուն:

2016 թ. Անին ընդգրկվել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային մշակութային ժառանգության ցանկում, որը մեծացրել է հետաքրքրությունը նրա նկատմամբ: Ուստի շատ կարևոր է Հայոց հնամյա մայրաքաղաքի պատմական, մշակութային, քաղաքակրթական դերի արժևորումը, անիական ժառանգության հետագա ուսումնասիրությունը և դրա ներկայացումը հայ և համաշխարհային հանրությանը: Այս առումով, ներկա հրատարակությունը նաև նպատակ ունի ուշադրություն հրավիրել Անիի շուրջը գտնվող հայկական վանքերի և այլ հուշարձանների վրա, որոնք միջնադարում սերտորեն կապված էին քաղաքի հետ, նրա մասնիկներն էին, սակայն այժմ Թուրքիայում հուշարձանի կարգավիճակ չունենալով, պահպանության առումով աղետալի վիճակում են գտնվում:

Մինչև բուն շարադրանքին անցնելը, համառոտ անդրադառնանք Հայոց պատմության մեջ Անիի ունեցած բացառիկ դերին և մի շարք հանգամանքների, որոնց շնորհիվ դարեր ի վեր այն հայ ժողովրդի հավաքական գիտակցության մեջ ամրագրվել է ոչ միայն որպես «պատմական մայրաքաղաք», այլև սրբազան վայր և պետականության խորհրդանիշ:

Բազրատունիների գլխավորությամբ վերականգնված Հայոց անկախ պետության առաջին չորս թագավորները հաջորդաբար գահանիստ դարձրեցին Բագարանը, Երազգավորսը (Շիրակավան), Կարսը: Այս անհաստատ կա-

ցությունը արմատապես փոխվեց 961 թ., երբ Աշոտ Գ Ողորմածը (953-977) հաստատվեց Անիում, այստեղ էլ թագադրվեց ու այն հռչակեց երկրի մշտական մայրաքաղաք: Աշոտը, որը հորից՝ Աբաս Բագրատունուց (928-953), գահը ժառանգել էր ավելի վաղ, մտահոգված էր անփոփոխ մայրաքաղաք ունենալու խնդրով, ուստի նախ փորձեց գրավել Հայոց նախկին մայրաքաղաք Դվինը, բայց ռազմական անհաջողություն կրելով՝ նոր որոշում կայացրեց՝ որպես մայրաքաղաք ընտրելով Անին: Հենց այստեղ էլ 961 թ. Հայոց Անանիա Ա Մոկացի (946-968) կաթողիկոսի ձեռքով, մեծ հանդեսով, բազմաթիվ հյուրերի ու Հայոց ողջ բանակի ներկայությամբ տեղի է ունենում Աշոտի թագադրումը, որի մասին մանրամասնորեն պատմում է Մատթեոս Ուռհայեցին⁶:

Այս շրջանում կաթողիկոսական Աթոռը գտնվում էր Անիից ոչ հեռու՝ Ծիրակի Արգինա բնակավայրում: Աշոտ Ողորմածի նպատակը Անին ոչ միայն թագավորանիստ, այլև կաթողիկոսանիստ դարձնելն էր և այդ ուղղությամբ նա որոշ քայլեր ձեռնարկեց: Սակայն Աշոտի ժամանակ այդ ծրագիրը կատարվեց միայն մասամբ, կաթողիկոսներից մեկի կարճատև աթոռակալությամբ (այդ մասին հանգամանորեն կնշվի հաջորդ բաժնում), իսկ ամբողջովին իրականացավ ավելի ուշ, նրա որդի Գագիկ Ա-ի (989-1017) ժամանակ, երբ թագավորի հովանավորյալ կաթողիկոս Սարգիս Ա Սևանցին (992-1019) հաստատվեց Անիում: Այսպիսով, երկրի գահանիստ կենտրոնը դարձավ նաև հոգևոր մայրաքաղաք: **Անին ստացավ այնպիսի դեր, ինչպիսին ունեին քրիստոնեական Հայաստանի առաջին մայրաքաղաքներ Վաղարշապատն ու Դվինը, որոնք և՛ թագավորանիստ, և՛ կաթողիկոսանիստ էին:**

Անիի աշխարհիկ և հոգևոր իշխանության առաջին դեմքերը սոսկ կաթողիկոսական աթոռի փոխադրությամբ չբավարարվեցին: Քաղաքում մեկը մյուսի հետևից վեր խոյացան հրաշագեղ եկեղեցիներ, որոնք և՛ ճարտարապետական ձևերով, և՛ հարդարանքի տարրերով անդրադարձն էին դասական շրջանի հայ ճարտարապետության: Անգամ կատարվեցին անմիջական ընդօրինակություններ, մի բան, որը հատուկ չէ հայ ճարտարապետությանը: Գագիկ Ա-ի հիմնադրած Ս. Գրիգոր (Գագկաշեն) տաճարը 7-րդ դարում կառուցված Ներսեսաշեն Չվարթնոցի (Ս. Գրիգոր) կրկնօրինակությունն էր: Այս մասին շեշտում են անգամ մատենագիրները: Գագիկի ժամանակակից Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը գրում է, որ թագավորն Անիի Ս. Գրիգորը կառուցել տվեց Վաղարշապատի Ս. Գրիգորի «նոյնաձև չափով և յօրինուածով»⁷,

⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն (աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի, գրաբար տեքստն ըստ Ժամանակագրության Վաղարշապատի 1898 թ. հրատարակության), Երևան, 1991, էջ 8-9, 484:

⁷ Ստեփանոսի Տարոնեցույ Պատմություն տիեզերական, աշխատասիրությամբ Ստ. Մալխասեանցի, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 282 (այսուհետև՝ Ասողիկ):

Նկ. 1. Անիի զինանշանը
քաղաքի Ավագ դռան մոտ

Սամուել Անեցին էլ ավելացնում է, թե՛ «Սուրբ Գրիգորն գերահռչակ... ի յԱնի» Գագիկը կառուցել է «գաղափար առեալ զուսագարդ զհրաշալի Սուրբ Գրիգորն՝ զշինեալն ի Ներսիսէ հայրապետէ»⁸: Իսկ Անիի՝ հետագայում եպիսկոպոսանիստ դարձած Ս. Առաքելոց եկեղեցին, Թ. Թորամանյանի բնորոշմամբ, փոքր տարբերություններով կրկնում է Էջմիածնի Մայր տաճարի հատակագիծն ու համաչափությունները⁹: Այսինքն, Անին դառնում էր նախորդ դարերի եկեղեցական ճարտարապետության նվաճումները, լավագույնը մեկտեղող կենտրոն, որտեղ այդ ավանդները զարգացան ու մի նոր ծաղկում ապրեցին:

Անիում բուռն եկեղեցաշինությունը մասամբ պայմանավորված էր նաև Քրիստոսի ծննդյան հազարամյակով, որը լրանում էր 1001 թ., և որի մասին ուղղակի վկայություն կա Ասողիկի մոտ: Գագկաշեն Ս. Գրիգորի առնչությամբ նա գրում է, որ Գագիկ թագավորն այն կառուցեց. «Յայնմ ժամանակի, յորում լնոյր լրութեամբ ամն Ռ- (1000) մարմնանալոյ կամ մարդանալոյ Տեառն մերոյ»¹⁰:

Անիի Մայր տաճարի՝ կաթողիկոսարանի եկեղեցու, Կատրամիղե թագուհու հովանավորությամբ իրականացվող կառուցումը, նույնպես ավարտվել է Քրիստոսի ծննդյան 1000-ամյակին, այսինքն Հայոց «ՆԾ»՝ 1001 թվականին, ինչպես որ նշված է շինարարական արձանագրության սկզբում (գուն. նկ. 3)¹¹: Թագավորին և թագուհուն հետևելով այդ շրջանում երկրում եկեղեցիներ ու վանքեր են հիմնում նաև նշանավոր իշխանները:

Անիի Բագրատունի գահակալների առնչությամբ հարկ է ավելացնել, որ եկեղեցանպաստ ձեռնարկումներից բացի, նրանք թե՛ զինանշանում և թե՛ արքայական տարազում, մեծ տեղ էին հատկացնում քրիստոնեական գլխավոր խորհրդանշան խաչին: Քաղաքի պարսպի վրա, Ավագ դռան մոտ պահպանվել է Բագրատունյաց կամ՝ Անի քաղաքի առյուծապատկեր զինանշանը (նկ. 1), որը պսակված է վերասլաց խաչապատկերով¹²: Այս բարձրարվեստ զի-

⁸ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 180:

⁹ Թ. Թորամանյան, 1942, էջ 224:

¹⁰ Ասողիկ, էջ 282:

¹¹ Մայր տաճարի շինարարական արձանագրության մասին հանգամանորեն տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Անիի Մայր տաճարի շինարարական արձանագրության կարծեցյալ հիշրայի թվականի մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 17, Երևան, 2021, էջ 23-405:

¹² Ani, "Documents of Armenian architecture", № 12, Milano, 1984, p. 71.

նանշանին անդրադարձած հետազոտողներից ոմանք նրա ընդհանուր հորինվածքից հաճախ առանձնացրել են սոսկ շրջանակի մեջ առնված առյուծի քանդակապատկերը, մինչդեռ ակնհայտ է, որ վերնամասում գտնվող շեղադիր քառակուսի քարերից կազմված հավասարաթև խաչը զինանշանի անբաժանելի մասն է (խաչի հիմքը ներկայացնող երեք մուգ քարերով հատվածը երևում է առյուծաքանդակի շրջանակի ներքևում)¹³։ Կարելի է անգամ ենթադրել, որ **առյուծն ու խաչը համապատասխանաբար խորհրդանշում են Հայոց աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունները, որոնք երկուսն էլ կենտրոնացած էին Անի մայրաքաղաքում**։

Նկ. 2. Անիում պեղումներից հայտնաբերված փայտյա գրակա՝ 1272 թ. արձանագրությամբ (Հայաստանի պարմության թանգարան)

Նկ. 3. Գագիկ Ա Բագրատունու քանդակը (շուրջ 1001 թ.)

Հետաքրքրական է, որ առյուծապատկերի և խաչի

համադրում տեսնում ենք նաև Անիի մշակույթի այլ հուշարձաններում, մասնավորապես 1272 թ. մի գրակալի հարդարանքում (նկ. 2)։

Ուշագրավ է նաև խաչի առկայությունը պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված Գագիկ Ա թագավորի քանդակում, որտեղ արքայի ընդհանուր առմամբ անպաճույճ հանդերձանքի մեջ (հակադարձ համեմատական է շքեղ հանդերձաներով Գագիկ Արծրունու աղթամարյան քանդակին), առաջին իսկ հայացքից աչքի է ընկնում նրա պարանոցից կախված բավական մեծ հավասարաթև խաչը, որը հասնում է մինչև գոտին (նկ. 3)։ Հայ միջնադարյան քանդակագործության և մանրանկարչության մեջ պահպանվել են Հայոց այլ թագավորների բազմաթիվ պատկերներ, բայց նրանցից և ոչ մեկում արքան նման խաչ չունի։

¹³ Վերջին տարիներին թուրք վերականգնողները նորոգել են պարսպի այդ հատվածը, որի ժամանակ վերացրել խաչի պատկերը, թեպետ առյուծաքանդակի շրջանակի ներքևում մնացել են խաչի հիմքի քարերը։

10-րդ դարի վերջերին, մինչ մայրաքաղաքում ավարտին էր մոտենում թագավորաշեն երկու հսկա եկեղեցիների՝ Գագկաշեն Ս. Գրիգորի և Մայր տաճարի (Կաթողիկե) կառուցումը, վերջինիս մոտ Սարգիս Սևանցի կաթողիկոսը ձեռնարկեց Ս. Հռիփսիմյանց կույսերին նվիրված բուրրաձև եկեղեցու կառուցումը (պահպանվել են միայն հիմքերը, տե՛ս գուն. նկ. 2): Ուշագրավ է, որ շինարարության ավարտից հետո կաթողիկոսը մեծ շուքով Վաղարշապատի վկայարաններից այստեղ փոխադրեց սուրբ կույսերի մասունքների մի մասը և Անիում հատուկ տոն հաստատեց: Վարդան Արևելցին այդ մասին գրում է. **«Տէր Սարգիս ... շինեաց զվկայարան սրբոց Հռիփսիմեանցն առնրթեր կաթողիկէին Անույ և անդ փոխեաց զնշխարս նոցա՝ բերեալ մեծաւ հանդեսիւ, և կարգեաց զօրն տօն մեծ»**¹⁴: Այս արժեքավոր վկայությունը ցույց է տալիս կաթողիկոսի՝ Անին ոչ միայն կաթողիկոսարանի ներկայությամբ հաստատված եկեղեցական կենտրոն տեսնելու, այլև Հայոց եկեղեցու նվիրական սրբություններն ամփոփող **սրբավայր դարձնելու** ձգտումը: Փաստորեն, ինչպես որ Հայոց եկեղեցու բնօրրան Վաղարշապատում է Էջմիածնի Մայր տաճարը (Ս. Աստվածածին) գտնվում Հռիփսիմեանց կույսերի վկայարանների հարևանությամբ, այնպես էլ Սարգիս կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ Անիի Մայր տաճարի (Ս. Աստվածածին) մոտ կառուցվել է Հռիփսիմեանց կույսերի վկայարան, սրբերի մասունքները տեղափոխվել են այստեղ և «մեծ տոն» է սահմանել «...Վաղարշապատի Կաթողիկէին հին սովորութեան հետեւողութեամբ»¹⁵:

Հարկ է ընդգծել, որ Անին իր վաղ շրջանի պատմության մեջ արդեն իսկ ուներ մի էջ՝ կապված Հայոց առաջին կաթողիկոս Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ: Թեև այդ մասին վկայող երկու սկզբնաղբյուրները 13-րդ դարից են, բայց վաղ պատմական կամ ավանդական հիմք ունեն: Անի քաղաքի հնագույն մասը միջնաբերդից հարավ՝ Ժայռային հրվանդանի վրա կառուցված Ներքին բերդն է (հետագայում այն ըստ ժողովրդական ավանդության՝ կոչվել է Աղջկաբերդ): Հնագիտական տվյալները հաստատում են, որ այն հնում մեհենական սրբավայր-ամրոց է եղել: Ինչպես տեղեկացնում է Վարդան Արևելցին, ժամանակին Գրիգոր Լուսավորիչը մկրտել է այս «հին ժամանակաւ շինեալ» Ներքին բերդի համառ իշխանին¹⁶: Ենթադրաբար իշխանին մկրտելով՝ Լուսավորիչն, իր սովորության համաձայն, պետք է կործաներ տեղի հեթանոսական մեհյանը և խաչ կանգնեցներ, որն էլ հիմք էր դառնալու կառուցվելիք քրիստոնեական եկեղեցու համար:

¹⁴ Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, (գրաբար տեքստը ըստ Վենետիկի 1862 թ. տպագրության), աշխարհաբար թարգմանությունը Գ. Թոսունյանի, Երևան, 2001, էջ 98:

¹⁵ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Ս. Էջմիածին, 2001, հ. Ա, էջ 1375:

¹⁶ Վարդան Արևելցի, էջ 92:

13-րդ դարի սկզբներին Անիի տերը՝ Չաքարե ամիրսպասալարը, Ներքին բերդում կառուցում է մի եկեղեցի՝ իր և իր ընտանիքի անդամների հոգու փրկության համար և շինարարական արձանագրության մեջ նշում, որ այն հիմնել է. **«մերձ առ Էկեղեցան շինեալ ի Լուսավորչէն մերմէ Սրբոյն Գրիգորի...»**¹⁷: Այս եկեղեցու պատին եղել է մի սրբի քանդակ՝ վեղարով և լուսապսակով (այժմ կորած), որը հավանաբար ներկայացնում է Գրիգոր Լուսավորչին (նկ. 4): Այսպիսով, պատմիչի և վիմագիր արձանագրության տեղեկությունները միմյանց լրացնելով վկայում են, որ իր քարոզչական շրջագայությունների ընթացքում Գրիգոր Լուսավորիչը եղել է Անիում և այստեղ հիմնադրել Հայաստանի քրիստոնեական առաջին եկեղեցիներից մեկը: Ավանդություն է սա, թե իրականություն՝ տվյալ դեպքում էական չէ, կարևորն այն է, որ ժամանակին անեցիների շրջանում այն կասկած չէր հարուցում: Այս առումով հատկանշական է նաև, որ Անիի հայտնի անուններով եկեղեցիների մեջ ամենից մեծ թիվ են կազմում Ս. Գրիգոր անունով եկեղեցիները:

Նկ. 4. Ներքին բերդում Չաքարեի եկեղեցու պատին եղած քանդակ (Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ)

Ինչպես տեսնում ենք, Սարգիս Սևանցու կողմից Հռիփսիմյանց կույսերի մասունքների փոխադրությունն Անի՝ գալիս է ամրապնդելու արդեն իսկ Գրիգոր Լուսավորչի գործունեությամբ իմաստավորված բնակավայրի դերը որպես **համահայկական հոգևոր-եկեղեցական կենտրոն և սրբավայր**:

Այս նույն միտումի խիստ հատկանշական զարգացումը տեսնում ենք Հայոց եկեղեցու խոշորագույն գործիչներից մեկի՝ 12-րդ դ. կաթողիկոս Ներսես Շնորհալու մոտ: «Ողբ Եղեսիոյ» հայտնի ստեղծագործության մեջ փառաբանելով Անին՝ նա քաղաքի անվան եռատառ լինելը կապում է Սուրբ Երրորդության խորհրդի հետ.

«Արեւելեան քաղաքդ Անի...
Գեղեցկանուն գարմանալի,
Որ երրակի տառիւ բերի

¹⁷ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 58 (այսուհետև՝ Դիվան, Ա):

յԵրրորդութեանն խորհրդի,
Որ միշտ ի քէն երկրպագի...»¹⁸:

Տարբեր ժամանակ Անիում են պահվել եկեղեցու և ժողովրդի համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող բազմաթիվ սրբություններ: Դրանց գլխավոր կենտրոնը կաթողիկոսարանն էր ու Մայր տաճարը, որտեղ պահպանվում էին սրբերի մասունքներ, զանազան հրաշագործ խաչեր, Սուրբ Գրքեր ու այլ մատյաններ, եկեղեցածիսական շքեղ առարկաներ և այլն: Մի փոքր ավելի սակավ, բայց նմանօրինակ արժեքներ էին պահվում նաև քաղաքի մյուս եկեղեցիներում, եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոցում և վանքերում: 11-րդ դ. սկզբներին Աբղարիբ մարզպանը Ս. Փրկիչ եկեղեցու շինարարական արձանագրության մեջ նշում է, որ Կոստանդնուպոլսում եղած ժամանակ «շատ ջանիւ եւ մեծածախ գանձիւ» ձեռք է բերել Տերունական Խաչի մի մասունք, այն բերել Անի ու ձեռնարկել եկեղեցու կառուցումը¹⁹:

Անիի հոգևոր դերի շեշտումը միայն Բագրատունյաց դարաշրջանին չէր բնորոշ: Այն շարունակվում էր անգամ Ճաղդաղյանների տիրապետության ժամանակ: Մասնավորապես հայտնի է, որ Մանուչեի ամիրայության և Բարսեղ Ա Անեցու աթոռակալության շրջանում՝ 1094 թ., Անի է բերվել Նունեի (Նինո, Վրաստանում քրիստոնեություն տարածած, սրբերի շարքը դասված կույս) հրաշագործ խաչը: Այն Հայաստան է տեղափոխվել դեռևս Սահակ Պարթևի ժամանակ, դարձել Մամիկոնյանների տոհմական սրբություններից մեկը, պահվել Կապույտ բերդում, ապա Վանանդում և վերջապես հանդիսավորությամբ բերվել է Անի, որտեղ սահմանվել է նրա տոնը. «Առ այսու ժամանակօք **եմուտ սուրբ խաչն Նունեայ ի յԱնի...** և կանգեցաւ նմա տօն կիւրակէն, որ զկնի ութօրեկց Խաչավերացն տօնի»²⁰: Մոտավորապես նույն շրջանում Արշարունիքի Խաչավարածորի վանքի վանահայր Ատոմը, իր հետ ունենալով **Գետարզել Սուրբ Նշան** կոչվող հրաշագործ խաչը, գալիս է Հոռոմոս և, ավանդապատումի համաձայն, խաչի գործությամբ ճեղքելով ժայռերը, բացում է գետի՝ վանքը շրջանցող հունը, որով այն ազատվում է ջրերի կուտակումից²¹: Անիում է պահվել նաև «**Հագարափրկիչ**» կոչվող նշանավոր խաչը, որը հետագայում տարվել է Գեղարդ²²: Անիի վիմագրերից մեկում պատմվում է մեկ այլ նշանավոր խաչի գերեվարման, ապա մի պատվախնդիր անեցու կողմից այն Թավրիզում փրկագնելու և քաղաք վերադարձնելու մասին²³:

¹⁸ Ներսէս Ծնորհալի, Ողբ Եդեսիոյ, Երևան, 1973, էջ 37:

¹⁹ Դիվան, Ա, էջ 46

²⁰ Վարդան Արևելցի, էջ 115:

²¹ Ալիշան, Ծիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 28-29:

²² Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր Երնջակայ Ս. Կարապետի վանից, Տփղիս, 1906, էջ 78:

²³ Դիվան, Ա, էջ 52:

Անին կառուցողներն ու շենացնողներն այն կառուցապատել, հարդարել են որպես քրիստոնեական միջնաբերդ և պատահական չէ, որ անգամ նրա պաշտպանական շինությունների՝ պարիսպների բուրգերի մեջ ներսի կողմից մատուռներ կամ խորաններ են կառուցել: Ինչպես պատմիչն է վկայում, և պեղումները հաստատում են այդ, դեռևս Աշոտ Ողորմածը պարսպաբուրգերի մեջ եկեղեցիներ է հիմնել. «...**գամենայն բրգունս եկեղեցիս յօրինեաց**»²⁴: Իսկ Սմբատաշեն պարիսպները մատուռներից բացի, արտաքինից ունեն տարբեր գույնի քարերից կամ սովորականից տարբերվող շարվածքով կազմված խոշոր խաչեր, տասնյակ խաչքարեր և պահպանիչ խորհրդանշաններով այլ քանդակապատկերներ (նկ. 5, գուն. նկ. 8-9):

Նկ. 5. Անիի խաչանիշ պարիսպները

Անիում պարսպի բուրգ կառուցելը համարվում էր աստվածահաճո գործ, որի դիմաց կառուցողը հոգու փրկություն էր ակնկալում, որի մասին նշվում է վիմագրերում²⁵: Այս ամենը կատարվել է քաղաքի ամրակուռ պարիսպները նաև երկնային գործությամբ անառիկ դարձնելու համար: Հատկանշական է Սամուել Անեցու ժամանակագրությունն ընդօրինակող գրիչներից մեկի կատարած հավելումը, որը Անիի պաշարումն անօգուտ համարած ու հեռացած մահմեդական ասպատակիչի մասին հեղինակի խոսքն արտագրելուց հետո ավելացրել է՝ «եւ յետ սակաւ աւուրց դարձաւ յաշխարհ իւր, ոչինչ կարացեալ

²⁴ Վարդան Արևելցի, էջ 95:

²⁵ Դիվան, Ա, էջ 2, 5:

ստանալ նմա, **զի Տէր պահպանէր** եւ Ինքն հովանի Աջովն Իւրով, որ օրհնեալ յաւիտեանս, ամէն»²⁶:

Անի քաղաքը բառացիորեն ողողված էր եկեղեցիներով, որոնց բազմաթիվ վերապաց գմբեթները ժամանակակիցների վրա շացուցիչ տպավորություն են թողել: Ախուրյանի կիրճի բարձրադիր ճախ ավից՝ հանդիպակաց ավին գտնվող քաղաքը երևում է կարծես ավի մեջ, և պետք է կարծել, որ ինչպես այժմ, այնպես էլ նախկինում, այն Անիի դիտավայրն է եղել: Քաղաքի մեկ այլ ընդարձակ համայնապատկեր երևում է Բազմայրի վանքից (հյուսիսարևմտյան կողմից): Այդ տեսարաններում հատկապես ազդեցիկ պետք է լինեն բացմաթիվ եկեղեցիների՝ խաչերով պսակված գմբեթները: Հայտնի է, օրինակ, որ Մայր տաճարի գմբեթին մարդաստան արծաթյա խաչ է տեղադրված եղել²⁷: Ի դեպ, Ախուրյանի վրա գցված Անիի քարե կամուրջի առանցքը (եղել է նաև երկու փայտաշեն կամուրջ)²⁸ կառուցողների մտահղացմամբ համապատասխանեցվել է Մայր տաճարի դիրքին, որպեսզի կամուրջով անցնողների աչքի առաջ բարձունքում երևա փառահեղ տաճարը (գուն. նկ. 11):

Ընդհանրապես, Անիի եկեղեցիների մեծ թիվը, այս քաղաքի յուրահատուկ բնութագրիչն է եղել միջնադարում: Բազմաթիվ աղբյուրներ այն կոչում են «հազար ու մեկ եկեղեցիների» քաղաք: Ուշագրավ է, որ Անիի եկեղեցիների առասպելական թվացող թվի մասին հայտնում են ոչ միայն հայ, այլև արաբ, ասորի, վրացի, եվրոպացի հեղինակներ: 12-14-րդ դարերի աղբյուրներում նշվում է Անիի հազար կամ հազար ու մեկ եկեղեցու մասին:

Մատթեոս Ուռհայեցին (12-րդ դ. առաջին կես), խոսելով Ալփ Արսլանի զորքերի կողմից 1064 թ. Անիի պաշարման մասին, գրում է, թե քաղաքի բնակչությունը փրկության հույսով աղոթում էր առ Աստված, և այդ օրը Անիի հազար ու մեկ եկեղեցում պատարագ էր մատուցվում՝ «...այնմ աւուր հազար ու մեկ եկեղեցի ի պատարագի կայր ի յԱնի»²⁹: Կիրակոս Գանձակեցին (13-րդ դ.), պատմելով 1236 թ. մոնղոլ զորավար Չարմաղանի կողմից Անիի պաշարման մասին, նշում է, որ քաղաքում բազում եկեղեցիներ կային և մինչև իսկ խոսքի մեջ երդվելիս այսպես էին ասում՝ «Անիի հազար ու մեկ եկեղեցին վկա»³⁰: Քա-

²⁶ Մամուլէ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 218:

²⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 162-163:

²⁸ Թ. Թորամանյան, 1942, էջ 328:

²⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 160:

³⁰ «Եւ եկեղեցի բազում կայր ի նմա (Անիում - Կ. Մ.), մինչ ի կարգ խօսից երդման այսպէս երդնուին՝ «Անույ հազար ու մի եկեղեցին» (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց (աշխատասիրությամբ՝ Կ. Մելիք Օհանջանյանի), Երևան, 1961, էջ 258):

դաքի եկեղեցիների թվի մասին մի շարք վկայություններ կան նաև ուշ միջնադարյան հայկական աղբյուրներում³¹:

Ուշագրավ են նաև այլազգի հեղինակների տեղեկությունները: Իզգ ադին Իբն ալ-Ասիր (1160-1233) արաբ պատմիչը Ալի Արսլանի կողմից Անիի գրավման կապակցությամբ գրում է. «Սա մի շեն ու բազմամարդ քաղաք էր, ուր կար հինգ հարյուրից ավելի եկեղեցի»³²: Իբն ալ-Ասիրն Անիի եկեղեցիների թվի մասին գրողների մեջ բացառություն է կազմում, նշելով «հինգ հարյուրից ավելի եկեղեցի»: Կարծում ենք, որ արաբ հեղինակը պարզապես «կիսել է» այլ հեղինակների նշած 1000 թիվը, որը թերևս նրան չափազանցություն է թվացել:

Սիբթ իբն ալ-Ջաուզի արաբ պատմագիրը (13-րդ դ.), Անիի 1064 թ. գրավմանն անդրադառնալով և վկայակոչելով դեպքերին ականատես ալ-Քամիլ Աբուլ-Ֆավարիզին, գրում է. «Ասում են, որ քաղաքում կա... հազար եկեղեցի և վանք»³³: Աբուլ Ֆարաջ Բար չեբրեռնս ասորի պատմիչը (13-րդ դ.) գրում է, թե Անիում «700 հազար տուն կար և 1000 եկեղեցի»³⁴:

Անանուն վրացի պատմիչը (13-րդ դ. սկիզբ) «Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը» երկում, խոսելով 1161 թ. Վրաց Գեորգի թագավորի կողմից Անիի գրավման մասին, գրում է. «... ուղղվեց դեպի մեծ քաղաք Անիսին... որտեղ մինչև այժմ էլ հազար ու մի եկեղեցի կա»³⁵:

Տեղեկություններ ունեն նաև եվրոպացի հեղինակները: Վինսենտ դը Բովեն (1190-1264) դոմինիկյան միաբանն իր կազմած հանրագիտարանում Անիի մոնոդոլական զավթման կապակցությամբ գրում է. «Հայաստանում կա մի հո-

³¹ Դրիմահայերի 1690 թ. պատմություն-հիշատակարանում նշվում է. «Մեծ թագաւորանիստ քաղաքն մեր Անի իշխանաց եւ ազնուականաց էր բնակութիւն... նաեւ ի նմա հազար ու մէկ եկեղեցիս...» (Մատենադարան, ձեռ. 7442, էջ 280-283): Երեմիա Չելեպիի 1691 թվականի քարտեզում նշված է. «Անի քաղաք, ասեն Ռ (1000) եւ մի եկեղեցի Հայոց շինեալ» (Ուլու-հոջան, 2000, Gabriella Sluhogian, Un Antica mappa della Armenia, Ravenna, 2000, p. 83, 85): «Պատմութիւն քաղաքին յԱնույ» երկի 17-րդ դարի անանուն կազմողը, նշելով սելջուկների կողմից քաղաքի գրավման մասին, գրում է. «Եւ աւերեցաւ քաղաքն բազմաժողով, որ Ռ (1000) եւ Ա (1) եկեղեցի կայր ի նմա» (Մխիթար Անեցի, Մատենան աշխարհավէպ հանդիսարանաց (աշխատասիրությամբ Հ. Մարգարյանի), Երևան, 1983, հավելված, էջ 108): Արաբահամ Կրետացին 18-րդ դարի սկզբներին գրած «Անի քաղաքի պատմությունը» երկում նշում է թե անեցիները «...Ռ(1000) եւ Ա(1) եկեղեցի ունէին եւ ամեն եկեղեցւոյ Ա (1) ձիթանք եւ Ա (1) այգի յիշատակ եղեալ էին առ ի շէն մնալն եկեղեցեացն» (Արաբահամ Կրետացւոյ Պատմագրութիւն անցից իւրոց եւ Նատր-Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 104):

³² Իբն ալ Ասիր (թարգմ. և ծան. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի) Երևան, 1981, էջ 220:

³³ Պատմիչն ավելացնում է նաև, որ Անին ուներ 700 հազար տուն, իսկ սելջուկները գերեցին 50 հազար մարդու (Ս. Բուռնազյան, Հայաստանը և սելջուկները 11-12-րդ դդ., Երևան, 1980, էջ 108-109):

³⁴ The Chronography of Bar Hebraeus, Gregory Abu-l-Faraj, 1225-1286, translated by E. W. Budge, Amsterdam, 1976, p. 216, Ալիշան, 1881, էջ 90:

³⁵ Խ. Թորոպյան, «Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը» որպես Չաքարյան Հայաստանի և Չաքարյանների պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1992, էջ 334:

յակապ քաղաք Անի անունով, ուր կա հազար եկեղեցի և 100 000 ընտանիք է բնակվում»³⁶: Ուիլյամ Ռուբրուք ֆրանցիսկյան միաբանը 1255 թ. Անիում գտնվելով՝ իր ուղեգրության մեջ գրում է. «Այստեղ կան հայերի հազար եկեղեցիներ և արաբական երկու մզկիթ»³⁷: Մանտվիլ (Ժան դը Մանդևիլ) անգլիացի ճանապարհորդը (14-րդ դ.) ֆրանցիսկյան միաբանությունից, նույնպես հազար եկեղեցի է հիշատակում Անիում³⁸:

Այսպիսով, ունենք բավական թվով հիշատակություններ, որոնցում խոսվում է Անիի 1000 եկեղեցիների մասին, և դա չի կարող պատահականություն լինել: Ինչ խոսք, չենք կարծում, որ հիշյալ հեղինակներից որևէ մեկը հաշվել է քաղաքի եկեղեցիները, բայց ակնհայտ է, որ չափազանց մեծ թվով եկեղեցիների առկայության շնորհիվ **Անին վայելել է հազար ու մեկ եկեղեցի ունեցող քաղաքի հռչակ**³⁹:

Եկեղեցիներ, մատուռներ և անգամ վանական համալիրներ կային նաև Անիի ձորերի քարայրներում, ինչպես և քաղաքային պարսպից դուրս գտնվող ընդարձակ արվարձաններում: Իսկ արվարձանների շուրջ մի մեծ «եռանկյունի» էին կազմում Հոռոմոսի, Բագնայրի և Արջոռառի վանքերը, որոնք սերտորեն կապված էին մայրաքաղաքի հետ:

Անիի եկեղեցական կյանքում առանձնահատուկ տեղ է գրավել Հոռոմոսի վանքը, որտեղ հուղարկավորվել են Բագրատունի թագավորները, սկսած Աշոտ Ողորմածից մինչև Հովհաննես Մմբատ: Քանի որ վանքը մշտապես թագավորների ուշադրության կենտրոնում էր, քաղաքի միջնաբերդից՝ պալատից սկսվող, քաղաքի Ավագ դռնով անցնող ու մինչև Հոռոմոս ձգվող ճանապարհը հաճախ էր վկա լինում արքունական շքեղ երթերի: Անի-Հոռոմոս ճանապարհին, որը ճարտարապետ Արմեն Զարյանը կոչում է «արարողությունների ու ծիսակատարությունների պողոտա»⁴⁰, վանքից ոչ հեռու, բարձունքի վրա պահպանվել է մի ինքնատիպ շինություն՝ զույգ եռահարկ աշտարակավոր կամար (նկ. 6): Այն գրականության մեջ կոչվել է տարբեր կերպ. հաղթակամար, զանգակատուն, մուտքի կամար (օտար անվանմամբ՝ «դոշեր» – զույգ

³⁶ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. Ա, Երևան, 1932, էջ 27, ծան. 1, հմմտ. Ալիշան, 1881, 90:

³⁷ Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. 2, Երևան, 1934, էջ 23:

³⁸ Ալիշան, 1881, էջ 90:

³⁹ Անիի եկեղեցիների թվի հարցին հանգամանորեն անդրադարձել ենք մեր նախորդ մենագրության մեջ, կազմելով նաև քաղաքի ավերակներում ցայժմ պահպանված եկեղեցիների ու մատուռների ցանկը և քարտեզը, որտեղ նշված է 104 հուշարձան (Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 148-188):

⁴⁰ Ա. Կ. Զարյան, Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Երևան, 1986, էջ 125:

նշանակությամբ)⁴¹, բայց նշանակությունը ճշտորեն չի որոշվել, որի հետևանքով երբեմն նրան առեղծվածային դեր է վերագրվել: Ճարտարապետ Արմեն Չարյանը հուշարձանը համարում է «...աշխարհիկ Անին և հոգևոր կենտրոն Հռոմոսը, այսինքն՝ երկու «քաղաքները» իրար հաղորդակից դարձնող դուռ»⁴²: 1211 թ. նկարիչ Մարգարեն Սահակ Անեցու պատվերով քաղաքի Բեխենց վանքում պատկերագրողաձ «Հաղբատի Ավետարանի»՝ «Քրիստոսի մուտքը Երուսաղեմ» մանրանկարում, որպես սուրբ քաղաքի մուտքի նախատիպ օգտագործել է հենց անիական հիշյալ հուշարձանը (գուն նկ. 45): Հիրավի, նրա աշտարակը և մանրանկարում պատկերված աշտարակը հարկերի համաչափային համադրությամբ, ընդհանուր հորինվածքով, անգամ փոքր լուսամուտի ձևով միանգամայն նման են, և ակնհայտ է, որ անեցի արվեստագետը որպես Երուսաղեմի մուտք պատկերել է Անիի մուտքը: Այս կարծիքն ավելի է հիմնավորվում, երբ պարզվում է, որ նկարիչը հանձնաՔրիստոսին դիմավորող քաղաքացիների՝ պատկերել է ձեռագրի պատվիրատու Սահակ Անեցու ընտանիքի բոլոր անդամներին՝ բնորոշ տարագով⁴³: Փաստորեն, անեցի նկարիչը «Քրիստոսի մուտքը Երուսաղեմ» ավետարանական հայտնի թեմային հաղորդել է «Քրիստոսի մուտքը Անի» ենթատեքստը: Հարկ է նշել, որ դա աստվածաշնչյան իրողությունների տեղայնացման՝ հայկականացման եզակի ու արտառոց դեպք չէ: Հիշենք, որ Գրիգոր Նարեկացին Հա-

Նկ. 6. Անի-Հռոմոս ճանապարհի
գույգ աշտարակավոր կամարը
(լուսանկարը Կարապետ Հովհաննյանցի, 1884)

⁴¹ Ղոշեր անունը թուրքերեն նշանակում է գույգ՝ Ղոշ = Բօշ (թրք. բրբ.) (նկատի են ունեցել գույգ աշտարակները):

⁴² Ա. Չարյան, 1986, էջ 125:

⁴³ Կ. Մաթևոսյան, Հռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1982, № 1, էջ 143-149, նույնի՝ Նկարիչ մարգարեի «Մուտք Երուսաղեմ» մանրանկարը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1982, № 9, էջ 52-63, նույնի՝ Հաղբատի Ավետարանը, Երևան, 2012, էջ 12-25:

րության տաղում գրում էր, որ Աստվածության կառքը երկնքից երկիր է իջնում Մասիս լեռան աջ լանջով և նոր մտնում Երուսաղեմ:

Անին սրբազան քաղաք համարելու մի հատկանշական օրինակ է պահպանվել «Պատմութիւն քաղաքին յԱնույ» արժեքավոր բնագրում: Անանուն հեղինակը, խոսելով Վրաց թագավորի Անի արշավելու մասին, գրում է. «թագաւորի Վրաց... եկն... ի վերայ յԱնույ թագաւորաբնակ քաղաքին, նաև **աստուածաբնակ ասեմ և ոչ ամաչեմ**»⁴⁴: Հայ մատենագիրներն ու գրիչները «աստվածաբնակ» են կոչում խոշոր վանքերը, նշանավոր սրբավայրերը, և ահա հիշյալ բնագրի հեղինակը նույնն է ասում Անիի մասին:

Վերևում արդեն տեսանք, որ Անին Հայոց ոչ միայն քաղաքական, այլև կաթողիկոսանիստ ու հոգևոր մայրաքաղաքն էր և իր բազում եկեղեցիների ու ամբարած սրբությունների շնորհիվ նաև սրբազան քաղաքի խորհուրդ էր ստացել: Պատահական չէ, որ նրա ավերումն էլ համարվել է աստվածային պատժի արժանի գործ: 1364 թ. Երևան գաղթած մի անեցի, տեղի Կաթողիկե եկեղեցու պատին թողել է իր բնույթով եզակի մի արձանագրություն. «**Աստուած գԱնու ավիրողն ավիրէ**»⁴⁵:

Հարկ է նշել, որ Անիի տխուր ճակատագիրը՝ նախ գրավումը սելջուկների կողմից (1064 թ.), այնուհետև պատերազմների թատերաբեմ դառնալը 12-րդ դարում, մոնղոլական գրավումը (1236 թ.), վերջիններիս անասելի ծանր հարկային քաղաքականության պատճառով բնակչության արտագաղթը 14-15-րդ դարերում և ի վերջո՝ ամայացումը, հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ սովորաբար կապվել է աստվածային նախախնամության հետ, որպես քաղաքացիների կատարած մեղքերի դիմաց ստացված աստվածային պատիժ: Նման մոտեցման վաղ շրջանի առավել ցայտուն արտահայտիչն Արիստակես Լաստիվերցին է, որն իր երկում Անիի սելջուկյան զավթման ու ավերման մասին պատմելիս ավելի մեծ տեղ է հատկացնում բարոյախրատական դատողություններին, քան բուն պատմական անցքերին, ռազմական գործողությունների նկարագրությանը: Ընդ որում, Լաստիվերցին Անիի ճակատագրի զուգահեռները շարունակ որոնում է հենց Ս. Գրքում՝ սկսած Բաբելոնյան աշտարակաշինությունից մինչև Երիքովի կործանումն ու Երուսաղեմի ավերումը: Քաղաքի սելջուկյան ավերածության մասին գրելիս պատմիչը նշում է, որ ոչ մի ուժ ու ամրություն չի կարող դիմակայել Աստծո զայրույթին, Տերն է պարգևում է բարիքներ, իսկ մեղքերի դիմաց պատժում է⁴⁶:

⁴⁴ Մխիթար Անեցի, հավելված, էջ 109:

⁴⁵ Կ. Ղաֆադարյան, Երևան, միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 141:

⁴⁶ Արիստակիսի Լաստիվերցույ Պատմութիւն (աշխատասիրությամբ՝ Կ. Յուզբաշյանի), Երևան, 1963, էջ 60-61, 133-135 (այսուհետև՝ Արիստակես Լաստիվերցի):

Հիմնականում նույն տեսանկյունով են Անիի պատմության ողբերգական էջերին անդրադառնում նաև մյուս պատմիչները: Սամուել Անեցին, մասնավորապես, գրում է. «...ետես Տէր Արարիչն զհպարտութիւն մեր և հակառակ կալով կսկծեցոյց զմեզ, որպէս ի հնումն զԻսրայէլ, զի թէ յանդրանիկն ոչ խնայեաց, զհարդ ի կրօսերս գթայր...»⁴⁷: Իսկ այդ տեսակետի առավելագույն զարգացումը գտնում ենք Աբրահամ Կրետացու մոտ, որի՝ 18-րդ դարի սկզբներին գրած «Պատմութիւն Անի քաղաքին» վերնագրված գործը, անեցիների մեղսասիրությունը դատապարտող, բառիս բուն իմաստով, կրոնաբարոյախոսական երկ է:

Ուշագրավ է, որ Անիում անհատների մեղքերից բացի գոյություն է ունեցել «քաղաքի մեղքեր» ընդհանրական հասկացությունը: 13-րդ դարի վիմագրերից մեկը, որով Մխիթար Տեղերցի եպիսկոպոսը ժամանակավորապես արգելում է քաղաքի փողոցներում կիրակնօրյա վաճառքը երկրաշարժի վտանգի պատճառով, ավարտվում է հետևյալ խոսքերով, թե ով որ այս գրությանը հակառակվի՝ «**քաղաքիս մեղացն տեր է**»⁴⁸:

Այնուամենայնիվ, որքան էլ մարդկային մեղքերը պարսավելու գործում սկզբունքային էին հայ հոգևորականները, որոնց գրչին է հիմնականում պատկանում մեր միջնադարյան մատենագրությունը, նրանք անտարբեր չէին Անիի ճակատագրի նկատմամբ, ընդհակառակը, դառնորեն ողբում էին՝ հիշելով նրա նախկին փառքը: Անիի գրավումը օտարների կողմից, քաղաքացիների կրած բազում տառապանքները, կործանիչ երկրաշարժերը, անեցիների աշխարհասփյուռ արտագաղթը և այս ամենի հետևանքով երբեմնի չքնաղ քաղաքի անմարդաբնակ ու ավերակ դառնալը, այն հայ ժողովրդի պատմական հիշողության մեջ ամրագրեցին ոչ միայն որպես պետականության ու անկախության խորհրդանիշ, այլև պարուրեցին տառապյալի ու մարտիրոսի լուսապսակով, և Անին, թեկուզ հաճախ ենթագիտակցորեն, համարվեց Հայոց ազգային գլխավոր խորհրդանիշներից ու սրբություններից մեկը:

Անիի գաղթականությունն ու նրանց սերունդներն ուր էլ որ գնացին (Հայաստանում՝ Ջուղա, Վան, Կիլիկիա, Հայաստանից դուրս՝ Վոլգայի ափերը, Դրիմ, Լեհաստան, Պարսկաստան և այլուր), իրենց հետ տարան հրաշագեղ Անիի հուշը, նաև իրական հիշատակներ ու սրբություններ, և ամենուր իրենց ծննդավայրի ստեղծագործ ոգուն ու ավանդներին հավատարիմ մնացին: Իսկ Անին ինքը՝ շարունակեց հայրենասիրական ոգևորության աղբյուր մնալ:

1722 թ. տեղեկանալով Դավիթ Բեկի գլխավորած ապստամբության մասին՝ 285 դրիմահայ երիտասարդներ երկու արիասիրտ քահանաների՝ տեր

⁴⁷ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 187-188:

⁴⁸ Դիվան, Ա, 24

Բարդուղիմեոսի և տեր Մարկոսի գլխավորությամբ շտապում են Սյունիք՝ իրենց ազգակիցներին օգնության: Նրանք, որ այս մասին պատմող բնագրում կոչվում են «**ղրիմաբնակ անեցի հայեր**», Տրապիզոնից Սյունիք մեկնելու ճանապարհին, անտեսելով բոլոր դժվարությունները, նախ այցելում են Անիի ավերակները, ազգասիրական իրենց երդումն այդտեղ տալու և կենաց մահու պատերազմից առաջ, ասես, սրբազան քաղաքի օրհնությունը ստանալու⁴⁹: Հավանաբար պատմական այս իրողությամբ է ներշնչվել Խաչատուր Աբովյանը «Վերք Հայաստանի» վեպում նման մի հուզիչ դրվագ մուծելով, գլխավոր հերոս Աղասու՝ Անիում տված երդման մասին:

Խորհրդանշական է նաև, որ հայերին այնքան շատ հույսեր ներշնչած 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Կոստանդնուպոլսի Հայոց Ներսես Վարժապետյան խիզախ պատրիարքն իր պաշտոնական «պատրիարք օսմանյան Հայոց» կոչումից առաջ սկսել էր կրել «**արքեպիսկոպոս Անույ**» պատվանունը⁵⁰, իսկ դրանից դեռ շուրջ մեկ դար առաջ Ռուսաց արքունիքին Հայաստանի ազատագրության ծրագիր ներկայացրած ռուսահայոց թեմի առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը որպես ինքնիշխան Հայաստանի մայրաքաղաք էր առաջարկում Վաղարշապատը կամ Անին⁵¹:

20-րդ դարասկզբին քաղաքի ավերակներն այցելած հայ բանաստեղծի բացականչությունը, թե՛ «Անին ոգի է» (Ավ. Իսահակյան), իր ժամանակի մտավորական սերնդի մտայնությունն է բնորոշում: Այժմ էլ անհնար է գտնել ազգային ինքնագիտակցության տեր որևէ հայի, որին չհուզի երբեմնի ծաղկուն մայրաքաղաքի ճակատագիրը: Այսօր Անին գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս, բայց հենց սահմանի եզրին, և թեպետ այն կիսավեր հուշարձաններով մի հնավայր է, սակայն հայ ժողովրդի համար շարունակում է մնալ որպես կենդանի պատմություն և սրբազան խորհրդանիշ:

⁴⁹ Վ. Միքայելյան, Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1964, էջ 183-184:

⁵⁰ Թուրք Մարկոս Աղաբեգեան առ պատուականաց պատուական տեր Ներսես արքեպիսկոպոսի Անույ եւ պատրիարք Օսմանեան Հայոց, Կ. Պոլիս, 1878, էջ 1:

⁵¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Երևան, 1972, էջ 224-225:

Մասն Ա.

ԱՆԻԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՅ

ԱՆԻՆ ՄԱՅՐԱՔԱՊԱՔ ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՆԻՍ

961 թվականին Անիի թագավորանիստ և մայրաքաղաք հռչակվելը Հայոց պետության ամրապնդման տեսակետից խոշոր նշանակություն է ունեցել, քանի որ մինչ այդ՝ 885 թվականից ի վեր⁵², Հայոց թագավորությունը վերականգնած Բագրատունիները չեն ունեցել հաստատուն նստավայր: Վերևում արդեն նշեցինք, որ Բագրատունի առաջին չորս թագավորները հաջորդաբար գահանիստ են դարձրել Բագարանը (Աշոտ Ա), Երագգավորու-Շիրակավանը (Սմբատ Ա) և Կարսը (Աբաս): Այս կարգը գալիս է դեռևս 7-րդ դարից՝ Հայոց իշխանապետության շրջանից⁵³, երբ յուրաքանչյուր իշխան, լինելով խոշոր հողատեր, մինչև «Հայոց իշխան» ընտրվելը, ուներ սեփական տիրույթների կենտրոնը՝ որպես նստավայր, որը նրա իշխանության տարիներին կատարում էր նաև երկրի վարչական կենտրոնի դերը: Այդպիսին էին Արուճը, որը Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի (661-685) նստավայրն էր, Դարոյնքը՝ Աշոտ Բագրատունու ժամանակ (685-688) և Թալինը՝ Ներսեհ Կամսարականի օրոք (688-692): Նկատենք, որ նրանք բոլորն էլ Հայոց իշխան դառնալուց հետո իրենց նստավայրերում խոշոր եկեղեցիներ կառուցեցին⁵⁴: Պետության վարչական կենտրոնի տեղից-տեղ փոխադրվելու և եկեղեցաշինության այս երևույթը տեսնում ենք նաև Բագրատունիների թագավորության առաջին շրջանում, երբ Սմբատ Ա-ը գահակալեց Երագգավորսում և այնտեղ մեծ եկեղեցի կառուցեց (Ս. Փրկիչ) և Աբասը նույն կերպ վարվեց Կարսում (Ս. Առաքելոց):

Պետության ամրապնդման և կենտրոնացման տեսակետից Աշոտ Գ Բագրատունու՝ Անին մշտական թագավորանիստ ու մայրաքաղաք դարձնե-

⁵² Բագրատունի առաջին թագավոր Աշոտ Ա-ին նվիրված նոր ուսումնասիրության մեջ Ա. Եղիազարյանը հենվելով Թովմա Արծրունու վկայության վրա առաջ է քաշում այն տեսակետը, որ Աշոտի գահակալումը տեղի է ունեցել 887 թ. (Ա. Եղիազարյան, Աշոտ Ա Բագրատունի թագավոր Հայոց, Երևան, 2014, էջ 66-68):

⁵³ Այս մասին տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Առևտուրը և տնտեսական բարգավաճումը յոթերորդ դարի Հայաստանում, «Բանբեր Մատենադարանի», № 30, 2020, էջ 154-165:

⁵⁴ Ուշագրավ է, որ Ներսեհ Կամսարականը Թալինում կառուցել էր Ս. Աստվածածին փոքր եկեղեցին, բայց Հայոց իշխան դառնալուց հետո նրանից ոչ հեռու կառուցեց մեծադիր Կաթողիկե եկեղեցին:

յու ձեռնարկումը հեռատես և իմաստուն քայլ էր: Նրա կառավարման շրջանին առանձին հոդվածով անդրադարձած պատմաբան Ռաֆայել Մաթևոսյանն իր հրապարակումն ավարտում է հետևյալ վերջաբանով. «Մշտական մայրաքաղաքի հիմնումը Աշոտ Գ-ի բոլոր վերափոխումներից թերևս ամենագլխավորն էր: Այն անբաժանելի էր մյուս միջոցառումներից, որոնք կոչված էին ուժեղացնելու կենտրոնական իշխանությունը և համախմբելու ամբողջ պետությունը Բագրատունյաց գահերեցի շուրջը՝ գահակցություն, կաթողիկոսարանի մշտական աթոռակալումը Անիում, երկրի ծայրամասերի և պետության կենտրոնի կապերի ամրապնդումը՝ վասալիտետի միջոցով տեղական ֆեոդալներին ենթարկելով Հայոց թագավորին և այլն: Նրանց հետ միասին մշտական մայրաքաղաքի հարցը մի ամբողջություն է կազմում և ցույց է տալիս, որ Աշոտ Գ-ի դերը Բագրատունյաց Հայաստանի պատմության համար շատ ավելի մեծ էր, քան սոսկ «Ողորմած» լինելը: 961 թ. սկսվեց Բագրատունյաց թագավորության մեջ մի նոր ժամանակահատված, որը Լեոյի արտահայտությամբ կարելի է անվանել Անիական շրջան»⁵⁵:

Հատկանշական է, որ Աշոտն իր հորից՝ Աբաս Բագրատունուց, գահը ժառանգել էր ավելի վաղ, բայց չէր թագադրվել: Ստահոգված լինելով անփոփոխ մայրաքաղաք ունենալու խնդրով՝ նա նախ փորձել է արաբներից գրավել Հայոց նախկին մայրաքաղաք Դվինը, բայց ձախողվելով՝ նոր որոշում է կայացրել, որպես նոր մայրաքաղաք ընտրելով Կարսի համեմատությամբ Բյուզանդիայի սահմաններից համեմատաբար հեռու և Բագրատունյաց տիրույթների կենտրոնական մասում գտնվող Անին: Հենց այստեղ էլ 961 թ. Հայոց Անանիա Ա Մոկացի (946–968) կաթողիկոսի ձեռքով, մեծ հանդեսով, բազմաթիվ հյուրերի ու Հայոց բանակի ներկայությամբ տեղի է ունենցել Աշոտի թագադրումը, որով ամրագրվել է դեռևս բերդավան հանդիսացող այդ վայրի կարգավիճակը, որպես նոր թագավորանիստ: Այս իրադարձության մասին հանգամանորեն և ոգեշնչված պատմում է Մատթեոս Ուռհայեցին՝ նշելով հրավիրյալներին, որոնց թվում էին Աղվանքի Փիլիպոս թագավորն ու Հովհաննես կաթողիկոսը՝ քառասուն եպիսկոպոսներով: Ուշագրավ է նաև պատմիչի հաղորդումն այդ օրը կայացած զորահանդեսի մասին՝ «հանդես զօրաց... հարիւր հազարաց...», որի մասնակիցների թիվը թեև թվում է չափազանցված է, բայց այն տալիս անգամ կրճատելու դեպքում էլ հանդեսի տպավորիչ պատկերը չի փոխվում⁵⁶:

Աշոտն իր բազմաթիվ բարեգործությունների ու գթասրտության համար դեռևս ժամանակակիցների կողմից «Ողորմած» մականունն էր ստացել, սակայն նրա գլխավոր գործը Անին քաղաքի վերածելն էր, որի մասին իր կարճ

⁵⁵ Ռ. Մաթևոսյան, Անին արքունի աթոռանիստ և մայրաքաղաք, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1978, № 5, էջ 94:

⁵⁶ Մատթեոս Ուռհայեցին Ժամանակագրության՝ այս դեպքերին վերաբերող ամբողջական հատվածը տե՛ս սույն գրքի հավելվածում:

վկայությամբ փաստում է պատմիչ Մխիթար Անեցին. «Աշոտ Ողորմածն որդի Աբասայ, թագաւորէ յԱնի՝ ամս ԻԵ (25) եւ շինէ զՓոքր քաղաքն»⁵⁷: Թագավորը պարսպապատել է Անիի միջնաբերդից դեպի հյուսիս-արևելք ընկած մասում Ախուրյանի կիրճի և Ծաղկոցածորի միջև ամենակարճ հատվածը, որով ստեղծվել է՝ պատմիչի խոսքերով ասած «Փոքր քաղաքը» (այս մասին ավելի հանգամանորեն՝ «Անիի հնագույն քաղաքամասերը» ենթաբաժնում): Սակայն, ինչպես վերը նշվեց, Աշոտ Ողորմածը մտածում էր Անին ոչ միայն թագավորանիստ, այլև կաթողիկոսանիստ դարձնելու մասին, քանի որ այդպիսին էին քրիստոնեության վաղ շրջանի Հայոց մայրաքաղաքներ Վաղարշապատն ու Դվինը:

Այս շրջանում Հայոց կաթողիկոսական Աթոռը գտնվում էր Շիրակի Արգինա բնակավայրում: Անանիա Մոկացու մահից հետո Շիրակավանում գումարված եկեղեցական ժողովում նոր կաթողիկոս է ընտրվում Վահան Ա Սյունեցին (968–969): Սակայն վերջինիս աթոռակալությունը շատ կարճ է տևում, քանի որ նա քաղկեդոնականների՝ մասնավորապես վրացիների հետ մերձեցման փորձեր է կատարում, ինչը հայ ավանդապահ հոգևորականությունը չի հանդուրժում: Վահանի գործերը քննելու համար թագավորի հրամանով 969 թ. եկեղեցական ժողով է գումարվում նորահաստատ թագավորանիստ Անիում, բայց Վահանը, որոշմանը չսպասելով, հեռանում է Վասպուրական, ապաստանելով Համագասպ Աբուսահլ թագավորի մոտ, որից հետո ժողովը նրան աթոռանկ է հայտարարում և Աշոտ Ողորմածի առաջարկով նոր կաթողիկոս ընտրում Սևանի վանահայր Ստեփանոսին: Այս մասին պատմում է դեպքերին ժամանակակից պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը. «Ժողովեցան կրաւնաւորքն Հայոց ի քաղաքն Անույ... Ժողովն, կամակցութեամբ Աշոտոյ Շահնշահի կաթողիկոս հաստատեաց Հայոց զՍտեփանոս վանական Սեւանայ»⁵⁸: Ստեփանոս Օրբելյանն էլ ավելացնում է, որ Ստեփանոս Սևանցին աթոռակալեց Անիում⁵⁹:

Փաստորեն, Ստեփանոս Գ Սևանցին (969–972), կաթողիկոս է ընտրվում, ձեռնադրվում և աթոռակալում Անիում: Հետևաբար, Աշոտ Ողորմածը կարողանում է կարճ ժամանակով (969–972 թթ.) հասնել իր նպատակին՝ երկրի քաղաքական և հոգևոր իշխանությունը կենտրոնացնել Անիում: Սա Բագրատ

⁵⁷ Մխիթար Անեցի, էջ 67:

⁵⁸ Ասողիկ, էջ 181:

⁵⁹ Պատմիչը գրում է. «Իսկ նորա, որ յԱնի ժողովեցան, իբրև գիտացին գերթն նորա (Վահանի - Կ. Մ.) ապա հրամանաւ Աշոտոյ թագաւորի կարգեցին ի տեղի նորա զայլ ոմն կաթողիկոս և լուծին զՎահան: Եւ այսպէս կեցեալ քաւրէշ ի տեղի քաւրէշի՝ Ստեփաննոս՝ յԱնի, և Վահան ի Վասպուրական զամս երկու» (Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910, էջ 289-290): Այս հատվածում «քաւրէշ ի տեղի քաւրէշի» նշանակում է «կաթողիկոս՝ կաթողիկոսի տեղում»:

տունիների համար կարևոր էր մանավանդ այն պատճառով, որ այդ ժամանակ երկիրը քաղաքականապես պառակտված էր (առաջացել էին հայկական այլ թագավորություններ), մինչդեռ Հայոց կաթողիկոսի հոգևոր-եկեղեցական իշխանությունը տարածվում էր բոլոր հայերի վրա (նաև երկրի սահմաններից դուրս), ուստի վերջինիս Անիում գտնվելն անխուսափելիորեն համահայկական գերակայություն էր տալիս տեղի գահակալին: Այդ էր պատճառը, որ Վասպուրականի հավակնոտ թագավորները, որոշ ժամանակ խոչընդոտում են Անիի կաթողիկոսանիստ դառնալուն՝ ապաստան տալով Վահան Սյունեցուն և ընդունելով նրան, որպես օրինական կաթողիկոս, աթոռանիստ տրամադրելով Չորավանքում:

Ստեփանոսի կարճատև աթոռակալությունն ամբողջովին անցել է Վահան Սյունեցու դեմ մղված պայքարում, փոխադարձ նգովքների մթնոլորտում: Այս իրավիճակը Ստեփանոսին ստիպում է գումարել **Անիի երկրորդ եկեղեցական ժողովը**: Մաղաքիա պատրիարք Օրմանյանը գրում է. «Ստեփանոս փութաց երկրորդ ժողով մը գումարել կնճռոտ խնդիրը լուծելու համար, որ անշուշտ Անիի մէջ հաւաքուեցաւ, եւ որուն մասնակցեցան Արարատի եւ Սիւնիքի կողմերուն եպիսկոպոսներէն եւ վարդապետներէն զատ նաեւ բազմութիւն կրօնաւորաց ի Տարօնոյ, ի Հաշտենից, ի Ծոփաց եւ ի Խորձենոյ (Ասողիկ), այսինքն է Տաճկաց եւ Յունաց ենթարկեալ գաւառներուն եպիսկոպոսները եւ վարդապետները, որոնք մրցակից հայ թագաւորներուն ենթակայ չ'ըլլալով իրաւախօհ հաշտարարի դերը պիտի վարէին: Ժողովին... իբր հետեւանք կը ցուցուի բանակցութեան մը պէտքը, զայն անձամբ կատարել յանձն կառնու նոյնիսկ Ստեփանոս կաթողիկոս»⁶⁰:

Անիի երկրորդ եկեղեցական ժողովն, ըստ Մ. Օրմանյանի, տեղի է ունեցել 971 թ., որից հետո Ստեփանոսը մեկնել է Վասպուրական: Արծրունի թագավորն ու Վահան կաթողիկոսն, առանց իսկ ունկնդրելու բանակցության մեկնած Ստեփանոսին ու նրա երկու ուղեկից վարդապետներին, կալանեցին նրանց և արգելափակեցին Ադրամարում: Զիչ անց վարդապետներին ազատ արձակեցին, իսկ Ստեփանոսին փոխադրեցին այլ վայր, ուր և մեկ տարի անց մահացավ: Նույն 972 թ. մահացավ նաև Վահան Սյունեցին, որով վերջ գտավ երկրի եկեղեցական պառակտումը:

Հաջորդ կաթողիկոսի ընտրությունը ու գահակալության տեղի հարցը հավանաբար կայացել է Անիի և Վասպուրականի թագավորների միջև համաձայնեցված փոխզիջումային եղանակով: Կաթողիկոս է ընտրվել Արշարունիքի եպիսկոպոս Խաչիկը (Խաչիկ Ա Արշարունեցի, 973-992 թթ.), սակայն կաթողիկոսական նստավայր է դարձել կրկին Արգինան: Այդ մասին գրում է դեպ-

⁶⁰ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1307:

քերի ժամանակակից պատմիչ Ստեփանոս Ասողիկը. «...զկնի Վահանայ եւ Ստեփանոսի եկաց կաթողիկոս Հայոց տէր Խաչիկ... **եւ միապետեալ խաղաղեցոյց զաշխարհի Հայոց..., նորոգեաց զտուն կաթողիկոսարանին ի Շիրակ գաւառի ի գիւղաքաղաքին Արգինայ...**»⁶¹: Փաստորեն, Խաչիկ Ա Արշարունեցին վերականգնեց Արգինայի կաթողիկոսարանը, նաև այնտեղ վերաշինման աշխատանքներ կատարեց: Դրա համար նա նվազագույնը երկու կարևոր պատճառ ուներ. առաջինը վասպուրականցիներին հանդարտեցնելու ցանկությունն էր, երկրորդը՝ կաթողիկոսությունը քաղաքական իշխանության ազդեցությունից հեռու, ուստի հնարավորինս ինքնուրույն պահելու ձգտումը:

*Նկ. 7. Արգինայի Կաթողիկե եկեղեցին
(լուսանկարը 20-րդ դ. սկզբներ, այժմ՝ հիմնավեր)*

Պատմիչը նշում է Խաչիկ Ա կաթողիկոսի Արգինայում ծավալած ընդարձակ եկեղեցաշինության՝ Տրդատ ճարտարապետի ձեռամբ Կաթողիկե եկեղեցու կառուցման (նկ. 7), մատենադարանի հարստացման և այլ գործերի մասին, որն ավելի շատ նոր կաթողիկոսարանի հիմնադրություն է հիշեցնում,

⁶¹ Ասողիկ, էջ 185: Խաչիկ Արշարունու մահից հետո (990 թ.) հաջորդ կաթողիկոսի ընտրությունը, անհայտ պատճառով, որոշ ժամանակով հետաձգվեց (ըստ Ասողիկի և Սամվել Անեցու՝ 2 տարի), մինչև որ Գագիկ Ա թագավորը կաթողիկոսության կոչեց իր վաղեմի ծառի և հովանավորյալ հոգևորական, Սևանի վանքի առաջնորդ Սարգսին:

Նկ. 8. Անիի Մայր տաճարի արևելյան ճակարը

քան թե հնի նորոգում⁶²: Դա թույլ է տալիս մտածելու, որ նրա նախորդները Արգինան չեն դիտել որպես հաստատուն նստավայր՝ համոզված լինելով, որ այժմը վաղ թե ուշ մայրաքաղաք է փոխադրվելու, մի բան, որ իրոք կատարվեց Խաչիկ Արշարունեցուց հետո:

Աշոտ Ողորմածին հաջորդած նրա ավագ որդին՝ Սմբատ Բ-ը (977–989), կառուցում է Անիի մեծ պարիսպը, իսկ քաղաքի կենտրոնական մասում սկսում մեծ Կաթողիկե եկեղեցու կամ Մայր տաճարի շինարարությունը նույն Տրդատ ճարտարապետի ձեռամբ: Սա ականերևորեն արվում էր կաթողիկոսա-

⁶² «Եւ ի նմին գեօղ շինեաց զսուրբ Կաթողիկէ եկեղեցին վիմարդեան կոփածոյիւք... հանդերձ եւս երիւք եկեղեցեօք՝ նոյնաձեւ... յօրինուածովք, եւ զարդարեաց... ոսկէթել անկուածովք ի զարդ ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ ամենայն զարդոյ պայծառութեան ջահաբորբոք յուսաւոր անօթոց. այլ եւ զաստուածախօս կտակս յղովակի ստացեալ, զԳիրս Սուրբս զառաքելաասացս եւ զմարգարէաբարոզ պատգամս, հանդերձ ամենայն վարդապետացն ձայնիւք» (Ասողիկ, էջ 184-185):

րանը վերջնականապես Անի փոխադրելու նպատակով: Ամեն ինչից դատելով Տրդատն է նախագծել ու ղեկավարել նաև քաղաքի պարսպաշինությունը: Անիի սմբատաշեն պարիսպները, որոնք հյուսիսային կողմում երկշարք են և ամրացված աշտարակաբուրգերով, հետագայում տարբեր իշխողների կողմից լրացվել են նոր բուրգերով: Մեր ժամանակներում կատարված հաշվարկի համաձայն Անիի պարիսպն ունեցել է հյուսիսային կողմում «երկու շարքի վրա 55 աշտարակ, իսկ բոլորը միասին 94 աշտարակ, 14 դարպաս և 3 դռնակ»⁶³:

Սմբատը, սակայն, կյանքից անժամանակ հեռանալով, չտեսավ Մայր տաճարի ավարտը, և գործը լրման հասցրեց նրա եղբոր՝ Գագիկ Ա Բագրատունու կինը՝ Կատրամիդե (Կատրանիդե)⁶⁴ թագուհին՝ 1001 թ. (նկ. 8): Գագիկի ժամանակ կաթողիկոս ընտրված Սարգիս Ա Սևանցին (992 թ.) Արգինայից հիմնավորապես փոխադրվեց Անի՝ մայրաքաղաքը դարձնելով նաև կաթողիկոսական աթոռանիստ: Այսպիսով, 992 թվականից Բագրատունյաց գահանիստը դարձավ նաև Հայաստանի եկեղեցական կենտրոնը⁶⁵:

Այս շրջանում Անիում մեկը մյուսի հետևից վեր են խոյանում բազմաթիվ թագավորաշեն և իշխանաշեն եկեղեցիներ, իսկ Սարգիս Սևանցի կաթողիկոսը, ինչպես վերը նշվեց, քաղաքում ձեռնարկում է Ս. Հռիփսիմյանց կույսերին նվիրված եկեղեցու հիմնումը, և շինարարության ավարտից հետո մեծ շուքով Վաղարշապատի վկայարաններից այստեղ է փոխադրում սուրբ կույսերի մատուցների մի մաս ու Անիում հատուկ տոն հաստատում: Ավելացնենք, որ 11-րդ դարի սկզբին թագավորին, թագուհուն ու կաթողիկոսին հետևելով եկեղեցիներ ու վանքեր են հիմնում Բագրատունյաց թագավորության նշանավոր իշխանները. Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը կառուցում է Կեչառիսի վանքը (1003 թ.), նրա եղբայր՝ Քեդի ամրոցի տեր Գևորգ իշխանը՝ Հավուց Թառի Կաթողիկեն (1002 թ.)⁶⁶, Սմբատ Մագիստրոսը՝ Բագնայրի վանքը (1010 թ.), Վեստ Սարգիսը՝ Խծկոնքի Ս. Սարգիս եկեղեցին (1024 թ.), Վահրամ Պառիկա-

⁶³ Հ. Խալվախյան, Հայաստանի պարսպաշինական կառույցների հատակագծման կոմպոզիցիոն առանձնահատկությունները, «Հայ արվեստ» ժողովածու № 1, Երևան, 1974, էջ 27:

⁶⁴ Մայր տաճարի շինարարական արձանագրության մեջ թագուհու անունը գրված է «Կատրանիդե», մինչդեռ նրա ժամանակակից պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի և 12-րդ դ. պատմիչ, Մայր տաճարի քահանա Սամվել Անեցու երկերում (որոնց հետևում են նաև հաջորդ պատմիչները) նշված է «Կատրամիդե» (Ասողիկ, էջ 256, Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 182):

⁶⁵ Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 26-27, Annie et Jean-Pierre Mahé, Histoire de l'Arménie des origines à nos jours, Éditeur: Perrin, 2012, p. 159:

⁶⁶ Կ. Մաթևոսյան, Հավուց թառի վանքի և Ապիրատյան տոհմի պատմության նորահայտ տվյալներ, «Բանբեր Մատենադարանի», № 17, Երևան, 2006, էջ 147-167:

վունին՝ Ամբերդի եկեղեցին (1026 թ.) և Մարմաշենի վանքը (1029 թ.), նրա եղբայր Աբդուլափր Պահլավունին՝ Անիի Փրկչի եկեղեցին (1036) և այլն⁶⁷:

Սակայն Անին միայն թագավորների ցանկությամբ չէ, որ ծաղկեց ու զորացավ, այլև քաղաքական ու տնտեսական նպաստավոր պայմանների բերումով և միջազգային առևտրական մայրուղու վրա շահեկան դիրք ունենալու շնորհիվ: Արաբաբյուզանդական հասկամարտության ու պատերազմների պատճառով Միջագետքով ու Հայաստանի հարավով անցնող քարավանային ճանապարհները դարձել էին վտանգավոր, մինչդեռ Դվինի ու Անիի վրայով անցնող հյուսիսային ուղին անհամեմատ ապահով էր: Հայտնի է, որ դեռևս Սմբատ Ա Բագրատունին (890-914) բյուզանդացիներին հավաստիացնում էր, թե երաշխավորում է իր թագավորության տարածքով անցնող առևտրական ճանապարհների անվտանգությունը: Անկասկած այս նույն քաղաքականությունն են վարել նաև նրա հաջորդ թագավորները, որի շնորհիվ երկիրն ու նրա մայրաքաղաք Անին դարձել են միջազգային տարանցիկ առևտրի մասնակից ու շահառու: Հավանաբար հենց այս հանգամանքով է պայմանավորված նշված ճանապարհի վրա՝ ամենայն հավանականությամբ պետական հոգածությամբ մի շարք քարավանատների, ինչպես նաև Ախուրյան գետի վրա մի քանի խոշոր քարակերտ կամուրջների կառուցումը (գուն. նկ. 10-11): Հատկապես աշխույժ էր Դվինից Անի եկող մայրուղին: Պատահական չէ, որ Սմբատյան պարիսպների հարավարևելյան կողմի դուռը կոչվում է Դվնո դուռ, իսկ Դվինի դարպասներից մեկը կոչվում էր «Բար Անի» (Անիի դուռ)⁶⁸:

Այս շրջանում Անին տպավորիչ տեսք ունեցող քաղաք էր իր բարձրադիր միջնաբերդով ու ժայռային հրվանդանի ծայրին գտնվող Ներքին բերդով (Աղջկաբերդ), բարձրաբուրգ Սմբատյան պարիսպներով ու գեղեցիկ հարդարված դարպասներով, բազմաթիվ հրաշակերտ եկեղեցիներով (գուն. նկ. 12-17), պալատներով, հյուրատներով, պանդոկներով, սալահատակ փողոցներով, առևտրական շարքերով, կամուրջներով և այլն: Մարդաշատ էին նաև քաղաքի շրջակա արվարձանները, խիտ բնակչության ունեին հատկապես շրջակա ձորերի ժայռավոր թաղամասերը:

⁶⁷ 1001 թ. եկեղեցիներ են կառուցվել ու խաչքարեր կանգնեցվել նաև Անիի թագավորության այլ վայրերում, ինչպես Շիրակի Պեմզաշեն գյուղի մոտ գտնվող Մակարավանքում (կառուցող՝ Սահակ), Կոտայքում, Արզականի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին (կառուցող Գեորգ քահանա), Արուճում՝ Ադամ քահանայի որդի Մովսես քահանայի խաչքարը (Դիվան հայ վիմագրության, պրակ X, Շիրակի մարզ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 2017, էջ 34, պատկերակ՝ (Դիվան, Ժ), Գ. Սարգսյան, Գրիգոր-Ապիրատ Հասանյան. Հիմնադիր Կեչառիսի վանքի (վիմագրական նոր վկայություն), «Հին Հայաստանի մշակույթը» ժողովածու 12, Երևան, 2002, էջ 111, Կ. Մաթևոսյան, Արուճ, Երևան, 1987, էջ 83:

⁶⁸ Muḥammad ibn Ahmad Muqaddasi, Kitāb ahsān at-tāqasim fi ma'rifat al-aqālim, «Bibliotheca geographorum arabicorum», ed. III, pars III, Lugd. Bat., apud E. J. Brill, 1967.p. 377.

Անիի ծաղկումը պայմանավորված էր նաև քաղաքային դասի կայացմամբ ու տնտեսապես զորացմամբ, ավագների խորհրդի («Գլխավորք քաղաքի») ստեղծմամբ, որը հիշատակվում է 11-րդ դարում, սակայն նշանակալից դեր ստացավ հատկապես Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո՝ անեցիներին հնարավորություն տալով հանդես գալու որպես միասնական շահեր ունեցող հավաքականություն:

Գագիկ Ա-ի տիրապետությունը համարվում է Անիի Բագրատունյաց թագավորության առավելագույն վերելքի շրջանը: Նրա մասին Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը գրում է. «Եւ տիրեաց նա յոլով բերդից և գաւառաց ի սահմանացն Վայոց ձորոյ և Խաչենոյ և Փառիսոսոյ՝ առաւել քան գեղբայր իւր. և ոչ ոք էր, որ զարհուրեցուցանէր զՀայաստանեայս մինչև ցաւր գրելոյ իմոյ զքան յիշատակիս այսորիկ: Չի էր այր սրամիտ և վարժ ի պատերազմի և առատաձեռն ի բաշխելն. և զբաժ հարկաց յոլովից տեղեաց ազատեաց, եւ զկիւրակէիցն զցայգապաշտան սաղմոսերգութեամբ կատարէր»⁶⁹:

Գագիկ Ա-ի ժամանակ երկրի գործության և միասնության ապահովման գործում կարևորագույն դեր ուներ նաև Հայոց կաթողիկոսությունը: Սարգիս Սևանցին թեև ըստ Ասողիկի «անապատասէր կենաց» սիրահար էր, բայց 27-ամյա աթոռակալության ընթացքում կարողացավ հմտորեն կազմակերպել Հայոց եկեղեցական կյանքը, կաթողիկոսարանի բազմաճյուղ գործունեությունը⁷⁰: Հավանաբար այդ ժամանակ է Անիում կառուցվել նաև կաթողիկոսարանի շենքը: Ենթադրաբար դա Ախուրյանի ձորահայաց այն կառույցն է, որը հետագայում 11-րդ դարի 70-ական թվականներին, մասամբ ձևափոխելով մզկիթի է վերածել Անիի Մանուչե ամիրան (նկ. 9): Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու՝ «երկոտասան եպիսկոպոսք և չորս վարդապետք ի տան հայրապետին անպակաս լինէր և վաթսուն երեց կրօնաւորաց...»⁷¹:

Մի շարք վկայություններ կան այն մասին, որ թագավորն ու կաթողիկոսը հանդես էին գալիս միասնաբար: Հայտնի է, որ 1001թ. Տաշիր-Ձորագետի թագավոր Դավիթ Անհողինի անհնազանդության պատճառով Գագիկ Ա-ը պատժիչ արշավանք է կազմակերպել նրա դեմ: Առճակատումը հարթվել է «միջնորդութեամբ հայրապետին՝ Տեառն Սարգսի»⁷², և Դավիթը հնազանդության է եկել: 1006 թ. Գագիկի կնոջ՝ Կատրամիդե թագուհու հոր՝ Սյունիքի Վասակ թագավորի խնդրանքով և հենց Գագիկ թագավորի միջնորդությամբ Սարգիս Սևանցին Անիում Սյունյաց եպիսկոպոս է ձեռնադրում Հովհաննեսին: Միա-

⁶⁹ Ասողիկ, էջ 256:

⁷⁰ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 25-26:

⁷¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 166:

⁷² Ասողիկ, էջ 280:

*Նկ. 9. Անիի կաթողիկոսարանի սրահը
(Մանուշեն ամիրայի ժամանակ վերածվել է մզկիթի)*

Ժամանակ Սյունիքի աթոռին են վերադարձվում Անանիա Մոկացու ժամանակ՝ Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսի խոռովության պատճառով նրանից խլված մետրոպոլիտության պատիվն ու արտոնությունները, ինչպես նաև Անիի կաթողիկոսարանի «սրբարանի սենեակում» պահվող սրբությունները՝ «Սիւնեաց սեփական խաչը, ոսկերիզ խաչվառը, թանկարժէք գաւազանը եւ պատուական գահաւորակը»⁷³։ Կաթողիկոսի սույն ձեռնարկն ամրացնում է Հայ եկեղեցու ներքին միասնությունը և Սյունիքի թագավորությունն ավելի սերտորեն կապում Բագրատունյաց թագավորության հետ։

Սարգիս Ա-ի աթոռակալության ժամանակ շարունակվում են բյուզանդական եկեղեցու հետ եղած դավանաբանական հակադրությունները, որը հատկապես ընդգծվեց 1007 թ. ծռագատիկի հետևանքով։ Իսկ երկրի ներսում գլուխ էր բարձրացրել թոնդրակեցիների ադանդավորական շարժումը և կաթողիկոսն անհրաժեշտ պայքար էր մղում դրա դեմ⁷⁴։

⁷³ Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 304։ Ուշագրավ է նաև Ստ. Օրբելյանի հայտնած տեղեկությունն այն մասին, որ թագավորն ու թագուհին Հովհաննես եպիսկոպոսին են նվիրել Տերունական Խաչի՝ ոսկու մեջ ագուցված մի մասունք, որը նրանց էր ուղարկել Վասիլ կայսրը (նույն տեղում)։ Կայսեր՝ Գագիկ թագավորին տված մեկ այլ սրբության մասին է հայտնում 14-րդ դարի կեսերի հեղինակ Նաթանայել Հավուցթառեցին (տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Սամվել Անեցու Ժամանակագրության ձեռագրերը և նորահայտ լրացումները, Երևան, 2009, էջ 133-134, 141)։

⁷⁴ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 124։

Պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցին նշում է Սարգիս Ա-ի ժամանակ Անիի կաթողիկոսարանում գտնվող երեք նշանավոր վարդապետներին՝ գրելով. «Եւ էին յայն ժամանակի վարդապետք՝ Սարգիս եւ Տիրանուն եւ Յենովք, որ կաթողիկոսարանին էին վարդապետք»⁷⁵: Կաթողիկոսն իր գործակիցներով զբաղվում էր հիմնարար խնդիրներով: Հայտնի է, որ նրա օրոք համակարգվել են Հայոց եկեղեցական իրավունքի և ընդհանրապես հոգևոր-եկեղեցական կյանքը կարգավորող գլխավոր ժողովածուի՝ Հայոց Կանոնագրքի (Կանոնագիրք Հայոց) նյութերը՝ 40 կանոնախմբերով, իսկ վերջում ավելացվել է Հայոց կաթողիկոսների գավազանագիրքը (անվանացանկը), որի վերջին նշումը վերաբերում է հենց Սարգիս Սևանցու ձեռնադրությանը⁷⁶: Սարգիս կաթողիկոսի պատվերով է իր «Տիեզերական պատմությունը» գրել Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը (ավարտել է 1004 թ.), որը կաթողիկոսարանի սպասավորներից մեկն էր⁷⁷:

Յավոք, թե՛ քաղաքական, թե՛ հոգևոր-եկեղեցական կյանքի այս բարենպաստ կացությունը հիմնովին փոխվում է Գագիկ Ա-ի մահից հետո (1017 թ.)⁷⁸ և Սարգիս Սևանցու հաջորդի՝ Պետրոս Ա-ի (1019-1054) աթոռակալության ժամանակ:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 126:

⁷⁶ Կանոնագիրք Հայոց (աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի), Կ. Բ, Երևան, 1971, էջ XXIII-XXV:

⁷⁷ Պատմագրքի հիշատակարանում, դիմելով պատվիրատու Սարգիս կաթողիկոսին, նա գրում է. «...յարածուփ շրջանք և հանապազորդեան հոգք եկեղեցւոյ, որ ըստ հրամանի Ձեր, ոչ թողացուցանէին մտաց իմոց գետեղել ի պատշան յօրինուած բանիս» (Ասողիկ, էջ 285):

⁷⁸ Գագիկ Ա-ի մահվան ստույգ թվականն աղբյուրներում չի վկայված, գրականության մեջ ընդունված է 1020 թ.: 1017 թվականի մասին տեսակետն առաջ է քաշել Կարեն Յուզբաշյանը, վկայաբերելով Տեկորի 1018 թ. արձանագրությունը, որտեղ նշվում է Հովհաննես (Հովհաննես Սմբատ) թագավորը, և որ ըստ Արիստակես Լաստիվերցու՝ Գագիկին հաջորդած նրա որդիների՝ Հովհաննես Սմբատի և Աշոտի հակամարտությունն ու վերջինիս Կոստանդնուպոլիս գնալը տեղի է ունեցել մինչև 1018 թվականը: Այդ փաստերը նկատի ունենալով Կ. Յուզբաշյանը եզրակացնում է. «Գագիկի մահը մենք թվագրում ենք 1017 թ., թեև չի բացառվում նաև 1016 թ.» (К. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., Москва, 1988, с 156-157): Ավելացնենք, որ 1017 թ. օգոստին է խոսում նաև Սամվել Անեցու մոտ պահպանված տվյալը, որը Գագիկի համար նշվում է 29 տարի: Ըստ այդմ՝ 989-ը համարելով Գագիկի թագավորության առաջին տարին (ըստ Ասողիկի), նրա 29-րդ տարին (մահը) համընկնում է 1017 թվականին: Ի դեպ, թեև պատմիչը ժամանակագրական աղյուսակում թագավորի մահվան թվականի ստույգ նշումը չունի, սակայն նրա երկի մի շարք ձեռագրերում 1017 թվականի դիմաց գրված է. «Մեռաւ Գագիկ շահանշահ» (Մամուլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 180, 182): Հարցի պարզաբանման տեսակետից ուշագրավ է նաև Մատթեոս Ուռեայեցու մի նշումը, որտեղ բյուզանդական կայսեր նամակի հասցեատեր են համարված Սարգիս Ա-ը և Հովհաննես Սմբատը, այսինքն, վերջինս թագավոր էր մինչև կաթողիկոսի հրաժարականը (1019 թ.) (Մատթեոս Ուռեայեցի, էջ 50): Այս խնդրի և Սարգիս Սևանցու հրաժարականի հանգամանալից քննությունը տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, 2010, էջ 22-27:

Նշված ժամանակաշրջանում Հայոց պետության և եկեղեցու կյանքում տեղի էին ունենում աննախադեպ իրադարձություններ: Նախ՝ Գագիկ Ա-ի մահից հետո նրա որդիներ՝ ավագության կարգով գահը ժառանգած, պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցու բնորոշմամբ՝ «մարմնով հաստի և յոյժ թանձր», բայց խելացի Հովհաննես Սմբատի և «քաջասիրտ» Աշոտի մեջ ժառանգության հարցում հակառակություն է ծագում («Սոքա ընդ միմեանս անկեալք հակառակութեամբ վասն բաժնից երկրին՝ կարօտացան իրաւանց և դատաստանի»)՝⁷⁹: Առաջին անգամ, հավանաբար հենց 1017 թ., որպես եղբայրների հաշտեցման միջնորդ հանդես է գալիս Վրաց Գեորգի Ա (1014-1027) թագավորը: Որոշվում է Հովհաննես Սմբատին ավագության համար տալ Անին և նրա շրջակա գավառները, իսկ Աշոտին՝ «զներքին կողմն աշխարհին, որ հայի ի վերայ Պարսից և Վրաց»⁸⁰: Բանակցության ավարտից հետո, երբ Հովհաննես Սմբատը Անի էր ճանապարհվել, Աշոտի իշխաններից մեկը Գեորգիին բողոքում է, որ Հովհաննես Սմբատը զավթել է իրեն պատկանող Շատիկ բերդը: Գեորգին զայրանալով ուղարկում է իր զինվորներին, որոնք իջևանատանը բռնում ու իրենց թագավորի մոտ են բերում Հովհաննես Սմբատին, նրան ուղեկցողներին էլ հալածում են, քշում մինչև Անի: Գեորգին Հովհաննես Սմբատին փակի տակ է պահում, ապա նրանից երեք բերդ առնելով՝ բաց թողնում:

Ըստ նույն պատմիչի՝ Աշոտը, որն իր բաժին տարածքներին ամբողջովին տիրելու խնդիր ուներ, ուղևորվում է Կոստանդնուպոլիս, արժանանում կայսեր բարեհաճությանը, նրանից օգնական զորք ստանում և վերադառնալով, գնում է Վասպուրական, նաև Արծրունիների աջակցությունը ստանում ապա անցնում իրեն հատկացված տարածք, տիրում գավառներին ու բերդերին, և մեծապես զորանում: Հավանաբար հենց բյուզանդացիների դրդմամբ Աշոտը 1021 թ. սկզբներին երկրորդ անգամ է փորձում տիրանալ Անիին:

Սակայն մինչ այդ Անիում նախադեպը չունեցող մեկ այլ իրադարձություն էր տեղի ունեցել. 1019 թ. Հայոց կաթողիկոս Սարգիս Ա Սևանցու (990-1019) կենդանության օրոք, հենց նրա ձեռքով, կաթողիկոսական ձեռնադրություն էր ստացել Պետրոս Ա-ը (հետագայում «Գետադարձ» մականվանված): Ինչպես ցույց են տալիս հետագա դեպքերը, կաթողիկոսների ավանդական հաջորդականության ընդունված կարգը (երբ կաթողիկոս էր ընտրվում միայն նախորդի մահից հետո) խախտվել էր Հովհաննես Սմբատի ցանկությամբ, որին ձեռնադրել էր ծերացած ու երկրի գործերից մի կողմ քաշված Սարգիս կաթողիկոսի աթոռակալությունը, որը չէր կարողացել (կամ չէր ցանկացել) միջ-

⁷⁹ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 27:

⁸⁰ Նույն տեղում:

նորդ ու հաշտարար դառնալ թշնամացած եղբայրների միջև⁸¹: Թերևս այդ պատճառով էլ գործին միջամտել էր Վրաց թագավորը, որն ինչպես տեսանք, նվաստացուցիչ կերպով էր վարվել Հովհաննես Սմբատի հետ:

Կաթողիկոսական աթոռին կոչելով գործունյա Պետրոսին, որը ծագում էր «ի գաւառէն Շիրակայ, յագատ տանէ...», ի մեծաց եւ պատուաւորաց ի Կամր-ջաճորոյ, որ է ի յերկիրն Անույ...»⁸² Հովհաննես Սմբատն ակնկալել է վստահելի միջնորդ հաշտարար ունենալ Աշոտի նոր ընդվզման ժամանակ: Նրա այդ սպասումն իրականացավ շատ շուտով, երբ Աշոտն իր դիրքերն ամրապնդելով, մեծ զորքի գլուխ անցած՝ մոտեցավ Անիի պարիսպներին: Պատմիչ Մատթեոս Ուռեայեցին գրում է, որ տեղի ունեցած ճակատամարտում անեցիները ծանր պարտություն ու կորուստներ կրեցին, և այդ ժամանակ հաշտարար առաքելությամբ հանդես եկավ Պետրոս կաթողիկոսը. «Հայրապետն Պետրոս և իշխանքն ամենայն ելին առ զԱշոտ և մեծաւ երդմամբ նստուցին զԱշոտ Դրուց աշխարհին՝ թագաւոր ամենայն Տանն Հայոց, և Յովհաննէս նստցի թագաւոր ի քաղաքն Անի. և եթէ մեռցի Յովհաննէս, Աշոտ լիցի թագաւոր ամենայն Տանն Հայոց»⁸³:

Ինչպես տեսնում ենք, այս նոր հաշտության արդյունքում Աշոտի ռազմական հաղթանակը նրա համար ապահովել է թագավորական տիտղոս և Հովհաննես Սմբատի մահից հետո Անիում գահակալելու իրավունք: Չարմանալի է, որ Հովհաննես Սմբատի և Աշոտի ընդհարման ու հաշտեցման այս երկու միանգամայն տարբեր դեպքերը (որոնք տարբերվում են ընթացքով, հաշտեցման միջնորդներով և դրանից հետո կողմերից յուրաքանչյուրի ստացածով) Հայոց պատմության ակադեմիական հրատարակություններում ներկայացվում են որպես մեկ դեպք⁸⁴:

Այս շրջանում բյուզանդացիները ծրագրված կերպով ինքնուրույնությունից զրկելով և զավթելով հայկական իշխանություններն ու թագավորությունները (Տարոն, Տայք, Վասպուրական)՝ հերթական թիրախ են դարձնում Անին: 1021 թ. Վասիլ Բ (976-1025) կայսրը արշավանք է սկսում ըմբոստացած

⁸¹ Կ. Մաթևոսյան, 2010, էջ 25-27: Սարգիս կաթողիկոսը հաստատվել է Անիի մերձակա Հոռոմոսի վանքում, որտեղ մահացել է 1022 թ.:

⁸² Նախկինում հայագետներին ծանոթ չի եղել այս տեղեկությունը, որը պահպանվել է 1404 թ. մի ճառքնախոսում (Մատենադարան, ձեռ. 1520, էջ 30բ):

⁸³ Մատթեոս Ուռեայեցի, էջ 14:

⁸⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 144, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, գիրք երկրորդ, Երևան, 2014, էջ 158: Ուշագրավ է, որ այս երկու բախումից հետո Աշոտը Անիի գահին տիրելու ևս մի փորձ է կատարել, խաբեությամբ եղբորը ձերբակալելով, սակայն Հովհաննես Սմբատը մահից զերծ է մնացել Ապիրատ իշխանի (Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոս) շնորհիվ, որը չի կատարել Աշոտի հրամանը և թագավորին վերադարձրել է Անի: Հովհաննես Սմբատի և Աշոտի հակամարտության փուլերի մասին պատմիչների ամբողջական վկայությունները տե՛ս սույն գրքի հավելվածում:

Վրաց Գեորգի Ա թագավորի դեմ, ավերածություններ գործում Տայքում և հարակից տարածքներում, ապա ձմեռելու համար գնում Սև ծովի ափ՝ Տրապիզոն: Հովհաննես Սկիիցեսը գրում է, որ Հովհաննես Սմբատը զինակցություն էր ցուցաբերել Վրաց թագավորին⁸⁵ (հայկական աղբյուրները նման տեղեկություն չունեն), որի պատճառով կայսրը նրանից պահանջում է Անին: Պետրոս կաթողիկոսը մեկ տարվա մեջ արդեն երկրորդ անգամ դառնում էր Հովհաննես Սմբատի բանագնացը: Տրապիզոնում կայսեր հետ Պետրոսի հանդիպման մասին Արիստակես Լաստիվերցին գրում է. «Յովհաննես պատուէր տուեալ էր հայրապետին, եթէ գրէ զիր և տուր կտակ թագաւորին զի յետ իմոյ վախճանին՝ զիմ քաղաքս և զերկիրս նմա տաց ի ժառանգութիւն»⁸⁶:

Թեև Հովհաննես Սմբատի կտակի պատասխանատուն թագավորն ինքն էր, բայց, ինչպես երևում է, նրա և կաթողիկոսի միջև այդ շրջանից սկսած հակասություններ են ծագում:

1033 թ., Բրիստոսի խաչելության 1000-ամյակին, տեղի է ունենում արևի խավարում⁸⁷, որը մեծ տպավորություն է թողնում ժամանակակիցների վրա: Թագավորն ու կաթողիկոսն Անիից հատուկ պատվիրակություն են ուղարկում Սևանի վանք՝ Հովհաննես Կոզեռն վարդապետի մոտ՝ կատարվածի մեկնաբանությունն իմանալու համար: Վերջինս կանխատեսում է մոտալուտ բազում դժբախտություններ, որպես հետևանք բարքերի համընդհանուր անկման ու անբարեպաշտության՝ քննադատելով անգամ եկեղեցու առաջնորդին⁸⁸: Ինչպես երևում է, Պետրոս կաթողիկոսից՝ նրա ընչաքաղցության պատճառով, դժգոհություններ են եղել, որի մասին ուղղակիորեն նշում է Արիստակես Լաստիվերցին. «յոթ զանձուց սիրօղ էր Պետրոս, որ և բազումք վասն այնր եպերէին զնա»⁸⁹:

Նույն թվականին Պետրոս կաթողիկոսն ընդհարվելով Հովհաննես Սմբատի հետ, ծածուկ թողնում է Անիի իր աթոռը և տեղափոխվում կայսրության տիրապետության տակ անցած Վասպուրականի Չորավանք՝ այստեղ մնալով ավելի քան երեք տարի: Այն փաստը, որ Պետրոսը Հովհաննես Սմբատից կամ անեցիներից դժգոհելով չի գնում Աշոտ Դ-ի կամ հայ մյուս գահա-

⁸⁵ Հովհաննես Սկիիցես, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1979, էջ 146-147:

⁸⁶ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 32:

⁸⁷ Արևի խավարումը եղել է հունիսի 29-ին: Տե՛ս Բ. Թումանյան, Հայ աստղագիտության պատմություն, Երևան, 1968, էջ 138-139:

⁸⁸ «...Տայսմ հետէ բազում հերձուածք մտանեն յեկեղեցի Աստուծոյ ի ծուլութենէ հայրապետաց, վասն զի թուլամորթին և տկարաման և հաւատոյ քննութիւն ոչ առնեն և կան յիմաբեալք: Յաղագս արծաթոյն թողուն ի բաց զհաւատն...» (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 78):

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 82:

կայների մոտ, այլ ապավինում է կայսերական կուսակալին, վկայում է հակամարտության բավական լուրջ պատճառների մասին:

Թագավորի ու ավագանու պահանջով և Վասպուրականի բյուզանդական կուսակալի միջամտությամբ 1036 թ. Պետրոսը վերադառնում է Անի, բայց քաղաք գալուց հետո, կարճ ժամանակ անց, թագավորի հրամանով ձերբակալվում ու արգելափակվում է Բջնիում: Նույն տարվա վերջերին մայրաքաղաքում գումարվում է եկեղեցական ժողով, որը Պետրոսին համարում է աթոռանկ և կաթողիկոս է ձեռնադրում Սանահինի վանքի առաջնորդ Դեոսկորոսին: Նման որոշման կայացման համար Պետրոսի դեմ արված մեղադրանքները պետք է որ շատ գորավոր եղած լինեն, թեև ստույգ հայտնի չէ, թե որոնք էին դրանք, բայց վճռորոշ էր նաև Հովհաննես Սմբատի դիրքորոշումը:

Դեոսկորոսը, որի մասին պատմիչները հիմնականում դրվատանքով են խոսում, Անիում նոր եպիսկոպոսներ է ձեռնադրում, առաջ քաշում Պետրոսի կողմից մերժվածներին: Սակայն հայ ավանդապահ հոգևորականությունը ըմբոստանում է Անիում կայացված որոշման դեմ⁹⁰: Արքունիքը ստիպված է լինում տեղի տալ. մեկ տարի և երկու ամիս գահակալելուց հետո Դեոսկորոսն աթոռանկ է արվում՝ վերադարձվում Սանահին, և կաթողիկոսական աթոռին 1038 թ. վերջերին վերահաստատվում է Պետրոսը, որը կողմնակիցներ ուներ նաև Անիում⁹¹:

Բագրատունյաց թագավորության ճգնաժամը մոտենում է իր բարձրակետին:

1040-41 թթ. մահանում են անհաշտ եղբայրները՝ նախ՝ Աշոտը, ապա՝ Հովհաննես Սմբատը, և երկրում տիրում է անհաստատ կացություն: Անգավակ Հովհաննես Սմբատի կյանքի վերջին տարիներին նրա արքունիքում առաջնակարգ դեր էր ստացել գրականության մեջ հիմնականում Վեստ Սարգիս անունով հիշատակվող գործիչը, որն Արիստակես Լաստիվերցու վկայու-

⁹⁰ Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «Եպիսկոպոսն և վարդապետն Հայոց աշխարհին՝ նզովիք փակեցին զթագաւորն և զամենայն նախարարսն Հայոց՝ վասն հակառակութեանն, որ եղև ի մէջ եկեղեցւոյ» (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 86):

⁹¹ Դեոսկորոսի հեռացումն Անիից տեղի է ունենում Պետրոսի կողմնակիցների կազմակերպած խժոժությունների պայմաններում, ամբոխը հարձակվում է կաթողիկոսի վրա և դեմքից պոկում քողը, որն այն ժամանակ կրում էին կաթողիկոսները: Այդ մասին պատմող Կիրակոս Գանձակեցին ավելացնում է, որ անեցիները հետագայում զոջում են դրա համար, կարծելով որ քաղաքին պատուհասած հետագա աղետները այդ անարդար վերաբերմունքի պատճառով են եղել: Շուրջ մեկ դար անց, նրանք մի քարագործ անեցու ուղարկում են Սանահին, որպեսզի Դեոսկորոսի նշխարներից մի մաս բերի Անի, որպեսզի իրենք կարողանան ապաշխարել: Սանահին վանահայր Գրիգոր Տուտեորդին այդ բանը թույլ չի տալիս, ասելով, որ դրա համար Անիից պիտի հատուկ պատվիրակություն գա, սակայն գործը շարունակություն չի ունենում (Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 90-91):

թյամբ թագավորի մահվան ժամանակ նրա հոգաբարձուն էր⁹² և փորձել է թագավորել Անիում: Սակայն, ինչպես Մատթեոս Ուռհայեցին է գրում, «ոչ ընդունեցին զնա ազգն Բագրատունյաց, վասն զի Հայկազն էր»⁹³, այսինքն՝ այլ տոհմից էր (Սյունյաց իշխանատոհմից): Այս գործչին մեր պատմիչները, բացառությամբ Սամվել Անեցու, հիմնականում խիստ պարսավանքի են ենթարկում, մեղադրելով ինչպես իշխանությունը բռնազավթելու, այնպես էլ հետագայում բյուզանդասեր ընթացք որդեգրելու համար (այս մասին ավելի հանգամանորեն՝ Վեստ Սարգսին նվիրված ենթաբաժնում):

Որոշ քաղաքական պայքարից հետո սպարապետ Վահրամ Պահլավունու ավագությամբ հանդես եկող Պահլավունիների գորել տան ջանքերով 1042 թ. Անիում Բագրատունյաց գահին է նստում Աշոտի 18-ամյա որդին՝ Գագիկ Բ-ը (1042-1045): Օծումը կատարվում է Անիի Մայր տաճարում, Պետրոս կաթողիկոսի ձեռքով: Գագիկ Բ-ի թագադրությունը կարևոր էր առաջին հերթին այն պատճառով, որ դրանով թագավորության երկու մասերը միավորվեցին:

Այս պայմաններում Անիի փոքր թագավորության դեմ դուրս է գալիս բյուզանդական դիվանագիտության հզոր մեքենան, որը, Հովհաննես Սմբատի կտակը որպես հաղթաթուղթ ունենալով, ի վերջո հասնում է իր նպատակին: Անիի պատմության այս շրջանի քաղաքական անցքերը հանգամանորեն ուսումնասիրված են, ուստի այստեղ դրանց չենք անդրադառնում: Սակայն շատ հետաքրքիր է հետևել Պետրոսի գործունեությանը, որն այս շրջանում կատարեց Հայ եկեղեցու ավանդական կարգերից շեղվող մի քայլ՝ իր համար աթոռակից ընտրելով: Մրենի արձանագրություններից մեկը, որը Գագիկ Բ-ի կողմից՝ վանքի որոշ հարկերը թողնելու մասին է, սկսվում է հետևյալ կերպ. «ՆՂ (1041) թուականութեանս Հայոց **ի հայրապետութեան Տէր Պետրոսի և Խաչկա Հայոց կաթողիկոսաց** այս իմ հրամանք են Գագկա Շահանշահի որդոյ Աշոտո, ազատեալ են զՄրենոյ զհարկն...»⁹⁴:

Ընդունված է եղել այն կարծիքը, որ Պետրոսն իր քրոջ որդուն՝ Խաչիկին (Խաչիկ Բ Անեցի) տեղապահ է նշանակել այն ժամանակ, երբ բյուզանդացիները իրեն դուրս են բերել Անիից (ըստ Լաստիվերցու՝ Արծն ուղարկելով, ըստ Ուռհայեցու՝ Կոստանդնուպոլիս կանչելով), և ինքն էլ մտածել է, թե գուցե հույներն այլևս իրեն չեն թողնի Անի վերադառնալ⁹⁵: Բայց ինչպես տեսնում ենք, արդեն Գագիկ Բ-ի գահակալության սկզբում Խաչիկը հիշատակվում է որպես Պետրոսի աթոռակից կաթողիկոս: Արձանագրության մեջ նշված Հա-

⁹² Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 57:

⁹³ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 94-95:

⁹⁴ Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 197:

⁹⁵ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1443:

յոց ՆՂ թվականն ընդգրկում է 1041 թ. մարտի 11-ից 1042 թ. մարտի 10-ն ընկած ժամանակաշրջանը: Նույն ՆՂ թվականի մի հիշատակարան թույլ է տալիս ասելու, որ Պետրոսն իր քրոջորդուն աթոռակից է դարձրել Հովհաննես Սմբատի մահից հետո⁹⁶:

Այսպիսով, Պետրոս Ա-ն իր կենդանության օրոք որոշել է հաջորդ կաթողիկոսին: Դա հավանաբար արվել էր նախորդ ժամանակաշրջանի խռովահույզ իրադարձությունների կրկնությունից ապահովագրվելու և վստահելի գործակից ունենալու համար: Հարկ է ավելացնել, որ Հայոց կաթողիկոսությունն այդ ժամանակ հսկայական նյութական միջոցների էր տիրապետում, հարյուրավոր գյուղերի ու այլ հարստության սեփականատեր էր⁹⁷:

Այս շրջանում Գագիկ Բ-ի իշխանությունը չճանաչող Բյուզանդիան մեծացնում է ճնշումը Անիի Բագրատունյաց թագավորության դեմ, սեփական ուժերի հետ մեկտեղ նրա դեմ դուրս բերելով Դվինի Աբուլասվար ամիրային և Դավիթ Անհողինին: Երկիրը դառնում է ասպատակությունների թատերաբեմ, մի քանի բերդեր ընկնում են թշնամիների ձեռքը: Ինչ վերաբերում է Գագիկի հակազդող գործողություններին, ապա դրանք արդյունավետ չէին: Պատմիչ Սամվել Անեցին որպես Անիի բնակիչ, նրա մասին մասնավորապես գրում է, թե՝ **«ո՛չ պատերազմական արությունց ջանայր՝ որով վարի իշխանութիւնն՝ մանաւանդ զի առ այնու ժամանակաւն աւելի իմն դէպ էր զքաջանալ, զի շփոթումն Իսմայէականացն եւ ի վերայ յառնել Սկիւթացւոցն...», Բայց սա (Գագիկը, Կ. Մ.) զի ի մանկութենէ ընդ դպրութեան գրոց վարժեալ էր, ի նոսին զբօսնոյր եւ ի տէրութեանն աւուրս, զոր իմացեալ ազգին Յունաց՝ առ իւրեանս կոչեցին խաբկանաւք, յաւէտ եւս ի սաղրելոյ իշխանացն, որք երդմամբ հաստատեցին պահել զիշխանութիւն նորա աննենգ ի վերայ իւրեանց, եւ ոչ կացին յուխտին Տեառն»**⁹⁸:

Հետաքրքիր է, որ գրասեր քահանա պատմիչը թագավորին հանդիմանում է «գրքերով» տարված լինելու մեջ, մինչդեռ պատերազմում քաջանալու և ամուր կամք դրսևորելու ժամանակն էր: Կարելի է ենթադրել, որ Գագիկ Բ-ի նկատմամբ եղած այսօրինակ քննադատական վերաբերմունքը ոչ միայն պատմիչի կարծիքն էր, այլ հետբագրատունյան շրջանում Անիում ձևավոր-

⁹⁶ «...ի թուականութեանն Հայոց ի ՆՂ (1041) եւ ի կաթողիկոսութեանն Տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի եւ վերադիտողի, յորժամ Յաւանէս Հայոց թագաւորն վախճանեցաւ ի Զրիստոս եւ ետ զթագաւորութիւնն իւր՝ որդւոյ եղբար իւրոյ, որ կոչի Գագիկ» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 87): Ինչպես տեսնում ենք, հիշատակարանը գրվել է Հայոց ՆՂ թվականին, երբ մահացել էր Հովհաննես Սմբատը և իշխանությունն անցել էր Գագիկ Բ-ին:

⁹⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 166-167:

⁹⁸ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 186:

ված տեսակետ: Հատկանշական է, որ անեցի հաջորդ պատմիչը՝ Մխիթար Անեցիին Բագրատունի թագավորների ցանկում Գագիկին ընդհանրապես չի հիշատակում: Թվարկելով թագավորներին նա վերջում տալիս է միայն Հովհաննես Սմբատի անունը. «Յովանէս որդի Գագկա՝ ԺԹ (19 տարի): Սա վերջին թագաւոր ի Բագրատունեաց: Աստանաւր սպառեցան թագաւորք ի տանէն Բագրատունեաց»⁹⁹:

Կոստանդին Թ Մոնոմախը (1042-1054) իշխանության գալուց հետո, հաշտություն կնքելու և բարեկամություն հաստատելու պատրվակով Գագիկին հրավիրում է Կոստանդնուպոլիս (1044), բայց տեղ հասնելուն պես նրան արգելափակում ու այլևս թույլ չի տալիս հայրենիք վերադառնալ, և պահանջում է Անին փոխանակել կայսրության այլ քաղաքի հետ (այս դեպքերի մասին այլ մանրամասներ տե՛ս ստորև՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունուն նվիրված ենթաբաժնում): Առանց գահակալի մնացած Անին փորձում է դիմադրություն ցույց տալ: Բյուզանդացիներ արարքից վիրավորված անեցիների շրջանում առաջ են գալիս տարբեր խմբակցություններ, որոնք մտածում են քաղաքը հանձնել Դավիթ Անհողինին կամ Վրաց Բագրատ թագավորին, անգամ Դվինի Աբուլասվար ամիրային, որի կինը Գագիկ Բ-ի քույրն էր¹⁰⁰: Այդ ժամանակ, տեսնելով անեցիների տրամադրությունները, վճռական քայլերի է դիմում Պետրոս կաթողիկոսը. «Իբրև ետես հայրապետն Պետրոս զայսպիսի խորհուրդ, թէ ո՛ւմ և իցէ՝ ի գնալ է քաղաքս, առաքէ առ այն (բյուզանդական կուսակալը – Կ. Մ.), որ ունէր զիշխանութիւն արևելից կողմանն, որ նստէր ի քաղաքն Սամուսատ... և գրէ, թէ՝ Ծանո՛թ թագաւորին, թէ մեզ զինչ հատուցանէ փոխարենս, և ես տաց զքաղաքս և զայլ ամուրս որ յաշխարհիս են: Իսկ նա, իբրև լուաւ, փութապէս ծանոյց թագաւորին. և լուեալ թագաւորին, զանձիւք և իշխանութեամբ հաճեալ զկամս նորա, և այսու տիրեցին Անույ և ամենայն աշխարհին»¹⁰¹: Պատմիչի խոսքերը մեկնաբանության կարիք չունեն, միայն նկատենք, որ Պետրոսն Անին բյուզանդացիներին հանձնելու միանձնյա որոշողը չէր, այստեղ իրոք կար բավական ուժեղ «բյուզանդասեր» խմբակցություն, որն էլ կատարեց կայսրության ցանկությունը:

Անի եկած բյուզանդական առաջին կուսակալ Իասիտեսը (Լաստիվերցին նրան կոչում է Ասիտ) «եկեալ անչափ պատուով մեծաբէ զհայրապետն Պետրոս»¹⁰²: Սակայն Պետրոս կաթողիկոսի այդ մեծարական վիճակը շատ կարճ տևեց: Իասիտեսի՝ Դվինի ամիրայի դեմ ձեռնարկած անհաջող արշավանքից

⁹⁹ Մխիթար Անեցի, էջ 67:

¹⁰⁰ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 62:

¹⁰¹ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 62-63:

¹⁰² Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 63:

հետո նրան փոխարինեց Կատակալոն Կեկավմենոսը, որը բացահայտեց բյուզանդական քաղաքականության իրական դեմքը: Քրիստոնյա հզոր հարևանի հովանու տակ ապահովաբար ապրելու մասին որոշ հայ գործիչների՝ այդ թվում Պետրոս Ա-ի հույսերը խաբկանք դուրս եկան: Կատակալոն Կեկավմենոսը քաղաքից հեռացրեց կաթողիկոսին՝ հայտնելով, թե կայսրը հրամայել է, որ նա հաստատվի Արծն քաղաքում. «...խաբանօք հանէ զնա (Պետրոսին) ի քաղաքէն, ասելով եթէ հրամայեալ է քեզ թագաւորն տեղի բնակութեան ի Կարին գաւառի յԱրծին աւանի»¹⁰³: Փաստորեն Գագիկ Բ-ին գահից զրկելուց և Անին զավթելուց հետո բյուզանդացիները ձեռնարկեցին Հայոց կաթողիկոսությունը կազմալուծելու գործին, որի առաջին քայլը կաթողիկոսին աթոռահիստ վայրից հեռացնելն էր:

Սամվել Անեցին միակ հեղինակն է, որ թեև շատ հակիրճ, բայց գրում է բյուզանդացիների մուտքից հետո Անիում տիրող խուճապային մթնոլորտի մասին, երբ քաղաքացիներն ու իշխանները փոխադարձ մեղադրանքներով, զրպարտանքներով ու նենգությամբ միմյանց կայսեր ձեռքն էին մատնում, և այդ բանասարկությունների շրջագծում էր նաև կաթողիկոսը: Այդ ամենից օգտվելով բյուզանդացիները շատերին, իրենց կամքին հակառակ, արտաքսում էին: Իսկ մնացածներն անտերունչ ու նվաստացած էին¹⁰⁴: Արիստակես Լաստիվերցին էլ ավելացնում է, որ թագավորության անկման հետևանքով Անի-Շիրակի հայ արհեստավարժ զինվորականությունը հայրենագուրկ ու թափառական էր դարձել¹⁰⁵:

Պետրոս կաթողիկոսը կանխագգում է, որ կարող է այլևս իրեն չթույլատրելի Անի վերադառնալ և որոշ նախապատրաստություն է տեսնում, կաթողիկոսական օծում ստացած Խաչիկին թողնում է քաղաքում, գաղտնի կերպով մյուռոն օրհնում և թաքցնում, որ բյուզանդացիների ձեռքը չընկնի¹⁰⁶: Այս ամենից հետո է, որ Պետրոսը հանդիսավոր շքախմբով, կաթողիկոսարանի կարևոր պաշտոնյաների և մեծաթիվ հոգևորականների ուղեկցությամբ թողնում է Անին և ուղևորվում Արծն: Սակայն արդեն մայրաքաղաքից հեռացած կաթողիկոսի հետ հույները վարվում են առանց այլևայությունների: Ըստ

¹⁰³ Նույն տեղում:

¹⁰⁴ «Իսկ բնակչաց քաղաքին եւ իշխանաց զմիմեամբք ելանելով անճոռին յոխորտանօք եւ ի միմեանս յարձակեալ խորամանկութեամբ եւ ստաբանութեամբ խորհէին զխորհուրդ նենգութեան՝ մատնել զմիմեանս կայսեր՝ քաղաղելով զձեռն տալն առ հազարացիսն՝ որք եւ իշխանացն անգամ զհայրապետն՝ եւ նորա զնոսա՝ սովին գաղափարաւ զրաբանեալ, զորս յոչ կամս առեալ տանէին ի բնակութենէ իւրեանց: Իսկ մնացեալքն իբրեւ զանտերունչս անկուշեալք կիցս ընկենուին եւ այսպիսի սարասիւ յերկարեալ ամի ԻԱ (21)» (Սամուել Անեցի եւ Հարունակողներ, էջ 186-187):

¹⁰⁵ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 60:

¹⁰⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 114:

Լաստիվերցու՝ Արծնում Աստվածահայտնության տոնի օրը (1047 թ. հունվ. 6) «հասին կալանաւորք» և Պետրոսին տարան Կարինի բերդերից մեկը, իսկ նրա քրոջ որդի Խաչիկին Անիից բերեցին Սև քար կոչվող բերդը և նրանց արգելափակված պահեցին մինչև Չատիկ (1047 թ. ապրիլի կեսեր), որից հետո տարան Կոստանդնուպոլիս:

Կայսրության մայրաքաղաքում Պետրոսին պատշաճ ընդունելության են արժանացնում: Նա այստեղ մնում է երեք տարի, ինչպես Արիստակես Լաստիվերցին է վկայում՝ կայսրը «բազում պատուով և մեծարանօք ընկալաւ և առատ ռոճկօք հրամայեաց պաշտել զնա. բայց առ իւր պահեաց զնա ամս երիս, քանզի **կասկածէր թողուլ ի Հայս՝ թէ երթեալ ապստամբեցուցանէ զԱնի**»¹⁰⁷: Պատմիչի վերջին խոսքերը հաստատում են, որ երբեմնի «բյուզանդասեր» հայրապետն արդեն վտանգ էր ներկայացնում հենց բյուզանդացիների համար:

Ի վերջո, Ատոմ Արծրունու միջնորդությամբ, Պետրոսը իրավունք է ստանում հեռանալ Կոստանդնուպոլսից և նրան թույլատրվում է հաստատվել Սեբաստիայում: Ըստ էության բյուզանդացիները Հայոց կաթողիկոսի հետ վարվում են այնպես, ինչպես մինչ այդ վարվել էին հայկական մեծ ու փոքր թագավորությունների տիրակալների հետ, նրանց հեռացնելով սեփական կավածքներից ու բուն երկրից: Ինչպես երևում է, Սեբաստիայում հաստատված կաթողիկոսը զգալի չափով մեկուսացման մեջ է եղել, քանի որ անգամ նրա մահվան թվականի մասին տեղեկությունները բավական տարբեր են: Գրականության մեջ ընդունված է Պետրոսի մահվան տարեթիվ համարել 1058 թ., որը գալիս է Մ. Օրմանյանից: Նա տատանվելով տարբեր աղբյուրների հաղորդած 1053 կամ 1054 և 1058 թվականների միջև, ընտրել է վերջինը¹⁰⁸, սակայն փաստերի քննությունը ավելի հավանական են դարձնում 1054 թվականը¹⁰⁹:

¹⁰⁷ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 82:

¹⁰⁸ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1460:

¹⁰⁹ Ռ. Վարդանյանը Արիստակես Լաստիվերցու և Մատթեոս Ուռուխյեցու հայտնած տվյալները համադրելով Պետրոսի մահվան թվական է առաջարկում 1053 թ. (Ռ. Վարդանյան, Հայոց տոնացույցը, Երևան, 1999, էջ 563: Սամվել Անեցու Ժամանակագրության հնագույն օրինակում (1176 թ.) Պետրոսի տարիները հասնում են մինչև Հայոց ԾԳ (1054) թվականը (Մատենադարան, ձեռ. 5619, էջ 97ա): 1057 թ. գրված մի հիշատակարանում, ուր առաջին անգամ հիշվում է Խաչիկ Անեցին որպես միանձնյա աթոռակալ, նշվում է. «Ի կաթողիկոսութեանն տեառն Խաչկա, յորժամ ի Թաթլուրի վանան էր» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 100): Հայտնի է, որ Պետրոս Ա-ի մահից անմիջապես հետո Խաչիկին տարել են Կոստանդնուպոլիս և պահել երեք տարի, որից հետո նրան թույլատրել են հաստատվել Թաթլուրում: Այսինքն, հիշատակարանից դատելով, Պետրոսը մահացել է 1057 թվականից առնվազն երեք տարի առաջ: Ա. Մաթևոսյանը Պետրոս Ա-ի տարեթիվը է նշել 1019-1054 թթ. (Նույն տեղում, էջ 102): Կարծում ենք, որ Սամվել Անեցու տեղեկության և 1057 թ. հիշատակարանը նկատի ունենալով պետք է հենց այս թվագրումն ընդունել և Պետրոսի մահվան թվական համարել 1054-ը:

Ինչ վերաբերում է Պետրոս Ա-ի գործունեության գնահատականին, ապա իրողությունն այն է, որ նա կաթողիկոսական աթոռին բազմեց մի բարդ ժամանակաշրջանում, երբ կաթողիկոսը, ով էլ որ լիներ, դժվար թե կարողանար խուսափել քաղաքական հարցերի մեջ ներքաշվելուց: Պարզապես Պետրոսն այն անձն էր, որ քաղաքականության մեջ մտավ հոժարությամբ և ոչ առանց անձնական շահադիտության: Դրանով հանդերձ նրա «բյուզանդասիրությունը» երբեք դուրս չեկավ քաղաքական ոլորտից, և նա Հայոց եկեղեցու դավանանքն անսակարկելի պահեց: Համենայն դեպս ո՛չ Արիստակես Լաստիվերցին, որը կաթողիկոսի համարձակ քննադատն է, ո՛չ էլ մեկ այլ միջնադարյան հեղինակ, ակնարկ անգամ չունեն, որ Պետրոս Ա-ը բյուզանդացիների հետ առնչված լինի եկեղեցական, դավանաբանական հարցերով¹¹⁰: Ավելացնենք, որ այս կաթողիկոսը նաև շարականագիր էր, հայտնի է, որ Հովհաննես Կոզեռնին պատվիրել է գրել Բագրատունյաց տան պատմությունը, որը չի պահպանվել:

Պետրոսի մահից հետո միանձնյա աթոռակալ դարձած Խաչիկին, որ «Անեցի» մականունն ունեցող առաջին կաթողիկոսն է, բյուզանդացիներն այդպես էլ թույլ չեն տալիս այլևս ոտք դնել հայրենի քաղաք և անցնում են բացահայտ հալածանքների: Մատթեոս Ուռհայեցին այս կապակցությամբ գրում է. «...յորժամ մեռաւ տէր Պետրոսն, յայնժամ յարեան Հռոմք ի վերայ սուրբ աթոռոյն և կամեցան եղծանել զնա և կամեցան առ հասարակ դարձուցանել զՀայք ի հաւատն անօրէն Բաղկեդոնի»¹¹¹: Բյուզանդացիները նախ անմիջապես Սեբաստիայից Կոստանդնուպոլիս են տանում Խաչիկին, ապա կողոպտում այստեղ և Անիում պահված կաթողիկոսարանի գանձերը¹¹²: Նրանք առանձնակի ջանադրությամբ փորձում են տիրանալ Պետրոս կաթողիկոսի գանձերին և դրանց տեղն իմանալու համար խոշտանգում են շատերին («արարին Հռոմք խնդիր բազմութեան գանձուցն ոսկւոյ և արծաթոյ Տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի և բազումս ի խոշտանգս մատնեցին ի Սեբաստիա»)¹¹³:

Բյուզանդական կրոնական ճնշումն արտահայտվում էր Հայ եկեղեցուն ներկայացված դավանաբանական պահանջով (Բաղկեդոնի ժողովի որոշում-

¹¹⁰ Հ. Բարթիկյանը առաջ է քաշել մի ենթադրություն՝ ըստ որի, Պետրոս Գետադարձը մինչև Անիի անկումը, մեկնել է Կոստանդնուպոլիս և գաղտնի կերպով քաղկեդոնականություն ընդունել (Հ. Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հ. 1, Երևան, 2002, էջ 598-600, տե՛ս նաև՝ Հայոց պատմություն, հ. II, գիրք երկրորդ, էջ 159-160), մի բան, որը որևէ աղբյուրում չի վկայված և չի կարող իրականություն լինել:

¹¹¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 150:

¹¹² Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 82:

¹¹³ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 150:

ների ընդունումը՝ Հայաստանում քաղկեդոնական եպիսկոպոսությունների հիմնադրմամբ և քաղկեդոնականություն ընդունած մարդկանց և հատկապես ազնվականներին որոշակի արտոնությունների տրամադրմամբ:

Բյուզանդացիներն աննախադեպ ճնշում են գործադրում Հայոց կաթողիկոսի վրա՝ «ընդ հարկիւ կամէին արկանել գնա... Եւ ապա ի հարց և ի փորձ արկեալ, և սպառնալիս ևս յաւելոյին՝ եթէ ոչ ելանիցես աստի, եթէ ոչ զհրամայեալսն ի մէնջ յանձն առնուցուս»¹¹⁴: Սակայն Խաչիկ Անեցին անդդովելի է մնում: Հաստատակամ կաթողիկոսի եռամյա տառապանքներն ավարտվում են, երբ նախկին գահակալ Գագիկ Բ-ի, Կարսի թագավոր Գագիկ Աբասյանի և ուրիշների միջնորդությամբ հաջողվում է նրան դուրս բերել կայսրության մայրաքաղաքից և բնակության տեղ ապահովել Փոքր Հայքում՝ Թավրուրում: Մի քանի տարի այստեղ բնակվելուց և 1064 թ. Անիի՝ սելջուկյան գրավման ու ավերման կսկիծն ապրելուց հետո, Խաչիկ Անեցին վախճանվում է 1065 թ.:

Պետականության անկումից հետո, կայսրության վարած քաղաքականությունից անկախ, հայ ժողովրդի գիտակցության մեջ Անին շարունակում էր երկրի կենտրոն և օրինական կաթողիկոսանիստ համարվել: Արիստակես Լաստիվերցին, խոսելով բյուզանդական տիրապետման մասին, գրում է. «Այժմ թագաւորն անկեալ ի պատուոյ, իբրև զգերի կալանաւոր նստի ի հեռաբնակ տեղիս. այսպէս և **հայրապետական աթոռն ամայացեալ ի բնակողէն՝ ցուցանի տխուր դիմօք իբրև զկին նորահարսն՝ մնացեալ ի յայրիութեան**»¹¹⁵: Այսինքն՝ հայրապետական աթոռանիստն Անին էր, միայն թե այնտեղ չէր աթոռակալը: Իսկ Մատթեոս Ուռհայեցու հայտնածից երևում է, որ Անիի սելջուկյան զավթումից հետո Թավրուրում գտնվող Խաչիկ կաթողիկոսը ողբում է նույն այդ աթոռի ավերումը՝ «սուգ ունէր Տէր Խաչիկ ի սրտի իւրում և յիշեալ **զաւերումն հայրապետական աթոռոյն Տանն Հայոց**»¹¹⁶: Պատահական չէ, որ աղբյուրները Խաչիկ Անեցուն համարում են «պանդխտության» մեջ գտնվող կաթողիկոս¹¹⁷:

Բյուզանդական տիրապետությունն Անիում ավարտվում է 1064 թ. սելջուկների ներխուժմամբ և Անիի գրավմամբ: Անիի պաշտպանությունը կազմակերպող բյուզանդական կայազորը հանդես է բերում թուլականություն,

¹¹⁴ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 83:

¹¹⁵ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 60:

¹¹⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 164:

¹¹⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 166, Գ. Յովսեփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 419: Կ. Մուրաֆյանը Թավրուրը Խաչիկ Անեցու «աքտրավայրն» է համարում (Կ. Մուրաֆյան, Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երևան, 2001, էջ 367):

որի հետևանքը ողբերգական է լինում (այս հարցը մանրամասն հետազոտված է, ուստի այստեղ չենք նշում): Հայ պատմիչները սելջուկների առաջնորդ Ալի Արսլանի կողմից քաղաքի գրավումը, համարում են երկնային պատիժ: Սամվել Անեցին պատկերավոր ոճով գրում է՝ «...հուր հարաւային բըքոյն շարժեալ եւ եբեր զգագանն մարդախանձ՝ որ հրդեհեալ բնաջինջ արար զագգս մեր, մանաւանդ զԱնի քաղաք, զոր պաշարեալ աւուրս ԻԵ (25) եւ ապա առեալ որպէս ի տեսչութենէ Աստուծոյ, զի յաճախիլն մեղաց մերոց՝ զխնամ տեսչութեան Աստուծոյ ի ցասումն բարկութեան շարժէ: Իսկ նոցա ի բերան սրոյ արկեալ՝ անգարմաբար կոտորելով իբրև զմայրիս անտառաց՝ շաղախէին գերկիր արեամբ...»¹¹⁸: Քաղաքի գրավումից հետո Ալի Արսլանն այն տալիս է Դվինի ամիրա Շադդադյան Աբուլասվարին, որն էլ այն նվիրում է իր և Աշոտ Դ-ի դստեր զավակ Մանուչէին՝ 1065 թ.¹¹⁹:

Խաչիկ Անեցու մահից հետո բյուզանդացիները դիմեցին ծայրահեղ քայլի՝ Հայոց կաթողիկոսությունն ընդհանրապես վերացնելու համար արգելեցին նոր կաթողիկոսի ընտրությունը: Մեծ ճիգերի գնով միայն հայ ազնվականությունը հաջողվեց 1066 թ. իրականացնել նոր կաթողիկոսի՝ Գրիգոր Պաիվսի Մագիստրոսի որդի Վահրամ-Գրիգորի (Վկայասեր) ընտրությունը, որը նույնպես հաստատվեց Հայաստանի սահմաններից դուրս, Ծամնդավում: Գրիգոր Բ Վկայասերը (1066-1105), սակայն, հեռու էր կաթողիկոսության վարչական գործերից և ամբողջովին տարված էր սուրբգրական ու վարքագրական գործերի՝ հունարենից հայերեն թարգմանելու աշխատանքով (այստեղից է ծագում նրա «Վկայասեր» մականունը): Այս իրողությունը տարակուսանք է հարուցում այն առումով, որ պետականությունից զրկված, քաղաքականապես պառակտված և բյուզանդացիների հարուցած դավանաբանական խնդիրների հանդիման գտնվող հայ ժողովրդի հոգևոր հովիվը, փաստորեն, կաթողիկոսի հանգամանքը պահպանում է սոսկ անվանապես: Գրիգոր Վկայասերի օրոք հանդես են գալիս մի քանի այլ՝ չորս կամ հինգ կաթողիկոսներ (նախկինում չտեսնված մի բան), որոնց ձեռնադրությանը նա չի ընդդիմանում¹²⁰:

Անին այդ նույն ժամանակ աստիճանաբար բուժում էր սելջուկյան ավերումից ստացած վերքերը: Կրոնական տեսակետից անեցիների համար ծանր հարված էր հատկապես նվաճողների կողմից Մայր տաճարի վերածումը մզկիթի (այն կրկին վերածեց 1124 թ.): Բայց քաղաքի երիտասարդ ամիրա

¹¹⁸ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 187:

¹¹⁹ Թվականի ճշգրտումը՝ Հայրապետ Մարգարյանի (ՏԵՍ, Հ. Մարգարյան, 1980, էջ 86):

¹²⁰ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1494-1496, 1515-1518, 1521-1525, 1532-1534:

Շաղկապյան Մանուչեն փորձում է լավ հարաբերություններ հաստատել քաղաքացիների և սելջուկյան արշավանքից համեմատաբար քիչ տուժած Հասանյան տան՝ Գրիգոր Ալիիրատ Մագիստրոսի որդի Վասակի և սրա որդի Գրիգորի հետ:

Այս պայմաններում, 1072 թ. Անի է գալիս կաթողիկոս Գրիգոր Վկայասերը: Պետրոսի հեռանալուց 26 տարի անց Հայոց կաթողիկոսը կրկին ուռք է դնում նախկին աթոռանիստ կենտրոնի նվիրական հողին: Վկայասերի այցելության շարժառիթը գուտ անձնական էր. նա եկել էր ծերացած մորը տեսության: Սակայն անեցիներն այս այցելությունից նշանակալի արդյունք քաղեցին, քանի որ կաթողիկոսն այստեղ եպիսկոպոս ձեռնադրեց Հասանյան-Ալիիրատյան տոհմից Վասակի ու իր քրոջ որդի Բարսեղին՝ նրան օծելով «ընդարձակ իշխանութեամբ հսկողութեան Հայաստանի գաւառներու վրա իբր կաթողիկոսական փոխանորդ...»¹²¹: Դրանից որոշ ժամանակ անց՝ 1081 թ. Գրիգոր Վկայասերի համաձայնությամբ Բարսեղը Հաղբատում հանդիսավորապես ձեռնադրվում է Հայոց կաթողիկոս ու փառավոր երթով ուղևորվում Անի: Բարսեղի կաթողիկոսական ձեռնադրության և Անիում հաստատվելու մասին բավական հանգամանորեն ու ոգեշնչված պատմում է Մատթեոս Ուռ-հայեցին. «...ի յամի ՇԼ (1081) արքեպիսկոպոսն Շիրակայ, որ էր ի քաղաքն Անի, որոյ անուն ասէին տէր Բարսեղ, յարուցեալ գնաց յաշխարհն Հայոց ի յԱղուան գաւառի՝ ի Լօռէ քաղաք առ թագաւորն Հայոց Կիւրիկէ... և խնդրէր Բարսեղ առնել ձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց: Չոր ժողովեալ թագաւորն Կիւրիկէ գեպիսկոպոսունս Աղուանից աշխարհին, և բերեալ գտէր Ստեփանոս կաթողիկոսն Աղուանից ի վանքն, որ կոչի Հաղբաթ, **ձեռնադրեցին գտէր Բարսեղ կաթողիկոս յաթոռ սրբոյն Գրիգորի՝ ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց...: Յայսմ ժամանակի նորոգեալ եղև աթոռ սրբոյն Գրիգորի ի քաղաքն Անի...** Եւ ելեալ գայր Բարսեղ կաթողիկոսն Հայոց ի թագաւորաբնակ քաղաքն Անի... Եւ նստուցին գտէր Բարսեղ յաթոռ տեառն **Պետրոսի: Եւ եղև օրն այն օր մեծ եւ ուրախութիւն ամենայն Տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ գաթոռ հայրապետութեանն ի քաղաքն յԱնի**»¹²²:

Այսպիսի տևական ջանքերով անեցիներին հաջողվում է կարճ ժամանակով վերականգնել Անիի կաթողիկոսական աթոռը: Հայ եկեղեցու ընդհանուր վիճակն այդ ժամանակ աննախադեպ էր: Պետականության անկման և Գրի-

¹²¹ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1507:

¹²² Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 236-238:

գոր Վկայասերի թույլ կառավարման հետևանքով առաջացել էին մի քանի հակաթոռ կաթողիկոսություններ, որոնց դեմ ոչ մի քայլ չէր ձեռնարկվում:

Քանի որ այդ ժամանակ Անիի Մայր տաճարը մզկիթի էր վերածված, քաղաքում Բարսեղ Ա-ի նստավայրն է դարձել 11-րդ դարում կառուցված Ս. Առաքելոց եկեղեցին: Վերջինիս հիմնադրման ստույգ ժամանակն ու կառուցողը հայտնի չեն, ավանդաբար այն վերագրվել է Պահլավունիներին, սակայն չի բացառվում, որ այս եկեղեցին պատկանել է Բարսեղի տոհմին (Հասանյան-Ապիրատյան տան ներկայացուցիչներին): Հետագայում այն դարձավ նաև նույն տոհմից Բարսեղ Բ Անեցու նստավայրը, որտեղ նա նաև խաչքար է կանգնեցրել ծնողների հիշատակին¹²³:

1090 թ. Բարսեղ Ա Անեցին ուղևորվում է սելջուկյան պետության սուլթան Մելիքշահի մոտ, նրանից արտոնություն ստանում հակաթոռ կաթողիկոսությունների դեմ գործելու համար, և հասնում է նշանակալից հաջողության: Հետաքրքիր է այս ճամփորդության մասին Սամվել Անեցու շարունակողներից մեկի նշումը՝ «...նստաւ տէր Բարսեղ յաթոռ հայրապետութեան, որդին Վասակայ, եւ զամենայն հակառակսն հնազանդեցուցանէ, որք էին յայնմ ժամանակի 2 (6) կաթուղիկոսք. զնացեալ առ մեծ սուլտանն Մելիքշահ, որ ի Խորասան, բազում համարձակութեամբ ընդ քաղաքամէջսն Պարսից ձիով եւ խաչալամով, որ առաջի ամբարձեալ էին ի ձողի»¹²⁴:

1105 թ. Բարսեղ Անեցին գալիս է Կիլիկիայի սահմանամերձ Զեսունի հայկական իշխանություն, Կարմիր վանք, որտեղ մահամերձ Գրիգոր Վկայասերը նրան հայտնում է իր վերջին կամքը, ըստ որի Բարսեղից հետո Հայոց կաթողիկոս պետք է ձեռնադրվի իր քրոջ թոռը՝ Գրիգորը: Դրանից քիչ անց Գրիգոր Վկայասերը մահանում է, և 1105 թվականից Բարսեղը դառնում է միանձնյա աթոռակալ: Այդ ժամանակ նրա առաջ հարց է բարձրանում՝ վերադառնալ Անի, թե՞ մնալ Զեսունի շրջանում, ուր գտնվում էր ժամանակի Հայոց ամենագորեղ իշխանությունը՝ Գող Վասիլ իշխանի գլխավորությամբ: Հավանաբար նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ նախկինում Հայոց քաղաքական և եկեղեցական իշխանությունները գտնվել են մեկ կենտրոնում, Բարսեղը որոշում է մնալ: Այս որոշումից դժգոհում են Հայաստանի խոշոր վանքերի առաջնորդները, բնականաբար, նաև անեցիները:

1113 թ. մայիսին դժբախտ պատահարի զոհ է դառնում Բարսեղ Անեցին, փուլ է գալիս նորաշեն մի տուն և մահացու վիրավորում այդտեղ գտնվող հայրապետին: Մահամերձ կաթողիկոսը հասցնում է երիտասարդ Գրիգորին

¹²³ Դիվան, Ա, էջ 31:

¹²⁴ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 197:

եպիսկոպոս ձեռնադրել և դեպքից երեք օր անց մահանում է: Գրիգորը, որը հայտնի է Գրիգոր Գ Պահլավունի անունով, այդ ժամանակ տարբեր աղբյուրների համաձայն 15 կամ 17-18 տարեկան էր: Բարսեղի մահից մի քանի օր անց նա Հայոց կաթողիկոս է ձեռնադրվում և աթոռակալում մինչև 1166 թվականը: Վերջինս բանակցություններ է սկսում 1110 թ. մահացած Մանուչեի որդու, Անիի նոր ամիրա Աբուլասվարի հետ՝ աթոռը Անի փոխադրելու համար: Անիի Մայր տաճարի քահանա Սամվել Անեցին, որն իր ժամանակագրությունը գրել է հենց Գրիգոր Գ Պահլավունու պատվերով, միակ հեղինակն է, որ հայտնում է այդ մասին: Նա գրում է. **«Բայց սրբազան հայրապետն... տէր Գրիգորիս, վասն զի ուխտ սիրոյ ունէր առ Ապլսուար՝ վասն իւր սեփեական աթոռոյս, գալ այսրէն նորա յաւժար կամակցութեամբ...»**¹²⁵: Սակայն 1120-ական թթ. Անիում ծավալվող քաղաքական անցքերը՝ մասնավորապես 1124 թ. քաղաքի գրավումը Վրաց Դավիթ թագավորի կողմից, ականա խափանում են այս կարևոր ձեռնարկը:

Այսպիսով, Անին Բագրատունյաց պետության մայրաքաղաքը եղավ 961-1045 թթ.՝ Աշոտ Գ Ողորմածից մինչև Գագիկ Բ, կաթողիկոսանիստ՝ 990-1046 թթ.՝ Սարգիս Ա Սևանցուց մինչև Պետրոս Ա, ապա կարճ ժամանակով՝ 1081-1105 թթ. Բարսեղ Ա Անեցու օրոք: Անեցիները կաթողիկոսական աթոռն Անիում վերահաստատելու մի փորձ են կատարում նաև 12-րդ դարի վերջերին՝ Բարսեղ Բ Անեցու ժամանակ, բայց այն միայն մասամբ է իրականանում (այդ մասին տե՛ս ստորև «Հասանյան-Ապիրատյանները և 12-րդ դարի որոշ դեպքեր» բաժնում):

¹²⁵ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 208:

ԱՆԻՆ ՀԵՏԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՅ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Անիի պատմության հետբազրատունյաց շրջանի մի շարք իրադարձություններ ու դրվագներ վերևում արդեն ներկայացվեցին, այդ մասին որոշ տվյալներ կան նաև ստորև Անիի ազնվականությանը, ինչպես նաև վանքերին (հատկապես Հոռոմոսին) նվիրված բաժնիներում, իսկ այստեղ շատ համառոտ կներկայացնենք Անիի թագավորության անկմանը հաջորդած հիմնական դեպքերը, մինչև քաղաքի դատարկվելը բնակչությունից:

1045 թ. Անի-Շիրակը կայսրության իշխանության տակ անցնելուց հետո ընդգրկվեց «Հայաստանի և Իբերիայի» բանակաթեմի կամ կատապանության կազմում, որը, ինչպես նշում է Հրաչ Բարթիկյանը, «Հայաստանի տարբեր նահանգներում կազմակերպված բյուզանդական բանակաթեմերի մեջ ամենից կարևոր... կատապանությունն էր» (հեղինակը ներկայացնում է նաև բյուզանդական 19-ամյա տիրապետության ընթացքում այդ կատապանության կառավարիչների ցանկը՝ Միքայել Իասիտես, Կատակալոն Կեկավմենոս, Լևոն Թոռնիկ, Ահարոն Բուլդար, Հովհաննես Մոնաստիրիոտես, Բագարատ Վիկացի, հանգամանորեն անդրադառնում հույների վարած վարչատնտեսական, կրոնական քաղաքականությանը և այլն)¹²⁶: Քաղաքի բյուզանդական կառավարիչներից ու պաշտոնյաներից շատերն այդ շրջանում քաղկեդոնական հայեր էին:

Հարկ է նշել, որ այդ ժամանակից սկսած Անիի ազգային ու դավանական առումով միատարր հայ բնակչության հետ միասին հանդես են գալիս քաղկեդոնականները՝ հույն կամ հայ, ավելի ուշ՝ նաև վրացի: Իսկ սելջուկյան առումից՝ 1064 թվականից հետո, քաղաքում ձևավորվում է նաև մահմեդական համայնք:

Փաստերը վկայում են, որ Բյուզանդիան նպատակադրված կերպով երկիրը դատարկում էր հայ ազնվականությունից ու զինվորականությունից: Մենքքերիմ Արծրունուց ու Գագիկ Բ-ից հետո Կարսի Գագիկ Աբասյան (1065-1080) թագավորից էլ վերցվեց նրա փոքրիկ թագավորությունը և փոխարենը տրվեց Ծամնդավը (Կեսարիայի և Մելիտինեի միջև): Անիի գորեղ իշխաններից Գրիգոր Պաիվալունին, ըմբռնելով կայսրության վարած քաղաքականությունը, ինքնական հանձնեց հայրենի Բջնին ու փոխարենը կավածքներ ստացավ հյուսիսային Միջագետքում ու Տարոնում, նաև մագիստրոսի պատվաստիճանի արժանացավ (այս մասին հանգամանորեն՝ «Գրիգոր Մագիստրոս Պաիվալունի» բաժնում): Գրիգոր անունով մեկ այլ գորավար (Գրիգոր Պիխտ), որին պատմիչները կոչում են «իշխան Շիրակի», բյուզան-

¹²⁶ Հովհաննես Սկիլիցես, 1979, XLIX-LXXII:

դացիների մոտ ծառայության անցնելով քաղկեդոնական դավանաքն ընդունեց ու առաջադիմելով դարձավ Անտիոքի դուքս¹²⁷:

Արիստակես Լաստիվերցին վկայում է, որ Բագրատունյաց թագավորության անկման հետևանքով Անի-Շիրակի հայ ազատանին ու զինվորականությունը հայրենագուրկ ու թափառական դարձան ու հեռացան հայրենի երկրից. «Հեծելագորն անտերունչ շրջեալ ոմն ի Պարսս, ոմն ի Յոյնս, ոմն ի Վիրս: Մեայուհ գունդն ազատաց ելեալ ի հայրենեաց, անկեալ ի ճոխութենէ, մռնչեն ուր և են իբրեւ գկորիւնս առիւծուց...»¹²⁸:

Կայսրության այս քաղաքականության բացասական հետևանքն է հայտ եկավ շատ շուտով, երբ սկսվեցին սելջուկյան արշավանքները, որոնց դիմակայելու համար արևելք՝ հայկական շրջաններ ուղարկված և հիմնականում վարձկաններից կազմված զինվորական ուժերը շատ թույլ դիմադրություն ցուցաբերեցին: Ջախողվեց նաև ամրակուռ պարիսպներով շրջապատված Անիի պաշտպանությունը, որը 1064 թ. պաշարեց ու գրավեց սելջուկյան սուլթան Ալի Արսլանը (1063-1072): Հայ և օտարազգի պատմիչները մոայլ գույներով են նկարագրում ծաղկուն քաղաքի գրավումը, ավերումը, բնակչության կոտորածն ու գերեվարումը: Սիրթ իբն ալ-Ջաուզի արաբ պատմագիրը (13-րդ դար) նշում է, որ միայն գերի տարվածների թիվը կազմում էր 50 հազար մարդ¹²⁹: Հասկանալի է, որ այս դաժան հարվածից հետո Անիից ու նրա շրջակայքից սկսվում է հայ բնակչության մի մասի արտագաղթը:

1071 թ. Մանազկերտի ճակատամարտում պարտության մատնելով Ռոմանոս Դ Դիոգենես (1067-1071) կայսրին սելջուկները բյուզանդացիներին ընդմիջտ հեռացրեցին Հայաստանից: Հետաքրքրական է սակայն, որ բուն Հայաստանից հեռացած հայության հոծ զանգվածները, հաստատվելով թուլացած բյուզանդական կայսրության տարածքներում՝ հյուսիսային Ասորիքում, Եփրատացիքում և Կիլիկիայում, շուտով այնտեղ ստեղծում են իրենց կիսանկախ կամ անկախ իշխանությունները (Փիլարտոս Վարաժնունու, Գող Վասիլի, Ռուբինյանների): Ավելի ուշ, պետականության գիտակցությունը չկորցրած այդ բնակչությունը վերականգնում է Հայոց թագավորությունը Կիլիկիայում:

Սելջուկյան նվաճումից հետո, չնայած Անիում ստեղծված դժվարին պայմաններին, այստեղ հաստատված Շադդադյան ամիրաների (ծագումով

¹²⁷ Այս գործի անունը հայ պատմիչները չեն տալիս, այլ տիտղոսով կոչում են Պիստ կամ Բեխտ, նրա Գրիգոր անունը հայտնի դարձավ վերջին տարիներին, Մամվել Անեցու Ժամանակագրության մեջ Հեթում Կոռիկոսցու կատարած հավելման շնորհիվ: Այս իշխանը հայտնի է նաև սելջուկների դեմ մղած հաղթական մարտերով: Ավելի ուշ Կիլիկայում նրան էր պատկանում Անդրունին բերդը, որտեղ և սպանվել է հույն խոստովանահոր ձեռքով թունավորվելով (տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Գրիգոր Պիստ Շիրակացի, «Էջմիածին», 2009, Ժ, էջ 95-105, նաև՝ Կ. Մաթևոսյան, 2010, էջ 150-168):

¹²⁸ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 60:

¹²⁹ Ս. Բուռնազյան, Հայաստանը և սելջուկները 11-12-րդ դդ., Երևան, 1980, էջ 108-109:

քուրդ) իշխանության ժամանակ քաղաքը վերականգնվելու հնարավորություն է ստանում: Դվինի Աբուլասվար ամիրան, որը միացել էր Ալի Արսլանի արշավանքին ու մասնակցել Անիի գրավմանը, սուլթանից այն ստանալով հանձնում է իր որդի Մանուչին: Սակայն Շադդադյանները շուտով հենց սելջուկների ճնշմամբ կորցնում են Գանձակն ու Դվինը, իրենց իշխանությունը շատ ավելի երկար ժամանակ պահպանելով միայն Անիում¹³⁰: Անիի ամիրաները վասալական կախման մեջ էին սելջուկյան սուլթանից:

12-րդ դարը Անիի պատմության մեջ հատկանշվում է որպես մի տևական պայքարի շրջան, որ մղում էին մի կողմից Շադդադյան ամիրաները՝ իրենց իշխանությունը պահպանելու, մյուս կողմից՝ գորացած Վրաց թագավորության զահակալները՝ քաղաքն ու նրա շրջակայքը գրավելու համար: Այդ ընթացքում երեք անգամ՝ 1124-26, 1161-64, 1174-76 թվականներին քաղաքն անցնում է վրացիներին և կրկին վերադարձվում Շադդադյաններին (Անիի այս շրջանի պատմության մասին տե՛ս նաև ստորև «Հասանյան-Ապիրատյանները և 12-րդ դարի որոշ դեպքեր» բաժնում):

Անիի ամիրաներն այստեղ իշխեցին հետևյալ հաջորդականությամբ՝ Մանուչե (Մանուչիի իբն Շավուր) 1065-1110, Աբուլասվար 1110-1124, Փատլուն Ա 1126-1132, Խուշեր (կարճ ժամանակ), Մահմուդ Շադդադ (մինչև 1155թ.), Փատլուն Բ 1155-1161, Շահնշահ 1164-1174, Սուլթան 1174-1198¹³¹:

Արամ Տեր-Ղևոնդյանն անդրադառնալով մահմեդականների տիրապետության տակ հայտնված քաղաքների ներքին կյանքին, որոշ նշումներ է անում, որոնք կիրառելի են նաև Անիի պարագայում: Նա գրում է. «Քաղաքներում ամիրայի կողքին կար նաև կրոնական համայնքի պետը, որը ծանոթ էր կադի՝ դատավոր անվամբ և վարում էր կրոնական ու դատական, ինչպես նաև «վակֆ» (կայունացված) կոչված անշարժացած նվիրատվությունների (մզկիթապատկան կամ այլ կալվածների) գործերը...: Ամիրան առաջնորդվում էր շարիաթի օրենքներով, որոնք կիրառվում էին այդ քաղաքի մահմեդական ազգաբնակչության մեջ, իսկ բուն ժողովուրդն առաջնորդվում էր իր վաղեմի կանոններով...»¹³²: Ուշագրավ տեղեկություն է պահպանվել Անիի մի կադիի մասին: Բուրհան ադ-Դինը ծնվել է Անիում 1143 թ., ականատես եղել 1161 թ. Վրաց Գեորգի Գ-ի կողմից քաղաքի գրավմանը, որի ժամանակ գերվել ու տարվել է Տփղիս: Այստեղ թագավորը տեղեկանալով ու համոզվելով, որ Բուրհան ադ-Դինը տիրապետում է վրացերենին, հայերենին, ծանոթ է Աստվածաշնչին՝ նրան ազատ է արձակում¹³³:

¹³⁰ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 214:

¹³¹ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, 1965, 206-214, 268, Հ. Մարգարյան, 1980, 83-118:

¹³² Ա. Տեր-Ղևոնդյան, 1965, 251, 255:

¹³³ Ս. Բուռնազյան, 1980, 14, 69:

Նկ. 10. Չաքարե և Իվանե Չաքարյանների
հարթաքանդակը Հատիճի վանքում (1201 թ.)

Այս շրջանում մեծապես աճում է քաղաքային բնակչության դերը, որը դառնում է նաև քաղաքական գործոն: Այն իրավիճակներում, երբ հարցը վերաբերում էր քաղաքի ճակատագրին, Անիի այլակրոն համայնքները երբեմն հանդես էին գալիս միասնաբար՝ ի պաշտպանություն ընդհանուր շահերի: Այդ իրողությունը պարզորոշ երևում է 1161 թ. Գեորգի Գ-ի կողմից Անիի գրավման ժամանակ, երբ անեցիները միասնաբար Վրաց թագավորին դիմադրություն են ցույց տալիս, իսկ վերջինս, բռնությամբ տիրելով քաղաքին, պատժում է թե՛ քրիստոնյաներին, թե՛ մահմեդականներին¹³⁴. Նույնպիսի միասնականություն ցուցաբերեցին քաղաքացիները նաև 1186 թ. Ծառաքարի դեպքերի ժամանակ,

քանի որ, փաստորեն, Սուլթանի ամիրայի իշխանության տակ գտնվելով հանդերձ, անեցի հայերն արշավելով գրավեցին բերդն ու կոտորեցին տեղի մահմեդականներին, որովհետև վերջիններս ավագակությամբ էին զբաղվում, դաժանորեն սպանում իրենց ձեռքն ընկածներին¹³⁵:

1198 թ. տարեվերջին Անիի ամիրա Սուլթանի մահից հետո քաղաքն առանց դիմադրության դռները բացում է Վրաց թագավորության հայ գորավարներ Չաքարե և Իվանե Չաքարյանների գլխավորած հայ-վրացական զորքերի առաջ (նկ. 10)¹³⁶: Վրաց թագավորության կազմում ընդգրկված քաղաքը դառնում է Չաքարե ամիրսպասալարի լայնածավալ տիրույթների կենտրոնը:

Սկսվում է Անիի երկրորդ ծաղկման շրջանը, երբ այն վերականգնում է նաև երկրի տնտեսության մեջ իր առաջատար դերը, դառնում քաղաքային միջավայրից սերող մեծահարուստների (մեծատուն) բնակության վայր, որոն-

¹³⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 474, Հ. Մարգարյան, 1980, էջ 103:

¹³⁵ Վարդան Արևելցի, էջ 136:

¹³⁶ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 234, 416, Կ. Մաթևոսյան, Անիում Չաքարյանների հաստատման ժամանակն ըստ նորահայտ հիշատակարանի, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1997, № 1, էջ 280-283, Ա. Շահնազարյան, Չաքարյանների ազատամարտի առաջին փուլը, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 6, Երևան, 2005, էջ 140-147:

ցից ոմանք իրենց կարողություններով հաճախ գերազանցում էին հին ու նոր ազնվական տների ներկայացուցիչներին: Քաղաքում կառուցվում են նոր շքեղ եկեղեցիներ, աշխարհիկ կառույցներ (պալատներ, հյուրատներ, կուղ-պակներ, բաղնիքներ), ամրացվում են պարիսպները: Անհամեմատ մեծանում է քաղաքի առևտրատնտեսական դերը: Հենց այս շրջանի վիմագրերում են առավել շատ տեղեկություններ պահպանվել Անիի առևտրական շարքերի ու փողոցների, հյուրատուն-վաճառանոցների (խանապար), պանդոկների (փնդոկ), տարբեր գործառույթներով կուղպակների մասին, որոնք հիմնականում խանութ-արհեստանոցներ էին: Մշակութային կյանքում ավելի ակնառու են դառնում աշխարհականացման միտումները: Ուշագրավ է, որ Չաքարյանների իշխանության ժամանակ Անիի մահմեդականները հալածանքների չեն ենթարկվել¹³⁷:

Սակայն Անիի այս նոր վերելքը կտրուկ ընդհատվում է մոնղոլական արշավանքների հետևանքով: Նոր նվաճողները 1236 թ. Չարմաղան գորավարի գլխավորությամբ գրավում են քաղաքը: Դեպքերի ժամանակակից պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին այդ մասին գրում է. «Պաշարեալ զքաղաքն յամենայն կողմանց... մարտուցեալ ընդ քաղաքին զօրեղապէս՝ առին գնա: Եւ ապա ինքեանք մտեալ ի քաղաքն առին զինչս եւ զստացուածսն ամենայն, կողոպտեցին եւ զամենայն եկեղեցիս, աւերեցին ու քանդեցին զամենայն քաղաքն, եղծին եւ ապականեցին զփառս վայելչութեան նորա»¹³⁸: Մոնղոլների վայրագությունների մասին ականատեսների մի շարք վկայություններ են պահպանվել նաև այդ շրջանի ձեռագրերի հիշատակարաններում:

Պետք է նշել, որ մոնղոլական դաժան հարվածն անգամ անմիջապես չի կասեցնում Անիի զարգացումը, և ինչպես փաստերն են վկայում, շուրջ մեկ տասնամյակի ընթացքում վերականգնվելով քաղաքը մինչև 13-րդ դարի վերջերը բնականոն կյանքով է ապրում: Անին շարունակում է մնալ մոնղոլների գերիշխանությունն ընդունած Չաքարե ամիրսպասալարի տան ներկայացուցիչների ձեռքում՝ Շահնշահ Ա, Շահնշահ Բ, Շահնշահ Գ և ուրիշներ (նրանց մասին հիմնական տեղեկությունները նշվում են ստորև «Անեցիների և քաղաքին առնչված անձանց ավանագանկում»): Մոնղոլներին հիմնականում հետաքրքրում էր հարկահանությունը, որին հետևելու համար նրանք հատուկ պաշտոնյա ունեին քաղաքում¹³⁹:

¹³⁷ Encyclopedie de l' Islam, tome I, Paris, 1960, p. 523.

¹³⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 258-259:

¹³⁹ Այդ մասին նշում է 1255 թ. Անի այցելած Ռուիյամ Ռուբրուքը, գրելով՝ «փետրվարի 2-ին ես գտնվում էի Անի կոչված քաղաքում, որ պատկանում է Շահնշահին... Թաթարներն այնտեղ մի հարկահավք են դրել» (Հ. Հակոբյան, 1932, 23):

Անիի կառավարումը իրականացնում էին Չաքարյան տոհմից սերող ազնվական պարոնները, որոնց ենթակայության ներքո էին գործում քաղաքապետի գործառույթներ իրականացող «ամիրաները», ինչպես նաև այլ գործավորներ, իշխանական տների կառավարիչներ (հեջուր), հարկահաններ (տաղմաճի) և մաքսավորներ (բաժրար):

Այս դարաշրջանում են գործել Անիի եպիսկոպոսներ Ապիրատի որդի Սարգիսը, Աբուղամրի որդի Գրիգորը (Մագիստրոս), Ամիր Երկաթի որդի Բարսեղը, Սարգիս Բ-ը, Մխիթար Տեղերցին, Գրիգոր Բ-ը, Հովհաննես Ա-ը, որոնք ձեռներեց գործիչներ էին և նպաստում էին եպիսկոպոսական աթոռի զորացմանը: Իսկ Անիի քահանայական դասը 13-րդ դարի արձանագրություններում հանդես է գալիս **երեցանի** («իրիցանի»)¹⁴⁰ ընդհանուր անվամբ որպես որոշակի արտոնություններ ու շահեր ունեցող սոցիալական խավ (Անիի այս շրջանի պատմության մասին տե՛ս նաև ստորև «Նոր Պահլավունիներն Անիում» բաժնում):

Նկ. 11. Անիի «Վրացական» եկեղեցին (լուսանկարը 20-րդ դ. սկզբներ)

Քաղաքի քաղկեդոնական համայնքը նույնպես ուներ իր եպիսկոպոսը, որը ենթարկվում էր Վրաց կաթողիկոսին: Անիում պահպանվել է Վրաց Ետիփան (Եպիփանոս) կաթողիկոսի՝ 1218 թ. ընդարձակ վրացերեն արձանագրությունը՝ «Վրացական» եկեղեցու պատին (նկ. 11), որը բովանդակում է Անիի քաղկեդոնական հոգևորականների ու աշխարհականների պարտականություն-իրավունքները սահմանող «կարգավորության գիրը» կամ «հրա-

¹⁴⁰ Դիվան, Ա, էջ 17, 22-25, 75:

մանքը», որը մի ուշագրավ վավերագիր է¹⁴¹: Հետաքրքրական է, որ Վրաց Ռուսուդան թագուհու և Իվանե աթաբեկի՝ 1223 թ. Օնորիոս Գ պապին հասցեագրած նամակները Հռոմ է տարել Անիի քաղկեդոնական եպիսկոպոս Դավիթը: Թագուհու նամակը եզրափակվում է հետևյալ խոսքերով. «Մույն նամակը բերող մեր սիրելի Դավթին՝ Անիի եպիսկոպոսին, ամեն ինչում այնպես վստահեք, ինչպես մեր բերանից լսելիս լինեք»¹⁴²: Անիի հայ քաղկեդոնական համայնքին և հայ-վրացական առնչություններում քաղաքի դերին անդրադարձել են նաև վրացի հետազոտողները¹⁴³:

Մոնղոլների ու նրանց հաջորդած բռնակալների վարած հարկային ծանր քաղաքականությունը Անիից արտագաղթի հիմնական պատճառներից է դառնում: Հատկապես 14-րդ դարում անեցիների մեծ գաղթի մասին տեղեկություններ են պահպանվել Հայսմավուրքի մեջ մուծված 17-րդ դարի մի հիշատակարանում և Մարտիրոս Դրիմեցու «Պատմութիւն Դրիմայ երկրի» չափածո ստեղծագործության մեջ¹⁴⁴: Վերջինս արտագաղթի 1331 թվականը նշելով գրում է.

«Քաղաքն մեծ Անի, մեր ազգի պարծան,
Ի ծաղկաւէտ հացուտ գաւառ Շիրակվան...
Յաւերիլ քաղաքին ի սպառակործան,
Վարիլն ի գերութիւն ազգիս խղճական...
Մնացեալքն ի հարուածոյ անտի պատժական,
Փախստեայ ի տեղւոյն ելեալ հեռանան...
Կէսքն ճղեալ գնան ի Ջուղայ և Վան,
Եւ այլքն ի յայլ տեղիս, ուր և կամեցան...»¹⁴⁵:

Աբու-Սայիդ Բահադուր խանի՝ 1330 թ. հատուկ Անիի համար գրված ու այստեղ՝ Մանուչեի մզկիթի վրա պարսկերենով արձանագրված հրովարտակում ուղղակիորեն նշվում է, որ հարկերի գանձման ժամանակ տեղի ունեցող անօրինականությունների պատճառով Անիի քաղաքացիները թողնում են իրենց գույքը, տուն ու տեղը և հեռանում: Թեև հրովարտակում խոսվում է հարկերի թեթևացման ու ապօրինությունների արգելման մասին¹⁴⁶, սակայն,

¹⁴¹ Գրության հանգամանալից վերլուծությունը տե՛ս Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, 35-48:

¹⁴² Պ. Մուրադյան, 1977, էջ 63:

¹⁴³ Ani a symbol of a multinational Caucasus, Tbilisi, 2020.

¹⁴⁴ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, մասն Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 575-580, Ա. Մարտիրոսյան, Մարտիրոս Դրիմեցի, Երևան, 1958, էջ 142-152, Թ. Հակոբյան, Անիի պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1982, էջ 340-349:

¹⁴⁵ Ա. Մարտիրոսյան, 1958, էջ 145:

¹⁴⁶ В. Бартольд, Персидская надпись на анийской мечети Мануче, «Анийская серия», № 5, СПб, 1911, с. 6-7.

ինչպես հետագա պատմությունն է ցույց տալիս, այն առանձնապես չի նվազեցնում քաղաքի ամայացման գործընթացը: Հատկանշական է 1398 թ. գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում ներկայացված պատկերը. «...զոմանց գտուն այրեցին, զոմանց զվաստակ կերան եւ զպահուստն զամէն գտան, եւ զանառիկ ամբոց **Անին առին եւ զայն որ խնայեցին, յետո հարկապահանջութեամբ արարին իբր զկողոպուտ**»¹⁴⁷:

14-րդ դարում Անիից Սուլթանիա (Թավրիզի մոտ) գաղթած մի խումբ քահանաներ ու նրանց ընտանիքների անդամներ են հիշատակվում այդտեղ գրված ձեռագրերում՝ որանց թվում են Գրիգոր գրասեր քահանան իր զավակներով և գրիչ-ծաղկող Մխիթար Անեցին: Վերջինս 1338 թ. ընդօրինակած Աստվածաշնչի չափածո հիշատակարանում կարոտով գրում է. «Յիշեմ գաւառն իմ հայրենին, զմայրաքաղաք ամուրն Անին»¹⁴⁸: Իսկ 15-րդ դարի սկզբներին Անիի վերջին եպիսկոպոս Հովհաննես Ոսկեփորիկին նույնպես տեսնում ենք հայրենի քաղաքից տարագիր, տարբեր վայրերում՝ Սանահինի վանքում, ապա Ջավախքի Թմոք (Թմոզվի) ամրոցում ձեռագրեր ընդօրինակելիս: Բայց մինչ այդ՝ 14-րդ դ. վերջերին, նա գրչությամբ է զբաղվել նաև Անիում¹⁴⁹:

14-15-րդ դարերում Անիից արտագաղթողները տեղափոխվել են Երևան, Ջուղա, Ակն, Վան, Տրապիզոն, Կիլիկիա, Վրաստան, Պարսկաստան, Սարայ (Վոլգայի ափին), Դրիմ, Տրանսիլվանիա, Լեհաստան և այլ վայրեր: Անիի գաղթականության պատմության ուսումնասիրությունը մի առանձին թեմա է:

¹⁴⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, էջ 621:

¹⁴⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, Բ, էջ 327:

¹⁴⁹ Կ. Մաթևոսյան, Անիի եպիսկոպոս Հովհաննես Ոսկեփորիկ գրիչը, «Էջմիածին», 1985, Ը, էջ 38-44:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ՈՒՐՎԱԳԻԾ

Անիի հոգևոր-մշակութային կյանքը և մշակութային հսկայական ժառանգությունը առանձին ծավալուն հետազոտության նյութ է, որը մեծ մասամբ ուսումնասիրված է: Նշանակալից է հատկապես հայ ճարտարապետության Անիի դպրոցի ավանդը, որը բազմաթիվ ուսումնասիրությունների առարկա է դարձել: Բուն քաղաքի ճարտարապետական կերպարն ընդհանրացնելով Արմեն Չարյանը գրում է. «Անիում ճարտարապետական ոճը ստանում է նոր իմաստավորում: Անցյալի հետ համեմատած փոխվում է միջավայրը՝ դառնում քաղաքային, փոխվում է չափանիշը, այն վեր է ածվում արքայականի: Այս դեպքում քաղաքը դիտվում է որպես արվեստի գործ»¹⁵⁰:

Անիի մշակույթի մի հատվածին՝ գրչության կենտրոնին և ձեռագրերին, մենք անդրադարձել ենք նախկինում¹⁵¹, նաև ուսումնասիրել ու հրատարակել անեցի մատենագիրներից Սամվել Անեցու ժամանակագրական երկը¹⁵², անդրադարձել Անիի մշակութային կյանքի տարբեր հարցերին, որմնականերին և այլն: Ստորև միայն ընդհանուր գծերով կներկայացնենք Անիի մշակութային ավանդը և դերը, քանի որ միջնադարյան հայ իրականության մեջ այն չափազանց մեծ էր հատկապես աշխարհիկ միտումների տարածման տեսանկյունից:

Միջնադարյան հայ իրականության մեջ առաջնային էր հոգևոր մշակույթը, որի զարգացման հիմնական կենտրոնները խոշոր վանքերն էին, որոնց վերապահված էր նաև կրթական գործը: Իսկ քաղաքներն այն վայրերն էին, որտեղ ավելի ակնառու կերպով դրսևորվում էին աշխարհիկ մշակույթի երևույթները: Սակայն Անիում մենք տեսնում ենք այս երկուսի յուրօրինակ համատեղումը: Զաղաքում կաթողիկոսարանի ներկայությամբ պայմանավորված գործել է նաև հոգևոր բարձր տիպի դպրոց, ստեղծվել են գրական ու պատմագրական երկեր: Նախ ծանոթանանք այդ մասին պահպանված տեղեկություններին:

Հայ միջնադարի ամենանշանավոր գործիչներից էր Հովհաննես Սարկավազը՝ բանիբուն վարդապետ, աստվածաբան, փիլիսոփա, մատենագիր, տոմարագետ, մանկավարժ, երաժշտագետ, բանաստեղծ: Նրա կյանքը կապված է եղել երկու կենտրոնի հետ՝ Հաղբատի վանք և Անի քաղաք: Հաղբատում

¹⁵⁰ Ա. Չարյան, 1986, էջ 137:

¹⁵¹ Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 217-319: Գրքի մի հատվածն ամփոփում է «Անիի գրչության կենտրոնը» վերնագրով մեր թեկնածուական ատենախոսության (1989 թ.) նյութերը:

¹⁵² Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 5-450:

ուսումն է առել, հմտացել գիտության մեջ, այնուհետև եկել է Անի, գլխավորել տեղի վարդապետարանը, գրել իր երկերի մի մասը, որոնք անհրաժեշտ էին ուսումնական գործընթացի համար: Եղել է ժամանակի ամենահեղինակավոր վարդապետներից մեկը, հանրագիտակ անհատ, որի մասին մեծարանքով են խոսում պատմիչներ Սամվել Անեցին, Վարդան Արևելցին, Կիրակոս Գանձակեցին, Մխիթար Այրիվանեցին և ուրիշներ: Անիում նրա գլխավորած դպրոցը գործել է 11-րդ դարի վերջերին և 12-րդ դարի սկզբներին՝ ավելի քան չորս տասնամյակ¹⁵³: Կյանքի վերջում կրկին վերադարձել է Հաղբատ, մահացել ծեր հասակում 1129 թ.:

Անիում Հովհաննես Սարկավագի գործունեության մասին նշվում է վարդապետի կենսագրության մեջ, որտեղ բազմաթիվ արժեքավոր տեղեկություններ կան նրա դպրոցի ուսումնական ծրագրի, կրթական գործընթացի մասին: Դպրոցի ստեղծումը կենսագիրը ներկայացնում է պատկերավոր արտահայտությամբ, գրելով, որ Սարկավագը **«իբրեւ զիմաստուն մեղու, բարձեալ յանդամս մտաց զծաղիկս յերանգոց գունոց, եւ հոտոց եւ համոց, բերէր ի քաղաք իւր եւ տեղի սննդեան՝ ի քաղաքամայրս Անի եւ լի առնէր ըզտունն ի փարթամութենէ անտի... Ծուրջ բակ բոլորեալ զմանկունս զիւրեալ՝ խոնարհաբար եւ ախորժելի սիրով ուսուցանէր զխրթին եւ զխորին իրս...»**¹⁵⁴:

Հովհաննես Սարկավագի գլխավորած դպրոցին անդրադարձող ուսումնասիրողները, որպես կանոն, չեն խորացել դրա հիմնադրման հանգամանքների մեջ, որի պատճառով անտեսվել է այդ շրջանում Անիում կաթողիկոսական աթոռի վերահաստատման հանգամանքը: Ենթադրվել է, թե Սարկավագը քաղաքում մի մասնավոր դպրոց է ստեղծել, իսկ ոմանք էլ այն պարզապես աշխարհիկ դպրոց են համարել: Աշոտ Աբրահամյանը գրում է. «Հովհաննեսը Հաղբատում կրթություն ստանալուց հետո եկել է Անի և այնտեղ դպրոց հիմնել»¹⁵⁵: Ըստ Կառլեն Միրումյանի՝ Սարկավագը եղել է «Անիի դպրոցի (գուցե

¹⁵³ Հովհաննես Սարկավագի Անիի դպրոցի գործունեության սկիզբը պետք է համարել 1080-ականների սկիզբը (կաթողիկոսարանի վերահաստատումը՝ 1081 թ.): Նա Անիում է եղել նաև 1120-ականներին, քանի որ հիշվում է որպես Մայր տաճարի հոգևորական (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 282): Մայր տաճարը, որը սելջուկների նվաճումից հետո մզկիթի էր վերածվել, վերածվել է 1124 թ., Վրաց Դավիթ Շինարար թագավորի կողմից քաղաքի գրավումից հետո, հետևաբար Հովհաննես Սարկավագի եկեղեցական ծառայությունն այս եկեղեցում կարող էր լինել այդ ժամանակից (մինչև նրա մահը՝ 1129 թ.):

¹⁵⁴ Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 120-121:

¹⁵⁵ Ա. Աբրահամյան, 1956, էջ 25:

Անիի դպրոցներից մեկի) դեկավար», որը ձեռք է բերել «աշխարհիկ բնույթ»¹⁵⁶: Թադևոս Հակոբյանի կարծիքով Սարկավագի գլխավորած դպրոցն «իր բնույթով հիմնականում աշխարհիկ էր, իմաստասիրական»¹⁵⁷:

Նկատենք, որ Հովհաննես Սարկավագի ապրած ժամանակներում մահմեդական Շադդադյան ամիրաների իշխանության տակ գտնվող Անիում համահայկական նշանակություն ունեցող դպրոց կարող էր բացվել միայն եկեղեցական բարձր հովանավորության պայմաններում: Ինչ վերաբերում է դպրոցի ուղղվածությանը, ապա այն տալիս էր հոգևոր բարձրագույն կրթություն, որը ներառում էր ժամանակի գիտության բոլոր հիմնական ուղղությունները:

Ինչպես վերևում նշվեց 11-րդ դարի վերջերին Անիում կարճ ժամանակով վերականգնվեց կաթողիկոսական աթոռը Բարսեղ Ա Անեցու գլխավորությամբ: Նրա կատարած կարևոր գործերից մեկը պիտի համարել Անիում կաթողիկոսարանի վարդապետարանի վերաբացումը: Դեռևս 10-րդ դարի կեսերի կաթողիկոսանիստ Արգինայից սկզբնավորվող, ապա Անի մայրաքաղաքում գործող հոգևոր դպրոցն էր, որ կրկին կյանք առավ Բարսեղ Ա-ի հոգածությամբ և Հովհաննես Սարկավագի ուսուցչապետությամբ: Այս էր պատճառը, որ բարձրագույն կրթություն ստանալու համար Սարկավագի մոտ էին գալիս Հայոց երկրի տարբեր ծայրերից, վարքագրի բնորոշմամբ՝ որպես «իմաստութեան գանձուց վաճառականք», Անիում ուսանելով դառնում «ուսուցիչք և լուսաւորք ոգւով», և վերադառնալով իրենց գավառները՝ վարդապետի պատգամները տարածում ողջ Հայաստանում՝ «...նորայն առասացութիւնք լցին գոլորտս Հայաստանեայց»¹⁵⁸:

Այն, որ Հովհաննես Սարկավագը զբաղվել է ոչ միայն տեղային (Հաղբատ, Անի), այլև համահայաստանյան խնդիրներով, երևում է տոմարական բարեփոխման ուղղությամբ նրա կատարած աշխատանքից: Հայոց տոմարի նախընթաց պատմությունը ցույց է տալիս, որ տոմարական խնդիրները, որոնք եկեղեցական տոների կարգավորման տեսանկյունից առաջնային նշանակություն ունեին, միշտ էլ լուծվել են Հայոց կաթողիկոսի և ժամանակի նշանավոր վարդապետներից մեկի համագործակցությամբ: 6-րդ դարում նման գործակ-

¹⁵⁶ Կ. Միրումյան, Հովհաննես Սարկավագի աշխարհայացքը, Երևան, 1984, էջ 29:

¹⁵⁷ Թ. Հակոբյան, 1982, էջ 114:

¹⁵⁸ Ա. Աբրահամյան, 1956, էջ 120: Կենսագրի վկայության այս նույն ոճով է արձանագրվում նաև Հովհաննես Սարկավագի ընդօրինակած, խմբագրած Սաղմոսարանի տարածումը՝ «գոր վերահասու եղեպ մեծ իմաստասերն Հայոց հոգեխառն վարդապետն սուրբ Յովհաննէս մականուն Սարկաւագ, որ... գտեալ... թարգմանչագիր Սաղմոսարանն եւ պարապեալ ի յայնմ յաւուրս բազումս, ի յոյս էաժ... եւ ցրուեաց ընդ ամենայն սահմանս Հայաստանեայց» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 157):

ցության մեջ էին Մովսես Բ Եղիվարդեցին և Աթանաս Տարոնացին, 7-րդ դարում՝ կաթողիկոս Անաստաս Ակոռեցին և Անանիա Շիրակացին, ուստի 11-րդ դարում էլ Հովհաննես Սարկավազ վարդապետի կողքին պետք է տեսնել Բարսեղ Ա Անեցուն: Իրավացի է Մաղաքիա Օրմանյանը, երբ գրում է. «...անհնար է, որ Բարսեղ որևէ գործակցություն ունեցած չլլայ»¹⁵⁹: Նույն կարծիքն է հայտնել Մանուկ Աբեղյանը՝ գրելով. «Թեև մեր ժամանակագիրները չեն հիշում, բայց անպայման անհրաժեշտ պիտի լիներ իշխանության հաճություն այդ գործի համար, և հավանորեն այն եղել է Անիում նստող Բարսեղ եպիսկոպոսի կողմից, որ 1081 թ. Հաղբատի վանքում ձեռնադրվել է կաթողիկոս: Հավանորեն այս թվականին էլ հանձնարարվել է Սարկավազին գլուխ բերել այդ գործը»¹⁶⁰:

Կիրակոս Գանձակեցին Հովհաննես Սարկավազի կատարածի մասին գրում է համառոտ՝ «գիաստատ եւ զանշարժ տոմարն կարգեաց Հայոց փոխանակ շարժականին եւ անհաստատոնոյն. արար եւ միաբանութիւն ամենայն ազգաց տոմարի ընդ Հայոց. վասն զի յոյժ իմաստուն էր այրն...»¹⁶¹: Հովհաննես Սարկավազը կազմել է հայոց օրացույցի երկրորդ 532-ամյա (ՇԼԲ) շրջանի աղյուսակը 1085-1616 թվականների համար (Հայոց Փոքր թվական): Տոմարական խնդիրների մեկնություն պարունակող նրա «Պատճեն տոմարի» երկը գրվել է 1094 թ.¹⁶²: Պահպանվել են նաև Սարկավազի տոմարագիտական մի շարք այլ գրություններ, որոնք երբեմն նրան ուղղված հարցերի պատասխաններ են: Սակայն Սարկավազի բարեփոխումները միայն մասնակի կիրառություն գտան, որի պատճառը թերևս Հայաստանի բռնազավթված, իսկ հայության՝ մասնատված և մի մեծ հատվածի տարաշխարհիկ վիճակն էր:

Այսպիսով, Հովհաննես Սարկավազն Անիում զբաղվում էր մանկավարժությամբ, նաև տոմարական հարցերով և իր սաներին էլ այս ուղղությամբ անհրաժեշտ գիտելիքներ էր տալիս, որի մասին նշվում է նրա վարքում. «...կրթէր, արկանէր ի զիրս նուրբս եւ դժուարալուրս..., յետ այսորիկ ի խոյզ եւ ի քնին ընթացից լուսաւորացդ մտեալ, տայր գումարել ի միատեսակ եւ յանստերիւր թիւս տոմարի, գուշ եւ զակն ոգւոց: Եւ տեղեակ առնէր տօնից կարգաւորաց եւ փոփոխման ամսոց եւ ամանակաց եւ եղանակաց...»¹⁶³: Անիում Հովհաննես Սարկավազն առաջին հերթին պատրաստել է գրքեր, որոնք անհրաժեշտ էին ուսումնական գործի համար: Ինչպես կենսագիրն է նշում՝ «ամենայն նսեմացեալ եւ խամրացեալ գիտութիւնք, որ ի տգիտութենէ... ծածկեալ

¹⁵⁹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 1309:

¹⁶⁰ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Դ. Երևան, 1970, էջ 449:

¹⁶¹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 113:

¹⁶² Ռ. Վարդանյան, 1999, էջ 231-232, 265-266:

¹⁶³ Ա. Աբրահամյան, 1956, էջ 121:

աղաւաղեցան, որ ի նախնեացն, սորին աշխատաջան երկովք եւ արագութեամբ մտաց զարդարեցան եւ ցնծացան անձինք տեսասէր եւ լսասէր արանց»¹⁶⁴:

Անցյալի գիտամշակութային ժառանգության վերհանումը կարևորում էր դեռևս Գրիգոր Մագիստրոսը, երբ Անիում նստող Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսին գրած թղթերում հորդորում էր ուսումնական գործընթացում կիրառել Անանիա Շիրակացու Քննիկոնը, որը գտնվում էր կաթողիկոսարանում: Ընդհանրապես, Անիի կաթողիկոսարանում, արքունիքում, եկեղեցիներում բազմաթիվ արժեքավոր մատյաններ էին պահվում: Սակայն Բագրատունյաց թագավորության անկման, ապա սելջուկյան ներխուժման ու երկրի ծանր վիճակի հետևանքով այդ գրավոր հարստությունն անուշադրության էր մատնվել: Այն վերստին կյանքի կոչելուն էին ուղղված Հովհաննես Սարկավագի ջանքերը:

Ձեռագրերում պահպանված մատենագրական տարբեր միավորների խորագրեր, հիշատակարաններ ու այլ տվյալներ վկայում են, որ բազմաթիվ հանրահայտ հեղինակների մատյաններն ու գործերը անցել են Սարկավագի ձեռքի տակով, ճշովել, «ստուգաբանվել»¹⁶⁵ կամ «երկրորդվել», ինչպես նշվում է Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմության» պարագայում¹⁶⁶: Սարկավագն Անիի դպրոցում դասավանդելու ժամանակ սրբագրել, խմբագրել, արտագրել է հայ և օտարագրի աստվածաբանների ու փիլիսոփաների աշխատություններ, որոնք օգտագործվել են ուսումնական գործընթացում:

Հովհաննես Սարկավագն Անիում զբաղվել է նաև գիտական ստեղծագործական ու գրական գործունեությամբ: Սեն Արևշատյանը նշում է, որ Հովհաննես Սարկավագը «եղավ բնափիլիսոփայական ուղղության ձևավորողը հայ իրականության մեջ»¹⁶⁷: Նա անդրադառնում է Սարկավագի արտահայտած մի շարք մտքերին, ինչպես օրինակ՝ «առանց քննելու և փորձելու չի կարելի ընդունել որևէ պնդում», «առանց փորձի կարծիքը չի կարող ճշմարիտ համարվել», «ոչ թե խոսքն է հաստատում իրի ստուգությունը, այլ իրը՝ խոսքի, և սրանից ելնելով պետք է փնտրել ճշմարտությունը» և այլն, դրանց ի հայտ գալը կապելով քաղաքների զարգացման հետ, «որոնք կյանքի էին կոչել գիտության նոր ճյուղեր, հետաքրքրություն առաջ բերելով ճշգրիտ գիտելիքների նկատմամբ»¹⁶⁸:

¹⁶⁴ Ա. Աբրահամյան, 1956, էջ 120:

¹⁶⁵ «Կարգադրությամբ Գրոց Սրբոց որք ստուգաբանեցան ի Սարկավագ վարդապետեն...» (տե՛ս Է. Հարությունյան, Մխիթար Այրիվանեցի, Երևան, 1985, էջ 115):

¹⁶⁶ Ա. Աբրահամյան, 1956, էջ 137:

¹⁶⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, 1976, էջ 339:

¹⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 341:

Քաղաքային միջավայրում ծնունդ առած աշխարհայացքային նոր միտումներն արտահայտություն են գտել «Յովհաննու Սարկաւագի իմաստասիրի եւ վարդապետի ասացեալ բան իմաստութեան ի պատճառս զքօսանաց» խորագրով պոեմում: Այս մեծարժեք և հանգամանորեն ուսումնասիրված ստեղծագործության մանրամասները չներկայացնելով մեջքերենք Ասատուր Մնացականյանի եզրահանգումները. «Բան իմաստության» պոեմում մշակված է մի թարմ թեմա՝ մարդու և բնության հարաբերության հարցը. ա) Բնությունը ի դեմս Սարյակի, արվեստների սկզբնաղբյուրն է, որից սովորել ու սովորում է մարդկությունը, բ) Մարդկությունն անարդար է, որ հալածում է բնության ստեղծագործ ուժերին: ...«Բան իմաստության» պոեմի մեջ քննված արվեստի հարցերը ծնվել են Անիի միջավայրում զարգացած մշակութային ընդհանուր նվաճումների հիման վրա»¹⁶⁹:

Նկատենք, որ իհարկե, Անին Հովհաննես Սարկավագի ժամանակ Բագրատունյաց շրջանի փայլը չուներ, սակայն դա մի ժամանակ էր, երբ որոշակի դժվարությունների պայմաններում համախմբվում և իր ուրույն դիմագիծն էր ձեռք բերում քաղաքային դասը: Բարսեղ Ա Անեցու գլխավորությամբ կաթողիկոսական աթոռի, թեկուզ կարճատև վերահաստատումն Անիում, նոր թափ հաղորդեց քաղաքի մշակութային զարթոնքին: Իրավացի է Մ. Աբեղյանը, երբ գրում է. «Արդարև Բագրատունի թագավորների օրով արդեն Անիում... մեծ ձգտում և ջանք կար գիտությունը նորոգելու հայերի մեջ, և այդ ձգտման ու ջանքի ներկայացուցիչն էր Գրիգոր Մագիստրոսը, բայց իսկական կատարողը, գլուխ բերողը եղել է Սարկավագ Վարդապետը: Նա շարունակել է Անի քաղաքի գործը, անպայման նաև այս քաղաքի ազդեցությամբ...»¹⁷⁰:

Հատկապես քաղաքային միջավայրում առկա տարբեր կրոն ու դավանանք ունեցող հասարակական խմբերի համակեցության և մասնավորապես քրիստոնյաների համերաշխության գիտակցումով է պայմանավորված հայ միջնադարյան իրականության մեջ դավանական հանդուրժողականության սկզբունքները պաշտպանող գրությունների ի հայտ գալը¹⁷¹: Այս տեսակետից հայտնի են Մխիթար Գոշի և Վարդան Այգեկցու հայացքներն ու համապատասխան գրությունները, սակայն նրանց նախորդում է Հովհաննես Սարկա-

¹⁶⁹ Աս. Մնացականյան, Հովհաննես Սարկավագի «Բան իմաստութեան» պոեմը և նրա գնահատությունն ըստ օգտագործված աղբյուրների, «Բանբեր Մատենադարանի», № 14, Երևան, 1984, էջ 38:

¹⁷⁰ Մ. Աբեղյան, 1970, էջ 70:

¹⁷¹ Պ. Մուրադյան, Դավանական հանդուրժողականության եւ ազգամիջյան համերաշխության գաղափարները ԺԲ-ԺԴ դդ. Հայաստանում, «Գանձասար», Դ, 1993, էջ 95-109, Կ. Մաթեւոսյան, 1997, էջ 190-192:

վագը, որի դավանաբանական գործերում հստակորեն առաջ է բերվում դավանական հանդուրժողականության անհրաժեշտությունը¹⁷²:

Անիում պետք է գրված լինեն նաև Հովհաննես Սարկավագի՝ սելջուկներին վերաբերող պատմական բնույթի գրությունները, որոնցից ընդարձակ մեջբերումներ է կատարել նրա սան Սամվել Անեցին¹⁷³: Մեծ հավանականությամբ այդ գրությունների պատվիրատուն կաթողիկոս Բարսեղ Անեցին է եղել, որը սուլթան Մելիքշահի մոտ մեկնելուց առաջ սելջուկների մասին տեղեկությունների կարիքն ուներ: Ի դեպ, Մատթեոս Ուռհայեցու հայտնած տեղեկությունից կարելի է ենթադրել, որ 1090 թ. Անիից մեկնած Բարսեղ Անեցու պատվիրակության մաս է կազմել նաև Հովհաննես Սարկավագը: Կաթողիկոսը նախապես հոգալով ժամանակի դիվանագիտության պահանջները՝ համապատասխան ճոխ ընծաներ, Անիից բազմամարդ պատվիրակությամբ մեկնեց սուլթանի մոտ՝ «...հանդերձ ազատօք և եպիսկոպոսօք և քահանայիւք՝ **առեալ վարդապետ զհետ իւր**»¹⁷⁴: Հասկանալի է, որ պատվիրակության կազմում «վարդապետի» ներկայության հանգամանքը պատահականորեն չի նշվել: Այս շրջանում (հայ միջնադարում ընդհանրապես) նշանավոր վարդապետները եզակի անձնավորություններ էին, հայտնի ոչ միայն աստվածաբանական և այլ ընդարձակ գիտելիքներով, այլև լեզուների իմացությամբ (երբեմն կոչվում էին «վարդապետ Հայոց» պատվանունով): Հիշյալ դեպքերի ժամանակակիցների մոտ պատմիչի խոսքերը՝ թե կաթողիկոսն իր հետ վերցրել է վարդապետին («առեալ վարդապետ զհետ իւր»), ոչ մի կասկած չէին թողնի նրա ով լինելու վերաբերյալ: Ուռհայեցին այստեղ անուն չի տալիս, քանի որ Բարսեղից ու Մելիքշահից (առաջին դեմքերից) բացի ընդհանրապես ուրիշ մեկի անունը չի նշում: Սակայն հատուկ ընդգծում է, որ պատվիրակության կազմում է եղել նաև «վարդապետը», որն այս դեպքում, մեր կարծիքով, Անիի ուսուցչապետ Հովհաննես Սարկավագ վարդապետը պիտի լիներ¹⁷⁵:

¹⁷² Մ. քհ. Արամեան, Յովհաննես Սարկավագի «Յաղագս նշանակի հաւատոյ Նիկիական ՅԺԸ-իցն» ժողովածուն, «Գանձասար», Զ, 1996, էջ 45, 76-78:

¹⁷³ Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Հովհաննես Սարկավագի պատմական թղթերն ըստ Սամվել Անեցու, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 6, Երևան, 2005, էջ 122-131, Կ. Մաթևոսյան, 2010, էջ 169-191:

¹⁷⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 257-258:

¹⁷⁵ Այս ենթադրության օգտին է խոսում նաև հենց Հովհաննես Սարկավագի՝ Մելիքշահի մասին ականատեսի անմիջականությամբ գրած տողերը. «Էր եւ ազատաբարոյ եւ մեծախորհուրդ, **այլ եւ տեսիլ մարմնոյն արժանի թագաւորութեան...Սիրել գազզս մեր այնքան, մինչ զի աղաթս հայցել եւ աւրինութիւնս, յորմէ եւ անդ երբեմն չոգաւ հայրապետն**» (Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 199):

Հովհաննես Սարկավագի գործունեության անհական շրջանը նրան ներկայացնում է ոչ միայն որպես ուսուցիչ, գիտնական, արդյունաշատ հեղինակ, այլև երկրի ապագայով մտահոգ գործիչ: Ավելի հասկանալի են դառնում նրա երկերում առկա հայրենասիրական տողերը: Կիրակոս Գանձակեցին նշում է, որ Սարկավագն «արար շարական Դևոնդեանցն քաղցր եղանակաւ եւ յարմար բանիւ...»¹⁷⁶: Իսկ այդ շարականի խոսքերում հեղինակն Աստուծոյ խնդրում է ժողովել հայ եկեղեցու ցրված զավակներին, արտասուքն աչքերին երկրից տարագրվածներին (վարատվածներին), և փրկել նրանց¹⁷⁷: Դժվարին ժամանակի պարտադրանքով գրված այդ խոսքերը եկեղեցում կատարվող կրոնական երգին մի նոր իմաստ են հաղորդել: Մանուկ Աբեղյանն այս առնչությամբ գրում է. «Սարկավագ Վարդապետի այս աղոթքը շատ փոքր, իր ձևով շատ հասարակ..., բայց իր բովանդակությամբ մեծ ու վսեմ է և անկեղծորեն բխած լինելով իրականությունից, խորն ազդու է մանավանդ երբ իր «քաղցր եղանակով» երգվում էր եկեղեցում...»¹⁷⁸: Ի մի բերելով հայ գրականության հիշյալ շրջանի պատկերը՝ նա ավելացնում է. «և ասիա ծնվում է ցրված հայ ժողովրդին ի մի հավաքելու և փրկելու ձգտումը որոշ գաղափարախոսությամբ, որի առաջին արտահայտիչը գրականության մեջ՝ է մեծիմաստ Սարկավագ Վարդապետը»¹⁷⁹:

Կյանքի վերջին շրջանում՝ 1124 թվականից հետո, երբ Անիի Մայր տաճարը կրկին վերածովեց (1064 թվականից մզկիթի վերածվելուց հետո), Հովհաննես Սարկավագը սպասավորել է նաև այդ եկեղեցում: Ուսուցչապետի անեցի սաները մասամբ շարունակեցին նրա գործը և՛ հոգևոր սպասավորության և՛ թե ստեղծագործական առումով:

Նրա սաներից Սամվել Անեցին, որը հիշվում է որպես Մայր տաճարի ավագերեց, կաթողիկոս Գրիգոր Գ Պահլավունու պատվերով, Եվսեբիոս Կեսարացու Քրոնիկոնի սկզբունքով կազմեց Ադամից մինչև իր օրերը (1163 թ.) հասնող ժամանակագրություն, նաև գրեց տոմարագիտական աշխատություն՝ «Մեկնութիւն տումարի»¹⁸⁰: Սարկավագի Անիի աշակերտներից պատմության մեջ հիշվում են նաև Երեմիա Անձրեկի և Սարգիս Կունդ վարդապետները, անեցիներ Խաչատուրը, Գրիգորը, Հովհաննեսը: Գրիգորը նույն-

¹⁷⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 113:

¹⁷⁷ «Հեղմամբ արեան սրբոց քոց հօտապետաց զեկեղեցւոյ քոյ ցրուեալ մանկունքս ժողովեա՛լ յուրախութիւն, ըզվարատեալս տրտմութեամբ և արտասուաց յորդափոս բըղխմամբ փրկութեան մերոյ պարգևաց բաշխօղ» (Մ. Աբեղյան, 1970, էջ 71):

¹⁷⁸ Մ. Աբեղյան, 1970, էջ 71-72:

¹⁷⁹ Նույն տեղում:

¹⁸⁰ Ա. Աբրահամյան, Սամվել Անեցու տոմարական եւ տիեզերագիտական աշխատությունները, «Էջմիածին», 1952, Ա, էջ 30-36:

պես եղել է Մայր տաճարի ավագերեց (հավանաբար Սամվել Անեցուց առաջ): Բոլորովին վերջերս հայտնի դարձավ, որ Հովհաննես Սարկավագի կրտսերագույն աշակերտներից է եղել նաև Հառիճի վանքի երկրորդ զարթոնքը նախաձեռնող, Մխիթար Անեցու «Պատմության» պատվիրատու Գրիգոր Հառիճեցին¹⁸¹: Ինքը՝ Մխիթար Անեցին, հիշվում է որպես Մայր տաճարի փակակալ, իսկ նրա երկից պահպանված ներածական հատվածը (ցավոք բուն աշխատությունը կորած է)¹⁸² պարունակում է հեղինակի ուշագրավ նկատառումները պատմական գիտության վերաբերյալ որոնք բացառիկ են հայ պատմագրության մեջ: Նա ընդգծում է պատմության ճանաչողական և դաստիարակչական մեծ նշանակությունը, որ պատմությունն անցյալի փորձից ելնելով ապագայում դժվարությունները հաղթահարելու ուղիներ է հուշում և այլն¹⁸³: Մխիթար Անեցին զբաղվել է նաև թարգմանություններով, մասնավորապես, Վարդան Արևելցու և այլոց վկայությամբ, պարսկերենից թարգմանել է արևի և լուսնի խավարմանը վերաբերող մի գործ¹⁸⁴:

Անիի մշակութային միջավայրը նպաստել է նաև հայ միջնադարյան գրականության վերելքին: Բնորոշ է բանաստեղծ **Վարդան վարդապետ Անեցու** մեզ հասած միակ ստեղծագործությունը՝ «Անեցի Վարդան վարդապետի երգել ի կառս» ծայրակապ (ակրոստիքոս) խորագրով ներբողը (ենթադրաբար 11-րդ դ.)¹⁸⁵: Վարդան Անեցու ստեղծածն այնքան բարձրարվեստ քերթվածք է, որ որոշ ուսումնասիրողներ այն անգամ համեմատության մեջ են դրել հանճարեղ Գրիգոր Նարեկացու ստեղծագործության հետ¹⁸⁶: Ներբողի որոշ հատվածներում, Աս. Մնացականյանի դիտարկմամբ, երբեմն ուղղակիորեն զգաց-

¹⁸¹ Կ. Մաթևոսեան, Գրիգոր Հառիճեցու նորայայտ թուղթը, «Հանդես ամսօրեայ», 2009, էջ 171-178:

¹⁸² Մխիթար Անեցու մատյանը սկզբնապես ունեցել է ներածությանը հաջորդող երեք մաս: Առաջինը՝ Պարույր Հայկազնից մինչև Հովհաննես Սմբատ (1041), երկրորդը՝ «ի Յովաննիսե մինչև ի քահանայանալն տեառն Բարսղի» (խոսքը Բարսեղ Բ Անեցու մասին է, որի քահանայանալը 12-րդ դ. 70-ական թթ. սկզբին պիտի եղած լինի), և երրորդը՝ այդ ժամանակից մինչև 1193 թ.: Այս վերջին երկու մասերի վերաբերյալ պատմիչը նշում է, թե գրել է «լայն եւ տարած բանիւք յընդարձակեալ» (Մխիթար Անեցի, էջ 59, 61), որոնք, ցավոք, չեն պահպանվել:

¹⁸³ Մխիթար Անեցի, էջ 40, 43:

¹⁸⁴ Վարդան Արևելցի, էջ 139:

¹⁸⁵ Աս. Մնացականյան, Անիի բանաստեղծ Վարդան Անեցին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 10, Երևան, 1971, էջ 261-292

¹⁸⁶ Ա. Չոպանյանը նշում է. «Ուրիշ Նարեկացի մըն է, որ ունեցեր ենք այդ Վարդանին մէջ... Անիի ճարտարապետութիւնն է, Անիի արուեստն է, Անիի հոգին է՝ բանաստեղծական ձևին տակ, գոր առաջին անգամ ըլլալով պիտի գտնենք այդ քերթումածին մէջ» (Ա. Չոպանեան, Հայ էջեր, Փարիզ, 1912, էջ 74):

վում է մայրաքաղաքի շինարարական և արհեստավորական եռուզեռի ստեղծագործ շունչը.

«Բարուն իմանալի մեքենայիցն ձեռքդ չորս
Որ ունի զվեմն անկեան
Եւ գիամատարած լարն վիճակի,
Որով շարժէ զճախարակ բրտի
Եւ մատամբքն ոսկի յաւրինէ զպարս աստեղացն,
Որով հիւսէ զծիրանին եւ զերկնագոյնն... »¹⁸⁷:

Անիում են ստեղծագործել գանձասաց բանաստեղծներ **Սարգիս Տոնկանց Անեցին** և **Գրիգոր Անեցին**: Ավելի շատ գանձեր են պահպանվել Սարգսից: Դրանք հոգևոր երգեր են՝ կազմված երկարաշունչ տներից, սակայն միաժամանակ «համեմված են գեղեցիկ պատկերներով ու համեմատություններով»¹⁸⁸:

Անիի ընդհանուր մշակութային միջավայրի մասին հարկ է նշել, որ այն ձևավորվել է քաղաքի կազմավորման հետ միասին՝ Բագրատունիների օրոք: Գտնվելով հնամյա մշակութային ավանդներ ունեցող Շիրակ գավառում, շրջապատված լինելով երևելի վանական, մշակութային կենտրոններով, մայրաքաղաք հռչակվելուց քիչ անց դառնալով նաև կաթողիկոսանիստ՝ Անին շատ կարճ ժամանակամիջոցում հասավ մշակութային ծաղկման: Այստեղ ի սկզբանե հարգի էր գեղարվեստը: Բնութագրական են Թորոս Թորամանյանի հետևյալ խոսքերը. «Անիի մեջ ամենահասարակ տներու դռներու և օջախներու վրա փորագրված զմայելի քանդակագործությունները ցույց կուտան, որ այստեղ իշխաններու և ազնվականներու միայն հատուկ չէր տեսչը դեպի գեղարվեստը, ամեն դասի ժողովուրդ վարակված էր անոր սիրով»¹⁸⁹: Քաղաքի պեղումների մեկ այլ մասնակից՝ Հովսեփ Օրբելին, նույնպես նկատել է «անեցիների ձգտումն ըստ հարմարության ամեն բան զարդարել որևէ կերպ»¹⁹⁰:

Անիի մշակութային կյանքի հիմնական միտումներից մեկն աշխարհիկ ուղղվածությունն էր, որը հանդես էր գալիս տարբեր դրսևորումներով: Օրինակ, եթե նախկինում թարգմանություններ էին կատարվում գլխավորապես եկեղեցական, մեկնողական, սրբախոսական գրականությունից, ապա Անիում կատարվում են նաև բժշկարանների (Գագիկ Ա-ի և Հովհաննես Սմբատի պատվերով) և երազանհանի թարգմանություններ: Քաղաքում

¹⁸⁷ Աս. Մնացականյան, 1971, էջ 283:

¹⁸⁸ Ա. Բյոշկեյրյան, Գանձասաց Սարգիս Անեցի, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 2, էջ 201-209:

¹⁸⁹ Թ. Թորամանյան, 1942, էջ 319:

¹⁹⁰ И. Орбели, Развалины Ани, С.-Петербургъ, 1911, с. 30.

հարգի էին գուսանների երգն ու երաժշտությունը¹⁹¹, թերևս նաև թատերական խաղերը¹⁹²:

Անկասկած քաղաքային խավն ուներ իր աշխարհընկալմանը և կենսակերպին համապատասխան գրականություն ու արվեստ: Այս առումով հատկապես բնորոշ են 13-րդ դարում լայն տարածում գտած հայկական առակներն ու գրույցները, որոնք բազմաթիվ հետաքրքիր դրվագներ են պարունակում սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, քաղաքային կյանքի ու կենցաղի, արհեստավորների ու առևտրականների գործելակերպի ու աշխարհայացքի վերաբերյալ: Հայ նշանավոր առակագիրներից Մխիթար Գոշը, որն իր ժամանակի ամենանշանավոր վարդապետն ու գիտնականն էր, թեև Անիում չի ապրել, սակայն հայտնի է, որ 1207 թ. ձմռանը Չաքարե ամիրսպասալարի հրավիրած եկեղեցական ժողովին մասնակցելու համար այցելել է քաղաք: Վերջինս Չաքարյան եղբայրների միջոցով Վրաց աշխարհիկ ու հոգևոր առաջնորդներին գրած թղթում հորդորում էր առաջնային չհամարել դավանական տարբերությունները, այլ որպես քրիստոնեաներ լինել բարեկամ՝ միաժամանակ՝ յուրաքանչյուրն իր եկեղեցու կարգը պահելով: Հատկանշական է, որ իր այս գաղափարը հիմնավորելիս Գոշը շեշտում է մարդկային հասարակության միաբան լինելու սկզբունքը, այդ առնչությամբ կարևորելով նաև քաղաքների ու այլ բազմամարդ բնակավայրերի դերը. «Այլ զայս նախ դիցուք զկամս Աստուծոյ, որ սիրողն է միաբանական կենաց մարդկան, վասն որոյ կարաւոս արար զպէտս ունեալ միմեանց, եւ **յաղագս այնորիկ շինեցան քաղաքք եւ այլ բնակութիւնք**»¹⁹³:

¹⁹¹ Հետաքրքրական է, որ Ներսես Լամբրոնացին Կիլիկիայի Լևոն Բ իշխանին (հետագայում Լևոն Ա թագավոր) հասցեագրած նամակում, Արևելյան վարդապետների՝ իրեն ուղղված մեղադրանքներին հակադարձելով, իր հերթին հանդիմանում է նրանց՝ «գինըմպութիւնն եւ յորովայնապարարտութիւնն», իսկ Անիի Բարսեղ Բ եպիսկոպոսի մասին գրում է, թե նա անբաժան էր «**ի գուսանաց** եւ յորովայնամոլութենէ եւ յարբեցութենէ...» (Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1774): Հասկանալի է, որ Լամբրոնացին չարացած էր և նրա բոլոր խոսքերը չպետք է ընդունել որպես ստույգ փաստագրում: Մակայն անբնական չպիտի համարել նաև, եթե Անիի եպիսկոպոսն ապրեր առանց կրոնական խստակեցության: Մեզ համար հետաքրքրական է հատկապես գուսանների հիշատակումը: Բնական պետք է կարծել, որ նրանց երգն ու երաժշտությունն Անիում ճաշկերույթների ու խրախմանքների անբաժան մասն են կազմել:

¹⁹² Անեցիների սերունդների մեջ պահված ավանդազրույցներից որոշակի տեղեկություններ քաղած Աբրահամ Կրետացին (18-րդ դ.) նշելով քաղաքացիների մեղքերը, գրում է, որ նրանք խուսափում էին անգամ պատարագին եկեղեցի մտնել, և դրսում նշխարն առնելով՝ «զնում էին հանդեսների, թատրոն և ձիարշավարան», իսկ խնջույքներին «խմում էին զանգան ծաղկաբույր գինիներ՝ առակ-գրույցներով, երգ ու պարով» (աշխարհաբար թարգմանությունը տե՛ս Մաթևոսյան, 2010, էջ 276):

¹⁹³ Պ. Մուրադյան, 1993, էջ 107:

Անիում ականատես ենք լինում մի ուշագրավ իրողության, որ աշխարհիկ կյանքի ու արվեստի դրվագները ներթափանցում են անգամ կրոնական գրքի՝ Ավետարանի պատկերազարդման մեջ: Խոսքը 1211 թ. Անիի Բեխենց վանքում նկարազարդված (նույն թվականին Հաղբատում գրված և այդ պատճառով «Հաղբատի Ավետարան» անունով հայտնի) մատյանի մասին է, որտեղ նկարիչ Մարգարեն խորաններում նկարել է մարդկային հինգ պատկեր, որոնցից երեքի մոտ արված մակագրությունները հաստատում են, որ դրանք իրական մարդկանց՝ անեցիների դիմանկարներ են (գում. նկ. 40-42): Դրանք չափազանց կարևոր են անիական քաղաքային աշխարհիկ մշակույթի, տարազի ու կենցաղի ուսումնասիրության տեսակետից: Նույն մատյանում նկարիչը նկարել է մատյանի ստացող Սահակ քահանային և նրա աշխարհական եղբայր Առաքելին: Իսկ ավելի հետաքրքրական է «Մուռք Երուսաղեմ» մանրանկարը (այդ մասին նշել ենք նաև այս գրքի առաջաբանում), որտեղ նկարիչը որպես Քրիստոսին դիմավորող քաղաքացիներ պատկերել է պատվիրատուի ընտանիքի բոլոր անդամներին՝ հորը և մորը, երկու քույրերին ու երկու եղբայրներին, իրենց բնորոշ տարագով (գում. նկ. 45)¹⁹⁴: Նրանց բոլորի անունները նշված են ձեռագրի հիշատակարանում, և նկարում Քրիստոսին դիմավորող կերպարների համեմատությունն այդ տվյալների հետ (ըստ թվի, սեռի և տարիքի), միանգամայն համընկնում են: Ավելացնենք, որ «Մուռք Երուսաղեմ» այս մատյանի միակ տերունական մանրանկարն է (այլ պատկեր չի նկարվել), իսկ մատյանը գրվել էր այս ընտանիքի՝ Արջոռաճի վանքում կառուցած մատուռում դրվելու համար (այսինքն ընտանեկան Ավետարան էր): Ուշագրավ է, որ ձեռագրի մանրանկարներում հանդիպում են նաև Անիի ճարտարապետությանը հատուկ որոշ մանրամասներ, ինչպես օրինակ Հովհաննես ավետարանչի պատկերում (գում. նկ. 43):

Քաղաքային դասի մտավոր վերելքը նպաստել է նաև ընդհանուր ձեռագրական մշակույթի զարգացմանը, ձեռագիր գրքերի պահանջարկի աճին: Այս գործի համար անհրաժեշտ պարագաների մեջ մեծ կարևորություն ուներ գրանյութը, որն ավանդաբար մագաղաթն էր, սակայն 10-րդ դարի վերջերից Հայաստանում երևան է գալիս նաև թուղթը, որն ավելի էժան էր և որի կիրառումը մեծ խթան էր ձեռագրաստեղծման գործի համար: Ուշագրավ է, որ Հայաստանում թուղթը ոչ միայն ներմուծվել է, այլև պատրաստվել տեղում և ըստ որոշ տվյալների, հենց Անիի շրջանում:

Հայերեն հնագույն մատյանը, որն ամբողջությամբ գրված է թղթի վրա և միաժամանակ գրչության համար ավելի դյուրին բոլորագիր գրչությամբ, 981 թ. Դավիթ քահանայի կազմած ու նրա որդի Դուկասի ձեռքով գրված ժո-

¹⁹⁴ Կ. Մաթևոսյան, 2012, էջ 12-25:

դովածուն է (Մատենադարան, ձեռ. 2679): Դավիթը կազմել է մատենագրական, դավանաբանական, գիտական բազմազան նյութեր ընդգրկող մի «դասագիրք» և ժառանգել որդուն, ինչպես հիշատակարանում է գրում. «Ես Դավիթ... հաւաքեցի ի գիրսս յայս... ի ժառանգութիւն որդւոյ իմոյ Ղուկասու, որ գծագրեացս իսկ զսա»¹⁹⁵, ապա դիմելով հետագա ընթերցողին՝ նշում է. «որք ընթեռնուք եւ ուսանիք...» և այլն, այսինքն՝ իր մատյանը ընթերցելու և ուսանելու համար է նախատեսված: Ձեռագրում տեղ են գտել շուրջ 50 հայ և օտար հեղինակների երկերից քաղված մեծ ու փոքր նյութեր: Առկա նյութերի մի մասը վերցված է Հայոց կաթողիկոսարանում եղած դավանաբանական բնույթի փաստաթղթերից ու ձեռագրերից, հետևաբար բուն ժողովածուն էլ կազմվել է կաթողիկոսարանից (Արգինա, Անի) ոչ հեռու, այսինքն՝ Անիի շրջանում¹⁹⁶: Ձեռագրի գրանյութի ֆիզիկաքիմիական քննության արդյունքները վկայում են, որ թուղթն ու թանաքը պատրաստված են աշխարհագրական նույն միջավայրում՝ այնտեղ, ուր աշխատել է գրիչը: Ըստ լաբորատոր հետազոտության, 981 թ. թուղթը, ձեռագրի կազմից հանված բամբակե թելը և թանաքը պատրաստվել են նույն աշխարհագրական շրջանում¹⁹⁷: Եթե ձեռագրի ստեղծման համար անհրաժեշտ թուղթը ներմուծված լիներ, ապա պետք է ներմուծված լինեին նաև թելն ու թանաքը, մի բան, որ գրչության գործի բարձր զարգացման հասած երկրի համար պարզապես անհավանական է, մանավանդ, որ թանաքը սովորաբար պատրաստում էին գրչատներում, մեծ մասամբ հենց իրենք՝ գրիչները: Ավելացնենք նաև, որ 981 թ.-ից մինչև դարավերջ (1000 թ.) Հայաստանից թղթյա չորս ձեռագիր է պահպանվել, հանգամանք, որ վկայում է այդ գրանյութի լայն կիրառության մասին: Շատ հավանական է, որ հայ միջնադարյան թղթի արտադրության անդրանիկ կենտրոնը ժամանակի խոշորագույն արհեստավորական քաղաք Անին էր¹⁹⁸:

Անիից մեր օրերը հասած ձեռագրերը ստեղծվել են քաղաքում տարբեր ժամանակաշրջաններում գործած մի քանի գրչատներում: Դրանցից են կաթողիկոսարանին կից գործող Մայր տաճարի գրչատունը, Բեխենց վանքի,

¹⁹⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 66:

¹⁹⁶ Մատենա գիտութեան եւ հավատոյ Դավիթ քահանայի, ուսումնասիրություն, վերծանություն, ծանոթագրություններ Արտաշես Մաթևոսյանի, Երևան, 1997, էջ 11-12:

¹⁹⁷ Հետազոտությունը կատարվել է ՀԳԱԱ Երկրաբանության ինստիտուտի սպեկտրալ լաբորատորիայում և Նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտի անալիտիկ լաբորատորիայում: Տե՛ս Լ. Խաժակյան, Ժ-ԺԴ դդ. թղթյա ձեռագրերի պատառիկների ֆիզիկաքիմիական վերլուծության արդյունքները, «Բանբեր Մատենադարանի», № 14, 167-168:

¹⁹⁸ 981թ. թուղթը պատրաստված է բուսական հումքից, կտավատի ծղոտից, իսկ Շիրակը և Անին միջնադարում հանրահայտ էին կտավատի մշակությամբ, որից ձեթ էին ստանում: Բավական է նշել, որ խիտ բնակեցված բուն քաղաքում 19 ձիթհանքի ավերակներ են հայտնաբերվել:

Նկ. 12. Խաչքար Ս. Փրկիչ եկեղեցու
պարի մեջ (11-րդ դ.)

ինչպես և քաղաքի մերձակա Հոռոմոսի վանքի գրչատները: Ձեռագրեր են գրվել նաև Անիի Ներքին բերդում, Ս. Գևորգ և այլ եկեղեցիներում: Հատկապես 13-րդ դարից սկսվում է ոչ թե նախնական պատվերով գրված, այլ վաճառքի նպատակով ստեղծված մատյանների ստեղծումը, որի հին օրինակներից է Անիի նույն Բեխենց վանքում գրված մեկ այլ ձեռագիր Ավետարան (Մատենադարան, ձեռ. 5554)¹⁹⁹:

Ձեռագրական գործից բացի Անիում զարգացման բարձր մակարդակի էր հասել վիմագիր գրչությունը: Քաղաքի բազմաթիվ հուշարձանների պատերին պահպանվել են հարյուրավոր գեղեցիկ ու համաչափ, անգամ զարդագիր գրչությամբ արձանագրություններ: Վիմագիր գրիչ-

ների հեղինակությունն Անիում բավական մեծ էր և արձանագրությունների տակ նրանք փորագրում էին իրենց անունները: Այդ բանը տեսնում ենք անգամ թագավորների, կաթողիկոսների, եպիսկոպոսների արձանագրությունների պարագայում, մի բան, որ վկայում է նրանց արհեստի ու հենց նրանց նկատմամբ եղած մեծ հարգանքի մասին: Անիում և մերձակա վանքերում աշխատած վիմագիր վարպետներից աղբյուրներում հիշվում են **Գևորգ, Թովմա** (11-րդ դար), **Հովսեփ** (12-րդ դար), **Մանասե, Բենե, Ռայբիկ, Մարգարե, Խոցադեղ, Իսրայել, Սարգիս, Սիմեոն, Եղբայրոս, Եղբայրիկ, Անանե, Խաչատուր, Դավիթ, Մխիթար** (13-րդ դար), **Յուս, Սիմեոն, Պաուլ, Բուրբարաք** (14-րդ դար) անուններով գրիչները: Նրանց մեծ մասը, դատելով անուններից, աշխարհականներ էին, մյուսները՝ հոգևորականներ: Հնարավոր է, որ վիմագիր գրիչներից ոմանք զբաղվել են նաև ձեռագրերի գրչությամբ:

Ճարտարապետության բլուռն վերելքի հետ կապված Անիում զարգացել է քանդակագործությունը, խաչքարագործությունը (նկ. 12), տարածված է եղել նաև որմնանկարչության արվեստը: Այս վերջինիս մի փոքր ավելի մանրամասն կանդրադառնանք, քանի որ մի շարք նոր տվյալներ են երևան եկել հատկապես վերջին տարիներին: Հայտնի է, որ որմնանկարներ են ունեցել

¹⁹⁹ Կ. Մաթևոսյան, Գրչի և ստացողի միջնորդը (վաճառքի համար նախատեսված գիրքը միջնադարյան Հայաստանում), «Պատմաքանասիրական հանդես», 1990, № 4, էջ 121-131:

ինչպես քաղաքի մի շարք եկեղեցիներ, այնպես էլ աշխարհիկ շինություններ, ինչպես օրինակ Բագրատունյաց պալատը և «Պարոնի» պալատը, սակայն դրանց միայն աննշան հետքերն են հասել 20-րդ դար (Անիի գիտական ուսումնասիրության շրջան): Իսկ Ս. Փրկիչ եկեղեցու, հավանաբար 1193 թ. նորոգումից հետո արված որմնանկարում, պահպանվել է նաև հայ որմնանկարչության պատմության մեջ հայտնի՝ նկարչի հնագույն ինքնանկարը: Մատթեոս ավետարանչի պատկերի մոտ նկարված է ծունկի եկած արվեստագետը և կից մակագրված է. «Մ(ուր)ք աւետարանիչ Ք(րիստոս)ի բարեխաւսեա առ Ք(րիստո)ս **Սարգսի Փառշկանս**» (գուն. նկ. 35): Որոշ վնասվածությամբ, սակայն պահպանվել են նաև մյուս երեք ավետարանիչների պատկերները, Վերջին

Նկ. 13. Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու խորանի որմնանկարը (լուսանկարը 20-րդ դ. սկզբներ)

ընթրիքի տեսարանը և այլն (գուն. նկ. 34): Ցավոք խորանի հատվածի փլվելու հետևանքով ոչնչացել է նաև խորանապատկերը, որի միայն լուսանկարն է մեզ հասել (նկ. 13):

Քաղաքի ամենահարուստ և ամբողջովին նկարագարողված շինությունը 1215 թ. հարուստ քաղաքացի (մեծատուն) Տիգրան Հոնենցի կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին է, որի պատերը հավանաբար նկարագարողվել են մի-փոքր ավելի ուշ՝ նույն դարի կեսերին: Դրանց վրա եղած վրացերեն գրությունները ցույց են տալիս, որ եկեղեցին նկարագարդման ժամանակ

պատկանել է Անիի հայ քաղկեդոնական համայնքին: Հատկանշական է, որ որմնանկարներում մի ընդարձակ և տպավորիչ պատկերաշար նվիրված է Գրիգոր Լուսավորչի վարքին: Պատկերներից մեկում ներկայացված է Հայոց Տրդատ Գ թագավորը՝ հեծյալ շքախումբով (գուն. նկ. 37)²⁰⁰:

Բոլորովին վերջերս Քրիստինա Մարանչիի հետազոտություններով պարզվեց, որ որմնանկարներ է ունեցել նաև Անիի Մայր տաճարը: Շատ աղոտ երևացող այդ պատկերների մասին հայտնի էր ավելի վաղ: Մասնավորապես, Թորոս Թորամանյանը ժամանակին այդ մասին գրել է՝ «Մայր եկեղեցին ալ ունեցեր է մի ժամանակ պատկերներ, միայն խորանին մեջ, այն ալ եկեր է ժամանակ, որ դարձյալ բարակ ծեփով ծածկեր են»²⁰¹: Քրիստինա Մարանչիի ժամանակակից լուսանկարչական սարքերով արված լուսանկարների միջոցով կարողացել է ծեփի բարակ շերտի տակ եղած որմնանկարների որոշ հատվածների պատկերները «դուրս բերել» և ուսումնասիրությամբ ցույց տալ, որ դրանք ոճով ու պատկերագրությամբ ավելի մոտ են ոչ թե որմնանկարչության 12-13-րդ դարերի, այլ վաղ միջնադարի ավանդներին²⁰² (գուն. նկ. 32): Այսինքն, Մայր տաճարի խորանապատկերը, որն ըստ ամենայնի ներկայացրել է չորեքկերպյան գահին բազմած Քրիստոսին, ամենայն հավանականությամբ ստեղծվել է հենց եկեղեցու կառուցման ժամանակ (1001 թ.): Իսկ թե երբ է այն ծեփով ծածկվել, մեծ հավանականությամբ կարելի է ենթադրել, որ դա տեղի է ունեցել 1064 թվականից հետո, երբ սելջուկները գրավեցին քաղաքը և Մայր տաճարը մզկիթի վերածեցին (այն կրկին քաղաքի հայերին վերադարձվեց և վերածովեց 1124 թ.): Հավանաբար 11-րդ դարին է պատկանում նաև Հոռոմոսի Ս. Գևորգ եկեղեցու որմնանկարը, որը նույնպես ունի գահակալ Քրիստոսի խորանապատկեր (գուն. նկ. 33)²⁰³: Մայր տաճարի որմնանկարի ստեղծման ժամանակի ճշտումը շատ էական է հայ որմնանկարչու-

²⁰⁰ Այս որմնանկարի մանրակրկիտ հետազոտությամբ զբաղված Չարուհի Հակոբյանն անդրադարձել է նրա պատկերային համակարգի առանձնահատկություններին, ցույց տալով, որ այն տարբերվում է ինչպես վրացական, այնպես էլ հայ քաղկեդոնական այլ եկեղեցիներից, և որ այստեղ մեծ տեղ է հատկացված Հայոց դարձի պատմությանն ու Գրիգոր Լուսավորչի վարքին: Հեղինակը եզրակացնում է, որ «Անիի Ս. Գրիգոր եկեղեցու որմնանկարների համալիրը հայ-քաղկեդոնական հուշարձան է՝ իր վառ արտահայտված ազգային-դավանաբանական գծերով» (Չ. Հակոբյան, Հայ-քաղկեդոնական ավանդույթների արտացոլումը Անիի Ս. Գրիգոր (Տիգրան Հոնենց) եկեղեցու որմնանկարներում, «Հայկական որմնանկարչություն», գիտական հոդվածների և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2019, էջ 103-124:

²⁰¹ Թ. Թորամանյան, 1942, էջ 166:

²⁰² Christina Maranci, Visions Of Ani: Software-Recovered Painting from the Apse of the Cathedral and the Church of Saint Gregory “Abuʿlamrenc”, « Revue des études arméniennes », № 40, 2021.

²⁰³ Կ. Մաթևոսյան, Նյութեր հայկական միջնադարյան որոշ որմնանկարների վերաբերյալ, «Հայկական որմնանկարչություն», գիտական հոդվածների և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2019, էջ 86-87:

թյան պատմության համար, քանի որ 10-րդ դարում Աղթամարի և Տաթևի նշանավոր որմնանկարների ստեղծումից հետո, մենք տեսնում ենք գեղարվեստական այս ավանդույթի շարունակությունն Անիում՝ 11-րդ դարում: Կարծում ենք, որ այս որմնանկարի մասնագիտական վերականգնումը՝ այն ծածկող ծեփի շերտի հեռացմամբ, ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային արվեստի մի եզակի ստեղծագործություն է երևան բերելու: Ավելացնենք, որ Մայր տաճարի որմնանկարում պահպանվել է նաև հայերեն ներկագիր արձանագրության մի հատված, որը բացառում է որմնանկարի կապը քաղկեդոնական արվեստի հետ (գուն. նկ. 32):

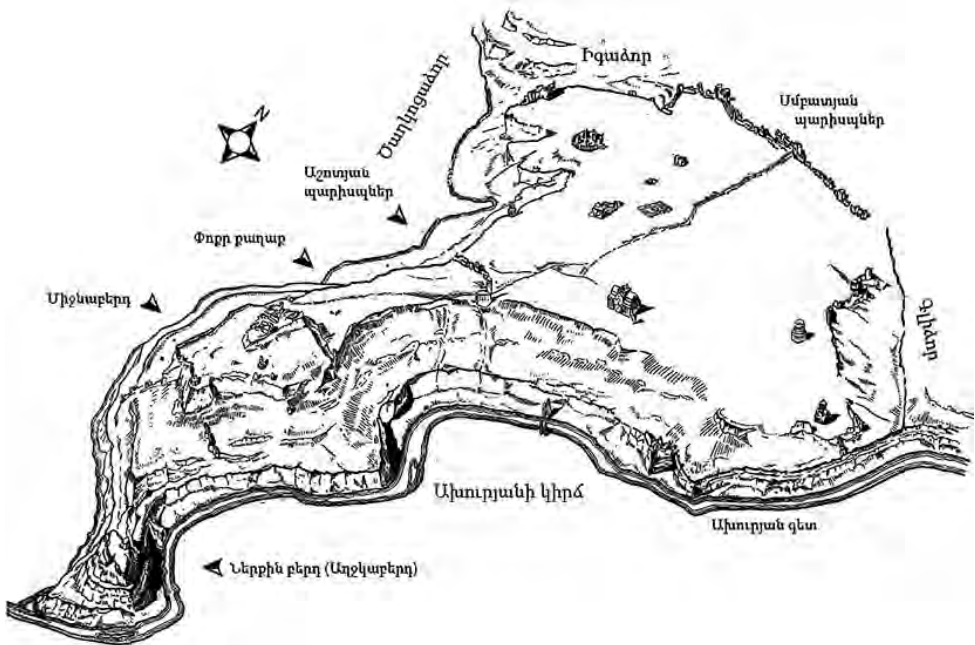
Ինչպես ցույց են տվել դիտարկումները, որմնանկարներ է ունեցել նաև Անիի Աբուղամբենց Ս. Գրիգոր եկեղեցին (հավանաբար նույնպես 11-րդ դ.), որից աննշան հետքեր են պահպանվել: Ավելի հստակ նկարված որմնանկարչական հատվածներ հայտնաբերվել են Անիի Խաչուտի կամ Բախտադեկի 13-րդ դարի եկեղեցու պեղումներից, որոնք ունեն նաև հայերեն գրություններ և այժմ գտնվում են Սանկտ Պետերբուրգի Էրմիտաժում (գուն. նկ. 39): Որմնանկարագարդ է եղել նաև Տիգրան Հոնենցի՝ Ծաղկոցաձորի քարայրում գտնվող տոհմական տապանատունը²⁰⁴ (գուն. նկ. 38): Կարծում ենք, որ այս բոլոր հին ու նոր տվյալների ներառմամբ առաջիկայում անհրաժեշտ է ձեռնարկել Անիի որմնանկարչության համալիր ուսումնասիրությունը:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Բագրատունյաց շրջանի վերելքից սկսած, չնայած հետագայի քաղաքական ու տնտեսական ելևէջներին, Անիի մշակութային կյանքն ընթացել է զարգացման ճանապարհով, ունեցել բազմազան դրսևորումներ և թողել հսկայական ժառանգություն թե՛ նյութական, թե՛ հոգևոր մշակույթի ասպարեզում: Անիի մշակութային ուղու համեմատաբար կայուն ընթացքը 11-13-րդ դարերում, մեծապես պայմանավորված էր քաղաքային դասի կայացմամբ, և վերջինիս՝ տարբեր իրավիճակներին հարմարվելու ճկունությամբ: Անիի մշակութային և գեղարվեստական ժառանգությունը բացառիկ տեղ է գրավում հայ միջնադարյան մշակույթի համապատկերում:

²⁰⁴ Որմնանկարի կենտրոնական մասում Բարեխոսության հորինվածքն է, որին կից ներկագիր հայերեն արձանագրության մեջ Տիգրան Հոնենցի անունից բացի հիշատակվում է Չաքարիա ամիրսպասալարի անունը: Վերջինս մահացել է 1212 թ., հետևաբար որմնանկարը ստեղծվել է այդ թվականից ոչ ուշ:

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ

Անիի քաղաքաշինությանը, կառուցվածքին ու հատակագծին տարբեր հետազոտողներ են անդրադարձել սկսած Նիկողայոս Մառի գլխավորած հնագիտական արշավախմբի գործունեության տարիներից (19-րդ դ. վերջ 20-րդ դ. սկիզբ), և այդ հարցերը հիմնականում ուսումնասիրված են: Ստորև մենք ընդհանուր տեղեկությունների համառոտ ներկայացումից բացի կանդրադառնանք Անիի հնագույն քաղաքամասերին, ինչպես նաև տարածական ընդգրկմանը, որը վերաբերում է քաղաքային արվարձաններին և հատկապես մերձակա վանքերին ու բերդերին:

Նկ. 14. Անիի քաղաքամասերը, պարիսպները և շրջակա ձորերը (հեղ.՝ Կ. Մաթևոսյան, Ն. Մառի «Անի» գրքի գծապատկերների հիմքի վրա)

Հայտնի է, որ միջնադարյան քաղաքաշինության սկզբունքներին համապատասխան՝ Անին նույնպես ուներ եռամաս բաժանում՝ միջնաբերդ, բուն քաղաք կամ շահաստան և արվարձաններ: Սակայն Անին ուներ առանձնահատկություններ և այս ընդհանուր պատկերի մեջ նաև այլ տարաբաժանումներ: Առաջինն այն է, որ աշխարհագրական դիրքով պայմանավորված միջնաբերդը քաղաքի կենտրոնում չէր, այլ արևելյան կողմում, Ախուրյան գետի ու նրա կիրճի և Անի գետակի կամ Շադկոցաձորի կազմած հրվանդանի՝ ներս

ընկած բարձրադիր մասում, իսկ բուն հրվանդանի շարունակությունը կազմող ծայրամասում գտնվում էր Ներքին բերդը: Միջնաբերդը և Ներքին բերդը ռազմավարական տեսանկյունից եղել են ինքնուրույն միավորներ՝ առանձին պարիսպներով (նկ. 14):

Բացի այդ, բուն քաղաքը նույնպես ունեցել է՝ թեպետ չափերով տարբեր, բայց երկու մաս: Առաջինը այն հատվածն է, որը գտնվում է Աշոտ Գ Ռդորմածի՝ 961-964 թթ. կառուցած պարիսպներից ներս, և որը Մխիթար Անեցին կոչում է «Փոքր քաղաք»: Աշոտաշեն պարիսպները հարթավայրից դեպի միջնաբերդ ընկած հատվածում՝ Ախուրյանի կիրճի և Ծաղկոցաձորի առավել մոտ գտնվող մասում են: Նրանցից ներս հնագույն քաղաքամասն է, որին, ըստ տեղադրության, հարավում հաջորդում են միջնաբերդն ու Ներքին բերդը: Իսկ Աշոտ Ռդորմածի պարիսպներից դեպի հյուսիս և արևելք ընկած ընդարձակ

Նկ. 15. Անին վերևից՝ հյուսիսային կողմից, Սմբատաշեն երկշարք պարիսպները

տարածքում, շուտով քաղաքն այնքան ընդարձակվեց, որ թագավորի որդին և հաջորդը՝ Սմբատ Բ-ը (977-989) կառուցեց մի նոր հզոր պարսպաշար (երկու պարիսպների միջև ընկած տարածքը կազմում է շուրջ 42 հեկտար)²⁰⁵: Այն կառուցողի անունով հաճախ անվանվում է Սմբատյան կամ Սմբատաշեն (նկ. 15): Դեպքերին ժամանակակից պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը Սմբատի այս ձեռնարկի մասին գրում է. «Սա լիր արկեալ՝ պարսպափակ առնէ զպարիսպն Անույ, յԱխուրեան գետոյ մինչև ցճորն ծաղկոցաց,

²⁰⁵ Մ. Հարություն, Անիի ճարտարապետությունը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2011, № 3, էջ 5:

կրով եւ վիմաւք մածուցեալ, մահարձանաւք եւ աշտարակաւք բրգանց, բարձրաբերձ պարսպեալ բացագոյն քան զհին պարիսպն յընդարձակութիւն քաղաքին, եւ մայրագերան դրամբք՝ երկաթագամ հաստահեղոյս բեւեռապինդ ամրացուցեալ»²⁰⁶:

Գրականության մեջ երբեմն ասվում է, որ Սմբատյան պարիսպները կառուցվել են Իգաձորի և Գլիձորի միջև ընկած հատվածում²⁰⁷: Սակայն սրանք իրականում փոքր ձորեր կամ ձորակներ են, որոնցից առաջինը՝ Սմբատյան պարիսպների հավասարությամբ քաղաքի հյուսիսարևելյան հարթավայրից իջնում է դեպի հյուսիս՝ միանում Ծաղկոցաձորին, իսկ երկրորդը ձգվում է դեպի հարավ և միանում Ախուրյանի կիրճին: Սմբատաշեն պարիսպները (որոնք հետագա շրջանում հաճախակի ամրացվել են նոր պատերով ու պարսպաբուրգերով), ձգվում էին Ծաղկոցաձորից մինչև Ախուրյանի կիրճ՝ հյուսիսային կողմում՝ Իգաձորի, հարավում՝ Գլիձորի ավերով, որոնք, այսպիսով, պաշտպանական առումով որոշակի դեր են կատարել²⁰⁸: Ձորակների միջև ընկած հատվածը հարթավայրային է և առավել ամուր՝ երկշարք պարսպապատված, արտաքուստ այն ուներ նաև ջրով լցված խրամ: Սմբատյան պարիսպներից դուրս գտնվող սարահարթում, նաև Ծաղկոցաձորի կողմում, եղել են քաղաքի արվարձանները: Արվարձաններ էին նաև Անիի պարիսպներից դուրս գտնվող հարակից ձորերի բավական մեծ ժայռափոր հատվածները²⁰⁹:

²⁰⁶ Ասողիկ, էջ 187: Եթե այստեղ պատմիչը Ծաղկոցաձորի մասին գրում է «յԱխուրեան գետոյ մինչև ցձորն ծաղկոցաց», ապա երկրորդ անգամ, Գազկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցու կառուցման առնչությամբ գրում է. «հիմնարկէ ի կուսէ **Ծաղկոցաձոր ձորոյն**», այսինքն Ծաղկոցաձորը (ծագումը «ծաղկոց»՝ պարտեզ անվանումից) նշում է որպես հատուկ անուն (նույն տեղում, էջ 282):

²⁰⁷ Վ. Հարությունյան, Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 189:

²⁰⁸ Ձորակների մասին ավելացնենք, որ սկզբնաղբյուրներում վկայված Իգաձորի անունը հավանաբար ծագում է «էգի» (այգի)՝ միջին հայերենին հատուկ բառից, և այլ կերպ այն կարելի է նաև կոչել Այգեձոր: Անվան ստուգաբանությունը լեզվաբան, դոկտոր Հրաչ Մարտիրոսյանին է (բանավոր մեզ փոխանցված), որը համոզիչ ենք համարում: Գլիձորը (գրականության մեջ երբեմն կոչվում է «Գայլիձոր»), հավանաբար զամիվայր հոսող ջրի ձայնի՝ «գլգլոցի» հետ է կապվում (Գլգլի ձոր - Գլիձոր): Ուշագրավ է, որ ըստ վիմագրերի, այս համեմատաբար ոչ մեծ ձորում միջնադարում բազմաթիվ ջրաղացներ են գործել:

²⁰⁹ Անիի ժայռափոր հատվածների ու քարայրների ուսումնասիրությամբ Ն. Մառի հանձնարարությամբ զբաղվել է Դավիթ Դիփշիձեն 1915 թ.: 1916-ին այս գործը ցավոք ընդհատվել է, բայց արշավախմբի մասնակիցներից Ն. Տոկարսկին, այնուամենայնիվ, որոշ աշխատանքներ կատարել է: Վաղամեռիկ Դ. Դիփշիձեի և իր ուսումնասիրությունների համադրումով Ն. Տոկարսկին 1972 թ. հրատարակել է «Անիի քարայրները» (ռուսերեն) գիրքը Դ. Դիփշիձեի հեղինակությամբ և իր խմբագրությամբ ու ծանոթագրություններով (Ճ. Кипшидзе, Пещеры Ани, Ереван, 1972): Գրքում առկա հանգամանալից ցուցակում նշված են բոլոր տեսակի այրերը, այդ թվում՝ շուրջ 30 ժայռափոր եկեղեցիներն ու մատուռները: Վերջին տարիներին Անիի ստորեռատնյա հատվածների ու քարայրների հանգամանալից ուսումնասիրություն են կատարել թուրք մասնագետները (տե՛ս Sezai Yazici, Ani sirlari. Secrets of Ani, Ankara, 2017):

Անիի ամբողջական տարածական ընդգրկման հարցը հետաքրքրել է դեռևս քաղաքի պեղումների ժամանակ տեղում աշխատած հետազոտողներին: Նրանցից Թորոս Թորամանյանը 1912 թ. «Ազգագրական հանդեսում» (համար 22) հրատարակել է եկել հարցին նվիրված հոդված, որի առաջին նախադասությունն է՝ «Անի քաղաք, թե՛ ամրոց», և որտեղ, մի կողմից ներկայացնելով քաղաքի պարսպապատ մասի կառուցապատումը, նշելով ազնվականների կացարանների, բազմաթիվ եկեղեցիների (կից փոքր գերեզմանոցներով), հասարակական կառույցների (հյուրատներ, պանդոկներ, բաղնիքներ, կուղպակներ և այլն), ռազմական նպատակներով Սմբատյան պարսպի ներսում չկառուցապատված հողաշերտի առկայությունը և այլ համագամանքներ, մյուս կողմից, վկայակոչելով քաղաքային արվարձանների լայն սփռվածության մասին վկայող բազմաթիվ տվյալները, մասնավորապես պարսպներից դուրս՝ բազմաթիվ շինությունների, եկեղեցիների, գերեզմանոցների առկայության փաստերը, հոդվածի վերջում եզրակացնում է. «Այս համառոտ բացատրություններեն կարծեմ թե բավականին պարզված կլինի, որ այժմյան մեր տեսած պարսպներեն դուրս էր բուն Անի քաղաքը, և պարսպը քաղաքի ամրոցն էր»²¹⁰: Այստեղ, իհարկե, որոշ չափազանցություն կա, որը նշում է դեռ Հ. Մանանդյանը²¹¹, որովհետև պարսպապատ մասը «շահաստանն» է, որը միջնադարյան այլ քաղաքների նման հենց բուն քաղաքն է: Այլ հարց է, որ քաղաքի տարբեր կողմերում սփռված արվարձանները, հավանաբար, ավելի մեծ տարածք էին ընդգրկում:

Ուշագրավ է, որ Անի քաղաքը՝ շրջակա արվարձանների ու բնակավայրերի հետ միասնության մեջ է ներկայացնում 11-րդ դ. պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցին: Խոսելով սելջուկների կողմից Անիի պաշարման ու գրավման մասին (1064 թ.), և դա համարելով մեղքերի ու ամբարտապանության պատճառով հասցված աստվածային պատիժ, նա գրում է. «Ոչ իմացան և ոչ առին ի միտ գահ Տեառն և զսպառնալիս որ ի նմանէ. և զմրուր բարկութեան և զսրտմտութեան՝ որ ի նմանէ խոնարհի յարբումն մեղաւորաց, սպառնալ համարեցան. **մանաւանդ ամուրն Անի և որ շուրջ զնովաւ դստերք իւր՝ առաւել յամբարտաւանութիւն կրթեալ՝ ընդդէմ երկնից կայթս հարկանէին.** մինչև շարժեաց Աստուած զթագաւորն Պարսից փոխանակ ինքեանն՝ տեսանել թէ զի՛նչ գործի ի նմա»²¹²:

Այստեղ հետաքրքրական է «ամուրն Անի և որ շուրջ զնովաւ դստերք իւր» ձևակերպումը, որը պետք է մեկնաբանել որպես Անի բերդը, այսինքն պարս-

²¹⁰ Թ. Թորամանյան, 1942, 323-328:

²¹¹ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1985, 325-328:

²¹² Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 134-135:

պապատ Անին, և շուրջը գտնվող նրա դուստրերը, այսինքն քաղաքի առանձին մասնիկները՝ արվարձաններ և հարակից բնակավայրեր²¹³:

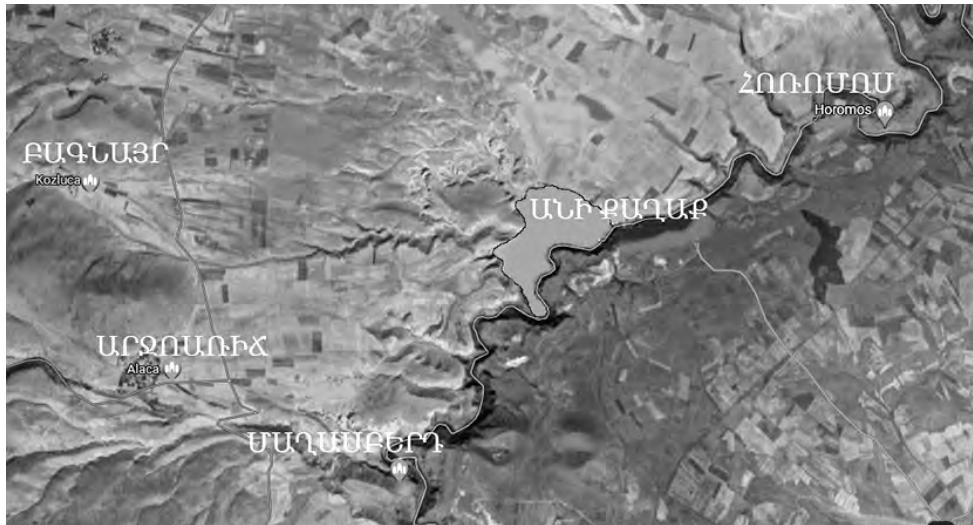
Թշնամական հարձակումների և պաշարումների ժամանակ, բնականաբար, արվարձանների բնակչությունը նույնպես ապաստանում էր պարիսպներից ներս: Այս առումով հետաքրքրական է վերոնշյալ դեպքի առնչությամբ պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությունն այն մասին, որ թշնամու գործը տեսնելով Անիում հավաքված բազմամբոխ ժողովրդին կարծում էր, թե Հայոց աշխարհի մեծ մասն այդտեղ է. «...զի էր Անի բազմամբոխ, քաղաքն լցեալ բիւր բիւրուց արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, որ հիացումն արկանէր տեսողացն, **գոր կարծեալ զօրացն բազմաց՝ եթէ մեծ մասն աշխարհիս Հայոց իցէ**»²¹⁴: Այս տեղեկության՝ Անիում հավաքված բյուր-բյուրոց ժողովրդին թշնամու գործի տեսնելու վերաբերյալ, հետևյալ դիտարկումը պետք է անել. բանն այն է, որ Ախուրյան գետի կիրճի ձախ ափն ավելի բարձր է աջ ափի հրվանդանից, որի վրա փռված է քաղաքը, և անգամ մեր օրերում, Անին տեսնել ցանկացողները այցելում են ՀՀ տարածքում գտնվող այդ ձախափնյա բարձրադիր վայրը, որտեղից քաղաքը երևում է ինչպես ափի մեջ: Հավանական է, որ հարավից Անիին մոտեցող սելջուկյան գործը հենց այդ մասից է տեսել բազմա-հազար մարդկանցով լցված քաղաքը, որն էլ նրա զարմանքն է հարուցել:

Անիի արվարձանների պատմական և հնագիտական հանգամանալից ուսումնասիրությունը դեռևս չի կատարված, ուստի մենք այդ հարցի մեջ չենք խորանա: Բայց կանդրադառնանք մերձակա խոշոր վանքերին՝ Հոռոմոս, Բագնայր, Արջոառիճ, և բերդերին՝ Տիգնիս և Ծառաքար-Մաղապերդ, ցույց տալով դրանց՝ քաղաքի հետ ունեցած սերտ կապերը (նկ. 16): Ավելացնենք, որ Բագնայրն ու Արջոառիճը ավելի բարձրադիր են Անիից և այդ վանքերի տարածքից՝ հեռվում երևում է քաղաքի տեսարանը:

Անիի և մերձակա վանքերի փոխառնչությունների տեսանկյունից հետաքրքիր պատկեր է ներկայացնում Անիի շրջանի ձեռագրերի շրջանառությունը: Չնայած այդ ձեռագրերը փոքրաթիվ են (անիական ձեռագրերի մեծ կորուստներ են եղել քաղաքի ու շրջակա վանքերի բազմաթիվ ավերումների ու կողոպուտների հետևանքով), սակայն դրանց ստեղծման և նվիրաբերման վայրերը միասնական շրջագծի մեջ են: Այսպես. անեցի Սահակ քահանայի՝ 1211 թ. Հաղբատում գրել տված Ավետարանը («Հաղբատի Ավետարան», Մատենադարան, ձեռ. 6288) նկարագարովել է Անիի Բեխենց վանքում, կազմվել Հոռոմոսի վանքում և նվիրաբերվել Արջոառիճի վանքին: Մեկ այլ հայտնի ձեռագիր («Բագնայրի Ավետարան», Մատենադարան, ձեռ. 1519) 1232 թ. գրվել է Հոռոմոսում, նվիրաբերվել Բագնայրի վանքին, Հոռոմոսի գրչատան

²¹³ Կ. Մաթևոսյան, Որո՞նք են Անի քաղաքի դուստրերը, «Գարուն», 1986, № 12, էջ 50-55:

²¹⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, 1991, էջ 160-161:

Նկ. 16. Անիի և մերձակա վանքերը

մեկ այլ Ավետարան, 1236 թ.²¹⁵ Խծկոնքի վանքին (Նոր Զուղա, ձեռ. 36): Անեցի Հակոբ քահանայի պատվերով 1298 թ. Անիի Ներքին բերդում գրված Ավետարանը (Մանկտ Պետերբուրգ, Արևելյան ձեռագրերի ինստիտուտ, ձեռ. B 44) նվիրաբերվել է Արջոառիճի վանքին:

Դատելով որոշ տվյալներից, միջնադարում այս վանքերը համարվել են Անիի մի մասնիկը: Օրինակ, հայտնի է, որ Հովհաննես Մմբատը Բագրատունիների արքունական տապանավայր հանդիսացող Հոռոմոսում մեծ եկեղեցի է կառուցել՝ ժամատնով հանդերձ, և կասկածից վեր է, որ մահից հետո հուղարկավորվել է հենց այդտեղ: Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «Եւ թաղեցին զնա **ի քաղաքն Անի, ի գերեզմանն առաջին թագաւորացն Հայոց**»²¹⁵, այսինքն՝ Հոռոմոսը համարվում է Անիում գտնվող վայր: Ծուրջ 4-5 կիլոմետր քաղաքից հեռու գտնվող Արջոառիճի մասին մի հիշատակարանում ասվում է, թե այն գտնվում էր Անիի դռանը՝ «...ուխտիս Արջուառճո, **որ ի դրան մայրաքաղաքիս Անոյ...**»²¹⁶: Նման ձևակերպմամբ է նշվում նաև քաղաքից շուրջ 6-7 կմ հեռու գտնվող Ծառաքար-Մաղասբերդը՝ «**ի յԱնի քաղաքին դռան ի վերա բերդ** եւ անունն Մաղասբերդ եւ բերդին անունն Ծարքար»²¹⁷: Ստորև ավելի հանգամանորեն կանդրադառնանք հիշյալ բնակավայրերի և Անիի առնչություններին:

Այժմ անդրադառնանք Անիի հնագույն քաղաքամասերին, ըստ տեղագրության և սկզբնաղբյուրներում եղած վկայությունների:

²¹⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 92:

²¹⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 197:

²¹⁷ Նույն տեղում, էջ 131:

ԱՆԻԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՔԱՂԱՔԱՄԱՍԵՐԸ

Անիի քաղաքամասերի՝ միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում վկայված անվանումների առանձին ուսումնասիրություն չի արվել, և այստեղ կանոնադաշտնանք հենց այդ նյութին՝ մասնավորապես Անիի հնագույն քաղաքամասերին, որոնք են Ներքին բերդը, միջնաբերդը, որտեղ գտնվում էր թագավորական պալատը, և Աշոտ Գ Ողորմածի 964 թ. պարսպապատած տարածքը, որը հետագոտողները երբեմն անվանում են Հին քաղաք, սակայն սկզբնաղբյուրային միակ վկայության մեջ այն կոչվում է Փոքր քաղաք:

Ներքին բերդ

Անիի Ներքին բերդը անիագիտական գրականության մեջ հիմնականում կոչվում է Աղջկաբերդ (Ղըզ-դալա), որը ուշ շրջանի ժողովրդական ավանդաբույցի ծնունդ է²¹⁸: Այն քաղաքի հնագույն մասն է՝ կառուցված միջնաբերդից հարավ՝ ժայռային հրվանդանի վրա, որը գրեթե երեք կողմից շրջանցում է Ախուրյան գետը (նկ. 17, գուն. նկ. 4-5):

Քաղաքի այս հատվածի անվան ճշտումը կատարել է Կարեն Յուզբաշյանը 1971 թ. հրատարակած մի հոդվածում, որը նվիրված է 1298 թ. այստեղ ընդօրինակված մի Ավետարանի (Սանկտ Պետերբուրգի Արևելյան ձեռագրերի ինստիտուտ, B-44)²¹⁹: Ձեռագրի հիշատակարանում գրչության տեղի մասին ասվում է. «գրեցաւ սա ի քաղաքիս Անո, ի բերդս Ներքի կոչեցեալ, ձեռամբ Եղբայրիկ արեղայի, ընդ հովանեաւ Սուրբ Յովհաննիսի»²²⁰: Կ. Յուզբաշյանը մատենագրական նյութերի համոզիչ վերլուծությամբ ցույց է տվել, որ մի շարք աղբյուրներում, ինչպես և վերը բերված հիշատակարանում նշվող Անիի Ներ-

²¹⁸ Վ. Հարությունյան, Անի քաղաքը, Երևան, 1964, էջ 39, Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 191 և այլն: Ավանդագրույցը պատմում է, որ բերդի իշխանի աղջիկը սիրահարված է լինում մի հովվի, վերջինս գիշերները երգում է իր սիրեցյալի համար, որը նրան լսում է պատուհանից: Մի անգամ հայրը լսում է նրանց գրույցը և խիստ նախատում աղջկան, արգելում նրանց կապը: Աղջիկը հասկանալով, որ եկել է իր սիրո վերջը, բերդի պատուհանից նետվում է Ախուրյան գետը: Այդ տեսնելով՝ հովիվը նույնպես հետևում է նրան: Այդ օրվանից բերդը կոչվում է Աղջկաբերդ (Ղըզ-դալա), (Տե՛ս Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 208-209): Նման ժողովրդական գրույցների վրա հիմնված «Աղջկաբերդ» անունով բազմաթիվ ամրոցներ կան Հայաստանի տարբեր մասերում:

²¹⁹ К. Юзбашян, Анийская рукопись 1298 г., «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 2, էջ 88-93, Ձեռագրի մասին տես նաև՝ Կ. Մաթևոսյան, Անի քաղաքի Ներքին բերդի Ավետարանը, «Էջմիածին», 1984, ԺԱ-ԺԲ, էջ 110-115:

²²⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 817:

Նկ. 17. Անիի Ներքին բերդը (Աղջկաբերդ)

քի կամ Ներքին բերդը, նոր ժամանակներում քաղաքի Աղջկաբերդ կոչված մասն է²²¹:

Ավելի հանգամանորեն ծանոթանանք մատենագրական այդ վկայություններին, մանավանդ, որ դրանց մի մասը վերաբերում են նաև միջնաբերդին: Ներքին բերդի վաղ շրջանի պատմության մասին հայտնում է Վարդան Արևելցին (13-րդ դ.), որի «Տիեզերական պատմության» մեջ Անիին վերաբերող հատվածները հիմնականում քաղված են Մխիթար Անեցու (12-րդ դ.)՝ այժմ կորած Պատմությունից, ուստի հնարավոր է, որ այդ տեղեկությունը նույն աղբյուրից վերցված լինի: Վարդան Արևելցին գրելով, որ Սմբատ Ա Բագրատունին (890-914) Երազգավորսում թագադրվեց և այդտեղ կառուցեց Ս. Փրկիչ եկեղեցին, ավելացնում է՝ «մինչդեռ չև էր ընդարձակ շինեալ **քաղաքն Անի, որ կոչի Խնամք**²²², թէպէտ **Ներքին բերդն** ընդ այս անուամբ էր

²²¹ К. Юзбашян, Анийская рукопись 1298 г., էջ 88-93:

²²² Պ. Մուրադյան, «Անի» տեղանունը, «Անի», 1992, № 1, էջ 18: Կարծում ենք, որ «Խնամքի» պարագայում սա ընդունելի տեսակետ է, «ի՛նչ (թ)» արտասանությամբ արաբերեն բառը (աջակցություն, օգնություն, նպաստ) կարող էր 10-13-րդ դարերում Անի անվան նման մեկնաբանության առիթ դառնալ (արաբերեն բառի վերաբերյալ խորհրդատվության համար շնորհակալություն ենք հայտնում պատմական գիտությունների դոկտոր Վահան Տեր-Ղևոնդյանին): Ինչ վերաբերում է Անի անվան ստուգաբանությանը, ապա այն անկասկած շատ հին ծագում ունի: Մենք այս հարցի ուսումնասիրությամբ չենք զբաղվել, բայց հավանական ենք համարում այն կարծիքն, ըստ որի, Շիրակի Անիի անունը ծագում է Հայոց հնագույն ամենանշանավոր սրբավայրերից մեկի՝ Դարանադյաց գավառի Անի-Կամախի անունից: Ուշագրավ է, որ երկուսն էլ գտնվում են ժայռային հրվանդանի վրա, և թերևս տեղագրական ու պաշտամունքային ընդհանրությունն է Շիրակի Անիի այսօրինակ անվանադրման պատճառը դարձել:

և հին ժամանակաւ շինեալ»²²³: Այսինքն, հին ժամանակներից գոյություն ունեցող Ներքին բերդն արդեն իսկ Անի անունն էր կրում, մինչև քաղաքի ընդարձակումը: Ճարուհակելով, պատմիչն անդրադառնում է այս բերդի հետ կապված, Հայաստանում քրիստոնեության տարածման շրջանի՝ 4-րդ դարի դեպքերին, նշելով, որ Գրիգոր Լուսավորիչը հնարամտությամբ դարձի է բերել և մկրտել Ներքին բերդի անդամալույծ և համառ իշխանին. «Ասեն թե իշխան մի, լուծեալ ոտիւք՝ ի **Ներքին բերդն** ամրացեալ, ոչ հաւանէր գալ ի մկրտութիւն...»²²⁴:

Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ կապված այս պատմությունն անկասկած տարածված է եղել Անիում, և այստեղ համարել են, որ Հայոց եկեղեցու առաջին հայրապետը Ներքին բերդում նաև եկեղեցի է հիմնադրել (նկ. 18): Ինչպես արդեն վերևում նշել ենք, այդ մասին վկայում է 13-րդ դարի

Նկ. 18. Ջաքարեի եկեղեցին Ներքին բերդում (լուսանկարը Հայկ Կյուրեղյանի, 2014)

սկզբներին Չաքարե ամիրսպասալարի՝ Ներքին բերդում կառուցած եկեղեցու արձանագրությունը, ըստ որի այն հիմնել է. «**մերձ առ Էկեղեցե[ան] շինեալ ի Լուսաւորչէն մերմէ Սրբոյն Գրիգորի...**»²²⁵:

²²³ Վարդան Արևելցի, էջ 92:

²²⁴ Նույն տեղում:

²²⁵ Դիվան Ա, էջ 58:

Ներքին բերդը հիշատակող մյուս պատմիչը Արիստակես Լաստիվերցին է (11-րդ դ.): Նա գրելով Անիում գահակալած վերջին թագավորի՝ Գագիկ Բ-ի թագադրության պատմությունը, նշում է, որ Հովհաննես Սմբատի մահից հետո, քաղաքում իշխանությունը փաստացի գավթել էր Վեստ Սարգիսը: Դրա հետ չհամակերպված Պախլավունիները գաղտնի կերպով քաղաք են բերում մահացած արքայի եղբորորդուն՝ Գագիկին՝ «խմաստությամբ և հնարիւք մուծին ի քաղաքն» և կազմակերպում նրա թագադրությունը²²⁶: Պատմիչը շարունակում է. «Իսկ Սարգիս իբրև ետես զեղեալսն, զգանձս թագաւորութեանն առեալ՝ ի **Ներքին ամուրն** մտանէ յանառն Անի»²²⁷: Փաստորեն, Վեստ Սարգիսը, որը գտնվում էր միջնաբերդի Բագրատունիների պալատում, Գագիկի թագադրման լուրն առնելով, վերցնում է թագավորական գանձարանն ու ամրանում Ներքին բերդում, որն ավելի անմատչելի դիրք ուներ:

Հետաքրքրական է նաև հետագա դեպքերի նկարագրությունը, որտեղ ասվում է, թե Գագիկը համարձակորեն, միայնակ «իջնում է» Սարգսի մոտ (Ներքին բերդն ավելի ցածրադիր էր միջնաբերդից) և համոզում նրան հանձնվել, սակայն վերջինս ամրոցից դուրս գալով հեռանում է Սուրմարի (Սուրբ Մարի, Սուրմալու), միաժամանակ՝ Ներքին բերդը չի հանձնում Գագիկին²²⁸: Սա վկայում է նաև այն մասին, որ Ներքին բերդը Անիի մասնիկը լինելով հանդերձ ինքնուրույն անառիկ ամրություն էր, և որ հնարավոր էր այնտեղից հեռանալ, առանց քաղաք մտնելու²²⁹ (հետագայում Գագիկին հաջողվում է բանակցելով և արքունիքում Սարգսին բարձր կարգավիճակ տալով նրան հնազանդեցնել):

Երկրորդ անգամ Արիստակես Լաստիվերցին Ներքին բերդը հիշատակում է Անիի սելջուկյան պաշարման և գրավման դեպքի առնչությամբ, նշելով, որ երբ քաղաքի պաշտպանների միջև ծագած անմիաբանության պատճառով թշնամին պարիսպներից ներս է խուժում, բնակիչներից շատերը փրկվելու հույսով դիմում են դեպի «յապարանս թագաւորացն», այսինքն՝ միջնաբերդ, և Ներքին բերդ կոչվող ամրոցը. «Իսկ բազմութիւն արանց և կանանց **յապարանս թագաւորացն** դիմեալ՝ իբր թէ կարիցեն ապրել, և այլքն ճողոպրեալ **յամուրն որ Ներքի բերդ կոչի**»²³⁰:

²²⁶ Այն տեղի է ունեցել Մայր տաճարում, որի մասին նշում է Սամվել Անեցին (Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 186):

²²⁷ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 58:

²²⁸ «Այլ Գագիկ այրական քաջասրտությամբ միայն իջեալ առ նա, և ողորական բանիւք հաւանեցուցանէ զնա և նա ելեալ յամրոցէն երթայ ի բերդաքաղաքն որ կոչի Սուրմառի, այլ զամուրն ո՛չ տայ ի Գագիկ» (Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 58):

²²⁹ Ներքին բերդից ցած՝ ձորի մեջ, եղել է Ախուրյանի վրա կառուցված հնագույն կամուրջը, որի մնացորդների մասին նշում է Հ. Օրբելին (И. Орбели, Краткий путеводитель по городу Ани. СПб, 1910, с. 18):

²³⁰ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 135:

Նույն դեպքի կապակցությամբ միջնաբերդն ու Ներքին բերդը հիշատակում է նաև պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցին (12-րդ դ.): Գրելով, որ բյուզանդական կայսրը լքել է քաղաքի պարիսպների պաշտպանությունը, պատմիչը շարունակում է՝ «Իսկ անօրէն իշխանքն Հռոմոնց՝ զորս կացուցեալ էր թագաւորն պահապանս Տանն Հայոց, Բագրատ՝ հայրն Սմբատայ և Գրիգոր՝ Բակուրանին որդին՝ վրացի ազգաւ, սկսան սոքօք ամբանալ **ի վերին բերդն եւ ի ներքին**»²³¹: Լաստիվերցու վերը նշված վկայությունից ելնելով միանգամայն պարզ է, որ այստեղ Ուռհայեցին «վերի բերդ» և «ներքին» ասելով՝ նկատի ունի համապատասխանաբար բարձրադիր միջնաբերդն ու ավելի ցածրում գտնվող Ներքին բերդը (գուն. նկ. 5):

Այսպիսով, մատենագրական տեղեկությունները վկայում են, որ միջնադարում Անիի հարավային ծայրամասի ժայռային հրվանդանի վրա գտնվող ամրոցը կոչվել է Ներքին բերդ, մի անուն, որն առաջացել է բարձրադիր միջնաբերդի համեմատությամբ վերջինիս ավելի ցածր գտնվելու պատճառով: Հատկանշական է, որ միջնաբերդն էլ Ուռհայեցու մոտ անվանված է Վերին բերդ: Այդուհանդերձ, փաստն այն է, որ Անիին վերաբերող նախկին հրատարակություններում, հանրագիտարաններում և այլուր (բացառությամբ Կ. Յուզբաշյանի հոդվածը և մեր մի քանի հրապարակումները), այս հնագույն քաղաքամասը հիշատակվում է միայն ուշ շրջանում ստացած Աղջկաբերդ անվամբ²³², որը, կարծում ենք անհրաժեշտ է վերանայել, առնվազն կիրառելով «Ներքին բերդ (Աղջկաբերդ)» ձևակերպումը:

²³¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 160:

²³² Հատկանշական է, որ «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանում» Ներքին բերդ տեղանունը ընդհանրապես չկա, իսկ Աղջկաբերդ բառահոդվածում չի հիշատակված ամրոցի միջնադարյան՝ Ներքին բերդ անունը (Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, 1986, էջ 191):

Միջնաբերդ

Անիի միջնաբերդը քաղաքի առավել լավ ուսումնասիրված հատվածներից է, շնորհիվ այն բանի, որ այդտեղ էր Բագրատունիների արքունիքն ու պա-

Նկ. 19. Անիի միջնաբերդը Ծաղոցաձորի կողմից (լուսանկարը 20-րդ դ. սկզբներ)

լատը (նկ. 19, գուն. նկ. 4): Տարածքը Ն. Մառի ղեկավարած հնագիտական արշավախումբը պեղել է 1908-1909 թթ., պարզելով պալատական համալիրի կառուցվածքն ու հատակագիծը, երևան հանելով երբեմնի ընդարձակ, փառավոր շինությունների ու սրահների մնացորդները: Միաժամանակ, Միջնաբերդի տարածքում են գտնվում քաղաքի հնագույն եկեղեցիներից մի քանիսը, որոնցից, այսպես կոչված «Պալատական» եկեղեցին (միանավ բազիլիկ) կառուցվել է Կամսարականների շրջանում՝ վաղ միջնադարում, երբ բնակավայրը պատկանում էր այդ իշխանական տանը (նկ. 20, գուն. նկ. 6): Միջնաբերդի Կամսարականների շրջանի պարսպապատերի մեջ եղել են նաև, այսպես կոչված «ծիծեռնակապոչ» կապով քարեր, ինչպիսիք առկա են Գառնիի և Արցախի Տիգրանակերտի անտիկ պարսպապատերի շարվածքում, միայն թե այստեղ դրանք վերաշարված են («ծիծեռնակապոչերը» դեմ-դիմաց չեն)²³³: Այնուհանդերձ, այդ քարերը վկայում են տեղում շատ ավելի հին պաշտպանական կառույցների գոյության մասին: Բերդը հիմնովին ամրացվել է Բագրատունիների ջանքերով, հավանաբար նախ Աբաս թագավորի, ապա նրա որդի Աշոտ Ողորմածի կողմից, որն Անին թագավորանիստ դարձրեց: Հետաքրքրական է, որ հետագայում, Անիում իրենց կարճատև իշխանության ժամանակ (1045-

²³³ Н. Марр, Ани, Книжная история города и раскопки на месте городища, Ереван, 2011, с. 49.

Նկ. 20. Միջնաբերդի Պարպուսկան եկեղեցին
(լուսանկարը 20-րդ դ. սկզբներ)

1064 թթ.), բյուզանդացիները նույնպես ամրացրել են միջնաբերդը, որի մասին է վկայում այնտեղ գտնված 1059 թ. մի հունարեն արձանագրություն²³⁴.

Անիի միջնաբերդը հենց այդ՝ «միջնաբերդ» անունով վաղ շրջանի աղբյուրներում չի հիշատակվում: Ինչպես վերը տեսանք, Արիստակես Լաստիվերցին այն հիշատակում է «յապարանս թագաւորացն» ձևակերպմամբ,

իսկ Մատթեոս Ուռհայեցին՝ «**Վերին բերդ**»:

Այնուամենայնիվ, հավանաբար 17-րդ դարում կազմված «Պատմութիւն քաղաքին յԱնույ»²³⁵ բանաքաղական երկի հենց առաջին նախադասության մեջ նշվում է. «Այսպէս պարտ է գիտել վասն յԱնույ՝ զի **զՄիջի բերդն** յառաջն ունէին Հայոց իշխանքն...»²³⁶: Միջի բերդ կամ միջնաբերդ, ըստ էության նույնն է: Միջնաբերդի, այդ անունով հիշատակության այլ սկզբնաղբյուր մեզ հայտնի չէ:

Փոքր քաղաք

Հայտնի է, որ Անին բարգավաճ ավան էր նախքան մայրաքաղաք դառնալը: Հատկանշական փաստ է, որ Սյունյաց Սուփան իշխանը Մաքենյաց վանքի 9-րդ դարի վերջերին գրված արձանագրության մեջ նշում է, որ վանքին նվիրաբերել է Անիում գտնվող հինգ կուղպակ²³⁷: Անիի ծաղկուն բնակավայր լի-

²³⁴ Յ. Օրբելի, Անույ աւերակները (թարգմ. ռուսերենից Յուսիկ արքեպս.), Վաղարշապատ, 1911, էջ 17: Բյուզանդացիների արարքը կարելի է բացատրել նաև այն բանով, որ նրանք քաղաքացիների ապստամբության վտանգ էին գգում:

²³⁵ Ըստ Գ. Տեր-Վարդանյանի ենթադրության՝ «Պատմութիւն քաղաքին յԱնույ» բանաքաղություն հանդիսացող երկը կազմել է Մինաս Համթեցին (1630-1704) 1698 թ. Կոստանդնուպոլսում (Գ. Տեր-Վարդանյան (ստորագրված՝ Յու. Վարդանյան), «Պատմութիւն քաղաքին յԱնույ» բանաքաղության հեղինակի և ժամանակի հարցի շուրջ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1985, № 2, էջ 221-225): Երկը հրատարակել է Հ. Մարգարյանը Մխիթար Անեցու Պատմության պահպանված առաջին հատվածի հետ, որպես հավելված:

²³⁶ Մխիթար Անեցի, հավելված, էջ 107:

²³⁷ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IV, Գեղարքունիք, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1973, էջ 290:

նելը 10-րդ դարի առաջին կեսին, հաստատվում է նաև Ն. Մառի պեղումների ժամանակ ի հայտ եկած հնագիտական նյութերով:

Անին թագավորանիստ դարձնելուց հետո (961 թ.) Աշոտ Ողորմածի 964 թ. պարսպապատած հատվածը, որը շուրջ 7 հեկտար տարածք է ներառում²³⁸ (նկ. 21), ուսումնասիրողները կոչում են «Հին քաղաք»²³⁹ կամ թյուրիմացաբար՝ «Ներքին բերդ»²⁴⁰: Սակայն դատելով Անիի Մայր տաճարի 12-րդ դարի երկրորդ կեսի փակակալ, պատմիչ Մխիթար Անեցու մի վկայությունից, այս քաղաքամասը միջնադարում հատուկ անուն է ունեցել և կոչվել «**Փոքր**

Նկ. 21. Անիի Աշոտյան պարիսպների հատված, հեռվում միջնաբերդը
(լուսանկարը Կարեն Մաթևոսյանի, 2013)

քաղաք»: Պատմիչը գրում է՝ «Աշոտ Ողորմածն որդի Աբասայ, թագաւորէ յԱնի՝ ամս ԻԵ (25) եւ շինէ **զՓոքր քաղաքն**»²⁴¹:

Այս քաղաքամասի անվան միջնադարյան այլ հիշատակություն չի պահպանվել: Սակայն հետաքրքրական է, որ Վարդան Արևելյին Աշոտի և նրա կառուցած պարիսպների մասին նշում է. «Սա **փոքր պարիսպ քաղաքին** Անւոյ շինեաց և **զամենայն բրգունսն եկեղեցիս յօրինեաց** ի չորեքհարիւր

²³⁸ Մ. Հասրաթյան, 2011, էջ 4:

²³⁹ И. Орбели, 1910. с. 4, Վ. Հարությունյան, 1964, 40, Թ. Հակոբյան, 1980, էջ 186, 190:

²⁴⁰ Թ. Հակոբյան, 1980, էջ 186:

²⁴¹ Մխիթար Անեցի, էջ 67:

երեքտասան (964) թուին»²⁴²։ Իսկ ըստ Ասողիկի Պատմության հնագույն ձեռագրում Յոհան գրչի արած մի հավելման, դեռևս Արաս Բագրատունին քաղաքում կառուցել էր մի եկեղեցի, որը կոչում է Փոքր Կաթողիկե. «Սա շինեւ եւ **գՓոքր Կաթողիկէն** Անւոյ...»²⁴³։ Այս տվյալների շնորհիվ ի հայտ են գալիս քաղաքի հնագույն հատվածի տեղանվանական որոշակի ընդհանրություններ՝ **փոքր պարիսպ, Փոքր Կաթողիկե, Փոքր քաղաք**, ինչը թույլ է տալիս ավելի համոզված լինելու, որ Աշոտ Ողորմածի պարսպապատած քաղաքամասի համար Մխիթար Անեցու նշած անվանումը կիրառելի է եղել միջնադարյան Անիում, և այն, իրոք, կոչվել է Փոքր քաղաք²⁴⁴։

*Նկ. 22. Փոքր կաթողիկեն (Քարինադիկնի եկեղեցի),
Աշոտի պարսպապատած քաղաքամասում (Փոքր քաղաք)*

Աշոտյան պարիսպների առնչությամբ պետք է ավելացնել, որ Վարդան Արևելցու նշումը, թե Աշոտն իր պարսպի բուրգերի մեջ եկեղեցիներ կառուցեց, հաստատվել է քաղաքի պեղումների շրջանում, քանի որ առնվազն եզրային բուրգերում եղել են մատուռներ²⁴⁵։ Միաժամանակ նշելի է, որ Սմբատաշեն պարիսպների կառուցումից հետո Աշոտյան պարիսպը կորցրել է իր ռազմա-

²⁴² Վարդան Արևելցի, էջ 95։ Նույնը՝ կրճատ, բերված է «Պատմութիւն քաղաքին յԱնւոյ» երկում (Մխիթար Անեցի, հավելված, էջ 122)։

²⁴³ Ասողիկ, էջ 172։

²⁴⁴ Հետաքրքրական է, որ մեր օրերում մեծ քաղաքների կենտրոնական հատվածների համար կիրառվում է «Փոքր կենտրոն» անվանումը։

²⁴⁵ И. Орбели, 1910, с. 4.

վարական նշանակությունը, և ինչպես պեղումների ժամանակ է պարզվել, դրան կից տներ ու այլ կառույցներ են ավելացվել:

Ինչ վերաբերում է Փոքր քաղաքում գտնվող Փոքր կաթողիկեին, ապա ամենայն հավանականությամբ, այն 1912 թվին պեղված, 10-րդ դարին հատուկ ճարտարապետական մանրամասներով եկեղեցին է, որը պայմանականորեն կոչվել է «Քարիմադինի եկեղեցի» (նկ. 22): 13-րդ դարի երկրորդ կեսից պահպանված մի արձանագրություն վկայում է, որ Ուքան Քարիմադինը, Պապքան Վախրադինը և Դապտա Խաթունն այստեղ կառուցել են զանգակատուն և նվիրատվություններ կատարել²⁴⁶: Մա նշանակում է, որ այդ շրջանում նույնպես եկեղեցին հատուկ ուշադրության է արժանացել: Ի դեպ, Գագիկ Ա-ի ժամանակ՝ 1001 թ., Անիում կառուցված Մայր տաճարը աղբյուրներում հաճախ կոչվում է «Մեծ կաթողիկե»²⁴⁷:

Մեր կարծիքով Աբասի կառուցած եկեղեցում՝ Փոքր կաթողիկեում է կայացել նրա որդի Աշոտ Ողորմածի թագադրությունը 961 թ., և այդ է պատճառը, որ ընդգծված բարեպաշտական նկարագրով այս թագավորը, որն անգամ պարսպաբուրգերում մատուռներ է հիմնել, Անիում նոր մեծ եկեղեցի չի կառուցել²⁴⁸: Հավանաբար նա եկեղեցի է կառուցել Հոռոմոսի վանքում, որը դարձրել է թագավորական տապանավայր (այդ մասին ստորև՝ «Հոռոմոսի վանքը» բաժնում):

²⁴⁶ Դիվան, Ա, էջ 65:

²⁴⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 282, Մանր ժամանակագրություններ, 1951, էջ 384, Մխիթար Անեցի, էջ 56, Ստեփանոս Օրբելեան, 1910, էջ 300, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 56, Սմբատ Սպարապետ, էջ 158 և այլն:

²⁴⁸ Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 155-158:

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ ՓՈՂՈՑՆԵՐԸ

Ինչպես վերևում նշվեց, Անին միջնադարյան Հայաստանի քաղաքային կյանքի, տնտեսության, արհեստների ու առևտրի, մշակույթի և արվեստի զարգացման առաջնակարգ կենտրոն էր: Հայաստանի մյուս քաղաքների համեմատ Անիի վերաբերյալ մեզ հասած տեղեկությունները նույնպես անհամեմատ բազմաթիվ ու բազմաշերտ են: Դրանցից են քաղաքի տեղանվանական նշումները, որոնք վերաբերում են տարբեր քաղաքամասերի, կառույցների (եկեղեցիների, քաղաքային դարպասների, հյուրատներ և այլն), անշարժ գույքի տարբեր տեսակների (տներ, կուղպակներ, ձիթհաններ, ջրաղացներ, ծաղկոց-պարտեզներ, այգիներ), փողոցների և այլն:

Անիի փողոցների մասին վկայություններ են պահպանվել ինչպես բուն քաղաքի, այնպես էլ նրա մերձակա վանքերի՝ Հոռոմոսի, Բագնայրի, Արջոռիճի, Խծկոնքի, հիմնականում 13-րդ դարի նվիրատվական արձանագրություններում: Անիի փողոցներին կամ դրանցից մի քանիսին՝ անունների մեկնաբանման և այլ առիթներով, անդրադարձել են Ղևոնդ Ալիշանը²⁴⁹, Բաբկեն Առաքելյանը²⁵⁰, Գագիկ Սարգսյանը²⁵¹, Սուրեն Ավագյանը²⁵², Թադևոս Հակոբյանը²⁵³, Գնել Գրիգորյանը²⁵⁴, սակայն սկզբաղբյուրներում պահպանված բոլոր տեղեկությունների մեկտեղումով այդ ուշագրավ նյութը առանձին ուսումնասիրության չի արժանացել, ինչը և ներկայացնում ենք ստորև:

Վիմագրերում ավելի հաճախ օգտագործվում է «փողոց» անվանումը, ավելի քիչ՝ զուկակ (արաբերեն՝ փողոց), որոնք նեղ փողոցները կամ նրբանցքներն էին: Հետաքրքրական է, որ պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցին Արծնում հիշատակում է փողոցների այս երկու տեսակը՝ «վաճառոյ փողոցք և նրբափողոցք»²⁵⁵ տարբերակումով: Դատելով 13-րդ դ. 70-ական թթ. եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու մի արձանագրությունից, կիրակի օրերին Անիի մեծ փողոցները վերածվել են համատարած վաճառանոցի: Այդ վիմագիր հրամանով Մխիթար Տեղերցի եպիսկոպոսը ժամանակավորապես արգելում է կիրակնօրյա վաճառքը փողոցներում, երկրաշարժի վտանգի պատճառով:

²⁴⁹ Ղ. Ալիշան, 1881, էջ 45:

²⁵⁰ Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. II, Երևան, 1964, էջ 181-182:

²⁵¹ Ս. Սարգսյան, Միջնադարյան կուղպակները և դրանց նվիրատվությունները IX-XIV դդ., Պատմա-բանասիրական հանդես, 1977, № 3, էջ 274-276:

²⁵² Ս. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1978, էջ 84-86, 315:

²⁵³ Թ. Հակոբյան, 1980, էջ 92:

²⁵⁴ Գ. Գրիգորյան, Նվիրատվություններ Անիի եկեղեցիներին ու վանքերին (X-XIV դդ.), Ս. Էջմիածին, 2002, էջ 22-30:

²⁵⁵ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 78: Նրբափողոց հիշատակվում է նաև Ստում՝ «ի նրբափողոցս քաղաքին Սիսոյ» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 434):

ռով. «Ես՝ Մխիթար եպիսկոպոս Տեղերեցի ի ցասմանէ շարժի աւուրքս **բարձաք զվիրակէի վաճառն ի փողոցէ**»²⁵⁶.

Հարկ է նշել, որ Անիում այժմ էլ երևում են մի քանի փողոցներ, մասնավորապես զիսավորը՝ վիմագրերից մեկում հիշված Բուն փողոցը, բայց դրանց ամբողջական ցանցի հատակագիծը պարզ կդառնա միայն քաղաքի համատարած պեղումներից և հնագիտական ուսումնասիրությունից հետո:

Փողոցները, որոնք հիշվում են վիմագրերում, որոշ դեպքերում կարելի է մոտավորապես տեղորոշել: Մի մասի անունները դրանց դերի, դիրքի կամ ձևի բերումով են առաջացել, ինչպես օրինակ՝ Բուն փողոց (զիսավոր կամ հիմնական), Վերի փողոց (բարձրադիր), Ծռագուկակ (ծուռ կամ զիգզագ հատվածով), Ս. Առաքելոցի գուկակ (համանուն եկեղեցու մոտ): Սակայն դրանց մեծ մասն անվանակոչվել են այնտեղ գերիշխող արհեստավորական և առևտրական շարքերի անուններից, ինչպես Դարբնո փողոց, Նալպնդնոց, Սառան փողոց, Բազ փողոց, Կոշկակարոց և այլն: Ծանոթանանք սկզբնաղբյուրների տեղեկություններին:

Բուն փողոց

Այս փողոցի մասին հիշատակությունը պահպանվել է 13-րդ դ. Հռոմոսի վանքի մի վիմագրում, որտեղ նշվում է, որ Աստվածատուրի որդի Առյուծը նվիրել է Անիի Բուն փողոցի վրա իր գնած և կառուցած կուղպակները. «Շնորհիւն Աստուծոյ, ես՝ Առիւծս որդի Ա[ստուա]ծատրո միաբանեցա սուրբ ուխտիս եւ ետու ի յԱնո **Բուն փողոցին** զիմ գանձագին կուղպակն, որ շինեցի ներքի դեհն քանակից է Աւետեացն Բ (2) կուղպակ ի կտերն, մէկն՝ ի վերա կուղպակին է, եւ մէկն իւրեհն դիմաց, որ դաղլայն է ներքեւ, վասն յիշատակի գուգակցին իմո Համաւորին յանուն մեր պատարագի Քրիստոս»²⁵⁷:

Այստեղ շատ հետաքրքրական է նաև կուղպակների²⁵⁸ դիրքի նկարագրությունը: Նախ նշվում է, որ դրանք ներքևի կողմից (ներքի դեհն) քանակից, այսինքն սահմանակից են Ավետեացի սեփականությանը (հավանաբար դարձյալ կրպակ): Երկու կրպակն էլ երկրորդ հարկում կամ կտուրին են (ի կտերն), որոնցից մեկը մի ուրիշ կուղպակի վրա է (մէկն՝ ի վերա կուղպակին է), իսկ մյուսը սրա դիմաց է (եւ մէկն իւրեհն դիմաց), որի ներքևում դաղլան կամ դախլան է²⁵⁹ (որ դաղլայն է ներքեւ):

²⁵⁶ Դիվան Ա, էջ 24:

²⁵⁷ Horomos monastery, p. 453.

²⁵⁸ Կուղպակները (կրպակ) հիմնականում փոքր խանութ-արհեստանոցներ էին: Գ. Սարգսյանի բնութագրմամբ՝ «իրենց բնույթով կուղպակները երկու տեսակ են եղել: Կուղպակ են անվանվել և՛ այն հաստատությունները, որոնցում զբաղվել են արհեստով ու որտեղ արհեստավորը սովորական օրերին վաճառել է իր արտադրանքը, և՛ այն կուղպակ-կրպակ-խանութները, որտեղ միայն առևտուր է կատարվել» (Գ. Սարգսյան, 1977, էջ 274):

²⁵⁹ Դաղլայն (դախլա – դրամափոխության տեղ), տե՛ս Ս. Ավագյան, 1978, էջ 63:

*Նկ. 23. Անին վերևից, Ավագ դռնից (1) դեպի քաղաքի կենտրոն եկող ճանապարհը
Բուն փողոցն է, իսկ նույն դռնից դեպի հարավ՝ պարիսպների
զուգահեռ անցնողը՝ Վերի փողոցը*

Յավոք Բուն փողոցի այլ հիշատակություն չի պահպանվել, բայց անու-
նից դատելով այն քաղաքի գլխավոր փողոցն էր, և հավանական է, որ քաղաքի
Ավագ դռնից սկսվող՝ դեպի քաղաքամեջ եկող ճանապարհն է, որը հասնում է
մինչև Մանուչի մզկիթը (Ախուրյանի ձորեզրին), իսկ այնտեղից շարունակ-
վում մինչև միջնաբերդ, և այսօր էլ հստակ տեսանելի է (նկ. 23, գուն. նկ. 19):
Նշենք նաև, որ փողոցի՝ Մանուչի մզկիթի մոտից դեպի միջնաբերդ ձգվող
հատվածը 1890-ական թթ. Անիում Նիկողայոս Մառի գլխավորած պեղումնե-
րի շրջանում, հնագիտական արշավախմբի անդամները պայմանականորեն

Նկ. 24. Անիի Բուն փողոցի հատված (պեղումների շրջանում «Մառի փողոց» կոչված), փոստային բացիկ, 1909 թ.

կոչել են «Մառի փողոց» և դրա լուսանկարով անգամ փոստային բացիկ է տպագրվել (նկ. 24):

Վերի փողոց

Անիի այս փողոցի մասին հիշատակությունը պահպանվել է Վարդանիժ Վարդեանցի 1218 թ. Հոռոմոսի մի վիմագրում, ըստ որի՝ նա քաղաքի իր գանձագին ունեցվածքից նվիրատվություն է կատարել վանքին. «ես՝ Վարդանիժ Վարդեանց, ապաւինեցա ի սուրբ ուխտս, ետու զիմ գանձագին կուղպակն եւ ի ներքեւն՝ տակառք, ի յԱնի՝ ի **Վերի փողոցին**, քանեկից է Տիգրանա»²⁶⁰: Վիմագրից պարզ է դառնում, որ Վարդանիժը նվիրել է Վերի փողոցի իր գնած կուղպակը, որի ներքեւում եղել է «տակառք», այսինքն՝ մառան կամ գինետուն, միաժամանակ նշվում է, որ այն սահմանակից էր Տիգրանի սեփականությանը (հավանաբար դարձյալ կրպակ): Հայտնի է, որ քաղաքի թաղամասերից մեկը նշանավոր մեծատուն Տիգրան Հոռեմնի անունից կոչվում էր «Տիգրանանց», հնարավոր է, որ այս վիմագրում հենց այդ թաղամասն է հիշատակված: Վերի փողոց անունը հուշում է, որ այն քաղաքի վերին, համեմատաբար բարձրադիր մասում է եղել, որը Սմբատաշեն պարիսպների կողմն է: Այդ մասում այժմ ուր-

²⁶⁰ Horomos monastery, p. 443.

վագծվում է Ավագ դռնով քաղաք մտնող և պարիսպներին զուգահեռ դեպի հարավ՝ Գայլիձորի ուղղությամբ ձգվող փողոցը (նկ. 23):

Դարբնո փողոց

Այս փողոցի մասին հիշատակվում է Հռոմոսի 13-րդ դ., մի ուշագրավ վիմագրում, որը սկսվում է հետևյալ կերպ՝ «Հռոմոմոսին վանացս հայրենիք, որ ի քաղաքին, այս են...», ապա թվարկվում է քաղաքում գտնվող վանքապատկան սեփականությունը: Դրանց շարքում ոմն Վարիամ նվիրել է Անիում գտնվող կուղպակ՝ «Վարիամ ետ կուղպակ ի **Դարբնո փողոցին**, մաւտ ի Սուրբ Գրիգորն, եւ պատարագ մատչի յանուն նորա՝ Բ (2)»²⁶¹:

Փաստորեն, Դարբնո փողոցը Ս. Գրիգոր եկեղեցու մոտ էր: Անիում Ս. Գրիգոր անունով մի քանի եկեղեցի կար, որոնցից ամենախոշորը՝ 11-րդ դ. սկզբին կառուցված Գագկաշեն Ս. Գրիգորը, նույն դարի կեսերին, հավանաբար երկրաշարժի հետևանքով փուլ էր եկել, ուստի այս վիմագրում չէր կարող հիշատակվել: Նշանավորներից մյուսը՝ 10-րդ դարի վերջերին կառուցված Պահլավունյաց տոհմի Աբուղամբենց Ս. Գրիգորն էր, որը ցայժմ կանգուն է Ծաղկոցաձորի ափից ոչ հեռու: Հետաքրքրական է, որ Ս. Գրիգոր անունով եկեղեցիների բազմաթիվ լինելը նկատի ունենալով, 13-րդ դ. Բագնայրի վանքի մի նվիրատու նշում է, որ Անիում իր գնած ու վանքին տված տունը հենց Աբուղամբենց Ս. Գրիգորի մոտ էր. «Ես Խաչոտս... ետու... զիմ զգանձագին գտունն՝ մաւտ ի յԱպուղամբենց Սուրբ Գրիգոր»²⁶²: Հայտնիներից երրորդը 1215 թ. Տիգրան Հոնենցի հիմնած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին ու վանքն էր, որը Ախուրյանի ձորի կողմում է, և բուն քաղաքից փոքր-ինչ կտրված է: Ս. Գրիգոր էր կոչվում նաև քաղաքի հյուսիսային կողմում՝ պարիսպներից ոչ հեռու գտնվող, և գրականության մեջ հաճախ «Բախտադեկի» անունով կոչված եկեղեցին, որի ավերակներն ի հայտ են եկել Ն. Մառի կատարած պեղումների շնորհիվ²⁶³:

Տեղագրությունից ելնելով, ավելի հավանական ենք համարում, որ Դարբնո փողոցը հիշատակող վիմագրում նշված է Աբուղամբենց Ս. Գրիգորը, ուստի ենթադրելի է, որ դարբինների կամ մետաղագործների այդ փողոցը գտնվում էր Անիի հյուսիսարևելյան կողմում՝ Ծաղկոցաձորի ափից որոշ չափով ներս ընկած հատվածում:

²⁶¹ Նույն տեղում, էջ 457:

²⁶² Ս. Կարապետյան, Բագնայրի վանքի արձանագրությունները, «Վարձք»: 2013, № 9, էջ 23:

²⁶³ Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 161-167:

Բազ փողոց կամ բազզնոց

Այս փողոցի մասին հիշատակություններ են պահպանվել 13-րդ դ. արձանագրություններում. առաջինը Անիում՝ Չաքարե հեքիմի թողած վիմագրում, որտեղ նշում է՝ «ես՝ Չաքարե հեքիմ, որդի Բլ Հասանա... էտու **զԲազ փողոցի** տունս, կուղակովս...»²⁶⁴: Երկրորդ վկայությունը 1209 թ. Բագնայրի վանքում թողել է Խաչերեսի դուստր Մամխաթունը՝ «ես՝ Մամխաթունս, դուստր Խաչերեսին էտու զիմ կուղակս, որ ի փողոցկտերն է՝ **Բազզնոցին**, ի վերայ սագոնին, և յապարանքն...»²⁶⁵: Երրորդ հիշատակությունը պատկանում է Ալեքս վաճառականին, որը 1271 թ. Բագնայրի վանքին նվիրել է Անիի Բազազ փողոցի մի կուղակ. «ես՝ Ալեքս վաճառական, որդի Ղազարու... էտու նվեր ի **Բազազ փողոցին** կուղակս մի...»²⁶⁶:

Նկ. 25. Անիի Բազ փողոցի (Բազզնոց) մի հատված
Աբուլ Մուսամրան մզկիթի մոտ

Անունը վկայում է, որ Բազզնոցը «բազազների» (բազզ-արաբերեն՝ կտավ), կտորեղենի, գործվածքեղենի, կերպասագործների ու ջուլիակների փողոց և թաղ է եղել: Վերը բերված երկրորդ վկայությունից երևում է, որ այն ունեցել է նաև երկհարկ կրպակներով հատված, որը բնորոշվում է «փողոցկտեր» անունով (կտուրներով անցնող փողոց): Այս անվանը կանդրադառնա՞նք ստորև:

Չնայած Բազ փողոցի կամ Բազզնոցի մասին հայերեն երեք վկայություն ունենք, սակայն դրանք տեղորոշման համար որևէ հուշում չեն պարունակում: Հարցը պարզելուն կարող է նպաստել Անիի վերջին Շադդադյան ամիրա Սուլթանի՝ 12-րդ դարի վերջերին Աբուլ Մուսամրան մզկիթի վրա թողած պարսկերեն արձանագրությունը, որով նա սահմանում է քաղաքում բամբակի ու բամբակեղեն գործվածքների վաճառքի տարածքը՝ «Մենք բամբակի ու բամբակեղեն գործվածքի վաճառքը թույլատրեցինք այստեղից, որտեղ գտնվում է

²⁶⁴ Դիվան Ա, էջ 68: Արձանագրության քարը գտնվել է Ախուրյանի կիրճում, հավանաբար ընկել է ձորափին գտնված մի եկեղեցու պատից:

²⁶⁵ Ս. Կարապետյան, 2013, էջ 21: Ըստ Գ. Գրիգորյանի «սագոն»-ը տանիք իմաստով է օգտագործված (Գ. Գրիգորյան, 2002, էջ 27):

²⁶⁶ Կ. Բասմաջեան, Հայերեն արձանագրությունը Անույ, Բագնայրի եւ Մարմաշինու, Պարիս, 1931, էջ 179-180:

Աբուլ Մուամրան մզկիթը, մինչև Մերիլ փողոցի կուղապակը: Մենք կարգադրեցինք առևտուրը այստեղ կազմակերպել»²⁶⁷: Այս տեղեկությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Բազ փողոցը անցել է քաղաքի կենտրոնական մասում գտնվող Աբուլ Մուամրան մզկիթի մոտով, որի մի մասը (մինչև «Մերիլ» կոչված փողոցը), ամիրայի վերոնշյալ հրամանով, հատկացվել է բամբակեղենի վաճառքին (նկ. 25): Բայց խնդիրն այն է, որ Անիի Ավագ դռնից սկսվող և մինչև միջնաբերդ ձգվող Բուն փողոցն է անցնում Աբուլ Մուամրան մզկիթի մոտով: Հետևաբար, հնարավոր է, որ հենց այդ փողոցի մի հատվածն է, որ իր առևտրական նշանակությամբ պայմանավորված՝ կոչվել է նաև Բազ փողոց կամ Բազգնոց կամ էլ, վերջինս առնվազն եղել է այդ կողմերում:

Մերիլ փողոց

Ինչպես վերը տեսանք, «Մերիլ փողոց» անվանումը պահպանվել է Անիի Սուլթան ամիրայի 12-րդ դարի վերջերին Աբուլ Մուամրան մզկիթի վրա թողած պարսկերեն արձանագրության մեջ, որտեղ՝ ըստ Լ. Գյոզալյանի հրատարակության, նշվում է, թե բամբակեղենի առևտրով զբաղվողները պետք է այդ բանն անեն մզկիթից միջև Մերիլ փողոցի կրպակն ընկած հատվածում: Սակայն հարկ է նշել, որ արձանագրության այդ հատվածի այլ ընթերցում է առաջարկել Հ. Փափագյանը՝ «Մերիլ փողոցի կրպակ»-ի փոխարեն՝ «Կոստանդինի խանութ»²⁶⁸: Դժվարանում ենք ասել, թե իրանագետներից որի՞ ընթերցումն է ճշգրիտ: Այնուամենայնիվ, եթե ընդունենք որ նշված է «Մերիլ փողոց», ապա հայերենում նման բառ չկա, և կարելի է կարծել, որ այն հայերեն որևէ անվան թարգմանություն է, իսկ այդ դեպքում բառի նշանակություններից մեկը «բեղ»-ն²⁶⁹ է, բառացի՝ «Բեղի փողոց»: Նման անվանումն առաջին հայացքից տարօրինակ է թվում, սակայն եթե հիշենք, որ 11-րդ դարի վերջերից և 12-րդ դարում Անիում հայտնի տոհմերից մեկը, որի հիմնադիրը Բեխ անունով մի համարձակ մարդ էր՝ Բեխենց անունն էր կրում²⁷⁰, որն ի դեպ, հենց Անիի վիմագրերում պահպանվել է նաև որոշ տեղանունների մեջ, ինչպես՝ Բեխենց վանք, Բեխենց մեծ արտ²⁷¹, ապա տարօրինակ չպետք է լինի, եթե քաղաքում

²⁶⁷ Л. Т. Гюзальян, Персидская надпись Кей-Султана Шеддади в Ани, Сборник академику Н. Я. Марру, М.-Л., 1935, с. 633.

²⁶⁸ Հ. Փափագյան, Այգիներն ու այգետեղերը ըստ հայերեն և պարսկերեն կալվածագրերի. «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 1982, № 1 էջ 78-79:

²⁶⁹ سبیل [sabil] «ուղի, ճանապարհ» արաբական ծագման բառ է, կա նաև պարսկերենում: Նույն գրությամբ, բայց sibil արտասանությամբ բառը նշանակում է «բեղ», «Բեղի փողոց» (բացատրությունը իրանագետ, դոկտոր Վարդան Ոսկանյանի, որին շնորհակալություն ենք հայտնում - Կ. Մ.):

²⁷⁰ Կ. Մաթևոսյան, Անիի քաղաքացիները (քաղաքային տոհմեր), «Էջմիածին», 2020, 2, էջ 53-55:

²⁷¹ Դիվան Ա, էջ 47, 63:

լինել նաև այդ տոհմի անունով կոչված Բեխենց փողոց, անուն, որը հայերենից թարգմանվելու դեպքում կարող էր դառնալ «Մերի փողոց»: Եթե Անիում իրոք եղել է նման փողոց (նկատի ունենք արձանագրության Լ. Գյոզայանի ընթերցման հավաստիությունը), ապա այն հատվել է քաղաքի Աբուլ Մուամբան մզկիթի մոտոդ անցնող Բուն փողոցի հետ:

Փողոցներ

Այս անվանումը հիշատակվում է երկիցս. 1209 թ. Մամխաթունի՝ Բագնայրի վանքում թողած, վերը բերված արձանագրության մեջ՝ «...ետու զիմ կուղական, որ ի **Փողոցկտերն է՝ Բազգնոցին...**»²⁷²: Երկրորդը, նույն վանքում Վահրամ Չեչկանցի 1233 թ. վիմագրում է, ուր նշվում է «ետու զիմ գանձագին կուղական, ի **Փողոցկտերն**, որ ի Թորոսոնց կուղական վերա է, եւ զայն տունն, որ Մեքթենց հմնակից է, եւ ի վերայն կուղական եմ շինած»²⁷³: Գ. Գրիգորյանը անդրադառնալով այս անվանը, գտնում է, որ «Փողոցկտերն Անիում առանձին փողոց չէր: Այդպես կարող էր կոչվել քաղաքի տարբեր մասերում գտնվող հարթ տանիքներով տների այն շարքը, որոնց կտուրներին կառուցվել էին ուրիշ շինություններ»²⁷⁴:

Այն, որ «Փողոցկտերը» կտուրների վրա տեղակայված կրպակների շարք է նշանակում, կասկածից վեր է: Սակայն չի կարելի ասել, որ քաղաքի որ մասում երկհարկանի տուն ու կրպակ կար, կոչվում էր փողոցկտեր²⁷⁵: Անվան «փողոց» բաղադրիչն արդեն իսկ վկայում է, որ դա քաղաքում մի որոշակի վայր էր, մեր կարծիքով, հենց Բագ փողոցի մի հատվածը, որտեղ երկրորդ հարկում գտնվող կրպակաշարքն զգալի տեղ էր գրավում, ուստի հատուկ անունով կոչվել է Փողոցկտեր:

Սառած փողոց

Անիի համետագործների կամ թամբագործների այս փողոցի մասին Բագնայրի և Արջոառիճի վիմագրերում երկու վկայություն ունենք: Առաջինը Շարափշահի կին Թագուհու 1234 թ. նվիրագիրն է, որտեղ ասվում է. «ետու խաչ մեծածախ եւ Աւետարան, **Սառած փողոցին** կուղական ի վեր, Շիրակուանին

²⁷² Ս. Կարապետյան, 2013, էջ 21:

²⁷³ Նույն տեղում, էջ 33:

²⁷⁴ Գ. Գրիգորյան, 2002, էջ 27:

²⁷⁵ Անիում երկհարկանի տներ ու կուղականներ նշվում են բազմաթիվ արձանագրություններում, սակայն դրանք չեն կոչվում Փողոցկտեր: Օրինակ, Բագնայրի մի վիմագրում կարդում ենք՝ «եւ Խաչերեսս որդի Աբրահամու Լաւոեցի, ետու զիմ գանձագին եւթն կուղական ի շարի՝ վեց ի վերեւն եւ մին ի ներքեւն՝ մզթօին ընդդէմ, եւ երեք տուն ի ներքեւն» (Ս. Կարապետյան, 2013, էջ 21, տեքստի բառանշատման ճշգրտումը մերն է – Կ. Մ.):

մարզն, որ Ճլուտ կոչի»²⁷⁶: Ուշագրավ է, որ նվիրաբերված կուղականի տեղը ցույց է տրվում ոչ միայն փողոցի անվան հիշատակությամբ, այլև նշվում է, թե այն փողոցի վերին մասում էր գտնվում: Երկրորդ արձանագրությունը պատկանում է ոմն Շնորհավորիկին (վիմագրում՝ Շնահուորիկ) և Գևորգին, որոնք 13-րդ դ. Արջոառիճի վանքին են նվիրել Անիում իրենց պատկանած **«Սառան փողոցին կուղական»**²⁷⁷:

Նալպնդնոց

Անիի պայտարների փողոցի մասին վկայություն է պահպանվել Բագնայրի 1230-ական թթ. մի վիմագրերում, որտեղ Շարափշահի դուստր Թայիկ Թագուհին հայտնում է, որ այդ փողոցի իր կուղականուց (կրպակների շարքից) երկու կուղակ է նվիրել Բագնայրի վանքին՝ «Ես՝ Թաիկ Թագուհի, դուստր Շարափշահի, ետու երկու կուղակ յիմ կուղականոյն, որ ի **Նալպնդնոցին**»²⁷⁸: Քանի որ ձիերի և ընդհանրապես գրաստի պայտելը կապվում է ճանապարհ ելնելու գործողության հետ, կարելի է ենթադրել, որ Անիի Նալպնդնոցը գտնվել է քաղաքային գլխավոր մուտքերից մեկի մոտակայքում:

Կոշկակարոց

Անիի կոշկակարների փողոցի մասին հիշատակություն է պահպանվել մեծահարուստ քաղաքացի Առյուծ Հոգևորեանցի արձանագրություններից մեկում: 1251 թ. Հռոմոնոսի վանքում նա վերականգնել է մոնղոլների գործած ավերածությունների պատճառով խափանված ջրագիծը, նվիրել Անիում գտնվող իր սեփական (հայրենի) կուղակը՝ Կոշկակարոց փողոցում, և մի պարտեզ. «Կաման Աստուծոյ, ես՝ Առիւծս Հոգեւորեանց... բերի գջուրս, զոր տաթարովս խուպանեալ էր, եւ տվի ընձա գհայրենի զիմ կուղական, որ ի **Կաշկակարոցին**, քանակից է վերի դէհն Տիգրանա...»²⁷⁹:

Այստեղ նշվում է, որ կուղակը վերևի կողմից (վերի դէհն) կից է Տիգրանի սեփականությանը, ամենայն հավանականությամբ՝ կրպակին: Ենթադրելի է, որ խոսքը Տիգրան Հոնենցի մասին է, որը կարող էր անշարժ գույք ունենալ քաղաքի տարբեր մասերում, սակայն որոշ տվյալներից դատելով, նրա ազդեցության ներքո գտնվող տարածքները 1215-ին իր հիմնած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի հարակից շրջանն էր (քաղաքի արևելյան անկյունամասում), որը վիմագրերում կոչվում է «Տիգրանանց»: Հնարավոր է, որ Կոշկակարոց քաղաքի այս մասում է եղել:

²⁷⁶ Ս. Կարապետյան, 2013, էջ 30:

²⁷⁷ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 191-192:

²⁷⁸ Ս. Կարապետյան, 2013, էջ 30:

²⁷⁹ Horomos monastery, p. 461-462.

Գղակկրոց

Անիում գլխարկագործների թաղի մասին հիշատակություն է պահպանվել Շապաղին Անեցու 1348 թ. վիմագրում: Նա հայտնում է, որ եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցուն է վերադարձրել քաղաքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որը մինչ այդ (Գրիգոր Ա Մագիստրոս եպիսկոպոսի կողմից) նրանից վերցվելով տրվել էր Մարմաշենի վանքին: Շապաղինն այդ բանն անելու համար վճարել է 700 սպիտակ (արծաթ դրամ), միաժամանակ Ս. Առաքելոցին նվիրատվություններ է արել, որոնց թվում՝ Ամիր Հասանից իր գնած մի կուղպակ՝ «մէկ կուղպակ, որ ի յԱմիր Հասանա գնել էի **Գղակկրոցի**, խանապարի դռանն դիմաց է»²⁸⁰:

Թեպետ բնագրում նշված է «Գղակկրոց», բայց քանի որ հաջորդ բառն էլ խանապարի փոխարեն նշված է «խանապարի», կարծում ենք որ գործ ունենք միջնավանկ ա-ի կրճատման հետ (երկրորդ դեպքում՝ «ը»-ի փոխման), և ճիշտ ձևը պետք է լինի Գղակկարոց, ինչպես որ վերը նշված կոշկակարների թաղի անվան դեպքում է՝ Կոշկակարոց:

Խանապարները մեծ իջևանատներ էին: Այս վկայությունից կարելի է ենթադրել, որ Շապաղինի՝ Ամիր Հասանից ձեռք բերած կուղպակը գտնվել է Գղակկարոց փողոցում եղած խանապարի դռան դիմաց:

Կատտնոց

Անիի նշանավոր մեծատուն Տիգրան Հոնենցը 1213 թ. Անիի Մայր տաճարի գետնախարիսխը (վիմագրում՝ «գաշտիճաներս») նորոգելու արձանագրության մեջ նշում է նաև նվերներ, որոնցից առաջինն իր գնած կուղպակն է Կատտնոցում. «ետու նուէրք ի Սուրբ Կաթողիկէս զիմ գանձագին կուղպակն, որ ի **Կատտնոցին** է»²⁸¹:

Ղ. Ալիշանը Կատտնոցի մասին նշում է՝ «թուին դերձակք լայն զգեստից՝ «քիւտատ» կոչեցելոց ի Պարսից»²⁸², որը, կարծում ենք պետք է ընդհանրացված կերպով համարել դերձակների փողոց և թաղ: Ինչպես տեսանք քաղաքում կային կոշիկ և գլխարկ կարողների փողոցներ (թաղեր)՝ Կոշկակարոց, Գղակկարոց, բնական է, որ պետք է լինէր նաև հագուստ կարող դերձակների թաղ: Ժ-Ղ. Մահեի կարծիքով Կատտնոցը հարկեր ունեցող տների թաղ էր²⁸³:

²⁸⁰ Դիվան Ա, էջ 29:

²⁸¹ Դիվան Ա, էջ 34: Մյուս նվերներն են՝ ձեռագրեր և արծաթե սկիհներ:

²⁸² Ղ. Ալիշան, 1881, էջ 89:

²⁸³ J.-P. Mahé, Le testament de Tigran Honenc' : la fortune d'un marchand arménien d'Ani aux XIIe-XIIIe siècles, Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 2001, 145-3, p. 1332.

Փոկարարոց

13-րդ դ. ոմն Բունիկ, Մխիթարիչի հետ Արջոռառիճին են նվիրել Անիում կուղպակ և նրա ներքևի հարկի տունը՝ «**Փոկարարոց** կուղպակն եւ տունն ի ներքեւն»²⁸⁴: «Փոկարարոց»-ը Ս. Ավագյանը բացատրում է որպես «արծաթագործ-ոսկերիչների շարք»²⁸⁵: Պետք է ասել, որ այս վիմագիրը բառացի հասկանալու դեպքում, այն տպավորությունն է, որ խոսքը կուղպակի բնույթի մասին է, որ այն արծաթագործական-ոսկերչական կուղպակ էր: Սակայն պետք է նկատել, որ Անիի ու շրջակայքի վիմագրերում հիշատակվող ոչ մի կուղպակի դեպքում չի նշվում նրա բնույթը, լավագույն դեպքում՝ այն փողոցը (թաղը), որտեղ այն գտնվում էր, որն էլ մեզ թույլ է տալիս ենթադրել նրա ուղղվածության մասին: Հետևաբար, կարծում ենք, որ ճիշտ է իրողությունը նույն կերպ ընդունել նաև այս դեպքում, «Փոկարարոցը» համարելով այն փողոցը կամ արհեստավորական շարքը, որի վրա գտնվում էր նշված կուղպակը:

Տիգրանանց

Տիգրան Հոնենցի՝ ինչպես իր կառուցած, այնպես էլ այլ եկեղեցիներին արված նվիրատվություններից երևում է, որ նա նշանակալից անշարժ գույքի է տիրապետել Անիում: Վիմագրերում ակնարկներ են պահպանվել այն մասին, որ քաղաքի մի հատվածը կամ մի փողոց, կոչվել է **Տիգրանանց**: Դա հավանաբար եղել է քաղաքի հարավարևելյան մասում, Գայիձորի կողմերում, որտեղ նաև Հոնենցի 1215-ին հիմնած վանքն էր: Այդ մասին է վկայում Շեխենց Խաչոտի 1221 թ. Խծկոնքի վիմագիրը, որտեղ նշում է, թե վանքին նվիրած է իր հայրենի տները «ի մայրաքաղաքին է, ի յԱնի, **մաւտ ի Տիգրանանց, ի դուռնն**»²⁸⁶:

Նշենք ևս երկու հիշատակություն. 1218 թ. Հռոմոսին նվիրատվություն կատարած Վարդեանց Վարդաճիժը հայտնում է, որ տվել է Անիում իր գնած կուղպակը և նրա ներքևի գինետունը (տակառք), որը Վերի փողոցում է և սահմանակից (քանեկից) Տիգրանին պատկանող տարածքին. «...ետու զիմ գանձագին կուղպակն եւ ի ներքեւն՝ տակառք, ի յԱնի ի **Վերի փողոցին**, քանեկից է **Տիգրանա...**»²⁸⁷: 1251 թ. Առյուծ Հոգևորյանցի Հռոմոսին նվիրաբերած կուղպակի տեղն էլ Անիում նշվում է՝ «...կուղպակն, որ ի **Կաւշկակարոցին**, քանակից է վերի դեհն՝ **Տիգրանա...**»²⁸⁸: Առաջին վկայությունից կարելի

²⁸⁴ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 191-192:

²⁸⁵ Ս. Ավագյան, 1978, էջ 86:

²⁸⁶ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 210:

²⁸⁷ Horomos monastery, p. 443.

²⁸⁸ Horomos monastery, p. 461-462.

է ենթադրել, որ Վերի փողոցը հասնում էր մինչև Տիգրանանց թաղը, որը համապատասխանում է պարիսպներին զուգահեռ ձգվող այդ փողոցի մեր տեղորոշմանը:

Ծռագուկակ

Այս փոքր փողոցի մասին հիշատակություն է պահպանվել Խծկոնքի վանքում, Շեխենց տոհմից Խաչոտի 1221 թ. վիմագրում: Այնտեղ ասվում է, որ նա և իր կինը՝ Ավագտիկինը, վանքին նվիրել են իրենց հայրենի տները, որն Անիում Գոգոնց Ս. Սարգիս եկեղեցու դիմաց էին, և մի կուղպակ՝ Ծռագուկակ կոչված փողոցի վրա. «ես Խաչոտս Շեխեանց եւ ամուսին իմ Աւագտիկին, միաբանեցաք սուրբ ուխտիս Խծկաւնից եւ տուաք զմեր հայրենի տներն, որ ընդդէմ Գոգոնց Ս(ուր)բ Սարգսի է, եւ կուղպակն, որ ի վերա **Ծռագուկակին** է»²⁸⁹:

Երկրորդ անգամ այս փողոցը հիշվում է Ալեքս վաճառականի՝ 1266 թ. Հոռոմոսում թողած վիմագրում, որտեղ նշվում է նրա գնած ու վանքին նվիրած կուղպակի մասին. «ես՝ Ալէքս որդի Դազարա եւ ամուսին իմ՝ Սլըքսթի, միաբանեցաք Սուրբ Յովանէսի եւ գնեցի կուղպակ ի **Ծռագուկակին** եւ ետու ընծա ի սուրբ ուխտս»²⁹⁰: Յավոք, այժմ տեղորոշման հնարավորություն չկա, բայց փողոցի անունը ցույց է տալիս, որ այն թեքություն է ունեցել կամ ծուռումուռ է եղել: Միաժամանակ, այս վկայությունները ցույց են տալիս, որ «գուկակները» այնքան էլ նեղ կամ երկրորդական փողոց չեն եղել, քանի որ նրանց վրա գտնվել են կուղպակներ:

Առաքելոց եկեղեցու գուկակ

1201 թ. Բագնայրի վիմագրում Դվալի որդի Մխիթարը նշում է, որ վանքին է նվիրել իր ինչքը, որը գտնվում էր Անիի Ս. Առաքելոցի գուկակի վրա: Յավոք արձանագրությունը թերի է պահպանվել և հստակ չէ, թե ինչ է նվիրաբերվել, բայց այն գտնվել է «...ի **Ս(ուր)բ Առաքելոց գուկակին**»²⁹¹: Այս փողոցի տեղորոշման համար պետք է նկատի ունենալ, որ Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցին ու նրա հարավային կողմում գտնվող գավիթը, քաղաքում ուշագրավ դիրք ունեն: Բանն այն է, որ 11-րդ դարում կառուցված եկեղեցին քաղաքի միջնամասում, խիտ բնակեցված հատվածում է, այդ պատճառով նրա գլխավոր մուտքը արևմտյան կողմում չէ (ինչպես սովորաբար լինում է եկեղեցիներում), այլ միայն հյուսիսային և հարավային: 12-րդ դարում գավիթը կառուցել են եկեղեցուց հարավ, իսկ վերջինիս շքամուտքը՝ արևելյան կողմում: Ստաց-

²⁸⁹ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 210:

²⁹⁰ Horomos monastery, p. 467.

²⁹¹ Ս. Կարապետյան, 2013, էջ 23:

վել է եզակի պատկեր. գավթի շքամուտքը, որով մարդիկ ներս են մտել ու հարավային դռնով անցել դեպի եկեղեցի, և եկեղեցու խորանը՝ նույն կողմում են: Անկախ նրանից, թե Ս. Առաքելոցի գուլակը կառույցների որ կողմով է անցել, կարելի է ենթադրել, որ այն հասել մինչև գավթի շքամուտքին:

Հատեցոնց գուլակ

Տիգրան Հոնենցի 1215 թ. կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինարարական արձանագրության մեջ նշվում են բազմաթիվ նվիրատվություններ, այդ թվում՝ «...բոլոր տներ՝ **Հատեցոնց գուլակի**»²⁹²: Այստեղ «Հատեցոնց»-ը հավանաբար տոհմանուն է, և գուլակը կոչվել է այդտեղ բնակվող գերդաստանի անունից, բայց չպետք է բացառել «հատանող» (մանրող, աղացող) նշանակությամբ որևէ արհեստի հետ կապը:

Այսքանն են տեղեկություններն Անիի փողոցների մասին: Ինչպես տեսնում ենք, դրանք պահպանվել են բացառապես վիմագրերում:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Անիի փողոցների մեզ հայտնի անվանումներն են՝ «Բուն փողոց», որը սկսվում է քաղաքի Ավագ դռնից և քաղաքի կենտրոնական մասով անցնելով հասնում է մինչև Մանուչեի մզկիթը, այնտեղից շարունակվելով դեպի միջնաբերդ: Մյուսը՝ «Վերի փողոցը», որը գտնվել է քաղաքի բարձրադիր մասում և անցել է պարիսպներին զուգահեռ: Հաջորդ անվանումներում շեշտված են այն արհեստները կամ առևտրական շարքերը, որոնք գերիշխել են տվյալ փողոցներում. մասնավորապես՝ «Դարբնո փողոց»՝ դարբինների, «Բագ փողոց (Բագգնոց)»՝ կտորեղենի, գործվածքեղենի, ջուլհակների փողոց, «Սառան փողոց»՝ թամբագործների, «Նալպնդնոց»՝ պայտարների, «Կոշկակարոց»՝ կոշկակարների, «Գդակկրոց»՝ գդակագործների, «Կատտնոց»՝ դերձակների, «Փոկկարարոց»՝ ոսկերիչների: Քաղաքի մի հատված և տեղի փողոցը կոչվել են «Տիգրանանց», նշանավոր մեծահարուստ Տիգրան Հոնենցի անունից: Հիշատակվող փոքր փողոցները կամ գուլակներն են՝ «Ծռագուլակը», Ս. Առաքելոց եկեղեցու և «Հատեցոնց» գուլակները: Հասկանալի է, որ վաճառաչահ Անիի փողոցների և առևտրական շարքերի երբեմնի ամբողջական պատկերը շատ ավելի ընդարձակ ու հարուստ է եղել, սակայն այն ինչ հայտնի է այսօր, չափազանց կարևոր ու նշանակալից է, քանի որ միջնադարյան որևէ այլ հայկական քաղաքի մասին մենք չունենք այս ծավալի տեղեկություններ:

²⁹² Դիվան Ա, էջ 63:

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Միջնադարյան Հայաստանի ամենանշանավոր և խոշոր վանքերից է Անիի մերձակա Հոռոմոսը²⁹³: Վանքը հիմնադրվել է մինչև Անիի մայրաքաղաք հռչակվելը՝ 10-րդ դարի 30-40-ական թվականներին՝ Աբաս Բագրատունու օրոք, սակայն նրա հետագա պատմությունը և վերելքը կապվում է Անիի հետ: Կարելի է ասել, որ հիմնադրման ժամանակ այս փոքր վանքի հետագա բուռն ծաղկումը պայմանավորված էր հենց Անիի մայրաքաղաք հռչակմամբ և այն հանգամանքով, որ այստեղ գահակալած առաջին թագավոր Աշոտ Ողորմածը Հոռոմոսը դարձրեց թագավորական հանգստարան-դամբարանավայր: Մինչև 20-րդ դարի սկզբները Հոռոմոսի Ս. Գևորգ եկեղեցու մոտ պահպանվել էր Աշոտ Ողորմածի արձանագիր տապանաքարը: Նրա որդիներից Գագիկ Ա-ը և թոռը՝ Հովհաննես Սմբատը, վանքում եկեղեցիներ կառուցեցին: Վերջինս 1036 թ. Ս. Գևորգ եկեղեցու արձանագրության մեջ գրում է, որ նվիրատվություն է կատարել «...ի մեր հանգստարանս թագաւորաց, ի տիեզերահռչակ վանսս Հոռոմոսի»²⁹⁴: Անիում աթոռակալած առաջին կաթողիկոսը՝ Սարգիս Ա Սևանցին (992-1019, մահ. 1021 թ.), նույնպես հուղարկավորվել է Հոռոմոսում:

Բագրատունյաց շրջանում թագավորական, իսկ հետագայում հայտնի իշխանական տոհմերի ու Անիի եպիսկոպոսների հովանավորությունը վայելած Հոռոմոսի վանքը հոգևոր մշակութային մեծ ավանդ է թողել: Հետաքրքիր է, որ ինչպես Անին ժողովրդական պատկերացումներում հռչակված էր մեկ օրում 1001 եկեղեցիներում մատուցվող պատարագներով²⁹⁵, Հոռոմոսն էլ հռչակված էր մեկ օրում մատուցվող 40 պատարագով: Այդ մասին տեղեկությունը հետագայում մուծվել է Վարդան Արևելցու «Աշխարհացույցի» մեջ (Հոռոմոսը հիշվում է ուշ միջնադարում ստացած Ղոշավանք անունով), բայց հավանորեն հին ծագում ունի. «Ձորոյ գետն յԱնու, որ ասեն Արփաչայի, անդ

²⁹³ Վանքը գտնվում է Անիից շուրջ 5-6 կմ դեպի հյուսիս-արևելք՝ Ախուրյան գետի աջ ափին, որով այժմ անցնում Թուրքիայի և Հայաստանի պետական սահմանը: Հոռոմոսի վանքը գտնվում է թուրքական կողմում, սահմանի անմիջական հարևանությամբ, ընդ որում, այդ մասում գետը ոլորան ունի, որը թույլ է տալիս հայկական կողմից այն տեսնել հարավից, արևմուտքից և մասամբ հյուսիսից: Սահմանամերձ լինելով վանքը փակ է զբոսաշրջիկների և մասնագետների համար: Մենք այնտեղ ենք եղել 2013 թ. սեպտեմբերի 30-ին որպես «Անին համատեքստում» միջազգային աշխատաժողովի մասնակից:

²⁹⁴ Հոռոմոսի վիմագրերի ամբողջական հրատարակությունը տեղ է գտել վանքին նվիրված, 2015-ին անգլերենով լույս տեսած գրքում (հատվածը՝ Ժան Պիեր Մահեի և Սամվել Կարապետյանի), որտեղից տեղիս ենք հղումները: Horomos monastery, p. 401:

²⁹⁵ Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 176-188:

է Ղօշավանքն՝ Սուրբ Յովանէս եւ Սուրբ Գէվորք, զարմանաշէն եւ հռչակաւոր աթոռ, եւ **կան բազում եկեղեցիք՝ Խ (40) խորան է եւ Խ (40) պատարագ կու լինի Ա (1) օրն»**²⁹⁶:

Ուսումնասիրելով Անիի արվարձանները՝ Թորոս Թորամանյանը եկել է այն եզրակացության, որ իր ծաղկման տարիներին պարիսպներից դուրս՝ հյուսիս-արևելքում, քաղաքը հասնում էր մինչև Հոռոմոսի վանքը²⁹⁷: Հոռոմոսի ու Անիի փոխադարձ կապն ու ընդհանրություններն այնքան ակնհայտ են, որ անգամ 20-րդ դարասկզբին քաղաքի ավերակներն այցելած Լեոն գրում է. «Անի գնացողներին ես խորհուրդ կտամ նախ այցելել Հոռոմոսը: Սա նախադրուհ է: Անին այստեղից է սկսվում...», ապա ավելացնում է. «Այստեղ միայն մի վանք չէ, այլ մի ամբողջ վանական աշխարհ, զանազան շինություններով, մատուռներով: Գեղեցկություն... ահա այդ աշխարհի անունը մի բառով»²⁹⁸:

Հոռոմոսի պատմությանը նվիրված առաջին գրքույկը լույս է տեսել 1870 թ., որի հեղինակն է Էջմիածնի միաբան Աբել Մխիթարյանցը²⁹⁹: Դրանից որոշ ժամանակ առաջ վանքի վիմագրերը հրատարակել էր Մխիթարյան միաբան Ներսես Սարգիսյանը³⁰⁰: Այս և այլ աղբյուրներից օգտվելով՝ 1881 թ. վանքի պատմության մասին նյութերն ամբողջացրել է Ղևոնդ Ալիշանն իր «Շիրակ» աշխատության մեջ³⁰¹: Դրանից շուրջ մեկ դար անց ֆրանսերենով Հոռոմոսի վանքին նվիրված գիրք է հրատարակել Ժան-Միշել Թիերին³⁰²: 2002 թ. լույս է տեսել Թորոս Թորամանյանի՝ Հոռոմոսի վանքին նվիրված նյութերի ժողովածուն, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով, դարձյալ ֆրանսերենով³⁰³: Եվ վերջապես, 2015 թ. Փարիզում, բյուզանդագիտական կենտրոնի նախաձեռնությամբ, իրականացվեց վանքին նվիրված ծավալուն հրատարակություն՝ տարբեր հեղինակների հոդվածներով, Էդդա Վարդանյանի խմբագրությամբ, անգլերեն լեզվով³⁰⁴:

²⁹⁶ Մատենադարան, ձեռ. 8100, էջ 254ա:

²⁹⁷ Թ. Թորամանյան, 1942, էջ 327-328:

²⁹⁸ Լեո, 1963, էջ 104-105:

²⁹⁹ Ա. Մխիթարեանց, Պատմութիւն Հոռոմոսին վանաց ի Շիրակ, Վաղարշապատ, 1870:

³⁰⁰ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 145-168:

³⁰¹ Ղ. Ալիշան, 1881, էջ 18-30:

³⁰² J-M. Thierry, Le couvent arménien d' Horomos, Éd. Peeters, 1980.

³⁰³ A. Baladian, and J.-M. Thierry, Le Couvent de Horomos d'après les archives de Toros Toramanian, Monuments Piot 81, 2002.

³⁰⁴ Horomos monastery: Art and History (Edited by E. Vardanyan), Paris, 2015: Է. Վարդանյանի առաջաբանից հետո ժողովածուի մեջ ընդգրկված հոդվածներն են՝ Karen Matevosyan, History of the Monastery of Horomos (17-54), Armen Kazaryan, The architecture of Horomos Monastery (55-206), Edda Vardanyan, The žamatun of horomos and the žamatun/gawit structures in Armenian architecture (207-236), Edda Vardanyan, The sculpted dome of Horomos monastery žamatun: an Armenian apocalypse (237-300), Jean-Pierre Mahé, Croix et xac'k'ar de horomos (301-324), Karen Matevosyan and Sona Baloyan, The scriptorium of Horomos Monastery (325-360), Samvel Karapetyan and Jean-Pierre Mahé, The Horomos inscriptions (325-493):

Հոռոմոսի վանքը հիմնադրվել է Բյուզանդիայից եկած հայ վանականների կողմից, որոնք խուսափելով դավանական պատճառներով այնտեղ սկսված հալածանքներից՝ վերադառնում էին հայրենիք, հիմնում իրենց վանքերը: Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը, որն այդ իրադարձությունների ժամանակակիցն էր, Աբասի թագավորությանը նվիրված գլխում այս մասին պատմելով՝ խոսքն սկսում է Ծիրակի հարևան գավառի՝ Արշարունիքի Կամրջաձորի վանքից, որի հիմնադիր Հովհաննեսը Հայաստան էր եկել «...հալածեալ յարեւմտեայ աշխարհէն, յԵգերացւոց գաւառէն, ի քաղկեդոնական մարդադաւան աղանդիցն...»³⁰⁵: Դրանից հետո պատմիչն անդրադառնում է Հոռոմոսին՝ նշելով հիմնադիր Հովհաննեսի ողորմածության ու աղքատասիրության, վանքում օտարականներին ու ճամփորդներին հյուրընկալելու սովորության մասին. «Իսկ ի գաւառն Ծիրակայ՝ **Հոռոմոսին կոչեցեալ վանք շինեցաւ ի ձեռն Յովաննիսի**, որ էր զարդարեալ յողորմածութեան զարդս: Վասն զի ողորմածութեամբ եւ առաքինութեամբ բաշխէր, մինչեւ ի զգեստուցն իւրոց մերկանայր զամենայն բաց՝ յորժամ աղքատաց հանդիպէր եւ անցաւորաց, եւ ճանապարհորդաց հանգստարան պատրաստեր զտեղին՝ մինչեւ հանգչէլ իբր յիւրեանց տան ամենայն օտարաց, որ մինչեւ ցայսօր երեւի նոյն նշան ողորմածութեան ի տան յայնմ»³⁰⁶: Ասողիկից շուրջ մեկ ու կես դար անց ժամանակագիր Սամվել Անեցին, նախորդ պատմիչի տեղեկությունները համառոտելով, Աբասի թագավորության մասին գրելիս նշում է. «Առ սովաւ հաստատեցան ուխտք սրբութեան Կամրջաձոր եւ Կապուտքար ի գաւառին Աշարունեաց. եւ **հռչականունն Հոռովմոսին կոչեցեալ վանք** եւ Դպրեւան ի Ծիրակ գաւառի»³⁰⁷:

Վանքի անունն առաջացել է վանականների՝ Բյուզանդիայից, այսինքն՝ «Հոռոմների երկրից» եկած լինելու պատճառով, որի մասին հստակ նշում է 13-րդ դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին. «Չի կոչէին զերիցունսն՝ **Հոռոմոց երէց**, անուանեցին զմի վանքն, որ ի Ծիրակ՝ **Հոռոմոց վանք**, որ ցարդ եւս ասի՝ **Հոռոմեցի վանք**»³⁰⁸: Վանքի վիմագրերում այն հիմնականում կոչվում է «**Հոռոմոսի վանք**», երկու դեպքում՝ «**Հոռոմի**» վանք³⁰⁹:

Ախուրյան գետի ոլորանում գտնվող Հոռոմոսի վանական համալիրը բաղկացած է կառույցների երկու հիմնական խմբից. հնագույնը լայնեզր ձորի ներքևի մասում է, իսկ նրանից հարավ՝ բարձունքի վրա, Ս. Հովհաննես մեծա-

³⁰⁵ Ասողիկ, էջ 173:

³⁰⁶ Ասողիկ, էջ 174:

³⁰⁷ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 173:

³⁰⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 85:

³⁰⁹ Horomos monastery, p. 420, 476.

Նկ. 26. Հոռոմոսի վանքը՝ ձորամիջի եկեղեցիները և բարձունքում Ս. Հովհաննես եկեղեցին (լուսանկարը՝ Բբրսիսիմ Սուլեյմանօղլուի, 2018)

դիր եկեղեցին և ժամատունը (նկ. 26): Առաջինը բաղկացած է հաջորդաբար տեղակայված երկու եկեղեցիներից և մեկ մատուռից, որի հարավ-արևմտյան կողմում գտնվել է Աշոտ Գ Ողորմածի գերեզմանը (պահպանվել են լուսանկարները, այժմ՝ հիմնավեր): Եկեղեցիների արևմտյան մուտքերը բացվում են դեպի գետը: Առաջինը՝ վանքի ցայժմ պահպանված հնագույն եկեղեցին է՝ ենթադրաբար Ս. Մինաս կոչված (անվան հարցին կանդրադառնանք ստորև), երկրորդը՝ Գագիկ Ա-ի կառուցած Ս. Գևորգն է, որի արձանագրության մեջ նա սուրբ Գևորգի բարեխոսությունն է հայցում Հիսուսի երկրորդ գալստյան ժամանակ: Այս հուշարձանախմբի դիրքի առանձնահատկությունն այն է, որ արևմտյան կողմից անցնող գետի հեղեղատը մյուս երեք կողմերից շրջանցում է բարձունքը, և, փաստորեն, Ախուրյանի ջրերի մակարդակի բարձրացման՝ վարարման ժամանակ, եկեղեցիները հայտնվում են կղզյակի վրա: Ըստ պահպանված մի բնագրի՝ ամռան ամիսներին այս հեղեղատում կուտակված, ճահնացած ջուրը վանականներին դժվար կացության մեջ էր դնում³¹⁰: Հիշյալ

³¹⁰ «Ի Հոռոմոց վանքն և էր վանքն այն...ի վերայ բլրի միում, գորով շուրջ բակ ամեալ պատեր մեծ գետն Ախուրեան և գետն այն բազում ցաւս և վտանգս հասուցանէր վանացն, զի յորժամ արեգակն յամառային տեղին հասանէր՝ շոգեալ շողանայր վանքն ի տապոյ արևուն... և օդք խորշակայինք և զագրահոտք և ցաւաբերք ի գետոյ անտի փչէր ընդդէմ վանացն՝ ի չորից կողմանց...» (Ղ. Ալիշան, 1881, էջ 28):

գրությունը ավանդագրույց է այն մասին, որ Անիում Շադդադյանների իշխանության շրջանում Արշարունիքի Խավարաձորի վանքի վանահայր Ատոմը, իր հետ ունենալով Գետարգել Սուրբ Նշան կոչվող հրաշագործ խաչը (ժամանակին Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսին պատկանած), գալիս է Հոռոմոս և խաչի գործությամբ ճեղքելով ժայռերը, բացում է գետի՝ վանքը շրջանցող հունը, որով այն ազատվում է ջրերի կուտակումից³¹¹:

Վանական կառույցների երկրորդ խումբը՝ 1038 թ. կառուցված Ս. Հովհաննես մեծադիր եկեղեցին և ժամատունը գտնվում են ձորամիջի եկեղեցիներից հարավ՝ բավական բարձր դիրքում (նկ. 26, 27): Այս հատվածում հետագայում ավելացվել են այլ ժամատներ ու մատուռներ, իսկ վանքից շուրջը, ավելի ուշ ձևավորվել է Հոռոմոս փոքրիկ գյուղը, որն Առաջին աշխարհամար-

Նկ. 27. Հոռոմոսի Ս. Հովհաննես եկեղեցին և հարակից կառույցները հյուսիս-արևելքից (լուսանկարը Դիմիտրի Երմակովի, 1906)

տից հետո անմարդաբնակ է դարձել:

Անիից դեպի վանք եկող ճանապարհին անցնում է համալիրի հյուսիսային կողմի հարթավայրով, որտեղ վանքի ուղղությամբ կառուցված է գույգ աշտարակավոր մի կամար, երբեմն «հաղթականար» կոչված, հավանաբար՝ զան-

³¹¹ Նույն տեղում, էջ 28-29:

գակատում: Ուշ շրջանում այն կոչվել է Ղոշեր (Խոշեր)³¹²: Այս փոքր կառույցը Հոռոմոսի վանքի խորհրդանշական մուտքը կարելի է համարել (Հոռոմոսից Անի գնացողների համար էլ՝ Անիի մուտքը)³¹³, որը թերևս ունեցել է նաև որոշակի գործնական դեր (նկ. 6): Ժողովրդական ավանդությունն ասում է, որ այս աշտարակներից հնչող զանգերի դողանջով Հոռոմոսի վանականները տեղեկացել են Անիից եկող թագավորական շքախմբի մասին³¹⁴: Միաժամանակ,

Նկ. 28. Հոռոմոսի Ս. Հովհաննես եկեղեցին ու գավիթը, և հեռվում՝ բարձունքի վրա երևացող «Ղոշերի» աշտարակը (լուսանկարը Հրայր Բազե Խաչերեանի, 2013)

այն հավանաբար կատարել է ուղենիշի դեր, քանի որ Ախուրյանի կիրճի աջ ու ձախ կողմերում ընկած ընդարձակ հարթավայրից ձորի մեջ գտնվող Հոռոմոսի վանքը բնավ չի երևում, և նրա տեղը կարելի է գտնել հենց բարձրադիր աշտարականների միջոցով կողմնորոշվելով (նկ. 28): Թերևս պատահական չէ, որ այս փոքրիկ կառույցի Ղոշեր անունը հետագայում տարածվել է նաև ողջ վանքի վրա, որը 17-19-րդ դարերի աղբյուրներում երբեմն կոչվում է նաև Ղոշավանք կամ Խոշավանք, առաջին կիրառությունը՝ 1687 թ.: Ղոշերի վրա եղել է 1102 թ. արձանագրություն, որը վկայում է դրա ավելի վաղ՝ հավանաբար Բագրատունյաց շրջանում կառուցված լինելու մասին:

³¹² Ղոշեր անունը թուրքերեն նշանակում է գույգ՝ Ղոշ = Քօշ (թրք. բրբ.) (նկատի են ունեցել գույգ աշտարակները):

³¹³ Կ. Մաթևոսյան, Հոռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, «Պատմա-բանասիրական հանդես» 1982, № 1, էջ 143-149:

³¹⁴ Լեո, 1963, էջ 133:

Դռշերը որպես քաղաքային մուտքի նախատիպ, օգտագործել է Անիի Բեխենց վանքում աշխատած մանրանկարիչ Մարգարեն՝ 1211 թ. նկարագրող «Հաղբատի Ավետարանի» «Մուտք Երուսաղեմ» միակ տերունական մանրանկարում³¹⁵:

Հոռոմոսի հնագույն եկեղեցին և նրա անվան հարցը

Վանքի հնագույն եկեղեցու հարցը պարզելու համար Թորոս Թորամանյանը ժամանակին մի հոդված է գրել՝ «Ո՞րն է իսկական Հոռոմոսի վանքը» վերնագրով, և մի քանի փաստերի ու հիմնականում ճարտարապետական վերլուծության միջոցով եզրակացրել, որ այն ձորամիջի Ս. Գևորգ եկեղեցուց արևմուտք գտնվող փոքր եկեղեցին է³¹⁶: Վանքի առաջին հետազոտողներն այն կոչել են ենթադրյալ Ս. Մինաս անունով³¹⁷: Հետագայում այս անունը տարածում է գտել, սակայն իրականում չկա որևէ սկզբնաղբյուր, որտեղ հիշվի Հոռոմոսի Ս. Մինաս անունով եկեղեցի:

Կարծեցյալ Ս. Մինաս եկեղեցին սրբատաշ քարով գմբեթավոր դահլիճ տիպի ոչ մեծ շինություն է, որի պատին պահպանվել է ոմն Զուտասի՝ 986 թ. նվիրատվական արձանագրությունը (վանքի ամենահին արձանագրությունն է): Եկեղեցում 1013 թ. արձանագրություն է թողել նաև Հոռոմոսի վանահայր Անանիան, որտեղ խոսում է Գագիկ Ա-ի միջոցով վանքին կատարված նվիրատվության մասին: Այս արձանագրություններում եկեղեցու կամ վանքի անուն չի տրվում: Մեկ այլ անթվական արձանագրություն Անանիան թողել է Ս. Գևորգ եկեղեցու ներսի պատին, որտեղ իրեն կոչում է Արշարունյաց, Ճակատք և Այրարատյան գավառների եպիսկոպոս, և սահմանում է, որ Չատլի մեռելոցը պիտի մշտապես վանքի հանգուցյալ վանահայրերի համար կատարվի, իսկ հաջորդ օրերին՝ մինչև Նոր Կիրակի, մյուս միաբանների համար: Արձանագրության սկզբնամասում նա գրում է. «Ես տէր Անանիա... զմտաւ ածեալ հանապազ **գվանս Սրբոյն Յոհաննու...**»³¹⁸: Այսինքն, այդ ժամանակ, վանքը կոչվում է Ս. Հովհաննեսի անունով:

Սույն արձանագրությունը վստահաբար գրվել է մինչև 1038 թ., երբ Հովհաննես Սմբատ թագավորը կառուցեց վանքի բարձրադիր Ս. Հովհաննես մեծ եկեղեցին, որն այդ ժամանակից դարձավ համալիրի գլխավոր եկեղեցին, հետևաբար Հոռոմոսը Ս. Հովհաննեսի վանք է կոչվել մինչև այդ: Վանքի և նրա հնագույն եկեղեցու անվան մասին փաստերից մյուսը թեև ուշ շրջանից

³¹⁵ Կ. Մաթևոսյան, Հաղբատի Ավետարանը, Երևան, 2012, էջ 19-24:

³¹⁶ Թ. Թորամանյան, 1942, էջ 299-305:

³¹⁷ Դ. Ալիշան, 1881, էջ 29, Թ. Թորամանյան, 1942, էջ 299-300:

³¹⁸ Horomos monastery, p. 407.

է, սակայն սպառիչ տեղեկություններ է պարունակում ինչպես անվան, այնպես էլ եկեղեցաշինարարի մասին: Ակնազյուղեցի Գրիգոր արեղան 1782 թ. Հոռոմոսում գրած ձեռագրի հիշատակարանում նշում է, որ Հոռոմոսի կառուցողը Աշոտ Ողորմած թագավորն էր, իսկ վանքը՝ Ս. Կարապետի (այսինքն Ս. Հովհաննես Մկրտչի) անունով էր. **«Վանքն Հոռոմոսի, որ եւ ի թագաւորէն Աշոտայ կերտեալ, եւ անուն Սրբոյ Կարապետին է կառուցեալ...»**³¹⁹:

Աշոտ Ողորմածի և Ս. Հովհաննես վանքի անունները միասնաբար հանդիպում են նաև մի հնագույն վկայագրում, թագավորի դստեր՝ Հռիփսիմեի Մաղարդավանքի 977 թ. գրված կտակագրում, որը թեև հետագայի միջամտության շերտեր ունի, սակայն նաև արժանահավատ տեղեկություններ է պարունակում³²⁰:

Հաջորդ փաստարկը գտնում ենք Սամվել Անեցու Ժամանակագրության 12-րդ դարի վերջերին Հոռոմոսում կատարված ընդօրինակության մեջ, որտեղ Հայոց ՆՁԷ (1038) թվականի հատվածում հետևյալ հավելումն է արված՝ «Ծինուած Հոռոմոսի վանացն վերի Ս(ուր)բ Յով(հաննէս)ի, ի թ(ա)գ(աւոր)էն Յով(հաննէս)իսէ կատարեցաւ»³²¹: Այստեղ Հովհաննես Սմբատի կողմից մեծ Ս. Հովհաննես եկեղեցու կառուցման թվականը միանգամայն ճիշտ է, ուստի՝ հեղինակը գիտակ մարդ է եղել, և քանի որ մատյանը գրվել է Հոռոմոսում, ամենայն հավանականությամբ այդ հավելումն արվել է հենց տեղում: Ավելի ուշագրավ է սակայն **«վերի Սուրբ Յովհաննէս»** տեղագրական ձևակերպումը, որը հուշում է Հոռոմոսում նաև ներքին (վարի) Սուրբ Հովհաննեսի գոյության մասին³²²:

³¹⁹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց՝ Նորայր եպս. Պողարեան, հ. Է, Երուսաղէմ, 1974, էջ 55: Գրիգը նշում է նաև վանքի՝ իր ժամանակ ունեցած անունը՝ «գրեցաւ աստուածային բուրաստան գրքոյս... ի գերասքանչ վանքն Հոռոմոսի... որ եւ այժմ իսկ անուանի Ղոշավանք...» (նույն տեղում):

³²⁰ Ըստ այդ փաստաթղթի՝ Հռիփսիմէ արքայադուստրը, որը հիվանդ է եղել, եկել է Մաղարդավանք (Ս. Ստեփանոս վանքը Նախիջևանի մոտ, Արաքսի աջ ափին) արքայություններից բժշկություն գտնելու համար: Մեկ ամիս այստեղ մնալուց հետո փորձել է վերադառնալ Անի («...էլի դառնալ ի յաւանսն մեր ի քաղաքն Անի»), բայց չի կարողացել («հասեալք ի գեղն Աստապատ անկալ ի մահիճս հիւանդութեան»): Մահից առաջ գրել է հիշյալ կտակագիրը, որով Աստապատ գյուղը, որպես «յիշատակ հոգւոյ», նվիրել է Մաղարդավանքի Ս. Նախավկայի վանքին, միաժամանակ նամակով դիմել է հորը՝ խնդրելով այդ նվիրատվության փաստն արձանագրել «ի վերայ վիմի միոց... զանգակատան **վանից մերոց Սրբոյ Յովհաննէսին...**» (Գ. Յովսէփեան, 1951, էջ 142): Պարզ է, որ Հռիփսիմէ արքայադուստրն իր հորը «մեր վանքը» ասելով, պետք է նկատի ունենար նրա համար առանձնահատուկ կարևորություն ունեցող մի տեղ: Իսկ Ս. Հովհաննես անունով այդ վանքն առաջին հերթին կարող էր լինել թագավորի նախանշած հանգստարան-դամբանավայրը, որը Հոռոմոսն էր:

³²¹ Մատենադարան, ձեռ. 3613, էջ 60բ:

³²² Հայկական տեղանուններին կից Վերին և Ներքին տեղորոշիչների հավելումը սովորական երևույթ է եղել ինչպես անցյալում, այնպես էլ այժմ:

Վերևում արդեն նշեցինք, թե Անին մայրաքաղաք դարձրած և իր բարեպաշտությամբ հայտնի Աշոտ Ողորմածն որքան մեծ ուշադրություն է դարձրել Հոռոմոսին: Հասկանալի է, որ հենց իր պատգամի համաձայն են նրան հուղարկավորել Հոռոմոսի վանքում և տրամաբանական է, որ նա այստեղ պիտի մի եկեղեցի կառուցած լիներ, մանավանդ, որ եկեղեցի չէր կառուցել Անիում: Պատմական ու թերևս նաև ճարտարապետական տվյալները խոսում են այն մասին, որ դա կարծեցյալ Ս. Մինասն է: Հենց դրա կողքին է եկեղեցի կառուցել

Նկ. 29. Հոռոմոսի ձորամիջի հնագույն Ս. Հովհաննես (Ս. Մինաս) և Ս. Գևորգ եկեղեցիները (լուսանկարը՝ Արմեն Ղազարյանի, 2013)

Աշոտի որդին՝ Գագիկ Ա-ն, ընդ որում՝ Ս. Գևորգը և հին Ս. Հովհաննեսը՝ որպես թագավորաշեն կառույցներ, ճարտարապետական հորինվածքով (գմբեթավոր դահլիճ), ձևով ու հարդարանքով ակնհայտ ընդհանրություններ ունեն (նկ. 29):

Կարծում ենք, որ հին Ս. Հովհաննես եկեղեցու պատին համապատասխան շինարարական արձանագրության բացակայության պատճառով է Հոռոմոսում ապրած ակնագյուղեցի Գրիգոր գրիչը հարկ համարել իր հիշատակարանում հատուկ նշել, որ Հոռոմոսի վանքը՝ Ս. Կարապետի (Հովհաննես Մկրտկ) անունով, Աշոտ թագավորն է կառուցել: Հետագայում Աշոտի թոռ Հովհաննես Սմբատը, քանի որ Հովհաննես անունն էր կրում և ըստ այդմ՝ Հովհաննես Մկրտիչը նրա հովանավոր սուրբն էր, ձորամիջի կառույցներից վեր հիմնել է երկրորդ Ս. Հովհաննես մեծ եկեղեցին՝ ժամատնով հանդերձ: Դրանից հետո հին եկեղեցու անունը թերևս աստիճանաբար մոռացության է

տրվել, սակայն այդ մասին իմացողներ եղել են, որոնցից մեկն էլ Սամվել Անեցու ժամանակագրության լրացնողն է, որ նշում է, թե Հովհաննես Սմբատի կառուցածը **վերի Սուրբ Հովհաննեսն** է (ի տարբերություն մյուս Ս. Հովհաննես եկեղեցու): Հետաքրքրական է, որ Հովհաննես Սմբատն էլ իր 1038 թ. արձանագրության մեջ շեշտում է, որ այգի է նվիրել Հռոմոսում ի՛ր կառուցած Ս. Հովհաննես եկեղեցուն («...ետու... գիմ այգին, որ ի Կողբ՝ յիմ եկեղեցիս՝ ի Սուրբ Յովաննես, գոր շինեցի ի վանսս Հռոմվոսի՝ հանդերձ ժամատամբ...»)³²³:

Հարկ է նաև նշել, որ վանքերի անուններն ամեն մի նոր եկեղեցու կառուցումից հետո չեն փոխվել: Նույն Հռոմոսում թագավորաշեն Ս. Գևորգի կառուցումից հետո ուխտի անունը Ս. Գևորգ չի դարձել: Հասկանալի է, որ 10-րդ դարի կեսերին հիմնված վանքը 1038 թվականին Հովհաննես Սմբատի եկեղեցու կառուցումից հետո չէ, որ ստացել է Ս. Հովհաննես անունը, այլ այդպես է կոչվել ի սկզբանե, և դրա առաջին վկայությունը հենց Անանիա եպիսկոպոսի՝ 1010-ական թթ. արձանագրությունն է: Իսկ վերը նշված մյուս տեղեկությունները գալիս են հաստատելու այդ իրողությունը:

Ավելացնենք, որ նույն վանական համալիրի կազմում մինևույն անվամբ երկու եկեղեցու գոյությունն անսովոր երևույթ չէ միջնադարյան Հայաստանում, այդպիսի օրինակներ կան Հովհաննավանքում (Ս. Կարապետ), Այրիվանք-Գեղարդավանքում (Ս. Աստվածածին), Նոր Գետիկ-Գոշավանքում (Ս. Գրիգոր) և այլն:

Հռոմոսի վերելքը Բագրատունիների ժամանակ

Հռոմոսի հիմնադիր Հովհաննես վանահոր մասին Ասողիկի հաղորդածից բացի այլ տվյալներ հայտնի չեն, և անգամ չգիտենք, թե ով է եղել նրա անմիջական հաջորդը: Հաջորդիվ հիշատակվում են վանահայրեր Սարգիս Ա-ը՝ 969-980 թվականներին, նրա հաջորդ Սողոմոնը՝ 980-986 թթ., Անանիա եպիսկոպոս՝ 1013 թ. և մի անթվական արձանագրության մեջ, Սարգիս Երկրորդը և Գեորգը՝ 1036 թ., ապա Հովհաննես Երկրորդը՝ 1038 թ.:

Սարգիս Ա-ն հիշատակվում է 969 թ. Անիի առաջին եկեղեցական ժողովի մասնակիցների թվում՝ «հայրն Սարգիս Հռոմոսի վանաց վանական»³²⁴: Հնարավոր է, որ այս նույն Սարգիսն է հիշատակվում Աշոտ Ողորմածի գործունեության շրջանում, 974 թ. հայ-բյուզանդական բանակցությունների առնչությամբ³²⁵: Նրա ժամանակ պետք է տեղի ունեցած լինի Աշոտ Ողոր-

³²³ Horomos monastery, p. 417.

³²⁴ Ասողիկ, էջ 181:

³²⁵ Մատթեոս Ուռեայեցի, էջ 22-23, Սմբատ Սպարապետ, էջ 9:

մածի հուղարկավորությունը Հոռոմոսում (977 թ.), և պատրաստված լինի մեծաբեկոր քարերով արձանագիր տապանաքարը, որը հետագա սերունդների համար ուխտավայր է դարձել (նկ. 30):

Հոռոմոսի Սարգիս վանահայրը լայն հնարավորություններ է ունեցել, քանի որ 979 թ. հիմնադրել է այժմյան Հայկաձոր գյուղի (Հայաստանի Հանրապետության տարածքում) մոտ գտնվող Ս. Գրիգոր եկեղեցին: Հետաքրքրական է, որ Հոռոմոսի առաջնորդը եկեղեցի է կառուցել ոչ թե իր վանքում, այլ դրանից 2,5 կմ հեռավորության վրա գտնվող տեղում: Սարգսի մահից հետո՝ 980 թ., Հոռոմոսի վանահայրությունն անցել է նրա ազգական Սողոմոնին, որն էլ 985-ին ավարտին է հասցրել Ս. Գրիգոր եկեղեցու շինարարությունը: Հայկաձորի եկեղեցու շինարարական արձանագրության վերջում նշված է ճարտարապետը՝ «ի ձեռն Սամէհանի ճարտարապետ արեղաի... շինացաւ»³²⁶:

*Նկ. 30. Աշուր Գ Ողորմածի փապանը Հոռոմոսում
(այժմ հիմնավեր, լուսանկարը 1903 թ.)*

Հոռոմոսի վանահայր Սողոմոնի անունը հաջորդ անգամ հիշվում է ձորամիջի հին Ս. Հովհաննես եկեղեցու հարավային պատի հնագույն արձանագրության մեջ՝ գրված Հայոց ՆԼԵ (986) թ., որտեղ Չուտասը նշում է, որ Մրենում գտնվող «Հոռոմդեան» անունով իր այգին ծնողների հոգու համար նվիրել է Հոռոմոսի վանքին: Արձանագրության երկրորդ մասում Սողոմոն վանահայրը պարտավորվում է տարեկան մեկ քառասունք մատուցել Չուտասի ծնողների համար՝ պատվիրելով իր հաջորդներին շարունակել այդ գործը: Հետաքրքրական է արձանագրության վերջին մասը, որից կարելի է ենթադրել, թե եկեղեցու պատին նման բնույթի արձանագրության փորագրումն այն ժամանակ ոմանք անպատեհ են համարել: Հենց նրանց պատասխանելով՝ Սողոմոնը պատճառաբանում է, որ Չուտասը ոչ միայն մի այգի նվիրող է, այլ նաև վանքի համար առատաձեռնորեն ուրիշ բարեգործություններ է կատարել՝

³²⁶ Դիվան Ժ, էջ 22:

«...եւ մի՛ որ վայրապար համարէ(ս)ցի զգրեալսս, զի բազում բարութիւնս շնորհէր էկեղեցո առատաձեռն»³²⁷:

Հաջորդ վանահայր Անանիան հին Ս. Հովհաննես եկեղեցու ներսում 1013 թ. մի արձանագրություն է թողել, որտեղ նշում է Քեղարագոմ անվանված տեղանքը կամ բնակավայրը (որ հավանաբար վանքից ոչ շատ հեռու գտնվող ամուր դիրք ունեցող մի տեղ էր) Հոռոմոսի վանքի սեփականությունը դարձնելու մասին: Գործը կատարվել է Գագիկ Ա թագավորի նվիրատվությամբ՝ «... եւ տուող այդմ պարգեւի՝ Գագիկ էր, արհնեալ յԱստուծոյ, եւ որդեակք իւր՝ Սրմպատ եւ Աբաս եւ Աշոտ, վկայութեամբ ամենայն Հայոց ազատաց»³²⁸: Արձանագրության այս հատվածը շատ կարևոր է հատկապես Գագիկի որդիներից նաև Աբասի հիշատակությամբ, որի մասին բազմաթիվ այլ աղբյուրներ լռում են: Ընդ որում՝ այս Աբասն է, որը քիչ անց թագավոր դարձավ Կարսում: Հետաքրքիր է նաև Անիի թագավորության ազատների՝ այսինքն ազնվականների, այս նվիրատվությանը վկա լինելու նշումը: Հնարավոր է, որ այդ մասին հայտարարվել է մի հանդիսավոր արարողության ժամանակ, երբ ներկա էր Հայոց ազատանին: Քեղարագոմի՝ Հոռոմոսի վանքի համար ունեցած նշանակության մասին արձանագրության մեջ ասվում է՝ «...**վասն ապաւինի տեղի լինելոյ՝ ի փախստեան ժամանակի**, եւ այլ բազում ինչ աւգտի՝ փայտի եւ խոտի...»³²⁹: Սա էլ նշանակում է, որ վանքերից ոչ հեռու ամուր վայրերի կամ բերդերի առկայությունը կարևոր է համարվել, քանի որ դրանք պատսպարվելու տեղ էին «ի փախստեան ժամանակի»:

Հոռոմոսի Ս. Գևորգ եկեղեցին Գագիկ Ա-ը հավանաբար կառուցել է 1010-ական թթ.: Նրա արևելյան ճակատը զարդարող, գեղեցիկ ոճով շարադրված մեծ արձանագրության մեջ թագավորը սուրբ Գևորգի բարեխոսությունն է հայցում Հիսուսի երկրորդ գալստյան ժամանակ³³⁰: Թեև անմիջական վկայություններ չկան, սակայն կարելի է չկասկածել, որ Գագիկ Ա-ը մահից հետո թաղվել է Հոռոմոսում՝ իր կառուցած եկեղեցու մոտ:

Հոռոմոսի վանքի դերը մեծապես աճեց հատկապես Հովհաննես Մմբատի թագավորության ժամանակ, երբ նա ձորամիջի հին եկեղեցիներից հարավ՝ բարձունքի վրա, 1038 թ. հիմնեց Ս. Հովհաննես մեծաշեն եկեղեցին և ժամատունը: Այդ մասին թագավորը նշում է եկեղեցու արևմտյան՝ գլխավոր մուտքի ճակատին թողած արձանագրության մեջ եկեղեցուն հատկացված նվիրատ-

³²⁷ Horomos monastery, p. 396: 1035 թ. Չուտասի թոռ Գրիգորը նվիրատվություն է կատարել Շիրակի Նախիջևան գյուղի եկեղեցուն (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 215):

³²⁸ Horomos monastery, p. 396-397.

³²⁹ Նույն տեղում:

³³⁰ Horomos monastery, p. 399.

վություններին վերաբերող տեղեկությունների հետ միասին³³¹: Ս. Հովհաննես մեծ եկեղեցին և ժամատունը արժեքավոր են իրենց ճարտարապետությամբ և հարդարանքով: Հատկապես ուշագրավ ու բացառիկ են ժամատան գմբեթի ներսի պատկերաքանդակները (գուն նկ. 24-25)³³²:

Այդ ժամատանը թագավորական դամբարանի դեր էր վերապահված և մահից հետո այդտեղ պիտի հուղարկավորվեր Հովհաննես Սմբատը: Ծար-

*Նկ. 31. Հոռոմոսի Ս. Հովհաննես եկեղեցին և ժամատունը վերևից
(լուսանկարը Բքրսահիմ Սուլեյմանօղլուի)*

տարապետի փայլուն մտահղացմամբ շինության ծածկը վերևից մի հսկայական խաչի պատկեր է ներկայացնում (նկ. 31):

³³¹ «Ի ՆՁԷ (1038) թուականիս Հայոց ետու ես՝ Յովաննէս շահանշահ, որդի Գագկա շահանշահի զիմ այգին որ ի Կողբ՝ յիմ եկեղեցիս՝ ի Սուրբ Յովաննէս, զոր շինեցի ի վանսս Հոռովմոսի՝ հանդերձ ժամատամբս եւ հարիւր բեռն աղ՝ յամենայն ամի, ազատ յամենայն չարէ, ի հայրապետութեան Տ(եառ)ն Պետրոսի եւ յառաջնորդութեան ուխտիս հաւր Յովաննիսի...» (Horomos monastery, p. 417): Դեռևս 1036 թ. Հովհաննէս Սմբատը Հոռովմոսի վանքին էր նվիրել Սահառունի գյուղը՝ այդ մասին արձանագրություն թողնելով հոր կառուցած Ս. Գևորգ եկեղեցու արևմտյան ճակատին, որտեղ իրեն կոչում է «Սմպատ շահանշահ», նաև հիշատակում է ուրիշ վանահոր՝ Սարգսին և միաբանության մեկ այլ հեղինակավոր անդամի՝ Գևորգին (Horomos monastery, p. 400-401):

³³² Այս մասին հանգամանալից ուսումնասիրություն ունի Էդդա Վարդանյանը (Horomos monastery, p. 237-300):

Ճակատագրի բերումով Հովհաննես Մմբատի մահից մեկ տարի առաջ՝ 1040 թ., կյանքից հեռացավ նրա անհաշտ կրտսեր եղբայրը՝ Անիի թագավորության տարածքի մեծ մասը եղբորից խլած Աշոտ Դ-ը, որը զենքով գահին տիրելու մտքից հրաժարվել էր միայն այն պայմանով, որ Հովհաննես Մմբատի մահից հետո ինքն է թագավորելու։ Աշոտ Դ-ի մահվան մասին գրող պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցին նշում է. «...**բերաւ Աշոտ ի քաղաքն Անի, եւ թաղեցին զնա ի տապանատունն առաջին թագաւորացն Հայոց**»³³³։ Սա նշանակում է, որ Աշոտ Դ-ն ևս թաղվել է Հոռոմոսում։ Նույն պատմիչը Հովհաննես Մմբատի 1041 թ. տեղի ունեցած մահվան մասին գրում է. «...մեռաւ թագաւորն Հայոց Յովհաննէս... եւ թաղեցին զնա **ի քաղաքն Անի, ի գերեզմանն առաջին թագաւորացն Հայոց**»³³⁴։ Ինչպես վերևում նշեցինք, այս տեղեկություններն ուշագրավ են նաև այն առումով, որ Հոռոմոսը՝ որտեղ «Հայոց առաջին թագավորների տապանատունն էր», փաստորեն, համարվում է Անիում գտնվող («ի քաղաքն Անի») (նկ. 32)։

Նկ. 32. Հոռոմոսի Ս. Հովհաննես եկեղեցին արևելքից, հեղինակը եղևում է Անին

Երբ Հովհաննես Մմբատից հետո կարճ ժամանակ իշխած Աշոտ Դ-ի որդի Գագիկ Բ-ին (1042-1045) բյուզանդացիները 1045 թվականին արգելափակեցին Կոստանդնուպոլսում, և անեցիների համար պարզ դարձավ, որ Բագրատունյաց թագավորությունը վերջ է գտել, Մատթեոս Ուռհայեցու վկայու-

³³³ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 88:

³³⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 92:

թյամբ նրանք ընդհանրական ողբ կազմակերպեցին թագավորների գերեզմանների մոտ. «Եւ իբրև իմացան գօրքն Հայոց՝ թէ թագաւորն Հայոց այլ ոչ է ելանելոց յԱրևելս... **արարին ամենայն քաղաքն ժողով՝ ուր էին գերեզմանն ամենայն Հայոց առաջին թագավորացն եւ անդ լացին զանտիրաւալն ազգին Հայոց, լային և զաթոռ թագաւորութեանն իւրեանց...**»³³⁵: Հասկանալի է, որ այս դրամատիկ իրադարձությունը տեղի է ունեցել Հռոմոսի վանքում:

Վանքը 12-13-րդ դարերում

Բագրատունյաց թագավորության անկմանը հաջորդած բյուզանդական տիրապետության (1045-1064 թթ.) ժամանակաշրջանին վերաբերող որևէ տեղեկություն չունենք Հռոմոսի վանքից: Իսկ Շեղդադյանների իռչանության շրջանում Անիի եպիսկոպոս Բարսեղ Բ Անեցին, որը հիշվում է 1160-1199 թթ., բազմիցս հիշատակվում է նաև Հռոմոսի վանքի արձանագրություններում և հիշատակարաններում: Ինչպես երևում է, վանքն ապրել է բնականոն կյանքով, իսկ 12-րդ դարի վերջին զգալի վերելք է ապրել, մասնավորապես այդ շրջանի հիշատակարաններում տեղեկություններ են պահպանվել վանական դպրոցի գոյության մասին: Հովհաննես գրչի Հռոմոսում գրված 1181 թ. հիշատակարանում նշվում է. «Գրեցաւ աստուածային եւ կենարար Աւետարանս ի թուիս Հայոց ի ՈԼ (1181) **ի տիեզերահռչակ վանս Հռոմվմոսի** ընդ հովանեաւ Սուրբ Յովաննիսի, ի հայրապետութեան տեառն Բարսղի եւ առաջնորդութեան **ուխտիս Խաչատրոյ եւ ի հոգևոր տեսչութեան Կարապետի ծերացելոյ իմաստիւք...**»³³⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Հռոմոսի վանքում այդ շրջանում առաջնորդ վանահորից բացի, եղել է հոգևոր տեսչությունը վարող գիտնական հոգևորական: Հիշատակարանի շարունակության մեջ Հովհաննեսն իր ավագ եղբորը՝ Հռոմոսի միաբան Վարդանին կոչում է ուսուցիչ: Մոտավորապես նույն շրջանում վանքում ձեռագիր ընդօրինակած Մխիթար Անեցին էլ իրեն կոչում է վանքի աշակերտ³³⁷: Սրանք գրեթե ուղղակի վկայություններ են Հռոմոսի վանական դպրոցի գոյության մասին:

Հարկ է նշել, որ 12-րդ դարի վերջը և 13-րդ դարի առաջին տասնամյակները Հռոմոսի գրչատան բուռն ծաղկման շրջանն են: Ընդհանրապես, Անիի շրջանից ամենից մեծ թվով ձեռագրեր պահպանվել են Հռոմոսի վանքից և

³³⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 106:

³³⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 233:

³³⁷ Հռոմոսում Սամվել անեցու ժամանակագրություն ընդօրինակած Մխիթար Անեցին հավանաբար նույնանուն պատմիչն է (Տե՛ս Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 57-58):

այդ շրջանից: Հովհաննես գրչից բացի հայտնի էր հատկապես Իգնատիոսը, որն իր արվեստին փայլուն կերպով տիրապետող գրիչ-մանրանկարիչ էր (գուն. նկ. 46-48): Նա որքան տաղանդավոր էր որպես նկարիչ, նույնքան էլ շնորհաշատ գրիչ էր: Իգնատիոսի հստակ, համաչափ և վայելչագեղ երկաթագիրն իսկույն առանձնանում է ժամանակի բազմաթիվ այլ գրիչների ձեռագրերից: Նրա պատկերազարդած մատյաններից նշանավոր են հատկապես 1232 թ. «Բագնայրի Ավետարանը» (Մատենադարան, ձեռ. 1519), և 1236 թ. «Խժկոնքի Ավետարանը» (Նոր Զուղա, ձեռ. 36)³³⁸: Երկրորդում Իգնատիոսը պատկերել է ստացող ամուսինների դիմանկարը՝ իրենց բնորոշ անիական տարազով (գուն. նկ. 47):

1174 թվականից պահպանվել է Պետրոս երեցի և նրա՝ ազատների դասին պատկանող եղբորորդիներ Հուսիկի ու Սիմեոնի նվիրատվական արձանագրությունը, որով վանքին են նվիրել Փարպիում (Արագածոտն գավառ) գտնվող իրենց այգին և դրա դիմաց Խաչատուր վանահորից ստացել տարեկան չորս օր պատարագ: Ուշագրավ է, որ նվիրագրում նշվում է, թե այգին տրվում է վանքի բոլոր եկեղեցիներին՝ «... ի ս(ուր)բ եկեղեցիքս Հոռոմոսի վանացս»³³⁹: Մինչև 20-րդ դ. սկզբները մեծ Ս. Հովհաննես եկեղեցու արևմտյան կողմում պահպանված է եղել վանքի Հովհաննես անունով տնտեսի տապալանաբարը (1180)³⁴⁰:

1195 թ. Պետրոս վանահոր արձանագրությունը կարևոր տեղեկություններ է պարունակում: Նախ այն սկսվում է հետևյալ խոսքերով՝ «**Ի թւ. ՈՒՍԳ (1195) յառաջին ամի կաթողիկոսութեան տեառն Բարսղի...**»³⁴¹, որտեղից երևում է, որ Անիի եպիսկոպոս Բարսեղ Բ Անեցին 1195-ին Անիում կաթողիկոս է հռչակվել (այս մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս ստորև «Հասանյան-Ապիրատյանները և 12-րդ դարի որոշ դեպքեր» բաժնում): Պետրոս վանահոր բուն արձանագրությունը վերաբերում է վանքի մահացած միաբանների համար մատուցվող պատարագների թվին՝ ըստ նրանց ունեցած աստիճանի: Նման արձանագրություններ կան նաև Անիի մերձակա մյուս վանքերում՝ Բագնայրում (1215 թ.) և Արջո Առինում (13-րդ դ. սկիզբ)³⁴², բայց դրանցում

³³⁸ Իգնատիոսի և նշված ձեռագրերի մասին տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Գրիչ և մանրանկարիչ Իգնատիոս Հոռոմոսցի, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1982, № 1, էջ 121-133, Կ. Մաթևոսյան, Չորս խորան «Բագնայրի Ավետարանից», ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1985, № 10, էջ 93-97:

³³⁹ Horomos monastery, p. 429.

³⁴⁰ Horomos monastery, p. 411.

³⁴¹ Horomos monastery, p. 436.

³⁴² Ն. Սարգիսեան, 1964, էջ 183, 191:

կան որոշ տարբերություններ: Հռոմոսի վանահայրը հետևյալ կարգն է սահմանում. «Եթե որ ի ս(ուր)ք միաբանացս փոխի ի Ք(րիստո)ս պատարագ մատուցուք՝ հաւրն՝ Դ (4) Իս (քառասունք), երիցուն՝ Գ (3) Իս (քառասունք), հաբեղային՝ Գ (3) Իս (քառասունք)...»³⁴³:

Պետրոս վանահոր 1195 թ. արձանագրությունն արժեքավոր է նաև այն տեղեկության շնորհիվ, ըստ որի այդ ժամանակ վանքը գտնվել է Գրիգորի, Սմբատի և նրանց եղբայրների «տերության» մեջ («...ի տէրութեան վանացս Գրիգորոյ և Սմպատա և եղբարց իւրեանց...»): Ինչպես երևում է մի քանի այլ վիմագրերից, վանքի ու վանական տնտեսության կառավարման մեջ նրանք նշանակալից դեր են ունեցել: Վերջիններս նշվում են նաև Հռոմոսի 1198 թ. արձանագրության մեջ, երբ Անին ու շրջակայքն անցել էին Չաքարյաններին, միայն թե այնտեղ Գրիգորը կոչվում է «Գրիգոր հեճուպ», այսինքն՝ սենեկապետի պաշտոն ուներ հավանաբար հենց Չաքարյանների մոտ: 1198 թ. վանահայր Մխիթարը արձանագրությամբ նշում է, որ Սարգիս կրոնավորի ու վանքի մյուս միաբանների օգնությամբ, մեծ ծախսով ու աշխատանքով վանք է հասցրել «Ականց ջուրը», որը մինչ այդ փորձել են անել թագավորները, բայց չեն հասցրել գլուխ բերել: Արձանագրությունը գրվել է, երբ Անին նոր էր անցել էր Չաքարե և Իվանե Չաքարյանների ձեռքը, և նրանում զգացվում է ժամանակի շունչը՝ «Եղև այս ի հայրապետութեան Տ(եառ)ն Բարսղի եւ ի տէրութեան վանացս Ք(րիստո)սասէր պատրոնացս Գրիգոր հեճուպին եւ Սմպատա եւ եղբարց իւրեանց եւ ի տէրութեան քաղաքիս եւ բոլոր երկրիս Մեծ Հայոց Ք(րիստոս)ի մեծ զաւրականացս Չաքարէի եւ Իւանէի, որոց հովանի լիցի Ս(ուր)ք Երրորդութիւն»³⁴⁴:

Երրորդ անգամ այս նույն հովանավորները և Իշխանը հիշատակվում են վանքի 1227 թ. վիմագրում³⁴⁵: Գրիգոր հեջուքի ընտանիքի մասին հավելյալ տեղեկություն ենք ստանում 1201 թ. մի արձանագրությունից³⁴⁶: Վանահայր Անդրեասի ժամանակ, 1215 թ. արձանագրության մեջ վանքի հովանավորներ Գրիգորի և Սմբատի անունների հետ հիշվում է նաև Վահրամը՝ «Ի հայրապետութեան տ(է)ր Սարգսի եւ ի տէրութեան վանացս Գրիգորոյ, Սմբատա, Վահրամա (եւ) եղբարց իւրեանց...»³⁴⁷:

³⁴³ Horomos monastery, p. 436-437.

³⁴⁴ Horomos monastery, p. 430-431.

³⁴⁵ «Ես՝ Հեճուպ Գրիգոր եւ Սմբատ և Իշխանս հաստատեցաք ի մեր սեփական ուխտս, որ ոչ պատրոն եւ ոչ ճորտ ի վանքս աղունձ աղան, եթե որ զգիրս գայս՝ պատրոն կամ հայր, լուծանէ՝ նզովի յԱ(ստուծոյ) եւ յամենայն սրբոց» (Horomos monastery, p. 418):

³⁴⁶ «Ես՝ Գրիգոր, որդի Հասանայ, որդոյ Իշխանին, ետու զիմ գանձագին գեւղն՝ գերդս, ի մեր սեփական ուխտս, ի տիեզերահոյակ վանքս վասն արևշատութեան որդւոյ իմոյ Ամիր Հասանա եւ վասն յիշատակի հոգւոյ իմոյ եւ ամուսնոյ իմոյ Խաթունին...» (Horomos monastery, p. 421):

³⁴⁷ Horomos monastery, p. 470.

Վերջապես վանքի այս երկարակյաց պարոնի՝ Գրիգոր հեջուրի ու վերը նշված Իշխանի մասին տեղեկություն ենք քաղում 1228 թ. մեծ արձանագրությունից, որի սկզբում նշվում է. «Այս մեր գիր յիշատակի է՝ հենույ Գրիգորոյ, որդո Հասանա եւ եղբայրորդեաց իմոց, եւ Իշխանիս, որդո Քրդին եւ եղբայրորդեաց իմոց, տերանց ս(ուր)բ ուխտիս վանացս Հոռոմոսի»³⁴⁸: Արձանագրության շարունակության մեջ շատ խիստ տոնով նշվում է, որ եթե վանքի պարոններից մեկը (տղամարդ կամ կին) կաշառքով վանահայր նշանակի, կամ եթե վանահայրը և «այլ գործաւորք» հայտնի կամ ծածուկ կաշառք տան, եթե վանահայրը վանքի եկամուտը վանառի կամ թաքցնի, այդպիսիները պետք է նգովյալ լինեն: Ինչպես երևում է, Անիի տնտեսական վերելքին զուգահեռ, դրամաիրային հարաբերությունների խորացման և փողի դերի մեծացման պայմաններում բարքերի որոշակի անկում է տեղի ունեցել նաև եկեղեցական ասպարեզում (այդ մասին բազմաթիվ այլ վկայություններ կան) և անգամ այդքան հին ավանդներ ունեցող Հոռոմոսի վանքում, որի կանխմանն է ուղղված Գրիգոր հեջուրի և Իշխանի այս արձանագրությունը: Վերջիններս, ենթադրաբար, եղբորորդիներ էին, որոնց տոհմաժառը կազմելու մի փորձ է կատարել Ժ-Մ. Թիերին³⁴⁹:

13-րդ դարի արձանագրությունները Հոռոմոսի վիմագրական ժառանգության մեջ ամենից մեծաթիվն են: Դրանք կարելի է երկու մասի բաժանել՝ դարասկզբին՝ Անիի երկրորդ խոշոր ծաղկման և Չաքարյանների տիրապետության շրջանում գրվածները և 1236 թ. մոնղոլների կողմից Անիի գրավումից հետո եղածները: Այս շրջանի Հոռոմոսի աղբյուրներում նշված վանահայրերն են Մխիթարը՝ հիշատակված 1198-1211թթ., Անդրեասը՝ 1215 թ., Գրիգորը (Գրիգորիս)՝ 1218 թ., Ամիր Երկաթի որդի Բարսեղ արքեպիսկոպոսը՝ 1229-1253 թթ. և Հովսեփը՝ 1269 թ.: Նրանցից Բարսեղը 1239 թվականին հիշվում է նաև որպես Անիի եպիսկոպոս³⁵⁰:

Դարասկզբի արձանագրություններից մեկը գրված է 1206 թ.՝ Անիի տիրոջ՝ Չաքարիա ամիրսպասալարի անունից, որտեղ ասվում է, որ նա քանդել է տվել Հոռոմոսի վանքին պատկանող ջրի վրա ապօրինաբար կառուցված մի ջրաղաց և ջուրը (ջրօգտագործումը) վերադարձրել վանքին³⁵¹:

³⁴⁸ Horomos monastery, p. 444.

³⁴⁹ A. Baladian, and J.-M. Thierry, p. 208. Ըստ այս տոհմաժառի՝ այն ծագում է նախնի Իշխանից, որի որդիներն են Հասանը և Քուրդը: Հասանն ունի երեք որդի՝ Գրիգոր հեջուր, Սմբատ և Վահրամ: Հոռոմոսի 1234 թ. մի արձանագրություն թույլ է տալիս ասելու, որ Քրդի և Խորիշահի որդիներն են եղել Իշխանը և Սմբատը (կինը՝ Չմրուխտ խաթուն):

³⁵⁰ Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 107:

³⁵¹ Horomos monastery, p. 432.

13-րդ դարի արձանագրությունները մեծ մասամբ նվիրատվական բնույթ ունեն: Որպես կանոն, նվիրագրերի վերջում նշվում է, թե նվիրատուն ու նրա մերձավորները որքան պատարագ են ստանում: Այս կարգի վիճաքերում պահպանվել են բազմաթիվ տեղագրական նշումներ, որոնց մեջ առանձնա-նում են Անիին վերաբերողները՝ փողոցների անուններ, խանութ-արհեստա-նոց կրպակների (կուղպակ) գտնվելու վայրեր և այլն: Համառոտ ներկայա-ցենք դրանց մի մասի պարունակած հիմնական տեղեկությունները:

1201 թ. Անիի նշանավոր մեծահարուստ Տիգրան Հոռոմոսը նշելով, որ երկ-րի տերը՝ Չաքարիան իր պարոնն է, միաբանվել է վանքին («Ես Տիգրան... հա-ւատարիմ իմ պարոնին՝ Չաքարիաի, միաբանեցա ս(ուր)բ ուխտիս») և նվիրել է Անիի պարսպակից Գայլիձորում (Գլիձոր) իր կառուցած ջրաղացը: Նույն թվականին Խաչեղբայրն ու իր որդի Ավետիսը Հոռոմոսին նվիրել են իրենց սեփական «Մարանց մարգ» կոչվող հողամասը: Հետաքրքրական է, որ ավելի ուշ՝ 1249 թ. Ավետիսը մի Ավետարան է նվիրել Հոռոմոսի վանքին, հիշատա-կարանում նշում է նաև հոր անունը (ՄՄ 7635)³⁵²:

Չաքարյանների շրջանում Անիի Գրիգոր Ա եպիսկոպոսը, որ հիշատակ-վում է 1213-1233 թթ., Անդրեաս վանահոր ժամանակ որպես Հոռոմոսի վանքի սեփականություն է հաստատել Ակնացը և Ծավթաին, ինչպես և Ադրնազյուղի համայնքը («գԱդրնագեղի գժողովրդութիւնն»)³⁵³:

1217 թ. մի արձանագրություն սկսվում է հետևյալ հետաքրքրական ձևա-կերպմամբ՝ «Ես՝ Խովանդ Ամիր Սուլտանս **վասն իմ արեւոյս եւ իմ որ-դեացն**, ետու մարգ յԱստեղանի՝ յայնկոյս գետոյն»³⁵⁴: Սա մինչև օրս հայերի մեջ կիրառվող «իմ արև» կամ ինչ-որ մեկի «արև» շատ հին ծագմամբ արտա-հայտության միջնադարյան ուշագրավ վկայություն է: Արձանագրության շա-րունակության մեջ հիշվում են մի շարք նվիրատուներ՝ Սուրհավր, որ տվել է Ծարականց մարգը, Սմբատը՝ Մարանց մարգի կեսը, Թադեոսի որդի Հով-հանները՝ «գջադացն ի Գլիձորին, գմիջի ակն», որոնք հետո հուղարկավորվել են Հոռոմոսի վանքում:

1218 թ. Գրիգորիս վանահոր ժամանակ Վարդեանց տոհմից Վարդանիժը նվիրել է Անիում «ի Վերի փողոցին» գտնվող իր գնած կուղպակը և նրա ներքևում եղած նկուղ-գինետունը («տակառք»)³⁵⁵:

³⁵² Հիշատակարանում նշված է. «Աւետարանս Հոռոմոսի վանից Սուրբ Յովանիսի է աւան-դեալ ի մեղապարտ ծերոյս յԱւետեացս, որոյոյ Խաչեղբայրն...» (Հայերեն ձեռագրերի հի-շատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 252):

³⁵³ Horomos monastery, p. 442.

³⁵⁴ Horomos monastery, p. 438.

³⁵⁵ Horomos monastery, p. 443.

1229 թ. Ամիր Երկաթի որդի Բարսեղի վանահայրության ժամանակ Հոռոմոսին ձիթհանք է նվիրել Տաշիր Ձորագետի Կյուրիկե Բ (1145-1170) թագավորի թոռ և Դավթի որդի Վասակը: Վիմագրից երևում է, որ նվիրատուն այդ ձիթհանքը գնել է հենց Հոռոմոսի վանքից ու նվիրել Ս. Հովհաննես եկեղեցուն, որի դիմաց ստացել է այդ եկեղեցու բոլոր խորաններում Վարդանանց տոնին մատուցվող պատարագները³⁵⁶: Այն, որ միևնույն վանական համալիրի մեջ նվիրաբերումը կարող էր տրվել մեկ առանձին եկեղեցու և անգամ ժամատան, երևում է նույն 1229 թ. Հոռոմոսում ժամատուն-գրատուն կառուցած Վաչե Վաչուտյանի ու նրա կնոջ վիմագրից, որտեղ նրանք նշում են, թե Օշականում գտնվող մի այգի են նվիրում հենց այդ հաստատության հոգաժողության համար. «Ո՜ՀԸ (1329) շնորհիւն Բրիստոի, ես՝ Վաչե որդի Սարգսի եւ ամուսին իմ Մամախաթուն դուստր Ապուսերիին շինեցաք զնշաբարատունս ի վանքս Հոռոմոսի յառաջնորդութեան Տեառն Բարսղի որդո Ամիր Երկաթայ եւ **տվաք ընծա գրատա[ն]... զմեր գանձագին այգին ի յԱւշական...**»³⁵⁷: Ի դեպ, այդպիսի իրողություն տեսնում ենք նաև Սանահինի վանքի գրատան արձանագրություններում³⁵⁸: Հետաքրքիր է, որ Հոռոմոսում այգի է նվիրվել նաև վանքի հյուրատանը³⁵⁹:

1234 թ. Բրդի որդի Սմբատի այրին՝ Չմրուխտ Խաթունը, Հոռոմոսին նվիրել է Կամրջի ձորի (հավանաբար Ախուրյանի ձորի կամրջամերջ հատվածն է) Աբելենց ակ կոչվող ջրաղացը³⁶⁰:

Մինչմոնղոլական շրջանին պետք է վերագրել նաև Շերանիկի անթվական նվիրատվական արձանագրությունը: Նա իր մասին գրում է՝ «Ես՝ **Շերանիկս զաւրացա ի զինուորութեան...**»³⁶¹, նշում, որ նվիրել է Ծմակի իր գանձագին այգին: Կնոջ անունն է Մարիամ: Հավանաբար նրանց որդին է Ալանը՝ «որդի Շերանկանն», որը 1231 թ. կնոջ՝ Ասուշահի հետ նվիրել է Գողենց գյու-

³⁵⁶ «...եւ՝ Վասակ որդի Դավթի թոռն Կիւրիկէի արքայի, տէր Նորբերդի, խոստովանող Բրիստոսի-միաբանեցա սուրբ ուխտիս եւ ետու ի Սուրբ Յովանէս ընծայ զիմ գանձագին ձիթահանքն, որ ի վանացս զնեցի վճռամբ եւ ամենայն ամրութեամբ յառաջնորդութեան Տեառն Բարսղի որդոյ Ամիր Երկաթայ եւ փոխարէն ինձ հատուցին գտան Սրբոց Վարդանանց յամէն ամի բոլոր յեկեղեցիսս զպատարագն որչափ ես կենդանի եմ Վարիամայ եւ Թամարին առնեն եւ յետ վախճանին իմոյ ինձ, արդ կատարիչք գրիս աւրինին ի Բրիստոսէ...» (Horomos monastery, p. 446):

³⁵⁷ Horomos monastery, p. 475:

³⁵⁸ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957, էջ 156, 162-163:

³⁵⁹ «Ես Բարդղղիմէոս արեղա Փարբեցի ետու զիմ գանձագին այգին, որ ի Փարբի է՝ ի վանացս, ի հիւրատունս, եւ նոքա հատուց(ին) ինձ պատարագ ի տարին աւր մի» (Horomos monastery, p. 427):

³⁶⁰ Horomos monastery, p. 448:

³⁶¹ Horomos monastery, p. 452:

դի կես դանգը³⁶² (դանգը ամբողջն է՝ բաժանված 6 մասի): Վերջինիս արձանագրությանը հաջորդում են նույն 1231 թ. ևս երկու նվիրագրեր. Վահրամ Լոռեցու որդի Խոսրովն ու կինը՝ Շուշիկը տվել են Զարհատ գյուղի իրենց բաժինը³⁶³, Մուկատի որդի Կազերն իր մոր՝ Մամիկի հետ տվել են երկու տուն³⁶⁴:

Մոնղոլների 1236 թ. կործանարար ներխուժումից հետո՝ 1245 թ. Ալուզի որդի Խեոտենեկը և նրա կին Մարջանը վանքին նվիրել են ոմն Իշխանի կողմից իրենց տրված «գթեզանո շամբն, որ գետն ի մեջն կու անցանե...»³⁶⁵: Մեկ տարի անց՝ 1246-ին, Աշոտ Դսեղեցին (Գևորգի որդին, Աշոտի թոռը), ինչպես ինքն է գրում՝ **«ի նեղ եւ ի չար ժամանակիս, յետ կործանման տաթարին, մինչ էր վանքս ի նեղութեան»**, նվիրել է մի Ավետարան և ընտանի կեդանիներ (4 եգ, 3 կով, 4 էշ, 2 ձի), որի դիմաց Բարսեղ արքեպիսկոպոսն ու Սարգիս վարդապետը գրում են, որ Աշոտին վանքի պատրոններից մեկն են համարել՝ «ընգալաք գնա իբրև գմի ի պատրոնաց մերոց»³⁶⁶:

Հոռոմոսի վանքի՝ մոնղոլներից կրած վնասի մասին մեկ այլ վկայություն ենք գտնում 1251 թ. Առյուծ Հոգևորյանցի և նրա կին Սեդայի արձանագրության մեջ: Այստեղ ասվում է, որ նրանք վերականգնել են վանք եկող ջուրը՝ **«որ տաթարովս խուպանեալ էր»**, նաև նվիրաբերել կուղպակ Անիում՝ «որ ի Կաշկակարոցին»³⁶⁷: Նույն թվականին Յիսկ մականունով Հովհաննեսն իր արձանագրության մեջ փաստում է՝ **«յետ աւիրման տաթարիս վանացս ջաղացանիս աւեր եւ գրաւական էր...»**, ապա նշում, որ 40 դահեկանով գրավից ազատել է ջրաղացը, նաև վանքին նվիրել իր գրել տված մի ձեռագիր՝ «Մարտիրոսոյ»³⁶⁸ (Հայսմավուրք):

Այս չորս վիմագրերը պատկերացում են տալիս մոնղոլների գործած ավերածությունների ծավալի մասին: Ընդհանրապես, հանրահայտ է նրանց դաժանությունն ամեն տարիքի ու սեռի մարդկանց նկատմամբ, սակայն այս մի վանքի օրինակով, կարելի է պատկերացում կազմել նաև տնտեսական կառույցների ավերման և կենսական պայմանների համընդհանուր անկման մասին:

Թվարկենք այս շրջանի ևս մի քանի նվիրագրեր: 1247 թ. Սմբատի որդի Աղադովեսը վանքին տուն և հող է նվիրել («ի Դարսպարի գԳիշկոյն տունն

³⁶² Horomos monastery, p. 424:

³⁶³ Horomos monastery, p. 425:

³⁶⁴ Նույն տեղում:

³⁶⁵ Horomos monastery, p. 434:

³⁶⁶ Horomos monastery, p. 450:

³⁶⁷ Horomos monastery, p. 461-462:

³⁶⁸ Horomos monastery, p. 463:

իւր հողովն...»)³⁶⁹: 1250-ին Հռոմոսին նվիրատվություն է կատարել Սանահինի վանքի առաջնորդ Ավետիս վարդապետը՝ «ազգաւ ի մայրաքաղաքէս Անո» (չի նշվում, թե ինչ է տվել)³⁷⁰:

1253-ին Ապրկանի որդի Հովհաննես Արքաունը և նրա կինը («ես՝ Յոհաննես Արքաուն որդի Ապրկան եւ ամուսին իմ Մուլուքան») տվել են իրենց գնած երկու տունը, «որ Ակուրնաց կոչի», նաև ցորեն և դրամ՝ ձերթի համար³⁷¹: Արքաուն մականունը վկայում է, որ այս Հովհաննեսը սերտ առնչություն է ունեցել մոնղոլների հետ³⁷²:

1266 թ. Ղազարի որդի Ալեքսը գնել է կուղպակ Անիի «Ծռագուկակին»³⁷³ և նվիրել վանքին: 1269 թ. Շարապշահի դուստր Թալիկ թագուհին³⁷⁴ Հռոմոսին նվիրել է Անիի Դվինի դռան մոտ գտնվող ջրաղացի «Աբելի ակ» կոչվող մասը, որը նրա որդի Հազարպեկը գրավի դիմաց վերցրել էր ոմն Գարեգինից, նաև հավելյալ ծախսեր արել (ընդհանուր՝ 1500 արծաթ դրամ)³⁷⁵:

1273 թ. Չաքարիա հեքիմի (բժիշկ) որդի Արիասան հեքիմը (պապի անունը՝ Բիսասան) նվիրել է «յԱպրնուց ձորի» իր ջրաղացի չորս բաժինը³⁷⁶:

Հարուստ քաղաքացիության ներկայացուցիչներ Ուքան Քարիմատինը, նրա եղբայր Պապքան Վախրատինը և վերջինիս կին Դապտա Խաթունը (Սարգիս Արքաունի դուստրը), որոնք 1271 թ. ձեռք են բերել և հիմնադրվել վերաշինել Անիի և Հռոմոսի վանքի միջև գտնվող՝ Ախուրյան գետի ափամերձ Կարմիր վանքը, 1274 թ. Հռոմոսին բազմաթիվ նվիրատվություններ են կատարել, այդ թվում՝ մի այգի Թալինում, եկեղեցական սպասք և այլն³⁷⁷:

Հռոմոսի 1280 թ. մեկ այլ վիճագիր, կարծում ենք, բացառիկ տեղեկություն է պարունակում հայտնի Տիգրան Հոնենցի ժառանգների մասին: Գավ-

³⁶⁹ Horomos monastery, p. 420:

³⁷⁰ Horomos monastery, p. 451:

³⁷¹ Horomos monastery, p. 464:

³⁷² Այս մասին տե՛ս Ն. Մառ, «Արքաուն» քրիստոնյաների մոնղոլներն անվանումը հայ քաղկեղոնականների խնդրի առնչությամբ, Երևան, 2016:

³⁷³ Horomos monastery, p. 467:

³⁷⁴ Շարապշահի և Թագուհու դուստր Թալիկ թագուհին (հավանաբար կապ են ունեցել Կյուրիկյան թագավորական տոհմի հետ) բազմիցս հիշվում է Բազմայրի վանքի արձանագրություններում: Նա եղել է Չաքարյանների քեռորդի Խոռասի անդրանիկ որդի Սասնայի կինը, սակայն 1232 թ. արդեն այրիացել էր: Որոշ ժամանակ անց ամուսնացել է ոմն Գրիգորի հետ, որից ունեցած որդին պիտի լինի Հազարպեկը (տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, 2010, էջ 81-90):

³⁷⁵ Horomos monastery, p. 468:

³⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 434:

³⁷⁷ Horomos monastery, p. 467: Ուքան Քարիմատինի, Պապքան Վախրատինի և Դապտա Խաթունի մասին հանգամանորեն տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, ԺԳ դարի վիճագրական որոշ տվյալներ անեցիների մասին, Տոնագիր գիտական ժողովածու Լևոն Տեր-Պետրոսյանի 75-ամյակի առիթով, Երևան, 2021, էջ 136-143:

թի հյուսիսային որմին վիմագիրը վկայում է. «ԶԻԹ (1280) կամաւն Ա(ստու-
ծոյ) ես՝ Մամբան դուստր՝ Աբասլաին, թոռն Տիգրանայ ետու զիմ հայրենի
բաժինք գեղն՝ զԾոխքագոմն ի ս(ուր)ք Յովանէսի, յիշատակ ինձ եւ որդոյ իմոյ
Սարգսի...»³⁷⁸ (այս մասին տե՛ս ստորև «Քաղաքային տոհմեր և գերդաս-
տաններ» բաժնում):

1281 թ. Ռատի որդի Մկրտիչ արեղան և նրա հոգևոր եղբայր Գրիգոր քա-
հանան վանքի համար հնձաններ են կառուցել Արուճում ու Փարպիում և նոր
այգի տնկել՝ «...շինեցաք վերստին զընծնանանին յԱրուճ եւ ի Փարպի եւ ար-
կաք նորք...»³⁷⁹:

Մեծ թիվ են կազմում նաև 13-րդ դարի անթվական արձանագրություն-
ները: Դրանցում նշվում են բազմազան նվիրատվություններ: Վիմագրերից
մեկում Աստվածատուրի որդի Առյուծը նշում է Անիի «Բուն փողոցում» իր
գնած ու վերաշինած և վանքին տված կուղպակի մասին³⁸⁰: Անթվական ար-
ձանագրություններից մեկում թվարկվում է Անիում գտնվող և վանքի սեփա-
կանությունը հանդիսացող անշարժ գույքը («Հոռովմոսին վանացս հայրենիք,
որ ի քաղաքին այս են...»): Հոռովմոսի միաբան Գեորգ ծեր երեցը տվել է իր
հայրենի տները, որ Կարուց դռան մոտ էին և Ս. Ստեփանոս եկեղեցու դի-
մաց³⁸¹, Գյուտիկ կրոնավորը տվել է քարափի մոտ գտնվող իր հայրենի տունը,
ոմն Վահրամ (Վարհամ) տվել է կուղպակ քաղաքի Դարբնո փողոցում՝ Ս.
Գրիգոր եկեղեցու մոտ, Աբրահամը նվիրել է բերդի դիմաց գտնվող պարտեզ,
Սապի անունով մեկն իր հայրենի տները՝ Իգաձորի դռան մոտ՝ որպես «վա-
նացս ասպնջականոց» (հյուրատուն)³⁸²:

Մեկ այլ արձանագրության մեջ նշվում են Հոռովմոսին պատկանող Արու-
ճում գտնվող փոքր այգիները՝ «Ի յԱրուճ փոքր այգիքն են վանացս՝ Եկեղեց-
պանին, Քաւշուտին, Լապստակայն, Հանկանն, Առեւծկանն, Աղպետեալցն,
Թուխայրեանցն, Խաչեղբաւրն եւ պատարագի Քրիստոս յանուն սոցա ի Խա-
չին ութաւրէքն՝ Ի (20)»³⁸³: Այստեղ հետաքրքիր է, որ այգիները կոչված են
դրանց տերերի անուններով, որոնք և ստանալու էին նվիրատվության դիմաց
նախատեսված 20 պատարագը:

³⁷⁸ Horomos monastery, p. 469:

³⁷⁹ Horomos monastery, p. 465: «Նորք» տվյալ դեպքում նշանակում է նորատունկ այգի:

³⁸⁰ Horomos monastery, p. 453:

³⁸¹ Այս արձանագրության շնորհիվ հնարավոր է դարձել ճշտել Անիի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու
տեղը, որը հիշվում է նաև այլ աղբյուրներում (Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 342-344):

³⁸² Horomos monastery, p. 457.

³⁸³ Horomos monastery, p. 455: Արուճի բազմաթիվ այլ այգիներ իրենց հատուկ անուններով հի-
շատակվում են Անիի, Հառիճի, Լմբատավանքի արձանագրություններում:

13-րդ դարը Հոռոմոսում եղել է նաև շինարարության շրջան: Մասնավորապես բարձրադիր Ս. Հովհաննես եկեղեցու և գավիթի հարավային կողմում ձևավորվել է մի ամբողջ համալիր՝ եկեղեցուն կից Խութբու Խաթունն իր մոր Ռուզուքանի համար կառուցել է դամբարան, որի երկրորդ հարկում միմյանց կից երեք մատուռներ են: Հարավից սրանց պատակից է Վահրամ Հեջուրի դուստր Խաթունի կառուցած մատուռը (բոլորը՝ 13-րդ դարի 10-20-ական թվականներ): 1229-ին Չաքարյանների ստորակա Վաչե Վաչուտյանն ու նրա կին Մամախաթունը այս մատուռներից արևմուտք կառուցել են քառակուսի հատակագծով մեծ շենք, որն արձանագրության սկզբում կոչում են նշխարատուն, իսկ շարունակության մեջ՝ գրատուն: 1277-ին այս մասում Առյուծ Հոգևորյանցը և նրա կին Սեդան կառուցել են մեկ այլ նշխարատուն՝ կից գավիթով: Վերջինիս վիմագրում նշվում է ճարտարապետի կամ կառուցող վարպետի անունը՝ «...**վարպետ Ֆրերս՝ Կարնո քաղաքացի**»³⁸⁴: Ի դեպ, այստեղ «վարպետ» բառի մեզ հայտնի ամենավաղ վկայությունն է վիմագրության մեջ (նկ. 33):

Վերոնշյալ շինարարական իրադործումների մասին են վկայում համապատասխան վիմագիր արձանագրությունները, որոնցով նշվում են նաև գանազան նվիրատվությունների մասին:

Նկ. 33. Վարպետ Ֆրերի հիշատակությամբ վիմագիրը Հոռոմոսում
(լուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013)

³⁸⁴ Horomos monastery, p. 478:

Հոռոմոսը 14-20-րդ դարերում

Ինչպես տեսանք, Հոռոմոսի վանքը սերտորեն կապված էր Անիի հետ, սակայն հետաքրքրական է, որ վանքը գործել է անգամ Անիի ամայացումից հետո՝ ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի վերջերը: Հայտնի է, որ քաղաքը կենսունակությունը պահպանել է մինչև 14-րդ դարի կեսերը, որի մասին վկայում են մի քանի վիմագրեր և հիշատակարաններ: Այդ շրջանում Հոռոմոսի վանքի մասին նյութերը սակավ են: Դրանցից հիմնականը 1336 թ. Չաքարյան Վահրամ աթաբեկի (Շահնշահ Ա-ի թոռան) արձանագրությունն է՝ գրված Ստեփանոսի վանահայրության ժամանակ, որով նա վերատին վավերացնում է իր նախնիների կողմից վանքին տրված նվիրատվությունները և ավելացնում նորերը³⁸⁵: Սա վկայում է այդ շրջանում Հոռոմոսի ունեցած համեմատաբար կայուն տնտեսական վիճակի մասին: Վանահայր Ստեփանոսի անունը պահպանվել է նաև Հոռոմոսին ընծայված մի ձեռագրի արծաթյա կազմի 1347 թ. արձանագրության մեջ³⁸⁶ (նկ. 34):

Նկ. 34. 1347 թ. ձեռագրի արծաթյա կազմը, ոսկերիչ-կազմարար Գրիգոր (Էրմիկյաժ, Արևելք - 834)

Հոռոմոսի մասին նախորդ ուսումնասիրողները 14-րդ դարի 30-ական թվականներից մինչև 1685 թվականն ընկած ժամանակահատվածը սովորաբար համարել են վանքի պատմության անհայտ շրջան: Ինչպես Լեոն է գրում. «Հոռոմոսի կյանքը ներկայացնող արձանագրությունները ընդհատվում են 1336 թվականին... այնուհետև սև անհայտություն է գալիս հռչակավոր վանքի վրա...»³⁸⁷: Իսկ Թ. Թորամանյանը նշում է. «1336 թվականն հետո 349 տարի վանքին վիճակը անստույգ է, եթե բոլորովին ամայացած չէր, գոնե ան-

³⁸⁵ Նվիրաբերված տարածքները ներկայացվում են հետևյալ կերպ. «գԳանձայհանքն ու գՁողբայ գոմն իրենց հանդայվարաւքն հողով եւ ջրով ու Դ (4) կորբարովն՝ արեւելից դէին մեծ շահընձէն Մաթթարոյ արեւմտից դէին ջրհորն հիւսոյ դէին խայշով փարախն հարավոյ դէին Աբեղին ջրդիրն», Horomos monastery, p. 415:

³⁸⁶ Արձանագրության մեջ Հոռոմոսի վանահորից բացի հիշվում են նաև կազմարար, հավանաբար անեցի որկերիչ Գրիգորը, Սարգիս կրոնավորը և Սաղունյան իշխանական տնից Մանկասարը:

³⁸⁷ Լեոն, 1963, էջ 122:

տերունչ վիճակի մատնված էր մինչև 1685 թվականը, երբ Դանիել վարդապետ նորոգեր և վերստին շենացուցեր է»³⁸⁸: Հիշյալ երեքուկես դարը վանքի համար անհայտության ժամանակ է համարում նաև Ժ-Մ. Թիերին³⁸⁹:

Հիշյալ ժամանակաշրջանի կարծեցյալ «անհայտությունը» մեծապես լցնում են Հոռոմոսում գրված կամ վանքին նվիրված (այստեղ պահված) ձեռագիր մատյանների հիշատակարանները և մի քանի այլ նյութեր: Դրանցում հիշատակվում են վանահայրերի անուններ, վանքի պատմության համար կարևորություն ունեցող այլ փաստեր:

Ինչպես Հայոց միջնադարյան այլ վանքերում, այնպես էլ Հոռոմոսում եկեղեցիների պատերին կան ուխտավորների խաչաքանդակներ, որոնց մոտ երբեմն լինում են նաև փոքր վիմագրեր՝ թվականով: Հոռոմոսում նման մի խաչաքանդակի կողքին նշված է 1447 թվականը՝ «ՊՂԶ (1447), յիշատակ է Դրմզին»³⁹⁰:

1459 թ. Աստվածատուր եպիսկոպոսը Հոռոմոսին ընծայած Ճաշոցում հիշատակարան է գրել. «Արդ ես՝ Աստուածատուր եպիսկոպոս շնորհեցի գտուրք գիրքս Հոռոմոսի վանաց դրանն, Սուրբ Յովանիսի և Սուրբ Աստուածածինն դրանցն, յիշատակ ինձ և ծնօղացն իմոց... և մի՛ իշխեսցի հեռացուցանել ի դրանն սուրբ ուխտին գողանալով կամ ծախելով կամ գրաւելով...»³⁹¹: Հետաքրքրական է, որ այստեղ առաջին անգամ Հոռոմոսի վանքում նշվում է նաև Ս. Աստվածածին անունով եկեղեցի: Այն հավանաբար Ս. Հովհաննես գլխավոր եկեղեցու հարավային կողմում եղած մատուռներից մեկի անվանումն է:

Ձեռագիրը քառորդ դար Հոռոմոսում է մնացել, որի մասին է վկայում նույն ձեռագրի՝ 1485 թ. մեկ այլ հիշատակարան՝ գրված Հոռոմոս այցելած Հայոց Սարգիս Գ (1484-1515) կաթողիկոսի ձեռքով. «Ես՝ Սարգիս կաթողիկոս և Գրիգոր վարդապետ տեսաք գտարեգիրքս, որ Աստուածատուր եպիսկոպոսն գրել է տուել և յիշատակ դրել ի Հոռոմոսի վանքս և անիծաւք փակել, որ ի Սուրբ Յովանիսի դուռս կենայ: Մեր այլ կրկին հաստատեցաք գտարեգիրքս ի Հոռոմոսի վանքս, ի դուռս Սուրբ Յովանիսիս, ի յառաջնորդութիւն վանացս Գրիգոր եպիսկոպոսի...»³⁹²: Այստեղ կարևոր է Գրիգոր եպիսկոպոսի՝ վանահայր լինելու մասին նշումը:

³⁸⁸ Թ. Թորամանյան, 1942, էջ 302:

³⁸⁹ J-M. Thierry, 1980, p. 5.

³⁹⁰ Horomos monastery, p. 483.

³⁹¹ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմող՝ Լ. Խաչիկյան), մասն Բ, Երևան, 1958, էջ 122): Բուն ձեռագիրը գրվել էր Այրիվանքում, գրիչ՝ Մատթեոս, նկարիչ՝ Ստեփանոս (ՄՄ 6272):

³⁹² ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմող՝ Լ. Խաչիկյան), մասն Գ, Երևան, 1967, էջ 70:

Հաջորդ՝ 16-րդ դարում Հոռոմոսում ձեռագիր Ավետարան է ընդօրինակել վանահայր Հովհաննես եպիսկոպոսը, որը նաև ստացողն էր: Մատյանն այժմ պահվում է Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքում (թիվ 59): 1585 թ. հիշատակարանում գրիչը նշում է. «Ըստ այսմ աւրինակի փափաքեալ եղև աստուածայինս սուրբ Աւետարանիս պատուական հայրապետն Յոհանէս եպիսկոպոսս և ստացաւ գրել իւր յիշատակ իւրն և ծնաւդաց իւրոց...», մեկ այլ տեղում ավելացնում է՝ «նկարեցաւ սուրբ առաքելագործ Աւետարանս ձեռամբ Յոհանէս եպիսկոպոսի Հոռոմոսի վանաց...»: Հիշատակարանում նա նշում է իր ուսուցչին՝ Հովհաննես եպիսկոպոսին³⁹³: Գրիչը մի շարք հետաքրքրական տեղեկություններ է հայտնում իր ու ազգականների վերաբերյալ՝ թվարկելով 34 հոգու անուն: Դրանցից մեկը եպիսկոպոսի եղբորորդին էր՝ դարձյալ Հովհաննես անունով վարդապետը: Այս տվյալները կարևոր են ոչ միայն բուն վանքի, այլև Անիի պատմության տեսանկյունից, քանի որ Հոռոմոսն, ըստ էության, Անիի վանքն էր:

Այսպիսով՝ վերը բերված 15-16-րդ դդ. հիշատակարանների վկայությունները ցույց են տալիս, որ այդ ժամանակաշրջանում վանքը թեև գտնվել է դժվարին պայմաններում, բայց գոյատևել է, ունեցել եպիսկոպոսի աստիճան ունեցող առաջնորդներ³⁹⁴: Պետք է նաև նկատի ունենալ, որ Անին այդ ժամանակ արդեն դատարկվել էր բնակչությունից, որի պատճառով Հոռոմոսը, փաստորեն, գրկվել էր հիմնական եկամուտներից:

Վանքն, այնուամենայնիվ, մի որոշ ժամանակահատված լքվել է, հավանաբար 1604 թ. ողբերգական դեպքերի ժամանակ, երբ թուրքերի դեմ պատերազմող պարսից Շահ Աբաս Ա-ն իր դեմ արշավող թշնամու ճանապարհին ամայացնելու համար Ծիրակից մինչև Ջուղա (Նախիջևան) տեղահան արեց ողջ բնակչությանը և բռնությամբ գաղթեցրեց Պարսկաստանի խորքերը: 1685 թ. Հոռոմոս եկած և վանքի վերականգնման գործը ձեռնարկող Դանիել վարդապետը ցավով արձանագրել է տեղի՝ «աւերեալ» լինելը³⁹⁵: Դանիել Տիգ-

³⁹³ Ս. Տէր-Ավետիսեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, Խ. Ա., Վիեննա, 1970, էջ 134:

³⁹⁴ Նշելի է, որ 16-17-րդ դդ. Ծիրակի այլ վանքերում նույնպես որոշ աշխուժացում է նկատվում: Օրինակ, 1568 թ. Մարմաշենում ընդօրինակվել է Սեբեոսի պատմությունը (գրիչ՝ տեր Յուսիկ), որն այդ երկի հայտնի հնագույն օրինակն է եղել (դրա օգտագործմամբ է երկն առաջին անգամ հրատարակվել 1851-ին Կ. Պոլսում): Ցավոք, մատյանն այժմ կորած է (Տե՛ս Պատմություն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 12, 26):

³⁹⁵ Դանիել Տիգրանակերտցու թողած արձանագրության մեջ մասնավորապես ասվում է. «Ի ՌՃԼԴ (1685) թուաբերութեան Հայոց նորոգեալ պայծառացաւ թագաւորաշէն մեծաքանչ Հոռոմոսին վանքս ձեռամբ Դանիել Տիգրանակերտցու... Չի ունի ժամանակս ոչ սակաւ աւերեալ, աղբով եւ հողով լցեալ, գոր տեսեալ վերոգրեալ Դանիել վարդապետին, եռաց ի հոգի իւր եւ Էարկ գանձն ի չարարանս, ի դառն ժամանակի, յորում ազգս Հայոց յոյժ էին չքաւորեալք, եւ իշխանութեամբ եւ ջանիւ յուսաւորեալ մաքրեաց զվանքս Սուրբ Յովհաննիսի ի տղմութ եւ ի զգալի մթազգացութենէն» (Horomos monastery, p. 484).

րանակերտցու ջանադիր աշխատանքով նորոգված վանքում կրկին վերահաստատվում է հոգևոր կյանքը, որն այնուհետև առանց ընդհատվելու շարունակվում է շուրջ երկուսուկես դար:

Վանքի այս վերաշինումից կարճ ժամանակ անց գրված երկու փոքր վիմագրեր վկայում են այստեղ նոր միաբանության կազմավորման մասին՝ «Ես Տէր Սամէլս Յուշնեցի եկի Ղօշավանք, թվին ՌՃԼԶ (1687)»³⁹⁶: Այս վիմագրում առաջին անգամ վանքի հնավանդ Հոռոմոս անվան փոխարեն հանդիպում է Ղոշավանք (այլուր նաև Խոշավանք) օտարահունչ անվանումը: Նույն թվականից է ոմն Թաթոսի գրությունը, որտեղ նա իրեն համարում է «կացի», այսինքն՝ աշակերտ. «Ես՝ կացի Թաթոս գիրցի, թվին ՌՃԼԶ (1687)»³⁹⁷:

Այս դարաշրջանի ճանաչված գործիչներից Մինաս Համթեցին (Ամդեցի), հետագայում Երուսաղեմի պատրիարք՝ 1697–1704 թթ., իր օրագրության մեջ նշում է, թե Հոռոմոսում է հանգրվանել 1696 թ. նոյեմբերի 7-ից մինչև 1697 թ. հունվարի 15-ը³⁹⁸:

Մեր օրերն է հասել 17-րդ դարի ավարտին՝ 1699 թ. Ամիթեցի մահտեսի Դահմազի՝ Հոռոմոսի վանքին նվիրաբերած մի վարագույր (Հայաստանի Ազգային պատկերասրահ, Արևելք-225/1010): Դրա վերին մասում ավելացված կարմիր կտորի վրա ասեղնագործված է հետևյալ հիշատակագրությունը. «Յ(ի)շ(ատա)կ է վ(ա)րագուրս Համթեցի մդտսի Դահմազին ի դ(ու)ռն Ս(ուրբ) Յովանն, թվին ՌՃԽԸ (1699) ի վանքն Հոռոմոսի Ս(ր)բ(ոյ)ն Մկրտչի»:

1705 թ. Ամրդոլու վանքից հեռացած մի խումբ երիտասարդ վարդապետներ, որոնց թվում էին հետագայում Կոստանդնուպոլսի պատրիարք դարձած Հովհաննես Կոլոտը, Երուսաղեմի ապագա հայտնի պատրիարք Գրիգոր Շղթայակիրը և նրա մորեղբորորդին՝ ապագա Աբրահամ Բ Խոշաբեցի կաթողիկոսը, վանքից-վանք անցնելով հասնում են մինչև Հոռոմոս՝ «...մինչ ի վանքն Հոռոմոսի եւ առեալ անդ զսակաւ ինչ շունչ տեսութեամբ տաճարին սրբոյ մեծին Յոհաննու»³⁹⁹:

1714 թ. Կարսում գրված մի հիշատակարանում Երեմիա գրիչը նշում է Հոռոմոսի նոր վանահայր Խաչատուր վարդապետին, որը մի ժամանակ եղել է նաև Կարսի Ս. Աստվածածնի առաջնորդը՝ «...առաջնորդութեան սուրբ վանացն Յովհաննու, որ այժմ ասի Ղօշավանք, Խաչատուր վարդապետի...»⁴⁰⁰:

³⁹⁶ Horomos monastery, p. 484:

³⁹⁷ Horomos monastery, p. 485:

³⁹⁸ Կարապետ եպս. Ամատունի, Մինաս վրդ. Ամդեցի Պատրիարք Երուսաղեմի (1630-1704), Վիեննա, 1984:

³⁹⁹ Գիրք պատմութեանց երկրին Տարօնոյ որ կոչի Չենօք, «Յիշատակարան պատմագրաբար» (Յովհ. Կօլոտ), Կ. Պոլսի, 1719 (հավելված վերջում), էջ ԺԵ, տե՛ս նաև Ն. Պօղոսեան, Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարք, Երուսաղեմ, 2017, էջ 57:

⁴⁰⁰ ՄՄ 4608, էջ 114-115:

Վանքը Ղոշավանք անունով է կոչում նաև Սահակ Էրզրումցին՝ 1765 թվականից առաջ գրած մի չափածո ստեղծագործության մեջ. «Տաղ Ղոշավանից Սրբոյն Յոհաննու ասացեալ ի Սահակէն...»⁴⁰¹:

18-րդ դարի կեսերին Հոռոմոսում հիշվում է երկու վանահայր՝ 1751 թ.

Նկ. 35. Հոռոմոսի վանքը 19-րդ դ. վերջերին

հատվածաբար պահպանված մի արձանագրության մեջ նշվում է Ավետիք եպիսկոպոսը⁴⁰², իսկ այլ աղբյուրներում՝ 1751-55 թթ. Եղիա վարդապետ Ալաշկերտցին⁴⁰³: Վանքի արձանագրություններից մեկի համաձայն՝ 1788 թ. Հովհաննես Շամբեցի վարդապետը նորոգել է Ս. Հովհաննես եկեղեցու զանգակատունը, վանքի պարիսպը և այլն⁴⁰⁴: Այս շրջանում աստիճանաբար վերականգնվում են նաև վանքի մշակութային ավանդները: 1782 թ. Ակնագյուղեցի Գրիգոր աբեղան Հոռոմոսում ընդօրինակում է Առաքել Սյունեցու «Մեկնութիւն սահմանաց Դաւթի» գործը (Երուսաղեմ, ձեռ. 2023):

Հոռոմոսի հնամյա վանքը բարվոք վիճակում էր գտնվում նաև 19-րդ դարի ընթացքում (նկ. 35): Այս շրջանում այն ենթարկվել է Կոստանդնուպոլսի

⁴⁰¹ Յուզակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, հ. Ա, կազմեց Յակովբոս Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 863:

⁴⁰² J-M. Thierry, 1980, p. 85.

⁴⁰³ Ս. Էփրիկեան, Բնաշխահիկ բառարան, հ. Բ, Վենետիկ, 1907, էջ 224-225:

⁴⁰⁴ Ա. Մխիթարեանց, 1870, էջ 49:

Հայոց պատրիարքարանին, ընդգրկվել Կարսի թեմի կազմում: Ուշագրավ է, որ 1804-1807 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի տարիներին Հռոմոսում են ապաստանել Էջմիածնի վանքի միաբանները⁴⁰⁵: 1824 թ. վանքի՝ որպես նվիրատվություն ստացած եկեղեցական մի ծածկոց այժմ պահվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում (№ 1746):

Այդ տարիներին Հռոմոսում են հյուրընկալվել Անիի ավերակներն այցելած բազմաթիվ ճանապարհորդներ ու գիտնականներ, քանի որ այն քաղաքին ամենից մոտ գտնվող բնակավայրն էր: 1817 թ. Անի գնալիս մեկ գիշեր վանքում օթևանած անգլիացի արվեստագետ Ռոբերտ Կեր Փորտրն իր հուշագրության մեջ ջերմորեն է խոսում Հռոմոսի հյուրընկալ վանականների մասին⁴⁰⁶: Այդ ժամանակ վանքի մոտ՝ հիմնականում արևմտյան կողմում, գոյացել էր փոքրաթիվ տներից կազմված մի գյուղակ: Աղբյուրներում հիշվում են նշված ժամանակաշրջանի վանահայրեր Ստեփանոս եպիսկոպոս Չախալյանը (1825), Պետրոս վարդապետը (1851), նորոգման աշխատանքներ կատարած Գրիգորիս վարդապետը (1868-1871):

1849 թ. «Կարսայ եւ Խօշավանից առաջնորդ» Կարապետ վարդապետը Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Հայաստան» շաբաթաթերթում մի նյութ է հրատարակել՝ «Ստորագրութիւն վանօրեից եւ եկեղեցեաց, որք են ի շրջակայսն Անւոյ ի գաւառս Շիրակվանի կամ Շիրակաւանի, Հայաստան երկրիս. Յաղագս Խօշայ վանից», որի մեջ ներկայացրել է նաև վանքի որոշ վիմագրեր: Հայտնի է, որ 1851-1853 թթ. Հռոմոսում նորոգման ու շինարարական որոշ աշխատանքներ է կատարել նաև Կարսի թեմի առաջնորդ Վարդան վարդապետ Օձնեցին, որի մասին գրում է 1853 թ. իր արձանագրության մեջ⁴⁰⁷:

1912 թվականին լույս տեսած «Ազգապատումի» առաջին հատորում Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք Մաղաքիա Օրմանյանը գրում է, որ Հռոմոսի վանքն այս տարածքում «տակաւին շէն մնացածներէն մէկն է»⁴⁰⁸: Վանքը վերջնականապես լքվել ու ամայացել է Առաջին աշխարհամարտի տարիներին: Այդ ժամանակ Հռոմոսում միայն մեկ ձեռագիր՝ 15-րդ դարի Գանձարան էր մնացել, որը տարվել է Ս. Էջմիածին (այժմ՝ Մատենադարան, ձեռ. 7281):

⁴⁰⁵ Ա. Մխիթարեանց, 1870, էջ 18-19: Հավանաբար այդ ժամանակ է Հռոմոսում գրվել խազագրված վիմագրերից մեկը՝ «ՌՄԾԳ-ին (1804) նոյեմբերի ԻԱ-ին (21), ես՝ մեղաւոր Սահակ դպիրս Երևանցի եկի Ղօշավանք» (Horomos monastery, p. 488):

⁴⁰⁶ Հ. Հակոբյան, 1934, էջ 748-750:

⁴⁰⁷ Horomos monastery, p. 411:

⁴⁰⁸ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 1285:

Մինչև 1920-ական թվականները Հոռոմոսի վանքի բավական բարվոք վիճակում գտնվող եկեղեցիները հետագա տասնամյակներին մեծապես ավերվել են դրանց պատերի սրբատաշ և հատկապես հիմնամասերի քարերի միտումնավոր ու համատարած տեղահանման հետևանքով: Այժմ վանքի շինությունները գտնվում են աղետալի վիճակում՝ կործանման եզրին, և դրանց վտանգված ճակատագիրը պետք է մտահոգի ոչ միայն հայ հանրությանը, այլև դիտարկվի համաշխարհային քաղաքակրթական ժառանգության պահպանության տեսանկյունից (նկ. 28, 32, գուն նկ. 24): Ի վերջո, քանի որ Անին ընդգրկված է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ցանկում, ապա Անիի վանքը՝ Հոռոմոսը, նույնպես պետք է նման կարգավիճակ ստանա:

ԲԱԳՆԱՅՐԻ ՎԱՆՔԸ

Անիից շուրջ 7-8 կմ արևմուտք՝ Արջո Առին (Ալաջա) լեռան ստորոտում է գտնվում Բագնայր (Բզներ) հնագույն բնակավայրը, որի անունը, ինչպես Բագարան, Բագավան տեղանունները, հավանաբար ծագում է բազին բառից, այսինքն՝ դեռևս հեթանոսական ժամանակներում այս վայրը հայերի համար պաշտամունքային կենտրոն է եղել⁴⁰⁹: Մակայն Բագնայրն ավելի շատ հայտնի է միջնադարյան վանքով, որն ըստ պատմիչ Սամվել Անեցու, կառուցել է Բագրատունյաց թագավորության հեղինակավոր զինվորական գործիչ Սմբատ Մագիստրոսը՝ 1010 թ. (այս մասին հանգամանորեն տե՛ս ստորև «Սմբատ Մագիստրոսը և նրա տոհմը» բաժնում):

Բագնայրն Անիին շատ մոտ գտնվելով, հոգևոր-եկեղեցական և վարչական առումով սերտորեն կապված էր քաղաքի հետ: Վանքի հնագույն և գլխավոր եկեղեցին, որ կառուցել է Սմբատ Մագիստրոսը, **Սուրբ Աստվածածինն** է: Այդ անունով վանքն էլ կոչվում է Բագնայրի Սուրբ Աստվածածին, իսկ 13-րդ դարի վիմագրերում սրան զուգահեռ կիրառվում է «Մայր Լուսո» անունը, ինչպես Ղ. Ալիշանն է գրում՝ «իբր սեփական նմին մակդիր»⁴¹⁰: Եկեղեցին պատկանում է 7-րդ դարի հայ ճարտարապետության մեջ տարածում գտած «գմբեթավոր դահլիճ» տիպին, ունեցել է երկու մուտք՝ արևմուտքից և հարավից, զլանաձև թմբուկով բարձրադիր գմբեթ (նկ. 36):

Նկ. 36. Բագնայրի վանքը հյուսիս-արևելքից
(լուսանկարը՝ Թորոս Թորամանյանի, 20-րդ դ. սկիզբ)

⁴⁰⁹ Բնակավայրն այժմ թուրքերը Ղոզլիճա կամ Գոզլունա են կոչում:

⁴¹⁰ Ղ. Ալիշան, 1881, էջ 111:

1909 թվականի հուլիսին Բագնայր այցելած Թորոս Թորամանյանն իր գրառումներում մասնագիտորեն նկարագրել և գնահատել է Բագնայրի վանքը, որն այսօր մի եզակի աղբյուր է, եթե նկատի ունենանք, որ վանքն այժմ հիմնավորապես ավերված է, իսկ դրանից առաջ այլ մասնագետների ուսումնասիրությանը չի արժանացել։ Թ. Թորամանյանը հենց սկզբում գրում է. «ԺԱ դարու հայ ճարտարապետության բոլոր բնորոշ հատկությունները իր վրա կամփոփե բուն տաճարը Ս. Աստվածածին անունով»⁴¹¹։ Այնուհետև բոլորաձև գմբեթը և մի քանի այլ մանրամասներ նկարագրելուց հետո ճարտարապետն անդրադառնում է Բագնայրի կառույցների մի առանձնահատկությանը. «Այստեղ ոչ միայն մայր տաճարի մեջ, այլ ամբողջ տաճարներուն գավիթներուն մեջ նկատելի է մի բան, հյուսիսային կողմերը պատուհան ամենևին չունին երեք եկեղեցիներն ալ, իսկ հարավային կողմերն ալ թեև ունին, սակայն դրսի կողմի բացվածքները չափազանց նեղ են (Աստվածածնի տաճարի գմբեթը միայն բացառություն է, դրսանց համեմատաբար լայն է), ասոր պատճառը թերևս ձմեռվան սաստկությունն է։ Արևմտյան մեծ գավիթին պատուհաններն ալ 13-15 սմ լայնություն ունին»⁴¹²։

Անդրադառնալով գլխավոր եկեղեցու շինարարական արվեստին՝ Թ. Թորամանյանը գրում է. «Տաճարի որմնապույունները լիովին կիիշեցնեն Անիի Մայր եկեղեցվո որմնապույունները, գրեթե նույնչափ ալ մաքուր շինված։ Հատակի վրա սալերը դեռ մասամբ կմնան։ Արևելյան կողմը սեղանին երկու քովերը փոքր մատուռ պահարանները երկհարկանի են. արևելյան խորանը բոլորովին քանդված է և տեղացիներու ըսելով վերջին ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ (1878 թիվ) թողանորթի ռումբով է քանդված, մեջը թուրքեր ապաստանած ըլլալուն համար»⁴¹³։

Եկեղեցուն արևմուտքից կից գտնվող քառակուսի հատակագծով գավիթի (18x18 մ) կառուցման վերաբերյալ տվյալներ չկան, սակայն այստեղ եղած հնագույն նվիրատվական վիմագիրը, որ պատկանում է Դավաի որդի Մխիթարին, 1201 թվականից է⁴¹⁴, ուստի կառուցվել է դրանից առաջ (նկ. 37)։ Այս շինության ճարտարապետությունն ու հարդարանքը արժանացել են Թ. Թորամանյանի հիացմունքին։ Նա գրում է. «Բագնայրի շինությանց այս կտորի մեջ ամենամեծ տեղը կրոնե Աստվածածին տաճարին արևմտյան գավիթը թե՛ մեծությամբ, թե՛ ճոխությամբ։ Ձևը գրեթե քառակուսի է, չորս միջին մեծ սյունե-

⁴¹¹ Թ. Թորամանյան, 1948, էջ 195։

⁴¹² Նույն տեղում։

⁴¹³ Նույն տեղում։ Մեկ այլ առիթով Թ. Թորամանյանը գրում է, որ Բագնայրի տաճարը «մի ժամանակ ծեփած է նկարած է եղեր գմբեթով միասին, հյուսիսային պատի վրա դեռ կան նկարներու հետքեր» (Թ. Թորամանյան, 1948, էջ 200)։

⁴¹⁴ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 180։

*Նկ. 37. Բազմաթիվ վանքի արևմտյան զավթի կողմից
(լուսանկարը՝ Թորոս Թորամանյանի, 20-րդ դ. սկիզբ)*

րու վրա կազմված է ստալակտիտ քանդակված գմբեթ մը, իսկ մյուս մասերը զանազան ձևով առաստաղներ են: Աննման ճարտարությամբ շինված է գավիթի արևելյան կողմի տաճարի դռան առջևի մասի առաստաղը: Մարդ պահ մը չուզեր աչքերուն հավատալ, երբ կտեսնե, թե զանազան գույնի քարերով ինչպես կազմած են կամարիկներ, և այդ քարերուն երբեմն լայնությունը 5-10 սանտիմետրը չանցներ, երկար շերտեր քաշված և իրարու միացուցած են կաղապարի վրա, բայց այնպիսի ճարպիկությամբ, որ դեռ մինչև այսօր քարերուն գույներն միայն կորոշին անոնց տարբեր կտորներն կազմած ըլլալը»⁴¹⁵: Առաստաղի մյուս հատվածներն էլ ունեն տարբեր, բազմագույն քարերով կազմված զարդարանք: Գավիթի հատակը երկու աստիճանով ցածր է եղել եկեղեցուց⁴¹⁶: Եռամաս գավթի կենտրոնական հատվածն ավելի լայն է՝ 5.6 մ, կողայինները՝ 3.6 մ⁴¹⁷: Մնում է ափսոսել, որ այս փառահեղ կառույցի ծածկն այժմ փլված ու ոչնչացված է:

⁴¹⁵ Թ. Թորամանյան, 1948, էջ 196:

⁴¹⁶ Գավթի ներսում եղել է երկու գերեզմանաքար, որոնց մասին Թ. Թորամանյանը գրում է. «Գավթի մեջ տաճարի դռան առջև երկու գերեզման կա, որ այժմ եզդիներ ուխտատեղի շինած խունկ կծխեն» (Թ. Թորամանյան, 1948, էջ 200):

⁴¹⁷ Յ. Մարգարանեան, Բաղդատական ակնարկ մը կրօնական ճարտարապետութեան վրայ և հայ ճարտարապետութեան տեղը անոր մէջ, Իսթանպուլ, 1970, էջ 152:

Նկ. 38. Քաղնայրի վանքի պունասրահը

Ս. Աստվածածնի հարավարևելյան անկյունից դեպի հարավ եղել են զույգ կենտրոնագմբեթ փոքր եկեղեցի-մատուռներ, որոնց մուտքի դիմաց՝ Ս. Աստվածածնի եկեղեցու հարավային պատի հավասարությամբ, կառուցված է եղել պունասրահ (նկ. 38): Այն գավիթի դեր է կատարել երկու փոքր եկեղեցիների համար: Դրանցից առաջինի անունը և կառուցողն անհայտ են, բայց հավանաբար կառուցվել է 1010-1021 թթ. ժամանակամիջոցում, քանի որ նրա պատի վրա է Սեդա Պահլավունու արձանագրությունը:

Մյուս փոքր եկեղեցին կոչվել է **Ս. Գրիգոր**: Այն կառուցել է Ազիզ անունով մի կին, ի հիշատակ իր որդի Գրիգորի, որի մասին է վկայում կառույցի 1145 թ. արձանագրությունը⁴¹⁸: Սա Անի-Շիրակում Շադդադյան ամիրաների տիրապետության շրջանից հայտնի թվակիր ամենավաղ եկեղեցաշինական արձանագրությունն է⁴¹⁹: Երկու մատուռների արանքում պատրաստված է եղել փոքր խորան:

Վանական բուն հուշարձանախմբից մոտ 200 մ հյուսիս-արևելք կառուցված են ևս երկու փոքր եկեղեցի, որոնցից մեկը՝ **Ս. Երրորդությունը** կենտ-

⁴¹⁸ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 188:

⁴¹⁹ Անիում այս շրջանի ամենավաղ շինարարական արձանագրությունը վերաբերում է Ս. Սարգիս եկեղեցու նորոգմանը՝ 1151 թվականին (Դիվան Ա, էջ 56):

րոնագմբեթ, արտաքինից եռանկյունաձև խորշերով տարանջատված վեցանիստ, բոլորաձև կառույց է և պահպանվել է մինչև մեր օրերը (եռուն. նկ. 26)⁴²⁰: Մուտքի բարավորի վրա ունի 1223 թվակիր արձանագրություն⁴²¹:

Բագնայրը միջնադարյան Հայաստանի առավել մեծաթիվ վիմագիր արձանագրություններ ունեցող վանքերից մեկն է: Վանքի վիմագրերը տեղում կատարված ընթերցմամբ ունեցել են երեք հրատարակություն՝ Ներսես Սարգիսյանի, Կարապետ Բասմաջյանի⁴²², և պահպանված որոշ նմուշների լուսանկարներով ու գրչանկարներով՝ Սամվել Կարապետյանի կողմից⁴²³:

Վանքի պատմության արձանագրված տարեթվերը

Բագնայրի վանքի պատմության վերաբերյալ հայ մատենագիրների երկերում տեղեկություններն աղքատիկ են: Հայտնի է, օրինակ, որ 1046 թ. սկզբին բյուզանդացիների հարկադրմամբ Անիից հեռացող Պետրոս Ա Գետադարձ (1019-1054) կաթողիկոսին ուղեկցողների մեջ է եղել Մխիթար Բագնայրեցին⁴²⁴, որը վանահայրն էր կամ վանքի նշանավոր վարդապետներից մեկը:

Բագնայրի վանքի պատմության էջերին կարելի է ծանոթանալ՝ հիմնական ուղենիշ ունենալով նրա վիմագրական հարուստ ժառանգությունը: Արձանագրությունների մեծ մասը թվակիր են, որոնց պարունակած տեղեկությունները համառոտ ներկայացնում ենք ստորև ժամանակագրական կարգով, ներառելով նաև այն անթվականները, որոնց մեջ եղած վանահայրերի անունները թույլ են տալիս որոշելու դրանց մոտավոր ժամանակը: Իսկ վերջում ներկայացնում ենք անթվական արձանագրությունների պարունակած տեղեկությունները:

Բագնայրի և Արջոռիճի վիմագրերի առնչությամբ պետք է նկատել, որ դրանցում բացակայում են տապանաքարային արձանագրությունները: Սա նշանակում է, որ երբ 19-րդ դարի կեսերին Մխիթարյան միաբան Ներսես Սարգիսյանը եղել է այդտեղ և վանքերի պատերից արձանագրություններն արտագրել, տապանաքարերն արդեն ծածկված են եղել հողի շերտով: Կարծում ենք, որ հետագայում արձանագրությամբ տապանաքարերի հայտնաբերումը զգալիորեն կհարստացնի այս վանքերի պատմությունը:

Բագնայրի ամենավաղ վիմագիրը Վասակ Պաիվալունու դուստր Սեդայի նվիրագիրն է՝ 1021-1022 թթ., որով 1021 թ. պատերազմում նահատակված

⁴²⁰ Կառույցի տրամագիծը 6 մ է, խորաններից յուրաքանչյուրի չափը՝ 1,6 մ, գմբեթի տրամագիծը 3,3 մ, ունի եռաստիճան գետնախարիսխ (Յ. Մարգարյանեան, 1970, էջ 154-155) :

⁴²¹ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 154, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 189:

⁴²² Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 178-189, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 136-191:

⁴²³ Ս. Կարապետյան, 2013, էջ 16-37:

⁴²⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 114:

հոր հիշատակին իրեն պատկանող Գաղտա գյուղի տասանորդը հատկացրել է Բագնայրի վանքին⁴²⁵:

1042 թ. - եկեղեցու արևելյան կողմում գտնվող նվիրատվական արձանագրությունը գրված է Ծաղիկ մականունով Գրիգորի անունից: Արձանագրության սկզբում նշում է ժամանակի կաթողիկոսին՝ Պետրոս Ա Գետադարձին և թագավորին՝ Գագիկ Բ Բագրատունուն (1042-1045)⁴²⁶: Գրիգորն իր և իր որդիների անունից վանքին է նվիրել Անիում գտնվող «Վասլի փնդուկի» (Վասլի պանդուկի) դիմաց եղած իր գանձագին (գնած) կուղպականին (կրպակների շարքը)⁴²⁷: Արձանագրության մեջ նշվում է Բագնայրի վանահայր Ստեփանոսը, որը միաբան եղբայրների հետ հանձն է առել ամեն տարի Պողոս և Պետրոս առաքյալների տոնի օրը բոլոր եկեղեցիներում («յամէն եկեղեցիսդ»)՝⁴²⁸ պատարագել Գրիգորի հանգուցյալ եղբոր՝ Մուկայթի համար, իսկ Գրիգորի մահից հետո՝ նրա համար⁴²⁹:

Այս արձանագրության հարևանությամբ եղել է մեկ ուրիշ նվիրատվական արձանագրություն, որի բովանդակությունը չի պահպանվել, բայց որի սկզբում նշվում են նախորդ արձանագրության մեջ հիշված կաթողիկոսի և թագավորի անունները, այսինքն՝ այն գրված է եղել 1042-1045 թվականների միջոցում⁴³⁰:

1145 թ. - Ս. Գրիգոր մատուռի վրա. «Ի ԾՂԴ (1145) թվ. ես Ազիզս մեղուցեալ աղախին Քրիստոսի աւ(ր)հնեցի զեկեղեցիս զՍուրբ Գրիգոր ի յիշատակ որդւո իմո Գրիգորո ի ձեռն հաւր... մաւր Ա (1) եւ առաջնորդ սր...»⁴³¹: «Օրհնեցի եկեղեցիս» ասելով Ազիզ տիկինը նկատի ունի եկեղեցին օրհնել տալը, որը կատարել է վանահայրը:

⁴²⁵ Ս. Կարապետյան, 2013, էջ 21, Կ. Մաթևոսյան, 2015, էջ 110-111:

⁴²⁶ «Ի ՆՂԱ (1042) թ ի հայրապետութեան Տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի եւ ի թագաւորութեան Գագկա Շահանշահի որդւո Աշոտոյ...» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 178):

⁴²⁷ Հետաքրքիր է, որ կուղպականու տեղը նշելու համար հիշատակված պանդուկի տերը՝ Վասիլը, այդ ժամանակ ողջ էր, և հավանաբար Գրիգորը նրանից որոշ կախում ուներ, քանի որ արձանագրության մեջ, ի թիվս նվիրատվության այլ պատճառների, նշում է «վասն Վասլին արեւշատութեան...» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 178):

⁴²⁸ Տվյալ դեպքում նկատի են առնվում եկեղեցու բոլոր խորանները: Այս շրջանում Անիում և այլուր ամեն մի եկեղեցու ներսում գտնվող, պատարագի սեղան ունեցող բոլոր խորանները կամ ավանդատները համարվում էին «եկեղեցի»: Հնարավոր է, որ այստեղից է ծագում նաև Անիում «հազար ու մեկ» եկեղեցու գոյության մասին ավանդությունը, որովհետև մեկ եկեղեցու մեջ երբեմն պատարագի սեղանով բազմաթիվ խորաններ կային (այս մասին տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 176-188):

⁴²⁹ «...կամ եղեւ իմ Գրիգորո Ծաղկանս եւ իմ որդեացս որ տուի զիմ գանձագին կուղպականին, որ Վասլին փնդուկին ընդդէմ է՝ ի Բգնայրին վանս՝ ի Սուրբ Աստուածածին...» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 178-179):

⁴³⁰ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 178-179:

⁴³¹ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 188:

1152 թ. - Նույն մատուռի վրա պահպանվել է մեկ այլ արձանագրության միայն թվականը. «Ի ՈԱ թվ (1152)»⁴³²:

Բագնայրի վիմագիր տարեգրությունը 11-րդ դարի կեսերին ընդհատվելով շարունակվում է 13-րդ դարի սկզբին:

1201 թ. - Դվալի որդի Մխիթարը նվիրել է Անիում Ս. Առաքելոց եկեղեցու մոտի փոքր փողոցում («գուկակ») գտնվող իր անշարժ գույքը (անվանումը չի պահպանվել): Ստացել է տարեկան երեք պատարագ, երկուսը՝ իր, մեկը՝ կնոջ համար⁴³³:

1206 թ. - Գրիգորի որդի Գիշուկը վանքին նվիրել է երկու արտ⁴³⁴, վանահայր Սիմեոնը («հայր Սիմեոն վարդապետ») և միաբանները հատկացրել են տարեկան երեք պատարագ, մեկը՝ Գիշուկին, մեկական՝ նրա ծնողներին ու եղբայրներին:

1209 թ. - Աբրահամի որդի Խաչերես Լոռեցին նվիրել է Անիում գտնվող ութ կուղպակ, երեք տուն և ուշագրավ մանրամասներով նշում է դրանց գտնվելու տեղերը («...ետու զիմ գանձագին եւթն կուղպակն ի շարի, վեց ի վերեն և մին՝ ի ներքեն, մզբթին ընդդէմ եւ երեք տուն ի ներքսեն»), նաև մեկ այգի Մարմետում⁴³⁵, որոնց դիմաց վանահայր Սիմեոնից և միաբանությունից ստացել 20 պատարագ իր և հարազատների համար⁴³⁶: Արձանագրության սկզբում օգտագործված է մի ձևակերպում, որը հանդիպում ենք նաև հետագայի մի շարք արձանագրություններում, որտեղ հիշվում է Անիի արքեպիսկոպոսը՝ «ՈԾԸ (1209) ի յամս աստուածապատիւ Տեառն Սարգսի, որդոյ Ալիւրատի»⁴³⁷: Արձանագրությունը շարունակել է Խաչերեսի դուստր Մամ Խաթունը, որը Բագնայրին նվիրել է Անիում գտնվող իր «կուղպակն, որ ի Փողոցկտերն է, ի Բազըզնոց...»⁴³⁸: Հայտնի է, որ Մամ Խաթունը մահացել է

⁴³² Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 188:

⁴³³ «ՈԾ (1201) եւ Մխիթար որդի Դւլալին, ետու ի սուրբ ուխտս Բագնայր զիմ աշխատո... ի Սուրբ Առաքելոց գուկակին և հայր և այլ եղբարքս փոխարէն հատուցին ի տարին Բ (2) աւր պատարագ ինձ՝ Մխիթարաւ և մին աւր՝ ամուսնոյ...» (Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 141-142, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 180):

⁴³⁴ «Ա (1) արտ ի Տափիս, Ա (1) ի Մաննէխուտին» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 181, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 143):

⁴³⁵ Մարմետը նույնացվում է Երվանդաշատի հետ: Այստեղ եղած այգի է հիշվում նաև Բագնայրի մի անթվական արձանագրության մեջ՝ «Մարմետ ի վերա երասխա...» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 182):

⁴³⁶ «Եւ Խաչերես որդի Աբրահամու Լառեցի ետու զիմ գանձագին եթն կուղպակն... ի Սուրբ Աստուածածինս ի ձեռն հաւր Սիմեոնի եւ սուրբ եղբայրութեանս, եւ զայգին, որ Մարմետ եւ տոքս փոխարէն հատուցին ինձ Ի (20) աւր ժամ, Ը (8)՝ ինձ, Ե (5)՝ Աբրահամու, Գ (3)՝ Դինարկան, Բ (2)՝ Հրանուշին, Բ (2)՝ Արքայութեան...» (Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 144):

⁴³⁷ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 179:

⁴³⁸ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 145, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 180:

1219 թ., անժամանակ, բայց պատգամել է, որ իր հիշատակին իր դրամով կառուցվի Անիի պարսպի բուրգերից մեկը⁴³⁹:

1210 թ. - Հասանի որդի Պարսիմոն⁴⁴⁰, որն իրեն կոչում է «ռախ մեծանուն գեաղջն Աշականո», այսինքն՝ Օշականի գյուղապետն էր, արձանագրությունը սկսում է Անիի հոգևոր իշխանության (Ապիրատի որդի Սարգսի) մասին նախորդ արձանագրությանը շատ մոտ ձևակերպմամբ, որին անմիջապես հաջորդում է աշխարհիկ իշխանության հիշատակությունը. «...եւ ի պետական իշխանութեան շահընշահ Չաքարիաի»: Նվիրատվությունը Պարսիմոնի հայրեանի (սեփական) այգին է՝ «գայգին գՎարդենց Նորքն», որի դիմաց իր և իր հարազատների (Խուրթ և Սեդա) համար ստացել է 14 պատարագ Ղազարոսի հարության տոնի օրը: Արձանագրության մեջ վանահոր անունը եղծված է, բայց հավանորեն նշված է եղել Սիմեոն⁴⁴¹:

Պարսիմոնի արձանագրությունը շարունակել է նրա ենթականերից մեկը, որը նշում է. «Ես Մրուան միաբանեցա սրբոցս՝ հետ իմ պարոնին եւ ետուն ինձ աւր մի պատարագ անխափան», իսկ դրանից ներքև պահպանվել է վիճազիր գրչի անունը՝ «Ռայբիկ գրիչ»⁴⁴²:

1211 թ. - նախորդ արձանագրությունից մեկ տարի անց Օշականի մեկ այլ գյուղապետ Արտաշիրը նվիրել է իր գանձագին այգին «որ Աշոտոնց կոչի» և ստացել ութ պատարագ, երեքը՝ իր, երկուական՝ Աբասի և Սոսի և մեկը՝ Գնտունի համար: Արձանագրությունը սկսվում է նախորդ երկու արձանագրությունների նման՝ Անիի եպիսկոպոսի՝ Ապիրատի որդի Սարգսի հիշատակմամբ, որին հաջորդում է առաջնորդ վանահոր հիշատակությունը («ի յառաջնորդութեան հայր Սիմեոնի»)⁴⁴³:

1215 թ. - Ապուղամրի որդի Գրիգորը թողել է կանոնագիր արձանագրություն, որտեղ սահմանում է Բագնայրում միաբանության մահացած անդամ-

⁴³⁹ Դիվան, Ա, էջ 3:

⁴⁴⁰ Արձանագրության մեջ գրում է. «Ես Պարսիմոն որդի Հասանա»: Վերջինս 1207 թ. նվիրատվություն է կատարել նաև Բագնայրից ոչ հեռու գտնվող Արջո Առնի վանքին: Երկու արձանագրություններում էլ հիշվում է Պարսիմոնի եղբայր Խուրթը (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 179-180):

⁴⁴¹ Կ. Բասմաջյանը վանահոր անունը կարդացել է Համամոնի. «ի ձեռն բարեւէր Համամոնի և սուրբ եղբայրութեան» (Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 146): Ն. Սարգիսյանը վանահոր անունը բաց է թողել (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 180): Բագնայրի վանահայրն այդ շրջանում Սիմեոնն էր, որի անունը նախորդ և հաջորդ արձանագրություններում գրված է «Սիմեոն»: Բարեբախտաբար այս արձանագրությունը պահպանվել է ցայժմ և 2008-ին Սամվել Կարապետյանի կատարած լուսանկարից երևում է, որ անունը դեռևս հնում ջնջված է եղել (գուցե դրանում եղած գրչական սխալի կամ այլ պատճառով): Լուսանկարից դատելով՝ առաջարկում ենք հետևյալ վերծանությունը՝ «ԲԱՐԷՍԷՐ ՀԱԻՐ ՍՄԵՈՆԻ»:

⁴⁴² Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 147:

⁴⁴³ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 148: Ն. Սարգիսյանը գրում է, որ իր այցելության ժամանակ առաջնորդի անունը կրող ծեփված է եղել (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 181):

ների համար մատուցվելիք պատարագների քանակը. «ՈԿԴ (1215) կամաւ Հոգոյն Սրբոյ, ես՝ տէր Գրիգոր, վերայդիտող մայրաքաղաքին Անոյ, հաստատեցաք ի մեր սեփական ուխտս սուրբ եղբայրութեամբս հանդերձ. եթե որ ի միաբանացս փոխի ի Քրիստոս պատարագ մատուցեն հաւրն՝ Դ (4) Իս (քառասունք), երիցոյն եւ արեղին Գ (3) Իս (քառասունք), աշխարհական արեղին Բ (2) Իս (քառասունք) եւ ամենայն եղբայր աւր մի պատարագ, եւ որ չկարէ՝ Ժ (10) կանոն աղաւթք արասցէ, եթե որ յայս կարգելոցս պակասեցուսցէ խղճին ի մեղաց պարտական է առաջի Աստուծոյ:

Տեր Աստուած ողորմեա Մարգարէին, ամեն»⁴⁴⁴:

Վանական միաբանությունների մահացած անդամների համար մատուցվող պատարագների մասին այսօրինակ կանոնագիր արձանագրություններ կան նաև Հռոմոսում ու Արջոառիճում: Արձանագրության վերջում նշված է վիմագիր գրչի՝ Մարգարեի անունը: Հնարավոր է, որ վերջինս Անիի Բեխենց վանքում աշխատած բազմաշնորհ գրիչ և մանրանկարիչ Մարգարեն է, որը որպես կազմարար հիշվում է Հառիճում՝ 1209 թ., և որպես գրիչ ու նկարիչ Անիում՝ 1211 թ., ընդ որում, այստեղ գրած հիշատակագրություններից մեկում նույնպիսի ձևակերպմամբ է նշվում՝ «Տեր Աստուած ողորմեա Մարգարէին՝ գրչի եւ նկարչի... ամեն»⁴⁴⁵: Չնայած սա հիշատակման կադաստրային ձև է, սակայն վիմագիր գրիչների հիշատակություններում քիչ է հանդիպում:

1215 թ. Ապուղամրի որդի Գրիգորը Հռոմյանց Կոստանդի որդի Հովհաննես քահանային վաճառել է Գայլառիճ գյուղի կեսը («գնեցի գԳայլառճի կեսն»), որն այն նվիրել է Բագնայրի վանքին և ստացել 40 պատարագ, 20-ը՝ իր, մնացածն իր հարազատների համար⁴⁴⁶:

1223 թ. - Ս. Երրորդություն մատուռի մուտքի բարավորի վրա պահպանվել է «Ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հաւր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, ես մեղուցեալ եւ ան... թուին ՈՀԲ (1223)»⁴⁴⁷ արձանագրությունը, որից էլ հետագայում բխեցրել են եկեղեցու անունը՝ Ս. Երրորդություն, թեև այն պայմանական է, քանի որ այս նախաբանով արձանագրություն կարող էր գրվել նաև ուրիշ անուն ունեցող եկեղեցում:

1226 թ. - Ս. Երրորդություն մատուռի մոտ կանգնեցվել է մեծ խաչքար, որի վրա նշված է եղել 1226 թվականը⁴⁴⁸: Բնակավայրից դուրս եղել է մեկ այլ

⁴⁴⁴ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 152, հմմտ. Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 183:

⁴⁴⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 70, Մաթևոսյան, 1997, էջ 354:

⁴⁴⁶ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 150:

⁴⁴⁷ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 154, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 189:

⁴⁴⁸ «Թւիս ՈՀԵ (1226)» (Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 155):

մեծ խաչքար, որի կանգնեցնողն ու պատրաստողը, ըստ անթվական արձանագրության, Մովսես քահանան էր⁴⁴⁹:

1229 թ. - Չաքարե և Իվանե Չաքարյանների մորեղբայր Խոռասի առաջին կնոջ՝ Խուլթու Խաթունի արձանագրության մեջ նշվում է, որ նա, կորցնելով երիտասարդ որդուն՝ Սասնային, նրա հիշատակի համար վանքին նվիրել է Մոգուաց գյուղի իրեն պատկանող առանձնացված մասը, նաև կառուցել Ս. Միոն մատուռ-տապանատունը, որի դիմաց ստացել է տարեկան 40 պատարագ՝ 20-ը իր և տասական՝ Խոռասի ու Սասնայի համար⁴⁵⁰:

1232 թ. - Հռոմոսում նշանավոր գրիչ Իզնատիոսի ձեռամբ գրվել է մի շքեղ ձեռագիր (Մատենադարան, ձեռ. 1519), որը նվիրվել է Բագնայրի վանքին և հայագիտության մեջ հայտնի է «Բագնայրի Ավետարան» անունով: Ձեռագրի հիշատակարանը ընդարձակ տեղեկություններ է տալիս ստացող Խոռասի և նրա ընտանիքի վերաբերյալ⁴⁵¹: Նշվում է նրա անդրանիկ որդու՝ Սասնայի մահվան մասին, որը գերեզման է դրվել «ի հանգստարանի ի հրեշտակաբնակ ուխտին Բագնայր»⁴⁵²: Դրանից երկու տարի հետո մահացել է Խոռասի կինը՝ Խուլթու Խաթունը (որը քրիստոնեություն ընդունած պարսիկ էր) և հուղարկավորվել Բագնայրում, նույն տապանատանը («որ կայ ի տապանի հանգստարանի անդրանկին իւրոյ»)՝⁴⁵³:

Հիշատակարանում նշվում են նաև Խոռասի երկրորդ կինը՝ Չմրուխտ Խաթունը, որը նույնպես քրիստոնեություն ընդունած նախկին մահմեդական էր⁴⁵⁴, Խոռասի մյուս որդին՝ Վասակը, հանգուցյալ Սասնայի կինը՝ Թայիկ Թագուհին, որի մասին Խոռասն ասում է. «...սիրելի դստրեկի իմոյ Թայիկ Թագուհո, ամուսնոյ անդրանկի իմոյ, որ էր զարմ եւ շառաւեղ թագաւորացն Հայոց»⁴⁵⁵: Այս մեծարժեք ձեռագիրը հետագայում գերեվարվել է, սակայն փրկագնվել և վերադարձվել է Բագնայրի վանք:

⁴⁴⁹ «(Շն)որհին Բրիստոսի ես (Մո)ւսէս քահանա (կագ)մեցի սուրբ նշան(ս եւ կան)կնեցի սա բարեխ(աւս ա)ռ Բրիստոս՝ ինձ եւ ծնող(աց իմո)ց...» (Կ. Բաամաջեան, 1931, էջ 190):

⁴⁵⁰ «(Ես Խ)ուլթու Խաթունս (կողակից) բարեպաշտ իշխանին Խաւա(ռսայ ետու զիմ բա)ժին հայրենիքն ի Մոգուաց, որ է ի հնցէ... գատեալ եւ բաժանեալ սահմանաւքն... ի Բագնայրս...» (Կ. Բաամաջեան, 1931, էջ 156):

⁴⁵¹ Այստեղ նշվում է, որ Խոռասը Չաքարե և Իվանե Չաքարյանների մորեղբոր՝ Ամիր Սարգսի որդին էր, որը Չաքարեի մահից հետո դարձել էր նրա որդի Շահնշահի որդու՝ Չաքարիայի դաստիարակը (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 178-179):

⁴⁵² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 179:

⁴⁵³ Նույն տեղում:

⁴⁵⁴ Չմրուխտ Խաթունն է տվել այս մատյանի նկարագարողման համար անհրաժեշտ ոսկին, որի մասին նշվում է ձեռագրի խորաններից մեկում (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 180): Այս խորանները ժամանակին հանված են եղել ձեռագրից և Մատենադարան են մուտք գործել ավելի ուշ, այլ թվահամարով (ձեռ. 9871):

⁴⁵⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 179: Բագնայրում պահպանվել են Թայիկ Թագուհու հոր՝ Շարափշահի, մոր՝ Թագուհու և հենց իր արձանագրությունները,

1233 թ. - Ծմակ գյուղի ավագերեց Սարգիսը նվիրել է Շրջանկի ներքին կողմում գտնվող իր գանձագին այգին՝ ծաղկոցով և հարակից հողակտորներով, և ստացել տարեկան ութ օր պատարագ: Արձանագրության սկզբում նշում է. «Ի տերութեան տեղոյս Գրիգորի Մագիստրոսի, որդոյ Ապուղամրի և յառաջնորդութեանս հաւր Սիմեոնի...»⁴⁵⁶:

Նույն՝ 1233 թվականին գրված մեկ այլ արձանագրությամբ Չեչկանց տոհմից Ավետեացի որդի Մխիթարի⁴⁵⁷ որդի Վահրամը (Վարհամ) կնոջ՝ Փառանցի հետ նվիրել է Անիում գտնվող իր գանձագին կուղպակը՝ «ի Փողոցկտերն, որ ի Թորոսոնց կուղպակին վերա է», այսինքն՝ այն եղել է երկրորդ հարկում, և մի տուն ու դրա վրա իր շինած կուղպակը՝ «եւ զայն տունն, որ Մեւքթենց հմնակից է, եւ ի վերայն կուղպակն իմ շինած»⁴⁵⁸:

1234 թ. - Ապիրատի որդի Շարափշահը, որը հանդես է գալիս որպես վանքի խնամակալներից մեկը, նվիրել է Շիրակվանում (Շիրակավան) գտնվող ջրաղացի երեք ակ, նաև «Խաչին մարգ» հողամասը և ստացել 18 պատարագ իր ու մերձավորների համար⁴⁵⁹:

Այս արձանագրության մոտ, նույն շրջանում պետք է գրված լինի Շարափշահի կնոջ՝ Թագուհու արձանագրությունը, որով վանքին է նվիրել Անիի Սառաճ փողոցի իր կրպակը, մի մարգ, նաև «մեծածախ» խաչ ու Ավետարան⁴⁶⁰: Սրանց մոտ գրված է նաև Շարափշահի և Թագուհու դստեր արձանագրությունը, որը վերևում նշված Խոռասի հարսն է՝ Սասնայի այրին՝ Թայիկ Թագուհին. «Ես Թաիկ Թագոհի դուստր Շարափշահի ետու երկու կուղպակ յիմ կուղպակնոյն, որ ի Նալպնդնոցին եւ Առաքեալ եւ հայր Սիմեոն եւ այլ միաբանքս փոխարէն հատուցին ինձ Ը (8) աւր պատարագ...»⁴⁶¹:

1236 թվականից հետո պիտի գրված լինի հաջորդ արձանագրությունը (անթվական է), քանի որ այստեղ Սիմեոն վանահայրը նշում է. «**դառն ժամանակի հանդիպեցաք՝ սովո եւ սրո եւ գերութեան**», որը կարող էր տեղի ունենալ 1236 թ. մոնղոլների կողմից Անիի գրավման հետևանքով (ինչպես

որոնցից երևում է, որ հավանաբար Կյուրիկյաններից սերող այս տոհմը, հիշյալ շրջանում Բագնայրի խնամակալներից էր:

⁴⁵⁶ Շարունակության մեջ՝ «Ես Սարգիս Ծմակին աւագերեց, որդի Գրիգոր քահանայի ետու զիմ գանձագին հայրենիք այգին զՇրջանկի զներքի դեհն, իւր ծաղկոցովն, իւր չորեսին ավիներովն ի Սուրբ Մայրս Լուսոյ...» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 185, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 157):

⁴⁵⁷ Մխիթար Չեչկանցը Անիի երազահանի (1222 թ.) թարգմանիչներից մեկն է (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 132):

⁴⁵⁸ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 184, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 158:

⁴⁵⁹ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 185-186, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 161-162:

⁴⁶⁰ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 161-162:

⁴⁶¹ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 163, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 186:

վերևում տեսանք, մոնղոլների գործած ավերածությունները հիշատակվում են Հռոմոսի վիմագրերում): Արձանագրության մեջ նշվում է, որ Վարդի որդի Խաչերեսը ժամանակին վանքին է նվիրած եղել Անիի «Գաղտ դռան» մոտ գտնվող իր կառուցած տները, իսկ վերոնշյալ դժբախտությունների ժամանակ վանահայրն ու միաբանները վանքի կարիքների համար դրանք վաճառել են («ծախեցաք եւ ի սրբոցս ի պէտս անցուցաք»), ուստի փոխարենը տարեկան երեք պատարագ են հատկացնում՝ երկուսը՝ Խաչերեսի, մեկը՝ նրա կնոջ՝ Մլքերի համար⁴⁶²:

1206-1236 թթ. անթվական արձանագրություններ

Ինչպես վերը տեսանք, Բագնայրի Սիմեոն Ա վանահայրը հիշվում է 1206-1211 թվակիր արձանագրություններում, որից հետո 1215-ին հանդես է գալիս Աբուղամրի որդի Գրիգորը՝ որպես առաջնորդ և վանքի պարոն, իսկ Սիմեոն Բ վանահայրը հիշվում է 1229-ից մինչև 1236-ին հաջորդած մի քանի տարիները: Բագնայրի անթվական արձանագրությունների մի մասում նշված է Սիմեոն վանահոր անունը, և անհնար է որոշել՝ Սիմեոն Ա-ն է, թե՞ Սիմեոն Բ-ը, սակայն պարզ է, որ դրանք գրվել են նրանց վանահայրության օրոք, այսինքն՝ մոտավորապես 1206-1240 թթ. ժամանակամիջոցում: Վարդառյուծը, Աշակը (Արշակ) և Խորենը «ի ձեռն հաւր Սիմեւոնի» նվիրել են «ԳՎարդենաց նորքն» և ստացել տարեկան 12 պատարագ, յուրաքանչյուրը՝ չորսական⁴⁶³: Պողոս երեցը «յառաջնորդութեան հաւր Սիմեոնի» նվիրել է Աշնակում գտնվող իր այգին ու հնձանը, ստացել տասը պատարագ, որից չորսը հոր՝ Ղազարի, երկուսն իր կնոջ՝ Տիրանցի համար⁴⁶⁴: Գորգկանի դուստր Ավագ տիկինը նվիրել է ամուսնության ժամանակ իր ծնողներից ստացած «կէս ակն ձիթ-հանքն», վանահայր Սիմեոնը և միաբանները հատկացրել են տարեկան հինգ օր պատարագ, իսկ վիմագրի վերջում նշված է գրչի անունը՝ «Մանասէ գրիչ»⁴⁶⁵: Աստվածատուրի որդի Խաչեղբայրը և նրա կին Սիսմամը արձանագրության մեջ նշում են վանքի գերեզմանոցում իրենց կառուցած մի մատուռի և դրան արված նվիրատվությունների մասին. «...շինեցաք զգերեզմանաց մին եկեղեցին եւ տուաք զմեր տաճարն եւ զսարաւոյթն եւ ի ներքն տուն, ի Սուրբ

⁴⁶² Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 160-161, 1864, էջ 184:

⁴⁶³ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 181, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 149:

⁴⁶⁴ «(Յամի) հոգևոր տեսա՞ն Գրիգորի եւ յառաջնորդութեան հաւր Սիմեոնի եւ Պաւղոս երեց ետու իմ այգին ի ծաղկոցն, որ յԱշնակ, հնձանովն գեղին դեհս...» (Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 154, հմմտ. Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 181):

⁴⁶⁵ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 165, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 185):

Աստուածածինս, եւ հայր Միմէոն եւ այլ եղբարքս փոխարէն հատուցին յամէն ամի 2 (6) ար ժամ, Գ (3) ար՝ Խաչեղբարն, Գ (3)՝ Սիսմամին...»⁴⁶⁶:

Մոտավորապէս 1240-50-ական թթ. արձանագրություններ

Բագնայրի անթվական արձանագրությունների մեջ կարևորությամբ առանձնանում է մեկը, որով վանահայր Քրիստափորը, Գամաղիել վարդապետը և բոլոր միաբանները սահմանում են, որ մահացած միաբանի կտակը ոչ ոք իրավունք չունի փոխել կամ վերացնել, ո՛չ «պատրոնը», ո՛չ վանահայրը ո՛չ միաբանները. «Անուամբն Աստուծոյ բնակիչք Սուրբ Ուխտիս՝ տէր Քրիստափոր եւ Գամաղիել վարդապետս, ամենայն միաբանաւքս զայս կտակ անջնջելի հաստատեցաք, եթէ ոք ի միաբանացս փոխի առ Քրիստոս, զինչ որ անդարձ առնէ, եւ իւր հոգոյն տեսող, մի՛ ոք իշխեսցէ խափանել, ո՛չ պատրոն, ո՛չ հայր, ո՛չ միաբան, ապա եթէ լուծանեն, յերից սուրբ ժողովոցն նգովեալ եղիցին հոգւով եւ մարմնով: զՅովսէփ գրիչ Տէր յիշեալ»⁴⁶⁷:

Այս արձանագրությունը հետաքրքիր է նաև այն իմաստով, որ նշում է վանքում որոշումներ կայացնելու գործում ազդեցություն ունեցողներին՝ առաջին տեղում դնելով պատրոնին, որին հետևում են վանահայրը, ապա՝ միաբանները: Կ. Բասմաջեանն արձանագրության մոտավոր ժամանակ է նշում 1235 թ.⁴⁶⁸, բայց այդ ժամանակ վանահայրը Միմէոնն էր: Մենք ավելի հավանական ժամանակ ենք համարում 1240-50-ական թվականները, որը մոնղոլական արշավանքին հաջորդած համեմատաբար ամուլ, սակավ արձանագրություններով ժամանակ էր (այդ պատճառով այլ արձանագրություններում չենք տեսնում Քրիստափորի ու Գամաղիելի անունները), սրված էր նաև սոցիալական իրավիճակը, որի հետևանքով կարող էին մահացած միաբանների թողած կտակի հարցում խնդիրներ ծագել և այն անձեռնմխելի պահելու անհրաժեշտություն առաջանալ:

1242 թ. - Մշեցի Մանկտավագը, Խամարտոյի որդին, նվիրել է 100 դահեկան և միաբաններից (վանահոր անունը չի նշվում) ստացել տարեկան երկու պատարագ Սուրբ Սարգսի տոնին: Այս արձանագրությունը արժեքավոր է այն իմաստով, որ պարզում է նշված շրջանում մեկ պատարագ ստանալու համար անհրաժեշտ վճարը՝ 50 դահեկան⁴⁶⁹:

⁴⁶⁶ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 183, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 164:

⁴⁶⁷ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 166, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 183:

⁴⁶⁸ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 166:

⁴⁶⁹ «ՈՂԱ (1242) Կամաւ անեղին Աստուծոյ ես Մանգտավասգ, որդի Խամարտաւիւին Մշեցի միայրանեցա Սուրբ Աստուածածնիս եւ ետու ընծայ Ճ (100) դահեկան: Հայրս, միւս վարդապետքս եւ այլ միայրանքս փոխարէն հատուցին ինձ ի տարին Բ (2) ար պատարագ...»

Հնարավոր է, որ վանքի համար այս դժվարին ժամանակներում է գրվել նաև անթվական արձանագրություններից մեկը, ըստ որի վանքին պատկանած Պիչարենց հյուրատունը վաճառվել է, և ծմակեցի Կոստերն այն 800 արծաթե դրամով (սպիտակ) գնել ու վերադարձրել է վանքին. «...ես Կոստերն Ծմակեցի... գհիւրատունն, որ Պիչարենց կոչի, որ ծախել էին վանեցիքն, ես դարձուցի ի վանքս եւ ետու գին Պ (800) սպիտակ: Հայրս եւ վարդապետքս եւ այլ եղբարքս փոխարէն հատուցին ինձ ի տարին Բ (2) ա(ւր)...»⁴⁷⁰:

Այս և նախորդ արձանագրությանը, որոնցում նշվում է մեկ պատարագի համար անհրաժեշտ գումարի հատկացման չափը, անդրադարձել է Թադևոս Ավդալբեկյանը: Միջնադարյան Հայաստանում պատարագ ստանալու համար անհրաժեշտ վճարի չափի որոշմանը նվիրված ուշագրավ ուսումնասիրության մեջ նա քննության է առել 15 վանքի 12-14-րդ դարերի վիմագրեր և պարզել, որ մեկ պատարագի միջին արժեքը (փողով արտահայտված) կազմել է 20-25 դահեկան⁴⁷¹: Ուսումնասիրողի կազմած ցուցակից երևում է, որ հիշյալ 15 վանքերի մեջ մեկ պատարագի համար ամենից բարձր արժեք նշված է Բագնայրի արձանագրություններում (մեկում՝ 50, մյուսում՝ 40)՝ միջին արժեքը՝ 45 դահեկան, երկրորդ տեղում Նորավանքն է՝ 36 դահեկան⁴⁷²:

Իհարկե միայն այս երկու արձանագրության տվյալներն ունենալով չի կարելի ասել, որ Բագնայրում եղել է պատարագի համար սահմանված կայուն բարձր գին և այլ՝ գույքային նվիրատվությունների ժամանակ, այն դրանից ցածր չի եղել, սակայն որոշակի տատանումները նկատի ունենալով հանդերձ, պետք է ընդունենք, որ վաճառաչահ Անիին մոտ գտնվող և անեցիների շրջանում մեծ համարում ունեցող այս վանքն այլ տեղերի համեմատ պատարագի հատկացման համար, իրոք, ավելի բարձր պահանջներ է ներկայացրել նվիրատուներին:

1261 թ. - Գրիգոր Ա (Մագիստրոս) եպիսկոպոսի որդի Ապուղամբը գնել է հավանաբար Տիգրան Հոնենցի տոհմին պատկանած Կաղդուց գյուղի կե-

(Ս. Կարապետյան, 2013, էջ 34, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 186): Կ. Բասմաջյանի մոտ արձանագրության սկիզբը թերի է «Զ...», իսկ վերջում հարցականով նշված է գրչի անունը «Դաւիթ (?) գրիչ» (Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 180):

⁴⁷⁰ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 187:

⁴⁷¹ Թ. Ավդալբեկյան, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 324: Այդ ժամանակ 20 դահեկանը կարող էր 88,8-ից 85 գրամ ոսկի լինել (Գ. Գրիգորյան, 2002, էջ 87): Դահեկանի հարաբերակցությունը դրամի հետ այն ժամանակ կազմել է 1-ը առ 10, այսինքն՝ մեկ պատարագի 20-25 դահեկան միջին արժեքը հավասար էր 200-250 արծաթե դրամի (Թ. Ավդալբեկյան, 1969, էջ 331):

⁴⁷² Թ. Ավդալբեկյան, 1969, էջ 324:

Նկ. 39. Աբուղամրի 1261 թ.
արձանագրությունը Բագնայրի գավթում
(լուսանկարը Կարեն Մաթևոսյանի, 2013)

սը⁴⁷³ («գնեցի զկես Կաղղուցն ի Տիգրանանց») և հանուն իր եղբայր Վահրամ իշխանի նվիրել Բագնայրին, որը կոչում է «մեր սուրբ ուխտս»⁴⁷⁴ (նկ. 39):

1262 թ. - Նույն Ապուղամրը նվիրել է Կաղղուց գյուղի երկրորդ կեսը, իր մոր՝ Մամքանի համար (որը, փաստորեն, Անիի եպիսկոպոս Գրիգոր Ա եպիսկոպոսի կինն էր), որի մասին արձանագրությունը նախորդին շատ մոտ շարադրմամբ գրել է միևնույն Միմեոն վիմագիր գրիչը⁴⁷⁵:

1262 թվականը բավական հարուստ է արձանագրություններով: Դրանցից մեկի սկզբում վերոնշյալ Ապուղամրի եղբայր, Անիի եպիսկոպոս Սարգիս Բ-ը⁴⁷⁶ անվանվում է Բագնայրի տերը. «ԶԺԱ (1262) ի վերադիտողութեան մայրաքաղաքիս

Անու տեր Սարգսի՝ տեառն տեղոյս...»: Հիշվում են նաև Բագնայրի վանահայր Աբրահամը և Հովսեփ փակակալը: Արձանագրությունը տեղեկացնում է, որ Մանկիկ երեցի որդի Գարեգին (Գարեգոյն) երեցը և կինը՝ Մարիամը, վանքին են տվել իրենց գանձագին Նորադրոյրիկ գյուղը՝ անդաստաններով, զնված մեկ մագաղաթյա Տոնական և մեկ ոսկեկազմ Ավետարան («գանձագին գեղն զՆորադրոյրիկ, իւր ամենայն անդաստանաւքն, որ բնական լեալ է,

⁴⁷³ Տիգրան Հոնենցը 1215 թ. Անիում կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի եկեղեցուն տված բազմաթիվ նվիրատվությունների շարքում նշում է «Կաղղուց կեսն» (Դիվան, Ա, էջ 63): Եթե Հոնենցի հետևորդները 1261 թ. այն վաճառել են Ապուղամրին, ենթադրելի է, որ Գր. Լուսավորչի վանքի պարոններն էին և ազատորեն տնօրինում էին նրա ունեցվածքը:

⁴⁷⁴ «ԶԺ (1261) Կաման Աստուծոյ ես՝ Ապուղամր, որդի Մաքիստրոսի, որ գնեցի զկես Կաղղուցն ի Տիգրանանց և ետու ի Սուրբ Աստուածածինս, ի մեր սուրբ ուխտս, որ զփոխարենն մաւտ ի Քրիստոս, ի Վարհամ իշխանն՝ ի յիմ եղբայրն վճարէ: Հաստատ է մինչ ի գալուստ Որդոյն Աստուծոյ, բոլոր ամէն գեղէ: Միմեոն գրիչ» (Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 169):

⁴⁷⁵ «ԶԺԱ (1262) Կաման Աստուծոյ ես՝ Ապուղամր, որդի Մաքիստրոսի, թոռն Վարհամ իշխանին, վասն ի Քրիստոս յոյսոյն ետու զիմ գանձագին հայրենիքն՝ զԿաղղուց կեսն, իւր հողովն և ջրովն, ի Սուրբ Աստուածամայրս, ի մեր սուրբ ուխտս, որ մաւտ ի Քրիստոս՝ զփոխարենն ի յիմ մայրն վճարէ, ի Մամքան: Հաստատ է մինչ ի Քրիստոս: զՄիմեոն գրիչ յիշ(եցեք)» (Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 171):

⁴⁷⁶ Սարգիս Բ եպիսկոպոսի մասին հանգամանորեն տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 87-94, 107-108:

մի Տաւնական մակադաթ, մի Աւետարան ոսկէտուփ»), որի դիմաց վանահայր Աբրահամը, Հովսէփ փակակալն ու միաբանները հատկացրել են վեց պատարագ՝ երկուական՝ Գարեգինին և Մարիամին, մեկական՝ «Մանկանն ու Թանճերուն»: Արձանագրությունը գրել է Սիմեոն գրիչը⁴⁷⁷:

Աբրահամ վանահայրը հիշվում է նույն թվականի մեկ այլ արձանագրության մեջ, որի հեղինակը վերը հիշված Թայիկ Թագուհին է. «ՉԺԱ (1262) Շնորհիւն Աստուծոյ եւ Թաիկս, դուստր Շարապշահին ետու զիմ գանձագին հայրէնիքն՝ զՆորսն ի մեր ուխտս՝ ի Բագնայրս, ի Սուրբ Աստուածածինս»⁴⁷⁸: Շարունակության մեջ նշվում է, որ վանահայրն ու միաբանները հատկացրել են տարեկան 10 օր պատարագ՝ «...Ը (8) աւրն ինձ առնեն՝ Թաիկանս, եւ Բ (2) աւրն՝ Գրիգորու»⁴⁷⁹:

Նույն՝ 1262 թվականին, Բագնայրում ընդարձակ արձանագրությամբ հանդես է գալիս վերը նշված Խոռաս Ա-ի թոռը՝ Սասնայի և Թայիկի որդին՝ Խոռաս Բ կրտսերը, որի անդրանիկ որդին՝ հոր անունով Սասնայ կոչված, մահացել էր կես տարեկան հասակում: Խոռասը նախ պատմում է իր պապի գնած ու «սիկելով» (վճիռ, հրաման, կնիք)⁴⁸⁰ իրեն տրված Աշնակ գյուղի մասին, որ հետո անցել է Շահնշահ Ա Չաքարյանին⁴⁸¹, իսկ ինքը, կնոջ ակնեղենը վերջինիս տալով, հետ է ստացել ու այդտեղից իր որդի Սասնայի բաժինը տվել Բագնայրին. «ՉԺԱ (1262) Կամաւն Աստուծոյ եւ Խաւռազ, մեծ Խաւռագիս թոռն, Սասնիս որդիս, իմ անդրանիկ որդին՝ Սասնայն, որ կես տարեկան ի Քրիստոս փոխեցաւ, յիմ գանձագին՝ Հէրէնեցն յԱշնկու, որ իմ պապն գնել էր ու սիկելով յիս տվել, ինչ իմ պապն մեռաւ, եւ Խաւռազ, իմ կնոջն զբաժինքն՝

⁴⁷⁷ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 187, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 172-173:

⁴⁷⁸ Արձանագրության մեջ նշված Նորսի վերաբերյալ կարծիքներ են եղել, թե այն կարող էր նշանակել նորատունկ այգիներ, «տեղամաս, հանդամաս կամ նույնիսկ գյուղանուն» (Ս. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1978, էջ 241-242): Արձանագրության վերջում նշված «Հաստատ է ամենայն անդաստանաւքն, հողովն և ջրովն» (Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 170) ձևակերպումը սովորաբար օգտագործվում է նվիրաբերված գյուղի պարագայում: Բացի այդ, հանդամասի հատկացման դիմաց անհնար էր, որ նվիրատուն Բագնայրում տալը պատարագ ստանար: Ըստ այդմ, այստեղ հիշված Նորսը պետք է փոքր գյուղի անուն հասկանալ:

⁴⁷⁹ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 187: Արձանագրության վերջում նշվում է Սիմեոն գրիչը (Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 170): Քանի որ Թաիկը այրիացել էր շատ երիտասարդ հասակում, հնարավոր է, որ այստեղ նշված Գրիգորը նրա երկրորդ ամուսինն էր: Նկատենք, որ 1269 թ. Թայիկը նվիրատվություն է կատարել Հոռոմոսի վանքին, որտեղ հիշում է իր որդի Հազարբեկին («Հազարպէկ») (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 158), որը հավանաբար նրա երկրորդ ամուսնությունից ծնված զավակն էր:

⁴⁸⁰ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Բ, Երևան, 1981, էջ 713:

⁴⁸¹ Շահնշահ Ա Չաքարյանը մահացել է 1261 թ., նշանակում է Խոռասն Աշնակը Շահնշահից հետ է ստացել դրանից առաջ (երբ դեռ իր որդին՝ Սասնայը, չէր ծնվել), բայց այդ պատմությունը հարկ է համարել արձանագրել Բագնայրում 1262 թ.:

ակն ու մարգարիտ՝ իմ պարոնին տվի, Շահնշահի, ու կրկին զԱշնակ գնեցի ու զիմ որդոյն բաժինն՝ զՍասնին՝ ի Բզնէրս տվի՝ յԱստուածածինս. Վերի էգին՝ իւր ընծանովն, Բ (2) շինական՝ զՄեհրեւան ու զԲաշատուր՝ Դուլուսին փեսայն, իւրեանց հողովն ու ջրովն...»⁴⁸²: Այնուհետև նշվում են մյուս նվիրատվությունները՝ ջրաղաց Տիգնիսում, ընդարձակ խոտհարք և արծաթե սկիհ⁴⁸³: Արձանագրության երկրորդ մասում վանքի պատրոն, Անիի Սարգիս Բ եպիսկոպոսը, Բազնայրի վանահայր Աբրահամը, փակակալ Հովսեփն ու միաբանները հայտնում են, որ նվիրատվությունների դիմաց հատկացնում են տարեկան հնգական պատարագ Սասնային և Խոռասին⁴⁸⁴:

1266 թ. - Խոռաս Բ-ը մեկ այլ արժեքավոր նվիրատվությամբ Բազնայրին է նվիրում իրեն պատկանող Ջրձորիկ վանքը, որը այլ աղբյուրներում չի հիշատակվում, իսկ անունը հուշում է, որ այն գուցե գտնվում էր մի ձորի մեջ, ջրամերձ տեղում, որտեղ նաև ջրաղաց ուներ: Ի տարբերություն վերը նշված 1261-1262 թթ. բազմաթիվ արձանագրությունների, որոնց գրիչը Սիմեոնն էր, այս մեկը գրել է Իսրայել վիմագիր գրիչը, որն արձանագրություններ ունի նաև Անիում (1269) և Հոռոմոսում (1273)⁴⁸⁵. «...Ես Խաւռաս, որդի Սասնային, ետու ի մեր սեփական սուրբ ուխտն Բզների՝ Սուրբ Աստուածածին՝ զմեր զգանձագին զՋրձորիկ վանքն իւր սահմանաւքն՝ ջաղացովն եւ պահեզսն... եւ զԱղի աղբերն զպահեզն, որ իմ պապն գնեալ էր եւ ինձ տվեալ...»: Աբրահամ վանահայրն ու միաբանները հատկացրել են տասը պատարագ⁴⁸⁶:

1269 թ. - Բազնայր գյուղից դուրս մեծ խաչքարի վրա պահպանված է եղել փոքրիկ չափածո արձանագրություն⁴⁸⁷:

1271 թ. - Աբրահամ վանահոր անվան հիշատակությամբ վերջին արձանագրությունը պատկանում է Ղազարի որդի Ալեքս վանառականին: Նա նվիրել է Անիի Բազազ փողոցի կրպակը և արծաթե սկիհ («...Էտու նվեր ի Բազազ փողոցին կուղպակ մի, սկի մի արծաթի»), որի դիմաց Աբրահամ վանահայրը, Գորգ (Գևորգ) վարդապետն ու միաբանները հատկացրել են 12 պատարագ⁴⁸⁸:

⁴⁸² Ն. Սարգիսեան, 1964, էջ 188-189, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 174-175:

⁴⁸³ «...ի Տգնիս զջաղացն, յիմ խոտահարն՝ Ծ (100) բարդ խոտի տեղ, որ վանքս ընձէ, մի սկի արծաթի...» (Ն. Սարգիսեան, 1964, էջ 188-189, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 174-175):

⁴⁸⁴ Արձանագրության վերջում հիշվում է գրիչը՝ «զՍիմեոն պտոռոյ յիշեցեք, աղաչեմ» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 189, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 175):

⁴⁸⁵ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 201: Այս Իսրայելը և 1215 թ. Անիում Տիգրան Հոռենցի նշանավոր արձանագրությունը փորագրած Իսրայել գրիչը տարբեր մարդիկ են:

⁴⁸⁶ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 189, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 177-178:

⁴⁸⁷ «Ով Սուրբ Նշան Տէրունական, Երկրպագուացս լեր պահապան, Աւուր վերջի մեծի ծագման: Թախ ՉԺԸ (1269)» (Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 178-179):

⁴⁸⁸ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 179-180:

1262-1271 թթ. ժամանակամիջոցին (Աբրահամ վանահոր ժամանակին) են վերաբերում երկու անթվական արձանագրություն. Խաչատի որդի Սարգիսը տվել է «...ձիթահնաց աղցաւղի քար եւ յամէն ամի Ե (5) լիտր ձէթ», ստացել տարեկան երկու պատարագ⁴⁸⁹: Խաչատուրը տվել է «զՄուլուքին հողն, որ Թեղենաց այգոյն ի հետ է», ստացել երկու պատարագ⁴⁹⁰:

1278 թ. - Վերևում հիշված Գևորգ վարդապետը ստացել է Ներսես Շնորհալու՝ Մատթեոսի ավետարանի մեկնությունը (Երուսաղեմ, ձեռ. 332)⁴⁹¹, որպես «յետին ստացիչ» (հետագայի ստացող): Հիշատակարանում նա պարգարանում է ձեռագրի ստացման նպատակը՝ «**ի վարժումն հետեւողաց բանասիրաց, յաւգուտ անձանց եւ եկեղեցւոյ**», որը մի անուղղակի վկայություն է Բագնայրի վանական դպրոցի մասին: Հիշատակարանի վերջում Գևորգ վարդապետը նշում է. «թվին ՉԻԷ (1278) ի հրեշտակաբնակ ուխտիս Բգնայրս գրեցի, ուր էր հանգիստ մեր, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս, զոր հաստատուն պահեսցէ Միածինն իւր, մինչ ի գալուստն իւր միւս անգամ»⁴⁹²:

1308 թ. - «Բագնայրի Ավետարանի» հետագայի հիշատակարանը տեղեկացնում է, որ այդ թվականին Գևորգ Ներսիսանցի գավակները, 600 արծաթե դրամ վճարելով, գրավից ազատել ու Բագնայրի վանք են վերադարձրել այդ նշանավոր ձեռագիրը («...թափեցաք զԱւետարանս ի յանիրաւ վաշխոյ... (վե)րստին ընծայեցաք ի Սուրբ Աստուածածինն, արձան յաւիտենից...»)⁴⁹³: Ժամանակի հոգևոր իշխանության և վանքի պատկանելության մասին հիշատակարանում ասվում է. «ի հայրապետութեան մերո նահանգիս Շիրակ գաւառիս, հեզի եւ մարդասիրի՝ տէր Յովհաննիսի, որդոյ Ապուղամրի, իշխեցող տեղոյս»⁴⁹⁴: Այստեղից երևում է, որ Գրիգոր Ա-ից սկսած Անիի եպիսկոպոսական աթոռն զբաղեցնող տոհմի ներկայացուցիչները դեռևս մնում էին Բագնայրի պարոնները:

⁴⁸⁹ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 186, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 167:

⁴⁹⁰ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 186, Ս. Կարապետյան, 2013, էջ 25:

⁴⁹¹ Ձեռագրի գրչության վայրն անհայտ է, բայց հավանաբար վանական միջավայրում է ստեղծվել, քանի որ ստացող Սիմեոնը խնդրում է հիշել՝ «Չվարդապետն իմ սրբազան ԳԴաւիթ... եւ ԳԿոստանդ եւ ԳԽաչատուր ընկերակից եւ ուսումնակիցս իմ»: Գրչի անունն է Ստեփանոս: Բագնայրում գրված 1278 թ. հիշատակարանին ժամանակագրորեն հաջորդող 1464 թ. Հիշատակարանում նշվում է ոմն Ջաջուռի որդի Սարգիսը (հավանորեն ձեռագիրն այդ ժամանակ դեռ Շիրակում էր), իսկ 1591 թ. մեկ այլ հիշատակարանից պարզվում է, որ այդ ժամանակ մատյանն արդեն Երուսաղեմում էր գտնվում (Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Կ. Բ, Երուսաղեմ, 1967, էջ 207-208):

⁴⁹² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 488:

⁴⁹³ Հիշատակարանում նշվում են Գևորգի կինը՝ Մամախաթունը, ավագ որդին՝ Մխիթարը (նրանք բոլորը մահացած են եղել), մյուս որդիները՝ Աղբերոս, Սարգիս, Պարոն: Հիշատակարանը գրել է Գեվանի որդի Ստեփանոս գրիչը (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, Ա, 148):

⁴⁹⁴ Նույն տեղում:

1317 թ. - Վանքի մոտով անցնում է անուշահամ ջրի առու, որը սկիզբ է առնում մոտ 1 կմ հեռու գտնվող ժայռի միջից դուրս եկող աղբյուրից, որին կից եղել է հետևյալ արձանագրությունը. «ՉԿԶ (1317) Յովսէփ յիշեցէք ի Տէր», սրա մոտ՝ «գնկարիչ սբ նշանացս գՅովսէփ անարժանս (յ)իշեցէք ի Քրիստոս»⁴⁹⁵:

1340-ական թթ. - «Բագնայրի Ավետարանի» թերի պահպանված հետագայի հիշատակարաններից մեկը տեղեկացնում է, որ այդ ժամանակ (հիշատակվում են Շահնշահ Գ Զաքարյանը և նրա եղբայր Շրվանշահը, որոնք գործել են 1340-50-ական թթ.) ձեռագիրը գերեվարված է եղել, սակայն մի վարդապետի (անունը չի պահպանվել) միջնորդությամբ, ոմն Աղբուղա այն հավանաբար Ուրծում փրկագնել ու վերադարձրել է Բագնայրին: Հիշատակարանում հիշյալ վարդապետը գրում է. «Արդ ես, նվաստս ի Քրիստոս... վարդապետս... ուրախութեամբ ետու ի ձեռն բարեպաշտ եւ քրիստոսայսէր պարոն Հրնտուպէկին, որ էր տէր տեղոյն եւ հասուցէ ի դուռն սուրբ եկեղեցոյն Աստուածածնին՝ յիշատակ անջինջ եւ բարեխաւս առ Քրիստոս՝ Աղբուղային և մեզ...»⁴⁹⁶:

1350-ական թթ. - «Բագնայրի Ավետարանի» մեկ այլ հետագայի հիշատակարան տեղեկացնում է, որ Բագնայրում ձեռագիրը նորոգել է տվել Գրիգոր Խուցեսի որդի Պարոնը, որը գրում է. «Արդ ես՝ մեղուցեալ Պարոն տեսի զսուրբ Աւետարանս և ոչ վստահացայ ի յարձաթն կամ յոսկին իմ, այլ յողորմութիւնն Աստուծոյ ապաւինեցայ... և նորոգեցի զսայ ի հալալ վաստակոց իմոց, յիշատակ ինձ և ննջեցելոցն իմոց»⁴⁹⁷: Պարոնը հիշում է նաև եղբոր՝ Ասիլի անունը՝ նրան կոչելով «առաջնորդ և հիմն քաղաքիս Անոյ, իրաւարար և արդարադատ ամենայն քաղաքին»⁴⁹⁸: Սարգիս գրչի այս հիշատակարանում շատ արժեքավոր է Բագնայրի Պողոս վանահոր հիշատակումը՝ «Յիշեցէք և զառաջնորդ սուրբ ուխտիս՝ զՊաւղոս հայրն, որ աւժանդակ և ազնական եղև նորոգման սուրբ Աւետարանիս»⁴⁹⁹: Նա, փաստորեն, Բագնայրի վերջին վանահայրն է, որի անունը բանասիրությանը նոր է հայտնի դառնում:

Բագնայրի անթվական արձանագրությունների մեծագույն մասն անկասկած պատկանում են 13-րդ դարին, բայց հնարավոր է մի քանիսն ավելի

⁴⁹⁵ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 181:

⁴⁹⁶ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե, կազմեց Օ. եգանեան, Երևան, 2009, էջ 208:

⁴⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 209: Հիշատակարանում Պարոնը նշում է իր հանգուցյալ հարազատներին, որոնց գերեզմանները Բագնայրում էին:

⁴⁹⁸ Նույն տեղում: Այս տոհմի մասին տե՛ս ստորև «Քաղաքային տոհմեր և գերդաստաններ» բաժնում:

⁴⁹⁹ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, հ. Ե, էջ 209:

վաղ կամ ուշ գրված լինեն: Ստորև ներկայացնում ենք այդ արձանագրությունների պարունակած հիմնական տեղեկությունները:

Անթվական արձանագրությունների մի մասն ուշագրավ են այն առումով, որ վերաբերում են Անիում գտնված ինչքի նվիրատվությանը և ինչպես վերևում բերված մի քանի արձանագրությունները, երբեմն քաղաքին վերաբերող հետաքրքիր տեղագրական տվյալներ են պարունակում: Այսպես, ոմն Խաչոտը նվիրել է իր գանձագին տունը, որը գտնվում էր Անիի Աբուղամրենց Ս. Գրիգոր եկեղեցու մոտ՝ «Ես Խաչոտս... ետու ի Սուրբ յԱստուածածինս զիմ զգանձագին գտունն **մաւտ ի յԱպուղամրենց Սուրբ Գրիգոր** եւ սկի արծաթի...», որի դիմաց ստացել է տարեկան երկու պատարագ⁵⁰⁰:

Առյուծ անունով մեկը նվիրել է իր տունը, որը գտնվել է Անիի «Քահանենց» կոչված եկեղեցու դիմաց, ստացել է մեկ պատարագ («Ես Առիւծս ետու զիմ տուն ի սուրբ ուխտս, որ ընդդէմ **Քահանենց եկեղեցոյն**, պատարագի ինձ Քրիստոս աւր Ա (1)»)՝⁵⁰¹: Ոմն Սարկավագ նվիրել է Անիում գտնվող իր «ձիթահնաց կէս ակն, որ ի **Կարուց դրանն**» և ստացել երեք պատարագ⁵⁰²: Մեկ այլ արձանագրության մեջ հիշվում է Անիի «Չորդռան» (հավանորեն Ախուրյանի կամրջով քաղաք մտնող դուռն է) մոտ գտնված այգին. «Ես Սերոբս, որդի Ռատին Երևանեցի ետու զիմ այգին որ ի **Չորդռանն** է»⁵⁰³: Թադեոսի որդի Հովհաննեսը տվել է Անիի մոտ գտնվող իր ջրաղացի մի մասը. «...ետու զիմ ջաղացն, որ ի **Գլիծորին** գձախ աղացն», ստացել հինգ պատարագ⁵⁰⁴: Առաքելի որդի Հովհաննեսը տվել է նույն Գլիծորում գտնվող իր «կէս ակն ջաղացն...», որ կոչի **Հատաւրինիկ**», ստացել երկու պատարագ⁵⁰⁵: Հավանաբար Անիում են գտնվել նաև անթվական արձանագրություններում նշված՝ վանքին նվիրված մի շարք տներ⁵⁰⁶:

Անթվական արձանագրություններում հաճախ են հիշատակվում այգիների և հողերի նվիրատվություններ՝ բավական լայն աշխարհագրությամբ՝ Բագարան, Մարմետ, Օշական, Ագարակ, Թամիր (Արագածոտնում): Ոմն Բախտիարը նվիրել է իր այգին «ի Բագրանի, որ կոչի Տափկենց» և ստացել չորս պատարագ⁵⁰⁷: Այս արձանագրության մոտ եղել է մեկ ուրիշը, որտեղ գրո-

⁵⁰⁰ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 180-181:

⁵⁰¹ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 182, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 187):

⁵⁰² Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 182, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 185:

⁵⁰³ Նվիրատուն ստացել է տարեկան չորս պատարագ (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 180): Կ. Բասմաջեանի մոտ՝ «Էրևանեցի» (Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 147):

⁵⁰⁴ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 182, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 186:

⁵⁰⁵ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 182, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 186-187:

⁵⁰⁶ Գոհարիկը տվել է իր տները, ստացել երկու պատարագ (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 182, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 185): «Թորոտնց» Մխիթարը տվել է իր տունը, ստացել երկու պատարագ (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 182, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 186):

⁵⁰⁷ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 181-182, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 183:

դի անունը չի պահպանվել, և որտեղ ասվում է վանքին տրված՝ Ազարակուն գտնվող Շահկան հողի և Առինքում գտնվող վանքի օտարված այգու վերադարձի մասին⁵⁰⁸: Աշնակցի Վարդաշահը տվել է իր այգին, ստացել երկու պատարագ⁵⁰⁹: Ավետիսն ու Հազարդեղը նվիրել են Թամիրում (Արագածոտն) գտնվող Ուղտանատ կոչվող այգու կեսը և ստացել մեկական պատարագ⁵¹⁰: Պողոսի որդի Պետրոսը տվել է իր այգին «ի յԱւշական, մաւտ ի Վարդեանց...», ստացել տարեկան վեց պատարագ⁵¹¹:

Հասան Կողբացին՝ Մխիթար ռայիսի որդին և Համելի թոռը գրում է. «...վասն փրկութեան հոգոց մերոց ետու զմեր գանձագին հայրենիք Ալինն զկես դանկն՝ ի սուրբ ուխտս...», որի դիմաց ստացել է 10 պատարագ, ութը՝ իր եղբայր Համելի, երկուսը՝ Կատայի համար⁵¹²: Ոմն Սարգիս նվիրել է իր այգին «ի Մարմետ, ի վերա Երասխա» և ստացել երեք պատարագ⁵¹³: Նվիրատուներ Սիմեոն երեցի և նրա որդի Թաթուլի արձանագրության միայն սկզբի մասն է պահպանվել⁵¹⁴, իսկ իրեն Շահեր Կիրակոս անվանող նվիրատուի արձանագրությունը թերի է. «...էտու զիմ գանձագին հողերն լեր...»⁵¹⁵: Երկու այլ բեկորների վրա պահպանվել են մեկում՝ ոմն Գրիգորի, մյուսում՝ Հովհաննեսի անունները⁵¹⁶:

Բազմայրի վանահայրերին անդրադառնալով՝ Ղևոնդ Ալիշանը նշում է, որ շուրջ 50 արձանագրություններում «հազիւ երեք կամ չորք վանահարք յիշին» և բերում ցանկը⁵¹⁷: Այժմ առկա նյութերն ի մի բերելով կարող ենք ներկայացնել Բազմայրի վանահայրերի հետևյալ ցանկը.

1. Ստեփանոս 1042
2. Սիմեոն Ա 1206-1211
3. Գրիգոր 1215

⁵⁰⁸ «...գնեցի զՇահկանն զհողն, որ յԱզրկին եւ ետու ի սուրբ ուխտս յիշատակ հոգո իմո, ի յԱռինք զսեփական այգին, որ ի բազում ժամանակաց աւտարացեալ էր, վերստին, հանդերձ միաբանաւքս, վերստին՝ ի սուրբ ուխտս» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 182, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 184):

⁵⁰⁹ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 182, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 185:

⁵¹⁰ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 182, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 188:

⁵¹¹ «...ի տարին 2 (6) աւր պատարագ. Ա (1)՝ ինձ, Ա (1)՝ Ասուրաստանա, Ա (1)՝ իմ հաւրն, Ա (1)՝ Հարկելորին, Ա (1)՝ Քոյրկանն, Ա (1)՝ Յայսմկանն» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 183, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 188):

⁵¹² Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 189, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 185:

⁵¹³ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 182, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 185:

⁵¹⁴ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 181, Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 182:

⁵¹⁵ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 189:

⁵¹⁶ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 191:

⁵¹⁷ «1042 Ստեփանոս, 1209-1242 Սիմեոն, որ յաճախ յիշի յարձանս, ի սորա ժամանակի երևին եւ Տէր Քրիստոսփոր եւ Գամաղիէ վարդապետք..., 1262-6 Աբրահամ, առ որով եւ Յովսէփ փակակալ» (Ղ. Ալիշան, 1881, էջ 121):

4. Միմեոն Բ 1229 - մոտ 1238 թ.

5. Զրիստափոր (մոտավորապես 1240-50-ական թթ.)

6. Աբրահամ 1262-1271

7. Պողոս 1350-ական թթ.

Բագնայրի արձանագրություններում նկատվում է մի օրինաչափություն, գրեթե ամենուր վանահոր անունից հետո նշվում է «ամենայն եղբարքս» կամ «միաբանքս», այսինքն՝ վանքի բոլոր գործերում և նվիրատուների առջև ստանձնած պարտավորությունների մեջ միաբանության բոլոր անդամներն էական մասնակցություն են ունեցել: Վանահայրերից բացի, վանքն ունեցել է հեղինակավոր հոգևորականներ, վարդապետներ, որոնցից անվանապես հիշատակվում են Մխիթարը (1046 թ.), Առաքելը (13-րդ դ. 20-ական թթ.), Հովսեփակալը (1262 թ.), Գևորգ վարդապետը (1271-1278 թթ.):

Բագնայրը ամենից շատ վիմագիր գրիչների անուններ պահպանած վանքերից է: Այս հարցով զբաղված Սեդրակ Բարխուդարյանը գրում է. «Ինչպես Բագրատունյան Անին էր կուլտուրայի օջախը, որտեղից այն տարածվում էր Հայաստանի այլ վայրերը, այնպես էլ գրիչների կուլտուրան ծավալվում էր այնտեղից: ...Ըստ վայրի ամենաշատ անուններ (գրիչների – Կ. Մ.) տալիս է Անին՝ 8, Հոռոմոսը՝ 7 – Բագնայրը՝ նույնպես 7...»⁵¹⁸: Բագնայրում հիշված վիմագիր գրիչներն են Ռայրիկը (1210 թ.), Մարգարեն (1215 թ.), Մանասեն (1206-1236 թթ.), Դավիթը (1242 թ.), Հովսեփը (մոտ. 1240-1250 թթ.), Միմեոնը (5 մեծ արձանագրություն է գրել 1261-1262 թթ.), Իսրայելը (1266 թ.): Չի բացառվում, որ նրանցից ոմանք միաբանության անդամ են եղել:

Անկասկած Բագնայրի վանքը նաև ձեռագրական մշակույթի կենտրոն էր: Ինչպես տեսանք, վանքին ձեռագրերի նվիրատվության մասին նշվում է մի քանի վիմագիր արձանագրություններում, իսկ 1232 թ. գրված «Բագնայրի Ավետարանը» այս վանքի նշանավոր սրբությունն էր, որը որոշ ժամանակ անց գերեվարվել ու 14-րդ դարի կեսերին փրկագնվելով վերադարձվել է Բագնայր (գուն. նկ. 48): Այստեղ ձեռագրում էր բուն գրչից՝ Իգնատիոսից բացի հետագայի հիշատակարաններ են գրել Ստեփանոս (Գելանի որդի) և Մարգիս գրիչները:

Ուշագրավ է նաև Գևորգ վարդապետի 1278 թ. հիշատակարանը, ուր նշվում է, որ Ներսես Շնորհալու գործը նա ստացել է «ի վարժումն հետևողաց բանասիրաց, յաւգուտ անձանց և եկեղեցւոյ»⁵¹⁹: Այն, որ վանքում պահվել են նաև այլ արժեքավոր մատյաններ, երևում է 1305 թ. մի հիշատակարանից, որտեղ խոսվում է մի ձեռագրի Եսայու մարգարեության ընտիր նախօրինակի

⁵¹⁸ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 204:

⁵¹⁹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 488:

մասին, որը հատուկ անունով կոչվել է Բագնայրեցի՝ «...կատարեցաւ տառս... ի ստոյգ եւ ընտիր աւրինակէ, որ կոչի **Բագնայրեցի**...»⁵²⁰:

Հայտնի չէ, թե երբ են միաբանները լքել Բագնայրի վանքը: Քանի որ այն Անիի մերձակա մյուս վանքերի՝ Հոռոմոսի և Արջոռառիճի նման մեծապես կապված էր քաղաքի հետ, ուստի անեցիների հարկադրական արտագաղթը, որն աղետալի չափերի հասավ 14-րդ դարի երկրորդ կեսին, պետք է նաև շրջակա վանքերի անկման պատճառ դառնար: Սակայն, ինչպես վերը տեսանք, Հոռոմոսի վանքը գործել և առաջնորդներ է ունեցել նաև 15-19-րդ դարերում: Ցավոք, Բագնայրի մասին նման տեղեկություններ չունենք, և վանքի վերաբերյալ առայժմ հայտնի վերջին տվյալը «Բագնայրի Ավետարանի» նորոգումն

Նկ. 40. Բագնայրի վանքի գավթի մնացորդները (21-րդ դ. սկիզբ)

է, որն այստեղ կատարվել է 14-րդ դարի 50-ական թվականներին և որին մասնակցել է վանքի հայտնի վերջին վանահայր Պողոսը:

20-րդ դարի սկզբներին կատարված լուսանկարներից երևում է, որ չնայած կիսավեր, բայց վանքի բոլոր հիմնական կառույցները կանգուն էին: Ըստ Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամի (RAA) տվյալների՝ Բագնայրի եկեղեցիները և գավիթը չարամտորեն քանդվել են 1950-60-ական թվականներին (նկ. 40): Այժմ կանգուն է մնացել համալիրից հյուսիս-արևելք գտնվող Ս. Երրորդություն փոքր եկեղեցին, իսկ գլխավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցուց ու գավթից՝ միայն մի քանի կիսավեր պատ:

⁵²⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, Ա, էջ 87):

ԱՐՋՈԱՌԻՃԻ ՎԱՆՔԸ

Արջոառիճի (Արջո Առիճ)⁵²¹ վանքը գտնվում է Անիից շուրջ 6-7 կմ հա-րավ-արևմուտք, Ախուրյան գետից արևմուտք, համանուն (նաև՝ Ալաջա անունով հայտնի) լեռան արևելյան լանջին, այժմ քրդաբնակ Ալաջա գյուղի մոտ, փոքրիկ ճորակի ափին: Քաղաքի նկատմամբ բարձրադիր այս վանքից դեպի արևելք նայելիս հեռվում երևում է Անիի համայնապատկերը՝ միջնա-բերդի կողմից:

Աղբյուրներում վանքը հիշատակվում է երկու անունով՝ Ս. Աստվածածին և Սուրբ Գրիգոր: Գլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցու դիմաց կառուցված է եղել մեծ ժամատուն-գավիթ (ինչպես Հոռոմոսում և Բագնայրում): Ս. Գրիգո-րի տեղն առաջիմ հնարավոր չէ որոշել, քանի որ վանական համալիրն ամբող-ջովին ավերված է, մնացել են միայն շինությունների հետքերը:

Արջոառիճի վանքը հավանաբար հիմնադրվել է Բագրատունիների ժա-մանակ, սակայն նրա գլխավոր եկեղեցու և գավթի ավերակներում պահպան-ված արձանագրությունները 13-րդ դարից են (հնագույնը՝ 1207 թ, վերջինը՝ 1289 թ.): Վանքը պատմիչների մոտ չի հիշատակվում, բայց բավականին հա-րուստ արձանագրություններ է ունեցել, որոնց մի մասը հրատարակել է Մխի-թարյան միաբան Ներսես Սարգիսյանը դեռևս 1864-ին⁵²²: Հայտնի է, որ Ն. Սարգիսյանը պատմական և մատենագրական հուշարձաններ որոնելու նպատակով Հայաստանում ճամփորդել է 1843-1853 թթ., բայց թե որ թվակա-նին է եղել Արջոառիճում, ստույգ հայտնի չէ: Նա նշում է, որ իր այցելության նախորդ տարում տեղի եկեղեցին ու գավիթը փլվել էին և նա վիմագրերի տեքստերն արտագրել է փլատակների մեջ պահպանված հատվածներից ու քարերից⁵²³:

Վանքի պատմության ուսումնասիրության համար երկու տեսակի սկզբնաղբյուրներ ունենք՝ վիմագրեր և ձեռագրերի հիշատակարաններ, իսկ տեղում եղած կառույցների մասին կարելի է դատել ուղեգրական և հնագի-տական նկարագրություններից: Ստորև կներկայացնենք այդ աղբյուրների նյութերը:

⁵²¹ Բնակավայրի անունը գրականության մեջ նշվում է երկու ձևով՝ Արջոառիճ կամ Արջո Առիճ, սկզբնաղբյուրներում՝ «Արջոառիճ», «Արջեւառեւծ»: Մենք այցելել ենք այդ վանքը 2013 թ. հոկտեմբերի 2-ին, որը հիմնավեր է:

⁵²² Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 190-208:

⁵²³ «Ամաւ առաջ անկործան կայր եկեղեցիս, այլ արդ մեծաւ մասամբ ի բռնութենէ տարերաց, որպէս ասեն, քայքայեալ է տաճարն աւանդատամբք հանդերձ, և խաբխալեալ որմոյ ներք-նագաւթին, քարակոյտք աւերակաց դիզեալ գեկեղեցեաւն ներքոյ եւ արտաքոյ կիսով չափ բարձրութեան որմոցն...» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 190-191):

Վիմագրական տեղեկություններ

Արջոռառիճի արձանագրություններից երևում է, որ վանքն անեցիների շրջանում մեծ ժողովրդականություն վայելող սրբավայր է եղել: Վանքի վիմագրերը հայագետներին հայտնի են հիմնականում Ն. Սարգիսյանի հրատարակությունից, սակայն բարեբախտաբար վերջերս հրատարակվեց նաև Աշխարհբեկ Քալանթարի 1920 թ. տեղեկագիրը վանքի մասին, որտեղ մի քանի արձանագրություններ նակայացված են նաև գրչանկարներով⁵²⁴:

Վիմագրերից դատելով 13-րդ դարի սկզբներին վանքը պատկանել է հետագայում նաև Անիի եպիսկոպոս դարձած և իրեն Պահլավունյաց տոհմից համարող Գրիգոր Ա-ին (այս մասին ստորև՝ «Նոր Պահլավունիներն Անիում» բաժնում):

Բազմաթիվ են հատկապես նվիրատվական արձանագրությունները, որտեղ հիշված՝ վանքին տրված ինչքի (կրպակներ, տներ և այլն) մեծ մասը գտնվել էր Անիում: Վիմագրերից վաղագույնում (1207 թ. .) Հասանի որդի Պարսամոն նշվում է, որ միաբանելով վանքին, տվել է իր սեփական այգին՝ Սասն անունով, ի հիշատակ իր եղբայր Խուրտի և ստացել համապատասխան թվով (գրության այդ մասը չի պահպանվել) պատարագներ⁵²⁵: Հետաքրքրական է, որ Բազմայրում պահպանվել է այս մարդու 1210 թվականի մեկ այլ նվիրատվական արձանագրություն, որտեղ նա նաև կոչվում է Օշականի ռալիս (գյուղապետ)⁵²⁶:

Արջոռառիճի թվակիր հաջորդ՝ 1213 թ. արձանագրությունը թեպետ նվիրատվական է, սակայն կարևոր վկայություն է պահպանել նաև վանքի առաջնորդ, վերը նշված Գրիգորի մասին (որդի Աբուղամրի), որն ինչպես ստորև կտեսնենք, դարի 30-ական թվականներին հիշատակվում է նաև Գրիգոր Մագիստրոս անունով⁵²⁷: Հենց այս գործչի առաջին հիշատակությունն է, որ տեսնում ենք Արջոռառիճում 1213 թ. որպես առաջնորդ: Իսկ արձանագրությունն այն մասին է, որ Հովհաննես քահանան, Հոռոմեանց Կոստանդին քահանայի որդին (որը 1215 թ. նվիրատվական արձանագրություն ունի նաև Բազմայրի վանքում)⁵²⁸, ինչ-որ մի արժեքավոր բան է գնել (ցավոք այդ հատվածը չի պահ-

⁵²⁴ Ա. Քալանթար, Հայաստան. Քարե դարից միջնադար, երկերի ժողովածու, (խմբագրությամբ Արամ Քալանթարյանի), Երևան, 2007, էջ 141-145:

⁵²⁵ «ԹՎ. ՌԾԶ (1207) [ողորմույթեամբն Ա(ստուծոյ) եւ՝ Պարսամաւ ծառայ Բ(րիստոս)ի, որդի Հասանա... միաբանեցաւ ս(ուր)բ ուխտիս եւ ետու զիմ հայրենի ա[յգին որ] կոչի Սասն, յիշատակ եղբարն իմո Խուրտ[ին], սպասաւորք ս(ուր)բ ուխտիս փոխարէն հատ[ուցեն]... գտանին զեկեղեցիս զողջ անխափան... թին եւ կէսն՝ Խուրտին, որք հաստատուն [պահեն]... յրկան հեզի եւ հանդարտի...» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 190):

⁵²⁶ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 179-180:

⁵²⁷ Կ. Մաթևոսյան, 2015, էջ 84-103:

⁵²⁸ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 183-184, տե՛ս նաև Կ. Մաթևոսյան, 2010, էջ 79:

պանվել) ու նվիրել վանքին. «զանձագին արարի... եւ ընծայեցի յԱրջուառնի, ի Ս(ուրբ) Ա(ստուա)ծածինս, ի ձեռն տ(է)ր Գրիգորի որդոյ Ապուղամրի», որի դիմաց ստացել է ամեն տարի 40 պատարագ⁵²⁹:

Վանքում եղել է նաև մի անթվական արձանագրություն՝ գրված նույն Գրիգորի վանահայրության ժամանակ և բովանդակությամբ կանոնական է՝ վերաբերում է վանքի միաբանների մահվան ժամանակ նրանց համար մատուցվող պատարագների թվին: Նման բովանդակությամբ ու կառուցվածքով արձանագրություններ են գրվել նաև Հռոմոսում (1195 թ.), Հառիճում (1214 թ.), Բագնայրում (1215 թ.), որոնց ուսումնասիրությամբ զբաղվել է վիմագրագետ Գագիկ Սարգսյանը⁵³⁰: Արջուառնի արձանագրությունը հավանաբար 13-րդ դարի 10-ական թվականներին է գրվել: Այն հետևյալն է. «Հրամանաւ Տ(եառ)ն Գրիգորո [եպ]իսկոպոսի, որ էր Ժառանգորդ ս(ուր)բ ուխտիս եւ բնակիչք վանացս՝ հայր Գրի[գոր], վարդապետս Գերսամս եւ եղբարքս սահման եղաք յիշատակ ննջեց[ելոց] մինչեւ ցվերջինսն, որք միաբան ի ս(ուր)բ ուխտս հանգուցեալ են՝ պատարագել գՔ(րիստո)ս [հանապ]ազ Յայտնութեան զպահքն Ը (8) աւր անխափան զամենայն եկեղեցիքս եւ միա[բ]անին, որ ի Ք(րիստո)ս փոխի՝ հաւրն եւ վարդապետին՝ Դ (4), Իս (քառասունք), եւ իրիցոյն եւ բնաբեղին Գ (3), Իս (քառասունք), եւ աշխարհական հաբեղային եւ մանգանն Բ (2), Իս (քառասունք). Եւ ամենայն եղբայր աւր Ա (1) Ժամ արասցէ, եւ որ պատարագող չէ, Ժ (10) կանոն աղաթս արասցէ. Որք հաստատուն պահեն զգրեալս՝ աւրինին եւ մասնակից եղիցին ս(ուր)բ պատարագացս»⁵³¹:

Ինչպես տեսնում ենք, նշված շրջանում վանահորից բացի միաբանությունն ունեցել է նաև մեկ այլ հեղինակավոր վարդապետ՝ Գերսամ անունով: Արձանագրությունը պատկերացում է տալիս նաև տվյալ ժամանակաշրջանում վանական միաբանության անդամների կազմի մասին, որոնք ըստ նրանց համար մատուցվող պատարագների թվի՝ աստիճանակարգվում են հետևյալ կերպ՝ վանահայր և վարդապետ (4 քառասունք), երեց և բնաբեղա (3 քառասունք), աշխարհական արեղա և մանուկ (2 քառասունք): Ի դեպ, համանման արձանագրություններում «մանկան» մասին (հավանաբար դպիրն է) միայն այստեղ է նշվում:

Հատկապես հետաքրքրական է անթվական արձանագրություններից ևս մեկը (եղել է գավթի հյուսիսային պատի արևմտյան կողմում), որը ներկայաց-

⁵²⁹ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 190-191):

⁵³⁰ Գ. Սարգսյան, Միջնադարյան կանոնախրավական նորմերի վիմական արտացոլումներ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2006, № 2, էջ 128-129:

⁵³¹ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 191, հմմտ. Գ. Սարգսյան, 2006, էջ 128-129:

նում է վանքի՝ Անի քաղաքում ունեցած սեփականության մի ցանկ: Նման կարգի մի արձանագրություն առկա է նաև Հռոմոնոսի վանքում, որտեղ, ինչպես վերևում տեսանք, այն սկսվում է հետևյալ բառերով՝ «Հռոմվոնոսին վանացս հայրենիք, որ ի քաղաքին այս են...», որից հետո սկսվում է թվարկումը: Արջոառիճում նշված անշարժ գույքի՝ քաղաքում (Անիում) գտնվելու մասին բառացի չի նշվում, բայց թվարկումը պարզորոշ վկայում է այդ մասին: Արձանագրությունը հետևյալն է. «Յանուն Ա(ստուծոյ). Հայրենիք, որ կա վանիցս, այս է. Բաչախին բուրքն եւ ախ/ոռն, եւ գպատարագ՝ Բ (2) ար. Լոյստտին, եւ Բ (2)՝ Խաչոտին եւ Բ (2)՝ ծնողաց նոցա⁵³². /Փղկակարոց կուղպակն եւ տունն ի ներքեն, 2 (6) ար պատարագ՝ Գ (3) ար Բունկա/նն եւ Գ (3)՝ Մխիթարչին: Արղլմսեհե տանն՝ Գ (3) ար ժամ, Յոհաննիսի տանն՝ ար Գ (3) ժամ / Բ (2) իւրեանն եւ Ա (1)՝ իւր Հաւրն: Սառանփողոցին կուղպակն՝ Դ (4) ժամ՝ Բ (2) ար Ծնահու/որկանն եւ Բ (2)՝ Գէորգա: Եւ Գեղիմին Բ (2) տուն եւ տան տեղ մի՝ Գ (3) ար ժամ Գանգատին, / եւ տակառքն՝ Բ (2) ար ժամ՝ Պետրոսայ: Եւ Լիստտս այլ ետու Գ (3) / արտ եւ տան ինձ Գ (3) ժամ»⁵³³:

Այս արձանագրության տակ, որպես շարունակություն, եղել են 13-րդ դարին պատկանող այլ նվիրատվական վիճագրեր, ըստ որոնց՝ Ապահերթի որդի Գրիգորը նվիրել է Անիի Կաթողիկեի (Մայր տաճարի) մոտ գտնվող տուն և ստացել 4 պատարագ իր և մերձավորների համար⁵³⁴, Մխիթար ճոնի (կաշեգործ, գլխարկ կարող) որդի Առյուծը նվիրել է իր սեփական երկու արտը և երկու պատարագ ստացել իր և կնոջ համար՝ Հռիփսիմյանց տոնին⁵³⁵, ոմն Հագարադեղ նվիրել է մեկ տուն և ստացել երկու պատարագ սուրբ Գևորգի տո-

⁵³² Հատվածից երևում է, որ Լուստոր (Լոյստտ) և Խաչոտը եղբայրներ են: Նկատենք, որ Անիի պարսպի բուրգերից մեկի վրա պահպանվել է արձանագրություն, ըստ որի Շահնշահ Ա-ի ժամանակ այն կառուցել է Գրիգորի որդի Լուստոր: Վիճագրության ժողովածուի մեջ այն պայմանականորեն Լուստտի բուրգ է կոչվում (Դիվան Ա, էջ 6): Հայտնի է, որ Անիի պարսպաբուրգերն օգտագործվում էին որպես պահեստներ, որոնց կից նաև ախոռներ էին լինում: Ըստ երևույթին Արջոառիճին պատկանած անշարժ գույքը հենց պարսպաբուրգի («Բաչախին բուրք») ներքին տարածքն ու կից ախոռն է եղել, որի նվիրատվության դիմաց Լուստտն ու Խաչոտը իրենց ու ծնողների համար 6 պատարագ են ստացել:

⁵³³ Ա. Քալանթար, 2007, էջ 141-142, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 191-192:

⁵³⁴ «Գրիգոր որդի Ապահերթի ետ տուն վանիցս՝ մաւտ ի Ս(ուր)բ Կաթո/ղիկէ, ի հիւսիս կոյս/ եւ առ ժամ ի տարին Ա (1)՝ իւր հաւրն, Ա (1)՝ Մարեմկանն, Ա (1) Եղբայր/կանն եւ Ա (1) իւրն անխափան» (Ա. Քալանթար, 2007, էջ 143): Ն. Սարգիսյանի մոտ նվիրատուի հոր անունը Ապահերթ է (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 192):

⁵³⁵ «Եւ Առիւծս որդի Մխիթարա ճոնին ետու զիմ հայրենի Բ (2) արտերն, որ ի յա... ցի ակս է, ի ս(ուր)բ ուխտս եւ փոխարէն հատուցին ս(ուր)բ եղբարքս Բ (2) ար պատարագ ի տաւնի Հռիփսիմեանց յամէն ամի՝ Ա (1) ինձ, Ա (1) Նուրսթէ, կատարիչքն աւրհնին ի Ք(ոխստոս)է» (Ա. Քալանթար, 2007, էջ 143, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 192):

նին⁵³⁶: Այս վիմագրի շարունակության մեջ հիշվում են մի շարք այլ նվիրատուներ՝ Մխիթարը, Թանկիկը, Սիմեոնը, Փոփխիկը, Ազիզը, Նորհատը, Գոհարը, Տիկնացը, Լուսիկը⁵³⁷:

Մեկ այլ վիմագրի համաձայն՝ իր գանձագին (գնած) հողերը վանքին է նվիրել ոմն Պարոնիկ⁵³⁸:

Արջուառիճի անթվական արձանագրությունների մեջ առանձնանում է ևս մեկը, որտեղ հիշատակվում է վանահայր Վարդանը: Առյուծն ու իր տիկին Շուշանը նվիրել են հավանաբար Անիում գտնվող իրենց գնած տունը, որի տեղանշման հատվածը ցավոք չի պահպանվել, և հայր Վարդանն ու միաբանները հատկացրել են վեց պատարագ՝ նրանց և չորս ազգականներին⁵³⁹:

Արջուառիճի գավթի ժամանակագրորեն վերջին վիմագիրը 1289 թվականից է, որը վկայում է Անդրեաս վանահոր ժամանակ Որդյակ երեց Կողբացու կատարած նվիրատվության մասին: Այստեղ նա նախ նշում է, որ Դավթի որդին է ու Պառավ երեցի թոռը, ապա հայտնում, որ Կողբում գտնվող «Պառավենց» կոչվող իր սեփական այգին և նրա մեջ՝ իր կառուցած տունը նվիրում է վանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցուն, իսկ Անդրեաս վանահայրն ու եկեղեցու սպասավորները պարտավորվում են ամեն տարի Աստվածածնի Ավետման տոնին պատարագել ութ օր⁵⁴⁰:

⁵³⁶ «Ես Հազարադեղս միայրանեցայ ս(ուր)բ ուխտիս եւ ետու ընծայ տուն Ա (1) նոր դռ... եւ սպասաւորք սորայ հատուցին ինձ Բ (2) պատարագ ի տաւնի սուրբ Գեորգին» (Ա. Քալանթար, 2007, էջ 143, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 192):

⁵³⁷ Ա. Քալանթար, 2007, էջ 143, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 192:

⁵³⁸ «Ես Պարոնիկս միաբանեցայ ս(ուր)բ ուխտիս Արջուառնոյ եւ ետու զիմ գանձագին հողերն՝ զԳերմասու տնափնիքն առաջի եղեգն, Գինեկոյ ճանապարհն միջի եղեգն...» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 191): Այստեղ երկիցս հիշատակված «եղեգը» հավանաբար եղեգնուտ է նշանակում (տե՛ս Ս. Ավագյան, 1978, էջ 74-75):

⁵³⁹ «Կամաւ բարերարին Ա(ստուծոյ) մեք Առիծս եւ Շուշիկս միաբանեցաք ի Ս(ուր)բ ուխտս Արջուառնի եւ տուաք զմեր գանձագին տունն որ ի Ս(ուր)բ ... ի կալին եւ հայր Վարդան եւ այլ միաբանքն հատուցին զմեզ Չ (6) ար ժամ... Շուշկան, Ա (1)՝ Ազգին, Ա (1)՝ Ասթերին, Ա (1)՝ Տիկնոյն, Ա (1)՝ Կարապետին. Կատարողքն աւրինեալ եղիցին յԱ(ստուծոյ): Կամաւքն Ա(ստուծոյ) եւ հայր Վարդան եւ այլ միաբանք սահմանեցաք զԱ(ստուծոյ) ծածին խոր...» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 191):

⁵⁴⁰ «Շնորհիւն Ք(րիստոս)ի եւ Որդեկ երեց Կողբացի, որդի Դավթի, թոռն Պառավ իրիցոյս միաբանեցայ Ս(ուր)բ ուխտիս Արջուառնոյ եւ ետու ընծա ի Ս(ուր)բ Լուսաւորիչս Գրիգոր զիմ հայրենի այգին, որ ի Կողբ է, որ Պառաւենց կոչի եւ զներքն տունն, որ ես շինե(ա)լ եմ, եւ փոխարէն հատուցին մեզ հայր Անդրեաս եւ այլ սպասաւորք յամենայն ամի պատարագ ի տաւնի Աւետ[ե]լ[ա]ց Ա(ստուած)ածնին. Ը (8) ար՝ Բ (2) իմ հաւրն..., Ա (1) իմ մաւրն Թագոհէ, Ա (1) կենակցի իմ՝ Մամթթե, Բ (2) ազաք իմ յորոսնու, Բ (2) ինձ՝ Որդեկիս, եւ որք յիշատակս մեր հաստատ պա[հեն] աւրինին յԱ(ստուծոյ) եւ որք խաբանեն որոշին ի Ք(րիստոս)է: ՉԼԸ (1289). Իմ բազում մեղաց թողութի(ւն) արարէք» (Ա. Քալանթար, 2007, էջ 144, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 192):

Նկ. 41. Արշոտառիճի եկեղեցու միակ
կիսականգուն պարը
(լուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013)

Վանքի ավերակներում Ա. Քալանթարն ընդօրինակել է ևս երկու վիմագրի տեքստ, որոնք չկան Ն. Սարգիսյանի մոտ: Առաջինը ոմն Սարգսի նվիրատվական արձանագրության հատված է⁵⁴¹, իսկ երկրորդում նվիրատվությունից բացի նշվում է Ս. Աստվածածին եկեղեցու աջ և ձախ կողմերում խաչքարերի կանգնեցման մասին: Ցավոք, տողերի վերջնամասի քարերը թափված են, անավարտ բառերը փորձել ենք վերականգնել. «Ես Քրիստափոր մեղուցեալ... ին/ մեծ աշխատութ(եամ)ք ի Ս(ուր)ք ուխտս յԱրջուառ[ճոյ].../ [շուրջ]անակի, եւ կանգնեցի ի սմա Բ (2) խաչս յաջմէ եւ յ[ահեկէ Սրբոյ] / Ա(ստուած)ածնիս եւ էտու... եւ խաչ արծա[թի]... / եւ հատուցին ինձ Չ (6) ար պատարագ... / ...Ա (1) իմ եղբարցն, Ա (1) Տիկ... / եւ Յակոբա: Որք հաստատուն.../ խափանէ.../եւ գ...»⁵⁴²:

Ն. Սարգիսյանի և Ա. Քալանթարի հավաքած արձանագրություններից բացի մեկ այլ վիմագրի հատված է վկայաբերում Կյուրեղ Սրապյանը 1878 թ. իր կազմած տեղեկագրում՝ նշելով, թե գավթից եկեղեցի տանող «կամարակապ դռան վերա հետևյալ բառեր միայն կկարդացվեն. «...պատիւ եւ հոգեւոր տեսառն Գրիգորի արհի եպիսկոպոսի, առաջնորդի...»⁵⁴³: Սա, ամենայն հավանականությամբ, Աբուղամրի որդի Գրիգորի մի արձանագրությունից է, գրված այն ժամանակ, երբ նա արդեն Անիի արքեպիսկոպոսն էր:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, վիմագրերում հիշատակվում են վանքին կատարված բազմաթիվ նվիրատվություններ, այգիներ, հողեր, Անիում գտնվող տներ, կուղալակներ և այլն: Արձանագրություններում պահպանվել է

⁵⁴¹ «...սկը Էրնա Սարգիս դուր[գար] /ի սմա որդիս էտու զիմ/ հայրէնի կողն առ...» (Ա. Քալանթար, 2007, էջ 144): Ցավոք առաջին մասում պահպանված տառերով բառ չի կազմվում, բայց նվիրատու Սարգսի անվանը հաջորդող «դուր...» հատվածը, կարծում ենք, կարելի է վերականգնել «դուրգար» (հյուսն) ձևով:

⁵⁴² Ա. Քալանթար, 2007, էջ 145:

⁵⁴³ Մի տեղեկագիր Կարսի մարզի վերաբերյալ, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1970, № 2, էջ 111:

նաև վանքի երեք վանահոր անուն. 1207-1213 թթ.՝ Գրիգոր, որդի Աբուղամրի, 1289-ին՝ Անդրեաս, և Վարդան, որը, կարծում ենք ժամանակով նախորդ երկուսի միջև պիտի լինի:

Յավով պետք է նշել, որ Արջոռառի վանքում եղած վիմագրական այս ծավալուն ժառանգությունն այժմ ամբողջովին ոչնչացված է (նկ. 41): 2013 թ. մեր այցելության ժամանակ վանքի ավերակներում վերը նշված արձանագրություններից ոչ մեկի քարաբեկորն անգամ չհաջողվեց գտնել: Վանքի արևմտյան մուտքի մոտ գետնին ընկած պարզ խաչաքանդակով կոտրված մի քարի վերին ձախ անկյունում մնացել էր միայն մեկ համառոտագրված անուն՝ «Բ(րիստո)ս»⁵⁴⁴:

Բուն վանքում եղած վիմագրերից բացի Արջոռառի հիշատակվում է նաև Մրենի ու Անիի երկու արձանագրության մեջ: Ուշագրավ է, որ Մրենի 7-րդ դարի Կաթողիկե եկեղեցու հարավային պատին պահպանված նշանավոր մեծատուն Սահմադինի 1273 թ. արձանագրությունը վերաբերում է Արջոռառի վանքի՝ այդտեղ և Օշականում գտնվող այգիների՝ որոշ հարկերից ազատվելուն: Սահմադինն այդ ժամանակ գնել էր Մրենը, ուստի արձանագրությունն էլ այստեղ է թողել, որպես տեղի սեփականատեր, իսկ բարեգործությունը կատարել է իր արևշատության և մեղաց թողության համար⁵⁴⁵:

Շատ հետաքրքրական է Անիի արձանագրությունը, որը պահպանվել է Ախուրյան գետի կամուրջից դեպի քաղաք բարձրացող ճանապարհի վրա գտնվող մուտքի պարսպաքուրդի վրա և պատկանում է անեցի Սարգիս Ծիլենց բաժրարին: Արձանագրությունը հետևյալն է. «Շնորհիւ եւ ողորմութեամբն Ա(ստուծոյ) եւ՝ Սարգիս Ծիլենց բաժրարս, թողի **զԱրջուռոռն** Սուրբ Գրիգորո գրաժն՝ մեծ եւ փոքր, վասն հանկրստեան պատրոնին մերո Շահնշահի, եւ Ա(ստուռ)ծատուր գաւակացն՝ Չաքարիաի եւ եղբարց նորա յերկարկենդանութեան: Էթէ որ զիշատակս խափանէ նգովեալ եղիցի յամենակալէն Ա(ստուծոյ) հաստատուն պահողք արքինին յԱ(ստուծոյ)»⁵⁴⁶: Վիմագրության դիվանում արձանագրության թվական չի նշված, սակայն Ղ. Ալիշանի գրքում բերված է վիմագրի գծապատկերը, որի սկզբում ՉԿԹ (1320) թվականն է⁵⁴⁷: Դա համապատասխանում է նաև Չաքարյան Շահնշահ Բ-ի մահվան թվակա-

⁵⁴⁴ Կ. Մաթևոսյան, Վիմագրական նշխարներ Արևմտյան Հայաստանից, «Էջմիածին», 2015, Դ, էջ 145, նկ. 5:

⁵⁴⁵ «Թուականին ՉԻԲ (1273) ողորմութեամբն Ա(ստուծոյ) եւ պարոն Սահմադինս ազատեցի զսուրբ ուխտն Արջուռոռն այգիքն Մրենո եւ Աւշականո ի խալալէ եւ յաւելորդ հարկէ, որ բնական ազատ էր: Ոչ ամիրին, ոչ ձեռնաւորին, ոչ ում ձեռն չկա ի վերա, վասն արեւշատության որդե(ա)ց իմոց եւ քաւութեան մեղաց մերոց...» (Ս. Կարապետյան, Մրենը և նրա հուշարձանները, «Վարձք», 2012, № 7, էջ 58-59):

⁵⁴⁶ Դիվան Ա, էջ 3:

⁵⁴⁷ Ղ. Ալիշան, 1881, էջ 74:

նին, որի «հանկրատեան» և նրա որդիների «երկարկենդանութեան» համար էլ Սարգիս Ծիլենցը կատարել է իր բարեգործությունը⁵⁴⁸:

Արջոռառիճի պատմության համար այս արձանագրությունն արժեքավոր է երեք առումով: Առաջինն այն է, որ վանքը որոշակիորեն հանդես է գալիս որպես տնտեսական միավոր, որի՝ վաճառքի համար քաղաք ուղարկված ապրանքը Սարգիս Ծիլենցի արտոնագրի շնորհիվ ազատվում էր մեծ և փոքր մաքսային (բաժ) հարկից: Երկրորդ, եթե բուն վանքի վիճագրերում պահպանված վերջին թվականը 1289-ն է (ինչպես ստորև կտեսնենք՝ հիշատակարաններում՝ 1298-ը), ապա այստեղ տեսնում ենք Արջոռառիճի գործուն վիճակը 1320 թվականին: Երրորդ, այս արձանագրության շնորհիվ կարելի է ասել, որ Արջոռառիճից Անի գալու ճանապարհն անցել է քաղաքային վերոնշյալ մուտքով, այսինքն՝ քաղաքի մոտ գտնվող Ախուրյանի քարե կամուրջով: Սա էլ իր հերթին նշանակում է, որ Արջոռառիճից եղել է դեպի արևելք տանող մի ճանապարհ, որով ընթանալով Անի եկողներն անցել են Ախուրյանի ձախ ափը (թերևս Ներքին Ջրափի մեծ կամուրջով)⁵⁴⁹, ապա գետի հունով վեր բարձրանալով, արդեն Անիի մոտ անցել կամուրջը և քաղաք մտել «Սարգիս Ծիլենցի» դռնով:

Հիշատակարանային տեղեկություններ

Արջոռառիճի մասին վկայություններ են պահպանվել 13-րդ դարի երեք հիշատակարանում: Առաջինը նշանավոր «Հաղբատի Ավետարանից» է (Մատենադարան, ձեռ. 6288), ձեռագիր, որը 1211թ. անեցի Սահակ քահանան գրել է տվել Հաղբատի վանքում, որտեղ ուսանում էր, ապա նկարագարողելու համար բերել է Անիի Բեխենց վանք, կազմել տվել Հոռոմոսի վանքում, որից հետո մատյանն իր ու հայրական ընտանիքի անունից նվիրել Արջոռառիճին, այստեղ գտնվող իրենց նորաշեն տոհմական եկեղեցուն:

Ձեռագրի հիշատակարանում ստացողի անունից ասվում է. «Ո՛վ լուսերամ բնակիչք սրբոյ ուխտիդ **Արջուռոճի**, առ որ զոյս հաւատոյ մեր եղեալ, զբովանդակ գոյք ծնողաց մերոց եւ եղբարց ծախեցաք եւ **շինեցաք զստուածաբնակ սուրբ եկեղեցիքս եւ աւանդեցաք զսուրբ Աւետարանս յԱստուծոյ սուրբ եկեղեցիս, որ շինեցաւ ի մենջ, ի վանս Արջուռոճի**, որպեսզի սուրբ եկեղեցեաւս եւ սուրբ Աւետարանաւս՝ մեր եւ ծնաւորն մեր եւ եղբարք եւ ազգականք գտաք ողորմութիւն ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ...»⁵⁵⁰: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ խոսվում է ոչ միայն Ավետարանի

⁵⁴⁸ Պ. Մուրադյան, 1977, էջ 56:

⁵⁴⁹ Ներքին Ջրափի կամուրջն Անիի մոտ, Ախուրյանի վրա գցված ամենամեծ կամուրջն է եղել՝ 125 մետր ընդհանուր երկարությամբ և 34 մետրանոց միաթիხք կամարով:

⁵⁵⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 71:

նվիրատվության, այլև Սահակ Անեցու ընտանիքի միջոցներով Արջոռառնում «եկեղեցիները շինելու», որը պետք է նորոգման իմաստով հասկանալ, և վանքում մի առանձին տոհմական եկեղեցի կամ մատուռ կառուցելու մասին:

Սահակ Անեցու ստացած մատյանը, որն Անիի մանրանկարչության բացառիկ արժեքավոր օրինակ է, երկար չի մնացել Արջոռառնում: Ձեռագրի մեկ այլ հիշատակարան վկայում է, որ 1223 թ. Սարգիս անունով քահանան, Ավետարանը տեսել է Անիի գավառում («գտեալ զսա ի գաւառին Անոյ...») և անորոշ հանգամանքներում այն ձեռք բերելով ուղարկել է իր հայրենի գավառ՝ Մեծկողմանաց եպիսկոպոսարան՝ Արցախ⁵⁵¹:

Արջոռառնի մասին վկայող երկրորդ հիշատակարանը պահպանվել է մի պատառիկի վրա, որը հին Ավետարանի մեկ թերթ է (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 1501, պահպանակ): Հետագայի հիշատակարանը հավանաբար 1236 թ. մոնղոլական ավերիչ արշավանքից հետո է գրվել, քանի որ այնտեղ նշվում է ձեռագրի ստացող Աստվածատուր քահանայի մտերիմների նահատակությունը թաթարների ձեռքով («որ նահատակեցան ի տաթարէն...»): Ուշագրավ է, որ Աստվածատուրն իրեն կոչում է Արջոռառնի ուխտի աշակերտ, և որ նա այդ մատյանը նվիրել է վանքին: Ցավոք, հիշատակարանը շատ վնասված է, պահպանված մասում կարդացվում է հետևյալը. «...նուստ եւ անարժան քահանա, աշակերտ եւ [սպասաւոր սուրբ] ուխտիս **Արջուռոնո, որ ի դրան մայրաքաղաքիս Անոյ**, որ աւանդեցի զսուրբ [Աւետարանս] ի նորին յուխտս յիշատակ ինձ եւ ծնողաց մերոց եւ եղբարց եւ վարդապետաց...»⁵⁵²:

Այստեղ հետաքրքիր է նաև, որ Արջոռառնը համարվում է Անիի դռանը, այսինքն՝ քաղաքին շատ մոտ գտնվող վանք: Իսկ վանական դպրոցի մասին տեղեկությունը լրացվում է նաև հաջորդ հիշատակարանով:

Բուն Անիում ամբողջովին գրված մեզ հասած եզակի ձեռագրերից է այժմ Սանկտ Պետերբուրգում (Ռուսաստանի ԳԱ Արևելյան ձեռագրերի ինստիտուտ, B 44) պահվող 1298 թ. Ավետարանը, որը նույն թվականին նվիրվել է Արջոռառնին⁵⁵³: Հիշատակարանում նշվում է, որ մատյանը գրվել է Անիի

⁵⁵¹ Նույն տեղում, էջ 134: Քանի որ Սարգիսը չի մանրամասնում մատյանի ձեռք բերելու հանգամանքները, այլ շատ անորոշ նշում է, թե ձեռագիրը «գտել» է Անիի գավառում, չի կարելի բացառել, որ թանկագին մատյանը գողացվել է Արջոռառնի վանքից և վանառվել հեռավոր երկրամասից եկած այս մարդուն: Համենայն դեպս, Սահակի ընտանիքը ոչ մի դեպքում չէր հրաժարվի տոհմական ավետարանից, որի էջերում տեղ են գտել նաև նրա անդամների մանրանկարները: Բայց պետք է ավելացնել, որ հետագայում՝ շուրջ 700 տարի Արցախի վանքերում ու բնակավայրերում պահվելու շնորհիվ (վերջին վայրը՝ Գետաշեն), ձեռագիրը հասել է մեր օրերը:

⁵⁵² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 197:

⁵⁵³ Ձեռագրի մասին հանգամանորեն տե՛ս К. Юзбашян, 1971, էջ 77-94, Կ. Մաթևոսյան, 1984, էջ 110-115:

Ներքին բերդում, Եղբայրիկ գրչի ձեռքով ու Հակոբ քահանայի պատվերով, որը հայտնում է, թե ժամանակին ինքն ու եղբայրը՝ Ստեփանոսը, որն այդ ժամանակ մահացել էր, սովորել են Արջոառիճի դպրոցում: Հիշատակարանում մասնավորապես ասվում է. «Իսկ ես նուստ... **Յակոբ ի մայրաքաղաքէս Անոյ**, հանդերձ աստուածագութ եղբարք իմ Ստեփաննոսիւ, **ի մանկութենէ վարժեալ ի սուրբ ուխտս Արջեւառեւծոյ, ի դրան Սուրբ Աստուածածնիս և Սուրբ Գրիգորո, քրիստոսագաւր Սուրբ Նշանիս հովանեալ** տաղաւարեալ և յայսմ տեղոջ ընկալեալ գաւծումն քահանայութեան...»⁵⁵⁴:

Հակոբ քահանայի հիշատակարանն արժեքավոր է ինչպես Արջոառիճի դպրոցի մասին տեղեկությամբ, այնպես էլ վանքի անվան պարզաբանման տեսանկյունից, քանի որ, ինչպես տեսանք, վիմագրերում այն նշվում է կա՛մ Ս. Աստվածածին, կա՛մ Ս. Գրիգոր անուններով: Հիշատակարանից երևում է, որ վանքի գլխավոր եկեղեցին Ս. Աստվածածինն էր, բայց եղել է նաև ոչ պակաս նշանավոր եկեղեցի՝ Ս. Գրիգոր անունով, ինչպես նաև մի հռչակավոր խաչ (խաչքար), որը Հակոբը կոչում է «**Քրիստոսագոր Սուրբ Նշան**»: Ինչպես երևում է Ա. Քալանթարի գրառումից, 1920-ին այն դեռ կանգուն էր եկեղեցու արևմտյան պատի մոտ՝ «որտեղ գավթի կողմից գտնվում է նշանավոր խաչքարն յուր տեղում կանգնած»⁵⁵⁵:

Հիշատակարանից կարելի է ենթադրել, որ եղբայրները ծնունդով Արջոառիճից էին, քանի որ ձեռագրի նվիրատվության մասին Հակոբն ասում է. «գայս Աւետարան, գոր աւանդեցի և ընծայեցի **ի բնական տեղիս մեր**, ի սուրբ ուխտս Արջեւառեւծս...», նաև պատվիրում վանքի սպասավորներին՝ «որ ի տաւնի Պենդակոստէին զԱւետարանս տանել ի գերեզմանն եղբաւրն իմ Ստեփաննոսի»⁵⁵⁶: Հակոբը նշում է նաև ծնողներին, քրոջն ու նրա զավակներին, իսկ վանքի միաբաններից՝ իրենց ուսումնական Ներսես կուսակրոն քահանային⁵⁵⁷: Հիշատակարանում թեև չի շեշտվում վանահոր անունը, ասվում է, որ Արջոառիճն այդ ժամանակ գտնվում էր Մագիստրոսենց տեր Հովհաննեսի և Փախրադինի որդի Ամիրի տերության մեջ՝ «ի տէրութեան Արջեւառն Սագիստրոսենց տեր Յոհանիսի և Ամիրին՝ որդո Փախրադինին»⁵⁵⁸, բայց պետք է կարծել, որ վանահայրը հենց Մագիստրոսենց տեր Հովհաննեսն էր:

⁵⁵⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 817:

⁵⁵⁵ Ա. Քալանթար, 2007, էջ 139:

⁵⁵⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 817:

⁵⁵⁷ Ներսեսին Հակոբը կոչում է իրանց «սնդակիցը»: Ստացողի ծնողների անուններն են Կիրակոս և Խելոք, ունեցել է վաղամեռնկ եղբայր՝ Սարգիս, քրոջ անունն է Մ'ներ, որի ավագ որդի Գրիգորի մասին ասվում է. «որ տարաշխարհիկ գնաց», մյուս որդին էլ Շահն է (նույն տեղում):

⁵⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 818:

Ուղեգրական և հնագիտական նկարագրություններ

1850-ականներին վանք այցելած Ն. Սարգիսյանը գրում է. «...մենաստանս, որոյ անհետացեալ իսպառ, գնշխարեալ մասունս եկեղեցւոյն պահէ տակաւին: Եկեղեցիս այս թէպէտ եւ մեծութեամբն եւ հոյակապութեամբն զուգակշիռ չկայցէ ընդ Բագնայր, սակայն եւ ոչ շատ ստորին է քան զնա: Նոյնօրինակ բաժանեալ է եւ սա ի ներքնագաւիթ եւ ի տաճար. անսիւն է ներքնագաւիթն եւ կամարաւ յարկեալ. եւ ի վերայ տաճարին եւ երկուստեք խորանին զեղեցկաշէն մատրունք կամ աւանդատունք հանդերձ կաթողիկէիւք իւրեանց»⁵⁵⁹:

1878-ին Վանք այցելած Ս. Էջմիածնի միաբան Կյուրեղ Սրապյանը (1844-1895) իր կազմած տեղեկագրում նույնպէս շատ համառոտ է խոսում վանքի մասին: «Ալանայի եկեղեցիք» վերնագրի ներքո նա գրում է. «Սույն եկեղեցիներ Ալանա քրդաբնակ գյուղի արևմտյան կողմ Ալանա լեռան ստորոտ շինված են մաքուր սրբատաշ քարերով: Առաջին վանուց միայն պատեր կանգուն կմնան, իսկ կաթուղիկեն (գմբեթը – Կ. Ս.) փլած է, ինչպէս կերևի շարժով, որովհետև դեռ ողջ՝ զետնի վրա ինկած է»⁵⁶⁰: Այնուհետև նա գրում է քառասյուն գավթի մասին (այն կոչում է «դարպաս»), նշում այդտեղ եղած մեծ («հաղթանդամ») խաչքարերի, բազմաթիվ եղծված արձանագրությունների մասին, նշում է նաև վանքի արևմտյան կողմի, հավանաբար սեղանատան շենքի մասին, որը եղել է «կրկնահարկ»⁵⁶¹:

Արջոռառիճի համեմատաբար ամբողջական ու մասնագիտական նկարագրությունը պահպանվել է Աշխարհբեկ Քալանթարի հնագիտական արշավախմբի նյութերում, որն այստեղ է եղել 1920 թ. օգոստոսի 20-21-ին: Փորձառու հնագետը նախ նկարագրում է տեղանքը, կառույցների ավերակ վիճակը՝ նշելով, որ փլուզման պատճառը տարերային աղետն է եղել, քանի որ գմբեթի, խորանի և այլ պատերի ամբողջական հատվածներ՝ «երկրաշարժի ուժեղ հարվածը շարտել է արևմուտքից արևելք»⁵⁶²:

Չափազանց արժեքավոր է Աշխարհբեկ Քալանթարի վկայությունը եկեղեցում եղած որմնանկարների մասին, որոնց վերաբերյալ նախորդ այցելուները ոչինչ չեն գրում: Հայ միջնադարյան որմնանկարչությունն ընդհանրապես թերի է ուսումնասիրված, հուշարձանները մեծապես վնասվել կամ իսպառ ոչնչացել են վերջին հարյուրամյակների ընթացքում, որոնցից մեկն էլ

⁵⁵⁹ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 190:

⁵⁶⁰ Մի տեղեկագիր Կարսի մարզի վերաբերյալ, էջ 111:

⁵⁶¹ Նույն տեղում:

⁵⁶² Ա. Քալանթար, 2007, էջ 139:

Արջոառիճի որմնանկարն է: Ա. Քալանթարի նկարագրությունը, փաստորեն, միակ վկայությունն է այդ որմնանկարի մասին⁵⁶³:

Արջոառիճի վանքում Ա. Քալանթարը կատարել է նաև չափագրումներ ու լուսանկարներ որոնց գտնվելու տեղը, սակայն, անհնար եղավ պարզել (հույս ունենք, որ դրանք կհայտնաբերվեն): Հնագետը թվարկել է լուսանկարները, որոնցից երկուսը արձանագրություններ են, երկուսը՝ ընդհանուր տեսարան, գավթի ծածկը, ութը՝ բեկորներ և մանրամասներ և մեկը՝ «ֆրեսկոն եկեղեցու արևմտյան պատի հարավային անկյան մոտ»⁵⁶⁴:

Ա. Քալանթարը նշում է նաև եկեղեցուց և գավթից բացի եղած մյուս կառույցների մնացորդների մասին. «Բոլոր շինությունները քանդված են... բացի մի շինությունից, որը գտնվում է եկեղեցու արևմտյան կողմը 15 սաժենի վրա, որից մնացել է մի պատը՝ հյուսիսից հարավ՝ տաշած կարմրավուն քարերով: Շինությունը ընդարձակ է եղել, գուցե սեղանատուն միաբանության համար: Եկեղեցու գավթի հարավային և արևմտյան կողմերից եղել են առանձին շինություններ, գուցե մատուռներ, որոնց պատերի հետքերը միայն կան»⁵⁶⁵:

1920 թվականի այս նկարագրությունից հետո անցած ժամանակաշրջանում վանքի ավերակներն ավելի են քայքայվել ու «հոշոտվել», վերացել են արձանագրությունների ու որմնանկարների հետքերը: Վանքի նախկին նկարագրություններին կարելի է ավելացնել, որ եկեղեցու և գավթի հարավային ու հարավարևմտյան կողմում բավական մեծ տեղ են զբաղեցնում հիմնականում անմշակ քարերով կառուցված վանական այլևայլ շինությունների փլատակները: Միակ քիչ թե շատ պահպանված հատվածը վանքի մուտքի մոտ եղած սեղանատան արևմտյան պատն է:

Չափագրությունների և հին լուսանկարների բացակայությունը Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամի մասնագետները (RAA) փորձել են լրացնել վերջին տարիներին ավերակների ուսումնասիրու-

⁵⁶³ «Եկեղեցին սվաղված է եղել ալեբաստրով. նրա հարավ-արևելյան անկյան մնացորդից երևում է, որ նկարագրված է եղել: Որմնանկարների մնացորդները գտնվում են արևմտյան պատի հարավային անկյունին կից, մնացորդը՝ վերևից ներքև: Վերևի մասում պահպանված է շատ աղոտ՝ երեք մարդու նկար ամբողջ հասակով կանգնած իրար կողքի իշխանական հագուստով. մեկի շորերը հասնում են մինչև ծնկները, երկարավիզ կոշիկներով, իսկ երկուսինը քիչ ավելի երկար են: Դրա ձախ կողմից սրբի նկար է նիմբով (լուսապսակ – Կ. Մ.), նայում է ներս, բայց ավելի ցածրից է նկարված (գոտկատեղի ուղղությամբ): Հետքեր կան նաև նույն անկյունին կպած հարավային պատի վրա, նաև ընկած կտորների վրա՝ ներկերի հետքեր» (Ա. Քալանթար, 2007, էջ 140):

⁵⁶⁴ Ա. Քալանթար, 2007, էջ 140:

⁵⁶⁵ Ա. Քալանթար, 2007, էջ 140:

*Նկ. 42. Արջոառիճի եկեղեցու և գավթի մոտավոր վերակազմությունը
(Ա. Հակոբյանի չափագրության հիման վրա, գծանկարը Ս. Այվազյանի)*

թյամբ կազմված մոտավոր չափագրությամբ և եկեղեցու ու գավթի վերակազմությունը ներկայացնող գծանկարով (նկ. 42)⁵⁶⁶:

Ամփոփելով, կարող ենք ասել, որ Արջոառիճը Անիի հետ սերտ կապեր ունեցած նշանավոր վանքերից մեկն է եղել, ծաղկել է հատկապես 13-րդ դարում, ունեցել մեծ միաբանություն և դպրոց, վանական հարուստ տնտեսություն: Վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, գավիթը և մյուս շինություններն այժմ ավերված են և դրանց հետագա ճակատագիրը խորը մտահոգություն է առաջացնում:

⁵⁶⁶ Չափագրությունը՝ Ա. Հակոբյանի (2014), գծանկարը՝ Ս. Այվազյանի, տե՛ս Ս. Կարապետյան, եղեռն եղեռնից հետո, հ. Ա, Երևան, 2015, էջ 84:

ՏԻԳՆԻՍ, ԾԱՌԱՔԱՐ-ՄԱՂԱՍԲԵՐԴ ԵՎ ԾԱՌԱՎԱՆ

Անիի մատույցները պաշտպանող նշանավոր երկու բերդ կար՝ հյուսիսում Տիգնիսը և հարավում Ծառաքար-Մաղասբերդը: Վերջինիս մասին ավելի շատ տեղեկություններ են հայտնի, որոնք կներկայացվեն ստորև, սակայն նախ համառոտ անդրադառնանք Տիգնիսին:

Տպավորիչ պարիսպներով մի ամրոց է Տիգնիսը, որը գտնվում է Ախուրյանի աջակողմյան վտակ Տիգնիս գետակի աջ ափին, փոքր բարձունքի վրա (նկ. 43): Նրա վերաբերյալ շատ սուղ տվյալներ կան, որոնց ընդհանրացումը

Նկ. 43. Տիգնիս բերդը (լուսանկարը՝ Թորոս Թորամանյանի, 20-րդ դ. սկիզբ)

կարելի է ներկայացնել հանրագիտարանային հետևյալ ամփոփմամբ. «Տիգնիս, բերդ Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Շիրակ գավառում, Տիգնիս գետակի ափին, հետագա Թիքնիզ (Տիգնիս) գյուղի մոտ: Հիմնադրվել է նախաքրիստոնեական ժամանակներում: Բազրատունիները IX դ. հիմնովին վերակառուցել և ամրացրել են Տիգնիսը, որը պաշտպանել է Շիրակավան քաղաքի մատույցները: Բարձր բլրի գագաթին կառուցված բերդից դիտվում են Շիրակի դաշտը, Շիրակավան, Արգինա և այլ բնակավայրերից: Քառակուսաձև բերդի բարձր պարիսպները (շարված են սրբատաշ քարերով) ամրացված են ութ հզոր աշտարակներով (չորսը՝ անկյուններում, չորսը՝ միջանկյալ): Պա-

րիսպները բարձրանում են կիկլոպյան հսկա քարերով շարված հիմքի վրա: Բերդի ներսի երեք կառույցներից (զանազան սենյակներ, սրահներ և այլն) յուրաքանչյուրն ունեցել է կրկնահարկ կամարաշարեր, որոնցից վերիններն ընկած են, ներքևիները՝ կիսակործան: Գրավոր աղբյուրներում Տիգնիսի մասին տեղեկություններ չեն հանդիպում»⁵⁶⁷:

Այստեղ վերջին տողի նշումը՝ գրավոր աղբյուրներում Տիգնիսի անվան բացակայության մասին, այնքան էլ ճիշտ չէ, քանի որ եթե ոչ ամրոցի, ապա բնակավայրի կամ տեղանվան մի վկայություն ունենք 1262 թ. Բագնայրի վանքի նվիրատվական արձանագրություններից մեկում, որտեղ հիշատակվում է վանքին տրված ջրաղաց Տիգնիսում և խոտհարք («...ի **Տգնիս** գջաղացն, յիմ խոտահարն՝ Ծ (100) բարդ խոտի տեղ, որ վանքս (հ)ընձէ...»)⁵⁶⁸:

Ամրոցի կառուցման ստույգ ժամանակը և կառուցողը հայտնի չեն: Մնում է ենթադրություն անել, թե ինչու և երբ կարող էր այն հիմնվել: Ինչպես տեսանք, ենթադրվել է, որ այն Շիրակավանի պաշտպանության համար էր: Հայկական համառոտ հանրագիտարանում մի լրացուցիչ նշում կա նաև Արգինայի ու Անիի առնչությամբ, որ Տիգնիսը «...թագավորանիստ Շիրակավանից և կաթողիկոսանիստ Արգինայից հավասար հեռավորության (մոտ 2,5 կմ) վրա էր ու պաշտպանել է այդ քաղաքները, ինչպես նաև մայրաքաղաք Անիի մատույցները»⁵⁶⁹:

Պետք է նշել, որ տեղում կատարած մեր դիտարկումը (նախ եղել ենք Արգինայում, ապա Տիգնիսում), մեզ համոզում է, որ այս բերդը կարող էր կառուցված լինել որպես ապաստարան հատկապես Արգինայի կաթողիկոսարանի համար: Բանն այն է, որ Արգինան գտնվում է բաց դաշտում և չի ունեցել պաշտպանական համակարգ: Տիգնիսն ինքն էլ, թեպետ երկու կողմից փոքր բարձունքի վրա է, սակայն մյուս կողմերը հարթավայրային են, դրա համար է նման հզոր պարիսպներով շրջապատվել: Ամեն դեպքում, սա Արգինային առավել մոտ գտնվող այն միակ հարմար վայրն է, որտեղ կարելի էր բերդ հիմնել և որտեղ վտանգի դեպքում կարող էին ապաստանել կաթողիկոսն ու կաթողիկոսարանի անձնակազմը: Տիգնիսի բերդից հստակ երևում է շուրջ 2 կմ հեռավորությամբ գտնվող Արգինան:

Այն, որ հիշյալ շրջանում (և ավելի ուշ), վանքերն ունեցել են անվտանգային նման խնդիր, երևում է Գագիկ Ա-ի ժամանակի հետևյալ տեղեկությունից: Հոռոմոսի վանահայր Անանիան 1013 թ. մի արձանագրություն է թողել, որտեղ նշում է Քեղարագոմ անվանված տեղանքը կամ բնակավայրը (որ հավա-

⁵⁶⁷ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 11, Երևան, 1985, էջ 696:

⁵⁶⁸ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 188-189:

⁵⁶⁹ Հայկական համառոտ հանրագիտարան, Հատոր 4, Երևան, 2003, էջ 741:

նաբար վանքից ոչ շատ հեռու գտնվող ամուր դիրք ունեցող մի տեղ էր), Հոռոմոսի վանքի սեփականությունը դարձնելու մասին: Գործը կատարվել է Գագիկ Ա թագավորի նվիրատվությամբ, ինչպես նշվում է վիմագրում՝ «... եւ տուող այդմ պարգեւի՝ Գագիկ էր, աւրինեալ յԱստուծոյ»⁵⁷⁰: Քեղարագոմի՝ Հոռոմոսի վանքի համար ունեցած նշանակության մասին արձանագրության մեջ հստակ ասվում է՝ «...**վասն ապաւինի տեղի լինելոյ՝ ի փախստեան ժամանակի**, եւ այլ բազում ինչ աւգտի՝ փայտի եւ խոտի...»⁵⁷¹: Սա է նշանակում է, որ վանքերից ոչ հեռու ամուր վայրերի կամ բերդերի առկայությունը կարևոր է համարվել, քանի որ դրանք պատսպարվելու տեղ էին «ի փախստեան ժամանակի»: Եթե նույնիսկ Գագիկի օրոք, որը Անիի թագավորների մեջ ամենագորեղն է համարվում, եղել է նման ապաստանի անհրաժեշտություն, ապա Արգինայի կաթողիկոսության գործունեության շրջանում՝ 10-րդ դարի կեսերին, այն առավել ևս պահանջված պիտի լիներ: Հարկ է նաև նկատի ունենալ, որ կաթողիկոսարանը ոչ միայն կաթողիկոսի կեցավայրն էր, այլև այդտեղ էին պահվում եկեղեցական նշանավոր և թանկագին սրբություններ: Հայտնի է, օրինակ, որ Արգինայում աթոռակալած Անանիա Մոկացին Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսին խոռովության պատճառով ոչ միայն զրկել էր մետրոպոլիտության աստիճանից, այլև առգրավել «Սիւնեաց սեփական խաչը, ոսկերիզ խաչվառը, թանկարժէք գաւազանը եւ պատուական գահաւորակը», որոնք տեղափոխվել ու պահվել են կաթողիկոսարանի «սրբարանի սենեակում»⁵⁷²: Ինչպես վերը նշվեց, հետագայում, երբ կաթողիկոսարանն արդեն Անիում էր, այդ սրբությունները Սյունյաց աթոռին վերադարձվեցին Սարգիս Ա Սևանցի կաթողիկոսի ժամանակ (1006 թ.): Հասկանալի է, որ Արգինայի կաթողիկոսարանում նաև այլ սրբություններ ու եկեղեցական թանկագին սպասք է եղել, ինչպես և ձեռագրեր, որոնց մասին նշում է պատմիչ Ասողիկը⁵⁷³:

Այսպիսով, մենք կարծում ենք, որ Տիգնիս ամրոցը կառուցվել է Աբասի կամ Աշոտ Գ Ողորմածի ժամանակ, նրանց նախաձեռնությամբ, Արգինայի կաթողիկոսարանի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով: Հասկանալի է, որ Անիի մայրաքաղաք դառնալուց հետո այդ բերդը նաև ծառայում էր քաղաքի մատույցների պաշտպանությանը:

Ցավոք, միջնադարյան ամրոցաշինության այս բացառիկ կառույցն այժմ ավերակների է վերածվել և ոչնչացման եզրին է (գում. նկ. 28-29):

⁵⁷⁰ Horomos monastery, p. 396-397:

⁵⁷¹ Նույն տեղում:

⁵⁷² Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 304:

⁵⁷³ Ասողիկ, էջ 185:

Ծառաքար-Մաղասբերդը

Ծառաքար կամ Մաղասբերդը անուններով հայտնի բերդը գտնվում է Անիից հարավ-արևմուտք, Ախուրյան գետի հոսանքն ի վար, շուրջ 5 կմ հեռավորության վրա: Բերդի պատկառագիտ աշտարակավոր պարիսպները մինչև օրս վեր են խոյանում Ախուրյանի կիրճում, որը ներկայիս հայ-թուրքական սահմանն է, և այդ պատճառով հնավայրի տարածքը երկու կողմից էլ փակ է այցելությունների համար (նկ. 44):

Հենց սկզբում նշենք, որ մինչև այժմ գրականության մեջ առավել հաճախ

Նկ. 44. Ծառաքար-Մաղասբերդը Ախուրյանի կիրճի կողմից
(լուսանկարը 20-րդ դ. սկզբներ)

Ծառաքարը և Մաղասբերդը համարվել են տարբեր բերդեր: Քանի որ մենք նախկինում այս հարցը քննելով եկել ենք այն եզրակացության, որ դրանք նույն բերդի տարբեր անվանումներն են⁵⁷⁴, այսուհետև այն կկոչենք Ծառաքար-Մաղասբերդ: Այստեղ ևս համառոտակի կանդրադառնանք այդ հարցին:

«Մախագիբերդ» անունը առաջին անգամ հիշատակվում է կարծեցյալ Շապուհ Բագրատունու («Պատմութիւն Անանուն գրուցագրի») մոտ, ըստ որի քյուզանդական Մորիկ (582-602) կայսրը Մախագ անունով հայ կուսակալ

⁵⁷⁴ Կ. Մաթևոսյան, Անի քաղաքը և Ծառաքար-Մաղասբերդը 11-14-րդ դդ., «Հուշարձան» տարեգիրք Դ-Ե, Երևան, 2008, էջ 236-247:

է ուղարկել Արևելք, և նա Ախուրյան գետի ափին կառուցել է մի բերդ ու կոչել Մախագիբերդը. «Եւ զՄախագ ոմն ի յաշխարհէն Հայոց կացոյց ի յարևելս, այր չար եւ անաւրէն: Նայ շինեալ զամրոցն առ ափն Խորինա գետոյ և կոչեաց զնայ Մախագիբերդ»⁵⁷⁵: Աղբյուրը, տվյալ դեպքում, պատմական գրույցների ժողովածու է, որի պարունակած տեղեկությունները կարող են իրականության հետ մոտավոր կապ ունենալ: Երկի օրինակներից մեկում Մախագին է վերագրվել նաև Անիի բերդի կառուցումը՝ «շինեաց եւ ամուրն Անի առ ափն Ախուրեան գետոյ»⁵⁷⁶:

Մաղասբերդի անվան երկրորդ հիշատակությունը վկայում է բերդի՝ զույգ անուններ ունենալու մասին, որին ավելի հանգամանորեն կանդրադառնանք քիչ անց: 1222 թ. հենց բերդում արաբերենից թարգմանված երազահանի հիշատակարանում նշվում է. «Չայս երազահանս ի տաճիկ յարապ գրէ ի հայ գիր մեկնեալ... **Ի յԱնի քաղաքին դռան ի վերա բերդ և անունն Մաղասբերդ և բերդին անունն Ճարքար**»⁵⁷⁷: Անվան երրորդ վկայությունը գտնում ենք նույն վայրում Նաթանայել եպիսկոպոսի 1343 թ. հիշատակարանում՝ «Մաղըսբերդ»⁵⁷⁸:

Չորրորդ հեղինակը, որ տալիս է «Մաղասայ բերդ» («Մաղասաբերդ», «Մաղասբերդ») անունը՝ 17-րդ դարում ապրած Չաքարիա Սարկավազ Քանաքեռցին է, որը բերդի հիմնադրման մասին տեղեկությունը քաղելով Անանուն գրուցագրից, այն որոշ գեղարվեստական մշակման է ենթարկել և ավելացրել 1638-ին բերդի՝ պարսկական տիրապետությունից խաբեությամբ օսմանյան թուրքերին անցնելու պատմությունը⁵⁷⁹: Չաքարիան շատ մանրամասն է նկարագրել բերդի տեղադրությունը, հավանական է, որ այն տեսել է:

Կարծում ենք իրավացի է Սուրեն Երեմյանը, ըստ որի բերդի նախնական անունը եղել է «Մաղխագ բերդ», և որ այն առնչվում Արշակունյաց արքունիքի «մաղխագ» պաշտոնի հետ⁵⁸⁰: Այսինքն, այն հիմնադրի անունից չի ծագում, այլ պաշտոնի անվանումից:

Ինչպես երևում է վերը նշված 1222 թ. հիշատակարանից և մի շարք հարակից փաստերից, մայրաքաղաքին այդքան մոտ գտնվող այս բերդը Անիի

⁵⁷⁵ Պատմութիւն Անանուն գրուցագրի (կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի), թարգմանությունը գրաբարից լուսերեն, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան, 1971, էջ 51:

⁵⁷⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար էջ 131:

⁵⁷⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, Բ, էջ 397:

⁵⁷⁹ Չաքարիա Սարկավազ, Պատմագրութիւն, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 15-16:

⁵⁸⁰ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 2, Երևան, 1984, էջ 199:

ծաղկման շրջանում՝ 11-13-րդ դարերում ավելի հաճախ հիշատակվել է իր երկրորդ՝ Ծառաքար անունով:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ հիշատակություններ կան Ծառաքար կամ Ծառաքար անվանված բերդի մասին, որը կարևոր դեր է կատարել Անիի 11-12-րդ դարերի պատմության մեջ: Ղևոնդ Ալիշանը ժամանակին, Կեչրորի տեղը որոշելու կապակցությամբ, անդրադարձել է Ծառաքարին և նկատի ունենալով Վարդան Արևելցու հաղորդումը, որ Կեչրորի ամիրան գրավել է Ծառաքարը, ենթադրել, որ դրանք գտնվել են Երասխաձորում կամ Գաբեղենք գավառում⁵⁸¹: Հետագայում տարբեր հեղինակներ, միմյանց կրկնելով, տարածել են այս տեսակետը⁵⁸²: Սակայն փաստերի համալիր քննությունը (որոնց մի մասը ծանոթ չեն եղել Ղ. Ալիշանին) վկայում է, որ Ծառաքարը Անիին շատ մոտ տեղում էր գտնվում:

Սամվել Անեցին պատմելով Վեստ Սարգսի շինարարական ձեռնարկների մասին, նախ Խծկոնքում, ապա՝ Ծառաքարում, գրում է. «ՆՀԳ (1024) Մեծապատիւ Վեստն Սարգիս՝ զկնի բագում շինուածոց բերդից եւ եկեղեցեաց զիրաշալի վանս զԲսցկունս շինեաց, պայծառ պսակաւ զարդարեալ սուրբ քաւարանն՝ որ ճանաչի անուն սուրբ Սարգսի: Նաեւ **զԾառաքար վանքն բերդ արարեալ** պարսպեալ հաստահեղոյս կրով՝ բրգունս ձուլածոյս, յորում եւ ընդ սրբոյ խորանարդ տաճարին կանգնելոյ յանուն սուրբ Գեորգա, շինէ Բ (2) այլ յարակիցս գմբեթաւորս՝ զՍուրբ Յովաննէս եւ Սուրբ Մեքենոս»⁵⁸³:

Այսպիսով, ըստ Սամվել Անեցու, Վեստ Սարգիսը բերդ է դարձրել Ծառաքարի վանքը, այն շրջապատել հաստ պարսպով և հզոր բուրգերով, տեղի հին

⁵⁸¹ Ղ. Ալիշան, 1890, էջ 47:

⁵⁸² Հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հրատարակության մեջ Մաղասբերդը համարվում է Անիի մատույցը պաշտպանող մի բերդ, իսկ Ծառաքարի համար ասվում է. «Նախկին Արշարունիքի արևմտյան մասն էր կազմում Կեչրոր գավառը համանուն քաղաքով և Ծառաքար ամրոցով» (Հայ ժողովրդի պատմություն, 1976, էջ 98): Հայկական սովետական հանրագիտարանը «Մաղասբերդ» անունով է կոչում բառահողվածը («Մաղասբերդ, Մաղազբերդ, Մաղագիբերդ»), այն տեղադրելով Շիրակում, Անիից 4 կմ հարավ (ՀՄՀ, Երևան, 1981, հ. 7, էջ 189), իսկ Ծառաքարը չի նշում: Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանը նույնպես բերդը կոչում է «Մաղասբերդ» (նշում նաև անվան այլ տառադարձություններ) և ավելացնում՝ «13-րդ դ. կոչվել է նաև Ծակքար» (Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1991, էջ 659): Իսկ Ծառաքարը նույն բառարանը համարում է վանք՝ «Այրարատ աշխարհի, ըստ ոմանց՝ Գաբեղյանք գավառում, հավանաբար Կեչրոր ավանի մոտ, ըստ այլոց՝ Շիրակի գավառում, Անիի մոտ» (Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 843): Տե՛ս նաև՝ Մ. Յովհաննեսեան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 643:

⁵⁸³ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 183-184: Սամվել Անեցուց օգտվելով՝ Ծառաքարի մասին տեղեկությունը փոքր-ինչ համառոտված ներկայացնում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին (Կիրակոս Գանձակեցի, 1961, էջ 89):

Ս. Գևորգ եկեղեցու մոտ նաև երկու գմբեթավոր եկեղեցի կամ մատուռ հիմնելով: Նկատենք, որ մինչև օրս կանգուն բերդի պարիսպներն ակնհայտորեն Անիի ծաղկուն շրջանի պարսպաշինության դրոշմն են կրում (գուն. նկ. 30):

Սամվել Անեցու վկայությունը գալիս է մասամբ լույս սփռելու բերդի երկանվանության խնդրի վրա: Եթե հիմք ընդունենք Անանուն գրուցագրի հաղորդումը Մախազի (կամ «Մաղխազի») մասին, որը հավանաբար այս տեղում բյուզանդական ռազմական մի հենակետ է հաստատել 6-րդ դարի վերջերին, ապա պարզ է, որ դրան հաջորդած արաբական տիրապետության մռայլ ժամանակներում, երբ Հայաստանում բերդեր չեն կառուցվել (եղածներն էլ մեծ մասամբ ավերվել են), այն ևս կորցրել է իր ռազմական նշանակությունը: Ժամանակի ընթացքում այստեղ հաստատվել է մի փոքրիկ վանք, որը Ս. Գևորգ անունով եկեղեցի ուներ: Ծառաքարը հենց այդ վանքի անունն է (անվան ստուգաբանության մասին տե՛ս ստորև «Ծառավան» բաժնում): Հովհաննես Սմբատի օրոք, Անիի թագավորության մեջ կարևոր դեր ունեցող Վեստ Սարգիսը Ծառաքարի վանքը բերդի է վերածել: Ճիշտ է, պատմիչի հաղորդմամբ, նա այստեղ նաև երկու եկեղեցի է կառուցել⁵⁸⁴, սակայն կարծում ենք, դրանք փոքրիկ մատուռներ էին, որոնց շինությամբ յուրովի «քողարկվում էր» վանքը ռազմական կառույցի վերափոխելու բուն գործընթացը: Տեղին է հիշել, որ 19-րդ դարի կեսերին Մաղասբերդ այցելած Ներսես Սարգիսյանն այստեղ տեսել է **«աւերակք երից փոքր մատրանց»**⁵⁸⁵:

Հայտնի չէ, թե Անիի բյուզանդական նվաճումից հետո ինչ է եղել Վեստ Սարգսի հետ, սակայն հետաքրքիր է, որ հետագայում Ծառաքարն անցել է նրա կնոջ տոհմակիցներին (այս մասին տե՛ս ստորև՝ «Հասանյան-Ապիրատյանները և 12-րդ դարի որոշ դեպքեր» և «Վեստ Սարգիս» բաժիններում): Ծաղդաղյանների ժամանակ Ծառաքարն Անիի ամիրայության բերդերից էր, բայց 1177 թ. Վարդան Արևելցու վկայությամբ այն գրավում է Կեչրորի ամիրան «...առաւ Ծառաքար ի գողաց հրամանաւ Ղարաշայ ամիրային Կեչրորոյ, որ վաճառեաց զնա Խզլապանայ ընդ բազում ոսկւոյ. եւ նա բնակեցոյց անդ արս վնասակարս, որք ոչ դադարէին յարենհեղութենէ ի տուէ եւ գիշերի. մինչեւ զքրիստոնեայս ի խաւարային անդունդս ընկղմեալ սովով եւ գարշ հոտով առաջնոց մեռելոցն՝ սպանանէին, որ եւ եօթն կրօնաւորս անուանիս դառ-

⁵⁸⁴ Հետաքրքրական է Վեստ Սարգսի կառուցած մատուռներից մեկի Սուրբ Մեքենոս կոչվելը, որն այդ անունով աղբյուրներից հայտնի միակ եկեղեցին է հայ իրականության մեջ:

⁵⁸⁵ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 125:

նակսկիծ վիրօք ընդ կատակս խաչանիշ հարմամբ դանակաց՝ փողոտէին. որոց պատիւ տօնին խառնեսցի ի տօն մեր Լուսաւորչին Գրիգորի»⁵⁸⁶:

Իսգիլ Արսլանը Գանձակի գորել Ելտկուզ աթաբեկի կրտսեր որդին էր, իսկ Ղարաչան՝ Կէշորի իշխանության ամիրան: Ինչպես երևում է, Վրաց պետության մեջ 1176-77 թթ. ծագած ապստամբության⁵⁸⁷ և Անիի շուրջը ստեղծված անկայուն վիճակից օգտվելով՝ Ղարաչան Անիի ամիրայից գրավել է Ծառաքարը և վաճառել⁵⁸⁸: Իսգիլ Արսլանը Ծառաքարը դարձրել էր ավագակային որջ, որն անեցիներին մշտապես անհանգստություն էր պատճառում: Ծառաքարի մահմեդականների կատարած չարագործությունների մեջ ժամանակակիցների վրա հատկապես ցնցող տպավորություն է թողել յոթ հայ հոգևորականների խոշտանգումն ու դաժան սպանությունը: Ուշագրավ է, որ Ծառաքարում նահատակված հոգևորականներն անմիջապես համարվել են Հայ եկեղեցու վկաներ և Անիում սահմանվել է, որ նրանց հիշատակը պետք է տոնվի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տոնի օրը:

Անեցիներն այլևս չէին կարող հանդուրժել շուրջ 9 տարի շարունակվող այս վիճակը: Քաղաքի Շադդադյան Սուլթան ամիրայի հետ հայերը լավ հարաբերություններ ունեին⁵⁸⁹ և 1186-ին, Բագրատունիների անկումից հետո, առաջին անգամ անեցիները սեփական անվտանգության համար հարձակողական ռազմական գործողություն են ձեռնարկում: Վարդան Արևելցին գրում է. «Ի վեցհարիւր երեսուն և հինգ (1186) թուին **առին անեցիք զԾառաքար՝** զհայրենիսն տեառն Բարսղի, յանխնայ կոտորելով զորս անդ, բաց ի կանանց և ի մանկանց: Չոր լուեալ Ալիշէրն ամիրայն Դւնայ ճողէր զմօրունսն և սև զգենոյր ի վերայ կնոջն և որդեացն որ անդ և ի վերայ զօրացն կոտորման, և ի քրիստոնէից փառաւորիւր սուրբ Երրորդութիւնն»⁵⁹⁰:

Ինչպես տեսնում ենք անեցիները հաջող արշավ են իրականացնում, գրավում դժվարամատչելի բերդը (նկ. 45): Դրանով նրանք ոչ միայն չեզոքացնում են ավագակային որջը, այլև վերականգնում Բարսեղ Բ եպիսկոպոսի ժառանգական իրավունքը: Կարելի է ենթադրել, որ անեցիների համարձակելոյթն անակնկալի է բերել բերդապահներին: Վտանգ ակնկալելու դեպքում Դվինի Ալիշեր ամիրան իր ընտանիքը չէր թողնի Ծառաքարում: Ամեն դեպ-

⁵⁸⁶ Մեջբերման վերջին տողը չկա վենետիկյան հրատարակության մեջ, ուստի վկայակոչում ենք Վարդանի Պատմության մոսկովյան հրատարակությունը՝ Վարդանայ Բարձրբերդեցւոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկուա, 1861, էջ 171:

⁵⁸⁷ Հ. Մարգարյան, 1980, էջ 154-161:

⁵⁸⁸ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 129-130:

⁵⁸⁹ Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 68:

⁵⁹⁰ Վարդան Արևելցի, էջ 136:

Նկ. 45. Ծառաքար-Մաղապերդի անմարչելի դիրքը և երկշարք պարիսպները

քում, որքան էլ անեցիները չարացած էին և անխնա կոտորել են մահմեդական զորքը, բայց խնայել են կանանց ու երեխաներին⁵⁹¹:

1186-ին Ծառաքարն անցավ Անիի ամիրայությանը, սակայն փաստացի՝ անեցի հայերին: 1198-ի վերջերին, երբ մահացավ Անիի վերջին ամիրա Սուլթանը, քաղաքի դարպասները բացվեցին Չաքարե ամիրսպասալարի առաջ: Վրաց պետության կազմում ընդգրկված Անին դարձավ Չաքարեի տիրույթների վարչական կենտրոնը, բնականաբար Ծառաքարի բերդը նույնպես անցավ նրանց:

Ծառաքարի 12-րդ դարի վերջի անցքերին ծանոթանալուց հետո ակնհայտ է դառնում, որ այդ բերդն Անիի մերձակայքում էր, ոչ թե Երասխաձորում, կամ քաղաքից տասնյակ կիլոմետրեր հեռու գտնվող մեկ այլ վայրում:

⁵⁹¹ Ծառաքարի հաղթանակն արձանագրվել է նաև «Պատմություն քաղաքին յԱնույ» երկում, որի կազմողը թեև օգտվել է Վարդան Արևելցուց, սակայն եղելությունն ավելի է մանրամասնել, ուստի ավելորդ չենք համարում այն վկայակոչել. «ՉՃԼԵ (1186)...ի սոյն թուխս... հարեան զօրօք քաղաքացիքն յԱնույ և գնացին ի վերայ ամուր բերդին, որ Ծարաքար անուանի, որ էր բնիկ սեփական և ժառանգություն տեառն Բարսղի կաթողիկոսին հարցն և եղբարցն, և քանդեալ զայն և զորս գտին արս՝ կոտորեցին, բաց ի կանանց և ի տղայոց: և լուեալ զայս Ալիշէր ամիրայն Դվնայ ճողէր զմորուսն և սեաւ զգեւնոյր ի վերայ կնոջն և որդւոցն, քանզի ի նոյն բերդին էին կինն և որդիքն: Բայց ոչ մեղանչեցին նոցա, այլ միայն զգօրսն կոտորեցին և զինչս և զկարասիս նոցա յափշտակեցին և տիրեցին բերդին և օրհնեցին զԱստուած, զոր լուեալ այլազգեացն ափշեցան և բեկան զօրութիւնք բազկի նոցա և ոչ կարէին ճիգ արձակել, իսկ քրիստոնեայքն ամենայն այնմ կողմանց աշխարհին լուեալ փառաւորէին զամենատուրք Երորորդութիւնն» (Մխիթար Անեցի, 1983, (հավելված), էջ 109-110):

Այս մասին շատ ավելի խոսում է 1222 թ. թարգմանված երազահանի վերը նշված հիշատակարանը, որին այժմ ավելի մանրամասն կծանոթանանք:

Թեպետ երազահանի թարգմանության բնօրինակը չի պահպանվել, սակայն հետագա ընդօրինակություններում (Մատենադարան, ձեռ. թիվ 695, գրված 1664 թ. Չեյթունում և Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարան, ձեռ. թիվ 88, գրված 17-րդ դարի կեսերին Տրապիզոնում) արտագրվել է ձեռագրի հիշատակարանը, որտեղ մասնավորապես ասվում է. «Չայս երազահանս ի տաճիկյարապ գրէ ի հայ գիր մեկնեալ **Առաքել** իմաստասէր արեղայն, որ մականուն **Վառ** ասեն, և **Մխիթար Կլեկանց** և **Շերանն**, ի **յԱնի քաղաքին դռան ի վերա բերդ և անունն Մաղասբերդ և բերդին անունն Ծարքար**: Ի յայն բերդին զընտանն մեծ մարդ մի կայր տաճկաց, և այս գիրս ի հետ յայն զընտանին, և յայս Գ(3) հոգիս փոխել են ՈՀԱ (1222) թվին ի հայ լեզու ի սահմի ամսոյ Գ(3) աւուրն, որ է աւրինեալ անգրաւ յաւիտեանս, ամէն»⁵⁹²:

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ոչ միայն ընդգծվում է բերդի՝ Անիին մոտ գտնվելու (նրա դռանը լինելու) հանգամանքը, այլև հիշատակագիրը հետագայի ընթերցողներին թուրիմացությունից զերծ պահելու համար, հատուկ նշում է բերդի երկու անունները՝ Մաղասբերդ և Ծարքար, որ նույն Ծառաքարն է:

Վիեննայում պահվող ձեռագրում հիշատակարանը փոքր-ինչ տարբեր է, բերդի անունը չկա, բայց տեղը նշված է «**ի յԱնի քաղաքի մաւտն**», իսկ թարգմանիչներից Մխիթարի տոհմանունն ավելի ճիշտ ընդօրինակությամբ է՝ Չեկանց⁵⁹³: Հիշատակարանում հետաքրքրական է նաև Մաղասբերդում տաճիկ գերու պահվելու տեղի՝ զնդանի («բերդին զընտանն») հիշատակությունը, որը համեմատելի է Արևելցու վերը նշված տեղեկության հետ, ըստ որի Ծառաքարում քրիստոնյա գերիներին պահում էին «ի խաւարային անդունդս ընկմեալ»: Սա վկայում է, որ Ծառաքար-Մաղասբերդում գետնափոր բանտ է եղել:

Առաքել Անեցի արեղան ամենայն հավանականությամբ Ծառաքարի վանքի հոգևոր սպասավորն էր, իսկ Մխիթարն ու Շերանը՝ հավանաբար զինվորականներ: Չի բացառվում, որ 1211 թ. Անիի Բելխենց վանքում նկարագարողված «Հաղբատի ավետարանի» լուսանցքներից մեկում պատկերված զինվորական հագուստով երիտասարդ Շերանիկը երազահանի թարգմանիչներից Շերան անվանվածն է: Մանրանկարիչ Մարգարեն նրա պատկերի մոտ

⁵⁹² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 131:

⁵⁹³ Նույն տեղում, էջ 131-132: Բազմայրի 1233 թ. մի նվիրատվական արձանագրության մեջ նշվում են Չեկանց տոհմից Ավետեացի որդի Մխիթարը, որը մեր թարգմանիչն է, նաև նրա որդի Վահրամը (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 184):

մակագրել է. «Շերանիկ քանի գաս, ձուկն բեր»⁵⁹⁴: Ինչպես երևում է Ախուրյան գետի ձուկը Անիի Բելիսենց վանք տանող երիտասարդ զինվորականը զիր ու գրականության նկատմամբ սեր ունեցող մեկն է եղել և անհավանական չէ, որ հենց նա է Ծառաքար-Մաղասբերդի բերդապահ թարգմանիչը (Շերան-Շերանիկը հազվագյուտ անուն է):

Բուն երազահանը կրում է «Թուփառմուլք» կամ «Աղէկախօս» անվանումը: Նրա մեջ պահպանվել են միջին հայերենին բնորոշ բառեր ու արտահայտություններ, նաև շուրջ չորս տասնյակ արհեստների անուններ: Ուսումնասիրողներից ոմանք Առաքել Անեցուն են վերագրում նաև մեկ այլ աշխարհիկ երկի՝ «Պղնձե քաղաքի պատմության» թարգմանությունը⁵⁹⁵:

Այսպիսով, Անիի երկրորդ ծաղկման շրջանում՝ Չաքարյանների օրոք Ծառաքար-Մաղասբերդը շարունակում էր մնալ ռազմական ամրություն, բայց նաև՝ մշակութային ավանդ թողած կենտրոն էր: Այստեղ պահված մեկ այլ մատյանի մասին է վկայում 1343 թ. մի հիշատակարան, որը գրել է Հավուց թառի առաջնորդ Նաթանայել եպիսկոպոսը: Այդ մատյանը, որը պարունակում է Սամվել Անեցու Ժամանակագրությունը (Մատենադարանի ձեռ. 3681), գրված Արճեշի Ուռնկար վանքում 1315 թ., հանգամանքների բերումով հայտնվել է Մաղասբերդում, որտեղ այն ձեռք է բերել իր բարեկամ Ամիրգայի մոտ ապաստանած Նաթանայելը, և որի հիշատակարանից էլ իմանում ենք այս մասին («ՉԴԲ (1343) սահմի: Ես նուսստ Նաթ (Նաթանայել – Կ. Մ.) եպ(իսկոպոս) Հայոց թառոյ յոյժ ...ե(ա)լ և անմխիթար տրտմե(ա)լ և ի լալագին աչա[ւք] ...կացի ի Մաղըսբերդ 2 (6) ամիս և յԱստուած հաւատարիմ հո[գե]ւոր եղբայրն իմ Ամիրգայն մեծաւ սիրով ընկալաւ զիս և քաղցրութեամբ մխիթարեց, Աստուած զինքն մխիթարէ, ամէն»)՝⁵⁹⁶: Ձեռագրում կան նաև մանր հիշատակագրություններ, որոնցից դատելով բերդն այդ ժամանակ Անիի պարոն Շահնշահ Գ-ին ու նրա եղբայր Շրվանշահին էր պատկանում⁵⁹⁷:

Հավուց թառի վանքի առաջնորդ Նաթանայել եպիսկոպոսը, որը գրասեր մարդ էր (հիշվում է նաև այլ աղբյուրներում), հավանաբար հալածանքների պատճառով է ապաստանել Մաղասբերդում և հիշատակարանը գրել է այդտեղ վեց ամիս մնալուց հետո: Թերևս նա հենց այդ ժամանակ է ձեռք բերել մատյանը: Ձեռագրի մի քանի մանր հիշատակագրություններում նշվում են

⁵⁹⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 69:

⁵⁹⁵ Հ. Մկրտչյան, Առաքել Անեցի թարգմանիչ, «Անի», 1992, № 2, էջ 28-30:

⁵⁹⁶ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3681, էջ 83բ-84ա, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, Բ, 396-397: Նաթանայելն այդ ձեռագրում Հավուց թառի վանքի պատմության մասին բազմաթիվ հավելումներ է մուծել Սամվել Անեցու Ժամանակագրության մեջ (տե՛ս Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 50-53):

⁵⁹⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, Բ, էջ 397:

նաև Ամիրզայի բերդաբնակ ընտանիքի անդամները՝ մայրը՝ Արագ Խաթունը, եղբայրը՝ Թանգուբը, կինը՝ Մաղազ Խաթունը⁵⁹⁸:

Ենթադրելի է, որ 14-րդ դարի 50-ականների սկզբին երբ Չաքարյանները Մելիք Աշրաֆի (1344-1357) բռնությունների հետևանքով վերջնականապես լքեցին Անին, հավանաբար կորցրեցին նաև Ծառաքար-Մաղասերդը:

16-րդ դարի սկզբին բերդը հիշատակվում է մի վրացական փաստաթղթում, որը վերաբերում է «Սամցխե-Սաաթաբագոյի» հոգևոր պետերին⁵⁹⁹: 17-րդ դարում բերդի՝ որպես գործող կենտրոնի մասին պատմում է Չաքարիա Քանաքեռցին (1627-1699): Այն բնակեցված է եղել ընդհուպ մինչև 19-րդ դարը⁶⁰⁰: Ավելացնենք, որ Թորոս Թորամանյանի բնորոշմամբ, այս բերդն «իր ժամանակին ամենից անառիկ բերդն էր և ավելի ամուր, քան Անին»⁶⁰¹: Նա նշում է նաև, որ ռուսական բանակի հայտնի զորահրամանատար հայազգի Լոռիս-Մելիքովն Անիի շրջանում «թե՛ տեղի ընտրության, թե՛ ռազմագիտորեն շինության տեսակետով ամենեն ավելի գնահատել է Մաղաս բերդը»⁶⁰²:

Ծառավան

Անիի մերձակա Ծառավան բնակավայրի մասին տեղեկությունը և նրա տեղորոշումը գիտական շրջանառության մեջ է դրվել վերջերս ֆրանսերենով հրատարակված մեր հոդվածով⁶⁰³, որը լրամշակմամբ ներկայացնում ենք ստորև:

Անիի և մերձակա վանքերի վիմական արձանագրություններում պահպանվել են բազմաթիվ տեղանուններ՝ հատկապես նվիրատվական վիմագրերում, որոնցում նշվում են այս կամ այն եկեղեցուն և վանքին տրված անշարժ գույք՝ տներ, կուղպակներ, այգիներ, ձիթհաններ և այլն: Հռոմոսի վանքի վիմագրերից մեկում նշվում է այլ սկզբնաղբյուրներում չհանդիպող Ծառավան տեղանունը, որի տեղն անհայտ է համարվել:

Արձանագրության գիտական հրատարակությունը տեղ է գտել Հռոմոսի վանքին նվիրված գրքում, որտեղ վիմագրության բաժինը հեղինակել են պրոֆեսոր Ժան-Պիեր Մահեն և Սամվել Կարապետյանը⁶⁰⁴: Ժամատներից մեկի պատին պահպանված վիմագիրը, որը գտնվելու տեղից և հնագրությունից դատելով 13-րդ դարից է, բաղկացած է երկու մասից և նվիրված երկու

⁵⁹⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹⁹ Վրացական իրավունքի հուշարձաններ, հ. 3, Թբիլիսի, 1970, էջ 245 (վրացերեն):

⁶⁰⁰ Թ. Թորամանյան, 1942, էջ 311-312:

⁶⁰¹ Թ. Թորամանյան, 1942, էջ 311:

⁶⁰² Թ. Թորամանյան, 1942, էջ 324:

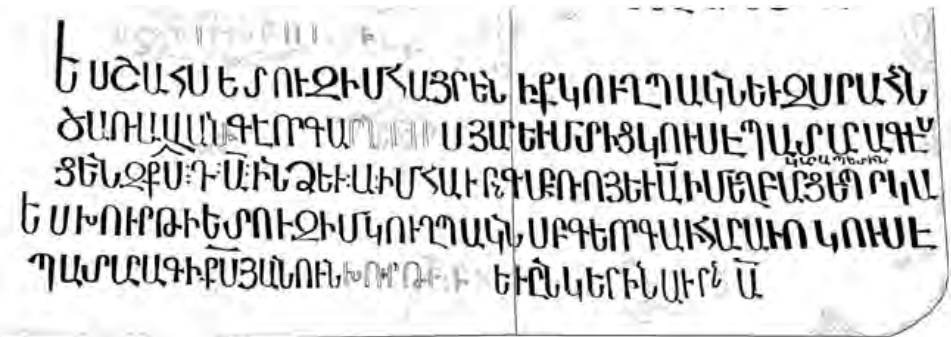
⁶⁰³ K. Matevossian, La localité de Caravan, « Revue des Études Arméniennes », tome 40, Paris, 2021.

⁶⁰⁴ Horomos monastery, pp. 460-461.

տարբեր մարդկանց կողմից գույգ կուղպակների նվիրատվությանը: Դրանցում, քարի մաշվածության պատճառով, առկա է թերի վերծանված երկու հատված, որոնք մենք փորձել ենք վերականգնել, ըստ հրատարակված լուսանկարի և գրչանկարի: Առաջինը, որը 2-րդ տողի սկզբում է, հրատարակության մեջ հետևյալն է՝ «Ծառավանա Գեորգա ...ս յարեւմտից կուսէ...»: Մեր խնդրանքով այս հատվածը վերծանել է վիմագրագետ Արսեն Հարությունյանը, առաջարկելով սույն տարբերակը՝ «Ծառավան Գեորգա բ[երդի]ս յարեւմտից կուսէ», որը շատ կարևոր է մեր ուսումնասիրության տեսակետից: Երկրորդ հատվածը վերջին տողում է, հրատարակության մեջ՝ «պատարագ ի Քրիստոս յանուն Խուրթ[ոյ] եւ ընկերին աւրն՝ Ա», մեր կատարած լրացմամբ՝ «պատարագ ի Քրիստոս յանուն Խուրթ[է Բ (2)] եւ ընկերին աւրն՝ Ա (1)»: Ըստ այդմ, վիմագրերի ամբողջական տեքստը հետևյալն է.

«Ես՝ Շահս, ետու զիմ հայրենիք կուղպակն եւ զսրահն / Ծառավան Գեորգա բ[երդի]ս յարեւմտից կուսէ, պատարագես/ցեն գ-Քրիստոս Գ (3)՝ Ա (1) ինձ եւ Ա (1) իմ հաւրն՝ Գաբռոյ եւ Ա (1) իմ եղբարցն՝ Կարապետին <եւ> Եպրկա:

Ես՝ Խուրթի, ետու զիմ կուղպակն Ս(ուր)բ Գեորգա ի հարաւո կուսէ / պատարագ ի Քրիստոս յանուն Խուրթ[է Բ (2)] եւ ընկերին աւրն՝ Ա (1)»⁶⁰⁵ (նկ. 46):

Նկ. 46. Հոռոմոսի վիմագիրը (գրչանկարը՝ Ս. Կարապետյանի)

Ինչպես տեսնում ենք նվիրագրերից առաջինում նշվում է, որ Շահը Հոռոմոսին է նվիրել իր սեփական կուղպակն ու սրահը, որոնք Ծառավանում, Գեորգի բերդի արևմտյան կողմում էին, ստացել է երեք պատարագ՝ մեկական իր, հոր և երկու եղբայրների համար: Ըստ երկրորդի՝ Խուրթի անունով մեկը, նվիրել է իր կուղպակը Սուրբ Գեորգի հարավային կողմում, ստացել երեք պատարագ՝ երկուսն իր, մեկն ընկերոջ համար: Հավանական է, որ երկու դեպքում էլ խոսքը նույն Ս. Գեորգի մասին է: Քանի որ Խուրթի կամ

⁶⁰⁵ Horomos monastery, p. 460:

Խուրթ/Խուրտ անունը հազվադեպ է հանդիպում, արձանագրությունների ժամանակն ավելի որոշակի դարձնելու տեսակետից ուշադրության է արժանի, որ Օշականի ռաիս (գյուղապետ) Պարսամոյի (Պարսիմո) Արջոտոնի վանքի 1207 թ. և Բագնայրի 1210 թ. նվիրագրերում հիշատակվում է այդ անունով նրա եղբայրը (երկու անգամ Խուրտ, մեկ անգամ Խուրթ ձևով)⁶⁰⁶։ Հնարավոր է, որ Հոռոմոսի նվիրատուն նույն մարդն է։

Փորձենք պարզել, թե որտեղ են գտնվել Ծառավանն ու նշված Սուրբ Գևորգը, որը մի դեպքում գուցակցված է «բերդ» բառի հետ։ Առաջին միտքը, որ կարող է ծագել, այս տեղանունները Անի քաղաքում փնտրելն է, քանի որ Հոռոմոսի, ինչպես նաև մյուս քաղաքամերձ վանքերի նվիրագրերում հիշատակված կուղպակների մեծագույն մասը հենց Անիում են գտնվել և արձանագրություններում հաճախ դրանց տեղը նշվում է բավականին մեծ ճշգրտությամբ՝ թե որ փողոցի վրա էին, որ հատվածում, ինչ նշանավոր տեղի մոտ էին կամ ուրիշ ինչ կուղպակների հետ էին սահմանակից-պատակից և այլն։ Տեղորոշման համար ուղենիշ ունենալով Ծառավան, Սուրբ Գևորգ և բերդ անվանումները, տեսնենք, թե արդյո՞ք կարող ենք դրանք նույնացնել քաղաքի որևէ հատվածի հետ։

Հայտնի է, որ Անին երկու բերդ ուներ, դրանցից մեկը քաղաքի հարավային ծայրում, Ախուրյան գետի կիրճի և Ծաղկոցածորի հատման ժայռային հրվանդանի վրա գտնվող Ներքին բերդն էր (նոր ժամանակներում կոչվել է Աղջկաբերդ), մյուսը, նրանից հյուսիս-արևմուտք գտնվող միջնաբերդը։ Այս երկու բերդերն էլ այնպիսի դիրք ունեն, որ նրանց արևմտյան և հարավային կողմերում գահավեժ ձորափեր են, որտեղ, բնականաբար, չէին կարող կուղպակներ գտնվել։ Վերջիններս հիմնականում քաղաքի կենտրոնական մասում էին։ Ներքին բերդում և միջնաբերդում չի հիշատակվում նաև Ս. Գևորգ եկեղեցի և նրանք որևէ աղբյուրում չեն կոչվում Ս. Գևորգի բերդ։ Բացի այդ, Անիի կուղպակների տեղը վիճաբերում հիմնականում նշվում է ըստ նրանց գտնվելու փողոցների, և կամ էլ հիշատակվում են մոտակա կառույցները (եկեղեցի, խանապար, մզկիթ), բայց չի հանդիպում բերդի հիշատակման այլ դեպք։

Վերջապես, Ծառավան անունը, որի հիմքում ակնհայտորեն «ծառ» բառն է, այնքան էլ հատկանշական չէ Շիրակի համար, որը հիմնականում դաշտային ծառագուրկ աշխարհագրական տարածք է։ Պատահական չէ, որ Անիի ու մերձակա վանքերի վիճագրերում հիշատակված այգիները, առավել հաճախ այլ վայրերում են գտնվել՝ հիմնականում Արագածոտնում։

⁶⁰⁶ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1942, էջ 564, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 179-180, 190։

Փորձենք Ճառավանը փնտրել Անիից դուրս, որը, հասկանալի է, չէր կարող նաև շատ հեռու վայրում լինել: Շիրակում՝ Անիից ոչ հեռու, Ախուրյան գետի հոսանքն ի վար, հայտնի է մի վայր, որտեղ մեր որոնման համար ուղենշային անվանումները մեծավ մասամբ մեկտեղվում են: Դա վերը նշված Ճառաքար բերդն է, որը հայտնի է նաև Մաղասբերդ անունով: Ինչպես տեսանք, ըստ Սամվել Անեցու, Վեստ Սարգիսը 1024 թ. Խծկոնքի վանքում կառուցել է Ս. Սարգիս եկեղեցին, նաև Ճառաքարի վանքը պարսպապատելով բերդի է վերածել, միաժամանակ այնտեղ գտնվող **Ս. Գևորգ** եկեղեցուն կից երկու մատուռ կառուցել. «Նաեւ **գՃառաքար վանքն՝ բերդ արարեալ Վեստն Սարգիս եւ պարսպեալ հաստահեղոյս** կրով՝ բրգունս ձուլածոյս, **յորում եւ ընդ սրբոյ խորանարդ տաճարին կանգնելոյ յանուն Սուրբ Գեորգայ**, շինէ երկուս այլ յարակիցս գմբեթաւորս՝ զՍուրբ Յովհաննէս եւ զՍուրբ Սեբեմոս»⁶⁰⁷: Այսպիսով, եղել է Ճառաքարի Ս. Գևորգ վանք, որի ամուր դիրքը գնահատելով, Վեստ Սարգիսն այն պարսպապատել ու բերդի է վերածել 1020-ական թվականներին: Այս տեղեկության մեջ հետաքրքիր է նաև, որ Ս. Գևորգը, որը Ճառաքարի վանքի հին եկեղեցին է եղել, պատմիչը կոչում է «**խորանարդ տաճար**», որից կարելի է ենթադրել, թե այն գմբեթավոր չէր, այլ ուղղանկյուն հատակագծով, ամենայն հավանականությամբ՝ բազիլիկ կառույց, որին կից Վեստ Սարգիսը կառուցել է երկու «գմբեթավոր» մատուռ:

Վանքի **Ճառաքար անունը**, որն անցել է նաև բերդին, հավանաբար ծագում է ոչ թե «ձառ» արմատից, այլ «ծայր» բառից, որպես երկու ձորերի հատման մասում (ծայրում) գտնվող ժայռոտ հրվանդանի բնորոշում (տե՛ս նկ. 44): Դրա օգտին է խոսում 1222 թ. բերդում գրված հիշատակարանը, որտեղ նրա անվան մասին ասվում է՝ «ի յԱնի քաղաքին դռան ի վերա բերդ, եւ անունն Մաղասբերդ եւ բերդին անունն **Ծարքար**»⁶⁰⁸: Ենթադրելի է, որ Ծայրքարն է դարձել Ծարքար կամ Ծարաքար, ինչպես նշվում է «Պատմութիւն քաղաքին յԱնույ» երկում («հարեան զօրօք քաղաքացիքն յԱնույ... ի վերայ ամուր բերդին, որ **Ծարաքար** անուանի») ⁶⁰⁹, որն էլ, ի վերջո, ավելի հեշտ արտասանությամբ դարձել է **Ճառաքար**, ինչպես նշում են պատմիչները՝ Սամվել Անեցին (տե՛ս վերը նշված մեջբերումը) և Վարդան Արևելցին («առաւ **Ճառաքար** ի գողաց հրամանաւ Դարաչայ ամիրային ...առին Անեցիք **գՃառաքար՝** գիայրենիսն տեառն Բարսղի...») ⁶¹⁰:

⁶⁰⁷ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 183-184:

⁶⁰⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 131:

⁶⁰⁹ Մխիթար Անեցի, (հավելված), էջ 109:

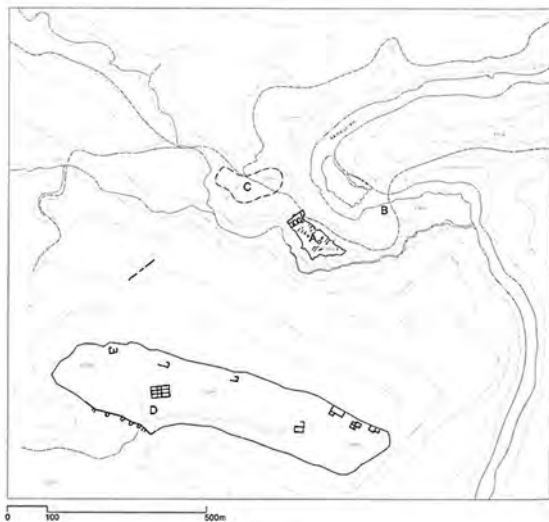
⁶¹⁰ Վարդան Արևելցի, էջ 134, 136:

Վերադառնանք Հոռոմոսի վիմագրերին, որտեղ ինչպես տեսանք, նշվում է Ծառավանում գտնվող կուղպակների նվիրատվության մասին: Հարկ է նշել, որ Ծառաքար-Մաղասերդը որպես հնավայր, շատ քիչ է ուսումնասիրվել: Թուրքական իշխանությունները հայ-թուրքական սահմանի եզրին գտնվող բերդը հայտարարել են փակ գոտի: Այնուամենայնիվ, 2005 թ. այստեղ ուսումնասիրություններ են կատարել Ֆ. Դանգլը և Ն. Պրուտո ֆրանսիացի հետազոտողները, որոնք տիեզերքից արված լուսանկարների միջոցով պարզել են, որ բուն բերդի մոտ հնում եղել է նաև մի բավական մեծ բնակավայր: Տեղում հետազոտությունը շարունակելով՝ նրանք բերդից մոտավորապես 350 մ հարավարևմուտք հայտնաբերել են շուրջ 800 մ երկարությամբ և 150 մ լայնությամբ տարածք ընդգրկող բնակավայրի հետքեր, որը կոչում են քաղաք (տե՛ս հատակագիծը, նկ. 47)⁶¹¹:

Այն, որպես միջին չափի բնակավայր, թերևս կարելի է ավան կոչել, որը կարող էր առաջանալ Անիի խաղաղ ժամանակներում, մասնավորապես՝ Բագրատունիների շրջանում, և ինչպես բուն Անին՝ վերելք ապրել Չաքարյանների օրոք: Ավանի դիրքը նպաստավոր է քանի, որ վտանգի ժամանակ բնակչությունը կարող էր ապաստան գտնել Ծառաքարի ամուր բերդում:

Ընդամենը 15 տարի առաջ հայտնաբերված այս բնակավայրի անունը ֆրանսիացի ուսումնասիրողները չեն գտել որևէ սկզբնաղբյուրում: Բայց շատ հնարավոր է, որ այն մեր քննած վիմագրում հիշատակված Ծառավանն է: Հիշելով, տրամաբանական է, որ **Ծառաքարի** մոտ գտնվող ավանը՝ որպես Ծառաքար բերդի ավան, կոչվեր **Ծառավան**:

Արդյո՞ք կարող էին այս բնակավայրում լինել կուղպակներ, որոնք արհեստանոց-խանութներ էին: Միջնադարյան կուղպակներին ու դրանց նվիրա-

Pl. II
Le site de Malasberd. A – Forteresse. B – Gué de l’Axurean. C – Vestiges de village.
D – Ville.
Dessin Ph. Danoles.

Նկ. 47. Ծառաքարի բերդի և մերձակա բնակավայրի հալոսկագիծը (հեղինակ՝ Ֆ. Դանգլը, *Revue des études Arméniennes*, Tome 30, p. 286)

⁶¹¹ P. Dangles, N. Prouteau, Observations sur quelques forteresses de la région d’Ani, « Revue des études Arméniennes », Tome 30, Paris 2005-2007, pp. 273-299.

տվություններին նմիրված իր արժեքավոր հողվածում վիմագրագետ, պատմաբան Գագիկ Սարգսյանը ցույց է տալիս, որ այդպիսիք կային ոչ միայն մեծ քաղաքներում, այլև փոքր քաղաքներում ու ավաններում⁶¹², հետևաբար, Անիի նման առևտրատնտեսական խոշոր կենտրոնի մերձակայքում եղած ավանում դրանց գոյությունը միանգամայն հնարավոր էր:

Ինչպես տեսանք, Հռոմոնոսի վանքի երկու վիմագրում նշվում է կուղպակների նմիրատվության մասին, այն է՝ Շահը տվել է Շառավանում, Գևորգի բերդի արևմտյան կողմում գտնվող կուղպակը, Խուրթին՝ Սուրբ Գևորգի հարավում գտնվողը: Դրանք հնարավոր է տեղայնացնել Շառաքարի մերձակա բնակավայրում, քանի որ ինչպես հատակագծից է երևում, այն երկարությամբ ձգվում է բերդի հարավարևմտյան կողում, այսինքն, նրա մի ծայրը բերդի

Նկ. 48. Շառաքար-Մաղաբերդը
Շառավանի ավերակների կողմից

նկատմամբ գտնվում է հարավում, մյուս՝ արևմուտքում: Ինչ վերաբերում է տեղորոշման համար ուղենշային մյուս տվյալներին, ապա այստեղ առկա է բերդը, որի գլխավոր և հնագույն եկեղեցին կոչվում է Ս. Գևորգ, իսկ Շառավան անունը կարող էր ծագել Շառաքար բերդի անունից:

Այսպիսով, Հռոմոնոսի վիմագրի «ետու զիմ հայրենիք կուղպակն եւ զսրահն Շառավան Գևորգաբերդի» յարեւմտից կուսէ» տեղեկության տվյալները համապատասխանում են Շառաքար (Ս. Գևորգ) բերդի արևմտյան կողմում գտնվող բնակավայրի տեղագրությանը (նկ. 48, գուն. նկ. 31): Կարծում ենք, որ Շառաքար անունով բերդի կողքին գտնվող ավանը կարող էր Շառավան կոչվել, և որ Հռոմոնոսի վիմագրում հենց այդ բնակավայրի անունն է վկայված: Համոզված ենք, որ հնավայրի հանգամանալից հնագիտական ուսումնասիրությունը կարևոր տվյալներով կհարստացնի միջնադարյան ամրոցամերձ այս ավանի պատմությունը: Բայց այսօր իսկ կարելի է ասել, որ Անիից շուրջ 4 կմ հեռավորությամբ գտնվող սույն բնակավայրը, որտեղ նաև կուղպակներ կային, ժամանակին «մեծ Անիի» մաս է կազմել:

⁶¹² Գ. Սարգսյան, 1977, էջ 269-276.

Մասն Բ

ԱՆԵՑԻՆԵՐԸ

ԱՆԻ ԿՉՆՎԱԿԱՆ ՏՈՀՄԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բագրատունյաց շրջանում, մասամբ նաև հետագայում, Անին տարբեր պաշտոններ զբաղեցնող ազնվականների բնակության վայր էր: Անիի իշխանական տոհմերի մեջ առաջնային դիրք են ունեցել Պահլավունիները: Սակայն եղել են նաև այլ տոհմեր, որոնք ինչ-ինչ պատճառներով ուշադրությունից դուրս են մնացել, իսկ նրանց առավել հայտնի ներկայացուցիչները, հաճախ առանց համոզիչ հիմնավորման, նույնպես Պահլավունի են համարվել: Հենց այդ անճշտությունների սրբագրման նպատակով մենք նախկինում անդրադարձել ենք Անիի ազնվական որոշ տներին ու նրանց հայտնի ներկայացուցիչներին⁶¹³: Ստորև այն ներկայացնում ենք լրամշակված:

Հարկ է նշել, որ ընդհանրապես հայ ազնվականության մասին սկզբնաղբյուրների տվյալները սահմանափակ են: Պատմիչներն ազնվականներին հիշատակում են միայն նրանց մասնակցությամբ որևէ նշանավոր դեպքի կամ եկեղեցաշինության կապակցությամբ, և կամ էլ նրանց անունները պահպանվել են իրենց շինարարական ու նվիրատվական արձանագրություններում: Այս առումով բացառություն են կազմում միայն Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու Թղթերը (նամականին):

Ստորև մենք անդրադառնում ենք Պահլավունյաց տոհմին և նրա նշանավոր ներկայացուցիչ՝ Վասակի որդի Գրիգոր Մագիստրոսին, նաև այն հարցին թե ինչպես է տեղի ունեցել կաթողիկոսական աթոռի անցումը Պահլավունիներին, որոնցից առաջինը հենց իշխանի որդի Վահրամն էր (Գրիգոր Վկայասեր): Այնուհետև ներկայացնում ենք Անիի մերձակա Բագնայրի վանքը հիմնած իշխան Սմբատ Մագիստրոսին, որին ցայժմ պատմագրության մեջ սխալմամբ համարել են Վահրամ Պահլավունու որդի, մինչդեռ դատելով առկա տվյալներից, Սմբատը մեկ այլ տոհմի ներկայացուցիչ էր և առնվազն Վահրամի տարեկիցը:

⁶¹³ Կ. Մաթևոսյան, Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր Մագիստրոս, Երևան, 2015:

Անդրադառնում ենք Հասանյան-Ապիրատյան տոհմին և նրա հայտնի ներկայացուցիչ՝ Հասանի որդի Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսին, որին հաճախ շփոթել են Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսի հետ: Գրիգոր Ապիրատի սերունդը 12-րդ դարում նշանակալից դեր է կատարել Անիում: Եվ վերջապես՝ որոշ տվյալներ ենք բերում Բագրատունյաց շրջանի մեկ այլ հայտնի իշխանի՝ Վեստ Սարգսի մասին:

Անիում ազնվականներ են բնակվել նաև 13-րդ դարում, որոնք նշվում են սույն գրքի վերջում գետեղված «Անեցիների և քաղաքին առնչված անձանց անվանացանկում»:

Ազնվական տներից էին սերում Անի-Շիրակի եպիսկոպոսների մեծ մասը, որոնց գործունեությունը նույնպես, այս կամ այն չափով, ներկայացվում է ստորև:

ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻՆԵՐ

Պահլավունյաց տոհմը ծանրակշիռ ներկայություն ուներ Անիի արքունիքում: 10-րդ դարում ապրած Արտակ Կամսարյանի⁶¹⁴ որդին էր Աբուղամբը, որի անունով Անիում հաճախ «Աբուղամբենց» են կոչել տոհմի ներկայացուցիչներին՝ ինչպես, օրինակ, նրա որդի Գրիգորի՝ Անիում կառուցած եկեղեցին դեռ միջնադարում հիշատակվում է «Աբուղամբենց Սուրբ Գրիգոր» անունով (գուն. նկ. 12)⁶¹⁵: Պահլավունի (որոշ բնագրերում՝ «Պալիաունի») անունով տոհմը հիշատակվում է ավելի ուշ (այդ մասին՝ քիչ անց): Հայտնի է, որ Աբուղամբի որդի Գրիգորը (Համգե), մահացել է 40 տարեկանում, երբ նրա կինը՝ Շուշանը 30 տարեկան էր⁶¹⁶: Վերջինս մեծարվում էր «տիկնաց տիկին» պատվանունով, նվիրատվություններ է կատարել Անիի Պահլավունյաց եկեղեցիներին՝ Ս. Գրիգորին և Ս. Հակոբին, որը գրականության մեջ կոչվում է նաև Շուշան Պահլավունու եկեղեցի⁶¹⁷:

Գրիգոր իշխանի երեք որդիներից սկսվում է արդեն գորացած տոհմի ճյուղավորումը՝ Վահրամ, Վասակ (Հոլոմ), Աբլղարիք: Նրանք բոլորն էլ բարձր դիրք էին գրավում Անիի թագավորության մեջ՝ Վահրամը իշխանաց իշխան էր, հետագայում դարձավ սպարապետ, Վասակը նույնպես հիշատակվում է որպես իշխանաց իշխան, Աբլղարիքը՝ մարզպան (այդ շրջանում դիվանագիտական պաշտոն էր): Բացի նշվածներից, Գրիգորի զավակներից վաղ հասակում մահացել են Համգեն և Սեդան: Աբլղարիքին հայրը չի տեսել, քանի որ ծնվել է հոր մահից հետո, դրա համար արձանագրություններից մեկում նա գրում է. «Թեպետ եւ անտես էի ի հաւրէ իմէ յաղագս կրսերութեան»⁶¹⁸: Նա 1035 թ. կառուցել է Անիի նշանավոր եկեղեցիներից մեկը՝ Ս. Փրկիչը, որի վիմագրերից մեկում նշում է, որ որպես Հովհաննես Սմբատ թագավորի դեսպան, մեկնել է Կոստանդնուպոլիս և այնտեղից մեծ գանձով գնել ու Անի է բերել Ս. Խաչի մասունքը, որը դրել է եկեղեցում (գուն. նկ. 13): Աբլղարիքը 1040 թ. Պահլավունյաց տոհմական Ս. Գրիգոր (Աբուղամբենց) եկեղեցու մոտ

⁶¹⁴ Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, (Գ. Մուրադյան), Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԶ, Երևան, 2012, էջ 259:

⁶¹⁵ Բագնայրի 13-րդ դարի արձանագրություններից մեկում նվիրատուն նշում է, որ վանքին նվիրած իր գանձագին տուներն Անիում գտնվում էր «մաւտ ի յԱպուղամբենց Սուրբ Գրիգոր» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 181):

⁶¹⁶ Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, էջ 261:

⁶¹⁷ Դիվան Ա, էջ 31-32, 49:

⁶¹⁸ Դիվան Ա, էջ 33:

կառուցել է երկու մատուռ-տապանատուն՝ Ս. Ստեփանոսը՝ իր հոր և մոր համար, և Ս. Քրիստափորը՝ մահացած քրոջ և եղբոր համար⁶¹⁹:

Գրիգոր Համգեի երեք որդիներից ամենից շուտ կյանքից հեռացել է Վասակը, որը 1021 թ. երկիր ներխուժած ասպատակիչների դեմ կռվից հետո թյուրիմացաբար սպանվել է հայ գյուղացիների ձեռքով (որոնք նրան ասպատակիչներից մեկի տեղն էին դրել) և նրա իշխանությունն անցել է որդուն՝ Գրիգոր Բջնեցուն, որը հետագայում՝ 1045 թ., բյուզանդացիներից մագիստրոսի տիտղոս ստացավ և առավելապես հայտնի է Գրիգոր Մագիստրոս անունով:

Պահլավունի այս երեք գործիչներն էլ հավատարմորեն ծառայել են Բագրատունի թագավորներին: Սակայն Պետրոս կաթողիկոսի հետ հարաբերությունները տարբեր են եղել: Հայ պատմագրության մեջ ընդունված տեսակետ է, որ Բագրատունյաց թագավորության ճգնաժամի շրջանում՝ 1041-1045 թթ., առանձնապես լարված են եղել Վահրամ Պահլավունու և կաթողիկոսի հարաբերությունները: Նրանցից առաջինն ավանդաբար համարվում է «հայրենասեր» խմբակցության պարագլուխ, երկրորդը՝ Վեստ Սարգսի հետ՝ «բյուզանդասեր» խմբակցության⁶²⁰: Վահրամ Պահլավունու կառուցած Ամբերդի եկեղեցու 1026 թ. և Մարմաշենի 1229 թ. արձանագրությունները, որոնցում Պետրոս Ա-ի անունն ընդհանրապես չի նշվում, ցույց են տալիս, որ իշխանի և կաթողիկոսի հակասություններն ավելի հնուց են գալիս⁶²¹:

Պահլավունյաց տոհմին և նրա հայտնի ներկայացուցիչներին բազմաթիվ հետազոտողներ են անդրադարձել, ուստի այստեղ այլ մանրամասներ նշելու կարիք չենք տեսնում, սակայն հարկ ենք համարում ավելի մանրամասն ներկայացնել հայ միջնադարի ամենանշանավոր գործիչներից մեկին՝ Անիի միջավայրում կայացած բազմարդյուն իշխան և գիտնական Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունուն, և մասնավորապես կաթողիկոսական աթոռի՝ Պահլավունյաց տոհմին փոխանցման նրա ուշագրավ ծրագիրը, որը նախկինում չի ուսումնասիրվել:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ

Միջնադարյան Հայաստանի աշխարհական ամենափայլուն դեմքերից է Գրիգոր Մագիստրոսը, ոչ միայն որպես իշխան՝ քաղաքական-ռազմական գործիչ, այլև աստվածաբան-փիլիսոփա, ուսուցիչ, գրող, թարգմանիչ, բազմա-

⁶¹⁹ Դիվան Ա, էջ 33, 43-48:

⁶²⁰ Լեո, 1963, էջ 325, Թ. Հակոբյան, 1980, էջ 351, Վ. Վարդանյան, Պահլավունիները Հայոց պետականության և հոգևոր անաղարտության պահապաններ, Երևան, 2008, էջ 41 և այլն:

⁶²¹ Այս մասին հանգամանորեն տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, 2015, էջ 46-49:

կողմանի զարգացած անհատ, ուստի պատահական չէ, որ արժանացել է մեծ թվով ուսումնասիրողների ուշադրությանը⁶²²: Հայ միջնադարյան գործիչների շարքում, որոնց կենսագրության մասին հիմնական աղբյուրը պատմագրական երկերը, վիմագրական արձանագրություններն ու ձեռագրերի հիշատակարաններն են, Գրիգորը միակն է, որն ունի նաև մեր օրերը հասած հարուստ նամականի (Թղթեր), որի միջոցով բացահայտվում են ոչ միայն նրա կենսագրության առանձին մանրամասները, այլև անձնական հատկանիշները, այլոց հետ ունեցած հարաբերությունները, տարբեր հարցերի նկատմամբ որդեգրած մոտեցումները և այլն:

Գրիգորի ծննդյան և մահվան թվականներն աղբյուրներում ստույգ չեն վկայված և գրականության մեջ նշվում են ենթադրաբար, առավել տարածված են՝ 990-1058 թթ.: Նրա ստացած կրթության մասին ևս փաստեր չկան, համարվում է, որ ծնվել է Անիում, ուսանել այստեղ և Կոստանդնուպոլսում, քանի որ դատելով պատմիչների վկայություններից և հենց իր գործերից ու նամակներից՝ փայլուն կրթություն էր ստացել:

Բազմաբնույթ է իշխանի գործունեությունը և հարուստ՝ գրավոր ժառանգությունը, որի առանձին բնագավառներ հանգամանորեն հետազոտել և բարձր են գնահատել տարբեր ուսումնասիրողներ: Բավարարվենք միայն մեկ մեջբերմամբ. Աննա Արևշատյանը գրում է. «Գրիգոր Մագիստրոս գիտնականի և արվեստագետի ֆենոմանը եզակի է ոչ միայն հայ իրականության, այլ նաև Մերձավոր Արևելքի և Արևմտյան Եվրոպայի միջնադարյան մշակույթների X–XI դարերի պատմության մեջ»⁶²³:

Գրիգորի անունն առաջին անգամ հիշատակվում է 1021 թ., նրա հոր մահվան դեպքի նկարագրության մեջ, որը հանգամանորեն ներկայացնում է Մատթեոս Ուռհայեցին⁶²⁴: Հոր՝ Վասակ Հոլոմի մահից հետո Գրիգորը բավա-

⁶²² Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու և նրա գրավոր ժառանգության մասին մեծաքանակ գրականությունից թվարկում ենք միայն այն աշխատությունները, որտեղ քննվում են նաև նրա կենսագրության հարցերը: Ղ. Ալիշան, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 8-14, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանոթագրութիւններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեաց Կ. Կոստանեանց, Աղէքսանդրապօլ, 1910, էջ Թ-ԼԳ, Ն. Ալիևեան, Ներսես Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956, էջ 329-372, Ս. Արևշատյան, Գրիգոր Մագիստրոս, Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչներ, V-XVIII դարեր, Երևան, 1976, Լ. Խաչերեան, Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս, Լոս Անճելես, 1987, էջ 19-146, Ս. Մխիթարյան, Գրիգոր Մագիստրոսի կյանքը և գեղարվեստական ժառանգությունը, Երևան, 2001, Վ. Վարդանյան, 2008, էջ 55-90, Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, էջ 85-139, և այլն:

⁶²³ Ա. Արևշատյան, Գրիգոր Մագիստրոսը շարականագիր և գեղագետ, Երևան, 2015, էջ 11-12:

⁶²⁴ Պատմիչը գրում է, որ Բջնիում. «Վասակ ասպարապետն Հայոց սիրեցեալ որդւովն իւրով Գրիգորիւ եւ այլ փառաւոր ազատօքն նստեալ կայր մեծաւ ուրախութեամբ»: Սեղանակիցները հանկած տեսնում են մի գուժկանի, որը գալիս ու հայտնում է ասպատակիչների ներխուժման մասին: Վասակը Բջնին թողնելով որդուն՝ «յանձն արարեալ գտուն իւր եւ զամուրն Բջնի որդւոյ իւրում Գրիգորի» տեղում եղած գորքի հետ դուրս է գալիս թշնամուն

կանին երիտասարդ հասակում Անիի թագավորության ամենաբարձր կարգի ազատների շարքում գրավում է նրա տեղը, իր ավագ և կրտսեր հորեղբայրների՝ Վահրամի և Աբղարիբի կողքին: Մատթեոս Ուռհայեցին Վասակին կոչում է «ասպարապետ», թեև ընդունված է համարել, որ նրա ավագ եղբայր Վահրամն էր Անիի թագավորության սպարապետը: Գուցե նա այդ պաշտոնը ստացել է Վասակի մահից հետո: Ուշագրավ է, որ Մարմաշենի մոտ 2004 թ. հայտնաբերված մի անթվական արձանագրության մեջ Վասակը կոչվում է «Հայոց ասպետ»⁶²⁵: Հնարավոր է, որ սա «ասպարապետ»-ի համառոտումն է, բայց չի բացառվում, որ Անիի թագավորության վերջին շրջանում այստեղ վերականգնվել է թագադիր ասպետի տիտղոսը և հանձնվել Պահլավունիներին (Արշակունիների ժամանակ թագադիր ասպետները Բագրատունիներն էին): Այս ենթադրությունը կարծես հիմնավորում է ստանում այն իրողությամբ, որ որոշ ժամանակ անց Վասակի որդի Գրիգոր Բջնեցին է լինում Գագիկ Բ-ի գլխին թագ դնողը (այդ մասին՝ քիչ հետո):

Հարկ է նշել, որ Պահլավունիները և առաջին հերթին Վասակի զավակները, նրա մահը շատ ծանր են տանում և նրան համարում են քրիստոնեական հավատի համար նահատակված մարտիրոս: Առաջինն այդ մասին նշում է Վասակի դուստրը՝ Սեդան, որն իր ամուսնու տոհմին պատկանող՝ 1010 թ. Սմբատ Մագիստրոսի⁶²⁶ հիմնած Բագնայրի վանքին նվիրատվություն է կատարում ի հիշատակ իր հոր՝ «Քրիստոսի գորական» Վասակի⁶²⁷: Իսկ Մարմաշենի վանքի 1029 թ. արձանագրության մեջ, Վահրամն իր եղբորը կոչում է՝ «Վասակ իշխանաց իշխան, որ նահատակեցաւ ի թուրքաց պատերազմի»⁶²⁸: Ավելի ուշ՝ մագիստրոս դառնալուց հետո, Գրիգորն իրեն հիշատակում է որպես Վասակ «մարտիրոսի» որդի՝ «Գրիգորի՝ մագիստրոսի եւ կիտաւնատի, որդւոյ Վասակայ մարտիրոսի...»⁶²⁹: Այսինքն, չնայած Վասակի մահվան դեպքն ավելի շուտ դժբախտ պատահար կարելի է համարել, սակայն հաշվի

ընդառաջ: Կովի ժամանակ Վասակը մենամարտում սրախողխող է անում մի ածղահախափշիկի: Երկկողմանի բազում զոհեր են լինում և կովի վերջում Վասակը զորականներով հեռանում է ու մի քարաժայռի վրա ստվերում հանգստանում՝ ննջում: Այստեղ են լինում նաև փախստական շինականներ, որոնցից մեկը Վասակին սխալմամբ թշնամու տեղ դնելով հարվածում, ժայռից ցած է գցում, որից էլ նա մահանում է (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 16-19): Մխիթար Այրիվանեցին էլ Վասակի մահվան մասին շատ համառոտ գրում է՝ «Գրիգոր Մագիստրոս... սա է որդին Հոյոմին Վասակայ՝ շինողի Բջնոյ, Կայենոյ եւ Կայծոնոյ, զոր յանգեաւ սպանին ի Սերկելէ» (Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 58-59):

⁶²⁵ Ա. Մանուչարյան, Նորահայտ հիշատակություն՝ «Հայոց ասպետ» վիմագրությամբ, ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետ, Տարեգիրք Բ, երեսան, 2007, էջ 157-158:

⁶²⁶ Կ. Մաթևոսեան, Սմբատ Մագիստրոս, «Հանդես ամսօրեայ», 2008, էջ 173-186:

⁶²⁷ Ղ. Ալիշան, 1881 էջ 113:

⁶²⁸ Դիվան, Ժ, էջ 94:

⁶²⁹ Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, էջ 10:

առնելով, որ դա տեղի է ունեցել անհավատների դեմ ճակատամարտից հետո, տոհմակիցները նրան կոչում են Ջրիստոսի նահատակ և մարտիրոս:

Ինչպես երևում է, հոր տիրություններն ու պաշտոնը ժառանգելուց հետո Գրիգորը բուռն գործունեություն է ծավալել, առաջին հերթին հայրենի Բջնիում հիմնելով Ս. Աստվածածին գեղաշեն եկեղեցին, որն օծման ժամանակ Պետրոս Ա-ի հրամանով դարձել է նաև բավական մեծ տարածք ընդգրկող եպիսկոպոսության կենտրոն: Գրիգոր Բջնեցու ինքնահիշատակման միակ վիմագիր օրինակը, մինչև մագիստրոսության արժանանալը, պահպանվել է նույն եկեղեցում, որն ուշ հայտնաբերման պատճառով անծանոթ է մնացել իշխանի կենսագիրներին. «Յ(իսու)ս Ք(րիստո)ս ողորմեա Գրիգորո իշխանաց իշխանի, որդո Վասակա»⁶³⁰:

Ինչպես տեսնում ենք Աստծո ողորմածությունը հայցող Գրիգորն այստեղ նշում է Անիի թագավորության մեջ իր տիտղոսը՝ իշխանաց իշխան, և ընդունված կարգի համաձայն՝ հոր անունը: Արձանագրությունը հավանաբար գրվել է եկեղեցու շինարարության ավարտի ժամանակ՝ 1031 թ.:

Վերը նշեցինք, որ 1033 թ. տեղի ունեցած արևի խավարման առիթով թագավորն ու կաթողիկոսն Անիից պատվիրակություն են ուղարկում Հովհաննես Կոզեռն վարդապետի մոտ: Մատթեոս Ուռհայեցին Սևան գնացածների մասին ասում է՝ «Իսկ որք առաքեցան առ վարդապետն Հայոց՝ Գրիգոր Մագիստրոսն որդին Վասակայ եւ հայկազնին՝ Մեծն Սարգիս, եւ այլք ոմանք յազատաց Տանն Հայոց...»⁶³¹: Այդ ժամանակ Գրիգորն արդեն Անիի թագավորության մեջ կարևոր դեր ունեցող անձնավորություն էր: Դրա մասին է վկայում նաև իշխանի հիշյալ շրջանի նամակագրությունը մի շարք բարձրաստիճան անձանց ու հատկապես Պետրոս Ա կաթողիկոսի հետ, որին գրված 9 նամակ է հայտնի:

Ինչպես իշխանի թղթերի առաջին հրատարակիչ Կ. Կոստանյանցն է գրում, Գրիգորի «թղթակիցների մեջ առաջին տեղը գրաւում է Տ. Պետրոս Ա..., Պահլավունի իշխանը նորա հետ կապուած էր առանձին իմն սիրով և յարգանքով»⁶³²: Իսկապես, նամակների ընթերցումը հենց այդ տպավորու-

⁶³⁰ Արձանագրությունը գտնվում է Բջնիի եկեղեցու ներսում, հյուսիսային որմնամույթի խոյակի արևելյան կողմում: Հրատարակել է հնագետ-վիմագրագետ Գագիկ Սարգսյանը (Գ. Սարգսյան, Թեղենյաց վանքի պեղումները և Բջնիի մի արձանագրության առթիվ, Հայկական ՍՍՀ-ում 1983-1984 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան. գեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1985, էջ 54):

⁶³¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 76: Մատթեոս Ուռհայեցին, որն այս դեպքերի մասին գրել է շուրջ մեկդարյա հեռավորությունից, երբ Գրիգոր Բջնեցին առավելապես հայտնի էր Գրիգոր Մագիստրոս անունով, այստեղ ու հետագայում ևս նրան այդպես է կոչում, քանի որ նրան միայն այդ անունով էր ճանաչում:

⁶³² Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 285-286:

թյունն է թողնում, քանի որ դրանք հիմնականում նվիրված են աստվածաբանական, գիտական, կրթական հարցերին, աղանդավորների պարսավանքին և այլն:

Նամակներից առաջինը (թուղթ Ա) գրվել է հավանորեն 1038-ին, երբ Պետրոսը կրկին վերադարձել էր կաթողիկոսական աթոռին և իշխանից խնդրել Եփրեմ Ասորու գիրքը, որը նա ընթերցել էր Բջնիում արգելափակված ժամանակ⁶³³: Քաղաքական իրավիճակի բացահայտման տեսակետից հետաքրքրական են ևս երկու թուղթ, որոնք գրվել են Պետրոս կաթողիկոսի դեմ Անիում ծավալված ժողովրդական հուզումների ժամանակ: Մեկի վերնագրում (թուղթ Բ) կարդում ենք. «Առ տէր Պետրոս, ի ժամանակի խուժան յառնելոյ ի քաղաքին, ի վերայ նորա՝ բան մխիթարական...», որտեղ Գրիգորը Պետրոսին պատահածի մասին մանրամասներ չի գրում, միայն մխիթարում է նրան⁶³⁴: Մյուս նամակը (թուղթ Ժ) հասցեագրված է Պետրոս կաթողիկոսի սարկավագին (անունը չի նշվում)՝ «Առ ոմն սարկաւագ տեառն Պետրոսի ի ժամանակի խազմի խուժանին, ի վերայ յարուցեալ», որտեղ խոսվում է նույն դեպքերի մասին: Մեր կարծիքով այս նամակներում կաթողիկոսի դեմ բարձրացած հուզումների վերաբերյալ ակնարկները վերաբերում են 1030-40-ական թթ. քաղաքական հողի վրա կատարված իրադարձություններին⁶³⁵:

1041 թվականին մահանում են անհաշտ եղբայրները՝ նախ Աշոտը, ապա Հովհաննես Սմբատ թագավորը, և երկիրը հայտնվում է ծանր վիճակում: Գրիգոր Բջնեցուն վիճակվում է Անիի թագավորության մայրամուտի այս դրամատիկ շրջանում պատմական գլխավոր դերակատարներից մեկը դառնալ:

Հովհաննես Սմբատի մահից հետո Անիում սկսվում է անիշխանության մի շրջան, որից օգտվելով թագավորի հոգաբարձուն՝ Վեստ Սարգիսը փորձում է գրավել իշխանությունը: Բյուզանդական կայսրությունն էլ իր հերթին, Հովհաննես Սմբատի կտակը մեջտեղ բերելով, պահանջում է իրեն հանձնել Անին: Մերժում ստանալով՝ բյուզանդացիները դիմում են ռազմական գործողությունների, բայց անհաջողության մատնվելով՝ Անիի թագավորության դեմ են հանում Տաշիր Չորագետի Բագրատունի թագավոր Դավիթ Անհողինին, որն արշավում և ավերածություններ է գործում Շիրակում: Այդ ժամանակ քաղաքում իրական իշխանությունը (թագավորական գանձարանը և այլն) գտնվում էր Վեստ Սարգսի ձեռքում:

Նման անորոշ իրավիճակում կտրուկ նախաձեռնություն է հանդես բերում Վահրամ Պաղիավունին իր տոհմակիցներով, որոնք 1042 թ. հնարամտո-

⁶³³ Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, էջ 210-211:

⁶³⁴ Նույն տեղում, էջ 267-271:

⁶³⁵ Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 212-216:

րեն (հավանաբար ծայտված կերպով) Անի են բերում Հովհաննես Սմբատի եղբայր, Աշոտի որդի՝ տասնութամյա Գագիկին և նրան թագադրելով, հռչակում Հայոց թագավոր: Այդ մասին պատմում է Արիստակես Լաստիվերցին⁶³⁶: Սամվել Անեցին էլ հավելում է, որ Գագիկ Բ-ի (1042-1045) օծումը կատարել է Պետրոս կաթողիկոսը՝ Անիի Մայր տաճարում⁶³⁷:

Այս դեպքի վերաբերյալ մեկ այլ կարևոր մանրամասն է ավելացնում Մատթեոս Ուռհայեցին՝ նշելով, որ Գագիկին թագադրողը եղել է Գրիգոր Բջնեցին. «Ժողովեցան ամենայն նախարարքն Հայոց առ հայրապետն Տէր Պետրոս և օծին զԳագիկ թագաւոր ի վերայ ամենայն Տանն Հայոց, շնորհօք Հոգւոյն Սրբոյ և հրամանաւ մեծի իշխանին, որ էր ազգաւ Հայկազնեան և հայրենեօք Պահլաւունի, որոյ անուն՝ ըստ նախնոյն իւրոյ, Գրիգոր ճանաչի, և էր յազգէն սրբոյն Գրիգորի»⁶³⁸: Սմբատ Սպարապետ պատմիչը Գրիգորին այս ձեռնարկը նախաձեռնողի դեր է վերագրում. «Ժողովեցան իշխանքն Հայոց հրամանաւ մեծին Գրիգորի, որդւոյ Վասակայ Պահլաւունոյ, եւ գնացեալ առ սուրբ հայրապետն տէր Պետրոս՝ օծին զԳագիկ թագաւոր ի վերայ Տանն Հայոց»⁶³⁹:

Այսպիսով, Վահրամ Պահլավունին որպէս գորավար և տոհմապետ, իսկ ուսյալ Գրիգորը՝ գաղափարակիր և արարողական մասնակից, Գագիկին թագադրելով փորձում են կանխել Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումը: Գրիգոր Բջնեցին այդ օրերին նաև գորաբանակի գլուխ անցած Հրազդան գետի մոտ պարտության է մատնում արևելյան կողմից երկիր ներխուժած ասպատակիչներին⁶⁴⁰: Հավանաբար այդ նույն ժամանակ նրա որդին էլ

⁶³⁶ «Իսկ Վահրամ, այր հօր և անուանի, և բարեպաշտութեամբ յոյժ վեհ, որպէս թէ ոչ ոք հաւասար նմա՝ Պահլաւ, հանդերձ իւրովք ազգակցօք, որդւովք և եղբօրորդւովք իբրև երեսուն ազատօք, ոչ միաբանեցան ընդ նմա (Վեստ Սարգսին – Կ. Մ.), այլ կոչեալ առ ինքեանս զԳագիկ որդի Աշոտոյ, թագաւորեցուցին ի վերայ իւրեանց, և իմաստութեամբ և հնարիւք մուծին ի քաղաքն» (Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 57-58):

⁶³⁷ «Այդ, յետ մահուանն Սմբատայ, որ եւ Յովանէսն, միաբանեալ ազատագունդ զաւրացն եւ իշխանացն, յաւէտ եւս պատրիարգին տեառն Պետրոսի, ժողովեցան առ դրունս մեծափառ Կաթողիկէին՝ ի մայրաքաղաքս յԱնի, եւ հաստատեն զԳագիկ գեղբարորդին Յովաննիսի, թագաւոր ի վերայ ինքեանց ի տեղի հաւրեղբար իւրոյ» (Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 186):

⁶³⁸ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 96-97: Ուռհայեցու ժամանակագրության այս հատվածում «հրամանաւ մեծի իշխանին» բառերից հետո հետագայում հավանաբար ընդմիջարկություն է արվել՝ «որով եւ օծեաց գնա սրբակեացն մեծն Մարցէն»: Այս հարցին հանգամանորեն անդրադարձել է Հ. Բարթիկյանը (Հ. Բարթիկյան, Ուռհայեցու երկում հանդիպող «Մարցէ» անվան մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 2, էջ 163-167): Ըստ Գ. Աբգարյանի՝ «մեծն Մարցէն»-ի փոխարեն հավանորեն եղել է «մեծիմաստն» բառը (այս մասին տե՛ս Ռ. Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երևան, 1990, էջ 190):

⁶³⁹ Սմբատ Սպարապետ, էջ 36-37:

⁶⁴⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 96-99:

մասնակցում էր երկրի արևմտյան կողմից թագավորության սահմանները մտած բյուզանդացիների դեմ մղված կռիվներին, որին էլ ուղղված է Գրիգորի ամենաուշագրավ թղթերից մեկը (թուղթ ՁԳ), որը զավթիչներին հակահարված տալու բանաստեղծական մի ազդու կոչ է⁶⁴¹:

Սակայն հետագա դեպքերը երիտասարդ թագավորի ու նրա աջակիցների համար անբարենպաստ հունով են ընթանում: Անիի փոքր թագավորության դեմ դուրս է գալիս բյուզանդական դիվանագիտության հզոր մեքենան: Արտաքին ճնշումներին գումարվում են նաև հակասությունները երկրի ներսում: Թագադրումից անմիջապես հետո Գագիկին հաջողվում է ճնշել Վեստ Սարգսի ընդվզումը, որից հետո, սակայն, նրան դարձյալ տեղ է տալիս արքունիքում: Բայց դրանից որոշ ժամանակ հետո Գագիկն ընդհարվում է Գրիգոր Բջնեցու հետ, որի մասին թեև պատմիչների մոտ տեղեկություններ չկան, սակայն այդ փաստն ակներև է դառնում Գրիգորի՝ հավանորեն 1042-1043 թթ. գրված մի քանի նամակներից: Այդ իմաստով հատկանշական են հատկապես իշխանի՝ իր բարեկամ Սարգիս Անեցի վարդապետին գրած նամակները, որը կաթողիկոսարանի մատենադարանապետն էր և նամակներից մեկից դատելով անգամ փորձել է միջնորդ դառնալ Գագիկ Բ-ի ու Գրիգորի հաշտեցման համար⁶⁴²:

Նամակներից առաջինի (թուղթ ԺԸ) վերնագիրն է՝ «Առ վարդապետն Սարգիս ի ժամանակի հալածանաց, գրեաց ի մայրաքաղաքն Անի»⁶⁴³: Ուշագրավ է, որ Սարգիս Անեցուն գրած մեկ այլ նամակում (թուղթ ԺԹ) իշխանը դժգոհում է, որ Գագիկը չարության ուղին բռնելով հետ է կանգնում Աստծո առաջ տված ուխտից՝ հավանաբար նկատի ունենալով թագադրության ժամանակ նրա տված երդումը⁶⁴⁴: Քանի որ Սարգիսն իր մտերիմն էր, իշխանը նրա

⁶⁴¹ Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԶ, էջ 369, Նամակի գրության ժամանակի մասին տե՛ս Գ. Արգայան, Ռ՛վ է Գրիգոր Մագիստրոսի հիշատակած Նիկողոս զորավարը, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1971, № 9, էջ 44-49:

⁶⁴² Սարգիս Անեցուն Գրիգորի գրած առաջին երեք թղթերը՝ ԺԸ, ԺԹ, Ի, բովանդակության համաձայն գրվել են Գագիկ Բ-ի ու իշխանի գժտության շրջանում, իսկ ԻԱ և ԻԲ թղթերն այն ժամանակ, երբ Գագիկն արդեն գրկվել էր գահից, Գրիգորը՝ Տարոնում էր, իսկ Սարգիս Անեցին Անիի կաթողիկոսարանի լուծարումից հետո քաշվել էր Սևանի վանք: Այդ է պատճառը, որ Սևան ուղարկված լինելու պատճառով այս նամակների հասցեատեր է համարվել մի կարծեցյալ Սարգիս Սևանցի, մինչդեռ նամակների բովանդակությունից ու դրանցում արծարծված հարցերի համանման շրջանակից ակնհայտ է, որ Գրիգորի թղթակիցը նույն մարդն է, իր վաղեմի բարեկամ և ուսումնակից Սարգիս Անեցին: Այս մասին տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 330-335:

⁶⁴³ Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, էջ 294:

⁶⁴⁴ «Այդ այսմ չարեաց դարձեալ հաւանեալ դա, որ երբեմն ուխտեաց Տեառն Աստուծոյ այնմ, որ նստին ի քրովբէս, գատելիսն նորա ատեալ եւ զսիրելիսն սիրել: Եւ այժմ եթէ ոչ դարձցի դա ի չարեաց, զոր վերստին ստացաւ, դարձեալ ներեսցուք արդեաւք: Քաջ գիտեմ, եթէ ոչ» (Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, էջ 283):

հետ շատ անկեղծ է ու թագավորի տարիքը նկատի ունենալով նրան հաճախ «մանուկ» է կոչում, մեղադրում բանասարկությունն լսելու և այլ մեղքերի մեջ:

Գրիգոր Բջնեցու նկատմամբ հալածանքների այս շրջանում է գրվել նաև նրա՝ Պետրոս կաթողիկոսին ուղղած՝ ժամանակագրորեն թերևս վերջին նամակը (թուղթ Գ), որի վերնագիրն արդեն շատ խոսում է. «Պատասխանի կաթողիկոսին՝ յաղագս Գագկայ, որ ասեր թե՛ խորհին կորուսանել գրեզ»⁶⁴⁵: Հայտնի է նաև այդ շրջանում Գրիգորի ընկճված ոճով գրված մեկ նամակն ուղղված հենց Գագիկ Բ-ին (թուղթ ՀԲ): Ավելի ուշ, երբ Գագիկն արդեն գահագուրկ էր, իսկ Գրիգորը՝ մագիստրոսի տիտղոս ուներ, նա Գագիկին գրել է մեկ այլ նամակ, միանգամայն այլ շեշտադրմամբ (թուղթ ՀԳ, այդ նամակին կանդրադառնանք քիչ հետո): Հալածանքների շրջանում տարբեր հասցեատերերին ուղղված թղթերում Գրիգոր Բջնեցու հիմնական ասելիքն այն է, որ ինքը անհիմն և կեղծ գրպարտությունների զոհ է⁶⁴⁶:

Ստույգ հայտնի չէ, թե երբ և ինչպես է հանգուցալուծվել այս գժտությունը, սակայն 1044 թ. վերջերին, երբ արտաքին ճնշումներից, Բյուզանդիայի դրդմամբ Դվինի ամիրայի հարձակումներից ընկճված ու անելանելի վիճակի մեջ հայտնված Գագիկին առաջարկվում է մեկնել կայսեր մոտ՝ Կոստանդնուպոլիս, դատելով անուղղակի վկայություններից, Գրիգոր Բջնեցին Անիում էր և հավանաբար թագավորի մեկնումի որոշման կայացման մասնակիցներից մեկն էր:

Ինչպես վերևում նշվեց, թագավորության այս ճգնաժամի շրջանում Պետրոս կաթողիկոսն իր քրոջ որդուն՝ Խաչիկին օծում է որպես աթոռակից կաթողիկոս: Սա նշանակում է, որ նա այդ ժամանակ աթոռը կրկին կորցնելու վտանգ էր զգում:

Գագիկ Բ-ի իշխանությունը չճանաչող Բյուզանդիան աստիճանաբար մեծացնում է ճնշումը Բագրատունյաց թագավորության վրա: Բյուզանդական զորքերը հայտնվում են Անիի պարիսպների տակ, որտեղ արդեն որերորդ անգամ պարտություն են կրում Վահրամ Պահլավունու գլխավորած հայկական զորքերից: Ի վերջո Կոստանդին Թ Մոնոմախ (1042-1054) կայսրը փոխում է մարտավարությունը՝ հաշտություն կնքելու և բարեկամություն հաստատելու պատրվակով Գագիկին հրավիրում է Կոստանդնուպոլիս (1044): Անիի արքունիքում տարակուսում են՝ ընդունել հրավերը, թե ոչ: Այս մասին հանգամանորեն գրում է Արիստակես Լաստիվերցին, նշելով, որ Գագիկը որո-

⁶⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 262-264:

⁶⁴⁶ Կարելի է ենթադրել, որ Պահլավունիների միջամտությամբ իր նպատակների ձախողման պատճառով Վեստ Սարգիսը հետագայում Գագիկին տրամադրել է նրանց, ու հատկապես Գրիգոր Բջնեցու դեմ:

շեց մեկնել «նենգաւորին Սարգսի սաղրելոյն լուեալ» և չսելով իրեն թագավորեցնողներին՝ «ոչ եկաց ի պատուէր Վահրամայ և այլ ազատացն, որ թագաւորեցուցին զնա»⁶⁴⁷: Գագիկը քաղաքի բանալիները հանձնում է կաթողիկոսին և մեկնում Կոստանդնուպոլիս, բայց տեղ հասնելուն պես նրան արգելափակում և այլևս թույլ չեն տալիս հայրենիք վերադառնալ՝ պահանջելով Անին փոխանակել կայսրության այլ քաղաքի հետ⁶⁴⁸:

Գագիկի վերադարձի արգելքին տեղեկանալով՝ Անիում որոշում են նրա հետևից ուղարկել Գրիգոր Բջնեցուն: Կոստանդնուպոլիս մեկնելով, նա համոզվում է, որ Գագիկին այլևս հետ չեն թողնելու և, պատմիչի խոսքերով, քանի որ իմաստուն մարդ էր, նախաձեռնություն հանդես բերելով՝ ինքնակամ կայսերն է տալիս Բջնիի բանալին ու իր հայրենի ժառանգությունը, որի համար մեծարանքի է արժանանում նրա կողմից: Գրիգորը ստանում է նաև մագիստրոսության պատիվ, զինվորական պաշտոն և նոր տիրույթներ Հայաստանի՝ կայսրությանը պատկանող հարավային շրջաններում: Արիստակես Լաստիվերցին այս առնչությամբ գրում է. «Եւ ի յերկարի խնդրոյս այսորիկ, Գրիգոր որդի քաջին Վասակայ, ելեալ և նա զնաց առաջի թագաւորին: Եւ քանզի այր իմաստուն էր և խելամուտ յոյժ աստուածային գրոց, որպէս թէ ո՛չ այլ ոք, իբրև ետես, եթէ ոչ են թողոյց զԳագիկ ի տեղի իւր, **յառաջ կացեալ տայ զբանալին Բջնոյ ցրագաւորն, և զամենայն զիւր զհայրենի ժառանգութիւնն, և մեծարեալ ի նմանէ՝ առնու զպատիւ մագիստրոսութեան**, և զտեղիս բնակութեան ի սահմանս Միջագետաց՝ զիւղս և քաղաքս, գրով և ոսկի մատանեալ յազգէ յազգ մինչև յաւիտեան»⁶⁴⁹:

Գրիգոր Մագիստրոսի այս քայլը կարելի է բացատրել մի քանի պատճառներով. առաջինը քաղաքական պահի իրատեսական գնահատումն էր, քանի որ պայքարի շարունակումն ակնհայտորեն դատապարտված էր ձախողման:

⁶⁴⁷ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 62: Թեև Գրիգոր Բջնեցին Գագիկին թագավորեցնողներից էր, սակայն վերջինիս՝ Կոստանդնուպոլիս մեկնելու հարցի առնչությամբ նրա դիրքորոշումն անհայտ է: Այս առումով պետք է նկատի ունենալ Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ կատարված մի ընդմիջարկություն (երկար ժամանակ այն սխալմամբ համարվել է Սամվել Անեցունը), որտեղ ասվում է. «Տէր Պետրոս եւ ազատ Սարգիս եւ Գրիգոր Բջնեցին նենգեցին զԳագիկ եւ զԱնի ետուն ի կայսրն Յունաց, վասն որոյ ելին ի բռնիկ աշխարհէն իւրեանց՝ տէր Պետրոս եւ Գրիգոր՝ Վասակայ որդին, Գագիկ եւ այլք իշխանք Հայոց եւ եկին ի Հռոմս» (Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 178): Թեպետ հավելման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ, սակայն տեղեկության ծագումը շատ հին պետք է համարել, նկատի ունենալով, որ Գրիգորն այստեղ կոչվում է Բջնեցի և Վասակայ որդի, այլ ոչ թե Մագիստրոս:

⁶⁴⁸ Արիստակես Լաստիվերցու հաղորդմամբ Գագիկը «Հաւատաց վասն երդմանցն եւ խաչին, եթէ վասն խակութեան մտացն եթէ վասն երկիւղածութեան բարուցն՝ ոչ զիտեմ. տուեալ զբանալի քաղաքին ի Պետրոս, որ յայնժամ ունէր զաթոռ հայրապետութեան Լուսաւորչին մերոյ, եւ յանձնեաց ի նա զամենայն հոգս աշխարհին մեծաւ դաշամբ եւ ուխտիւ...» (Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 62):

⁶⁴⁹ Նույն տեղում:

Գրիգորն այս քայլով գոհացրեց կայսերը, Գագիկի համառության այլընտրանքը ներկայացնելով, որի շնորհիվ թերևս սպասվածից ավելին ստացավ: Երկրորդ պատճառը հավանաբար Գագիկի հետ ունեցած գծությունն էր և նախընթաց տարիների իր հալածական ու ընկճված վիճակը, որն ինքնասեր իշխանը չէր կարող հեշտությամբ մոռանալ: Սա, եթե կարելի է այդպես ասել, քաղաքական «ռևանշի» հասնելու փայլուն առիթ էր, որը Գրիգորի նման շրջահայաց գործիչն իր ձեռքից չէր կարող բաց թողնել (ինչպես կտեսնենք, Գագիկի հետ նրա գծությունը շարունակվել է նաև դրանից հետո): Երրորդ պատճառ-հիմնավորումն էլ այն կարող էր լինել, որ Անիի բյուզանդական նվաճման անխուսափելիությունը նկատի ունենալով, Գրիգոր Մագիստրոսը պիտի մտածեր նաև իր տոհմակիցների ու հատկապես Վահրամ Պախլավունու մասին, որը նախորդ տարիներին մի քանի անգամ ռազմի դաշտում հաղթել էր բյուզանդացիներին և Գագիկին գահ բարձրացնող գլխավոր գործիչն էր, ուստի նոր պայմաններում կարող էր բյուզանդացիների վրեժխնդրությանն արժանանալ: Գրիգորն իր քայլով կանխեց այդ ենթադրվող հաշվեհարդարը, և ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, բյուզանդացիների՝ Անի գալուց հետո, Վահրամը շարունակեց քաղաքում մնացած հայկական զինուժի հրամանատարը մնալ:

Հաջորդ դեպքերն այսպիսին են. առանց գահակալի մնացած Անին որոշ դիմադրությունից հետո՝ 1045-ին բյուզանդամետ գործիչների մասնակցությամբ անցնում է կայսրության տիրապետության տակ, Գագիկին, զուտ կայսեր բարի կամքի դրսևորմամբ, որոշ տիրույթներ են տրվում⁶⁵⁰: Իսկ Գրիգոր Մագիստրոսը Հայաստան՝ Տարոն վերադառնալով, փաստորեն դառնում է երկրում իրական իշխանություն ունեցող և բյուզանդացիների վստահությունը վայելող ամենագորեղ հայ իշխանը: Այս իրողությունը յուրահատուկ արտահայտություն է գտել Մխիթար Այրիվանեցու մի վկայության մեջ. «**Իսկ Մոնոմախն, որ կալաւ զԳագիկ թագաւորն՝ ետ զիշխանութիւն երկրիս Գրիգորոյ Մագիստրոսի...**»⁶⁵¹: Լ. Խաչերյանը Գրիգոր Մագիստրոսին նվիրված գրքում տարակուսանք է հայտնում այս տեղեկության առնչությամբ՝ նշելով, որ այն «ոչ մի այլ աղբիւրով չի վաւերացւում»⁶⁵²: Սակայն դա բնական է, քանի որ իրականում այդպիսի բան չի եղել: Մխիթար Այրիվանեցու հաղորդածն իրավիճակի ընդհանրացված ներկայացումն է, և վկայում է այն մասին, որ Կոստանդին Մոնոմախի ձեռքով Գագիկի գահազրկումից և Գրիգորի մա-

⁶⁵⁰ «Գագիկ աներախտի մնաց առ թագաւորն. որում առ մարդասիրութեան տուեալ նմա տեղիս, գոր ինքն կամեցաւ, որ յոյժ պակաս էր ըստ արժէիցն Անույ» (Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 63):

⁶⁵¹ Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 58-59:

⁶⁵² Գ. Խաչերեան, 1987, էջ 143:

գիստրոսության արժանանալուց ու կտրուկ վերելքից հետո, Հայաստանում կարող էր ստեղծվել այնպիսի տպավորություն, թե Գազիկին արգելափակելուց հետո կայսրը երկրի իշխանությունը տվել է Գրիգոր Մագիստրոսին:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ԱՆՅՈՒՄԸ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻՆԵՐԻՆ

Գրիգոր Մագիստրոսի գործունեության հետ է կապված Հայոց եկեղեցու պատմության այն դրվագը, երբ կաթողիկոսական աթոռն անցավ Պահլավունիների տոհմին, և որի առաջին աթոռակալը հենց Գրիգորի որդին էր՝ Վահրամը, որ ձեռնադրության ժամանակ ստացավ Գրիգոր անունը, իսկ ավելի ուշ՝ Վկայասեր մականունը (1066-1105)⁶⁵³: Նրա աթոռակալությամբ Հայոց կաթողիկոսների հաջորդականության մեջ տեղի ունեցավ էական փոփոխություն. կաթողիկոսական աթոռը համարվեց տոհմական, և Պահլավունիները (Վկայասերից հետո՝ մայրական գծով), ովքեր ներկայանում էին իբրև Հայոց առաջին հայրապետ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմակիցներ, սկսեցին ժառանգականության սկզբունքով բազմել կաթողիկոսական գահին, և այդ երևույթը շարունակվեց շուրջ մեկ ու կես դար:

Բայց այդ, գործընթացն իր նախապատմությունն է ունեցել՝ սկսելով դեռևս 11-րդ դարի 20-40-ական թվականներին, երբ Անիի թագավորության մեջ կարևոր դիրքի հասած Պահլավունյաց իշխանատոհմի ներկայացուցիչները նպատակադրված շարժում են սկսել կաթողիկոսական աթոռին տիրանալու համար: Կարելի է ասել, որ այն մի հեռագնա ծրագիր էր՝ որոշակի դրդապատճառներով ու հիմնավորումներով: Ուղղակի և անուղղակի փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ գործի հիմքը դրեցին Անիի թագավորության ազդեցիկ գործիչներ սպարապետ Վահրամ Պահլավունին և նրա եղբայր Աբղարիբ մարզպանը, իսկ ծրագրի բուն մշակողն ու կյանքի կոչողը վերջիններիս եղբորորդի Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին էր: Այս գաղափարը հավանաբար ծնվել է Պետրոս Ա-ի աթոռակալության ժամանակ և պայմանավորված էր եկեղեցու ներսում առաջացած ճգնաժամով (կաթողիկոսի աթոռանկությունն ու վերականգնումը և այլն, որի մասին նշվեց վերևում):

Քանի որ պատմիչների ուղղակի վկայություններ չկան, այդ մասին կարող ենք դատել հարակից փաստերով: Մասնավորապես, 1029 թ. Մարմաշենում գրված ընդարձակ շինարարական արձանագրության սկզբում Վահ-

⁶⁵³ Կաթողիկոսի գործունեության մասին հանգամանորեն տե՛ս Վ. Թորոսյան, Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը (ԺԱ դարի կեսեր - ԺԲ դարի սկիզբ), Երևան, 2018, էջ 23-148:

րամն իր մասին գրում է. «Ես **Վահրամ իշխանաց իշխան եւ անթիպատ պատրիկ, որդի Գրիգորի իշխանի Հայոց Մեծաց, ի ցեղէ Պահլաւունի եւ ի զարմից Սրբոյն Գրիգորի, Հայոց լուսաւորչի...**»⁶⁵⁴: Այսպիսի պնդումը տվյալ ժամանակի համար կարելի է արտառոց համարել, քանի որ տոհմական և ժառանգական իրավունքների առաջնահերթության այդ դարաշրջանում, այն պետք է ընկալվեր որպէս տվյալ տոհմի բացահայտ հավակնություն կաթողիկոսական աթոռի նկատմամբ: Իսկ Աբլղարիբ մարզպանն էլ Սանահինում անթվական նվիրատվական արձանագրության մեջ իր տոհմի մասին գրում է. «Ես՝ Աբլխարիսի Հայոց մարզպան, որդի Գրիգոր իշխանի, որդո Ապուղամրի, **յազգէ Պահլաւունի, ի տանէ Արշակունեաց...**»⁶⁵⁵:

1045 թ. արդեն մագիստրոսի տիտղոս ունեցող Գրիգորը, Կոստանդնուպոլսում եղած ժամանակ գրած իր «Տաղասացութիւն» պոեմի առաջաբանում (հայտնի է նաև որպէս «Հազարտողեան»), առաջին անգամ ներկայանում է որպէս Պահլավունի. «Ի չորեք հարիւր եւ իննսուն եւ չորս թուականութեանս Հայոց (1045), լինելոյ իմ **Գրիգորի Մագիստրոսի, որդի Վասակայ, աստուածապահ կիտանի եւ դուկի եւ Պալիաւունոյ**, եղեալ իմ յաստուածապահ քաղաքին ի Կոստանդնուպոլիս, ի ժամանակս բարեպաշտ եւ քրիստոսապսակեալ արքային Կոստանտեայ Մոնաւմախին...», և գրության վերջում նույնպէս նշում է իր տիտղոսներն ու Պահլավունի լինելը⁶⁵⁶:

Ուշագրավ է նաև, թե Գրիգոր Մագիստրոսն ինչպէս է ներկայացնում իր տիրույթները, Տարոն գալուց հետո՝ Գագիկ Բ-ին գրված վերջին նամակում (թուղթ ՀԳ): Քաղաքավարական ձևը պահպանելով, բայց նաև Գագիկին արդեն ուղղակիորեն հանդիմանելով, նա նամակի վերջում, կարելի է ասել, չարախնդում է գահագուրկ թագավորի վրա, ներկայացնելով թե ինչպիսի ընդարձակ իշխանության է տիրապետում. «**Վասպուրականի եւ Տարաւնոյ եւ Մանազկերտի, Արճիշոյ, Բերկրոյ, Միջագետաց տէր եւ Մաւնումախին մագիստրոս, վեստ եւ տուկ**»⁶⁵⁷:

⁶⁵⁴ Դիվան, Ժ, էջ 94:

⁶⁵⁵ Դիվան հայ վիմագրության, պր. IX, կազմեցին՝ Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Մաղումյան, Երևան, 2012, էջ 28:

⁶⁵⁶ Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, էջ 139-140:

⁶⁵⁷ Այս շատ հետաքրքրական նամակից երևում է, որ Գագիկ Բ-ի և Գրիգոր Մագիստրոսի թշնամությունը դեռ շարունակվում էր, իսկ ավարտական հատվածը չափազանց խոսուն է, ուստի մեջբերում ենք. «Ո՛հ գիտես, զի համբերեցի այսքան ժամանակ: Չիս համալուծ առնես որդւոյդ խեղեկալ խարբի, որ հազարաց եւ բիւրոց ընդդէմ եղեալ են թշնամեաց եւ պետաց: Ո՛հ գիտես, եթէ երկնչիմ յԱստուծոյ, տակաւին խոցոտես զիս եւ ոչ երկնչիս յԱստուծոյ ամենակալէն այն, որ նստին ի քերովբես... Ե՛կ տէր իմ՝ Վասպուրականի եւ Տարաւնոյ եւ Մանազկերտի, Արճիշոյ, Բերկրոյ, Միջագետաց տէր եւ Մաւնումախին մագիստրոս, վեստ եւ տուկ, ի խարբի որդւոյդ ի զանգատ զնա՝ Չէ, մի՛ աւատայր: Բայց յԱստուծոյ երկնչիմ յայն, յոր յուսամ, որում երկրպագեմ: Դաւիթ իւր լու եղ անուն եւ մեռեալ շուն, մինչեւ Աս-

1051 թ. Կեչառիսի վանքի արձանագրության մեջ Գրիգոր Մագիստրոսն իրեն արդեն սկսում է կոչել Արշակունի. «...**Գրիգորո Մագիստրոսին, կիտաւնտին եւ դուկին Վասպուրականի եւ Տարաւնո, Արշակունոյն եւ Հայկազն(ո)յն...**»⁶⁵⁸: Նույն բանը տեսնում ենք նրա կնիքի վրա, որի հունարեն մակագրության թարգմանությունը հետևյալն է՝ «Տեր, օգնիր Քո ծառային՝ **Արշակունի Գրիգորին**՝ մագիստրոսին, սենեկապետին, Վասպուրականի և Տարոնի դուքսին»⁶⁵⁹:

Հետաքրքրական է, որ ոչ միայն Գրիգորն է իրեն Արշակունի կոչել, այլ նրան այդպես են սկսել ճանաչել ու կոչել նաև օտարները: Մասնավորապես, ասորիների կաթողիկոսին գրված նամակի (թուղթ ԿԷ) երկար վերնագրից («յորժամ էր դուքս ի Վասպուրական եւ ի Տարաւն...»), երևում է, որ դրանից առաջ այդ կաթողիկոսը նամակ է ուղարկել Գրիգոր Մագիստրոս Արշակունուն՝ «գոր նորա գրեալ թուղթ՝ **ի Գրիգոր Մագիստրոսն յԱրշակունին**»⁶⁶⁰: Նշենք նաև, որ մագիստրոս դառնալուց հետո Գրիգորն այլևս ոչ մի նամակ չի գրել Պետրոս կաթողիկոսին (համեմայն դեպս, այդպիսիք հայտնի չեն):

Այսպիսով, Բջնիի տեր եղած ժամանակի «իշխանաց իշխան, որդի Վասակայ» ձևակերպման փոխարեն մագիստրոսության պատվին արժանանալուց հետո ոչ միայն մեծանում է Գրիգորի տիտղոսաշարը, այլև ընդգծվում է տոհմանունը՝ Պահլավունի կամ Արշակունի:

Մինչ Գրիգոր Մագիստրոսը Կոստանդնուպոլսում էր, ապա տեղափոխվեց Տարոն և անցավ բյուզանդական կուսակալի իր պարտականություններին, 1045-1046 թվականներին Անիում ծավալվեցին նոր ողբերգական իրադարձություններ: Անի եկած բյուզանդական առաջին կուսակալ Խասիտեսը կայսերական հրամանով արշավանք է սկսում Դվինի Աբուլասվար ամիրայի դեմ, քանի որ վերջինս հրաժարվում է Անիի թագավորությունից հենց բյուզանդացիների դրդմամբ ու երաշխավորությամբ խլած բերդերը վերադարձնելուց: Հույսը զորքի մեծաքանակության վրա դրած բյուզանդացի կուսակալը անկազմակերպ զորաշարով շարժվում է Դվինի վրա և ընկնում Աբուլասվարի պատրաստած ծուղակը: Բյուզանդացիները ծանր պարտություն են կրում, որի ժամանակ զոհվում է նաև հայկական ուժերն առաջնորդող ծերունի Վահ-

տուած ետես եւ այց արար: Եւ ես ներեմ եւ աղաչեմ, որ ձեզ կեանք տայ եւ բարի միտս: Ողջ լի՛ք» (Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, էջ 336): Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերի երկու հրատարակության մեջ էլ «Խարբի»-ն որպես հատուկ անուն է նշված (Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 212-213): Հ. Աճառյանը նկատում է, որ այն (խարբ) «հասարակ անուն է և նշանակում է անառակ» (Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 502):

⁶⁵⁸ Գ. Յովսեփեան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, էջ 312:

⁶⁵⁹ Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, էջ 85, ծան. 4:

⁶⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 192:

րամ Պահլավունին իր Գրիգոր որդու հետ, որոնց դիերը բերում և հուղարկավորում են Մարմաշենի վանքում:

Այս կորուստը շատ ծանր է տանում Շիրակից հեռու գտնվող Գրիգոր Մագիստրոսը, որն այդ առիթով իր բարեկամ՝ Սյունյաց Հովհաննես մետրոպոլիտի ցավակցական նամակին ի պատասխան մի ծավալուն և հուզիչ նամակ է գրում (թուղթ ԺԱ): Գրիգոր Մագիստրոսը, ողբալով հորեղբոր մահը, իրեն համարում է «ի հայրական խնամոցն գրկեալ», ապա փառաբանական խոսքեր գրելով հանգուցյալի մասին, անցնում է ուղիղ խոսքով նրան դիմելուն: «Աւա՛ղ կենդանութեանս, որ երանեամ վախճանելոյդ» ասելով՝ Մագիստրոսն իր ոճի ողջ ճոխությամբ ներկայացնում է հանգուցյալի արժանիքները («մաքուր վարուք եւ ողջախոհութեամբ յանգել **ըստ քում նախնւոյն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի**»), ողբում իրենց անտիրանալը, ասելով, թե ո՞վ պիտի այսուհետև մեզ խրատի, սաստի ու մխիթարի և այլն: Նամակի առանցքային հատվածներից մեկում Գրիգոր Մագիստրոսն անդրադառնալով Վահրամի ծագմանը, գրում է, թե քեզ վայել էր թագավոր լինել ու պալատներում ճեմել. «Բանգի ազգ սեփական եւ որդիք Արրահամու յազգէն քետուրական, **ի գաւառէն Պարթեւաց, ի քաղաքէ Պահլաւ, ի ցեղէ Արշակունի, շառաւիղ մերոյն Լուսաւորչին**, քեզ այդպէս վայելէր թագաւոր եւ յայսպիսի պաղատան ճեմել...»⁶⁶¹: Գրիգոր Մագիստրոսը նշում է իր հորը՝ Վասակին, պապին՝ Գրիգորին, գովաբանելով նրա ու կնոջ եկեղեցանվեր գործունեությունը, ավելացնելով՝ «Բանգի տքա արծարծեցին **զկարգ եւ զաւրէնադրութիւն մեծին Սահակայ՝ քոյին նախնւոյն**, եւ վանս նորագոյնս շինեալ բազումս եւ զաւերեալսն նորոգեալ, եւ այս անթիւս»⁶⁶²: Շարունակելով, հեղինակն այս հատվածը եզրափակում է, ասելով՝ «Յայսմ հայրենի գարմէ եւ դու, ո՛չ միայն ազգաց հայր եւ թագաւոր յերկրի, այլ եւ թագաւորեալ յերկինս»⁶⁶³: Այս նամակն ակներևորեն ցույց է տալիս, որ Գրիգոր Մագիստրոսի համար շատ կարևոր էր տոհմաբանական խնդիրը, որն ինչպես շուտով կտեսնենք, սոսկ փառասիրական հակում չէր:

Վերադառնալով Անիի կացությանը՝ պետք է նշենք, որ այստեղ ծանր վիճակի առաջ է հայտնվում Պետրոս կաթողիկոսը: Իասիտեսի՝ Դվինի ամիրայի դեմ կատարած ձախողված արշավանքից հետո նրան փոխարինում է Կատակարոն Կեկավմենոսը, որը վկայակոչելով կայսերական հրամանը, քաղաքից հեռացնում է Պետրոսին, որին որոշ ժամանակ հետո տանում են Կոստանդնուպոլիս և երեք տարի պահում այնտեղ: Բյուզանդացիները սկսում են Անիի կաթողիկոսաբանը կազմալուծելու գործընթացը: Վարդան Արևելյցու դիպուկ

⁶⁶¹ Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, էջ 259:

⁶⁶² Նույն տեղում, էջ 261:

⁶⁶³ Նույն տեղում, էջ 262:

ձևակերպմամբ՝ բյուզանդացիները վերացրեցին Անիի երկու պսակները, կաթողիկոսական և թագավորական գահերը. «**Յոյնք... վերացուցին ի նմանէ (Անիից – Կ. Մ.) գերկուսին պսակն՝ զգահ հայրապետութեան եւ զթագաւորութեան...**»⁶⁶⁴:

Պետրոսի մահից հետո (1054 թ.) աթոռն անցնում է նախապես կաթողիկոսական օծում ստացած Խաչիկ Անեցուն, որին բյուզանդացիներն այդպես էլ թույլ չեն տալիս ոտք դնել հայրենի քաղաք, իսկ 1065 թ. նրա մահից հետո խափանում են նոր կաթողիկոսի ընտրության իրականացումը: Մի հիշատակարանի համաձայն Կարսի վերջին թագավոր Գագիկ Աբասյանը կաթողիկոսական ընտրության թույլտվության համար Բյուզանդիային է հանձնում իր թագավորությունը⁶⁶⁵, այլ աղբյուրներում նշվում է նաև նրա դստեր՝ Մարիամի՝ այդ ուղղությամբ թափած ջանքերի մասին:

Հարկ է նշել, որ այս ժամանակաշրջանի բնորոշ հատկանիշներից մեկը Քրիստոսի Խաչելության 1000-ամյակի լրման հետ կապված վախճանաբանական մթնոլորտն էր, որը քրիստոնյա հավատացյալ ժողովրդի վրա մեծ ազդեցություն էր գործում՝ ռամիկից մինչև թագավոր: Աշխարհի մոտալուտ կործանման հին կանխատեսումներին ավելանում էին նորերը: Հատկանշական է Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմի օրինակը, որը տարված էր զանազան մարգարեություններով, իսկ երբ սկսվում է թուրքական ցեղերի ներխուժումը, նա խորը տրտմության մեջ է ընկնում՝ սկսելով քննել մարգարեների և վարդապետների գուշակությունները, կատարվածը համարում է գրքերում գրված տեսիլների և գուշակությունների իրականացում, և եզրակացնում, որ դա երկնային պատիժ է, որի առջև անգոր են, ուստի որոշում է երկիրը հանձնել բյուզանդացիներին և գաղթել Սեբաստիա⁶⁶⁶:

Դրանից որոշ ժամանակ անց քաղաքական ճգնաժամի մեջ գտնվող Անիում վախճանաբանական տրամադրությունների խորացման առիթ են դառնում երկու անգամ տեղի ունեցած արևի խավարումն ու երկրաշարժը, որոնք ընկալվում են որպես մոտալուտ դժբախտությունների նախանշան: Ինչպես վերը նշեցինք, Անիի արքունիքում ցանկանալով իմանալ կատարվածի իմաստը, դիմում են Հովհաննէս Տարոնացի Կոզեռն վարդապետին: Անիից գնացած իշխանները տեսնում են նրան գետնատարած ողբալիս, որից հետո վարդապետը ներկայացնում է իր չարագուշակ կանխատեսումները (որ արձակվել են սատանայի կապանքները և այլն): Հասկանալի է, որ Գրիգոր Մա-

⁶⁶⁴ Վարդան Արևելցի, էջ 104:

⁶⁶⁵ «Ալքթայն Գագիկ մեծաւ ջանիւ գուն գործեալ եւ բագում ինչս ծախեաց եւ ԳԿարս քաղաք իւր գաւառաւ Յունաց տուեալ... եւ ապա կարաց խափանել զկամս նոցա եւ էառ ի նոցանէ հրաման հաստատել հայրապետ Հայոց» (Գ. Յովսեփեան, 1951, էջ 419):

⁶⁶⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 54-57:

գիստրոսն այս մթնոլորտի մեջ գտնվելով, նույնպես պիտի ազդվեր նմանօրինակ գուշակություններից:

Հայ իրականության մեջ այդպիսի հիմնական տեսիլքներից մեկը՝ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից սերող վերջին կաթողիկոս Սահակ Պարթևի (387-436) տեսիլքն է: Դրա մեջ գալիք դժբախտությունների ներկայացումից բացի նաև մարգարեություն է արվում հեռավոր ապագայի մասին, որի մեկնությունը հետևյալն է. Արշակունիների թագավորությունն ու Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից հայրապետությունը պիտի դադարեն գոյություն ունենալուց, սակայն, Հայոց աշխարհում փոթորիկների անցնելուց հետո, կրկին Արշակունի տոհմից մեկը թագավոր է դառնալու, և հայրապետական աթոռին նստելու է Գրիգոր Լուսավորչի շառավիղներից մեկը՝ **«...դարձեալ յառնէ թագաւոր յազգէդ Արշակունեաց եւ նորոգի աթոռ հայրապետութեան ի շառաւելէ սրբոյն Գրիգորի»**⁶⁶⁷:

Գրիգոր Մագիստրոսն անկասկած ծանոթ էր այս մարգարեությանը: Ավելին, այն հիշատակում է իր ծրագրային նամակներից մեկում (թուղթ ԺԸ), որտեղ Սարգիս վարդապետ Անեցուն ծանոթացնում է իր նպատակներին: Նամակը գրվել է Գագիկ Բ-ի հետ գժտության շրջանում (հավանաբար 1043 թ.): Մեզ հետաքրքրող հատվածի սկզբում Գրիգորը նշում է, որ թեև կարծես աշխարհի վերջը մոտեցել է՝ ըստ Դանիելի մարգարեության, Սահակ (Իսահակ) Պարթևի տեսիլքի կամ Մովսես Խորենացու ողբի, բայց ինքն իր կարողության չափով ջանք է թափել երկրի միասնությունը պահպանելու («ցանկակարկատ» լինելու) համար, և ի հակադրություն պառակտող՝ խրամատողների, փորձել է երկրի համար խնամակալ՝ հոգացող լինել⁶⁶⁸:

1045 թվականից հետո Հայաստանն արդեն հայտնվել էր միանգամայն նոր իրողության առջև. Անիից վերացած էր թագավորությունը, երկրից հեռացված ու մեկուսացված էր կաթողիկոսը, կազմալուծված էր ազնվականական զինուժը: Վախճանաբանական մոայլ կանխատեսումները կարծես իրականություն էին դարձել: Բայց ինչպես երևում է, Գրիգոր Մագիստրոսը հա-

⁶⁶⁷ Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, Անթիլիաս, 2003, էջ 2232: Տես նաև՝ Գ. Մուրադյան, Սահակի տեսիլը Ղազար Փարպեցու «Պատմության» մեջ, Լևոն Խաչիկյան 90, Նյութեր ծննդյան 90-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի, Երևան, 2010, էջ 193-201:

⁶⁶⁸ «Թէւ ի վախճան ժամանակի հասեալ հանդիպեցաք, ըստ մարգարէութեանն Դանիէլի, եւ կամ ըստ մերոյն տեսլեանն Իսահակայ սրբոյ եւ քահանայապետի, կամ ըստ սրբագանին Մովսէսի յիշում սքանչելի տախտակի մարգարեական տառի, զողբս ի վերայ Հայաստանեայցս առնելով, սակայն, ըստ իմում կարի, ոչ անտեղի տեսի սուղ ինչ ցանկակարկատ լինել, քանզի զայսոսիկ որ խրամատենն, քանզի՝ «որ քակէ զցանկ հայրենի, աւճ հարցէ զնա» (Ժող. Ժ 8), ըստ աստուածայնոյն մարգարէութեան տեսողի: Եւ սակս այս եւ ոչ խրամատեղ փութացայ, այլ խնամակալել» (Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, էջ 296-297:

վատացել է Սահակ Պարթևի տեսիլքի իրականացմանը՝ Պահլավունյաց տոհմից նոր կաթողիկոսի ի հայտ գալուն, և փորձել է նպաստել այդ կանխատեսման կատարմանը: Թերևս այս է պատճառը, որ Անի-Շիրակից հեռու գտնվելով՝ նա որոշակի մասնակցություն է ունենում այնտեղ ծավալվող եկեղեցական կյանքին: Հայտնի է, որ նա այս շրջանում կայսերական ոսկեկնիք հրովարտակներով առանձնաշնորհումներ է ձեռք բերում Մարմաշենի և Կեչառիսի վանքերի համար⁶⁶⁹, նամակագրական կապ պահպանում իր նախկին աշակերտների, վանական հայտնի միաբանությունների և հեղինակավոր հոգևորականների հետ, դպրոց բացելու երաշխավորությամբ Գրիգոր Հնձացի վարդապետին ուղարկում Կարսի Գագիկ Աբասյան թագավորի մոտ և այլն: Իսկ Տարոնի ամենանշանավոր Ս. Կարապետի վանքում իր Հրահատ գործակալի ձեռամբ կառուցել է տալիս գլխավոր եկեղեցու ժամատունը և մի եկեղեցի Ս. Գրիգոր անունով⁶⁷⁰: Հայ եկեղեցու միասնականությանն ուղղված Գրիգոր Մագիստրոսի ջանքերից պիտի համարել նաև նրա կոշտ պայքարը թոնդրակեցիների դեմ: Այս բոլոր գործերը նա կատարում էր արդեն որպես Պահլավունի, Գրիգոր Լուսավորչի տոհմի շառավիղ, և այդպես էր ճանաչվում ու ընկալվում ամբողջ երկրում:

Կարելի է ենթադրել, որ Սահակ Պարթևի տեսիլքի գաղափարները ոչ միայն Պահլավունի իշխանների շրջանում են արձագանք գտել, այլև աշխարհիկ և հոգևոր ավելի լայն շրջանակներում են արձարծվել: Անուղղակիորեն այդ մասին է վկայում Հովհաննես Սմբատի՝ 1038 թ. Հռոմոսում կառուցած ժամատան ուշագրավ քանդակը, որն ընդհանուր վախճանաբանական ենթատեքստ ունի, և որտեղ գահակալ Քրիստոսի պատկերից ներքև՝ չորս առաքյալների շարքին (Պետրոս, Պողոս, Թադեոս, Բարդուղիմեոս) հաջորդում են ևս չորս կերպար, որոնք են (ըստ կից մակագրությունների) սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը, նրա որդի Արիստակեսը, Ներսես Մեծը և Սահակ Պարթևը, այսինքն առաջին Պահլավունի կաթողիկոսները (գուն. նկ. 25)⁶⁷¹:

Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերի մեջ կա կարճ մի գրություն, որը նրա պատգամն է որդուն՝ «Առ վեստն Վահրամ, որդին իւր» (թուղթ ԶԳ): Այն յոթը երկար տողերով ծայրակապ է, որոնցից առաջին վեցի սկզբնատառերով հոդվում է ՎԱՀՐԱՄ անունը, իսկ բովանդակությամբ՝ դրանք դրվատանքի ու խրատի խոսքեր են: Վերջին տողը կարելի է համարել Գրիգոր Մագիստրոսի կտակը որդուն՝ **«Եւ փոխարէնս հայցեմ ի քէն զաւանդութիւնն մեր ոչ մո-**

⁶⁶⁹ Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, էջ 328, Կ. Մաթևոսյան, 2010, էջ 138-149:

⁶⁷⁰ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 118:

⁶⁷¹ Այս մասին տե՛ս Էդդա Վարդանյանի հանգանակից ուսումնասիրությունը (Horomos monastery, pp. 246-296):

ռանալ երբեք եւ գփոյթ սիրոյն առ Քրիստոս Աստուած մեր եւ զոյս ճրագի նախնւոյն մերոյ ոչ շիշուցանել, զՊարթեւին ասեմ՝ քոյոյ հաւուն»⁶⁷²:

Փաստորեն, Գրիգոր Մագիստրոսը որդուն պատգամում է հայկական ավանդությունները երբեք չմոռանալ և իրենց նախնու՝ Գրիգոր Լուսավորչի (որին Վահրամի պապ է կոչում) «ճրագի լույսը չմարել»։ Այս վերջին խոսքերն արդեն որոշակի պահանջ են, քանի որ ճրագը չմարել կամ վառ պահել, Գրիգոր Լուսավորչի պարագայում, նշանակում է շարունակել նրա գործը՝ Հայոց կաթողիկոսության առաջնորդումը։ Որդուն այս պատվիրանը տալուց առաջ Գրիգորն իր հերթին, երկարատև և նպատակամղված գործունեությամբ կարողացել էր հայ հանրության սեփականությունը դարձնել Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից՝ Պաիվալունի կաթողիկոս ունենալու սահակապարթեւյան տեսիլքի գաղափարը։ Այդ ծրագրի իրագործումը Գրիգոր Մագիստրոսը չտեսավ, քանի որ մահկանացուն կնքեց 1056 կամ 1058 թ., բայց այն շուտով իրականություն դարձավ։

Վահրամը հավանաբար հաշվի առել է հոր ցանկությունը, բայց չի բացառվում, որ այնքան էլ հակված չէր իշխանի աշխարհական հագուստը փոխել կրոնական, թեկուզ կաթողիկոսական հանդերձանքի հետ։ Սամվել Անեցու Ժամանակագրության երկու ձեռագրերում եղած հավելումների մեջ ուշագրավ տեղեկություն ենք գտնում Վահրամի՝ հայրապետական պառոյն նստելու մասին. «Տէր Գրիգորիս որդի Գրիգորի Մագիստրոսի թողեալ զհայրենի պատիւն, հետեւեցաւ կրօնաւորութեան եւ **բռնադատեալ նստուցաւ յաթոռ հայրապետութեան** եւ Վկայասէր անուանեցաւ...»⁶⁷³։ Մյուս, ավելի հանգամանալից տեղեկության մեջ որպէս այս ձեռնարկի կազմակերպիչ և Վահրամին փնտրող ու համոզող է հանդես գալիս Կարսի Գագիկ Աբասյան թագավորի դուստր Մարիամը. «...խափանեցին Յոյնք ձեռնադրել կաթողիկոս Հայոց, մինչեւ Մարիամ՝ դուստր թագաւորին Գագկա մեծաւ աղաչանաւք խնդրեաց յարքայէն Հոռոմոց եւ նայ լուաւ աղաչանացն Մարիամու։ **Եւ առաքեաց Մարիամ, խնդրեաց եւ եգիտ զԳրիգորիս՝ զորդի Գրիգորի Մագիստրոսի՝ Պահլաւունի ազգաւ։ Սա թողեալ զհայրենի պատիւն, կրաւնաւորու-**

⁶⁷² Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, էջ 312։ Գրիգոր Մագիստրոսի այս վստահ պնդումը զարմանալի է թվում, եթե նկատի ունենանք, որ նրա դատեր թոռը՝ Ներսես Շնորհալիկն, իրենց տոհմական ծագման մասին առինքնող անկեղծությամբ հետևյալ տողերն է թողել. «Սակայն բնութիւն ազգին պահեալ, / Որ Պաիվալիկն կոչեցեալ, / Թէւ թագուն իմն ամփոփեալ, / Յռամիկ ազանց միջի ծածկեալ, / Միայն ինքեանք ներհուն եղեալ, / Որ յայնմ ազգէ գոլով սերեալ, / Որդին՝ ըզհայր փոխանակեալ, / Մինչև առ մեզրս հասուցեալ» (Ղ. Ալիշան, 1873, էջ 12)։

⁶⁷³ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 191։ Տեղեկությունը Մատենադարանի թիվ 3613 ձեռագրից է։

թեան հետեւեցաւ եւ բռնադատեալ զսա բազում աղաչանաւք նստուցին յաթոռ հայրապետութեան»⁶⁷⁴:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ Գրիգոր Մագիստրոսն այնքան հիմնավոր հող էր նախապատրաստել Վահրամի կաթողիկոսացման համար, որ նրան այլ բան չէր մնում, քան անգամ հոր մահից շուրջ 10 տարի անց, թեկուզև հարկադրաբար («բռնադատեալ»), ենթարկվել նրա կամքին, քանի որ այն արդեն դարձել էր նաև հանրային պահանջ: Տեղի ունեցածի եկեղեցաբանական հիմնավորումն էլ յուրովի ձևակերպել է Մատթեոս Ուռհայեցին, գրելով՝ «**Չսա (Վահրամին – Կ. Մ.) յայտնեաց Հոգին Սուրբ նստել յաթոռ Սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի՝ նախնւոյն իւրոյ...**»⁶⁷⁵:

Վահրամը կաթողիկոս դարձավ 1066 թ. օծումից հետո Գրիգոր անունը ստանալով: Գրիգոր Լուսավորչից հետո նա երկրորդ կաթողիկոսն է այդ անունով:

Այս համատեքստում չափազանց հետաքրքրական է Գրիգոր Վկայասերի 1077 թ. հիշատակարանը, որտեղ նա կարծես մի հետադարձ ուղերձ է հղում հորը, իր ծագման ու աթոռակալության հիմնավորման մասին գրելով հետևյալ խոսքերը՝ «...**ես Գրիգորիս, որդի Գրիգոր Պալիաւունոյ, ողորմութեամբ մեծին Աստուծոյ արժանացեալ աթոռաց հաւոյն իմոյ սրբոյն Գրիգորի, եւ ըստ յառաջատես տեսլեան սրբոյն Սահակայ**»⁶⁷⁶: Սա Գրիգոր Մագիստրոսի ցանկության և հայրական պատգամի փայլուն իրագործումն էր:

Գրիգոր Բ Վկայասերի ժամանակ (1066-1105) նրա համաձայնությամբ կաթողիկոսական օծում ստացավ նրա քրոջ որդին՝ Բարսեղ Ա Անեցին (1081 թ.)⁶⁷⁷, որը նրանից հետո ժառանգեց աթոռը (1105-1113 թթ.), բայց նաև

⁶⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 190: Տեղեկությունը Վենետիկի թիվ 959 ձեռագրից է:

⁶⁷⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 168:

⁶⁷⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 109: Գրիգոր Վկայասերի մասին եղած պատկերացումների ու բնութագրումների մի հետաքրքիր շարք կարելի է գտնել Վարդան Հայկազնի «Տաղ գերեզմանական...» երկում, որը որպես դամբանական գրվել է կաթողիկոսի մահվան առիթով: Ահավասիկ մի քանի հատկանշական երկտող.

«Լուսաւորչին նըման տեսած,
Որդին ի հայրան նմանած,
Մեծ արմատոյ ոստ կանաչած,
Ծառոյն պտուղն ճանաչած,
Պահլաւունի մարդըն մաքրած,
Պարթեւական լոյսն ծագած...
Երկրորդ Սահակ առ մեզ յայտնած

Չուգանման գործով փայլած...» (Վարդանայ Հայկազնոյ Տաղ գերեզմանական վասն փոխման երանեալ եւ սուրբ կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորի Վկայասիրի, «Մատենագիրք Հայոց», հ. ԺԷ., ԺԱ. դար, երեսան, 2016, էջ 772-773):

⁶⁷⁷ Բարսեղ Ա Անեցու հայրը Կեչառիսը կառուցող Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի որդի Վասակն էր, մայրը՝ Գրիգոր Մագիստրոսի դուստրը:

մահվան մահճում գտնվող Վկայասերի պատվիրանը ստացավ, թե իրենից հետո ում պիտի կաթողիկոսական գահը փոխանցի: Վկայասերը Բարսեղի հոգևոր խնամքին հանձնեց իր մյուս քրոջ (և իշխան Ապիրատի) որդի Գրիգորին՝ հանձնարարելով, որ հաջորդ կաթողիկոսը նա պիտի դառնա⁶⁷⁸: Երբ 1113 թ. մի դժբախտ պատահարի հետևանքով Բարսեղ Անեցին մահացու վնասվածք ստացավ, հիշյալ Գրիգորը դեռ շատ երիտասարդ էր (Մատթեոս Ուռհայեցու խոսքերով՝ «ի տղայութեան հասակին»)՝⁶⁷⁹, սակայն վերջինիս Պահլավունի լինելն ու Վկայասերի կամքն այնքան զորավոր նկատվեցին, որ նախ Բարսեղի ձեռքով եպիսկոպոսական ձեռնադրություն ստացավ, իսկ կաթողիկոսի մահից հետո, այդ վաղ տարիքում արժանացավ կաթողիկոսական օծման:

Հայ եկեղեցու պատմության մեջ աննախադեպ երկար՝ 53 տարի գահակալած և Գրիգոր Գ Պահլավունի (1113-1166) անունով⁶⁸⁰ հայտնի այս հայրապետից հետո (որի ժամանակ հաստատուն կաթողիկոսանիստ դարձավ Կիլիկիայից արևելք գտնվող Հռոմկլա ամրոցը), առանց հատուկ կաթողիկոսական ընտրության աթոռն անցավ նրա եղբորը՝ Ներսես Դ Կլայեցուն կամ Շնորհալուն (1166-1173), այնուհետև սրանց Վասիլ եղբոր որդի Գրիգոր Դ Տղային (1173-1193), իսկ նրա մահից հետո՝ Վասիլի դստեր որդի Գրիգոր Ե Քարավեժին (1194): Նույն տոհմից հաջորդ և վերջին կաթողիկոսն էր Վասիլի եղբայր Չորավարի որդի Գրիգոր Չ Ապիրատը (1194-1203): Հայոց կաթողիկոսական գահին Պահլավունիների այս ժառանգականության շքերթը (երբ ընտրությունն, ըստ էության, ձևական բնույթ էր կրում և որը քննադատվում էր ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ այլ եկեղեցիների կողմից), վերջ գտավ միայն Կիլիկիայի Հայոց առաջին թագավոր Լևոն Ա-ի (1198-1219) միջամտությամբ⁶⁸¹:

⁶⁷⁸ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 326-327:

⁶⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 360:

⁶⁸⁰ Հայոց կաթողիկոսները սովորաբար մականվանվում են ըստ իրենց ծննդավայրի: Գրիգոր Գ-ի պատվերով իր ժամանակագրությունը գրած Սամվել Անեցին նրա ծագման մասին նշում է. «Վախճանեցաւ տէր Բարսիղ հայրապետն Հայոց, եւ յաջորդէ զաշտիճանն տէր Գրիգորիս մեծաշուք պատուով նստեալ յաթոռ վիճակի Սրբոյն Գրիգորի Հայաստանեայցս լուսաւորչի, որ յազգէ նորուն հարազատութեան ճանաչի» (Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 203):

⁶⁸¹ Այս հարցի կապակցությամբ ուշագրավ կարծիք է հայտնել Գրիգոր Մագսուտյանը. «Հայրապետական աթոռի ժառանգական իրավունքը փրկել է եկեղեցու նվիրապետությունը շատ բարդ և խճճված ժամանակաշրջանում: Կիլիկյան թագավորության հաստատումը և արքունիքի կողքին եկեղեցական հաստատության առաջացումը անգործածական դարձրին հայրապետական աթոռի ժառանգական իրավունքը» (Գ. Մագսուտեան, Ընտրելալը Աստուծոյ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութիւնը, Ս. Էջմիածին, 1995, էջ 86): Նկատենք, որ Լևոնը Պահլավունի կաթողիկոսների դեմ քայլեր է ձեռնարկել դեռևս Կիլիկիո իշ-

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Անիի թագավորության անկումից և կաթողիկոսական աթոռի տարագրումից հետո, բյուզանդացիների վատահույությունը վայելող և Հայաստանում ազդեցիկ դիրք ունեցող Գրիգոր Մագիստրոսը նպատակամղված քայլերի դիմեց կաթողիկոսական աթոռի նկատմամբ Պահլավունյաց տոհմի հավակնությունն իրականություն դարձնելու ուղղությամբ: Այդ ծրագիրը թեև կյանքի կոչվեց Գրիգոր Մագիստրոսի մահից հետո, նրա որդու աթոռակալությամբ, սակայն գործեց շատ երկար ժամանակ, ընդհուպ մինչև 13-րդ դարի սկիզբը⁶⁸²: Ծիշտ է, Վահրամ-Գրիգոր Վկայասերի մահից հետո կաթողիկոսական աթոռն անցավ միայն մայրական գծով Պահլավունիներին (Գրիգոր Մագիստրոսի դուստրերի սերունդներին), որոնք ոչ պատահականորեն գահակալելիս հիմնականում Գրիգոր անունն էին կրում, սակայն իրողությունն այն է, որ վերջիններիս ժառանգական աթոռակալության համար գլխավոր հաղթաթուղթը Պահլավունի տոհմանունն էր:

ՆՈՐ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻՆԵՐՆ ԱՆԻՈՒՄ

Բագրատունյաց շրջանում Անիում այնքան մեծ կշիռ ունեցող Պահլավունիները տարբեր պատճառներով հետագայում ստվերում հայտնվեցին: Վահրամ Պահլավունու Գրիգոր և Աբուղամր որդիների անմիջական սերնդի մասին տեղեկություններ չկան, նույնը վերաբերում է նաև Աբղարիբ մարզպանին: Գրիգոր Մագիստրոսի ընտանիքը գաղթեց Տարոն և Միջագետք, Վահրամը դարձավ կաթողիկոս (Գրիգոր Վկայասեր) իսկ Վասակը Անտիոքի դուքս (որտեղ դավադրաբար սպանվեց): Գրիգոր Մագիստրոսի դուստրերից մեկը Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի որդի Վասակի կինը դարձավ և միայն նրա սերունդը հետագայում նշանակալից դիրքի հասավ Անիում՝ Շաղդադ-

խան եղած ժամանակ: Հետաքրքրական է, որ Պահլավունի կաթողիկոսներին հաջորդած Հովհաննես Չ Սսեցին (1203-1221) Հռոմկլայում ոչնչացրել, ձուլել է տվել Պահլավունի կաթողիկոսների ոսկե և արծաթե եկեղեցական ճոխ զարդերը, խաչերը, անգամ ձեռագրերի թանկագին կրկնակազմերը (Մմբատ Սպարապետ, էջ 114-115):

⁶⁸² Հին և նոր Պահլավունի կաթողիկոսների գահակալության մասին հետաքրքիր դիտարկում է կատարել Ղևոնդ Ալիշանը՝ «Կաթողիկոսունք, որք սկսեալ ի Վահրամայ-Գրիգորէ Բ, որդւոյ Գրիգ. Մագիստրոսի, ի 1065 ամէ, մինչև ի Գրիգ. Չ Ապիրատ՝ ցամն 1203, զիրար յաջորդեցին եօթն կաթողիկոսք 138 տարի. ինչպէս որ զարմանալի հանդիպութեամբ իրենց նախորդք և նախահարքն ալ՝ ի Դ և Ե դարուս, սկսեալ ի Ս. Լուսաուորչէն՝ յամի 302, մինչև ի Ս. Սահակ՝ ցամն 439, ընծայեցին եօթն կաթողիկոս և յաջորդեցին ի միջոցի նոյնչափ 138 տարիներու: Այսպէս, կերպով մը, յետ 626 տարիներու կատարեցաւ մարգարէութիւնն, կամ խոստումն Աստուծոյ առ Ս. Սահակ, թէ իր ցեղէն նորէն քահայնայապետք պիտի ըլլան Հայոց» (Ղ. Ալիշան, 1873, էջ 14-15):

յանների ժամանակ (այդ մասին՝ քիչ հետո): Բայց արական գծով Պահլավունիներ Անիում 11-րդ դարի կեսերից մինչև 12-րդ դարի վերջերը, չեն հիշատակվում:

13-րդ դարի սկզբներից, երբ Անին արդեն անցել էր Չաքարյաններին, Անիում հանդես է գալիս մի տոհմ, որի ներկայացուցիչներն իրենց համարում էին Վահրամ Պահլավունու սերունդ: Նրանք՝ Գրիգոր եպիսկոպոսը և Ղարիբ (Խարիփ) Մագիստրոսը, վերականգնում են Վահրամի հիմնած Մարմաշենի վանքը, նորոգում Կաթողիկե եկեղեցին և նրա պատին 1225 թ. գրված ընդարձակ արձանագրության մեջ նշում են իրենց տոհմական ծագման մասին: Արձանագրությունից պարզվում է, որ Մարմաշենի վանքը սելջուկյան տիրապետության շրջանում լքված է եղել, և անգամ որոշ մարդիկ գլխավոր եկեղեցին բնակության վայր են դարձրել: Վիմագրում մասնավորապես ասվում է. «Ի ժամանակս... պատրոնաց մերոց աթարակ Իւանէի եւ մանդատորթա խոցես Շահնշահի, հրամանաւ սոցին վերստին նորոգումն եղել հրաշափառ տաճարի... Կաթողիկէիս Մարմաշինոյ, ի ձեռն **որդւոց Ապուղամր Մագիստրոսի՝ տէր Գրիգորոյ արհիէպիսկոպոսի** եւ հարազատի իմոյ **Խարփին՝ թոռանց Վարհամա իշխանաց իշխանին, զարմից եւ շառաւելի Սրբոյն Գրիգորի...**»⁶⁸³: Այնուհետև կարևոր տվյալներ են հայտնվում տեղի ավերակ վիճակի մասին. «...զի աւերեալ էր յանաւրինաց, եւ զվանքս գեղ արարեալ, եւ **զԿաթողիկես բերդանման ամրացուցեալ եւ կայր ի խաւարի եւ ի սգաւորութեան**», նշվում է, որ վանքը վերականգնել են և իր նախկին փառավոր դիրքին բերել՝ այդտեղ բնակվող շինականներին դուրս անելով՝ «**հանեալ արտաքս զշինականսն**»⁶⁸⁴:

Այս տվյալներն ինքնին խոսում են այն մասին, որ եթե նշված տոհմն Անիում 12-րդ դարում որևէ կշիռ ունենար, Վահրամ Պահլավունու հիմնած Մարմաշենի վանքը նման անտերունջ վիճակի չեր մատնվի: Կարելի է ենթադրել, որ նրանց վերելքը սկսվել է հենց Չաքարյանների Անիում հաստատվելուց հետո (1198 թ. վերջեր), որոնց իրենց պարոններն են համարում արձանագրության սկզբում: Իհարկե, չի կարելի բացառել, որ նրանք իրոք ազգակցական ինչ-որ կապ ունեցել են Պահլավունիների հետ:

⁶⁸³ Դիվան, Ժ, էջ 95:

⁶⁸⁴ Նույն տեղում: Նշում են նաև, որ վանքին բազմաթիվ ընծաներ են տվել՝ ոսկե ու արծաթե սպասք, չին ու Նոր Կտակարաններ, Անիի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին իր համայնքով (մինչ այդ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին պատկանել է Անիի եպիսկոպոսական աթոռին, որին էլ հետագայում վերադարձվել է Շապաղինը 1348 թ., տե՛ս Դիվան, Ա, 29), ամբողջ գյուղեր, այգիներ և այլն:

Արձանագրության երկրորդ մասում նշվում է Ղարիբի մահվան ու Մարմաշենում թաղվելու մասին, Գրիգորի անունից ասվում է. «...գեղեցկագեղ եղբայրն իմ **Խարիփ Մագիստրոսն...** մարտիրոսացաւ ի պատերազմի անաւրինաց... զմարմին նորա բերեալ թաղեցաք առ դրան սրբոյ Կաթողիկէիս մերձ առ նշխարս հաւուն մերոյ Վարհամա իշխանի», իսկ վերջում եպիսկոպոսը պարտավորեցնում է Մարմաշենի սպասավորներին այդուհետև տարվա բոլոր կիրակիներին Ավագ խորանում պատարագել եղբոր հոգու համար՝ «յանունն նահատակին Քրիստոսի՝ Խարփին... մինչ ի ծագումն Որդոյն Աստուծոյ...»⁶⁸⁵:

Ղարիբ Մագիստրոսը զոհվել էր 1225 թ. օգոստոսին Խորեզմի շահ Ջալալ ադ-Դինի զորքերի դեմ տեղի ունեցած Գառնիի ճակատամարտում, որտեղ Իվանե աթաբեկի գլխավորած հայ-վրացական զորքը պարտություն կրեց: Ինչպես երևում է, Մարմաշենի արձանագրությունը գրվել է այդ դեպքից անմիջապես հետո: Այսպիսով, տեսնում ենք, որ Ապուղամը Մագիստրոսի որդիները՝ Գրիգորն ու Ղարիբն իրենց համարել են սպարապետ Վահրամ Պահլավունու թոռներ (թոռնորդիներ) և պատերազմում զոհված Ղարիբն էլ թաղվել է իրենց նախապապի՝ Վահրամի նշխարների մոտ:

Հավանաբար 1180-ական թվականներին ծնված Գրիգոր եպիսկոպոսն առաջին անգամ հիշվում է Անիի մերձակա Արջո Առիճի վանքում 1213 թ., երբ Հոռոմեանց Կոստանդի որդի Հովհաննես քահանան միաբանելով այդ վանքին, նվիրատվություն է կատարում՝ «ի սուրբ Աստուածածինս, ի ձեռն տէր **Գրիգորի, որդոյ Ապուղամրի**»⁶⁸⁶: Երկրորդ անգամ նա հիշվում է Անիի մերձակա մեկ այլ վանքում՝ Բազնայրում, որը նա կոչում է «մեր սեփական ուխտս», և որտեղ 1215 թ. մի կանոնագիր-արձանագրություն է թողել՝ սահմանելով մահացած հոգևորականների համար մատուցվող պատարագների քանակը⁶⁸⁷: Հավանաբար նույն ժամանակ, նույնիմաստ արձանագրություն գրվել է նաև Արջո Առիճում «հրամանաւ Գրիգորոյ եպիսկոպոսի, որ էր ժառանգորդ Սուրբ Ուխտիս...»⁶⁸⁸: Բազնայրի 1215 թ. մեկ այլ արձանագրություն վկայում է, որ Գրիգորն ինչ-որ բան է վաճառել Հոռոմեանց Կոստանդի որդի Հովհաննեսին, որն իր հերթին այն նվիրել է վանքին⁶⁸⁹:

⁶⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 95-96:

⁶⁸⁶ Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 190:

⁶⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 183

⁶⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 191:

⁶⁸⁹ «ՈԿԴ (1215) ի յամս աստուածապատիւ հոգեւոր տեառն Գրիգորոյ, որդոյ Ապուղամրին, ես Յոհանէս քահանայ... զնեցի... ի կէսն ի տէր Գրիգորոյ, որդոյ Ապուղամրին եւ ետու ի Սուրբ Աստուածածինս...» (նույն տեղում, էջ 183):

Հաջորդ՝ 1216 թվականին Անիում գրված արձանագրությունից երևում է, որ այդ ժամանակ Գրիգորն արդեն Անիի ու Շիրակի եպիսկոպոսն էր (Անիի եպիսկոպոսների ցանկում՝ Գրիգոր Ա)⁶⁹⁰: Քաղաքի եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու պատին գրված այդ արձանագրությամբ նա վերացնում է մահացածների համար եպիսկոպոսական աթոռի օգտին գանձվող «հոգու հարկը», որը 11 դրամ էր կազմում: «Թուականին ՈԿԵ (1216) շնորհիւն Աստուծոյ **ես տէր Գրիգոր որդի Ապուղլամրի ժառանգորդ սեփական հայրենի Աթոռոյս մայրաքաղաքիս Անիո, արհիէպիսկոպոս այսմ նահանգի,** թողի գհարկն հոգոյս զոր ի սկզբանէ սահման էր յամենայն մեռելէ ԺԱ (11) դրամ...»⁶⁹¹: Արձանագրության մեջ Գրիգորը պարզորոշ ընդգծում է, որ հանդիսանում է Անիի աթոռի «ժառանգորդը», որը կոչում է «սեփական» և «հայրենի»: Նա մի շարք այլ արձանագրություններում ևս նման ձևակերպում է օգտագործում⁶⁹²: Անիի նախորդ եպիսկոպոսներից ոչ մեկը, որոնք Հասանյան-Ապիրատյան տոհմից էին, երբևէ այդպես չեն շեշտում իրենց «ժառանգական իրավունքը»:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ 13-րդ դարի սկզբներին Անիում եպիսկոպոսական իշխանությունն ունեցել է երկու աթոռակալ, որոնցից ավագն Ապիրատի որդի Սարգիսն էր (առաջնորդ), կրտսերը՝ Աբուղամրի որդի Գրիգորը (երեցապետ եպիսկոպոս)⁶⁹³: Կարելի է ենթադրել, որ Սարգիսը՝ որպես Հասանյան-Ապիրատյան տան շառավիղ, որը 11-րդ դարի վերջերից վարում էր Անիի հոգևոր իշխանությունը, այնքան էլ բարյացակամորեն չի ընդունել Պահլավունյաց նորահռչակ տոհմաճյուղից սերող Գրիգորի առաջխաղացումը, մանավանդ, որ վերջինս էլ ամեն առիթով շեշտում էր, թե հանդիսանում է Անիի աթոռի ժառանգորդը, կարծես իր դիրքի օրինականությունը հաստատելու համար: Իսկ Սարգսի երբեմնի զորեղ տոհմն արդեն թուլացել էր, պատահական չէ, որ 13-րդ դարում Անիում նրանց պայագատների հիշատակության չենք հանդիպում: Հնարավոր է, որ Սարգսի մահից հետո (ենթադրաբար 13-րդ դարի 20-ական թվականներ) Գրիգորը վերջնականապես և ամբողջո-

⁶⁹⁰ Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 110:

⁶⁹¹ Դիվան, Ա, էջ 14:

⁶⁹² Լմբատավանքի անթվական արձանագրության մեջ գրում է. «Այս մեր արձան անջնջելի եւ յիշատակ մշտնջենաւոր **տեառն Գրիգորոյ արհիէպիսկոպոսի մայրաքաղաքին Անույ եւ նահանգին Շիրակայ, ժառանգորդ եւ սեփական մերոյ աթոռոյս...**» (Դիվան, Ժ, էջ 70): 1227 թ. Անիում գրում է. «Ես տէր Գրիգոր արհիէպիսկոպոս մայրաքաղաքիս Անու եւ **ժառանգորդ սեփական հայրենի աթոռոյս մերո...**» (Դիվան, Ա, էջ 18):

⁶⁹³ Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 73-81, 102:

վին «Ժառանգել» է Անիի աթոռը՝ համատեղելով առաջնորդությունն ու եպիսկոպոսությունը:

Գրիգոր եպիսկոպոսին գուցե այսքան մանրամասն անդրադառնալու կարիք չլիներ, քանի որ մեր նյութը հիմնականում ազնվականությանն է վերաբերում, սակայն այս գործիչը նաև ամուսնացած էր, ուներ ժառանգներ՝ աշխարհական և հոգևորական, իսկ եղբոր մահից հետո հավանաբար եկեղեցական և աշխարհական իրավունքները համատեղելու պատճառով, իրեն սկսել է կոչել **Գրիգոր Մագիստրոս**: Տեսնենք, թե ինչ վկայություններ և փաստեր կան այս մասին:

1232 թ. Չաքարե և Իվանե Չաքարյանների քեռորդի Խոռասի պատվերով Հոռոմոսի վանքում գրված, հետագայում «Բազմայրի Ավետարան» անունն ստացած մատյանի (Մատենադարան, ձեռ. 1519) գլխավոր հիշատակարանում նշվում է, որ այն նվիրվել է Բազմայրի վանքին՝ «...ի Բազմայրն կոչեցեալ վանք, ի տերութեան տեղոյ **Գրիգորայ, որ Մագիստրոսն ասի**, վերադիտող աթոռոյս Անույ...»⁶⁹⁴: Մեկ տարի անց՝ 1233 թ. Բազմայրի մի նվիրատվական արձանագրության մեջ նշվում է նաև նրա հոր անունը. «Ի թուխս ՈԶԲ (1233) շնորհիւն Զրիստոսի, ի տերութեան տեղոյս **Գրիգոր Մագիստրոսի, որդոյ Ապուղամրի...**»⁶⁹⁵:

Ապուղամրի որդի Գրիգոր Մագիստրոսի ով լինելը հստակ երևում է 1239 թ. Անիի նոր եպիսկոպոս՝ Ամիր Երկաթի որդի Բարսեղի արձանագրության մեջ, որտեղ ասվում է, թե քաղաքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին՝ իր համայնքով հանդերձ, այնուհետև ևս պետք է պատկանի Մարմաշենին, ինչպես որ ժամանակին տնօրինել էր Գրիգոր Մագիստրոսը, որն իր Ղարիբ (Խարիփ) եղբոր հետ միասին թաղված է այնտեղ. «...ես Բարսեղ արքեպիսկոպոս, որդի Ամիր Երկաթայ, առաջնորդ մայրաքաղաքիս Անոյ, հաստատեցաք ի մեր սեփական ժառանգութենես **զՍուրբ Ստեփանոս՝ հայրենիք սուրբ ուխտին Մարմաշինոյ վանիցն**, սխրատեսիլ Սուրբ Կաթողիկէին, զոր **Մագիստրոսն Գրիգոր** շնորհեալ եւ հաստատեալ էր, **ընդ որոյ հովանեաւ ինքն եւ եղբայր իւր Խարիփ կան հանգստարանի**, որպէս եւ իւր գրեալքն բացայայտեն»⁶⁹⁶:

Ինչպես վերը տեսանք, հենց Գրիգոր եպիսկոպոսն էր Անիի Ս. Ստեփանոսը Մարմաշենի ենթակայության տակ դրել, նրա եղբայր Ղարիբն էր այնտեղ հուղարկավորված, նաև հենց իր տապանաքարն էր այնտեղ, որի անթվական արձանագրությունը հետևյալն է. «Շնորհիւն Աստուծոյ այս արձան

⁶⁹⁴ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դարեջ 179:

⁶⁹⁵ Ն. Սարգիսեան, նշվ. աշխ., էջ 185:

⁶⁹⁶ Դիվան, Ա, էջ 17:

մշտընջենաւոր **[Գրիգ]որոյ որդոյ Աբուղամրի, թոռին Վահրամա, որ հաստատեալ ի սկզբանէ զԿաթողիկէ եկեղեցի**: Յիշեսցի: Ամէն»⁶⁹⁷: Թոռ բառն, իհարկեւ, նշանակում է զավակի զավակ, բայց նաև սերունդ, զարմ իմաստով է օգտագործվում, հետևաբար, այստեղ ակնարկվում է Գրիգորի՝ Վահրամ Պահլավունու զարմից լինելու մասին:

Հետաքրքիր է, որ Գրիգորի ավագ որդի Աբուղամրը ևս շեշտել է այդ հանգամանքը 1262 թ. արձանագրության մեջ: Գրելով, որ Մագիստրոսի որդին է, իր անմիջական պապի՝ Աբուղամրի անունը մի կողմ թողնելով՝ նա ավելացնում է, թե Վահրամ իշխանի թոռն է, այսինքն՝ Վահրամ Պահլավունու զարմից է. **«Ես Ապուղամր, որդի Մաքիստրոսի, թոռն Վարհամ իշխանին»**⁶⁹⁸:

Ինչպես նշվեց, բարձրաստիճան հոգևորական լինելով հանդերձ՝ Գրիգոր եպիսկոպոսն ամուսնացած է եղել, մի բան, որն այն ժամանակներում արտառոց չէր⁶⁹⁹: Նա ունեցել է երեք զավակ՝ Աբուղամր, Սարգիս, Վահրամ անուններով, որոնցից երկրորդը դարձել է Անիի եպիսկոպոս: Այդ պաշտոնում նա առաջին անգամ հիշատակվում է 1245 թ., երբ Անիում ընդունել է կաթողիկոս Կոստանդին Բարձրբերդցու շրջաբերականը բերող Վարդան Արևելցի վարդապետին⁷⁰⁰:

Հետաքրքիր է, որ Գրիգորի որդիները արձանագրություններում իրենց հոր անունը նշելիս պարզապես գրում են՝ «որդի Մագիստրոսի»: Այդ բանը տեսնում ենք ինչպես Սարգիս Բ եպիսկոպոսի մոտ՝ Անիում («տեղ Սարգիս, որդի Մաքիստրոսին») ⁷⁰¹, այնպես էլ՝ երկիցս, նրա եղբայր Աբուղամրի 1261 և 1262 թթ. Բագնայրի արձանագրություններում⁷⁰² և Մարմաշենում⁷⁰³:

Գրիգոր Ա-ի երրորդ որդին՝ «իշխան Վահրամը», Մարմաշենի մի արձանագրությունից դատելով՝ վաղ հասակում է մահացել՝ «կիսալրեայ ժամանակաւ փոխ[եցաւ առ Աստուած]»⁷⁰⁴: Գրիգորի որդի Աբուղամրի 1262 թ. արձանագրության մեջ պահպանվել է նրա մոր, այսինքն Գրիգոր Ա եպիսկոպոսի (Մագիստրոսի) կնոջ անունը՝ Մամբան⁷⁰⁵:

⁶⁹⁷ Դիվան Ժ, էջ 103:

⁶⁹⁸ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 171, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 188:

⁶⁹⁹ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, (աշխատասիրությամբ Խ, Թորոսյանի), Երևան, 1975, էջ 50, 320:

⁷⁰⁰ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 310:

⁷⁰¹ Դիվան, Ա, 19:

⁷⁰² Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 186, 188:

⁷⁰³ Դիվան Ժ, էջ 98:

⁷⁰⁴ Դիվան Ժ, էջ 103:

⁷⁰⁵ Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 171:

Այսպիսով, 1239 թ. Անիի եպիսկոպոս Բարսեղի Գ-ի արձանագրությամբ պարզ է դառնում, որ 1213 թվականից ի վեր Անիում ու նրա շրջակա վանքերում հիշվող գործունյա Գրիգոր արքեպիսկոպոսը կյանքի վերջին շրջանում, հավանաբար եղբոր՝ Ղարիբ Մագիստրոսի մահից հետո (1225 թ.), ընդունել է Գրիգոր Մագիստրոս հորջորջումը⁷⁰⁶: Այստեղ պետք է ավելացնել, որ ինչպես Ղարիբի այնպես էլ Գրիգորի դեպքում, նրանց անուններին կցված «Մագիստրոսն» այլևս բյուզանդական հայտնի տիտղոսի նշանակությունը չունեն, այլ ավելի շուտ որպես բարձր ազնվականության խորհրդանիշ է օգտագործվել, որով այս եղբայրները թերևս ցանկացել են իրենց Պաիլապունի լինելն ընդգծել (նկատի ունենալով նաև ժամանակին Գրիգոր Մագիստրոս Պաիլապունու վայելած հռչակը):

Գրիգոր Ա (Մագիստրոս) եպիսկոպոսի որդի Աբուղամրի որդին էր 13-րդ դարի վերջերի և 14-րդ դ. սկզբների Անիի եպիսկոպոս Հովհաննեսը: Բազմապրում 1308 թ. գրված մի հիշատակարանում նրա մասին նշվում է՝ «...գրեցաւ յիշատակարանս... ՉԾԷ (1308) ամիս, **ի հայրապետութեանս մերոյ նահանգիս Շիրակ գաւառիս՝ հեգի եւ մարդասիրի տէր Յոհաննիսի որդոյ Ապուղամրի՝ իշխեցող տեղոյս...**»⁷⁰⁷:

Հովհաննեսն առանձնակի գովեստով է հիշվում նաև 1313 թ. մեկ այլ Ավետարանի հիշատակարանում, գրված Հակոբ գրչի ձեռքով Շիրակի Մագվոյս կոչված բնակավայրում. «...գրեցաւ... **ի հայրապետութեան մայրաքաղաքիս Անոյ տեառն Յոհաննիսի մեծի, որ է ջահ վառեալ ի մէջ եկեղեցոյ եւ ի յազգէ Լուսաւորչին Հայաստանեայց**»⁷⁰⁸: Հիշատակարանի վերջին խոսքերը Հովհաննեսի՝ Լուսավորչի տոհմից, այսինքն Պաիլապունի լինելու մասին են ակնարկում:

Պաիլապունի այս նոր տոհմի Չաքարիա անունով մի պայազատ էլ հիշվում է որպես Անիի պարոն Շահնշահ Բ-ի տան հեջուրը (կառավարիչ), որի

⁷⁰⁶ Այս երեք թվականներին (1232, 1233, 1239) Գրիգոր Մագիստրոս անունով գործչի հիշատակումը որոշ ուսումնասիրողների ենթադրել է տվել, թե եղել է այդպիսի մեկը՝ որպես «իշխան Շիրակի» (Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, էջ 574, Գ. Յովսեփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռնեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 8): Կ. Բասմաջյանը նրան կոչում է «փոքր Գրիգոր Մագիստրոս» (Կ. Բասմաջեան, 1931, էջ 216, 225): Ն. Ակինյանը Գրիգորին նշում է միայն նրա Մագիստրոս մականունով՝ «Ապուղամր եւ որդիք Գրիգոր Մագիստրոս եւ Ղարիբ» (Ն. Ակինեան, 1956, էջ 398), վկայաբերելով Մարմաշենի արձանագրությունը, Բազմայրի մի քանի արձանագրությունները, ինչպես և «Բազմայրի Ավետարանի» 1232 թ. հիշատակարանը, բայց զանց առնելով Անիի ու շրջակայքի բազմաթիվ այլ արձանագրությունները, որոնցից ակնհայտորեն երևում է, որ Անիի արքեպիսկոպոս Աբուղամրի որդի Գրիգորը նույն Գրիգոր Մագիստրոսն է:

⁷⁰⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, Ա, էջ 148:

⁷⁰⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, Ա, էջ 235:

կինը՝ Խորիշահը, Շահնշահի քույրն էր: 1313 թ. Շիրակի, իրենց պատկանած Մագվոյս գյուղում գրված, վերը նշված Ավետարանի հիշատակարանում Չաքարիան կոչվում է «Փալիաունի, քաջ եւ ընտիր պատերազմող»⁷⁰⁹:

Այսպիսով, Պահլավունիների և նոր Պահլավունիների գործունեությունն Անիում սկսվում է 10-րդ դ. կեսերից և հասնում մինչև 14-րդ դարի սկիզբը: Ուշագրավ է, որ Պահլավունի տոհմանունը պահպանելու ձգտումը հասնում է մինչև 17-րդ դար: Մասնավորապես, հայտնի է, որ ոմն Աբրահամ Պահլավունու զավակները՝ Տրդատն ու Աննան, 1690 թ. մի Հայսմավուրքում (Մատենադարան, ձեռ. 7442, էջ 280-283) գրել են տվել դրիմահայերի պատմություն-հիշատակարանը, նշելով, որ իրենց նախնիներն Անիից էին:

⁷⁰⁹ Նույն տեղում, էջ էջ 235-236:

ՍՄԲԱՏ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԸ ԵՎ ՆՐԱ ՏՈՀՄԸ

Անիի Բագրատունյաց շրջանի, մասնավորապես Գագիկ Ա-ի ժամանակի իշխանական տների մեջ եղել է մեկը, որը նույնացվել է Պահլավունիների հետ, սակայն ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն տարբեր է: Մասնավորապես, Բագնայրի վանքի հիմնադիր, իշխան Սմբատ Մագիստրոսը համարվել է Վահրամ Պահլավունու ավագ որդին, սակայն սկզբնաղբյուրների քննությունից պարզվում է, որ Վահրամը Սմբատ անունով որդի չի ունեցել և Սմբատ Մագիստրոսը միանգամայն այլ իշխանական տան ներկայացուցիչ է: Փորձենք պարզել իրողությունը և ներկայացնել Սմբատի տոհմի մասին առկա տվյալները:

Սմբատ Մագիստրոսի վերաբերյալ ընդամենը երկու փաստ է հայտնի: Առաջինն այն է, որ նա 998 թ. Ծումբ գյուղի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում մահմեդականների դեմ դուրս եկած հայ-վրացական միացյալ բանակի կազմում երկու այլ զորավարների՝ Վահրամ Պահլավունու և Աշոտ մարզպանի հետ գլխավորել է Անիի թագավորության 6000-անոց զորամասը, և երկրորդը, որ 1010 թ. կառուցել է Անիի մերձակա Բագնայրի վանքը:

1004 թ. իր «Տիեզերական պատմությունը» ավարտած Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը գրում է այն մասին, որ Մամլան ամիրան հսկայական բանակով հարձակվել է Դավիթ կուրապաղատի իշխանության վրա, իսկ վերջինս դիմել է Հայոց և Վրաց թագավորներին՝ օգնության խնդրանքով: Գագիկ Ա Բագրատունին հատկացրել է վեց հազար զինվոր, որոնց գլխավորում էին երեք զորավարներ: Այս հատվածն Ասողիկի պատմությունից մեջբերելուց առաջ նշենք, որ այստեղ հետազայում ընդմիջարկություն է կատարվել, որը մասամբ փոխել է դրա բովանդակությունը, և այն հենց այդ փոխված տեսքով է տեղ գտել երկի 1885 և 2011 թվականների հրատարակություններում: «Եւ Գագկայ յամենայն զօրացն Հայոց հատեալ զգունդ ԶՌ (6000) զընտիր ընտիր վառելոցն՝ գումարէ ի ձեռն իշխանաց իշխանին Վահրամայ, որդւոյ Գրիգորոյ Պահլաւունւոյ, որ զՄարմաշէն եւ զԲրգներն շինեաց, եւ Սմբատայ մաժիստրոսի, որդւոյ Վահրամայ, եւ մարզպանին Աշոտոյ»⁷¹⁰:

Սույն հատվածում առկա ընդմիջարկությունը բացահայտում է Ասողիկի Պատմության Մատենադարանում պահվող՝ Յոհան գրչի՝ Անիի շրջանում ընդօրինակած հնագույն ձեռագիրը (Մատենադարան, ձեռ. 2865): Այնտեղ հե-

⁷¹⁰ Ասողիկ, էջ 270, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, (բնագիրը պատրաստեց Գ. Մանուկյան), Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, Ժ դար, գիրք Բ, Երևան, 2011, էջ 818:

դինակային բնագրի հարևանությամբ տեսնում ենք հետագայի մի լուսանցագիր հավելում Մարմաշենի և Բագնայրի մասին, որը հաջորդ գրիչները ներմուծել են բնագրի մեջ և շփոթի առիթ ստեղծել: Ահավասիկ իրականում ինչ է գրել Ասողիկը. «**Եւ Գագկայ յամենայն զօրացն Հայոց հատեալ զգունդ վեց հազար զընտիր ընտիր վառելոցն՝ գումարէ ի ձեռն իշխանաց իշխանին Վահրամայ որդւոյ Գրիգորոյ, եւ Սմբատայ մաժիստոռսի որդւոյ Վահրամայ, եւ մարգպանին Աշոտոյ**»:

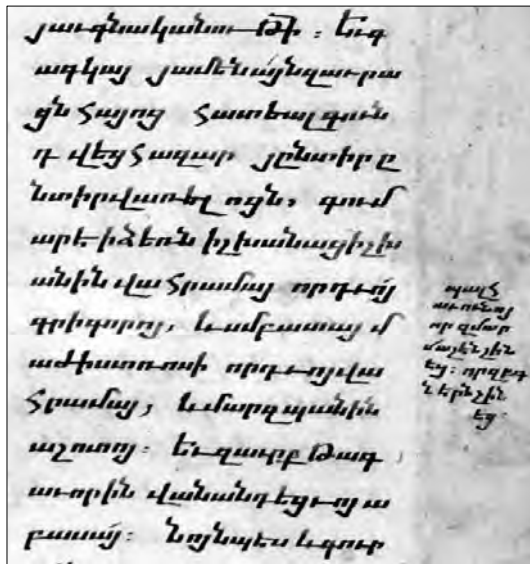
Այս հատվածից աջ, լուսանցքում, Վահրամի անվան հավասարությամբ սկսվում է յոթ կարճ տողերից բաղկացած մանրատառ հավելումը. «**Պալիաւունոյ որ զՄարմաշէն շինեց: Որ զԲգնէրն շինեց**»⁷¹¹ (նկ. 49):

Դրանով գրառում կատարողը՝ 13-րդ դարի սկզբներին ապրած Յոհան գրիչը ցանկացել է ավելացնել իրեն հայտնի փաստերն այն մասին, որ Վահրամ Պալիավունին Մարմաշենն է կառուցել, իսկ Սմբատ Մագիստրոսը՝ Բագնայրը, այդ պատճառով երկու տվյալն առանձնացրել է վերջակետով: Բայց հետագայի ընդօրինակողներն այդ տողերը, որպես միասնական միտք, ներմուծել են բնագրի մեջ, մի դեպքում Վահրամի հոր անունից հետո (ինչպես Ասողիկի նշյալ հրատարակությունների մեջ է), մյուս դեպքում՝ Աշոտ մարգպանի անունից հետո (ինչպես որ այդ հրատարակությունների տողատակում նշված օրինակում):

Այժմ տեսնենք, թե կարո՞ղ էր արդյոք Սմբատ Մագիստրոսը Վահրամ Պալիավունու որդին լինել: Ասողիկը նշում է, որ Հայոց բանակը ղեկավարել են երեք հոգի՝

Գրիգորի որդի՝ իշխանաց իշխան Վահրամը,
 Վահրամի որդի՝ Սմբատ Մագիստրոսը,
 Աշոտ մարգպանը:

Եթե Սմբատը Վահրամ Պալիավունու որդին լիներ, պատմիչը նրա անունը չէր կրկնի, այլ կնշեր իշխանաց իշխան Վահրամը և նրա որդին՝ Սմբատ

Նկ. 49. Յոհան գրչի ընդմիջարկությունն Ասողիկի պատմության մեջ
 (Մատենադարան, ձեռ. 2865, էջ 236ա)

⁷¹¹ Կ. Մաթևոսյան, Յոհան գրչի ընդօրինակած պատմական ժողովածուն..., էջ 102-112:

Մագիստրոսը: Ի դեպ, Վրեժ Վարդանյանը լիովին համոզված լինելով, որ Սմբատ Մագիստրոսը Վահրամ Պահլավունու որդին է, Ասողիկի Պատմությունն աշխարհաբարի վերածելիս այս հատվածում ընդհանրապես հանել է երկրորդ անգամ նշված և այլ մարդու վերաբերող Վահրամ անունը և այն ներկայացրել հետևյալ կերպ. «Գագիկը Հայոց գործից առանձնացնում է (գո) վեց հազար ամենաընտիր և զինավառ մի գունդ, հանձնում Մարմաշենն ու Բրզները կառուցող Գրիգոր Պահլավունու որդի իշխանաց իշխան Վահրամի և նրա որդի Սմբատ մագիստրոսի ձեռքը, ապա նաև Աշոտ մարզպանի...»⁷¹²: Այստեղ նաև ավելացվել են բնագրում չեղած «նրա որդի» բառերը, մինևույն ժամանակ, ըստ այս թարգմանության, ստացվում է, որ Մարմաշենն ու Բագնայրը Վահրամի հայր Գրիգորն է կառուցել:

Սակայն պատմիչը լավ էր ճանաչում իր ժամանակակիցներին: Ճակատամարտի մանրամասները նկարագրելով՝ նա նշում է. քանի որ Հայոց և Վրաց գորաբանակները թագավորներ չէին գլխավորում, ամեն տոհմ մարտի էր նետվում ինքնուրույն. «Իսկ զօրն Հայոց և Վրաց, **զի ոչ թագաւոր գորունէին... իւրաքանչիւրքն ըստ տոհմից** և աւագութեան գնդից դիմէին, առիծաբար մոնչելով՝ յանտառացեալ բազմութիւն բանակին Պարսից»⁷¹³: Սա ևս ցույց է տալիս, որ ճակատամարտի գորահրամանատարներին թվարկելիս պատմիչը տարբերակել է նրանց ըստ տոհմերի. Վահրամը՝ Գրիգորի որդին է, իսկ մեկ այլ տոհմից Սմբատ Մագիստրոսը, բնականաբար, մեկ այլ Վահրամի որդին:

Վիմագիր և մատենագրական աղբյուրներում հիշատակվում են Վահրամ Պահլավունու երկու զավակները՝ Գրիգորը և Ապուղամը: Գրիգորը, հավանաբար ավագն էր, քանի որ պապի անունն էր կրում: Ենթադրվել է, որ նա ծանր հիվանդություն ուներ, քանի որ Ապուղամը 1031 թ. Անիի Առաքելոց եկեղեցուն նվիրատվություն է կատարել եղբոր առողջության և երկարակեցության համար («վասն եղբաւր իմ Գրիգորոյ առողջության և կենաց յերկարութեան»)⁷¹⁴: Բայց Ապուղամը Գրիգորից ավելի վաղ է մահացել, դատելով Վահրամ Պահլավունու՝ 1031-1033 թթ ժամանակամիջոցին գրած մի արձանագրությունից⁷¹⁵:

Իսկ Սմբատին Վահրամ Պահլավունու որդի համարողները հիմք են ընդունել միմիայն Ասողիկի պատմության վերը բերված և ընդմիջարկության ենթարկված հատվածը: Ն. Ակինյանը Սմբատին անդրադառնալով գրում է.

⁷¹² Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցի, Տիեզերական պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Վարդանյանի, Երևան, 2000, էջ 331:

⁷¹³ Ասողիկ, էջ 272-273:

⁷¹⁴ Դիվան Ա, էջ 12:

⁷¹⁵ Նույն տեղում, էջ 32, Վ. Վարդանյան, 2008, էջ 54:

«Վահրամ, որ յիշած է իր արձանագրություններու մէջ իր եղբայրներու եւ զաւակներու անունները, խօսք չէ ըրած ամենեւին Սմբատիս մասին»⁷¹⁶: Սակայն ավանդույթի ուժն այնքան մեծ է եղել, որ այս կարևոր դիտարկումն անելով հանդերձ, նա Սմբատին համարել է Վահրամ Պահլավունու որդի:

Ուսումնասիրողները, ցավոք, աչքաթող են արել ևս մի կարևոր հանգամանք: Հայտնի է, որ Վահրամ Պահլավունին և իր որդի Գրիգորը գոհվեցին Անիին տիրացած բյուզանդացիների՝ Դվինի ամիրայի դեմ 1045 թ. աշնանը կատարած արշավանքի ժամանակ: Վահրամն այդ պահին տարիքն առած մարդ էր, ծերունի, ինչպես նրա մասին գրում է եղբորորդին՝ Գրիգոր Բջնեցին: Եթե անգամ ենթադրենք, թե իր մահվան ժամանակ նա ութսուն տարեկան էր, ինչպես Կ. Կոստանյանցն է գրում՝ «...պատերազմի մէջ մեռաւ... ութսունամեայ ծերունին Վահրամ»⁷¹⁷, 1045-ից 80 տարի հետ գնալով կգտնենք նրա ծննդյան մոտավոր թվականը՝ 965, և պարզ կլինի, որ Ծումբի ճակատամարտի ժամանակ՝ 998 թվականին, նա 33 տարեկան էր: Մոտավոր ելակետ ունեցող այս հաշվարկների մէջ մի քանի տարվա տեղաշարժը առաջ կամ հետ, չի կարող էական նշանակություն ունենալ: Իրողությունն այն է, որ նշված ճակատամարտի ժամանակ Վահրամ իշխանաց իշխանն այնքան երիտասարդ էր, որ չէր կարող գորավարության տարիքի, առավել ևս՝ մագիստրոսի պատվաստիճանի հասած որդի ունենալ:

Կա ևս մի հանգամանք, որ անհնար է դարձնում Վահրամ Պահլավունու և Սմբատ Մագիստրոսի հայր Վահրամի նույնացումը: Դա այն է, որ Սմբատ Մագիստրոսի՝ 1010 թ. կառուցած Բագնայրի վանքի՝ մոտավորապես 1021-1022 թթ. մի արձանագրությունից պարզվում է, որ վանքի հիմնադրի տոհմում հարս է եղել Վահրամ Պահլավունու եղբոր՝ Վասակի դուստր Սեդան: Հասկանալի է, որ Վասակ Պահլավունու դուստրը չէր կարող նրա եղբոր՝ Վահրամ Պահլավունու ընտանիքի հարսը դառնալ:

Եվ վերջապես, ինչպես նշվեց, Սմբատ Մագիստրոսը Բագնայրի վանքը կառուցել է 1010 թ., իսկ Վահրամ Պահլավունին իր տոհմական վանքը Մարմաշենում, ըստ շինարարական արձանագրության, ավարտել է 1029 թ., որտեղ նաև գրում է, թե այդ բանն արել է **«ի յիշատակ յաւիտենից մեզ եւ որդւոց մերոց»**, վանքն էլ կոչում **«գտեղի հանգստեանս մերոյ»**⁷¹⁸: Այսինքն, Մարմաշենը Վահրամի տան տոհմական հանգստարանը՝ դամբարանն էր: Հետևաբար, նրա որդիներից որևէ մեկը չէր կարող հորից առաջ ընկնել ու

⁷¹⁶ Ն. Ալիևեան, 1956, էջ 358:

⁷¹⁷ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 292:

⁷¹⁸ Դիվան, Ժ, էջ 94:

առանձին վանք հիմնել: Նշելի է նաև, որ Սմբատ անունը Պահլավունյաց տոհմաբանության մեջ ընդհանրապես չի հանդիպում:

Այսպիսով, կարծում ենք, որ Վահրամ Պահլավունու կենսագրության մեջ նրա կարծեցյալ Սմբատ որդու մասին էջը պետք է փակված համարել և փորձել իրական տեղեկություններ գտնել Սմբատ Մագիստրոսի մասին: Մեր համոզմամբ՝ վերջինս նվագագույնը Վահրամ Պահլավունու սերնդակիցն էր, կամ գուցե ավելի տարեց մարդ՝ դատելով Ծումբի ճակատամարտի ժամանակ նրա մագիստրոս լինելու և արդեն 1010-ին տոհմական վանք կառուցելու հանգամանքներից:

Այժմ անդրադառնանք Սմբատ Մագիստրոսի մասին երկրորդ տվյալին, որը հաղորդում է Սամվել Անեցին: Ժամանակագրական աղյուսակի Հայոց ՆԾԹ (1010) թվականի դիմաց նա գրում է. «Սմբատ Մագիստրոս շինեաց զհրեշտակաբնակ եւ զփափագատենչ վանքն, որ Բագնայր յորջորջի, ժողովե տղարանց աստուածայնոց»⁷¹⁹:

Բագնայրի վանքը հիմնումից ի վեր Անիի հետ սերտորեն կապված խոշոր հոգևոր մշակութային կենտրոն դարձավ և 11-13-րդ դարերում ծաղկում ապրեց⁷²⁰: Հնագույն եկեղեցին Ս. Աստվածածինն է, գմբեթավոր դահլիճ տիպի, որն էլ Սմբատ Մագիստրոսի ձեռակերտն է (այժմ միայն պատերի արևմտյան և հյուսիսային անկյունամասն է պահպանվել): Ընդհանրապես, այս շրջանում Անիի իշխանական տները հանդես էին գալիս խոշոր վանքերի հիմնադրմամբ, որոնք նաև դառնում էին նրանց համար տոհմական դամբանավայր:

Ցավոք Բագնայրում շինարարական արձանագրություն չի պահպանվել: Այստեղի արձանագրություններից ամենահինն անթվական է (որի մասին նշվեց վերևում), բայց ժամանակը հնարավոր է պարզել: Վիմագրում իշխան Վասակ Պահլավունու դուստր (Գրիգոր Բջնեցու քույր) Սեդան հայտնում է վանքին կատարած նվիրատվության մասին, որն արել է ի հիշատակ իր հոր՝ Վասակի: Հայտնի է, որ մահմեդական հրոսակների դեմ կռվի ելած Վասակը

⁷¹⁹ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 182: Սամվել Անեցու Ժամանակագրության 1893 թ. վաղարշապատյան հրատարակության մեջ իրադարձությունների մեծ մասի վերաբերյալ նշված է միայն Փրկչական թվականը, որն այդ երկում երկու տարով առաջ է այժմ գործող թվականից և Բագնայրի վանքի կառուցումը նշված է 1012 թ., որտեղից այն անցել է բազմաթիվ հրատարակությունների (հայկական հանրագիտարաններին և այլն): Մինչդեռ ճիշտը Սամվել Անեցու զուգահեռաբար օգտագործած Հայոց թվականն է, որը տվյալ դեպքում Հայոց ՆԾԹ (1010) թվականն է: Այդպես են իրողությունն ընդունել նաև միջնադարյան հեղինակները, որոնք Սամվել Անեցուց օգտվելով, Սմբատ Մագիստրոսի ձեռամբ Բագնայրի վանքի կառուցմը նշում են 1010 թվականին (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 89, Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 57, Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 25):

⁷²⁰ Վանքի մասին տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, 2010, էջ 58-100:

սպանվել է 1021 թ., հետևաբար Սեդայի արձանագրությունը գրվել է այդ կամ հաջորդ տարի, հոր կորստյան անմիջական տպավորության տակ:

Մեր ուսումնասիրության տեսանկյունից հատկապես հետաքրքրական է, թե Բագնայրում ի՞նչ կարգավիճակով է հանդես գալիս Վասակ Պաիվափունու դուստրը, մանավանդ որ այստեղ նշվում են նաև տեղի հովանավոր իշխանները: Նա գրում է. «Ես Սեդա տիկնաց տիկին... զուգակից Վահրամայ իշխանաց իշխանի, որդւոյ Աշոտոյ իշխանաց իշխանի...»⁷²¹: Այսինքն, նա հարս էր եկել մի իշխանական տուն, որի ավագ ներկայացուցիչը Աշոտ իշխանաց իշխանն էր, իսկ կրտսերը՝ իր ամուսին Վահրամը: Նկատենք, որ այս արձանագրությունը գրվել է վանքի հիմնադրումից ընդամենը մեկ տասնամյակ անց, և կարելի է ենթադրել, որ նրա մեջ հիշված անձինք Սմբատ Մագիստրոսի տոհմակիցներն են: Մասնավորապես, չի բացառվում, որ Վահրամ իշխանաց իշխանը Աշոտ իշխանաց իշխանի ավագ որդին լինելով⁷²² ստացել է իր Վահրամ պապի անունը, որը կարող է նույնանալ Սմբատ Մագիստրոսի հոր հետ: Այլ կերպ ասած, հնարավոր է, որ Բագնայրի հիմնադիր՝ Վահրամի որդի Սմբատ Մագիստրոսը և Աշոտ իշխանաց իշխանը եղբայրներ էին: Այդ դեպքում միանգամայն հասկանալի կդառնա, թե ինչու է այս տան հարսը՝ Վասակ Պաիվափունու դուստրը, նվիրատվություն արել Բագնայրին: Մի բան պարզ է, որ վանքի կառուցումից (1010 թ.) մինչև Վահրամ իշխանաց իշխանի կնոջ արձանագրության ժամանակը (1021-22 թթ.) այնքան կարճ միջոց է, որ դժվար թե Սմբատ Մագիստրոսի տոհմի հետ կապ չունեցող մեկ այլ տոհմ այդքան տիրաբար ներկայանար Բագնայրի վանքում:

Հնարավոր է, որ այս ընտանիքի շառավիղի մասին է վկայված մի ձեռագիր Ավետարանի (Մատենադարան ձեռ. 275) 1077 թ. հիշատակարանում, համաձայն որի, այն գրել է տվել Վահրամի որդի Սմբատ պատրիկը⁷²³: Կարծում ենք, որ Սմբատ պատրիկը զավակն է վերը նշված իշխանաց իշխան Վահրամի և Սեդայի: Հիշատակարանի սկզբում Սմբատը հիշում է իր պատրոնին, որը Կարսի վերջին թագավոր Գագիկի դուստր Մարիամն էր: Հայտնի է, որ Անիի թագավորության անկումից հետո հայ պայազատների մի մասը համախմբվել էին Գագիկ Աբասյանի շուրջը:

⁷²¹ Նույն տեղում, 113:

⁷²² Վահրամի ավագության օգտին է խոսում այն, որ նրան կնության է տրվել ժամանակի ամենանշանավոր իշխաններից մեկի դուստրը, որն իր մասին հպարտությամբ գրում է՝ «...դուստր Մեծին Վասակայ»: Սեդայից բացի Վասակ Պաիվափունու այլ դուստր աղբյուրներում չի հիշատակվում: Խնամիական կապերի, մասնավորապես դուստրերի ամուսնության միջոցով այլ իշխանական տոհմերին համախմբելու փորձառություն ունեցավ նաև Վասակի ավագ որդին՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պաիվափունին, որի երեք դուստրերը նշանավոր իշխանական ընտանիքներ կազմեցին (Ն. Ալինեան, 1956, էջ 372-373):

⁷²³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 110:

Հիշատակարանի վերջում գրիչը նշում է. «զՍմբատ որդի Վահրամայ՝ քրիստոսասէր և բարեյաղթող պատրկին յիշեսցիք ի Տէր և զծնաւոյս իւր և եղբարս՝ զննջեցեալսն ի Քրիստոս»⁷²⁴: Այստեղից երևում է, որ այդ ժամանակ Սմբատ պատրիկը բավական առաջացած տարիքում էր, երբ կորցրել էր ծնողներին ու եղբայրներին: Հնարավոր է, որ նրա Սմբատ անունը ծագում է իր մեծանուն նախնիներից՝ Սմբատ Մագիստրոսի անունից: Հասկանալի է, որ լիակատար վստահություն չենք կարող ունենալ, թե մեր բոլոր ենթադրությունները ճիշտ են: Սակայն առկա նյութերը թույլ են տալիս Սմբատ Մագիստրոսի տոհմաբանությունը կազմելու առաջին փորձը կատարել:

Ամփոփելով նշենք, որ Բագրատունյաց Հայաստանի իշխանական տների մասին ցայժմ եղած պատկերացումները մեծ մասամբ գտնվում են ավանդական պատմագրության ազդեցության տակ, ուր զգալիորեն ուռճացված է Պաիլավունյաց տոհմի դերը: Կասկածից վեր է, որ այդ տոհմը բացառիկ դիրք ուներ Անիի թագավորության մեջ, սակայն դա չի նշանակում, որ մյուս իշխանատոհմերը պետք է արհեստականորեն կցվեն Պաիլավունիներին: Ժամանակին այդպես է եղել Կեչառիսի հիմնադիր Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի պարագայում, որին կանդրադառնանք ստորև: Կարծում ենք, որ Անիի Բագրատունյաց թագավորության պատմության մեջ այսուհետև իր տեղը պետք է ունենա նաև Բագնայրի հիմնադիր Սմբատ Մագիստրոսի տոհմը:

Քանի որ Սմբատ Մագիստրոսը Բագրատունյաց Անիի թագավորության մեջ բյուզանդական «մագիստրոս» տիտղոսով կամ պատվաստիճանով հիշատակվող առաջին գործիչն է (998 թվականից), հակիրճ նշենք բյուզանդական այս պարզևաշնորհման երևույթի մասին: Ըստ բյուզանդագետ Հրաչ Բարթիկյանի՝ նշված ժամանակաշրջանում մագիստրոսը բյուզանդական արքունիքի կողմից օտարերկրացիներին տրվող ամենաբարձր տիտղոսն էր, որը կրողը նաև ամենամյա դրամական վարձատրություն էր ստանում⁷²⁵:

Սմբատ Մագիստրոսից հետո Անիում այդ տիտղոսով հիշատակվում է Հասանի որդի Գրիգոր Մագիստրոսը (1001 թ.): Այնուհետև, Անին կայսրությանը կտակելուց հետո այդպիսի տիտղոս ստացավ Հովհաննես Սմբատ թագավորը: Այդ մասին նշելով Հովհաննես Սկիլիցեսը նաև հաղորդում է, որ Բագրատունի թագավորի համար ամենամյա թոշակ կամ պարգև էր նշանակվել⁷²⁶, իսկ Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է, որ այդ վարձատրությունը նա ստացել է 15 տարի («առնոյր տուրս և իշխանութիւնս ի Հոռոմոց զամս հնգե-

⁷²⁴ Նույն տեղում:

⁷²⁵ Հ. Բարթիկյան, 2002, էջ 669:

⁷²⁶ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 146:

տասան»)⁷²⁷։ Մագիստրոսության արժանացած հաջորդ գործիչը Վասակի որդի Գրիգոր Պահլավունին էր, որը, ինչպես վերևում տեսանք, այն ստացավ 1045-ին Բջին կայսրությանը հանձնելուց հետո՝ Կոստանդին Մոնումախ կայսրից։ Մոտավորապես նույն ժամանակ, Անիի փաստացի զավթումից հետո, երբ Գագիկ Բ-ին որպես փոխհատուցում որոշ կալվածքներ տրվեցին Կապադովկիայում, կայսրը նրան նաև մագիստրոսի պատվաստիճան շնորհեց⁷²⁸։

Եթե վերջին երեք դեպքում, պարզ է, թե բյուզանդացիներն ինչու են հապավականներին մագիստրոսի տիտղոս տվել, ապա առաջին երկու գործիչների՝ Սմբատի և Գրիգոր Ապիրատի կապը Բյուզանդիայի հետ, փաստերի բացակայության պատճառով, մնում է անորոշ։ Իրողությունը, սակայն այն է, որ կայսրությունը օտարներին տիտղոսներ շնորհելով և պարգևներ բաշխելով, տարածում էր իր ազդեցությունը հարևան երկրներում, և հարմար առիթով այն օգտագործում⁷²⁹։ Անիի մեկ այլ իշխան՝ Վեստ Սարգիսը, թեև մագիստրոս չէր, բայց մի շարք այլ տիտղոսներ ուներ («անթիպատ պատրիկ, վեստ եւ դուկ...»)⁷³⁰ և անհրաժեշտ պահին ծառայություն մատուցեց կայսրությանը։ Իհարկե, սա չի նշանակում, որ բոլոր տիտղոս ունեցողները դառնում էին կայսրության կամակատարները։ Ինչպես վերևում տեսանք Մարմաշենի 1029 թ. արձանագրությունից, այդ ժամանակ Վահրամ Պահլավունին նույնպես տիտղոս ուներ՝ «անթիպատ պատրիկ», բայց նա Հայոց պետության շահերը գերակա համարող ինքնուրույն գործիչ էր։

⁷²⁷ Մատթեոս Ուռեայեցի, էջ 94։

⁷²⁸ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 148։

⁷²⁹ Տարոնում բյուզանդացիների նման գործելակերպի մասին տե՛ս Գ. Գրիգորյան, Տարոնի ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում, Երևան, 1983, էջ 130-139։

⁷³⁰ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 209։

ԳՐԻԳՈՐ ԱՊԻՐԱՏ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԸ ԵՎ ՀԱՍԱՆՅԱՆ-ԱՊԻՐԱՏՅԱՆ ՏՈՀՄԸ

Բագրատունյաց շրջանի իշխանական հայտնի տներից է Հասանյանների կամ Ապիրատյանների տոհմը: Քանի որ գրականության մեջ այս երկու անվանումն էլ կիրառվում է, մեկը՝ տոհմից առաջինը հիշատակվող Հասանի, մյուսը նրա որդի՝ «մեծ իշխան» Ապիրատի (Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոս) անունից, մենք նպատակատարմար ենք համարում կիրառել Հասանյան-Ապիրատյան անվանումը: Այս տոհմը, որը հանդես է եկել Գագիկ Ա Բագրատունու ժամանակից և գործունեություն է ծավալել մինչև 13-րդ դարի սկզբները, ուսումնասիրողները հիմնականում նույնացրել են Պահլավունիների հետ:

Տոհմի առավել հայտնի ներկայացուցիչն իր ժամանակի վիմագրերում հիշատակվում է Գրիգոր Մագիստրոս, իսկ համեմատաբար ուշ ապրած պատմիչների երկերում՝ Ապիրատ անունով, կոչվում է «մեծ իշխան», կառուցել է Կեչառիսի Ս. Գրիգոր եկեղեցին և այլն, բայց առանձին ուսումնասիրություններում նրան հաճախ շփոթել են Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու հետ: Թե որն է եղել դրա պատճառը, մենք հանգամանորեն պարզաբանել ենք նախորդ հրատարակություններում⁷³¹, բայց այստեղ ևս համառոտ կանոնադառնա՞նք այս իշխանին ու նրա տոհմին, քանի որ վերջինիս որդի Վասակի տոհմաճյուղը նշանակալից դեր է ունեցել Անիի պատմության մեջ:

Հասանի որդի Գրիգոր Մագիստրոս իշխանի մասին առաջին վկայությունները պահպանվել են նրա ապրած ժամանակի վիմագրերում: Առաջինն Արզականի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու կառուցող Գորգ (Գեորգ) քահանայի 1001 թ. արձանագրությունն է, որտեղ Գագիկ Ա Բագրատունու անունից հետո հիշատակվում է մագիստրոսի պատվաստիճան ունեցող Գրիգորը. «...Ի թագաւորութեան Գագկա աշխարհակալի, Գրիգորի՝ Հայոց մագիստրոսի...»⁷³²:

Երկրորդ արձանագրությունն արդեն գրված է հենց Գրիգորի անունից Կեչառիսի վանքի Ս. Գրիգոր գլխավոր եկեղեցու հարավային դռան ճակատին և հետևյալ բովանդակությունն ունի.

«ՆԶԲ (1033) թ. Հա(յոց). ի թագաւորութեան Գագկա եւ ի հայրապետութեան տ(եառ)ն Սարգսի, ես Գրիգոր Մագիստրոս, որդի Հասանա, շինեցի գէկեղեցիս՝ ինձ ի բարեխոսութ(իւ)ն եւ իմ պատրոնին եւ իմ որդեացն. Որք ընթեռնոյք զիս յաղաթս յիշեցէք ի Ք(րիստո)ս աղաչեմ»⁷³³:

⁷³¹ Կ. Մաթևոսյան, 2015, էջ 7-35:

⁷³² Գ. Սարգսյան, 2002, էջ 111:

⁷³³ Գ. Յովսեփեան, 1969, էջ 159:

Դեռևս արձանագրության առաջին հրատարակիչներ Ղևոնդ Ալիշանը, Գարեգին Հովսեփյանը, Ներսես Ալկինյանը նկատել են, որ թվականի մեջ սխալ կա, և հաշվի առնելով տեքստում 1020 թ (իրականում՝ 1017 թ.) մահացած Գագիկ Ա Բագրատունի թագավորի և 1019 թ. կաթողիկոսական պթոռից հրաժարված Սարգիս Ա Սևանցու անունների առկայությունը, առաջարկել են սկզբում նշված ՆԶԲ (1033) թվականը համարել գրչական սխալ և սրբագրել ՆԾԲ (1003)⁷³⁴։ Կարծում ենք, որ սա միանգամայն ճիշտ սրբագրում է, մանավանդ որ, ինչպես ստորև կտեսնենք, արձանագրությունը թողած Գրիգորն ինքը մահացել՝ սպանվել է 1021 թ.։

Այսպիսով 1003 թ. Հասանի որդի Գրիգոր Մագիստրոսը ներկայանում է որպես Գագիկ Ա Բագրատունու ստորակա, նաև հայտնում, որ կառուցել է այդ եկեղեցին որպես բարեխոս իր, զավակների ու իր պատրոնի (թագավորի) համար։

Երրորդ վիմագիրը, որտեղ հիշվում է Գրիգոր Մագիստրոսը, գրվել է 1042 թ. Տեկորում, արդեն նրա մահից հետո։ Արձանագրության հեղինակը իշխանի դուստր՝ Տիկնացոյիկինն է, որը իշխան Վեստ Սարգսի կինն էր. «ՆՂԱ (1042) թվյանուն Ա(ստուծոյ) ես Տիկ(ն)ացոյիկին, դուստր Քրգորոյ Մագիստրոսին եւ ամուսին Սարգսի արեւելից վեստիս, թողեալ եմ զՏեկորոյ զպաշտխոտս, շահանշահի արեւշատության եւ իմ ծնողացս հոգոյն...»⁷³⁵։

Ուսումնասիրողները, բացառությամբ Ն. Ալկինյանի, այս արձանագրության մեջ հիշատակված Գրիգոր Մագիստրոսին նույնացրել են Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու (Բջնեցու) հետ⁷³⁶, մինչդեռ հայտնի է, որ Պահլավունի իշխանը մագիստրոսի պատվաստիճան ստացել է ավելի ուշ՝ Անիի թագավորության անկումից հետո՝ 1045-ին։ Հատկանշական է, որ արձանագրության մեջ Տիկնացոյիկինը նշում է, որ բարեգործություն է կատարել շահնշահի (այսինքն՝ Անիի թագավորի՝ տվյալ դեպքում Գագիկ Բ-ի) արեւշատության և իր ծնողների հոգու փրկության համար, այսինքն, նրա ծնողներն այդ ժամանակ արդեն մահացած էին։

Գրիգոր Մագիստրոսը հիշատակվում է նաև մատենագրական աղբյուրներում, սակայն ի տարբերություն իր ապրած ժամանակի վիմագրերի՝ Ապիրատ անունով։ Նրա մասին գրող հեղինակները՝ Մատթեոս Ուռեայեցին,

⁷³⁴ Ղ. Ալիշան, 1890, էջ 259, Գ. Յովսեփեան, 1969, էջ 159, Ն. Ալկինեան, 1956, էջ 374։ Կարծում ենք, որ արձանագրության տեքստը թելադրվել է փորագրող վարպետին, որի ժամանակ տեղի է ունեցել Չ (Չա) և Ծ (Ծա) տառ-հնչյունների շփոթություն։ Հայկական վիմագրերում նման սխալներ էլի են հանդիպում։

⁷³⁵ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 207։

⁷³⁶ Լեո, 1963, էջ 322-327, Հայ ժողովրդի պատմություն, 1976, էջ 148, Կ. Юзбашян, 1988, էջ 161 և այլն։

Մխիթար Անեցին, Վարդան Արևելցին, Մխիթար Այրիվանեցին, Նաթանայել Հավուցթառեցին, ապրել են նրանից մեկ ու կեսից մինչև երեք դար հետո, երբ հայ իրականության մեջ Գրիգոր Մագիստրոս անունը նույնականացել էր համանուն Պաիվափունի իշխանի հետ, ուստի, թերևս շփոթությունից խուսափելու համար, հիշատակել են իշխանի երկրորդ անունը՝ Ապիրատ, չմոռանալով նշել, որ նա Հասանի որդին էր։ Իսկ այն, որ պատմիչների խոսքը միևնույն մարդու մասին է, առաջին հերթին պարզվում է Մխիթար Անեցու և Մխիթար Այրիվանեցու խոսքերից, ըստ որոնց՝ Ապիրատն է կառուցել Կեչառիսը։ Ինչպես ստորև կտեսնենք, այդ վանքում է թաղվել պատերազմում զոհված նրա թոռ Գրիգոր իշխանը։

Հասանի որդի Գրիգոր Մագիստրոսին Ապիրատ անունով հիշատակող առաջին հեղինակը Մխիթար Անեցին է, որի Պատմությունից (ավարտվել է 1193 թ.), ցավոք, պահպանվել է միայն սկզբնամասը։ 13-րդ դարում Մխիթարի երկից օգտվել են Վարդան Արևելցին, Մխիթար Այրիվանեցին, Ստեփանոս Օրբելյանը։ Հատկապես Վարդանը, երբեմն առանձին հատվածներ բառացի արտագրել է Մխիթար Անեցուց և այս ճանապարհով մեզ հասցրել այդ հետաքրքրական պատմության առանձին բեկորներ։ Մխիթար Անեցու Պատմությունից քաղված հենց այդպիսի մի հատվածում պահպանվել է եզակի վկայություն Ապիրատ մեծ իշխանի մասին։ Հատվածը վերաբերում է Գագիկ Ա Բագրատունու մահից հետո գահը ժառանգած նրա ավագ որդու՝ Հովհաննես Սմբատի (1017-1041) և վերջինիս կրտսեր եղբոր՝ Աշոտի միջև ծագած գահակալական պայքարի վերջում տեղի ունեցած մի դեպքի։

1021 թ. Պետրոս Ա կաթողիկոսի և իշխանների միջնորդությամբ կայացած հաշտությամբ որոշվել էր, որ Հովհաննես Սմբատը պետք է թագավորի Անիում ու նրա շրջակայքում, իսկ Աշոտը՝ թագավորության մնացյալ տարածքներում, որը պատմիչները կոչում են «Դրուց աշխարհ»։ Դրանից հետո կատարվել է մի միջադեպ, որի մասին հայտնում է միայն Մխիթար Անեցին, որից օգտվելով Վարդան Արևելցին գրում է, որ Թալինի ստորոտում գտնվող իր զորակայանում հիվանդ ձևանալով՝ Աշոտը խաբեությամբ կանչում ու ձերբակալում է Հովհաննես Սմբատին, նրան տալիս Ապիրատ իշխանին, որ սպանի, իսկ սա հոժարակամ նրան տանում է Անի և վերադարձնում գահին, ասելով, որ չի կարող Աստծո օծյալի վրա ձեռք բարձրացնել ու նրա տեղը դնել մի խելագարի. «Նոյն այրն (Մխիթար Անեցին – Կ. Մ.) ասել էւ յաղագս թագաւորին Յովաննիսի, եթէ եղբայր նորա Աշոտ ի յոտս Թալնայ կեղծաւորեալ որպէս հիւանդ մերձ ի մահ, կոչէ զթագաւորն առ ինքն, փորելով ի սնարիցն կուսէ որոգայթս. էւ այնու ըմբռնեալ՝ տայ ի ձեռս **մեծ իշխանին Ապիրատն կոչեցելոյ**, սպանանել զնա. էւ նա յօժար կամօք յինքն առեալ տանի դնէ յաթոռ իւր

յԱնի, ասելով. Չիա՛րդ ձգեցից զձեռս իմ յօժեալ Տեառն, եւ խելագար մի եղից ի տեղւոջ սորա»⁷³⁷:

Մխիթար Անեցին խոսքն անմիջապէս շարունակում է ներկայացնելով Ապիրատ իշխանի ծագումը և նրա՝ Կեչառիսի վանքը կառուցելու հանգամանքը. **«Զսմանէ (Ապիրատի մասին – Կ. Մ.) ասեն յաննշանից մեծացեալ, եւ վասն խելացի եւ առատ ձեռացն մինչեւ լիներ տէր երկոտասան հազար հեծելոց, որ եւ շինեաց զսուրբ ուխտն Կեչառուս, որպէս Վարիամ իշխանն՝ զՄարմաշէն»**⁷³⁸:

Մխիթար Անեցի պատմիչի՝ Ապիրատ իշխանի մասին գրած «յաննշանից մեծացեալ» խոսքերն ուսումնասիրողները, որպէս կանոն, վերագրել են նրա տոհմական ծագմանը: Սակայն, ինչպէս ստորև կտեսնենք, այդ խոսքերը վերաբերում են նրան որպէս անհատի, որն իր հոր ավագ որդին ու նրա իշխանության ժառանգորդը չլինելով՝ «ոչ նշանավորներից» առաջադիմել ու հաջողության էր հասել սեփական խելքի ու առատաձեռնության շնորհիվ:

Մխիթար Անեցու ներկայացրած դէպքին հաջորդած անցքերի մասին պատմում է նրանից ավելի վաղ ապրած հեղինակ Մատթեոս Ուռհայեցին: Նա գրում է, որ Ապիրատն ընտանիքով ու իր զորքով ապաստան է գտնում Դվինի ամիրա Ապուստուարի մոտ (սա Շադդադյան Աբու-լ-Ասվար, հայկական այլ աղբյուրներում՝ Աբուլասվար անունով հայտնի ամիրան է)⁷³⁹: Ըստ պատմիչի, նա սկզբում լավ է ընդունում Ապիրատին, սակայն չարախոս մարդիկ նրան զգուշացնում են, որ բազմաքանակ զորքով իր մոտ գտնվող իշխանը վտանգ է ներկայացնում, և նա դավադրաբար սպանում է Ապիրատին: Իշխանի գորավար Սարին վերցնում է Ապիրատի կնոջն ու երկու որդիներին՝ Ապլջահապին ու Վասակին և գալիս Անի, որտեղ Հովհաննես Մմբատ թագավորը գրկաբաց է ընդունում նրանց, գավառներ ու իշխանություն շնորհում⁷⁴⁰:

⁷³⁷ Վարդան Արևելցի, 2001, էջ 102-103:

⁷³⁸ Վարդան Արևելցի, 2001, էջ 102-103, աշխարհաբարը՝ էջ 139-140:

⁷³⁹ Աբուլասվար Շադդադյանի իշխանության սկիզբը Դվինում համարվում է 1021 կամ 1022 թվականը: Փաստորեն, Ապիրատն Աբուլասվարի մոտ է գնացել նրա Դվինում հաստատվելու առաջին տարում (Ա. Տեր-Ղևոնդյան, 1965, էջ 209):

⁷⁴⁰ «...եւ (Ապիրատը – Կ. Մ.) գնաց ի Դուին քաղաք, առ Ապուստուար զօրաւարն Պարսից եւ երկոտասան հազար ձիաւորք ընդ նմա. եւ Ապուստուար մեծարեալ գնա բազում աւուրս: Յայնժամ մատեան առ Ապուստուար չարախօսք ոմանք եւ ասէն, եթէ «Այսպիսի այր յաղթող եւ զօրաւոր եւ զօրօք բազմօք եկեալ է առ քեզ, կորուստ գործէ քեզ եւ ամենայն տանս Տանկաց»: Յայնժամ ղիս առեալ ամիրային ի սիրտ իւր եւ գաղտ յայլ զօրացն ի զոյց սիրոյ կոչեաց զԱպիրատն եւ ի ծածուկ կորոյս զայնպիսի այր քաջ, հզօր եւ անուանի ի մէջ ամենայն աշխարհին Հայոց: Իսկ իշխան ոմն Սարի անուն, որ էր զօրավար մեծ իշխանին Ապիրատին, առեալ զկին եւ զորդիս նոցա եւ զհեծելագունդ զօրսն եւ զնաց ի քաղաքն յԱնի. եւ թագաւորն Յովհաննէս կարի յոյժ ապաշաւէր զանիրաւ մահն Ապիրատին Հայոց իշխանին: Եւ որդեաց նորա Ապլջահապայ եւ Վասակայ, եւ Սարէ եւ զամենայն զօրացն տայր թագաւորն Հայոց գաւառս եւ զիշխանութիւնս» (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 16-17): Ապիրատի հետ պատահածի մասին Ուռհայեցուց օգտվելով հակիրճ պատմում է նաև Մմբատ Սպարապետը (Մմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք 1956, էջ 6):

Պատմիչի խոսքերից երևում է, որ Հովհաննես Սմբատը դառնորեն ողբացել է Ապիրատի անարդար մահը և իր թևի տակ առել նրա զավակներին: Ապիրատի սպանության՝ պատմիչի նշած դրդապատճառը՝ թե Շադդադյան ամիրան իշխանին սպանում է չարախոս մարդկանց լսելով, շատ պարզունակ է թվում: Իշխանն ընտանիքի հետ Դվին մեկնելով որոշ երաշխիքներ պիտի որ ունենար: Չի բացառվում, սակայն, որ Աբուլասվարը նրան սպանել է Աշոտի դրդմամբ և գուցե նրա ուղարկված մարդիկ են Ուռհայեցու մոտ ներկայացված որպես «չարախօսք ոմանք»: Այս ենթադրության օգտին է խոսում այն, որ հետագայում այս երկուսի հարաբերություններն այնքան են սերտացել, որ Աշոտն իր դստերը (որն իր մոր՝ Կատրամիդեի անունն էր կրում) կնության է տվել Աբուլասվարին⁷⁴¹:

Մատթեոս Ուռհայեցին և Մխիթար Անեցին այս դեպքի թվականը չեն նշում: Բայց Ուռհայեցու մոտ տեղեկությունը զետեղված է մի հատվածում, ուր խոսվում է 1021 թ. տեղի ունեցած անցքերի մասին: «Թագաւորք վերջինք Բագրատունիք» բնագրի վերջում ավելացված անանուն հեղինակի փոքր ժամանակագրության մեջ արձանագրված է Ապիրատի մահվան թվականը. «ՆՀ (1021) Թուրքն էհար զԱպիրատն»⁷⁴²: Այս տեղեկությունը՝ նույն թվականով, մոծված է նաև Սամվել Անեցու ժամանակագրության այն օրինակում, որը շարունակել է Ստեփանոս Օրբելյանը. «Թուրքն էհար զԱպիրատն»⁷⁴³:

Հիմնականում Մխիթար Անեցուց օգտվելով՝ Ապիրատի մասին գրում է նաև Մխիթար Այրիվանեցին, իշխանի ձեռնարկների թիվն ավելացնելով ևս մեկով՝ Երևանում ջրանցքի շինությամբ՝ «Ապիրատ իշխան 12 000 հեծելի (տեր). **սա շինեաց զԿեչառուս եւ եհան զառուն երեւանայ**»⁷⁴⁴: Այս տեղեկության հիման վրա Երևանը համարվել է Գրիգոր Ապիրատի տիրույթը⁷⁴⁵: Ավելացնենք, որ Գրիգոր Մազիստրոսի իշխանական ամրոցը հավանաբար գտնվել է Կեչառիսի վանքից ոչ հեռու, այժմյան Խաչեր կոչվող վայրում, որտեղ 2008 թ. պեղումների ժամանակ ուշագրավ դրամական գանձ է հայտնաբերվել⁷⁴⁶:

⁷⁴¹ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 62: 1030-ականներին այս ամուսնությունից ծնված նրանց որդին՝ Մանուչեն, Անիի տերը դարձավ 1065-ին (Հ. Մարգարյան, 1980, էջ 86):

⁷⁴² Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 502:

⁷⁴³ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 183:

⁷⁴⁴ Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 58:

⁷⁴⁵ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը, Երևան, 1969, էջ 212-213:

⁷⁴⁶ Կեչառիսի վանքի հարավարևմտյան կողմում գտնվող բլրի գագաթին՝ Խաչեր կոչվող վայրում գտնվող ամրոցի պեղումների ժամանակ հարավային պատի ներքին շարվածքի հիմքում գտնվել է պղնձե դրամներով կնուն: Ուշագրավ է, որ 297 դրամները բոլորը եղել են Վասիլ Բ-ի ժամանակ՝ 1010-20-ական թվականներին թողարկված, ընդ որում, թարմ տեսքից դատելով դեռևս շրջանառության մեջ չեն եղել: Ենթադրելի է, որ դրանք թաքցվել են Գրիգոր Ապիրատ Մազիստրոսի՝ 1021 թ. ամրոցը հապշտապ լքելու ժամանակ (տե՛ս Հ. Հովհաննիսյան, Բյուզանդական անանուն ֆոլիաների գանձ՝ Շադկաձորի Խաչեր հնավայրի պեղումներից, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2013, № 1, էջ 16-29):

Այսպիսով, Հասանի որդի Գրիգոր Մագիստրոսը Բագրատունյաց պետության երևելի իշխաններից էր, որն առաջին անգամ մագիստրոսական պատվաստիճանով հիշատակվում է 1001 թ. և սպանվել է 1021 թվականին:

Հետագա դեպքերին անդրադառնալուց առաջ պարզաբանենք իշխանի երկանունության հարցը: Ն. Ակինյանն Ապիրատ անվան առնչությամբ գրում է. «Անունս կարելի չէ ստուգաբանել հայերեն ապիրատ բառով: Թերևս աղաւաղուած ձևն ըլլայ **ապիպատ** պատուանունին, արտասանուած նախ **ապիրպատ**, ապա **ապիրատ**, որուն նպաստած կարող է ըլլալ ապիրատ բառը: Բայց թէ Ապիրատ ընդունա՞ծ էր Բիւզանդիոնի արքունիքէն «ապիպատ» տիտղոսը, չէ վկայուած: ...Գրիգոր և Ապիրատ մէկ անձնաւորութեան կրած երկանուններն են»⁷⁴⁷: Խոսքը, թերևս, «ապուհպատ» տիտղոսի մասին է, որը կրում էին նաև Վեստ Սարգիսն ու Վահրամ Պահլավունին:

Գրիգորի «Ապիրատ» անվան մասին մեր խնդրանքով կարծիք է հայտնել լեզվաբան Հրաչ Մարտիրոսյանը, ըստ որի *Ապիրատ* անձնանունն իսկապես արտացոլում է գրաբարյան *ապիրատ* բառը, իսկ Գրիգոր Մագիստրոսի (Հասանի որդու) պարագայում գործ ունենք Գրիգոր Ապիրատ երկանվան հետ: Վատանունության (cacophemism կամ dysphemism) օրինակներ շատ կան տարբեր լեզուներում, այդ թվում՝ հայերենում, հմմտ. Անպէտ, Ապուշ, Գէշ, Յիմար և այլ անձնանուններ: Ապիրատ անունը կարող է հարել այս խմբին⁷⁴⁸: Սակայն ուսումնասիրողը հնարավոր է համարում նաև *Ապիրատ* անձնանվան խնդրի լուծման մի այլընտրանքային տարբերակ: Քանի որ *ապիրատ* բառն իր հիմնական՝ «անօրեն, անարդար, անիրավ» իմաստի (ստուգաբանորեն՝ «անդատ») կողքին մատենագրության մեջ վկայված է նաև «վտարված, արտաքսված, տարագիր» իմաստով, ապա կարելի է մտածել, որ *Ապիրատ* անձնանվան հիմքում ընկած է այս իմաստը, որն իսկապես հանդիպում է անձնանուններում (հմմտ. Ղարիր, Նժդեհ և այլն)⁷⁴⁹: Կարծում ենք, որ սա խնդրի ճիշտ լուծում է, մանավանդ նկատի ունենալով այս տոհմի շառավիղ Ներսես Շնորհալու՝ իր հոր՝ Ապիրատի մասին ասածը. «Չնախնական անուն առեալ, **որ Ապիրատն էր յորջորջեալ**»⁷⁵⁰:

Հնարավոր ենք համարում, որ իշխանն ի սկզբանե ունեցել է Գրիգոր և Ապիրատ անունները: Երկանվանությունը հիշյալ ժամանակի հայ ազնվական-

⁷⁴⁷ Ն. Ակինյան, 1956, էջ 373:

⁷⁴⁸ Վատանունության շարժառիթներից մեկը եղել է *նորածիններին տանող* չար ոգիներին խաբելը, օրինակ, թե՛ սա ապիրատ՝ անօրեն՝ անպետք երեխա է, լավը չի, մի տար նրան մեզնից:

⁷⁴⁹ Հրաչ Մարտիրոսյանն իր տեսակետը մեզ է փոխանցել անձնական նամակագրությամբ, սակայն Ապիրատ անվան ստուգաբանությունը նա ներառելու է հայոց անձնանուններին նվիրված, առաջիկայում հրատարակվելիք ուսումնասիրության մեջ:

⁷⁵⁰ Ներսեսի Շնորհալույ Բանք չափաւ, Վենետիկ, 1928, էջ 601:

նության շրջանում սովորական երևույթ էր⁷⁵¹: Ինչպես վերևում տեսանք Անին մայրաքաղաք հռչակած Աշոտ Գ Ռդորմած թագավորն Աշոտ Գագիկ երկանունն ուներ, հանրահայտ է նաև վերջինիս թոռան՝ Հովհաննես Սմբատի երկանունությունը, որի մասին հարկ է համարում ծանուցել Սամվել Անեցին՝ «Յովանէս, որ եւ Սմբատ, որդի Գագկայ Շահնշահի»⁷⁵²: Կարծում ենք, որ մատենագիրները նման պարզաբանումներն անհրաժեշտ էին համարում հետագայում թյուրիմացություններից խուսափելու համար, քանի որ արձանագրություններում և այլուր երկանուն ունեցող գործիչները հիմնականում հիշատակվում են կա՛մ մեկ, կա՛մ մյուս անունով: Հենց Հովհաննես Սմբատը Հոռոմոսի վանքի 1036 թ. արձանագրության մեջ իր մասին գրում է. «Ես **Սմպատ** շահանշահ որդի Գագկա շահանշահի», իսկ երկու տարի անց նույն վանքի մեկ այլ վիմագրում՝ «Ես **Յովանէս** շահանշահ որդի Գագկա շահանշահի»⁷⁵³:

Երկանուն ունեին նաև Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի ժամանակակից մի քանի Պահլավունի իշխաններ, ինչպես օրինակ՝ Գրիգոր Համգե, Վասակ Հոլոմ, Տիգրան Այլղարի: Ընդ որում, գրեթե ամենուր օգտագործվում է նրանց անուններից մեկը, կամ մյուսը: Օրինակ, Վահրամ Պահլավունին, որ Մարմաշենի արձանագրության մեջ (1029 թ.) իրեն կոչում է «որդի Գրիգորի իշխանի»⁷⁵⁴, 1015 թ. Մաստարայի արձանագրության մեջ գրում է՝ «Ես Վահրամ իշխանաց իշխան որդի Համգէի»⁷⁵⁵: Այս միջավայրում բնավ տարօրինակ չէ, որ Հասանի որդին էլ Գրիգոր և Ապիրատ անուններն ունեցած լինի: Այս տեսակետի օգտին է խոսում և այն, որ նրա սերնդի ներկայացուցիչներից ոմանք երկար ժամանակ շարունակել են կրել Գրիգոր և Ապիրատ անունները⁷⁵⁶, ընդ-

⁷⁵¹ Երկանվանության երևույթի տեսական վերլուծությունը գտնում ենք Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու (Բջնեցու) «Մեկնութիւն քերականին» գործում, որտեղ նա գրում է՝ «Երկանուն է, որպէս անունք երկու եղեպի ի վերայ միոյ մարդոյ», ապա մի օրինակ բերելով Աստվածաշնչից՝ «Եղիագարոս Աւարան», պարզաբանում է, որ երկու անունները միշտ միասին չեն գործածվում, կարող է նշվել մեկը կամ մյուսը՝ «...Եղիագարոս, նոյն եւ Աւարան կարէ կոչիլ» (Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը, էջ 445):

⁷⁵² Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 183:

⁷⁵³ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 146, 166: Հովհաննես Սմբատի վաղամեռիկ որդին էլ է ունեցել երկու անուն՝ Աշոտ (Երերույքի 1038 թ. արձանագրություն) և Երկաթ (Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 32): Երկանունությունը տարածված էր նաև Վասպուրականում:

⁷⁵⁴ Դիվան, Ժ, էջ 94:

⁷⁵⁵ Կ. Կոստանեանց, Վիմական Տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 14:

⁷⁵⁶ Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի թոռանը (Վասակի որդուն) Ստեփանոս Օրբելյանը կոչում է «Շիրակայ իշխանն՝ Գրիգոր Ապիրատեան», իսկ սրա թոռանը (Հասան Մագիստրոսի որդուն), որը հիշատակվում է 1170-ական թվականներին՝ «Անեցին՝ Գրիգոր Ապիրատեան», քիչ անց՝ «Գրիգոր Մաժիստրոսեանց» (Ստեփանոս Օրբելեան, 1910, էջ 320, 384-385): Այս նույն իշխանին Վարդան Արևելցին կոչում է Ապիրատ անունով՝ «մեծ իշխանն Ապիրատ» (Վարդան Արևելցի, էջ 133), իսկ իշխանի որդին՝ Անիի Սարգիս Ա եպիսկոպոսը, բազմաթիվ արձանագրություններում իրեն կոչում է «որդի Ապիրատի»: Այսինքն, ակներև է, որ այս իշխանն իր նախապապի նման Գրիգոր Ապիրատ երկանունով է կոչվել:

հույս մինչև այս տոհմի վերջին՝ 1194-1203 թթ աթոռակալած կաթողիկոսը, որը գրեթե ամենուր հիշվում է Գրիգոր Ապիրատ երկանունով:

Կարծում ենք, որ ինչպես սկզբնաղբյուրների տվյալների, այնպես էլ ուսումնասիրողների տեսակետների ներդաշնակեցման տեսանկյունից նպատակահարմար կլինի այսուհետև հիշյալ գործչին կոչել Գրիգոր Ապիրատ երկանունով, տիտղոսն էլ նկատի ունենալով՝ Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոս:

Այժմ տեսնենք, թե աղբյուրներում ինչ տեղեկություններ են պահպանվել նրա հոր և տոհմական ծագման, ինչպես նաև տոհմի ճյուղավորման վերաբերյալ:

Գրիգոր Ապիրատի հոր մասին Ն. Ակինյանը գրում է. «Հասան. սա հայրն էր Ապիրատի. իր մասին աւելի բան չենք գիտեր»⁷⁵⁷: Բարեբախտաբար բոլորովին վերջերս մի ձեռագրում (Մատենադարանի ձեռ. 3681) հայտնաբերվեց Հասանի անվան մեկ այլ հիշատակություն Հավուց թառի առաջնորդ Նաթանայելի (14-րդ դ.)՝ Սամվել Անեցու Ժամանակագրության մեջ կատարած հավելման մեջ: Պարզվում է, որ նույն Հասանի զավակն է եղել նաև Քեղի (Գեղի, Կաքավաբերդ) ամրոցի տեր իշխան Գևորգը, որը կառուցել է Հավուց թառի Կաթողիկե եկեղեցին: Մինչև այժմ Մխիթար Այրիվանեցու կարճ հաղորդմամբ հայտնի էր այդ մասին՝ «Շինի եւ Հաւուց թառն ի Գեորգեայ իշխանէն Քեղոյ»⁷⁵⁸: Սակայն հայտնի չէր, թե ում զավակն էր Գևորգ իշխանը: Եվ ահա նույն Կաթողիկե եկեղեցու կառուցման առնչությամբ՝ 1002 թվականի դեպքերի շարքում Հավուց թառի վանահայր Նաթանայելը Գևորգ իշխանի ծագման մասին հայտնում է չափազանց արժեքավոր տեղեկություն. **«Գեորգ իշխանաց իշխանն, որդի Հասանայ, եղբար Ապիրատին...»**⁷⁵⁹:

Գրիգոր Ապիրատի և Քեղի ամրոցի տեր Գևորգ իշխանի եղբայրներ լինելու հանգամանքի բացահայտման շնորհիվ պարզ է դառնում, որ Հասանը նույնպես իշխան էր, և որ Մխիթար Անեցու՝ Ապիրատի վերաբերյալ ասածը՝ «յաննշանից մեծացեալ», չի վերաբերում նրա տոհմական ծագմանը, այլ նրա անձին: Միաժամանակ զգալի չափով հիմնավորվում են պատմիչների հաղորդումներն այն մասին, որ Գրիգոր Ապիրատը տեր էր 12 000 հեծյալի, որը մինչև այժմ մեծ չափազանցություն էր թվում: Հասանի որդիների իշխանությունը տարածվում էր Վարաժնունիքից (Կեչառիս) մինչև Երևան, հասնում Հավուց թառի վանք ու Քեղի ամրոց, որը սահմանակից էր Դվինի ամիրայությանը: Այսպիսի տարածքի վրա իշխողները կարող էին պատկառելի զինուժ ունենալ:

⁷⁵⁷ Ն. Ակինյան, 1956, էջ 373:

⁷⁵⁸ Մխիթար Այրիվանեցի, էջ 57:

⁷⁵⁹ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 3681, էջ 78ա, Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 181:

Գևորգի մասին ավելացնենք, որ Նաթանայել Հավուցթառեցու հայտնածի համաձայն իշխանը ոչ միայն կառուցել է Հավուց թառի ինը խորանով Կաթողիկե եկեղեցին (այժմ ավերված է, բայց տեղը նշմարելի է)⁷⁶⁰, այլև վանքին զգալի նվիրատվություններ կատարել, այդ թվում Գողթ (Կոխթ) գյուղը, որ գնել էր Գագիկ Ա թագավորից ու նրա որդուց՝ Հովհաննես Սմբատից⁷⁶¹:

Նշենք, որ այս տոհմի կրտսեր ներկայացուցիչներին անդրադառնալիս պատմիչները նրանց նախնիների թվարկումը հասցնում են մինչև Հասանի անունը: Օրինակ, Մատթեոս Ուռհայեցին Գրիգոր Ապիրատի թոռանը՝ Գրիգորին, որը պատերազմում սպանվեց ու թաղվեց Կեչառիսում, ներկայացնում է հետևյալ կերպ՝ «...քաջ գորականն և մեծ հաւատացեալն **Գրիգոր, որդի Վասակայ, որդի Ապիրատին՝ որդւոյ Հասանայ**, յազգէ քաջանց...»⁷⁶²: Պատմիչը և նրան հետևելով Սմբատ Սպարապետը, նույն հետադարձ թվարկումն են անում այս Գրիգորի եղբորը՝ Բարսեղ Ա Անեցի կաթողիկոսին ներկայացնելիս⁷⁶³:

Քեդիի տեր Գևորգ իշխանի ժառանգների մասին մինչ այժմ ոչինչ հայտնի չէր, սակայն հոր անվան հայտնի դառնալով այժմ հնարավոր է նրանց փնտրել հենց նույն տոհմական վանքում՝ Հավուց թառում: Վանքի տարածքում պահպանված հնագույն արձանագրությունը, որը խաչքարի վրա է, հետևյալ բովանդակությունն ունի. «Յիշէ Քրիստոս **գՀասան**, գորդի **Սմբատա**, զճառաքո և ողորմեա նմա, ամեն, թվ. ՇԼ (1081) էր»⁷⁶⁴: Եթե նկատի ունենանք հայկական իշխանական տոհմերի մոտ ավագ թոռանը պապի անունով կոչելու կայուն սովորությունը⁷⁶⁵, ապա կարող ենք ենթադրել, որ Գևորգ իշխանի որդին կրել է պապի անունը՝ Հասան, և նրա ժառանգներն են Սմբատն ու նրա որդի՝ պապի անունով կոչված Հասանը: Անուղղակիորեն այս ենթադրության

⁷⁶⁰ Կ. Մաթևոսյան, Պատմահնագիտական դիտարկումներ, Երևան, 2020, էջ 41-50:

⁷⁶¹ «Գեորք իշխանաց իշխանն, որդի Հասանայ, եղբար Ապիրատին վերքստին նորոգեց գնախադրական հռչակաւոր սուրբ ուխտն գՀաւուց թառ եւ շինեց զփառաւոր զհրաշալի Կաթողիկէն Թ (9) խորանաւ, եւ արար զանձագին զմերձակա գեղն զԿոխթ ի Գագիկ Շահանշահէ եւ Յովանիսէ եւ ետ Հաւուց թառոյ Սուրբ Կաթողիկէին հայրենիք...» (Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 181):

⁷⁶² Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 288:

⁷⁶³ Նույն տեղում, էջ 226, Սմբատ Սպարապետ, էջ 82:

⁷⁶⁴ Գ. Հովսեփյան, Հավուց Թառի Ամենափրկիչը և նույնանման հուշարձանները հայ արվեստի մեջ, Նյութեր եւ ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, Երեւան, 1987, էջ 17, 20:

⁷⁶⁵ Կիլիկյան հայկական ազնվական տոհմերին անդրադառնալով Լ. Տեր-Պետրոսյանը գրում է. «Մեծ հոր և անդրանիկ թոռան անունների նույնությունը քարացած ավանդույթ էր հայ միջնադարյան ազնվական գերդաստաններում: Համենայն դեպս Ռուբինյան և Հեթումյան ընտանիքների ազգաբանությունն այս առումով համարյա բացառություն չի ճանաչում. բոլոր այն դեպքերում, երբ հաստատված է, որ թոռն անդրանիկն է, նա անպայման կրում է պապի անունը...» (Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, Երևան, 2007, էջ 79):

օգտին է խոսում այն, որ Գրիգոր Ապիրատի երկու որդիներն Ապլջահապ և Վասակ անուններն ունեին: Նա զավակներից մեկին հոր անունով Հասան չի անվանակոչել ամենայն հավանականությամբ այն պատճառով, որ իր ավագ եղբոր՝ Գևորգի որդին (Հասանի ավագ թոռը) արդեն կրում էր այդ անունը⁷⁶⁶:

Կարծում ենք, որ հենց այս՝ Հասանի որդիների ավագության հարցի համատեքստում պիտի որոնել Ապիրատի մասին ասվածը, թե նա «յաննշանից մեծացեալ եւ վասն խելացի եւ առատ ձեռացն մինչև լինել տէր երկրորտասան հազար հեծելոց»: Հավանաբար նա Հասանի կրտսեր որդին էր, և մինչ Գևորգն ավագության իրավունքով ժառանգել էր հոր իշխանությունն ու Զեղի բերդը, իր որդուն էլ կոչել նրա անունով՝ Հասան, կրտսեր Գրիգոր Ապիրատն իր խելքով ու ձեռներեցությամբ «ոչ նշանավորներից», կամ «փոքրերից» բարձրացել, ճանաչում էր գտել ու տեր էր դարձել բազմաքանակ հեծելագորի:

Գևորգ իշխանի և Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի առնչության մեկ այլ վկայություն պետք է համարել ժամանակին Հավուց թառում եղած, այժմ ցավոք կորած մի արձանագրություն, որն այս սկիզբն ունի՝ «Թուին ՆԿԲ (1013) ի թագաւորութեանն **Գագկայ** եւ ի հայրապետութեան տեառն **Սարգսի**, եւ **Գրիգոր Մագիստրոս...**»⁷⁶⁷:

Այս արձանագրությանը մենք անդրադարձել ենք հանգամանալից ուսումնասիրությամբ և հանգել այն եզրակացության, որ դրա տեքստը կազմվել է ուշ շրջանում (15-րդ դար): Սակայն արձանագրության սկզբնամասը, հավանաբար քաղվել է մի հնագույն արձանագրությունից, որտեղ նշված Գրիգոր Մագիստրոսը (1013 թ.) չէր կարող այլ մարդ լինել, քան Գևորգ իշխանի եղբայր Գրիգորը⁷⁶⁸: Ուշագրավ է նաև, որ Նաթանայել Հավուցթառեցին Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեջ 1013 թ. ներքո մի տեղեկություն է մուծել, նշելով, որ Գագիկ Ա թագավորն այդ ժամանակ Ամենափրկիչ խաչը տվել է Գևորգ իշխանին⁷⁶⁹: Սա հավելյալ կովան է ենթադրելու համար, որ այդ թվականին Հավուց թառում մի արձանագրություն է գրվել, որտեղ հիշատակվել է նաև Գևորգ իշխանի եղբոր՝ Գրիգոր Մագիստրոսի անունը (թերևս նա էլ խաչի ընծայման առիթով իր հերթին նվիրատվություններ է կատարել): Սակայն հետազայում վանքի 15-րդ դարի վանահայրերը, որոնք պարոնտեր էին ու

⁷⁶⁶ Թերևս պատահական չէ նաև Հավուց թառի խաչքարի կանգնեցման թվականը՝ 1081, քանի որ, ինչպես վերը նշվեց, հենց այդ տարում Գրիգոր Ապիրատի որդի Վասակի որդին՝ Բարսեղ Ա Անեցին, Հաղբատում կաթողիկոսական օծում ստացավ և Անիում վերականգնեց կաթողիկոսական աթոռը, այսինքն, սա նաև այդ նույն տոհմի հաջողությունն էր (Կ. Մաթևոսյան, Հավուց թառի վանքը, էջ 19):

⁷⁶⁷ Գ. Հովսեփյան, 1987, էջ 7:

⁷⁶⁸ Կ. Մաթևոսյան, 2012, էջ 23-30:

⁷⁶⁹ Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 182:

իրենց Պահլավունյաց տոհմից էին համարում, արձանագրությունը վերախմբագրել են սեփական հայեցողությամբ ու Գրիգոր Մագիստրոսին վերագրել նույնանուն Պահլավունի իշխանի տվյալներ:

Ցավոք հայտնի չէ Հասանի հոր անունը: Սակայն չի բացառվում որ նա եղած լինի Աշոտ Բ Երկաթի (914-929) հավատարիմ զորական, ժամանակի պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցու բնութագրմամբ՝ թագավորի պատվավորներից («ոմն ի պատուաւորաց»)՝⁷⁷⁰ Գևորգը, որին հետագայում, պատմագրության մեջ, սկզբնաղբյուրներում չվկայված Մարգալետունի տոհմանունով են կոչել: Դժվարին կացության մեջ գտնվող Բագրատունի թագավորին հավատարիմ մնացած այս զորականը պատմության մեջ հայտնի է իր փոքրաթիվ զորականներով հենց նույն Քեդի ամրոցի պատերի տակ արաբական զորքին պարտության մատնելու քաջագործությամբ (924 թ.)⁷⁷¹ և հնարավոր է, որ հենց դրանից հետո այդ բերդը նրան է տրվել որպես սեփականություն: Այս նույնացման օգտին կարող է լինել այն, որ Հասանն իր ավագ որդուն, ավագ թոռներին պապի անունով անվանակոչելու անխախտ ավանդությամբ, Գևորգ է կոչել իր հոր անունով:

Տոհմի ծագման վերաբերյալ հետաքրքրական ակնարկ է պահպանվել ուշ շրջանի մի հեղինակի՝ Մանուել Բջնեցի եպիսկոպոսի՝ Հավուց թառի վանքին նվիրված գանձում (15-րդ դ.), որտեղ տեղի Կաթողիկե եկեղեցին կառուցող Գևորգ իշխանն անվանվում է՝ «ոստ Բագրատունի»⁷⁷²: Եթե հավատանք սույն վկայությանը, ապա չի բացառվում, որ այս տոհմը, օրինակ, իզական գծով կապված է եղել Բագրատունիների հետ: Հետաքրքրական է, որ երբ Անիի Գագիկ Ա թագավորն ու նրա կինը՝ Կատրամիդեն, Քրիստոսի ծննդյան 1000-ամյակը նշանավորեցին մայրաքաղաքում շքեղ եկեղեցիների կառուցմամբ (Անիի Գագկաշեն Ս. Գրիգոր և Մայր տաճար), նրանց օրինակին հետևեցին երկրի գլխավոր իշխանները, որոնց թվում առաջինները հենց Հասանյան-Ապիրատյաններն էին, որ, ինչպես տեսանք, 1002-ին եկեղեցի են կառուցել Հավուց թառում (Գևորգ իշխան) և 1003-ին՝ Կեչառիսում (Գրիգոր Ապիրատ): Թերևս պատահական չէ նաև Գագիկ Ա-ի թանկագին նվերը Գևորգ իշխանին (Ամենափրկիչ խաչը), Գրիգոր Ապիրատի մագիստրոսության արժանանալն ու կտրուկ վերելքը նույն այս թագավորի ժամանակ, իսկ հետագայում՝ Հով-

⁷⁷⁰ Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն (գրաբար, աշխարհաբար) աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Գ. Թոսունյանի, Երևան, 1996, էջ 354:

⁷⁷¹ Նույն տեղում, էջ 356-357:

⁷⁷² Գանձ Ամենափրկչին ի տեղ Մանուել Բջնեցույ (Մատենադարան, ձեռ. 427), տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Հավուց թառի վանքը, էջ 94:

հաննես Սմբատի ջերմ վերաբերմունքը նրա զավակների նկատմամբ, հանգամանքներ, որ նույնպես տոհմական մերձավորության օգտին են խոսում:

Այժմ համառոտակի անդրադառնանք նաև Գրիգոր Ապիրատի զավակներին և նրանցից սկսած՝ տոհմի ճյուղավորմանը: Ինչպես տեսանք Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությունից 1021 թ. Դվինում Գրիգոր Ապիրատի սպանությունից հետո գորավար Սարին իշխանի ընտանիքը բերեց Անի, որտեղ Հովհաննես Սմբատը ստանձնեց նրա երկու որդիների խնամակալությունը («...թագաւորն Յովհաննէս կարի յոյժ ապաշաւէր զանիրաւ մահն Ապիրատին Հայոց իշխանին: Եւ որդեաց նորա **Ապլջահապայ** եւ **Վասակայ**, եւ Սարէ եւ զամենայն զօրացն տայր թագաւորն Հայոց զաւառս եւ զիշխանութիւնս»)⁷⁷³: Դատելով պատմիչի՝ Գրիգոր Ապիրատի զավակների անունները տալու հերթականությունից Ապլջահապայ ավագն էր: Սակայն չի բացառվում, որ Մատթեոս Ուռհայեցին (կամ նրան տեղեկություն հայտնողը) սխալված լինեն: Վասակի ավագության օգտին է խոսում այն, որ նա մնացել է Անիում, մինչդեռ Ապլջահապայ այս կողմերում չի հիշատակվում: Վասակն իր ավագ որդուն հոր անունով Գրիգոր է կոչել, որի մահից հետո նրան հուղարկավորել են Կեչառիսում, այսինքն՝ տոհմական, պապական ճյուղի վանքում:

Քանի որ մեր պատմիչները կանանց անուններ տալու մեջ խիստ ժլատ են, Ուռհայեցու մոտ ևս բացակայում է Գրիգոր Ապիրատի դստեր անունը, բայց ինչպես վերևում տեսանք, այդպիսին եղել է, և 1042 թվականին էլ արձանագրություն է թողել Տեկորում: Թե որքան հոգատար է գտնվել Հովհաննես Սմբատը Գրիգոր Ապիրատի անհայր մնացած զավակների նկատմամբ, կարծում ենք, երևում է նաև այս աղջկա օրինակով, որը հիշյալ արձանագրության մեջ իրեն կոչում է Վեստ Սարգսի կինը: Հայտնի է, որ Վեստ Սարգիսն այդ ժամանակ մեկն էր «ի գլխաւոր ազատացն Հայոց»⁷⁷⁴, արքունիքում մեծ կշիռ ունեցող և թագավորին մերձավոր մարդ էր, ուստի նրա ամուսնությունը չէր կարող պատահական կերպով լինել: Շատ հավանական է, որ Գրիգոր Ապիրատի դստերը, որպես նրա խնամակալ, հենց Հովհաննես Սմբատ թագավորն է Վեստ Սարգսին կնության տվել: Դրանով վերջինս ավելի է մտերմացել Հովհաննես Սմբատին: Պատահական չէ, որ թագավորի մահվան ժամանակ Վեստ Սարգիսը հիշատակվում է որպես նրա հոգաբարձու⁷⁷⁵:

Թեև ուղղակի վկայությունները բացակայում են, սակայն բնական պիտի համարել, որ Հովհաննես Սմբատը նույն հոգատարությամբ կին է ընտրել նաև Գրիգոր Ապիրատի որդիների համար: Այսպես, Գրիգոր Բջնեցու որդի՝

⁷⁷³ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 16-17:

⁷⁷⁴ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 57:

⁷⁷⁵ Նույն տեղում:

1066-ից Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Բ Վկայասերի մասին Մատթեոս Ուռհայեցին հայտնում է, որ նա 1072 թվականին գնալով Անի, տեղի եպիսկոպոս է ձեռնադրել իր քրոջ որդի Բարսեղին, որը Ապիրատի որդի Վասակի որդին էր. «...Տեր Գրիգորիս գնացեալ ի մայրաքաղաքն Հայոց, որ կոչի Անի, եւ անդ ձեռնադրեաց եպիսկոպոս զԲարսեղն՝ զքեռորդին իւր՝ զորդի Վասակայ, որդւոյ Ապիրատին, որդւոյ Հասանայ»⁷⁷⁶: Այսինքն, Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի որդին՝ Վասակը, ամուսնացել է Անիի թագավորության մեկ այլ նշանավոր իշխանի՝ Գրիգոր Բջնեցու դուստրերից մեկի հետ: Եթե նկատի ունենանք, որ 1021 թվականից Վասակն անհայր էր մնացել և հանձնվել Հովհաննես Մմբատի խնամակալությանը, միանգամայն հավանական պիտի համարել, որ նրա համար հարսնացուի նման շահեկան ընտրություն կատարողը նույնպես թագավորն է եղել: Ի դեպ, այս ամուսնությունը մի ավելորդ անգամ փաստում է Հասանյան-Ապիրատյան և Պաիվալունյաց տոհմերի միանգամայն տարբեր լինելու մասին, քանի որ Գրիգոր Պաիվալունու (Բջնեցու) դուստրը չէր կարող մեկ այլ Պաիվալունի ընտանիքի հարս լինել:

Վասակն ու նրա կինն ունեցել են չորս զավակ՝ Գրիգոր, Բարսեղ, Հասան, Ապլջահապ: Սրանցից Գրիգորը Անիում գլխավոր հայ իշխանն էր Մանուչե ամիրայի ժամանակ, սեփական զորքն ունեցող քաջ զորական, նրա եղբայրը՝ 1072-ին Անիի եպիսկոպոս, իսկ 1081-ին (1105-ից միանձնյա) կաթողիկոս դարձած Բարսեղ Ա Անեցին էր: Գրիգորի՝ Հասան Մագիստրոս անունով հիշատակվող որդու զավակներն էին 12-րդ դարում հայտնի իշխան Գրիգոր Ապիրատն ու Բարսեղ Բ Անեցի եպիսկոպոսը:

Ցավոք, աղբյուրներում նշված չէ, թե ինչպես է ընտանիք կազմել Գրիգոր Ապիրատի մյուս որդին՝ Ապլջահապը: Ն. Ալիինյանն այս առնչությամբ գրում է. «Վկայուած է, թէ Վասակի կինը Գրիգորի դուստրն է, բայց լռած է պատմութիւնը ի մասին Ապլջահապի: Մինչ Վասակ մնաց Արեւելք (Անի, Խաչէնք), Ապլջահապ կերելայ թէ 1045-ին իր աներոջ հետ գաղթեց Միջագետք եւ տիրացաւ այնտեղ Ծովք ամուր բերդին»⁷⁷⁷: Ներսես Ալիինյանի այն ենթադրությունը, որ հենց Գրիգոր Ապիրատի որդի Ապլջահապն է եղել Գրիգոր Բջնեցու մյուս դստեր ամուսինը, որից ծնվել են նրանց Ապիրատ, Գրիգորիս, Վահրամ, Վասակ զավակները, միանգամայն հնարավոր է: Թեպետ հաճախ չի պատահում, որ երկու եղբայրների ամուսնացնեն երկու քույրերի հետ, բայց եթե հիշենք, որ Գրիգոր Ապիրատի զավակների ապագան որոշողը Հովհաննես Մմբատն էր, չի բացառվում, որ թագավորի առաջարկով Գրիգոր Բջնեցին իր

⁷⁷⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 226, Մմբատ Սպարապետ, էջ 82:

⁷⁷⁷ Ն. Ալիինյան, 1956, էջ 379-380, Բ. Կիլիսեւեան, Ծովք (Ծովք-Տյուք եւ Հռոմ-Կլայ), Վիեննա, 1904, էջ 10-16:

երեք դուստրերից երկուսին կնության է տվել Ապլջահապ և Վասակ եղբայրներին: Նրանցից սկսած տոհմը ճյուղավորվել է, Վասակի ընտանիքը մնացել է Անիում և հետագայում նշանակալից դեր ունեցել այստեղ, իսկ Ապլջահապը, ենթադրաբար, իր աներոջ՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու հետ տեղափոխվել է Միջագետք:

Քանի որ ուղղակի վկայություն չունենք, պետք է հաշվի առնենք հարակից տվյալները: Այս խնդրի լուծման համար էական է հիշյալ ընտանիքի անդրանիկ որդու անվանակոչությունը Ապիրատ հազվագյուտ անունով: Եթե Վասակն ավագ որդուն կոչել է հոր անունով՝ Գրիգոր, հնարավոր է, որ Ապլջահապն էլ իր անդրանիկին կոչել է երկանուն ունեցող հոր մյուս անունով՝ Ապիրատ: Ինչպես վերևում տեսանք, վերջինիս զավակը՝ Ներսես Շնորհալին այդ անունը համարել է «նախնական», այսինքն՝ հայրենի:

Սակայն պետք է նշել, որ Ապլջահապ անունն այս տոհմի սերունդների մեջ այլևս չի կիրառվել: Ապիրատի որդին՝ Ներսես Շնորհալին, որն այնքան սիրով է հիշատակում իր հորը, ոչ մի անգամ չի տալիս նրա հոր, այսինքն՝ իր պապի անունը: «Վիպասանութիւն նախնի ըստ Հոմերի սկսեալ ի վերուստ» երկում Ներսես Շնորհալին պատմում է իր տոհմի մասին, գովաբանական ոճով անդրադառնում է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու գործունեությանը, նկարագրում նրա Վահրամ որդու կաթողիկոսանալը (Գրիգոր Վկայասեր), որի քրոջ թոռն էր ինքը: Շնորհալին գովաբանում է Ապիրատի մայրական գծով պապին՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունուն ու հիշատակում անգամ վերջինիս հորը՝ Վասակին⁷⁷⁸: Քանի որ կաթողիկոսական իշխանությունը շարունակելու տեսակետից Ներսես Շնորհալու համար չափազանց կարևոր էր իր և ավագ եղբոր՝ Գրիգորի (Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսի) Պահլավունյաց, այսինքն Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից սերված լինելն ընդգծելը, նա հատուկ տեղ է տալիս դրան⁷⁷⁹, սակայն խոստովանում է, որ մայրական գծով են կապված Պահլավունիներին:

Հայրական կողմի մոռացության մատնումը կարող էր բացատրվել հենց այդ հանգամանքով: Չի կարելի բացառել նաև ներընտանեկան ինչ-ինչ գժտությունները: Հնարավոր է, որ հետնորդների կողմից մոռացության մատնված Ապլջահապը բավական վաղ է մահացել⁷⁸⁰: Նման ենթադրության

⁷⁷⁸ Ներսես Շնորհալի, 1928, էջ 587-588:

⁷⁷⁹ Հատկանշական է 1166 թ. ապրիլի 17-ին Հռոմկլայում կաթողիկոսական ձեռնադրության ժամանակ Ներսես Շնորհալու արտասանած ճառի այն հատվածը, որը վերաբերում է նրա նախնիներին՝ Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Գրիգոր Վկայասեր և Բարսեղ Անեցի (Ներսեսի Շնորհալու Հայոց կաթողիկոսի թուղթ, Վենետիկ, 1873, էջ 8):

⁷⁸⁰ Եթե ենթադրենք, որ Գրիգոր Բջնեցու դստեր ամուսինը Ապլջահապը չէր, ինչն ակնարկում է Վ. Վարդանյանը («Շովքի Պահլավունիները դարաշրջանի որոգայթներում», ՀՀ ԳԱԱ

օգտին է խոսում այն, որ նրա եղբայր Վասակն իր ամենակրտսեր որդուն (դատելով Ուռհայեցու թվարկումից) կոչել է Այլջահապ, գուցե ի հիշատակ մահացած եղբոր: Հնարավոր է, որ Այլջահապի գավակները մանուկ հասակից մնացել են մայրական պապի՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու խնամքին: Մասնավորապես այդ իմաստը կարելի է տեսնել Ներսես Շնորհալու խոսքերում, որը Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու՝ իր հոր՝ Ապիրատի նկատմամբ վերաբերմունքը բնութագրում է «**Հօրն մերոյ նա հայր եղեալ, ըստ մայրականն մեջնորդեալ**»⁷⁸¹ բառերով: Այսինքն, մայրական պապն է, որ հայրություն է արել իր հորը:

Հատկանշական է, որ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու որդին՝ Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը, նույնպես շատ կապված է եղել հատկապես իր այս քրոջ ընտանիքի ու նրա չորս գավակների հետ: Հենց նրա ցուցումով Բարսեղ Ա Անեցին (Վասակի որդին), 1113 թ. իրենից հետո կաթողիկոսական գահը փոխանցեց Ապիրատի որդի Գրիգորին (1113-1166), որն այդ ժամանակ գրեթե պատանի էր⁷⁸², ու այդ պատճառով աթոռին մնաց կես դարից ավելի (53 տարի): Ուշագրավ է, որ Ներսես Շնորհալին Բարսեղ Ա Անեցուն կոչում է իր «արեւնառուն», այսինքն արյունակիցը⁷⁸³: Սա ևս մի փաստարկ է, որ նա հենց Այլջահապի թոռն էր:

Գրիգոր Գ-ից սկսած, որն ի տարբերություն սովորաբար ծննդավայրի անունով մականվանվող մյուս կաթողիկոսների, կոչվում է տոհմաբանական Պահլավունի մականունով, այս տոհմի ներկայացուցիչները հայրապետական աթոռն իրենց ձեռքում պահեցին 90 տարի: Հաջորդաբար կաթողիկոս դարձան Գրիգոր Գ-ի եղբայր Ներսես Դ Կլայեցին (Շնորհալի)՝ 1166-1173 թթ., ապա նրանց Վասիլ եղբոր որդին՝ Գրիգոր Դ Տղան (1173-1193): Նույն Վասիլի դստեր որդին էր Գրիգոր Ե Քարավեժ (1194) կաթողիկոսը, իսկ Չորավար եղբոր որդին էր Գրիգոր Չ Ապիրատը (1194-1203): Չորավարի դստեր՝ Շահանդուխտի և իշխան Օշինի որդին էր Կիլիկիայի հայտնի եկեղեցական գործիչ Ներսես Լամբրոնացին (1153-1198): Նրա եղբայրներից մեկը Ապիրատ անունն էր կրում: Թեև այս Այլջահապից ու Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսի դստեր կազմած ընտանիքով սկզբնավորված այս տոհմաճյուղը միայն մայրական գծով էր կապվում Պահլավունիների հետ (Ն. Ավինյանն այս տոհ-

պատմության ինստիտուտ, Հայոց պատմության հարցեր, թիվ 8, Երևան, 2007, էջ 47-48), այլ մեկ ուրիշը, միևնույն է, նրա անունը, փաստորեն, իր սերունդները մոռացության են մատնել, որի ստույգ պատճառն անհայտ է:

⁷⁸¹ Ներսես Շնորհալի, 1928, էջ 587-588:

⁷⁸² «...մինչ էր ի տղայութեան հասակին, վասն զի չէւ եւս էր լեալ սկիզբն մօրուացն» (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 360-361):

⁷⁸³ Ներսեսի Շնորհալույ Հայոց կաթողիկոսի թուղթը, էջ 8:

մի ներկայացուցիչներին անվանում է «պատվաստուած Պահլավունիներ»)⁷⁸⁴, սակայն կաթողիկոսության հավակնող նրա ներկայացուցիչներն իրենց համարում էին Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տոհմակիցներ և կաթողիկոսական աթոռին բազմում տոհմական ժառանգականության «հիմնավորմամբ»:

Հետաքրքրական է, որ Հասանյան-Ապիրատյան տան **Անիի տոհմաճյուղի** ներկայացուցիչները, թեև նույնպես առնչվում էին Պահլավունիներին՝ մայրական գծով (քանի որ Վասակի կինը Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոսի մյուս դուստրն էր), սակայն նրանք չեն շեշտում տոհմաբանական այդ հանգամանքը:

Այժմ համառոտակի անդրադառնանք Անիի տոհմաճյուղի որոշ գործիչներին:

Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի կրտսեր որդին՝ Վասակն իր որդիների հետ առաջնակարգ դեր ստացավ Անիում հատկապես բյուզանդացիների հեռանալուց հետո, Շադդադյանների տիրապետության շրջանում: 1064 թվականին Անին գրաված սելջուկ սուլթան Ալի Արսլանը քիչ անց այն տվեց Դվինի ամիրա Աբուլասվարի՝ Աշոտ Դ-ի աղջկանից ծնված որդուն՝ Մանուչեին: Վերջինիս տիրապետության և Հասանյաններին քաղաք հրավիրելու մասին ուշագրավ տեղեկություն է պահպանվել Վարդան Արևելցու պատմության մեջ: Նա գրում է, որ Մանուչեն «...յաւելոյր ի պարիսպն Անւոյ և յամրութիւնս նորա. և ած ի քաղաքն զամենայն մնացեալ իշխանսն, որպէս և **մեծաւ հանդեսիւ ընդ առաջ ելեալ մուծանէր ի ներքս զԳրիգոր գորդին Վասակայ, զթոռն Ապիրատին**. զոր ասեն ունել ի գլուխ ազատականացն հինգհարիւր թագս երևելիս. զի տէր էր մեծ զօրաց և բազում ազատաց: Եւ էր եղբայր տէր Բարսղի, որ զկնի Գեորգեայ ձեռնադրեցաւ ի Հաղբատ կաթողիկոս հրամանաւ և կամօք Մանուչէին և ամենայն Հայոց: Եւ շինեցաւ քաղաքն Անի ոչ ինչ պակաս քան զառաջինն»⁷⁸⁵:

Շատ հնարավոր է, որ այս հատվածը ևս Վարդան Արևելցին քաղել է Մխիթար Անեցու պատմությունից: Այդ մասին է հուշում նախորդ հատվածի հետ համեմատությունը: Երկու դեպքում էլ պատմիչն օգտագործում է «ասում են թե» արտահայտությունը («զսմանէ ասեն», «գոր ասեն»), մեծարական խոսքերով է ներկայացնում տոհմի գորությունը (մի դեպքում նշելով տասներկու հազար հեծյալներին, մյուս դեպքում՝ հինգ հարյուր «թագակիր» ազատ-

⁷⁸⁴ Ն. Ավինյանն իր գրքի «Պատուաստուած Պահլավունիներ» վերնագրի տակ գրում է. «Պահլավունիներու արական գիծը շիջաւ Գրիգոր Մագիստրոսի թոռներու մէջ, որոնք չթողուցին ժառանգ: Բայց պահլաւական արիւնը պատուաստուեցաւ ուրիշ իշխանական տուներու, որոնք պարծեցան պահլաւունի ծագումով: Այդ պատուաստումը կատարուեցաւ միջնորդութեամբ Բջնեցի Գրիգոր Մագիստրոսի երեք դուստրերու, որոնք հարս զացին Ապիրատեանց եւ Թոռնիկեանց» (Ն. Ավինյան, 1956, էջ 372-373):

⁷⁸⁵ Վարդան Արևելցի, էջ 108:

ներին): Նկատենք, որ Մխիթարի ժամանակ Անիի եպիսկոպոսն այս նույն տոհմի ներկայացուցիչ Բարսեղ Բ Անեցին էր: Եվ վերջապես, Անիի պատմության այս շրջանի մասին Մխիթարի պատմությունն էր ամենահավաստի աղբյուրը, որից կարող էր օգտվել Վարդան Արևելցին: Հատվածի ավարտական նախադասությունն էլ կարծես դրա հավաստումն է: Մանուչեի ժամանակ Անիի վերաշինումը «ոչ պակաս քան նախկինը», մի պատասխանատու պնդում էր, որը 13-րդ դարում ապրող Վարդան Արևելցին դժվար թե գրեր, եթե լավատեղյակ աղբյուրից չքաղեր այդ միտքը:

Հիշյալ հատվածը մի շարք կարևոր հանգամանքներ է պարգում: Նախ այն, որ բյուզանդական տիրապետության շրջանում և Ալի Արսլանի սելջուկյան ներխուժումից հետո Վասակն ու նրա որդի Գրիգորը կարողացել են պահպանել իրենց զինական ուժն ու գորությունը⁷⁸⁶: Նրանք նոր պայմաններին հարմարվելով և համաձայնության գալով Մանուչեի հետ, վերադարձել են Անի: Դա տեղի է ունեցել Մանուչեի իշխանության անցնելուց կարճ ժամանակ անց, քանի որ արդեն 1072 թ. Վասակի որդին՝ Բարսեղը, Անիում եպիսկոպոս է ձեռնադրվել: Վկայությունից պարզվում է, որ Անի վերադառնալու ժամանակ թեև Վասակը ողջ էր, սակայն գուցե ծերության պատճառով, առաջնությունը զիջել էր ավագ որդուն՝ Գրիգորին: Նույն հատվածից երևում է, որ Բարսեղի կաթողիկոսական ձեռնադրությունը (1081) տեղի է ունեցել նաև Մանուչեի «հրամանաւ և կամօք»:

Ինչպես վերը նշվեց, Վասակը ունեցել է չորս որդի՝ Գրիգոր, Բարսեղ, Հասան, Ապլջահապ: Առաջինը պապի անունով անվանակոչված Գրիգորն է, որի գլխավորությամբ այս ընտանիքը Անի է վերադարձել Մանուչե ամիրայի հրավերով: Երկրորդը Բարսեղն է, որն Անիի եպիսկոպոս է դարձել 1072 թվականին, իր մորեղբոր՝ կաթողիկոս Գրիգոր Վկայասերի կամքով, իսկ շատ չանցած՝ 1081 թ. Հաղբատում հանդիսավորապես ձեռնադրվել է Հայոց կաթողիկոս ու փառավոր երթով ուղևորվել Անի: Քաղաքի մուտքի մոտ նրան դիմավորել են իր ազգակիցներն ու ցնծացող ժողովուրդը, որի մասին ոգեշնչված պատմում է Մատթեոս Ուռհայեցին «...ի վանքն, որ կոչի Հաղբաթ, ձեռնադրեցին գտեր Բարսեղ կաթողիկոս յաթոռ սրբոյն Գրիգորի՝ ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց... Յայսմ ժամանակի նորոգեալ եղև աթոռ սրբոյն Գրիգորի ի քաղաքն Անի... և ելեալ գայր Բարսեղ կաթողիկոսն Հայոց ի թագաւորաբնակ քաղաքն Անի, և ելեալ ամենայն Տունն Շիրակայ գնալ ընդ առաջ նորա, և ահա գայր Վասակ՝ հայրն տէր Բարսղի և եղբարք նորա՝ Հասան և Գրիգոր և Ապլջահապ, արք քաջք և հզօրք՝ հանդերձ եպիսկո-

⁷⁸⁶ Հայտնի է, որ Հայաստանում բյուզանդական տիրապետությունը հատկանշվում էր հայկական զինվորականության կազմալուծման քաղաքականությամբ (Հայ ժողովրդի պատմություն, 1976, էջ 434-435):

պոսօք, և նստուցին զտէր Բարսեղ յաթոռ տեառն Պետրոսի: Եւ եղև օրն այն օր մեծ և ուրախութիւն ամենայն Տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զաթոռ հայրապետութեանն ի քաղաքն յԱնի»⁷⁸⁷:

Այստեղ ուշադրության է արժանի, որ պատմիչն Անիի աթոռը համարում է քաղաքից հեռացած վերջին կաթողիկոս Պետրոսի Ա-ի աթոռը: Մինչև Գրիգոր Վկայասերի մահը՝ 1105 թ., Բարսեղ Ա Անեցին համարվում է նրա աթոռակիցը, որից հետո՝ մինչև 1113 թ.՝ միանձնյա կաթողիկոս, թեև ձեռնադրությունից անմիջապես հետո նա իր ձեռքն է վերցնում կաթողիկոսական վարչական իշխանությունը:

Բարսեղ Ա Անեցու գործունեությունը բավական լավ է ուսումնասիրված⁷⁸⁸, ուստի այստեղ դրան չենք անդրադառնում: Նշենք միայն, որ մինչ Բարսեղը Անիում քայլ առ քայլ ամրապնդում է եկեղեցու դիրքերը, վերականգնում կաթողիկոսարանի դպրոցը, այն հանձնելով ժամանակի նշանավոր վարդապետ Հովհաննես Սարկավագին, հոգ տանում ժողովրդի հոգևոր կորովը պահպանելու մասին⁷⁸⁹, նրա եղբայր Գրիգոր իշխանն իր զինվորական ծառայությունն էր կատարում Շաղդադյանների մոտ՝ երբեմն հարկադրված լինելով գործել նաև իր հայրենակիցների դեմ, ինչպես դա տեղի ունեցավ Բաղաց թագավորության կործանման ժամանակ: Շուրջ 1094 թ.այդ դեպքերը նկարագրելիս Ստեփանոս Օրբելյանը անեցի իշխանին կոչում է «Գրիգոր Ապիրատեան»⁷⁹⁰:

Գրիգորի մահվան մասին (1099 թ.) պատմում են Մատթեոս Ուռհայեցին և Վարդան Արևելցին: Վերջինս, մեր կարծիքով, օգտվել է Մխիթար Անեցու պատմությունից: Այստեղ Գրիգորը ներկայացվում է որպես քաջ պատերազմող, ցույց է տրվում նրա վայելած մեծ հեղինակությունը: Բուն դեպքը տեղի է ունենում Անիի ամիրայության սահմանները ներխուժած ասպատակիչների յոթ հազարանոց զորքի դեմ մղված կռիվում, որի մասին պատմում է Վարդան Արևելցին. «...ազգ մի սկիւթական, որ ի վաղեաց ժամանակաց ղօղեալ կեայր առ Վրկանօք, անուն գլխաւորին Ելխազի կոչեցեալ, որ եկն եօթն հազարաւ ընդ միջոցս աշխարհի մինչև յԱնի քաղաք պատերազմաւ. և մեռաւ անդ եղբայր նորա, որ նման էր Գողիադու հսկայի, **ի Գրիգորոյ որդւոյ Վասակայ, թռռին Ապիրատին, որ զկնի աւուրց նահատակեցաւ ի Կաղզուանն, զեր-**

⁷⁸⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 236-238:

⁷⁸⁸ Մ. Օրմանեան, էջ 1506-1576, Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 47-58:

⁷⁸⁹ Վարդան Արևելցու վկայությամբ 1094 թ. մեծ հանդիսավորությամբ Անի է բերվում մի նշանավոր սրբություն՝ Նունեի խաչը, որը Հայաստան էր տեղափոխվել դեռևս Սահակ Պարթևի ժամանակ, պահվել տարբեր տեղերում: Այն Անի բերելով Բարսեղ կաթողիկոսն այստեղ դրա համար հատուկ տոն է սահմանում (Վարդան Արևելցի, էջ 115):

⁷⁹⁰ Ստեփանոս Օրբելեան, 1910, էջ 320:

ծուցեալ ի մահուանէ զամիրայն Անույ զՄանուչէ, և տարեալ թաղեցին զնա ի Կեչառուս. եղբայր Տէր Բարսղի կաթողիկոսի. և Մանուչէ և ամենայն զօր բանակին Հայոց զկնի դիոյն»⁷⁹¹:

Այստեղ հետաքրքիր է տեղեկությունը, որ իշխանի հանդիսավոր հուղարկավորությունը տեղի է ունեցել Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի հիմնադրած Կեչառիսում, որը, փաստորեն, նրա որդի Վասակի տոհմաճյուղի դամբարանավայրն է եղել:

Գրիգորի մահվան մասին փոքր ինչ այլ կերպ է պատմում Մատթեոս Ուռհայեցին: Նախ իշխանին կոչում է «Գրիգոր կուրապաղատ արևելից», ապա նշում, որ նա գործով զնաց Կաղզվան, այնտեղ պարտության մատնեց թուրքերին, որից հետո Անի վերադառնալու ճանապարհին սպանվեց դարանակալ մի թուրքի արձակած նետից⁷⁹²:

Հասանյան-Ապիրատյանները որպես աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդներ լայն գործունեություն են ունեցել Անիում նաև 12-րդ դարում: Հատկապես նշանավոր է եղել Անիի եպիսկոպոս Բարսեղ Բ Անեցին:

⁷⁹¹ Վարդան Արևելցի, էջ 113-114, աշխարհաբարը՝ էջ 153: Ներկայացնում ենք այս հատվածի մեր կատարած աշխարհաբար թարգմանությունը, քանի որ հրատարակության մեջ եղած թարգմանությունը բնագրից իմաստային լուրջ շեղումներ ունի (տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Վարդան Արևելցին Անիի պատմության մասին, «Էջմիածին», 2002, էջ 92-95): «...Սկյութական մի ցեղ, որ վաղ ժամանակներից աննկատ ապրում էր Վրկանից աշխարհի մոտ, որի առաջնորդի անունը Ելիագի էր, յոթ հազար հոգով, պատերազմելով (Հայոց) աշխարհի միջով գալիս է մինչև Անի քաղաքը, և այդտեղ նրա եղբայրը, որ նման էր հսկա Գողիաթին, սպանվում է Վասակի որդի և Ապիրատի թոռ Գրիգորից, որը օրեր անց նահատակվում է Կաղզվանում, մահից փրկելով Անիի ամիրա Մանուչեին, և նրան՝ Բարսեղ կաթողիկոսի եղբորը՝ տանում թաղում են Կեչառիսում և դիակի հետևից գնում էին Մանուչեն և հայոց բանակի ամբողջ զորքը»:

⁷⁹² Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ Էջ 288-289: Հետաքրքրական է, որ Վասակի ավագ որդու՝ Գրիգորի սպանությունից շուրջ մեկ տասնամյակ անց (մոտ. 1110 թ.) Վասակի եղբոր՝ Ապլջահայի ավագ որդու՝ Ապիրատ իշխանի սպանությունը տեղի է ունեցել նույն ձևով՝ թաքնված թշնամուց նետահարությամբ, որը պատկերավոր կերպով նկարագրել է նրա որդին՝ Ներսես Շնորհալի «...» (Ներսես Շնորհալի, 1928, էջ 602-603):

ՀԱՍԱՆՅԱՆ-ԱՊԻՐԱՏՅԱՆՆԵՐԸ ԵՎ 12-ՐԴ ԴԱՐԻ ՈՐՈՇ ԴԵՊԲԵՐ

Անիի պատմության մեջ 12-րդ դարը բնորոշվում է որպես մի շրջան, երբ Վրաց թագավորները պայքարում էին քաղաքը Շադդադյան ամիրաներից խլելու համար: Ինչպես վերևում նշվեց, երեք անգամ՝ 1124-26, 1161-64, 1174-76 թվականներին քաղաքն անցնում է վրացիներին և կրկին վերադարձվում Շադդադյաններին:

Մանուչեի որդի Աբուլասվարից դժգոհ անեցիների հրավերով Վրաց Դավիթ Դ Շինարար (1089-1125) թագավորը 1024 թ. գրավում է քաղաքը, ամիրային ընտանիքով հանդերձ գերում և ուղարկում Վրաստան, վերածել է տալիս 1064-ին մզկիթի վերածված Անիի Մայր տաճարը⁷⁹³: Դրանից հետո Աբուլասվարի որդիներից մեկը՝ Փատուունը, համախմբելով համակիր մահմեդական ուժեր, մեծ վնասներ է հասցնում Անիին և ի վերջո կարողանում է երկու տարի անց հետ ստանալ քաղաքը, սակայն ընդունում է իրեն առաջադրված պայմանը, որ Մայր տաճարը պետք է մշտապես հայերին պատկանի⁷⁹⁴:

Այս դեպքերի առնչությամբ պետք է նշել, որ Անիի բնակչությունը նաև մասնակցում է մարտական գործողություններին: Սամվել Անեցին նշելով, որ վրաց գորավար Ապուլեթը Անին պաշարած Փատուունի բանակի դեմ փոքրաթիվ զորքով հաղթանակ տարավ ու քաղաքը փրկվեց, ավելացնում է, որ դա տեղի ունեցավ «մարտակցութեամբ բնակչաց սորա»⁷⁹⁵:

Այս շրջանում Անիում բավական զորացել էր քահանայական դասը, որը գլխավորում էր Անիի արքեպիսկոպոսը: Վերջինս հատուկ հեղինակություն էր վայելում նաև համահայկական եկեղեցական գործերում: Ինչպես Մաղաքիա Օրմանյանն է գրում. «Անույ արքեպիսկոպոսները լիազոր իշխանու-

⁷⁹³ Վարդան Արևելցին, հավաքար օգտվելով Մխիթար Անեցու պատմությունից, այս դեպքերի մասին գրում է. «Ամիրայն Անույ Աբխուար... ետ բերել նալ ծանրագին և բարձրահասակ ի Խլաթայ և դնել ի վերայ գմբեթի Կաթողիկէին՝ փոխարեն գեղեալն յառաջնոցն. վասն որոյ սրտառեալ քրիստոնէիցն կոչեն ԳԴաւիթ և տան ի ձեռն նորա զքաղաքն Անի: Եւ ընկեցեալ զգէնն ատելի ի պատուական գլխոյն Կաթողիկէին, զոր ունէր զամս վաթսուն... եղին զպսակն զարդու և զթագն Յիսուսի... զխաչն աստուածընկալ» (Վարդան, Արևելցի, էջ 122-123):

⁷⁹⁴ «Իսկ որդիքն Մանուչէի արարին սաստիկ երդումն, վասն զի Սուրբ Կաթողիկէն» որ էր յԱնի, հանապազ Հայոց կացցէ և մի՛ մտցէ ի նա Տաճիկ և ոչ Մսրման ազգ» (Մատթեոս Ուռ-հայեցի, էջ 400):

⁷⁹⁵ Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 207: Պատմիչը հայրենի քաղաքի հերոսական ինքնապաշտպանության մասին գրելիս ոգեշունչ տողերով արձանագրել ու պատմությանն է փոխանցել անեցի մի խիզախ կնոջ՝ Այծյամի անունը:

թեամբ գլխաւորութիւնը կը պահէին բոլոր Հայաստանի մէջ **Եպիսկոպոս յարեղս հիւսիսոյ** կոչմամբ և միայն մեծագոյն իրողութեանց մէջ յարաբերութիւն ունէին «Հռոմկլայի աթոռին հետ»⁷⁹⁶:

Կարևոր էր նաև Անիի աթոռակալի տոհմական ծագումը: Այս շրջանում Անիի արքեպիսկոպոսները Պահլավունիների հետ խնամիացած Հասանյան-Ապիրատյան տոհմի ներկայացուցիչներն էին, փաստորեն, Հռոմկլայում գտնվող կաթողիկոսների հետ ազգակցական կապ ունէին և եթե վերջիններս իրենց համարում էին Գրիգոր Լուսավորչի տոհմակից, ապա այդ առավելությունից գուրկ չէին նաև Անիի աթոռակալները:

Այս պայմաններում է, որ անեցիները կաթողիկոսական աթոռը վերադարձնելու ուղղությամբ նոր փորձ են կատարում: Ծարժումը գլխավորում է քաղաքի Բարսեղ արքեպիսկոպոսը, որը պատմության մէջ հայտնի է **Բարսեղ Բ Անեցի** անունով: Այս եռանդուն գործիչը Վասակի որդի՝ Կեչառիսում հուղարկավորված Գրիգոր իշխանի որդի Հասան մագիստրոսի որդին էր: Նա առաջին անգամ հիշվում է Անիի պարսպի բուրգերից մեկի 1160 թ. շինարարական արձանագրության մէջ:

Բարսեղ Բ Անեցին լավ հարաբերություններ էր պահպանում ինչպես Վրաց թագավորների, այնպես էլ Անիի Շադդադյան ամիրաների ու տեղի մահմեդականների հետ⁷⁹⁷: Հայտնի է, որ 1174 թ. Բարսեղը Վրաց թագավորի օգնությամբ գերությունից փրկագնել ու Անի է վերադարձրել եղբորը՝ իշխան Ապիրատին: Նրա օրոք Անիում ու նրա շրջակայքում վերելք է ապրում հոգևոր եկեղեցական կյանքը, կառուցվում ու նորոգվում են բազմաթիվ եկեղեցիներ: Հավանաբար այս ժամանակ է կառուցվում Անիի Եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու շքեղ գավիթը, ուր 1184 թ. իր և ծնողների հիշատակին նվիրված խաչքար է կանգնեցնում Բարսեղը⁷⁹⁸: 1186 թ. անեցիները մահմեդական ավազակներից գենքի ուժով գրավում են Ծառաքարը (Մաղասբերդ), որը Բարսեղի սեփականությունն էր⁷⁹⁹: 1191թ. նա մահմեդականներից գնում է Լմբատավանքը («ՈԽ (1191) կամաւ Աստուծոյ ես տէր Բարսեղ, որ գնեցի գվանքս յանաւրինաց...»⁸⁰⁰):

12-րդ դարի կեսերին Անիում հայ հոգևորականության դերի մեծացման մասին են վկայում 1155 թ. ծավալված իրադարձությունները: Երեք արաբ

⁷⁹⁶ Մ. Օրմանեան, էջ 1784:

⁷⁹⁷ Ներսես Լամբրոնացիի Կիլիկիայի Լեւոն Երկրորդ իշխանին գրած թղթում Բարսեղին պարսավում է Անիի մահմեդական իշխանավորների հետ ջերմ հարաբերություններ ունենալու համար:

⁷⁹⁸ Դիվան, Ա, էջ 31 :

⁷⁹⁹ Վարդան Արեւելցի, էջ 136:

⁸⁰⁰ Ղ. Ալիշան, 1881, էջ 164:

պատմիչ՝ Իբն ալ-Ասիրը, ալ-Ֆարիկին և Այնին, գրեթե նույն բառերով հետևյալն են հաղորդում. «...**Անի քաղաքում Հայոց քահանաները ապստամբեցին, և այն գրավելով ամիր Ճադդադից՝ հանձնեցին եղբորը՝ Փաղլունին**»⁸⁰¹: Բայց ինչպես երևում է, այս ամիրան ևս անեցիների սրտով չի լինում և 1161-ին նրանք վերջինիս վռնդում են քաղաքից: Ալ-Ֆարիկին այս մասին գրում է. «Անա (Անի) քաղաքում **քահանաներն ապստամբեցին** նրա տիրոջ՝ Ամիր Փաղլուն իբն Մանուչիհիի դեմ, որը պարտվեց ու գնաց Բաքրան (Բագարան) կոչված ամրոցը Սուրմարիի մոտ: Զահանաներն Անան հանձնեցին Ափխազաց թագավոր Բարքուրին (Գեորգի): Նրա գորքը եկավ տիրեց, մեծ հարստություն կողոպտեց...»⁸⁰²: Այս և նախորդ վկայություններին անդրադարձած ուսումնասիրողները սովորաբար ընդգծում են, որ Անիի «քահանաներ» ասելով պետք է հասկանալ քաղաքի քրիստոնյաներին: Մակայն իրողությունն այն է, որ եթե այս ժողովրդական ելույթների շարժիչ ուժն Անիի քրիստոնյա հայ բնակչությունն էր, ապա նրան գլխավորողը քաղաքի հոգևորականությունն էր: Այդ է պատճառը, որ արաբ հեղինակները միահամուռ շեշտում են քահանաներին («քահանաներն ապստամբեցին»): Այս բանն ավելի է հիմնավորվում ու հստականում 1161 թ. դեպքերի կապակցությամբ հայ հեղինակի՝ Մխիթար Գոշի մոտ պահպանված վկայությունների շնորհիվ: Նա նշում է, որ Անիի Բարսեղ Բ եպիսկոպոսն ու նրա եղբայրները մի քանի անգամ հրավիրել են Գեորգիին՝ Անին գրավելու, բայց հետո (ինչպես երևում է, այն բանից հետո, երբ սեփական ուժերով վտարել են քաղաքի ամիրային), երբ Գեորգին արշավել է դեպի Անի, չեն ուզել քաղաքը հանձնել նրան: Վրաց թագավորը քաղաքը գրավել է բռնությամբ և ընդդիմացողներից շատերին պատժել, որոնց թվում՝ քահանաների ու կրոնավորների. «Իսկ Գիորգի իբրև թագաւորեաց... առնոյր և զքաղաքն Անի միանգամ և երկիցս կոչելով եպիսկոպոսին Բարսղի և եղբարաց նորա՝ որդոց Մագիստրոսին Հասանայ. և ապա ընդդիմացեալ ոչ տային ի ձեռն նորա զքաղաքն. և առեալ բռնաբար զքաղաքն և հրամայեաց աւար հարկանել և մերկացուցեալ զօրացն զամենեսեան զարս և զկանայսն, զքահանայս և զկրօնաւորս՝ բազում անարգանս ցուցանէին յաղագս ընդդիմանալոյ...»⁸⁰³:

Այստեղից միանգամայն որոշակի է դառնում, որ հիշյալ անցքերի ժամանակ, որպես անեցիների ընդհանուր շահերի արտահայտիչ հանդես է եկել քաղաքի հոգևորականությունն իր եպիսկոպոսի գլխավորությամբ: Իսկ թագա-

⁸⁰¹ Իբն ալ-Ասիր, էջ 257, 400, Հ. Մարգարյան, 1980, էջ 99:

⁸⁰² Հ. Մարգարյան, 1980, էջ 101:

⁸⁰³ Հ. Մարգարյան, 1980, էջ 101-102:

վորն ընդդիմացողներին պատժելիս, թեև եպիսկոպոսին հրապարակայնորեն չի դատապարտել, բայց նրա ենթականերին՝ քահանաներին ու կրոնավորներին, հասարակ քաղաքացիների հետ միասին ծաղր ու ծանակի է ենթարկել: Ինչպես վերը տեսանք, արաբ պատմիչները 1155-ին քաղաքի մի ամիրայի փոխարինումը մյուսով և 1161-ին Անիի հանձնումը վրացիներին ներկայացնում են որպես «քահանաների» ձեռքի գործ: Իսկ Մխիթար Գոշի վկայությունը գալիս է լրացնելու այդ տեղեկությունը՝ Անիի եպիսկոպոսի խաղացած էական դերը պարզաբանելով: Բնական է, որ քաղաքի քահանաներն ինքնագլուխ չէին գործում, այլ ղեկավարվում էին իրենց հոգևոր պետի՝ Բարսեղի կողմից, որը լինելով Անիի այս շրջանի ամենաազդեցիկ ազնվականական տան գավակ՝ հետագայում ևս բավական ինքնուրույն գործունեություն է ծավալել:

Անեցիներն այս շրջանում ավելի համախմբված են դառնում: Հատկանշական է, որ 1186 թ. թեև քաղաքը գտնվում էր ամիրայական տիրապետության տակ, բայց անեցիները զենք վերցնելով հարձակում են գործում մահմեդականների կողմից զավթված և ավազակային որջ դարձած Ծառաքար-Մաղասբերդ ամրոցի վրա, գրավում այն և վերադարձնում իր օրինական տիրոջը, որն այլ ոք չէր, քան Անիի եպիսկոպոս Բարսեղը:

Ինչպես Մաղաքիա Օրմանյանն է գրում. «Անույ արքեպիսկոպոսները լիազոր իշխանութեամբ գլխաւորութիւնը կը պահէին բոլոր Հայաստանի մէջ **եպիսկոպոս յարևելս հիւսիսոյ** կոչմամբ և միայն մեծագոյն իրողութեանց մէջ յարաբերութիւն ունէին Հռոմկլայի աթոռին հետ»⁸⁰⁴: Շատ կարևոր էր նաև Անիի աթոռակալի տոհմական ծագումը, որոնք Հասանյան-Ապիրատյան իշխանական տոհմի ներկայացուցիչներն էին, փաստորեն Հռոմկլայում գտնվող կաթողիկոսների հետ ազգակցական կապ ունեին և եթե վերջիններս իրենց համարում էին Գրիգոր Լուսավորչի տոհմակիցներ, ապա այդ առավելությունից զուրկ չէին նաև անեցի աթոռակալները:

Այս պայմաններում է, որ կաթողիկոսական աթոռը Անի վերադարձնելու ուղղությամբ մի նոր փորձ է կատարվում: Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի օրոք՝ 1177 թ. բյուզանդական Մանուել Ա Կոմնենոս կայսրից հույն և հայ եկեղեցիների միության խնդիրն արծարծող նամակ է ստացվում: Գրիգոր Տղան այս մասին ծանուցում է Հայաստանի եպիսկոպոսներին ու հոգևորականությանը, որոնցից մերժողական պատասխան է ստանում: Այդ գրությունը ստորագրած հոգևորականության անվանացանկը սկսվում է Բարսեղ Բ Անեցու անունով:

⁸⁰⁴ Մ. Օրմանյան, էջ 1784:

1178 թ. ապրիլին Հռոմկլայում գումարվում է եկեղեցական մեծ ժողով, որի հայաստանցի մասնակիցներից առաջինը դարձյալ հիշվում է Բարսեղը՝ «**Բասիլիոս արքեպիսկոպոս թագաւորանիստ Անի քաղաքի**»: Ժողովը բավական երկար է տևում և ի վերջո ավարտվում է անարդյունք, քանի որ հոգևորականության ավանդապահ մասը դավանաբանական գլխավոր հարցերում մնում է անգիջում, իսկ ժողովի արդյունքում ստորագրված փաստաթուղթն այդպես էլ չի հասնում Կոստանդնուպոլիս: Հատկանշական է, որ փաստաթղթի տակ Բարսեղի ստորագրությունը Հայոց և Աղվանից կաթողիկոսների ստորագրություններից հետո երրորդն է (այնուհետև գալիս են Անտիոքի, երուսաղեմի, Տարսուսի, եդեսիայի, Տփղիսի, Սյունիքի, Կեսարիայի արքեպիսկոպոսների ստորագրությունները): Այս փաստը ևս ցույց է տալիս Անիի արքեպիսկոպոսի գրաված բացառիկ դիրքը: Ժողովից հետո Բարսեղը վերադառնում է Անի, իսկ Հռոմկլայի աթոռը հետագայում ևս շարունակում է քայլեր ձեռնարկել եկեղեցիների միավորման ուղղությամբ՝ այս անգամ արդեն կապեր ստեղծելով լատինական՝ կաթոլիկ եկեղեցու հետ:

Հյուսիսային Հայաստանի հոգևորականության շրջանում աստիճանաբար խորանում է այն համոզումը, որ անհրաժեշտ է սեփական կաթողիկոսական աթոռ ունենալ՝ հեռու մնալով այլ ազդեցություններից ու դավանաբանական վեճերից: Այս խնդրի իրականացման համար լավագույն թեկնածու է համարվում Անիի արքեպիսկոպոսը: Երբ 1193 թ. մահանում է Գրիգոր Տղան, Հայաստանում առաջ է քաշվում Բարսեղ Անեցու թեկնածությունը, բայց այն ընդունելություն չի գտնում կիլիկեցիների մոտ: Հռոմկլայում կաթողիկոս է ձեռնադրվում երիտասարդ եպիսկոպոս Գրիգոր Ե-ը, որը մեկ տարի անց Լևոն Բ-ի (1198-ից՝ թագավոր՝ Լևոն Ա) ճնշման գոհն է դառնում: Կիլիկյան գորացած արքունիքն ուղղակիորեն միջամտում է կաթողիկոսության գործերին: 1194 թ. վերջերին Սսում գումարվում է եկեղեցական ժողով, որը Լևոն Բ-ի ցուցումով կաթողիկոս է ձեռնադրում Գրիգոր Չ Ապիրատին (1194-1203): Ընտրությունը կատարվում է առանց Հայաստանի հոգևորականության կարծիքը հաշվի առնելու: Վերջիններս նախ հանդիմանական նամակ են հղում Լևոնին՝ նշելով, որ չեն ճանաչում նոր կաթողիկոսի իշխանությունը, առաջարկում են նոր ընտրություն՝ առաջադրելով Բարսեղի թեկնածությունը և պահանջում արքունիքից հեռացնել Ներսես Լամբրոնացուն, որին կատարված դեպքերի գլխավոր մեղավորն են համարում: Լևոնը միջանկյալ լուծում է գտնում, Լամբրոնացուն հեռացնում է, բայց Գրիգոր Ապիրատին թողնում է աթոռի վրա:

Դրանից հետո է, որ 1195 թ. Հայաստանի հոգևորականության որոշմամբ Անիում կաթողիկոս է ձեռնադրվում Բարսեղ Բ Անեցին: Դրա հավաստումը

տեսնում ենք Հռոմոսի վանահայր Պետրոսի 1195 թ. արձանագրության մեջ. **«Ի թւ. ՈԽԴ (1195) յառաջին ամի կաթողիկոսութեան տեառն Բարսեղի...»**⁸⁰⁵:

Մաղաքիա Օրմանյանը նշում է, որ Բարսեղ Բ Անեցու կաթողիկոս հռչակվելուց հետո Հռոմկլայի աթոռը նրա դեմ վճիռ չի արձակում. «Կիլիկիոյ իշխանապետն ու կաթողիկոսը... չհամարձակեցան Բարսեղի դեմ վճիռ արձակել... եւ մտադրութիւն իսկ չդարձուցին Հայաստանի մէջ կատարուած իրողութեան: Այսպէս երկու կաթողիկոսներ, իրարու հակառակ, բայց հակառակութիւննին ծածկելով, կրցան միասին ապրիլ ու գործել...: Բարսեղ, սովորաբար Բարսեղ Բ Անեցի ճանչցուած, ոչ հակաթոռ, այլ աթոռակից մը պէտք է ըսուի, քանի որ իր տիտղոսն ու պաշտօնը կանոնապէս չմերժեցան ու չդատապարտեցան»⁸⁰⁶:

Այսպիսով, Բարսեղ Ա Անեցու 1105 թ. Անիից հեռանալուց 90 տարի անց՝ 1195 թ. անեցիները մի վերջին անգամ վերականգնում են Անիի կաթողիկոսական աթոռը:

Շուտով Անին վերջնականապէս ազատվում է ամիրայական տիրապետությունից և, դատելով Հռոմոսում գրված մի հիշատակարանից և մի քանի այլ փաստերից, 1198 թ. վերջերին, Սուլթան ամիրայի մահից հետո առանց դիմադրության դռները բացում Չաքարե և Իվանե Չաքարյանների գլխավորած հայ-վրացական զորքերի առաջ⁸⁰⁷: Այսպիսով, Անիում վերականգնվում է թե՛ կաթողիկոսական աթոռը, թե՛ քրիստոնեական իշխանապետությունը: Մակայն Չաքարյանները, որոնք Վրաց պետության պաշտոնյաներ էին, հավանաբար հայ-վրացական միջեկեղեցական հարաբերությունների սրումից խուսափելու համար Անիում կաթողիկոս ունենալու հարցում շահագրգռություն չեն ցուցաբերում:

Բարսեղի մահից հետո, որը տեղի է ունեցել մինչև 1203 թվականը, Անիում այլևս նոր կաթողիկոս չի ձեռնադրվում, այլ միայն եպիսկոպոս՝ նույն Հասանյան-Ապիրատյան տոհմից, կաթողիկոսի եղբայր Ապիրատ իշխանի որդի Սարգիսը (Սարգիս Ա):

1187 թ. Հռոմոսում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանից երևում է, որ Բարսեղը նախապես հոգացել էր իր եղբայր Ապիրատի որդու՝ Սարգիսի՝ որպէս իր հաջորդի նախապատրաստման մասին: Հովհաննես գրիչը հիշատակարանում նշում է. «...զձագրեցի զսա... ի տիեզերահռչակ ուխտիս՝ Հռոմոսի

⁸⁰⁵ Դ. Սարգիսեան, 1864, էջ 150:

⁸⁰⁶ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 1784-1785:

⁸⁰⁷ Կ. Մաթևոսյան, Անիում Չաքարյանների հաստատման ժամանակը..., էջ 280-283: Ա. Շահինազարյան, 2005, էջ 140-142:

կոչեցեալ վանք... **ի հայրապետութեան մեծարգոյ եւ հռչակաւոր առնն Աստուծոյ տեառն Բարսղի եւ եղբաւորորդոյ նորա աստուածաբեալ մանկագոյն քահանայի Սարգսի**, զորս պահեսցէ Տէր Աստուած ամենագաւառ Աշովն իւրով, հանդերձ եղբարքք եւ ազգաւ...»⁸⁰⁸:

Հասանյան-Ապիրատյան տոհմից Անիի վերջին եպիսկոպոս Սարգիս Ա-ը վերջին անգամ հիշվում է 1220 թ. Անիի Առաքելոց եկեղեցում իր թողած մեծ արձանագրության մեջ: Նրա օրոք Անիի եպիսկոպոսական աթոռի նկատմամբ հավակնություն է հանդես վերում նոր Պահլավունիներից Գրիգոր Ա եպիսկոպոսը (Մագիստրոս), որի մասին նշվեց վերևում:

Ինչպես տեսնում ենք Անիում Հասանյան-Ապիրատյան տոհմի առավել նշանավոր ներկայացուցիչները հոգևոր առաջնորդներն էին, հատկապես Բարսեղ Ա Անեցին և Բարսեղ Բ Անեցին⁸⁰⁹, իսկ աշխարհական պայազատները առանձնապես աչքի չեն ընկել, քանի որ հիմնականում զինվորական ծառայություն էին կատարում քաղաքի ամիրաների մոտ: Սակայն, անկասկած, նրանք սատարել են իրենց ազգական հոգևոր առաջնորդներին և վերջիններիս հաջողությունները նաև դրանով են պայմանավորվել:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ հայտնի և նորահայտ նյութերի շնորհիվ ուրվագծվում է Անիի Բագրատունյաց թագավորության հզոր իշխանական տներից մեկի պատմությունը: Քեղի ամրոցի իշխան Հասանի ավագ որդին՝ Գևորգը ժառանգել է հոր իշխանությունը, 1002 թ. կառուցել է Հավուց թառի Կաթողիկե եկեղեցին, իսկ կրտսեր որդին՝ Գրիգոր Ապիրատն իր խելքով և ձեռներեցությամբ կարողացել է ավելի մեծ դիրքի հասնել, արժանանալ մագիստրոսության պատվաստիճանի և «մեծ իշխան» հորջորջման: 1003 թ. Գրիգոր Ապիրատը կառուցել է Կեչառիսի Ս. Գրիգոր մեծադիր եկեղեցին: 1021 թ. Բագրատունի Հովհաննես Սմբատ և Աշոտ Դ եղբայրների միջև ծագած զահակալական կռիվներից հետո, Աշոտի լարած խարդավանքի ժամանակ հրաժարվելով թագավորասպան դառնալուց, Գրիգոր Ապիրատն ընտանիքով ապաստանել է Դվինի ամիրայի մոտ, բայց այստեղ սպանվել է: Նրա ընտանիքը տեղափոխվել է Անի, ուր Հովհաննես Սմբատ թագավորն ստանձնել է իշխանի զավակների խնամակալությունը: Գրիգոր Ապիրատի դուստրը

⁸⁰⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 251:

⁸⁰⁹ Հավանաբար Հասանյան-Ապիրատյանների տոհմից է եղել նաև Մաղարդավանքի առաջնորդ Գրիգորիսը, որը հիշվում է «Էջմիածնի Ավետարանի» 1173 թ. հիշատակարանում և մեկ այլ ձեռագրի անթվական հիշատակարանում, ուր անվանվում է «Գրիգորեւ, որդի Ապիրատին»: Հետաքրքիր է, որ այդ ձեռագիրը Մաղարդավանքին նվիրողը բնակվում էր «մերձ առ դղեկին Քեղայոյ» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 213, 312):

կնության է տրվել Վեստ Սարգիս իշխանին, իսկ որդիները՝ Ապլջահապը և Վասակը կնության են առել Գրիգոր Պահլավունի (Բջնեցի) իշխանի երկու դուստրերին: Առաջինի ընտանիքը 1045 թվականից հետո բյուզանդական ծառայության անցած և մագիստրոս դարձած Գրիգոր Պահլավունու հետ տեղափոխվել է հարավ՝ Միջագետք Հայոց, վայելելով նրա ու 1066-ին կաթողիկոս դարձած նրա որդու՝ Գրիգոր Վկայասերի հովանավորությունը: Այս ընտանիքի անդամներն ու ժառանգները մայրական գծով Պահլավունի լինելու շնորհիվ Հայոց եկեղեցուն հաջորդաբար հինգ կաթողիկոս են տվել: Իսկ Գրիգոր Ապիրատի մյուս որդու՝ Վասակի տոհմանդուղը մնացել է Անիում, այստեղ առաջնակարգ դիրք գրավել 12-րդ դարում և գործել մինչև 13-րդ դարի սկզբները:

ՎԵՍՏ ՍԱՐԳԻՍ

Անիի թագավորության պատմության վերջին շրջանի ամենահայտնի գործիչներից մեկն էր Վեստ Սարգիսը, որին Բագրատունյաց թագավորության անկման դեպքերի առնչությամբ անդրադարձել են տասնյակ ուսումնասիրողներ, սակայն նրան նվիրված առանձին հետազոտություն առայժմ չկա: Հայտնի է, որ Վեստ Սարգիսը պլուներցի էր՝ «Հայկազն»⁸¹⁰, ինչպես նրա մասին երկիցս նշում է Մատթեոս Ուռհայեցին, և հավանաբար, Անիում նա վերելքի է հասել Գագիկ Ա-ի կնոջ՝ Սյունյաց Վասակ թագավորի դուստր Կատրամիդե (Կատրամիդե) թագուհու հովանավորության շնորհիվ: Այս մասին կարելի է դատել Սարգսի սեփականությունը հանդիսացող (նրա «տերության» մեջ մտնող)⁸¹¹ Տեկորի երկու արձանագրությունից, որոնցով թագուհին ու նրա որդի Աշոտը տեղական հարկեր են թողնում⁸¹²: Տեկորից ոչ հեռու գտնվող Խծկոնքում (Տեկորո վանք) իր կառուցած Ս. Սարգիս եկեղեցու (նկ. 50) 1033 թ. արձանագրության մեջ Սարգիսը հպարտությամբ նշում է իրեն շնորհված բյուզանդական տիտղոսները և այն մասին, որ բյուզանդական երեք կայսրերի սիրելի ծառան է եղել. «Ի թագաւորութեան Սմբատայ շահանշահի որդւո Գագկա շահանշահի ժամանակի, որ եր որդիացեալ եւ սիրելի ճորտ Սարգիս :Գ: (3)-ից թագաւորաց Հոռոմոց առեալ :Գ: (3)-ից պատիւ անթիպատ պատրիկ, վեստ եւ դուկ արեւելից...»⁸¹³: Այդ կայսրերն էին՝ Վասիլ Բ-ը (976-1025), Կոստանդին Ը-ը (1025-1028) և Ռոմանոս Գ Արգիրոսը (1028-1034):

Վեստ Սարգսի ընտանիքի մասին քիչ բան է հայտնի, Խծկոնքի վերոնշյալ արձանագրության մեջ նա հիշատակում է հորն ու երկու եղբայրներին. «...կամ եղեւ եղբարց, որդոցս Եզդու՝ Ապիսանա եւ Խատապա տալ զմեր արկեալ եզին, որ ի գագկաւնս յեզերն երասխա՝ ի վանքս Տեկորո, արեւշատութեան շահի (շահանշահի – Կ. Մ.) եւ դուկիս՝ մեզ, եւ ծնողաց մեղաց թողութեան»⁸¹⁴: Ապիսասանի անունը հանդիպում է նաև վանքի մեկ այլ վիմագրում, որտեղ նշվում է 1034 թ. նրա որդու՝ Հաջաջի վաղաժամ մահվան ու այստեղ

⁸¹⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 76, 94-95: Հ. Աճառյանի բառարանում այսպես է ներկայացվում. «Սարգիս վեստ և դուկ Արևելից, անթիպատ պատրիկ. կոչված նաև հայկազն և ազատ. Միւնեաց ցեղից, կինն էր Տիկնաց տիկին դուստր Գր. Մագիստրոսի» (Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 4, էջ 409):

⁸¹¹ 1036 թ. մի արձանագրության մեջ Տեկորի մասին ասվում է՝ «ի տերութեան Սարգսի, արեւելից դուկիս» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 207):

⁸¹² Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 206:

⁸¹³ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 209:

⁸¹⁴ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 209:

թաղվելու մասին⁸¹⁵։ Սա ցույց է տալիս, որ Վեստ Սարգիսը Խծկոնքում եկեղեցի հիմնելով, վանքը նաև տոհմական դամբարանավայր է դարձրել։

Իշխանի կինը՝ Տիկնացտիկինը, իր մասին հայտնում է Խծկոնքից ոչ հե-

Նկ. 50. Խծկոնքի վանքը 20-րդ դ. սկզբներին, այժմ կանգուն է միայն Վեստ Սարգիսի կառուցած Ս. Սարգիս մեծ եկեղեցին

ռու գտնվող Տեկորի 1042 թ. մի արձանագրության մեջ, որտեղ տալիս է նաև իր հոր անունը՝ Գրիգոր Մագիստրոս, որին, ինչպես վերը նշվեց, ուսումնասիրողների մեծ մասը շփոթել են Պահլավունի Գրիգոր Մագիստրոսի (Բջնեցու)

⁸¹⁵ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 213։

հետ, մինչդեռ նա Հասանյան-Ապիրատյան տոհմից՝ Կեչառիսի վանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցին կառուցող Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսն է:

Ինչպես արդեն նշել ենք, 1021 թ. Դվինում Գրիգոր Ապիրատի սպանությունից հետո նրա կինն ու զավակները եկել են Անի և այստեղ արժանացել Հովհաննես Սմբատի հովանավորությանը, նաև ստանալով «գաւառս եւ զիշխանութիւնս»⁸¹⁶: Պատճառն այն էր, որ թագավորը երախտապարտ էր Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսին իր կյանքը փրկելու համար: Նշել ենք նաև, որ հավանաբար հենց այդ ժամանակ (1021-ին հաջորդած մի քանի տարիներին) Հովհաննես Սմբատը խնամքի տակ առնելով Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի որբ մնացած դստերը, նրան կնության է տվել Վեստ Սարգսին (բնականաբար նաև պատշաճ օժիտ հատկացնելով): Պետք է կարծել, որ դրանից հետո է իշխանն ավելի մտերմացել թագավորի հետ: Հայտնի է, որ Հովհաննես Սմբատի մահվան ժամանակ Վեստ Սարգիսը նրա հոգաբարձուն էր ու պետական գանձարանը հսկողը⁸¹⁷:

Վեստ Սարգիսը պատմիչների մոտ հիշատակվում է հիմնականում Անիի Բագրատունյաց թագավորության ճգնաժամի ժամանակ կատարած դերով, որպես թագի նկատմամբ հավակնություն ունեցող իշխան: Այս հարցը կարծես տարակարծություն չի առաջացրել նաև պատմաբանների շրջանում: Սակայն կա մի հանգամանք, որն ինչ-որ չափով փոխում է այս մասին եղած նախկին ընկալումը: Ստորև կփորձենք պատասխանել այն հարցին, թե արդյո՞ք Վեստ Սարգիսը ունեցել է ժառանգներ, քանի որ աղբյուրներում այդ մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել, թե՞ անգավակ էր: Այս հանգամանքի ճշտումը կարող է որոշ պարզություն մտցնել Անիի գահի նկատմամբ նրա ունեցած հավակնությունը մեկնաբանելու հարցում:

Կասկածն այն մասին, որ Վեստ Սարգիսը հավանաբար անժառանգ է մահացել, մեզ մոտ առաջացել է Անիի մերձակա Ծառաքար-Մաղասբերդ ամրոցի պատմությունն ուսումնասիրելիս⁸¹⁸: Ինչպես վերևում այս բերդին նվիրված բաժնում տեսանք, Ծառաքարի վանքը բերդի է վերածել Վեստ Սարգիսը, որի մասին գրում է Սամվել Անեցին իր ժամանակագրության մեջ 1024 թ. ներքո. «Մեծապատիւ Վեստն Սարգիս, զկնի բազում շինուածոց, բերդից եւ եկեղեցեաց զիրաշալի վանքն զԲսկունս շինեաց» ավելացնելով՝ «Նաեւ **զԾառաքար վանքն բերդ արարեալ, պարսպեալ հաստահեղոյս կրով, բրգունս ձուլածոյս...**»⁸¹⁹: Հասկանալի է, որ առնվազն 1024 թվականից այս տարածքը

⁸¹⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 16-17:

⁸¹⁷ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 57:

⁸¹⁸ Կ. Մաթոսյան, Անի քաղաքը և Ծառաքար-Մաղասբերդը 11-14-րդ դդ., էջ 236-247:

⁸¹⁹ Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 183:

(որը նա բերդի վերածեց) պատկանում էր Վեստ Սարգսին և տրամաբանական կլիներ, եթե հետագայում այն անցներ նրա ժառանգներին (կամ տոհմակիցներին): Բայց պարզվում է, որ հետագայում այն անցել է Սարգսի կնոջ ազգականներին, ավելի ստույգ՝ եղբոր սերունդներին: Դա հիմնականում կարող էր լինել երեք դեպքում. եթե Սարգիսն ինքն այն վաճառեր կնոջ եղբորը (որն այնքան էլ հավանական չէ) կամ, եթե այն նա ստացած լիներ որպես իր կնոջ օժիտ և նրանց անգավակ լինելու դեպքում, մահից հետո կնոջ սեփականությունը վերադարձվեր նրա տոհմին⁸²⁰: Հնարավոր է նաև, որ անգավակ Սարգիսը կնոջից ավելի վաղ է մահացել, և նրա տոհմն էլ Անիում այլևս որևէ դերակատարություն չուներ, ուստի տարածքն ու բերդն անցել են կնոջ տոհմին:

Անիի Շադդադյան ամիրաների տիրապետության շրջանում՝ 1186 թ. անեցիները մահմեդական ավագաններից գրավեցին Ծառաքար բերդը, որը Անիի Բարսեղ եպիսկոպոսի տոհմի սեփականությունն էր: Այդ մասին գրում են Վարդան Արևելցին («...առին անեցիք **զԾառաքար՝ զհայրենիսն տեառն Բարսղի...**»)⁸²¹ և ավելի հանգամանորեն «Պատմութիւն քաղաքին յԱնույ» երկի անանուն հեղինակը, որը նշում է՝ «ՉԾԼԵ (1186)...ի տյն թուխ... հարեան զօրօք քաղաքացիքն յԱնույ եւ գնացին ի վերայ ամուր բերդին, որ Ծառաքար անուանի, **որ էր բնիկ սեփական եւ ժառանգութիւն տեառն Բարսղի կաթողիկոսին հարցն եւ եղբարցն**»⁸²²: Անիի Բարսեղ Բ եպիսկոպոսը, որ աթոռակալության վերջին շրջանում (1195-ից) նաև Հռոմկլայի աթոռից անկախ կաթողիկոս հռչակվեց, Հասանյան (Ապիրատյան) տոհմի ներկայացուցիչն էր, որդին Հասան Մագիստրոսի, սա էլ որդին էր Մանուչե ամիրայի ժամանակ պատերազմում սպանված և Կեչառիսում հուղարկավորված Գրիգոր իշխանի: Վերջինիս հայրը՝ Վասակը, Վեստ Սարգսի կնոջ՝ Տիկնացտիկնոջ եղբայրն էր: Այն հանգամանքը, որ վերոնշյալ աղբյուրում նշվում է, թե Ծառաքարը Բարսեղի «բնիկ, սեփական», նաև «պապական» («հարցն») ժառանգությունն էր, ցույց է տալիս, որ բերդը բավական վաղուց է նրանց պատկանել: Դա չէր կարող լինել Սելջուկների նվաճման ժամանակ, քանի որ նրանք զենքի ուժով գրաված ամեն բան իրենցն էին դարձնում: Մնում է, որ Ծառաքարը Հասանյան-Ապիրատյաններին պատկանած լիներ մինչև 1064 թվականը: Դա այն շրջանն է, երբ կարող էին մահացած լինել Վեստ Սարգիսն ու Տիկնացտի-

⁸²⁰ Համանման իրավիճակի լուծումը հետագայում արտացոլվել է Մխիթար Գոշի դատաստանագրքում, տե՛ս Մխիթար Գոշ, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԹ, գիրք Ա, Երևան, 2014, էջ 168, 289, 301: Միջնադարում կանանց հողատիրական իրավունքների մասին տե՛ս նաև Խ. Սամուելյան, Հայ հին իրավունքի պատմությունը, Երևան, 1939, էջ 247:

⁸²¹ Վարդան Արևելցի, էջ 136:

⁸²² Մխիթար Անեցի, (հավելված), էջ 109-110:

կինը և անգավակ լինելու դեպքում վերջինիս օժիտը կվերադարձվեր իր տոհմին, տվյալ դեպքում՝ Վասակին:

Հասկանալի է, որ սա ենթադրությունների վրա հիմնված կարծիք է: Սակայն դրա օգտին խոսում են նաև այլ հանգամանքներ, մասնավորապես այն, որ ո՛չ Վեստ Սարգսի և ո՛չ կնոջ թողած արձանագրություններում խոսք չկա նրանց զավակների մասին: 1033 թ. վերոնշյալ արձանագրության մեջ Վեստ Սարգիսը նվիրատվության դիմաց Խծկոնքի վանահորից պահանջում է տարեկան չորս քառասունք կատարել իր ծնողների համար, իսկ իր և եղբայրների մահից հետո՝ իրենց համար: Տիկնացտիկինն էլ 1042-ի արձանագրության մեջ մեջ նշում է, որ բարեգործությունն արել է իր ծնողների հոգու և Շահնշահի (այդ ժամանակ նա Գագիկ Բ-ն էր) արևշատության համար⁸²³:

Մեզ թվում է, որ անգավակ լինելու հանգամանքն է նաև պատճառը, որ երբ Հովհաննես Սմբատի մահից հետո Վեստ Սարգիսը փորձ է արել Անիում իշխել, նրա դեմ համընդհանուր ընդվզում չի եղել: Քանի որ միջնադարում տոհմական ժառանգական իրավունքն օրինակարգության (լեգիտիմության) գլխավոր նախապայմանն էր, Վեստ Սարգիսը չէր կարող գահակալող տոհմի փոփոխության գնալ, այլ թերևս առաջարկել է, որ միայն ինքը կառավարի, իր կենդանության ժամանակ: Այդ պատճառով էլ բազմաթիվ համակիրներ է ունեցել, նրա դեմ ոտքի չեն ելել Անիի՝ այդ շրջանում մեծապես քաղաքականացած բնակչությունը (բավական է հիշել ընդվզումը Պետրոս կաթողիկոսի դեմ), ինչպես նաև Կարսի ու Տաշիր-Չորագետի Բագրատունիները: Սակայն այդ բանին դեմ են եղել Անիի թագավորության մյուս գորեղ իշխանները՝ Պահլավունիները, որոնք, ըստ երևույթին, չեն հանդուրժել իրենց հավասար մեկի՝ իրենց վրա իշխելու նկրտումը և կազմակերպել են պատանի Գագիկ Բ-ի թագադրումը:

Ծանոթանալով այս դեպքերին ժամանակով ամենից մոտ կանգնած պատմիչի՝ Արիստակես Լաստիվերցու հայտնած տեղեկությանը, տեսնում ենք, որ Հովհաննես Սմբատի մահից հետո, երբ բյուզանդացիները ցանկացել են տիրել քաղաքին, Վեստ Սարգիսն էլ փորձել է ինքն այնտեղ կառավարել: Թերևս այս շրջանին է վերաբերում Վրաց անանուն պատմիչի տեղեկությունն այն մասին, որ Վեստ Սարգիսը դաշնակցել է Վրաց Բագրատ Դ (1027-1072) թագավորի հետ և նրան միացել «Անվո ինն բերդերով, բացի Ամբերդից»⁸²⁴: Սա հակադրվում է պատմագրության մեջ տարածված այն քարացած տեսա-

⁸²³ Կ. Սարգիսեան, 1864, էջ 207:

⁸²⁴ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Կ. Ս. Երևան, 1934, էջ 205-206: Այս տեղեկության առնչությամբ նշենք, որ Ամբերդը պատկանում էր Վահրամ Պահլավունուն:

կետին, որ Վեստ Սարգիսը միշտ էլ ձգտել է Անին բյուզանդացիներին հանձնել. «Արդ ի հասանել համբաւոյ մահու թագաւորացն ի լսելիս ինքնակալին Հռոմոնց, եւ գտեալ զգիր նամակին Հայոց, իբրեւ իւրեան սեպհական ժառանգութիւն՝ հոգ տարաւ առնուլ զքաղաքն Անի եւ զաշխարհն: **Իսկ մի ոմն ի գլխաւոր ազատացն Հայոց Սարգիս անուն՝ եղ շուք անձինն թագաւորել ի վերայ տանն Ծիրակայ եւ որ շուրջ զնովաւ գաւառք. զի զամենայն զանձսն գտեալ ի տան թագաւորին Յովհաննիսի՝ յինքն ժողովեաց. վասն զի ի մահուան նորա նա էր հոգաբարձու նմա»⁸²⁵:**

Այստեղ ուշադրության է արժանի պատմիչի ձևակերպման նրբերանգը, երբ ոչ թե պարզապես գրում է, որ Վեստ Սարգիսն ուզեց թագավորել, այլ՝ «իր անձին թագավորելու շուք տվեց», քանի որ, թե՛ պատմիչի ու թե՛ ընդհանրապես 11-րդ դարի մարդկանց աշխարհընկալմամբ, պարզապես անհնարին բան էր, որ որևէ տոհմի (այն էլ թագավորական) սեփականությանը, առանց զենքի ուժով տիրանալու, այլ տոհմից սերող մի մարդ տիրանար:

Որպեսզի նշված ժամանակաշրջանում Անիում առաջացած իրավիճակի պատկերն ավելի ամբողջական լինի հիշենք, որ 1022 թ. Անիի թագավորությունը բյուզանդական կայսրությանը կտակած Հովհաննես Սմբատը կայսրից մագիստրոսի պատվաստիճան էր ստացել և նրա համար ամենամյա թոշակ էր նշանակվել: Այդ մասին գրում է Հովհաննես Սկիլիցեսը⁸²⁶, իսկ Մատթեոս Ուռհայեցին նշում, որ այդ վարձատրությունը նա ստացել է 15 տարի⁸²⁷: Այսինքն, Հովհաննես Սմբատն, ինչ որ չափով, վեր էր ածվել Անիում իշխող բյուզանդական մի պաշտոնյայի, որը նույնպես զավակ չուներ (որդին վաղ էր մահացել) և իշխելու էր մինչև իր կյանքի վերջը: Կարծում ենք, որ Վեստ Սարգիսը փորձել է հենց այս իրավիճակը շարունակական դարձնել, բայց արդեն ի՞ր իշխանությամբ, մանավանդ, որ բյուզանդական բարձր տիտղոսների կրող էր, ու թերևս անեցիներին համոզել է, որ կարող է լեզու գտնել կայսրության հետ, Անիի առկա կարգավիճակը պահպանելով և այնտեղ կառավարելով մինչև իր կյանքի վերջը:

Այն, որ Վեստ Սարգիսը դինաստիական փոփոխություն չի ձեռնարկել, այլ փորձել է միայն ժամանակավորապես կառավարել Անիում, երևում է նաև այն բանից, որ երբ քիչ անց Պահլավունիների ջանքերով Անիի գահին նստեց Գագիկ Բ-ը, անակնկալի եկած ու նրա իշխանությունը չճանաչած Վեստ Սարգիսի հետ ունեցած կարճատև ընդհարումից հետո, վերջինիս վերադարձրեց արքունիք, շատ բարձր դիրքով: Եթե Վեստ Սարգիսը Բագրատունիների՝ Անիի նկատմամբ ունեցած ժառանգական իրավունքը յուրացնելու փորձ

⁸²⁵ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 57:

⁸²⁶ Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 146:

⁸²⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 94:

արած լիներ, այդ բանը նրան չէր ներվի ո՛չ անեցիների, ո՛չ էլ առավել ևս՝ Գագիկի կողմից:

Այսպիսով, կարծում ենք, որ պատմական տարբեր կարգի տեղեկությունների համադրումից կարելի է եզրակացնել, որ Բագրատունյաց պետության վերջին շրջանի հայտնի իշխան Վեստ Սարգիսը եղել է անգավակ, հանգամանք, որը որոշակի դեր է կատարել նրա 1041 թ. գործողությունների, ինչպես և նրա նկատմամբ Անիում եղած հանդուրժողական վերաբերմունքի մեջ:

Երբ երիտասարդ ու անփորձ Գագիկ Բ-ի իշխանության երկու տարվա արդյունքում Անիի թագավորությունը կործանման եզրին հասավ և կայսրը նրանից պահանջեց Կոստանդնուպոլիս գնալ (1044 թ.), թագավորին՝ այդ քայլը կատարելուն մղողներից մեկն էլ արքունիքում իր դիրքերը վերականգնած Վեստ Սարգիսն էր («...Գագիկ... նենգաւորին Սարգսի սաղրելոյն լուեալ՝ ել ի քաղաքէն, և չոգաւ ի Յոյնս՝ զանդարձ ուղեւորութիւն...»)⁸²⁸: Դրանից հետո Վեստ Սարգսի կամ նրա տոհմակիցների մասին սկզբնաղբյուրներում այլևս ոչ մի վկայություն չենք գտնում:

⁸²⁸ Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 61-62:

ԱՆԻԻ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐԸ

Հայոց Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անիի պատմությունն ու մշակութային ժառանգությունը բավարար չափով ուսումնասիրված են, սակայն նույնը չի կարելի ասել անեցիների պատմության մասին: Անին, հիրավի, համարվում էր մեծ քաղաք, «մեծ մայրաքաղաք» և իսկապես այդպիսին էր, եթե համեմատենք նրա գոյության շրջանի Հայաստանի մյուս քաղաքների հետ (նկ. 51): Ինչպես պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցին է գրում. «Էր Անի բազմամբոխ, լցեալ քաղաք բիրք բիրոց արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց, որ և

Նկ. 51. Անիի երկշարք պարիսպները՝ Ախազ դռան հարվածում
(շուսանկարը 20-րդ դ. սկզբներ)

հիացումն արկաներ տեսողացն»⁸²⁹: Քաղաքում էր ապրում հասարակության վերնախավը՝ թագավորներից ու նրանց ընտանիքների անդամներից սկսած, մինչև ազնվականական տներ, բարձրաստիճան հոգևորականներ՝ կաթողիկոսներ, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, բայց առավել մեծաթիվ էր քաղաքային դասը, որը բաղկացած էր հիմնականում արհեստավորներից ու առևտրականներից, նաև այլ փոքր խմբերից: Անիի բնակչության մասին պատմիչների երկերում, վիմագրերում և ձեռագրերի հիշատակարաններում պահպանվել է պատմական ու ժողովրդագրական բավականաչափ հարուստ նյութ, որի նմանը մեզ հայտնի չէ 11-14-րդ դդ. հայկական մեկ այլ բնակավայրից:

⁸²⁹ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 160:

Ուլքե՛ր են եղել անեցիները, իհարկե այստեղ ծնված կամ այլ տեղերից եկած և այստեղ հաստատված մարդիկ: Անեցիների՝ որպես քաղաքային բնակչության մասին, կարող ենք խոսել բնակավայրի 961 թ. թագավորանիստ դառնալու ժամանակից սկսած, երբ այն արագորեն վերածվեց մարդաշատ քաղաքի: Հասկանալի է, որ մայրաքաղաքի բնակչությունը կտրուկ կերպով բազմանում էր ոչ թե բնական աճի, այլ տարբեր տեղերից՝ առաջին հերթին Շիրակից, բայց և այլ վայրերից եկող վերաբնակիչների շնորհիվ:

Անիի հասարակության վերնախավի մասին բավականաչափ տվյալներ կան՝ նրանց մասին խոսվում է քաղաքի պատմությանը վերաբերող զանազան աշխատություններում: Տարբեր ուսումնասիրություններում ներկայացվում են նաև հոգևոր և մշակութային ոլորտների անեցի գործիչները՝ պատմիչները, գրողները, ճարտարապետները, քարգործ վարպետները, ձեռագրերի ու վիմագրերի գրիչները, նկարիչները և այլք: Առանձին քաղաքացիներին կամ քաղաքային տոհմերին ավելի քիչ անդրադարձներ կան, մինչդեռ Հայաստանի 11-14-րդ դարերի քաղաքների մեջ Անին կարելի է առաջատար համարել քաղաքային տոհմերի ու մեծ ընտանիքների մասին պահպանված տեղեկությունների առատությամբ:

Անիի և մերձակա վանքերի արձանագրություններում կարելի է հանդիպել հասարակության տարբեր խմբերին տրվող մի քանի բնութագրումների: Դրանցից ամենատարածվածն է՝ «մեծեր և փոքրեր» արտահայտությունը, հանդիպում են նաև՝ «փարթամներ և աղքատներ», «բնիկներ և եկվորներ» բնորոշումները: Այս վերջինը կապվում է այն իրողության հետ, որ մայրաքաղաք հռչակվելուց հետո, Անի փոքր ավանը շատ կարճ ժամանակում վերածեց մեծ քաղաքի՝ այլ տեղերից եկած բնակչության հաշվին:

11-12-րդ դարերում ձևավորվեց Անիի քաղաքային դասի հիմնական կորիզը: Այն կոսվեց Շաղհադյան ամիրաների իշխանության շրջանում՝ 1124 թվականից սկսած (Վրաց թագավորների կողմից քաղաքի առաջին առումը, որն այդ դարի ընթացքում կրկնվեց ևս երկու անգամ), հաճախ հանդես գալով որպես ինքնուրույն քաղաքական գործոն: 1198 թվականից հետո, երբ Շաղհադյան ամիրաների իշխանությունը խորտակվեց, և քաղաքում հաստատվեց Չաքարյանների տիրապետությունը, Անին նոր խոշոր ծաղկման շրջան ապրեց, սկսվեց բնակչության մեծ ներհոսք: Պատահական չէ, որ քաղաքում այս շրջանում են հանդիպում տեղացիների և եկվորների մասին ականարկները: Օրինակ, 1211 թ. Անեցի Սահակ քահանան, որն ուսանել էր Հաղբատի վանքում, իր ստացած Ավետարանի հիշատակարանում հարկ է համարել ընդ-

գծել իր ծագումը՝ «**ազգաւ եւ տոհմիւ ի մեծ մայրաքաղաքէն յԱնույ...**»⁸³⁰։ Հետաքրքրական է, որ բնիկների ու եկվորների այս պայմանական բաժանումն արտահայտվել է Անիի քահանաների պարագայում և քաղաքի եպիսկոպոսները հարկ են համարել արձանագրություններում նշել, որ իրենք բոլորի եպիսկոպոսն են։ Ընդ որում, արձանագրություններից կարելի է ենթադրել, որ վերաբնակվածներն ավելի մեծաթիվ են եղել, քանի որ նրանց անունն առաջինն է տրվում։

Անիի հոգևոր դասի կամ երեցանու այսօրինակ բաժանվածության մասին վկայող առաջին վկայությունը Սարգիս Ա եպիսկոպոսի՝ եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու պատին թողած 1220 թ. արձանագրությունն է, որտեղ նա «զամենայն քաղաքիս քահանայիցս» ընդհանուր ձևակերպումը հետագա շարադրանքում մասնավորեցվում է՝ «**զփարթամաց եւ զաղքատաց, զեկաց եւ զբնակաց...**»⁸³¹։ Եկվորների մասին արտահայտությունը՝ «**զիւրեանց եւ զեկաց**» ձևակերպմամբ, առկա է Անիի Գրիգոր Ա եպիսկոպոսի՝ Մարմաշենի 1225 թ. վիմագրում⁸³²։ Նույն 13-րդ դարի կեսերին, Անիի Սարգիս Բ եպիսկոպոսի՝ քաղաքի Ս. Առաքելոց եկեղեցում թողած մի արձանագրության մեջ նույնպես ընդգծվում է Անիի երեցների եկվոր և տեղացի լինելը. «Ես տէր Սարգիս եպիսկոպոս... **իրիցանուս՝ զեկաց եւ զբնակաց...**»⁸³³։ Հետաքրքրական է, որ 11-րդ դարի կեսերին, Արծնի մասին խոսելիս, Արիստակես Լաստիվերցին նշում է տեղացի քահանաներին՝ «որք վիճակի տեարք էին և եկեղեցւոյ», և այլ տեղերից եկած ու քաղաքում հաստատվածներին, որոնց կոչում է «**եկամուտ**»⁸³⁴, և որի բացատրությունն է՝ «Եկ ոք արտաքուստ մտեալ ի թիւ բնակաց»⁸³⁵։

Վերը նշված 1220 թ. արձանագրության մեջ եկվոր և բնիկ քահանաներից բացի, նշվում է նաև նրանց բաժանումն ըստ սոցիալական վիճակի՝ ունևորների և չունևորների («զփարթամաց եւ զաղքատաց»)։ 1216 թ. Անիի Գրիգոր Ա եպիսկոպոսը թողնում է մահացածների համար զանձվող «հոգու հարկը»,

⁸³⁰ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 71։

⁸³¹ Դիվան, Ա, էջ 17։

⁸³² Դիվան, Ժ, էջ 95։

⁸³³ Նույն տեղում, էջ 25, Քաղաքի պեղումներից գտնված մի քարաբեկորի վրա ընթերցվում է՝ «զՄարկոս երեց բնական...» (նույն տեղում, էջ 56)։ Այս մասին տե՛ս նաև՝ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 36, Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 123։

⁸³⁴ «...զթիւ քահանայիցն, որք ի սուր և ի հուր վախճանեցան՝ գտաք աւելի քան զհարիւր յիսուն, որք վիճակի տեարք էին և եկեղեցւոյ, բայց **զեկամտիցն**, և որք յամենայն աշխարհաց անդր հանդիպեցան, զնոցա ո՛վ կարէ բերել զհամար» (Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 79)։

⁸³⁵ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 650։

վիմագրում նշելով՝ «ի սկզբանէ սահման էր յամենայն մեռելէ ԺԱ (11) դրամ տալ **ի փարթամաց եւ աղքատաց** առհասարակ միապէս...»⁸³⁶:

Այդ դարաշրջանում ոչ ազնվական կամ ոչ մեծատուն (մեծահարուստ) սովորական մարդիկ, աղբյուրներում հաճախ բնութագրվում են «փոքր» բառով: Դրա ամենավաղ վկայություններից մեկը Հովհաննես Սմբատի (1017-1041) կնոջ 1028 թ. արձանագրությունն է երերույքում, որտեղ նա բնակավայրն ազատել է «թաստակ» հարկատեսակից՝ իր ամուսնու և որդու արևշատության համար, իսկ վերջում՝ անեծքի բանաձևում գրում է՝ «թէ որ այս գրոյս հակառ կա՝ **մեծաց կամ ի փոքրաց** ՅԺԸ (318) հայրապետացն նգովեալ է»⁸³⁷:

1198 թ. Անիի մերձակա Հռոմոսի վանքի վանահայր Մխիթարը մեծ դժվարությամբ վանք է հասցրել «զԱկանց ջուրն», որ դեռ Անիի թագավորները «կարի յոյժ ջանացեալ» չէին կարողացել իրագործել, և այդ գործը կատարած աշխատավորների համար («յանուն աշխատաւորաց ջրիս») տարեկան երեք օր պատարագ է սահմանել՝ արձանագրությունն ավարտելով հետևյալ խոսքերով՝ «երէ որ **ի մեծաց կամ ի փոքունց** հակառակ կա ջրիս կամ գրիս, գաւձին ԳԿայենին զիաշահանուլացն զանէծան առցէ...»⁸³⁸:

Նույն վանքում, 1234 թ. Չմրուխտ Խաթունը ջրաղացի մի ակ է տվել Հռոմոսին, համապատասխան պատարագներ ստացել, իսկ վիմագրի վերջում նշում է. «արդ երէ որ **ի մեծամեծաց կամ ի փոքունց** գմեր նուէրս հանէ ի սուրբ ուխտէս կամ ծախելով կամ գրաւական դնելով... ՅԺԸ (318) հայրապետացն նգովեալ եղիցի մահով եւ կենաւք...»⁸³⁹:

Գրիգոր Խուցեսի որդի Մխիթարը, որն Անիի հարկահավաքներից էր, քաղաքի Ս. Առաքելոց եկեղեցու պատին թողած իր արձանագրության մեջ մոտավորապես նույնպիսի ձևակերպում է օգտագործել 14-րդ դարում. «...երէ որ **ի մեծաց կամ ի փոքունց** զայս արձանս խաբանէ, մարդն էն, նգովեալ եղիցի ՅԺԸ (318) հայրապետացն...»⁸⁴⁰: Վիմագրերում նաև բազմաթիվ այլ օրինակներ կան⁸⁴¹, բայց այսքանն էլ բավական է հաստատելու համար, որ նշված ժամանակաշրջանում հայ հասարակությունը, մասնավորապես Անիի շրջանում, կազմված էր մեծամեծերից և փոքրերից, այսինքն՝ շարքային մարդկանցից: Միաժամանակ, այս բոլոր մեջբերումները նաև վկայություն են այն

⁸³⁶ Դիվան, Ա, էջ 14:

⁸³⁷ Դիվան, Ժ, էջ 18: Ավելի վաղ այդպիսի ձևակերպում՝ «ի մեծաց կամ ի փոքունց», գրվել է Կատրամիդե թագուհու՝ Խծկոնքի 1005 թ., այժմ ոչնչացած արձանագրության մեջ (Կրպէ, Խծկոնք, «Ազգագրական հանդէս», 1896, Ա, էջ 43):

⁸³⁸ Horomos monastery, p. 430.

⁸³⁹ Նույն տեղում, էջ 448:

⁸⁴⁰ Դիվան, Ա, էջ 28:

⁸⁴¹ Նույն տեղում, էջ 36, 63, 45 (1036 թ.), 74, Դիվան, Ժ, էջ 36, 45, 65, Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 213, 214, և այլն:

մասին, որ որևէ անպատեհ գործողության կամ խափանիչ արարքի էին ընդունակ ոչ միայն ծագումով, դիրքով ու հարստությամբ նշանավոր մեծավորները, այլև հասարակ մարդիկ՝ փոքրերը:

Պատմությունը համեմատաբար քիչ տեղեկություններ է պահպանել այս «փոքր» կամ շարքային մարդկանց մասին: Պատմիչները շատ հազվադեպ են նրանցից մեկն ու մեկի անունը տալիս: Այս առումով համեմատաբար հարուստ են Հայոց պատմության մյուս երկու գրավոր սկզբնաղբյուրները՝ վիմագրերն ու հիշատակարանները: Հիմնականում հենց դրանց օգնությամբ՝ հատկապես նվիրատվական վիմագրերի միջոցով, ստորև կփորձենք ներկայացնել Անիի քաղաքացիներին՝ սկսելով մեծ ընտանիքներից կամ տոհմերից, որոնք հիշվում են հատուկ անունով, այնուհետև՝ մի քանի այլ ընտանիքների:

ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՏՈՀՄԵՐ ԵՎ ԳԵՐԴԱՍՏԱՆՆԵՐ

Անիում, ինչպես ազնվականների, այնպես էլ շարքային քաղաքացիների շրջանում տարածում էին գտել նշանավոր նախնու անվանը (երբեմն մականվանը) ավելացվող «ենց» «անց» «ոնց» վերջավորությամբ կազմված տոհմանունները, ինչպես օրինակ՝ Աբուղամրենց, որը տրվել է Պահլավունիներին: Այդպես է կոչվել Գրիգոր Պահլավունու (Գրիգոր Ա Համգե) հոր՝ Աբուղամրի անունից: Քաղաքում 10-րդ դարի վերջերին այս Գրիգորի կառուցած Ս. Գրիգոր եկեղեցին անեցիների շրջանում հայտնի է եղել հենց «Աբուղամրենց» անունով⁸⁴²: Տոհմանվան այդ նույն սկզբունքով են կազմվել հետագայում Անիում հանդիպող Բեխենց, Խամբուշենց, Հոնենց, Օիլենց, Շեխենց, Չեչկանց և այլ անունները: Տեսնենք, թե ինչ տվյալներ են հայտնի այս տոհմերի, ինչպես նաև քաղաքային մի շարք այլ գերդաստանների մասին:

Բեխենց

Բեխենց տոհմը Անիում միակն է, որի մասին տեղեկություններ կան վերը նշված երեք կարգի սկզբնաղբյուրներում, և որի միայն հիմնաղբի անունը գիտենք, բայց ոչ նրա հետնորդներից որևէ մեկի: Վարդան Արևելցին, որն իր պատմության՝ Անիին վերաբերող տվյալները սովորաբար քաղել է Մխիթար Անեցու՝ այժմ կորած պատմությունից, հավանաբար այդ աղբյուրից օգտվելով, 1090 թ. քաղաքում ծագած սովի առնչությամբ գրում է. «Յայնմ ժամանակի եղև ի պատճառս մարախոյ և երաշտոյ սով սաստիկ և ի յԱնի կարի իմն նեղութիւն մեծ. ուստի գմեռեալսն թաղել ոչ կարէին ի սովոյն և ոչ օրինացն հաղորդել. որ և այր մի ասեն քաջութիւն ցուցեալ և սեր առ Աստուած՝ թաղեաց վեց հազար անձինս, որում անուն էր Բեխ»⁸⁴³: Ինչպես տեսնում ենք պատմիչը նշում է, որ սովից մահացածներին չէին կարողանում թաղել և վերջին հաղորդություն տալ, իսկ Բեխի համար էլ երբ ասում է, թե քաջություն ցուցաբերեց և սեր առ Աստված վեց հազար մարդու թաղելով, նկատի ունի, որ դա արեց նաև քրիստոնեական կարգը պահելով: Հետագայում Անիում հիշատակվում է Բեխենց տոհմը և ամենահավանական ենթադրությունն այն է, որ հենց այս կորովի մարդու՝ Բեխի անունից է ծագում այդ տոհմանունը:

⁸⁴² Անիի մերձակա Բագնայրի վիմագրերից մեկի համաձայն՝ Խաչոտ անունով մեկը վանքին նվիրել է իր զանձագին տունը, որը գտնվում էր Անիի Աբուղամրենց Ս. Գրիգոր եկեղեցու մոտ (նաև մի արծաթե սկիհ), որի դիմաց ստացել է տարեկան երկու պատարագ. «Ես Խաչոտս, ծառա Քրիստոսի, ետու ի Սուրբ յԱստուածածինս զիմ զգանձագին գտունն մատ ի յԱպուղամրենց Սուրբ Գրիգոր եւ սկի արծաթի...» (Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 180-181):

⁸⁴³ Վարդան Արևելցի, էջ 113, (աշխարհաբարը՝ էջ 152):

Նկատի ունենալով նաև վերը նշված դեպքի թվականը (1090 թ.)՝ կարելի է ասել, որ Բեխենց տոհմի գործունեության շրջանը 11-րդ դ. վերջերն ու 12-րդ դարն է եղել: Թեպետ Բեխի անունից բացի այս տոհմի այլ անդամի անուն չի պահպանվել, բայց տոհմանունը մնացել է որոշ տեղանուններում: Դրանցից մեկը հիշված է Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու 1193 թ. արձանագրության մեջ, որտեղ 1130 թ. հավանաբար երկրաշարժից փլված եկեղեցին հիմնավորապես վերականգնած Տրդատ քահանան և նրա կին Խուշուշը, նշելով նաև իրենց կատարած նվիրատվությունները՝ մասնավորապես չորս այգի Արուճում և մի տուն եկեղեցու դիմաց, ավելացնում են՝ «մեծ արտ Բեխենցն»⁸⁴⁴:

Սակայն Բեխենց տոհմն Անիում առավել հայտնի է եղել իր վանքով, որի անունը՝ «Բեխենց վանք», հիշատակվում է երկու սկզբնաղբյուրում: 1215 թ. Անիի նշանավոր մեծատուն Տիգրան Հոնենցն իր կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի ու եկեղեցու շինարարական արձանագրության մեջ նշում է այն կառուցելու («...շինեցի զվանքս Սրբոյն Գրիգորոյ») և կատարած բազմաթիվ նվիրատվությունների մասին, ապա ավելացնում, որ ինքը նորոգել ու ընծաներով հարստացրել է Բեխենց կոչվող վանքը, պատվիրելով, որ Ս. Գրիգոր վանքի գործերը հոգացողը նաև Բեխենց վանքի «որպիսությունը» հոգա. «Եւ զվանքն Բեխենց կոչեցեալ, զոր ես շինեցի եւ նորոգեցի, ընծայաւք փարթամացուցի ամենովն, Սուրբ Գրիգորոյ վանացս հոգացողս՝ հոգայ զորպիսութիւն»⁸⁴⁵:

Երկրորդ անգամ վանքի անունը, նրա առաջնորդ Եղբայրիկի հիշատակության առիթով, նշվում է Մատենադարանում պահվող 13-րդ դարի սկզբների մի Ավետարանում (ՄՄ 5554): Ձեռագրի խորաններից մեկի միջներիզի վրա գրված է. «Եղբայրիկ գհայր **Բեխենց վանացն** յիշեցէք [յաղալթս]»: Նույն խորանի գլխազարդի վարդակի թևերին մեկական տառերով շրջանաձև գրված է. «ԵՂԲԱ[ՅՐԻԿ]»⁸⁴⁶: Վանահայր Եղբայրիկի պատկերը պահպանվել է 1211 թ. «Հաղբատի Ավետարանի» (ՄՄ 6288) խորաններից մեկում, մի ձեռագիր, որը նկարագարվել է նույն Բեխենց վանքում, քանի որ նկարիչ Սարգարեն պատկերի կողքին մակագրել է՝ «Հայր Եղբայրիկ առաջնորդ սուրբ ուխտիս յիշեսցիք»⁸⁴⁷: Այսպիսով պարզ է դառնում, որ 13-րդ դարի սկզբներին, Եղբայրիկ վանահոր առաջնորդությամբ, Անիի Բեխենց վանքը գրչատուն ուներ, որտեղ գրվել ու նկարագարվել են ձեռագրեր: Սակայն, այդ ժամանակ

⁸⁴⁴ Դիվան, Ա, էջ 47: Վիմագրում նաև նշվում են այդ արտի ջրելուն վերաբերող տվյալներ, որոնց քննությամբ Գ. Գրիգորյանը մոտավորապես որոշում է արտի չափը՝ շուրջ վեց ու կես հեկտար (Գ. Գրիգորյան, 2002, էջ 49-52):

⁸⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 62-63:

⁸⁴⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 72:

⁸⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 69:

վանքն արդեն գտնվում էր Տիգրան Հոնենցի հովանավորության ներքո, որը նորոգել ու ընծաներով ծաղկեցրել էր այն:

Դատելով այն փաստերից, որ 1193 թ. Տրդատ քահանան Բեխենց մեծ արտը նվիրել էր իր նորոգած Ս. Փրկիչ եկեղեցուն, իսկ 1215 թ. Տիգրան Հոնենցը նշում է, թե ավելի վաղ նորոգել է Բեխենց վանքն ու այն կցում է իր կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքին, Բեխենց տոհմն այդ ժամանակ քաղաքում առանձնակի դերակատարություն չի ունեցել: Կարելի է ենթադրել, որ 12-րդ դ. Վերջերին, տոհմի սնանկանալու կամ մեկ այլ պատճառով, նրանց սեփականությունն անցել է այլոց, և Բեխենց տոհմանունը մնացել է միայն նրանց երբեմնի սեփականության վրա: Տիգրան Հոնենցը Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի 1215 թ. շինարարական վիմագրում նշում է, որ այն կառուցելու համար, նախկին հայրենատերերից գնել է («իմ հալալ գանձով գնեցի ի հերենէտիրաց») տեղում եղած Ս. Աստվածածին հին, քար ու մացառ տեղանքով մատուռը: Վանքերի հայրենատիրոջ (սեփականատիրոջ) փոփոխությունը գնման եղանակով, այս ժամանակ անսովոր բան չէր⁸⁴⁸: Հավանաբար նույն եղանակով է Բեխենց վանքն անցել Տիգրան Հոնենցին: Ցավոք, Անիում բուն վանքի գտնվելու ստույգ տեղն առայժմ հայտնի չէ, թեպետ այդ մասին արվել են ենթադրություններ⁸⁴⁹:

Բոլորովին վերջերս, Բեխենց անվան մի նոր հիշատակություն է հրատարակվել Ծիրակի վիմագրերի հատորում: Հոգեվանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու ներսում գտնվող մի քարի վրա եղած, ենթադրաբար 13-րդ դ. սկզբներին գրված, թերի պահպանված նվիրատվական վիմագիրը սկսվում է հետևյալ կերպ. «...ցու Բեխենց ետ(ու)... ու ի Հոգեվանքս...»⁸⁵⁰: Այնուհետև նշվում է տեղի առաջնորդի անունը՝ Գեորգ և նվիրատվության դիմաց պատարագ ստացողներից մեկը՝ Գրիգոր: Դժվար է կռահել, թե ինչ բառ է եղել Բեխենց տոհմանունից առաջ, արդյո՞ք անձնանուն էր, թե ինչ-որ տեղանվան մաս:

Ահա այն ամենն ինչ մեզ հայտնի է Անիի Բեխենց տոհմի մասին, որի գործունեությունն, ըստ առկա տվյալների, ընդգրկում է 11-րդ դարերի վերջից մինչև 13-րդ դարի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածը: Հետաքրքրական է նաև, որ տոհմանունը պահպանվել է մի շարք տեղանունների վրա:

⁸⁴⁸ Դիվան, Ժ, էջ 45: Տե՛ս նաև՝ Ա. Մանուչարյան, Հայոց եկեղեցու պատմության վիմագրագիտական-պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2019, էջ 123-137:

⁸⁴⁹ Ա. Մաթևոսյան, Նշմարներ Անի քաղաքի գրչության և մանրանկարչության, «Քանդեր Մատենադարանի», № 14, Երևան, 1984, էջ 122-125, Կ. Մաթևոսյան, Պատմահնագիտական դիտարկումներ, Երևան էջ 60-67:

⁸⁵⁰ Դիվան, Ժ, էջ 27:

Հոնենց (Տիգրանանց)

Անիի ամենահայտնի մեծատուն, վաշխառուական, առևտրական և այլ գործունեությամբ հարստացած Տիգրան Հոնենցի մասին վկայում են միայն վիմական արձանագրությունները, որոնց մեծ մասը հենց իր գրածներն են: Դրանցից միայն մեկում՝ 1215 թ. քաղաքում իր կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի շքեղ եկեղեցու շինարարական ընդարձակ արձանագրության մեջ է նա նշում Հոնենց տոհմանունը և հորը. «ես՝ Տիգրան ծառայ Աստուծոյ, որդի Սմբատաւրենց Սուլեմա, յազգէն **Հոնենց**...»⁸⁵¹:

Ժամանակագրական կարգով մյուս վիմագրերն են. 1201 թ. Հռոմոսի վանքին է նվիրել իր կառուցած ջրաղացը Անիի Գայլիձորում (Գլիձոր), իր մասին նշելով. «ես՝ Տիգրան ծառայ Աստուծոյ եւ հաւատարիմ իմ պարոնին Չաքարիաի...»⁸⁵², 1213 թ. նորոգել է Անիի Մայր տաճարի գետնախարիսխը, նվիրել է Անիում իր գնած կուղպակը, («որ ի Կատտոնցին»), երեք ձեռագիր մատյան, երկու արծաթյա սկիհ (իր մասին գրում է. «ես Տիգրան ծառայ Քրիստոսի...»)⁸⁵³, նույն թվականին նվիրատվություններ է կատարել Խծկոնքի վանքին (ձիթհան Անիում, այգի Մարմետում)⁸⁵⁴:

Անթվական է Տիգրան Հոնենցի ներկագիր արձանագրությունը Անիի Ծաղկոցաձորում, Գագկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցու հանդիպակաց մասում գտնվող ժայռափոր տապանատանը, բայց այն գրվել է մինչև Չաքարիա ամիրսպասալարի մահը՝ 1212 թ., քանի որ այնտեղ վերջինիս համար «երկարկենդանութեան» մաղթանք կա. «Տ(է)ր Ա(ստուա)ծ զաւրացո եւ բարձրացո ի վերա թշնամեաց խաչին Քրիստոսի ամիրսպասալարն ըզՉաքարիա եւ զԷւանէ զեղբայր իւր, եւ երկարկենդանութիւն շնորհեա ծառային քում **Տիգրանա եւ որդոց իւրոց**. ամէն»⁸⁵⁵: Սա վիմագրերից միակն է, որտեղ ակնարկվում է Հոնենցի ժառանգների մասին: Տապանատան մոտ որմնանկարի ծեփի վրա եղել է մի ներկագիր արձանագրություն՝ «Ք(րիստո)ս Ա(ստուա)ծ ողորմեա Շուշանա աղախնո քո»⁸⁵⁶, որտեղ հիշատակված Շուշանը հավանաբար ազգակցական կապ է ունեցել Տիգրան Հոնենցի հետ:

Հետաքրքրական է, որ 1215 թ. ընդարձակ վիմագրում, որտեղ նշվում են եկեղեցու կառուցման մանրամասները՝ տեղի ձեռքբերում և այլն, մանրամասն թվարկվում են կատարված նվիրատվությունները (հենց դրա հիման վրա են ուսումնասիրողները պատկերացում կազմել անեցու հսկայական կա-

⁸⁵¹ Դիվան, Ա, էջ 62-63:

⁸⁵² Horomos monastery, p. 440.

⁸⁵³ Դիվան, Ա, էջ 34:

⁸⁵⁴ Ն. Սարգիսեան, 1964, էջ 212:

⁸⁵⁵ Դիվան, Ա, էջ 69:

⁸⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 71:

րողության վերաբերյալ), որևէ խոսք չի ասվում Տիգրան Հոնենցի ընտանիքի անդամների մասին: Զանի որ վերոնշյալ եկեղեցին կառուցումից որոշ ժամանակ հետո անցել է Անիի հայ քաղկեդոնական համայնքին, զարդարվել որմնանկարներով, որոնք նաև վրացերեն մակագրություններ ունեն, Տիգրան Հոնենցի դավանական պատկանելության վերաբերյալ թյուր կարծիք է առաջացել, և նրան երբեմն համարել են քաղկեդոնական⁸⁵⁷, սակայն դա իրականությանը չի համապատասխանում, քանի որ 1215 թ. վիմագրի վերջում տեղ գտած անեծքի բանաձևում, արձանագրվածը խափանողների համար ասվում է՝ «**երեք սուրբ ժողովոցն... նգովեալ եղիցի**»⁸⁵⁸, մի ձևակերպում, որը հատուկ է միայն առաջին երեք տիեզերական ժողովներն ընդունող Հայոց եկեղեցուն:

Տիգրան Հոնենցի՝ ինչպես իր կառուցած, այնպես էլ այլ եկեղեցիներին արված նվիրատվություններից արդեն պարզ էր, որ նա նշանակալից անշարժ գույքի է տիրապետել Անիում: Վիմագրերում ակնարկներ են պահպանվել այն մասին, որ քաղաքի մի հատվածը կոչվել է **Տիգրանանց**: Դա հավանաբար եղել է քաղաքի հարավարևելյան մասում, Դվնո դռան կողմերում, որտեղ նաև Հոնենցի հիմնած վանքն էր: 1221 թ. Խծկոնքում Շեխենց Խաչոտը վանքին նվիրել է իր հայրենի տները, նշելով, որ դրանք Գոգոնց Ս. Սարգսի դիմաց են, իսկ արձանագրության վերջում հարկ է համարել ավելացնել՝ «տներն ի մայրաքաղաքին է, **ի յԱնի, մաւտ ի Տիգրանանց, ի դուռնն**»⁸⁵⁹:

Նշենք Տիգրան Հոնենցին պատկանած սեփականության ևս մի քանի անուղղակի հիշատակություն. 1218 թ. Հոռոմոսին նվիրատվություն կատարած Վարդեանց Վարդաճիժը նշում է, որ տվել է Անիում իր գնած կուղպակը և նրա ներքևի գինետունը (տակառք), որը Վերի փողոցում է և սահմանակից (քանեկից) Տիգրանին պատկանող տարածքին. «ես՝ Վարդաճիժ Վարդեանց ապաւինեցա ի սուրբ ուխտս, ետու զիմ գանձագին կուղպակն եւ ի ներքեւն՝ տակառք, ի յԱնի ի Վերի փողոցին, քանեկից է **Տիգրանա...**»⁸⁶⁰: 1251 թ. Առյուծ Հոգևորյանցի Հոռոմոսին նվիրաբերած կուղպակի տեղն էլ Անիում նշվում է՝ «...կուղպակն, որ ի Կաւշկակարոցին, քանակից է վերի դեհն՝ **Տիգրանա...**»⁸⁶¹: 1286 թ. Դավթի որդի Ըռորենը Անիի Կաթողիկեին է նվիրել իր գնած ձիթհանի մի ակը, որը գտնվել է «մերձ ի [ձիթհա]նից **Տիգրանա**»⁸⁶²:

⁸⁵⁷ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 5, Երևան, 1942, էջ 151:

⁸⁵⁸ Դիվան, Ա, էջ 63: Տիգրան Հոնենցի եկեղեցու դավանական պատկանելության մասին տե՛ս Ս. Մ. Мурадян, Строительство и конфессия церкви Тиграна Оненца по памятникам эпиграфики «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1985, № 4, с. 174-190.

⁸⁵⁹ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 210:

⁸⁶⁰ Horomos monastery, p. 443.

⁸⁶¹ Նույն տեղում, էջ 461-462:

⁸⁶² Դիվան, Ա, էջ 36: Բառի վերականգնումը մերն է:

1267 թ. Գրիգոր Ա եպիսկոպոսի (Մագիստրոսի) որդի Ապուղամբը գնել է Տիգրան Հոնենցի տոհմին պատկանած Կաղդուց գյուղի կեսը: Հետաքրքիր է, որ 1215 թ. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն տված բազմաթիվ նվիրատվությունների շարքում Տիգրան Հոնենցը նշել է՝ «Կաղդուց կեսն»⁸⁶³: Ինչպես երևում է, գյուղի մյուս կեսն էլ նրա ժառանգները վաճառել են Ապուղամբին, որի մասին նա Բագնայրի վանքի արձանագրության մեջ գրում է՝ «գնեցի զկես Կաղդուցն ի **Տիգրանանց...**»⁸⁶⁴:

Երևի անարդար կյիներ, եթե պատմությունը չպահպաներ այս մեծատուն և բարեգործ անեցու՝ Տիգրան Հոնենցի ժառանգներից մեկն ու մեկի անունը: Եվ, կարծես, այդ բացը լրացվում է 1280 թ. Հոռոմոսի վանքի մի վիմագրով, որը նախկինում ուսումնասիրողների ուշադրությանը չի արժանացել: Այն հետևյալն է. «ՉԻԹ (1280) կամաւն Ա(ստուծոյ), ես՝ Մամքան դուստր Աբասլաւին, թոռն Տիգրանայ, ետու զիմ հայրենի բաժինք գեղն՝ զՃոխքագոմն ի ս(ուր)բ Յովանէսի, յիշատակ ինձ եւ որդոյ իմոյ Սարգսի, եւ սպասաւորքս հատուցին տարին Ե (5) պատարագ՝ Բ (2)՝ ինձ, Գ (3)՝ Սարգսի...»⁸⁶⁵:

Արձանագրությունը թողած, բարձրաշխարհիկ խավին բնորոշ Մամքան անունով տիկինն, ամենայն հավանականությամբ, Տիգրան Հոնենցի թոռնուհին է: Այս ենթադրության օգտին է խոսում վիմագրի ընդհանուր ոճը, երբ նա նշում է ոչ միայն հորը, այլև պապին (կանանց դեպքում նման բան հազվադեպ է պատահում), միաժամանակ հայտնելով, որ իր որդու՝ Սարգսի համար, վանքին նվիրել է իր «բաժինք» (օժիտ ստացած) գյուղը: Այսինքն, առավելապես շեշտում է իր տոհմական ծագումն ու հավանաբար պապից ավանդված կարողությունը: Ինչպես վերը տեսանք, ավելի վաղ՝ 1201 թ., Հոռոմոսին նվիրատվություն էր կատարել նաև Տիգրան Հոնենցը: Ավելացնենք, որ արձանագրության մեջ պահպանված Աբասլավ անվան այլ կիրառություն աղբյուրներում չի հանդիպում:

Այսպիսով, եթե ամփոփենք վիմագրերի տոհմագրական տվյալները, ապա Հոնենց կամ Տիգրանանց տոհմի հայտնի անդամների հետևյալ անվանաշարքը կունենանք՝ Սմբատորենց Սուլեմ, որդին՝ Տիգրան Հոնենց, որդին՝ Աբասլավ, դուստրը՝ Մամքան, նրա որդին՝ Սարգիս: Տեղին է նշել նաև, որ իր աշխատանքի ու ձեռներեցության շնորհիվ, Տիգրան Հոնենցն Անիի այն քաղաքացիներից էր, որը, ծագելով «փոքրերից», կարողացել է անցնել «մեծերի» շարքը:

⁸⁶³ Նույն տեղում, էջ 63:

⁸⁶⁴ Ս. Կարապետյան, 2013, էջ 33:

⁸⁶⁵ Horomos monastery, p. 469.

Չեչկանց

Այս տոհմի ներկայացուցիչների մասին ունենք և՛ վիմագրական և՛ հիշատակարանային տվյալներ: Բագնայրի վանքի 1233 թ. վիմագրում Վահրամը նշում է իր պապին՝ Չեչկանց Ավետեացին, հորը՝ Մխիթարին, կնոջ անունն է՝ Փառանց (վիմագրի սկզբնամասում սխալագրությամբ՝ Փառձանձ), դստերը՝ Մամքան: Արձանագրության կարևոր հատվածները վկայաբերենք. «Ես՝ Վարհամ, որդի Մխիթարա, թոռն **Աւետեացն Չեչկանց**, եւ զուգակից իմ Փառձանձս, ետու զիմ գանձագին կուղպակն, ի Փողոցկտերն, որ ի Թորոսոնց կուղպակին վերա է, եւ զայն տունն, որ Սեւքթենց հմնակից է, եւ ի վերայն կուղպակն եմ շինած, եւ սոքա՝ հայր Սիմէոն եւ միաբանքս փոխարենս հատուցին մեզ յամենայն ամի տաւնել երկու աւր պատարագ, զուրն Վահրամա, երեքն Փառանցին, զմինն Մամքանին»⁸⁶⁶:

Վահրամի հայր Մխիթարը հիշվում է 1222 թ. Անիի մերձակա Մաղասբերդում արաբերենից հայերեն թարգմանված երազահանի հիշատակարանում: Այդ գործը կատարել են երեք հոգի՝ Առաքել Անեցի վարդապետը (մականունը՝ Վառ), Մխիթար Չեչկանցը և Շերանը (հավանաբար Հռոմոսի մի վիմագրից և «Հաղբատի Ավետարանից» հայտնի Շերանիկը): Թարգմանությունն ու հիշատակարանը պահպանվել են 17-րդ դարի ընդօրինակություններով (ՄՄ 695, Վիեննա, ձեռ. թիվ 88, երուսաղեմ, ձեռ. թիվ 1605), որոնցից առաջինում Մխիթարի տոհմանունը սխալ է արտագրվել՝ «Կելկանց», բայց երկրորդում և երրորդում ավելի ճիշտ են՝ «Եչկանց» և «Չեչկանց»⁸⁶⁷: Այս անունը թերևս առաջացել է չեչոտ (խալաշատ դեմքով) բառից, որը հավանաբար սկզբում եղել է մականուն:

Այսպիսով, Չեչկանց տոհմից հիշվում են Ավետեացն ու Մխիթարը (երկուսն էլ տոհմանունով), վերջինս եղել է նաև թարգմանիչ, այնուհետև նրա որդին՝ Վահրամը, նրա կին Փառանցն ու դուստր Մամքանը:

Հոգևորեանց

Այս տոհմի մասին երեք վիմագիր ունենք՝ բոլորն էլ Սարգսի որդի Առյուծի անունից գրված, որոնցում ամենուր նա նշում է իր Հոգևորեան տոհմանունը: Առաջինը 1251 թ. գրվել է Հռոմոսի վանքում, որտեղ ասվում է, որ Առյուծը վերականգնել է մոնղոլների գործած ավերածությունների պատճառով խափանված ջրագիծը, նվիրել Անիում գտնվող իր սեփական (հայրենի) կուղպակը, նշելով նրա ստույգ տեղը՝ Կոշկակարոց փողոցն ու հատվածը, նաև մի

⁸⁶⁶ Ս. Կարապետյան, 2013, էջ 28:

⁸⁶⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 131-132: Տե՛ս նաև Կ. Մաթևոսյան, 2010, էջ 228:

պարտեզ: Վիմագիրը նաև պարունակում է Առյուծի ընտանիքի մասին հիմնական տեղեկությունները, ուստի մեջբերենք նրա հիմնական մասը. «Ես՝ **Առիւծս Հոգեւորեանց** եւ ամուսին իմ՝ Սեդա միաբանեցաք Սուրբ Յովանիսի յառաջնորդութեան տէր Բարսղի, բերի զջուրս, զոր տաթարովս խուպանեալ էր եւ տվի ընծա զհայրենի զիմ կուղպակն, որ ի Կաւշկակարոցին՝ քանակից է վերի դեհն Տիգրանա, ներքին՝ Մլքերոյն, եւ զպահեզն ի Քեղուտի նորից կանգնեցի, եւ փոխարէն հատուցին մեզ սպասաւորք սուրբ ուխտիս յամեն ամի ի Խաչին ութաւրացն ԺԲ (12) աւր ժամ. Դ (4) աւրն ինձ, Բ (2) Սեդաի, Բ (2) իմ հաւրն Սարգսի, Բ (2) իմ մաւրն Հռիփսիմի, Ա (1) Նուրսթե, Ա (1) Գրիգորոյ...»⁸⁶⁸:

Հաջորդ թվակիր հիշատակությունը դարձյալ Հոռոմոսից է՝ 1277 թ., և վերաբերում է Առյուծի ու նրա տիկնոջ միջոցներով վանքում մի նշխարատան շինարարությանը: Այն մի բավական մեծ կամարակապ կառույց է, որի կենտրոնի երդիկանման հատվածում պահպանվել է նաև կառուցող վարպետի անվամբ արձանագրություն. «Աստուծոյ կարողութեամբ վարպետ Ֆրերս՝ Կարնո քաղաքացի»: Իսկ Առյուծի արձանագրության միայն սկզբնամասն է պահպանվել, որտեղ ասվում է. «ԹՎին ՉԻՉ (1277) կամաւն Աստուծոյ ես՝ **Առիւծս Հոգեւորե[ա]ն[ց]**, Սարգսի որդիս եւ կենակից իմ Սեդա շինեցաք ի մեր հալալ արդեանց զնշխարատունս ի մեր ժամատան դռուս, յիշատակ ծնողա]ց մերոց»⁸⁶⁹:

Անիում պահպանվել է այս ընտանիքի մասին ևս մի վկայություն, որը վերաբերում է եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու ժամատան սալահատակմանը. «ի յառաջնորդութեան քաղաքիս Անո տէր Սարգսի, ես **Առիւծս Հոգեւորեաց**... սալեցի զժամատունս...յիշատակ...»⁸⁷⁰: Ցավոք, վիմագիրը թերի է պահպանվել և անթվական է, սակայն այնտեղ հիշտակված է Անիի Սարգիս Բ եպիսկոպոսը, որի անունն այլ վիմագրերում նշվում է 1245-1262 թվականներին⁸⁷¹:

Ինչպես երևում է, Առյուծ Հոգևորյանցը բավական մեծ կարողության տեր և եկեղեցանվեր անձ է եղել: Ըստ առկա տվյալների՝ տոհմի հայտնի անդամներն են՝ Սարգիսը և նրա կինը՝ Հռիփսիմեն, նրանց որդին՝ Առյուծ Հոգևորեանցը, կինը՝ Սեդան, Նուրսթեն՝ թերևս վերջիններիս ավագ դուստրն է, և որդին՝ Գրիգորը:

⁸⁶⁸ Horomos monastery, p. 461-462.

⁸⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 478:

⁸⁷⁰ Դիվան, Ա, էջ 20:

⁸⁷¹ Կ. Մաթևոսյան, 1997, էջ 107-108:

1. Անիի Մայր տաճարը (Կաթողիկե), 1001 թ.
(լուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2016)

2. Անիի Մայր տաճարը և հարավարևելյան կողմում
Ս. Հովսիսիմյանց խաչածև հատակագծով եկեղեցու հիմքերը
(լուսանկարը՝ Գևորգ Պետրոսյանի, 2021)

3. Անիի Մայր տաճարի շինարարական արձանագրությունը
(լուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2016)

ա.

բ.

4. Անիի հարավային կողմում գտնվող հնագույն ֆաղափամաս Ներֆին բերդը (Աղջկաբերդ), ա. ժայռային հրվանդանը շրջանակող Ախուրյան գետը, բ. Ներֆին բերդը և բարձրադիր միջնաբերդը (Վերին բերդ), (լուսանկարները՝ Իբրահիմ Սուլեյմանօղլուի, 2018)

5. Ներֆին բերդը՝ կենտրոնում Զաֆարեի եկեղեցին, և միջնաբերդը (Վերին բերդ)՝ կենտրոնում Պալատական եկեղեցին

6. Միջնաբերդի Պալատական եկեղեցին
(լուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013)

7. Անիի Դվնո դուռը, որից հեռվում երևում է Մայր տաճարը
(լուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013)

8. Սմբատյան պարիսպների մի հատվածը՝ խաչազարդ բուրգով
(լուսանկարը՝ Հրայր Բազէ հաշերեանի, 2013)

9. խաչազարդ պարսպապատեր Մաղկոցանոյի կողմից
(լուսանկարը՝ Հրայր Բազէ հաշերեանի, 2013)

10. Անիի կամուրջը Ախուրյան գետի վրա
(լուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2013)

11. Անիի կամուրջի առանցքը համապատասխանեցվել է
Մայր տանարի դիրքին, որը երևում է բարձունքում
(լուսանկարը՝ Սասուն Դանիելյանի, 2017)

12. Անիի Աբուլամբենց Ս. Գրիգոր եկեղեցին
(լուսանկարը՝ Գևորգ Պետրոսյանի, 2018)

13. Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցին
(լուսանկարը՝ Գևորգ Պետրոսյանի, 2018)

14. Անիի Գագկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցին
(լուսանկարը՝ Հրայր Բագէ հաշերեանի, 2013)

15. Անիի Մանուշէի մզկիթը
(լուսանկարը՝ Հրայր Բագէ հաշերեանի, 2013)

16. Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու գավիթը
(լուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2013)

17. Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու գավիթի ծածկի հատված
(լուսանկարը՝ Գևորգ Պետրոսյանի, 2018)

18. Չափաբեկ եկեղեցին Անիի ներքին բերդում
(լուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2013)

19. Անիի Բուն փողոցի հատված՝ կուղպակների
(արհեստանոց-վաճառանոցների) շարքերով, հեռվում Մայր տաճարը
(լուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013)

20. Անիի՝ Տիգրան Հոնենցի կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին
(լուսանկարը՝ Սուրեն Ներսիսյանի, 2007)

21. Անիի «Կուսանաց վանքը»
(լուսանկարը՝ Սուրեն Ներսիսյանի, 2007)

22. Անիի Պարոնի պալատը
(լուսանկարը՝ Իբրահիմ Սուլեյմանօղլուի, 2018)

23. Աղավնատուն Անիի ժայռափոր հատվածում
(լուսանկարը՝ Իբրահիմ Սուլեյմանօղլուի, 2018)

24. Հռոմոսի Ս. Հովհաննես եկեղեցին և գավիթը հյուսիսից
(լուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013)

25. Հռոմոսի գավթի զմբերի հարթաֆանդակը, 1038 թ.
(լուսանկարը՝ Հրայր Բագե Խաչերեանի, 2013)

26. Բագնայրի Ս. Նրորդություն եկեղեցին
(լուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013)

27. Բագնայրի գավթի ծածկի հատված
(լուսանկարը՝ Սամվել Կարապետյանի, 2009)

ա.

բ.

28. Տիգնիս բերդը, ա. «Անին համատեփստում» միջազգային աշխատաժողովի մասնակիցներից. ձախից՝ Կարեն Մաթևոսյան, Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսով, Աշոտ Մանուչարյան, Արմեն Ղազարյան, բ. բերդի ավերակները (լուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013)

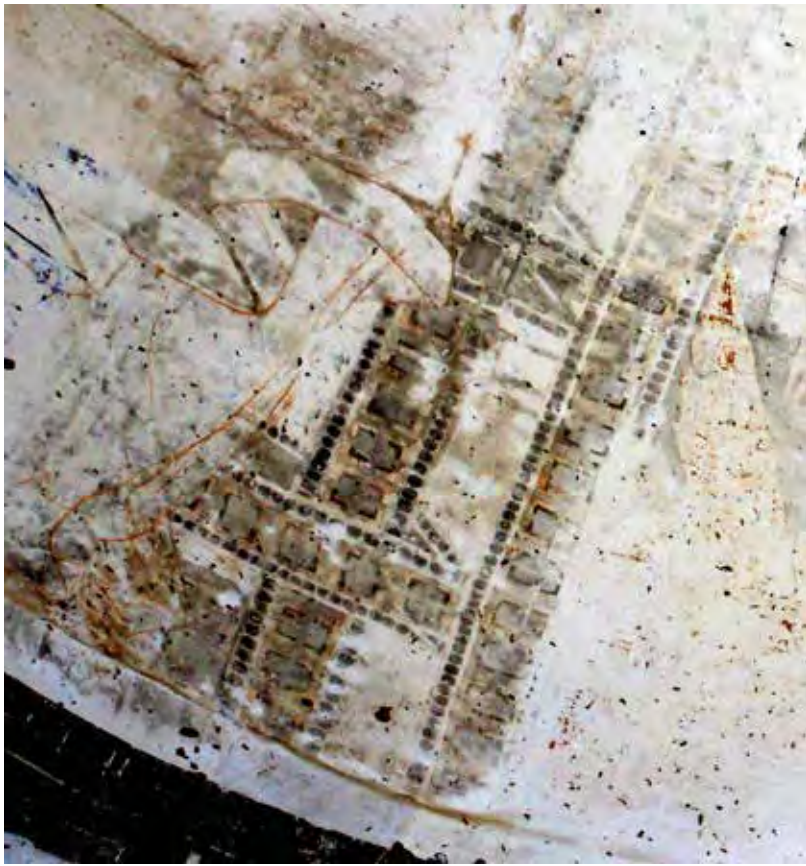
29. Տիգնիս բերդի հյուսիսային պարսպի հատված (լուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013)

30. Ծառափար-Մաղասերդի պարիսպները
(լուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2013)

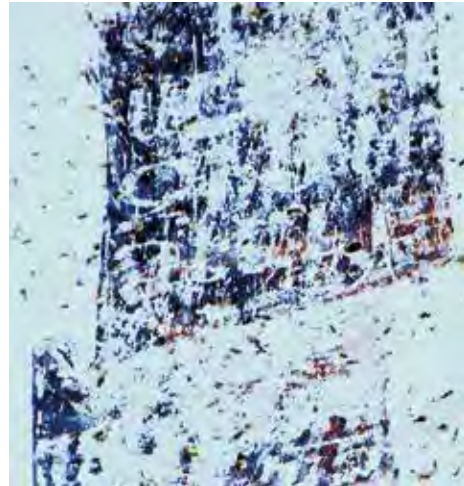
31. Ծառափար-Մաղասերդը Ծառավանի կողմից
(լուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2013)

ա.

բ.

գ.

32. Անիի Մայր տանարի որմնանկարի հատվածներ՝ ա. Քրիստոսի զարդարուն գանի հատված, բ. Չորեկերայյան գանի կենդանիներից եզի գլուխը, գ. հայերեն ներկագիր արձանագրության հատված (լուսանկարներ՝ Քրիստինա Մարանչի, 2019)

33. Հոռոմոսի Ս. Գևորգ եկեղեցու որմնանկարազարդ ավագ խորանը (լուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013)

ա.

բ.

34. Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու որմնանկարի հատվածներ՝ ա. Վերջին ընթրիք, բ. Դժոխքի ավերումը (լուսանկարները՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013)

35. Սարգիս Փառչիկի պատկերը Ս. Փրկիչ եկեղեցու որմնանկարում (լուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013)

36. Անիում Տիգրան Հոնենցի կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցու որմնանկարազարդ ավագ խորանը

37. Տիգրան Հոնենցի կառուցած եկեղեցու որմնանկարի հատվածներ, ա. Հայոց Տրդատ Գ թագավորը Վրաց և Ափխազաց թագավորների հետ, բ. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վարել պատկերող որմնանկարների հատված

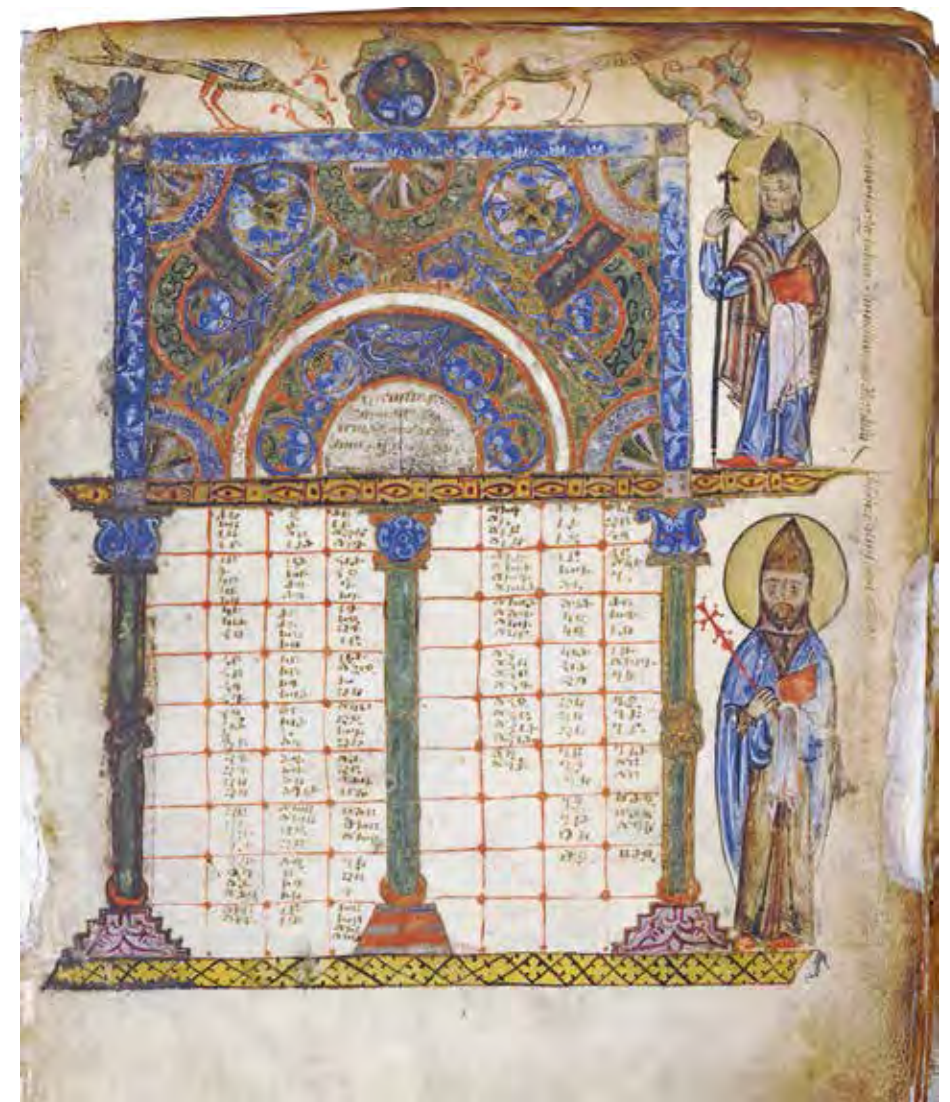
38. Տիգրան Հոնենցի տոհմական ժայռափոր տապանատունը
Անիի Ծաղկոցածորում
(լուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2013)

39. Անիի Խաչուտի (Բախտադեկի) եկեղեցու 13-րդ դարի որմնանկարի
հատվածներ Էմիտաժի ցուցադրությունում
(լուսանկարը՝ Սաթենիկ Վարդանյանի)

40. Խորան, լուսանցքում՝ Շերանիկ և «մատովակ», մանրանկարիչ Մարգարե, Անի, 1211 թ., «Հաղբատի Ավետարան» (Մատենադարան, ձեռ. 6288, էջ 8բ)

41. Խորան, լուսանցքում՝ Բեխենց վանքի վանահայր Եղբայրիկ և Աբրահամ կազմող, մանրանկարիչ Մարգարե, Անի, 1211 թ., «Հաղբատի Ավետարան» (Մատենադարան, ձեռ. 6288, էջ 9ա)

42. Խորան, լուսանցքով՝ «երաժիշտ», մանրանկարիչ Մարգարե, Անի, 1211 թ., «Հաղթապատիվ Ավետարան» (Մատենադարան, ձեռ. 6288, էջ 15ա)

43. Հովհաննես ավետարանիչ և Պրոխորոն, մանրանկարիչ Մարգարե, Անի, 1211 թ., «Հաղթապատիվ Ավետարան» (Մատենադարան, ձեռ. 6288, էջ 278բ)

44. Ընծայական՝ անեցի Սահակ Բահանան և նրա եղբայր Առաքելը,
մանրանկարիչ Մարգարե, Անի, 1211 թ., «Հաղբատի Ավետարան»
(Մատենադարան, ձեռ. 6288, էջ 17ա)

45. Մուտք Երուսաղեմ, մանրանկարիչ Մարգարե,
Անի, 1211 թ., «Հաղբատի Ավետարան»
(Մատենադարան, ձեռ. 6288, էջ 16բ)

46. Ծնունդ, մանրանկարիչ Իգնատիոս,
Հոռոմոս, 1236 թ., «Խժկոնֆի Ավետարան»
(Նոր Զուղա, ձեռ. 36, էջ 2ա)

47. Մարկոս ավետարանիչը և ստացողները՝ Բոնավոր և Տղատիկին,
մանրանկարիչ Իգնատիոս, Հոռոմոս, 1236 թ., «Խժկոնֆի Ավետարան»
(Նոր Զուղա, ձեռ. 36, էջ 124բ)

48. Մարկոսի ավետարանի անվանաթերթը, գրիչ և մանրանկարիչ
Իգնատիոս, Հոռոմոս, 1232 թ., «Բագնայրի Ավետարան»
(Մատենադարան, ձեռ. 1519, էջ 29ա)

Հոռոմեանց

Այս տոհմի մասին տեղեկանում ենք Հոռոմյանց Կոստանդ քահանայի որդի Հովհաննես քահանայի Արջոառիճի վանքի 1213 թ., և Բագնայրի վանքի 1215 թ. արձանագրություններից: Արջոառիճում նա Ապուղամրի որդի Գրիգորի առաջնորդության ժամանակ վանքին նվիրատվություն է կատարել: Ցավոք, արձանագրության թերի պահպանվածության պատճառով հայտնի չէ, թե նա ինչ է գնել (գանձագին արել) ու նվիրել, բայց դրա դիմաց ստացել է պատկառելի թվով պատարագներ՝ 40: Վիմագիրը հետևյալն է. «Ի ՈԿԲ (1213)... ես՝ Յոհաննես քահանայ, որդի Կոստանդի քահանայ, միաբանեցա սուրբ ուխտիս եւ գանձագին արարի... եւ ընծայեցի յԱրջուառճի, ի Ս(ուրբ) Ա(ստուա)ծածինս, ի ձեռն տ(է)ր Գրիգորի որդոյ Ապուղամրի, փոխարեն ինձ (հա)տուցին յամէն ամի Խ (40) ար ժամ անխափան՝ Ի (20) ինձ, Ե (5) Սիսվարդին, Դ (4) Խաչերեսին, Ե (5) իմ ծնողաց, Բ (2) Խոցաղեղին, Գ (3) Միխայլի, Ա (1) Կատային...»⁸⁷²:

Բագնայրի վիմագրից իմանում ենք, որ այդ ժամանակ արդեն Անիի եպիսկոպոս դարձած Ապուղամրի որդի Գրիգորը Հովհաննեսին վաճառել է Գայլառիճ գյուղի կեսը («գնեցի գԳայլառճի կեսն»), որն էլ այն նվիրել է Բագնայրի վանքին, ստացել 40 պատարագ, 20-ը՝ իր, մնացածն իր հարազատների համար. «ՈԿԴ (1215) ի յամս աստուածապատիւ հոգեւոր տեառն Գրիգորոյ՝ որդոյ Ապուղամրի, ես Յոհաննես քահանայ որդի Կոստանդի Հոռոմեանց գնեցի գԳայլառճի կեսն ի տեր Գրիգորոյ, որդոյ Ապուղամրի եւ ետու ի Սուրբ Աստուածածինս...»⁸⁷³: Արձանագրության մեջ այնուհետև թվարկվում են պատարագ ստացողները՝ առանց ազգակցական կապի նշման. «...փոխարեն ինձ հատուցին յամէն ամի Խ (40) ար պատարագ՝ Ի (20) ինձ Յոհանիսի, [2] (6) Սիսվարդին, Բ (2) Կոստանդի, Բ (2) Տիրամաւրն, Բ (2) Խոցաղեղին, Բ (2) Միխելա, Գ (3) Խաչերեսին, Բ (2) Կատաին, Ա (1) Տալիթիա տիկնոջն...»⁸⁷⁴:

Երկու տարվա տարբերությամբ գրված վիմագրերի տվյալները համադրելով, հիշատակված մարդկանց մասին կարելի է ասել, որ Սիսվարդը հավանաբար Հովհաննեսի կինն է, երկրորդ վիմագրում՝ Կոստանդը և Տիրամայրը

⁸⁷² Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 190-191:

⁸⁷³ Ս. Կարապետյան, 2013, էջ 22:

⁸⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 22-23: Ցավոք, արձանագրությունը չի պահպանվել և չկա լուսանկար, հրատարակության մեջ նշված է «...Ի (20) Սիսվարդին», սակայն եթե նկատի ունենանք, որ պատարագների ընդհանուր 40 թվից 20-ը Հովհաննեսին է հատկացվել, ուրեմն մնացած 20-ը պիտի բաժանվի մյուսների վրա: Քանի որ Սիսվարդից բացի, նշվածների պատարագների թիվը կազմում է 14, ենթադրելի է որ նրա համար նախատեսվել է 6 պատարագ (14+6=20):

Հովհաննեսի ծնողներն են, իսկ մյուսներից՝ Խաչերեսը, գուցե Հովհաննեսի ավագ որդին է, որին երկու դեպքում էլ մյուսների համեմատ ավելի շատ պատարագներ են հատկացված, հաջորդները՝ Խոցադեղը, Միխայիլը (Միխել) և Կատան՝ մյուս զավակները, իսկ Տալիթիա տիկինը՝ ազգական (հնարավոր է Միսկարդի մայրը):

Խոթենց

Այս տոհմի ներկայացուցիչ Միսիթարը կառուցել է Անիի բուրգերից մեկը, թողնելով համապատասխան վիմագիր: Այն թեպետ անթվական է, բայց ժամանակը 1212-1227 թթ. միջակայքում է, քանի որ գրվել է Չաքարե ամիրսպասալարի մահից հետո (1212 թ.), մինչև նրա եղբոր՝ Իվանեի մահը (1227 թ.): Չնայած վիմագիրը շատ հակիրճ է, բայց բավական տվյալներ է պարունակում Միսիթարի մասին. «...ես՝ **Միսիթար Խալթենց**, ծառա Զրիստոսի եւ զիւգակից իմ Մամշահ շինեցաք զարձանս ի յիշատակ ինձ եւ ծնողացն՝ Եղբայրկան եւ Մամերոյն»⁸⁷⁵: Այսպիսով, այս ընտանիքից ունենք Միսիթար Խոթենցի ծնողների անունները՝ Եղբայրիկ և Մամեր, իսկ նրա կինն էր Մամշահը:

Շեխենց (Շեխեանց)

Այս տոհմի մասին է վկայում Խծկոնքի վանքում Շեխենց Խաչոտի 1221 թ. վիմագիրը: Այն տեղագրական առումով հարուստ է, ուստի, համեմատաբար մեծ հատված մեջքերենք. «ես՝ **Խաչոտս Շեխեանց** եւ ամուսին իմ Աւագտիկին միաբանեցաք սուրբ ուխտիս Խծկանից եւ տուաք զմեր հայրենի տներն, որ ընդդէմ Գոգոնց սուրբ Սարգսի է, եւ զկուղպակն, որ ի վերա Ծռագուկակին է, եւ հայր Յովհաննէս եւ Պաւղոս վարդապետս եւ այլ սուրբ եղբարքս հաստատեցին ի տարին Է (7) աւր պատարագ՝ Գ (3) աւր Խաչոտին առնեն, Գ (3) աւր Ավագտիկնա, Ա (1) աւր՝ Ապիրատին... տներն ի մայրաքաղաքին է, ի յԱնի, մաւտ ի Տիգրանանց, ի դուռնն»⁸⁷⁶: Այսպիսով, պարզվում է, որ Շեխենց Խաչոտն ու նրա կինը՝ Ավագտիկինը, նվիրել են Անիի իրենց հայրենի տները, որ Գոգոնց Ս. Սարգսի դիմաց էին (այս եկեղեցու անունը հիշատակվում է միայն այս վիմագրում), Տիգրանանց թաղամասի և քաղաքային դռներից մեկի մոտ, նաև մի կուղպակ՝ Ծռագուկակ կոչված փոքր փողոցի վրա: Վիմագրում նշված Ապիրատը, հավանաբար, այս ամուսինների որդին էր:

⁸⁷⁵ Դիվան, Ա, էջ 4:

⁸⁷⁶ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 210:

Ծիւենց

Ախուրյանի ձորից կամուրջով դեպի քաղաք տանող ճանապարհի վրա գտնվող մուտքին կից՝ պարսպաբուրգի վրա եղած արձանագրության մեջ նշվում է Անիի հարկահան-բաժար Սարգիս Ծիւենցը. «Ես՝ **Սարգիս Ծիւենց** բաժարս, թողի զԱրջուառնո Սուրբ Գրիգորո զբաժն...»⁸⁷⁷: Այլ տվյալ հայտնի չէ:

Թորոսոնց

Վահրամ Չեչկանցը 1233 թ. վիմագրում նշում է, որ Անիի Փողոցկտերում, որը հավանաբար երկհարկանի կրպակներով փողոց էր, նա մի կուղպակ է գնել՝ «որ ի **Թորոսոնց** կուղպակին վերա է»⁸⁷⁸: Բարեբախտաբար, այս տոհմի մի ներկայացուցիչ Բագնայրում մի կարճ նվիրագիր է թողել՝ «Ես **Թորոսոնց Մխիթար** ետու զիմ տունն եւ ետուն ինձ Բ (2) աւր պատարագ»⁸⁷⁹:

Տոհմանունների այլ հիշատակումներ

Անեցիների որոշ տոհմանուններ մնացել են միայն նրանց պատկանած եկեղեցիների կամ որևէ անշարժ գույքի անունների մեջ, ինչպես օրինակ Անիի Ս. Աստվածածին անունով եկեղեցիներից մեկը, Սողոմոնի որդի Հովհաննեսի 1054 թ. արձանագրության մեջ կոչվում է **Խամբուշենց** «...ետու ի Սուրբ Աստուածածինս **Խամբուշինց** դահեկանք Ի (20)...»⁸⁸⁰: Խծկոնքի մի վիմագրում հիշատակվում է Անիի **Գոգոնց** Ս. Սարգիսը⁸⁸¹: Տիգրան Հոնենցի 1215 թ. վիմագրում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ վանքին տրված գույքի մեջ հիշվում են՝ «**Պապենց** խանաբարն Դ (4) դանգն ու դռան կուղպակն, բոլոր տներ **Հատեցոնց** գուկակի...»⁸⁸²: Իսկ 1201 թ. Հոնենցը Հոռոմոսին նվիրած իր ջրաղացի տեղը նշում է, գրելով՝ «ետու զիմ զջաղացն, որ ի կորդո շինեալ էի ի Գլիձորին, հմնակից է ներքի դեհն՝ **Գունիճանց...**»⁸⁸³: Դարձյալ Հոռոմոսում, Աստվածատուրի

⁸⁷⁷ Դիվան, Ա, էջ 3: Արձանագրությունն անթվական է, բայց դատելով բովանդակությունից՝ գրվել է Շահնշահ Ա-ի մահվան տարում (1261 թ.) կամ դրանից քիչ անց:

⁸⁷⁸ Ս. Կարապետյան, 2013, էջ 28:

⁸⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 24:

⁸⁸⁰ Դիվան, Ա, էջ 51:

⁸⁸¹ Ն. Սարգիսեան, 1864, էջ 201:

⁸⁸² Դիվան, Ա, էջ 63: Խանապար նշանակում է մեծ հյուրատուն, իսկ գուկակ՝ նեղ փողոց կամ նրբանցք (Ս. Վվադյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1978, էջ 86, 116): Չենք բացառում, որ «Հատեցոնց» անունն առաջացած լինի հատանելու, կտրելու կամ մանրելու գործողության հետ կապված արիեստի հետ, քանի որ Անիի փողոցների անուններն ավելի հաճախ հենց արիեստների հետ են կապված:

⁸⁸³ Horomos monastery, p. 440.

որդի Առյուծը նշում է «ի յԱնո Բուն փողոցին», իր կուղպակի մասին, որը «քանակից է **Աւետեացն**»⁸⁸⁴:

Տաւնկաց (Տոնկաց) տոհմից է եղել Սարգիս վարդապետ, գանձասաց Անեցին, որը հավանաբար, ապրել է 13-րդ դարում և հիշատակվում է իր գրած գանձերից մեկի խորագրում՝ «...քարոզ ասացեալ **Սարգիս** փիլիսոփայի **Տաւնկաց Անեցոյ**»⁸⁸⁵:

Բագնայրում 1233 թ. հիշվում է Անիում գտնվող «**Սեւքթենց**»⁸⁸⁶ տունը (հավանաբար մականունից ծագող անվանում է), մեկ այլ անթվական վիմագրում՝ 800 սպիտակով (արծաթ դրամ) գնված ու վանքին վերադարձված «գիւրատունն, որ **Պիշարենց** կոչի»⁸⁸⁷: Հովհաննեսի որդի Շապաղինն Անիում նշում է, որ Ս. Առաքելոցին է նվիրել խաչով պարտեզի կեսը, որ գնել էր Հովթթվանցից («...եսու զխաչով պահեզի կեսն, որ ի **Հովթթվանց** գնել էի...») ⁸⁸⁸: Չմրուխտ խաթունը 1234 թ. Հոռոմոսին է նվիրել ջրաղացներ՝ Կամրջի ձորում, որոնք «Աբելեանց» էին կոչվում՝ «եսու ի սուրբ ուխտս ի վանքս Հոռոմոսի... ակն մին ջաղաց բոլորն ի Կարմնջին ձորին, որ **Աբելեանց կոչի**»⁸⁸⁹: 1253 թ. Ապրկանի որդի Հովհաննես Արքաունը Հոռոմոսին է տվել Անիում իր գնած երկու տուն, որ Ակուրնաց է կոչվել՝ «տվաք Բ (2) տուն իմ գանձագին, որ **Ակուրնաց** կոչի»⁸⁹⁰: Նույն վանքում, հավանաբար 13-րդ դարում արված խաչաքանդակների շարքի տակ պահպանվել է մակագրություն՝ «Այս խաչերս **Բախտիարենց** է»⁸⁹¹:

Անեցիներ են հիշատակվում նաև Հոռոմոսի 13-րդ դարի առաջին տասնամյակներին վերաբերող մի վիմագրում. «Ի յԱրուն փոքր այգիք են վանացս՝ **Եկեղեցյանին, Քաւշուտին, Լապաստակայն, Հանկանն, Առեւծկանն, Աղպետեաւցն, Թուխայրեանցն, Խաչեղբաւրն** եւ պատարագ ի Քրիստոս յանուն սոցա ի Խաչին ութաւրէքն՝ Ի (20)»⁸⁹²: Այստեղ նշվում են Հոռոմոսի՝ Արունում գտնվող վանքապատկան փոքր այգիների անունները, որոնք, իրենց հերթին, ծագում են նրանց նվիրատու տերերի կամ նրանց տոհմերի անուններից, այդ պատճառով վիմագրի վերջում նշվում է, որ նրանց համար

⁸⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 453:

⁸⁸⁵ Ա. Քյոշկերյան, 1971էջ 202-203:

⁸⁸⁶ Ս. Կարապետյան, 2013, էջ 28:

⁸⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 31:

⁸⁸⁸ Դիվան, Ա, էջ 29: Ծառուակության մեջ նշվում է նաև. «մէկ կուղպակ, որ ի յԱմիր Հասանա գնել էի Գղակկարոցի խանապարի դռանն դիմաց է»:

⁸⁸⁹ Horomos monastery, p. 448.

⁸⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 464:

⁸⁹¹ Նույն տեղում, էջ 479:

⁸⁹² Նույն տեղում, էջ 455:

պետք է 20 պատարագ մատուցվի: Բնական է, որ նշվածների մեծ մասն անեցինք էին:

Անդրադառնանք անիական ևս մի քանի մեծ ընտանիքի, որոնք թեպետ առանձին տոհմանունով չեն հիշատակվում, բայց որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Բլ (Աբլ) Հասան հեքիմի ընտանիքը

Անիում, միջնաբերդի արևելյան կողմում, 1893 թ. գտնվել է Չաքարե հեքիմի նվիրատվական արձանագրությամբ քարը, որը պատկանել է եկեղեցիներից մեկին: Վիմագրում ասվում է. «Ես՝ Չաքարե հեքիմ որդի Բլ Հասանա վասն երկարկենդանության Շահնշահին եւ ծնողաց իմոց ետու զԲագ փողոցի տունս, կուղակովս...»⁸⁹³: Արձանագրությունն անթվական է, բայց հավանաբար, այնտեղ նշված է 1261 թ. մահացած Շահնշահ Ա-ը, ուստի գրվել է դրանից առաջ: Այս թվագրման օգտին է խոսում նաև Չաքարե հեքիմի որդու՝ Աբլ Հասան հեքիմի 1273 թ. նվիրատվական վիմագիրը, որը պահպանվել է Հոռոմոսում: Այնտեղ մասնավորապես ասվում է. «Ես՝ Աբլ Հասան հեքիմ, որդի Չաքարիաի հեքիմին ապաւինեցա ի սուրբ Յովաննէս, ետու ընծա յԱպրնուց ձորին Սաղնդէլեր իմ հայրենս շինեցի Դ (4) դանկն ջաղաց ետու սուրբ յուխտս փոխարէն հատուցին Ե (5) ար պատարագ ի տաւնի Չաքարիաի. Բ (2)՝ Չաքարի, Ա (1)՝ Շուշկան, Ա (1)՝ Ջալալին, Ա (1)՝ իմ պապին՝ Բլ Հասնա»⁸⁹⁴: Ինչպես երևում է, այս ընտանիքում բժշկի մասնագիտությունը փոխանցվել է սերնդեսերունդ, հիշատակվում են Բլ Հասանը, որի ճիշտ անվանաձևը Աբլ Հասան է (արաբ. հայր Հասանի), որն էլ տեսնում ենք արդեն նրա թոռան անվան մեջ: Հետաքրքիր է, որ վերջինիս արձանագրությամբ նրա համար պատարագ չի նախատեսվում, այլ միայն հոր՝ Չաքարե հեքիմի, մոր՝ Շուշկի, հավանաբար եղբոր՝ Ջալալի և վերջապես պապի՝ Բլ Հասանի համար:

Ռոմանոս անեցու ընտանիքը

Ռոմանոսի և նրա կին Կատայի ընտանիքի մասին վկայում են նրանց՝ Հաղբատում ուսում առած քահանա որդու՝ Սահակի պատվերով գրված ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանն ու մանր հիշատակագրությունները: Այն հայ ձեռագրական մշակույթի նշանավոր հուշարձաններից է, որը գրչության վայրի անունով կոչվում է «Հաղբատի Ավետարան» (ՄՄ 6288), սակայն մատյանի բուն արժեքը աշխարհիկ ոգով ներթափանցված մանրանկարներն են,

⁸⁹³ Դիվան, Ա, էջ 68:

⁸⁹⁴ Horomos monastery, p. 434-435.

որոնք ստացողի պատվերով նկարել է Մարգարե ծաղկողը Անիի Բեխենց վանքում՝ 1211 թ.: Գլխավոր հիշատակարանում նշվում է ձեռագրի ստեղծման պատմությունը, ստացողի բնիկ անեցի լինելը՝ «ազգաւ և տոհմիւ ի մեծ մայրաքաղաքէն յԱնույ...», նաև այն, որ գրչությունից հետո մատյանն ընծայվել է Սահակի ընտանիքի՝ Անիի մերձակա Արջո Առինի վանքում կառուցած եկեղեցուն: Ստացողի անունից ասվում է. «գրովանդակ գոյք ծնողաց մերոց և եղբարց ծախեցաք և շինեցաք զաստուածաբնակ սուրբ եկեղեցիքս և աւանդեցաք զսուրբ Աւետարանս յԱստուծոյ սուրբ եկեղեցիս, որ շինեցաւ ի մէնջ, ի վանս Արջուառնի...»⁸⁹⁵:

Ձեռագրի ստացող Սահակի հոր՝ Ռոմանոսի անունը գլխավոր հիշատակարանում նշվում է «Ռովմանոս» ձևով, իսկ խորանների հիշատակագրության մեջ՝ «Ռիմանոս»: Մոր անունն է Կատա, որը կարող է Կատարինե կամ Կատրամիդե անվան կրճատ ձևը լինել (Անիի Մայր տաճարը կառուցող Կատրամիդե թագուհու անունը ևս կրճատվել է «Կատա» ձևով Մարմաշենի՝ նրա թոռնուհի Մարիամի արձանագրության մեջ)⁸⁹⁶: Հիշատակվում են նաև Սահակի եղբայրները՝ Իպատոսը, որի համար ասվում է, թե նա «կիսաւրեա ել յաշխարհէս», այսինքն մահացել էր երիտասարդ հասակում, աշխարհական Առաքելը, քույրերը՝ Չարիա և Հոռոմ Տիկին, նշվում է նաև, որ նրանք զավակներ ունեին:

Բացառիկ երևույթ է հայ արվեստում, որ անեցիների այս ընտանիքի անդամներին նկարիչ Մարգարեն պատկերել է ձեռագրի միակ տերունական՝ «Մուտք երուսաղեմ» մանրանկարում՝ Տան գլխավորը՝ Ռոմանոսը պատկերված է շինության մուտքի մոտ, նրա կինը՝ Կատան, տեղ է զբաղեցրել պատուհանի մոտ, երկու դուստրերը պատշգամբում են, իսկ երեք որդիները՝ ծառերի վրա⁸⁹⁷: Դրանից բացի, Սահակն ու Առաքելը պատկերված են ընծայական մանրանկարում՝ Քրիստոսի երկու կողմերում կանգնած (գուն. նկ. 44):

Ուքան Քարիմադին և Պապքան Վախրադին եղբայրների ընտանիքը

Անիի ու մերձակա վանքերի վիմագրերում հիշատակվող այս ընտանիքի անդամների անուններն առաջին անգամ տեսնում ենք 1252 թ. Արցախի հնագույն վանքերից Մեծիրանից Ս. Հակոբի մի վիմագրում՝ «ես Ուքան ու Պապքան՝ որդիք Սարգսի՝ Հոգո որդոյն, միաբանեցաք ս(ուր)բ նշանիս՝ ընծա-

⁸⁹⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 69-71:

⁸⁹⁶ Դիվան, Ժ, էջ 97:

⁸⁹⁷ Կ. Մաթևոսյան, Հաղբատի Ավետարանը, էջ 19-25:

յիւք...»⁸⁹⁸, որի վերջում նշվում է նաև նրանց մյուս եղբայրը՝ Մերչո կամ Մերչի անունով: Վերջինս, արձանագրության ենթատեքստից դատելով, այդ ժամանակ արդեն մահացած էր, քանի որ Ուքանն ու Պապքանը 10 ժամ պատարագ են ստացել նրա համար՝ «Ժ (10) ժամ տվին մեր եղբայրն Մերչո մեծին...»⁸⁹⁹: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ հիշվում է նաև նրանց պապը՝ Հոգի անունով: Սույն արձանագրությունից ելնելով, հավանական է կարծել, որ այս ընտանիքը ծագումով Արցախից է եղել, որը որոշ ժամանակ անց տեղափոխվել է Անի:

Երկրորդ անգամ եղբայրները հիշվում են 1268-ին՝ Հայաստանի հյուսիսում գտնվող Խորակերտի վանքում, որին միաբանելով «աշխարհալոյս» Վարդան վարդապետի (Արևելցու) հրամանով, ստացել են Հոգեգալստյան տոնի պատարագը: Վիմագրում նշում են. «Մեր՝ Ուքանս եւ Պապքանս՝ որդիք Սարգսի, թոռն Հոգոյն, միաբանեցաք ս(ուր)բ ուխտիս...»⁹⁰⁰: Վերջում ասվում է՝ «...միաբանքս ետուն մեզ զՀոգոյն գալստեան աւրն յամէն եկեղեցիքս ժամն է Ամէնտիկնա եւ յետ մեր մահուանն՝ մեզ առնեն անխափան»⁹⁰¹: Այստեղ նշված «Ամէնտիկին» անունը վիմագրության դիվանում առաջին չորս տառի փակագրով գրված լինելու պատճառով սխալ է կարդացվել՝ «ԷՄԷՆ ՏԻԿՆԱ», որը պարզ է դառնում գրչանկարից: Հարկ է նշել, որ սա այս անվան ամենավաղ հիշատակություններից է, քանի որ Հ. Աճառյանի անձնանունների բառարանում բերված նրա առաջին վկայակոչումը 1327 թվականից է⁹⁰²: Չնայած վիմագրում հստակ չի նշվում, բայց ենթատեքստից կարելի է ենթադրել, որ Ամենտիկինը Ուքանի և Պապքանի մայրն է եղել:

Մեկ տարի անց՝ 1269 թ., Ուքանին արդեն տեսնում ենք Անիում որպես քաղաքի տերերից (կամ կապալառուներից) մեկը՝ Սահիպ Դիվանի (Մուհամեդ Շամս Էդ-դին) և Սահմադինի հետ: Այդ մասին վկայող վիմագրում նա նշվում է միայն Քարիմադին անունով, ինչպես ստորև կտեսնենք, հետագա-

⁸⁹⁸ Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 15: 1211 թ. Մեքաստիայում գրված մի հիշատակարանում նշվում են «պարոն Ուքան եւ Պապքան, այր իմաստունք, բարերարք եւ բարեմիտք...» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 75), սակայն նրանց հնարավոր չէ նույնացնել Արցախում և Անիում հիշված նույնանուն եղբայրների հետ, քանի որ վերջիններիս ակտիվ գործունեության հայտնի տարիներն ավելի ուշ շրջանի՝ 1252-1274 թվականներին են վերաբերում: Հիշատակարանի 1211 թվականը կասած չի հարուցում, քանզի գրիչը նաև նշում է, որ չգիտի թե ժամանակի իրար հակառակ երեք կաթողիկոսներից որի՞ն հիշատակի՝ Հովհաննեսին (Հովհաննես Չ Սսեցի՝ 1203-1221), Անանէին (նա Ռումի սուլթանության տարածքում էր իրեն կաթողիկոս հռչակել), թե՛ Դավթին: Վերջինս Դավիթ Արքակաղնեցին է, որը մահացել է 1212 թ.:

⁸⁹⁹ Նույն տեղում:

⁹⁰⁰ Դիվան հայ վիմագրության, պր. IX, Լոռու մարզ, կազմեցին Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Սաղումյան, Երևան, 2012, էջ 265:

⁹⁰¹ Նույն տեղում:

⁹⁰² Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1942, էջ 118:

յում նա հիշատակվում է երկանունով՝ Ուքան Քարիմադին: Անիի եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու՝ քաղաքի երեցանին բաժ հարկից ազատող արձանագրության մեջ Անիի հարկահանները (տաղմանի կամ դաղմանի) գրում են. «...մեք՝ տաղմանիքս... վասն պատրոնաց մերոց Սահիպ Դիվանին եւ Քարիմադինին եւ Սահմադինին, բարձաք ի յԱնո իրիցանուս զբաժն...»⁹⁰³: Քարիմադինի ունեցած նման բարձր դիրքով պետք է բացատրել նրա ընտանիքի հետագա բարգավաճումն Անիում:

Հաջորդ վիմագրերում եղբայրներն արդեն հանդես են գալիս երկանունով՝ Ուքան Քարիմադին և Պապքան Վախրատին, միաժամանակ նրանց է միանում նաև Դապտա Խաթունը, որին Ուքանը կոչում է իր հարսը: Նրանք միասին հիշատակվում են երեք վայրում՝ Անիում, քաղաքի մոտ գտնվող, Ախուրյանի ափամերձ Կարմիր վանքում (1271 թ.) և Հոռոմոսի վանքում (1274 թ.):

Անիում, այսպես կոչված «Քարիմադինի» եկեղեցում (քաղաքի հնագույն մասում գտնվող եկեղեցու բուն անունը հայտնի չէ, Անիի պեղումների շրջանում պայմանական անուն են տվել, ըստ արձանագրության մեջ եղած առաջին անվան), նրանք զանգակատուն են կառուցել. «ես Ուքան Քարիմատին եւ Պապքան Վախրատին եւ հարսն իմ՝ Դապտա Խաթուն շինեցաք զանգակատունս»: Անթվական վիմագրի վերջում պատարագներ են հայցում, նշելով՝ «...մեր հաւրն՝ Սարգսի եւ Սթէ եւ Սարգսի Արքաունին եւ Մերչէ...»⁹⁰⁴: Հաջորդ վիմագրերը թույլ են տալիս ենթադրություն անելու, թե Ուքանի և Պապքանի հետ ինչ կապ ունեն Սթեն և Սարգիս Արքաունը:

Կարմիր վանքի 1271 թ. ընդարձակ վիմագիրն ավելի հարուստ է տեղեկություններով. «ես՝ Ուքան Քարիմադինս եւ եղբայր իմ Պապքան Վախրատինս, որդիք Սարգսի, թոռն Հոգոյն եւ հարսն իմ Դապտայ Խաթունս գնեցաք զվանքս իւր ամենայն սահմանաւքս, հողով եւ ջրով, եւ շինեցաք ի կորոյդ եւ զարդարեցաք սպասիւք եւ գրենաւք...»⁹⁰⁵: Այնուհետև ուշագրավ մանրամասներով նշում են կատարած բազմաթիվ նվիրատվությունները⁹⁰⁶, որից հետո

⁹⁰³ Դիվան, Ա, էջ 24:

⁹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 65:

⁹⁰⁵ И. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 474.

⁹⁰⁶ Նվիրատուները նախ նշում են Անիում իրենց գնած խանապարի (համալիր ծառայություններով մեծ հյուրատան) դանկը՝ մեկ վեցերորդ մասը կամ նրա եկամուտը (տե՛ս Ս. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառարանություն, Երևան, 1978, էջ 64-66), որի տեղը նկարագրվում է ուշագրավ մանրամասներով՝ «գխանապ(ար)ին դանկն, որ միջաւրեն էր, շահապին զվերեն եւ գներքեն եւ գհար(աւ)ու կողմանն՝ կուղականովն»: Այնուհետև նշվում է այլ նվիրատվությունների մասին՝ «եւ այգի մի ի Բագրնա՝ զԱյգեհարն եւ զԱքստին կապն եւ զԲաշիխրոյ Դ (4) դանկն, եւ զջաղացս...» (И. Орбели, Избранные труды, с. 474):

ասվում է, թե վանահայր Սարգիսն ու միաբանները դրանց փոխարեն ինչ չափով պատարագներ պիտի մատուցեն. «հայր Սարգիս եւ այլ եղբարքս փոխարեն հատուցին յամենայն շաբաթն աւր Գ (3) խորանն մեր հաւրն՝ Սարգսի եւ Սիրթէ եւ Մերչե պատարագն, եւ Դ (4) աւր Սարգիս Արքաունի: Որք հակառական ընծաիցս, դատին ի Զ(րիստոս)է, ամեն: Մխիթարիչ գրիչ»⁹⁰⁷:

Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ հիշատակվում են նախորդ արձանագրության մեջ թվարկված մարդիկ, իսկ նվիրատուների հոր՝ Սարգսի անունից հետո նշվում է Սթե կամ Սիրթի անունով կինը: Կարելի է ենթադրել, որ նա վերը նշված 1268 թ. արձանագրության մեջ Ամենտիկին անվանաձևով հիշատակված նրանց մայրն է, քանի որ Սթե կամ Սիրթի անունը հենց «Տիկին» է նշանակում⁹⁰⁸:

Այս ընտանիքի անունով պահպանված հինգերորդ արձանագրությունը վկայում է, որ նրանք շարունակում էին մեծացնել իրենց ազդեցությունը՝ այդ թվում՝ եկեղեցական ոլորտում, քանի որ 1274 թ. գնել են Անիի մերձակա նշանավոր Հոռոմոսի վանքի կեսը: Այդ մասին վկայող վիմագրի սկիզբը վնասված մասեր ունի, ըստ վերջին հրատարակության, այն հետևյալն է. «ԶԻԳ (1274) շնորհիւն Քրիստոսի եւ Ուքան Քարիմատին... եւ Պապքան Վարխատինս որդի Սարգսի, թոռն [Հոգո]յն եւ ամուսին իմ Դապտա Խաթունս Սարգսին դուստր Արքաուն]ին գնեցաք Հոռոմի վանացս կէսն ի սահմանով լէ...նեն ի մեր հալալ ընչից...»⁹⁰⁹: Քանի որ արձանագրությունը չի պահպանվել (լուսանկար չկա), դժվար է ասել, թե հրատարակիչներ՝ Ժ-Պ. Մահեն և Ս. Կարապետյանը ինչի հիման վրա են Սարգիս Արքաունի անվան հատվածը «Դապտա Խաթունս Սարգսին դուստր Արքաուն]ին» ձևով վերականգնել, քանի որ նույն միտքն արտահայտելու համար ավելի շուտ պետք է գրվեր «Դապտա Խաթունս դուստր Սարգսի Արքաունի»։ Սակայն միանգամայն հավանական է, որ նաև Անիի ու Կարմիր վանքի արձանագրություններում այս ընտանիքի հետ հիշատակվող Սարգիս Արքաունն իրոր Դապտա Խաթունի հայրն էր, մանավանդ, որ վերջինս ազդեցիկ և մեծահարուստ մարդ էր, որի մասին կարելի է դատել Սանահնի և Հաղբատի նրա երկու արձանագրությունից: Սանահնում նա Ավետիս Անեցի վարդապետի վանահայրության շրջանում (1240-1250-ական թթ.) վանքին 500 սպիտակ (արծաթ դրամ) է նվիրել և ստացել 3 պատարագ, իսկ Հաղբատում՝ նույն շրջանում, նշանավոր Համազասպ Անեցի եպիսկոպոսի առաջնորդության ժամանակ, միաբանել է վանքին և ինչ-որ նվիրատվության դիմաց (չի նշվում), ստացել Ս. Հակոբի տոնի պատարա-

⁹⁰⁷ Նույն տեղում:

⁹⁰⁸ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1948, էջ 491:

⁹⁰⁹ Horomos monastery, p. 476.

գը՝ բոլոր եկեղեցիներում⁹¹⁰: Արքաուն մականունը վկայում է Սարգսի՝ մոնղոլների հետ ունեցած սերտ առնչության մասին:

Վերադառնալով Հոռոմոսի արձանագրությանը, նշենք, որ շարունակության մեջ Ուքան Քարիմադինը, Պապքան Վախրադինն ու Դապտա Խաթունը թվարկում են վանքին կատարած մի շարք նվիրատվությունները⁹¹¹: Վերջում նշում են, որ բարեգործության դիմաց ստացել են «զհոգոյն գալստեան ժամն յամենայն եկեղեց[իսս]»: Ինչպես վերևում տեսանք, 1268 թ. Վիմագրում, Ուքանն ու Պապքանը դարձյալ Հոգեգալստյան տոնի պատարագն են ստացել՝ բոլոր եկեղեցիներում, որից թերևս կարելի է ենթադրել, թե այս մարդիկ նշված տոնի նկատմամբ հատուկ վերաբերմունք են ունեցել իրենց պապի Հոգի անվան պատճառով, որն ի դեպ, հիշատակում են իրենց գրեթե բոլոր արձանագրություններում (հինգ վիմագրից չորսում):

Հետաքրքրական է, որ այսքան բազմաթիվ վիմագրերում Ուքան Քարիմադինի և Դապտա Խաթունի, ինչպես նաև Պապքան Վախրադինի որևէ գավակի անուն չի հիշատակվում, անգամ ընդհանրական ձևով (առանց անուն նշելու): Այնուամենայնիվ, նկատի ունենալով Պապքան անվան հազվադեպ լինելը, կարելի է ենթադրել, որ 14-րդ դ. սկզբներին, պարոն Աղբուղայի արևշատության և Չազայի հիշատակի համար Անիում «քասանիկ» կոչվող հարկը թողած Գեշ անունով հարկահանը Պապքան Վախրադինի որդին էր: Ս. Առաքելոց եկեղեցու գավթում թողած վիմագրում նա նշում է. «Ես Գեշս, որդի Պապկանն...»⁹¹²:

Մեծ հավանականությամբ, այս ընտանիքի հետ է կապված Անիում պահպանված ևս մի վիմագիր: Քաղաքի, վերը նշված «Քարիմադինի» եկեղեցու հյուսիսարևմտյան կողմում, պեղումների ժամանակ բացվել է անեցի մեծահարուստ ընտանիքի պատկանած մի տուն, որի սենյակներից մեկի պատուհանի մոտ գրված է եղել «Պապք (Պապքան)» անունը: Ն. Մառի կարծիքով, նա նույն Պապքանն է (Ուքանի եղբայրը), որը կից գտնվող եկեղեցում հիշվում է որպես զանգակատունը կառուցողներից մեկը⁹¹³: Սակայն շատ ավելի հետաքրքիր է, որ այդ տան ամենամեծ սենյակի պատին, ներքուստ, գրված է եղել իր տեսակի մեջ եզակի մի արձանագրություն՝ «Չայն, որ սուտ ասէ, կամ

⁹¹⁰ Դիվան, Ժ, էջ 95, 188:

⁹¹¹ «...տվաք նվերք ի Սուրբ Յովանէս... այգին ի Թալին բոլոր ազատ յամենայն հարկէ եւ շինական մի ...ազ... Բ (2) սկի արծաթի եւ ի խանապարին ներքի դեհն Բ (2) հունրա...» (Horomos Monastery, p. 476):

⁹¹² Դիվան, Ա, էջ 30: Այստեղ գործ ունենք անձնանուններում հանդիպող վատանունության երևույթի հետ:

⁹¹³ H. Mapp, 1934. c. 108.

մարդոյ գէշ ասէ, կամ հիւր խարդախէ, այն իմ որդի չիին»⁹¹⁴։ Թե ինչ պատմութիւն է թաքնված այս տողերի հետևում, դժվար է ասել։ Սակայն կարելի է նկատել, որ վերը հիշատակված՝ Պապկանի որդի Գեշի անունը, համընկնում է այս վիմագրում օգտագործված նույնական անձանի հետ։

Գրիգոր Խուցեսի գերդաստանը

Գրիգոր Խուցեսի անունը հիշատակվում է նրա երեք որդիների՝ Ասիլի, Պարոնի և Մխիթարի թողած հիշատակարաններում և վիմագրերում։ Գրիգորի կնոջ անունը՝ Շնաֆոր Տիկին, նշվում է Պարոնի հիշատակարանում (որպես իր մայրը)։ Նույն հիշատակարանում, որը գրվել է 14-րդ դ. 30-40-ական թթ., և վերաբերում է «Բագնայրի Ավետարանի» նորոգմանը (ՄՄ 1519), ակնարկվում է Գրիգոր Խուցեսի՝ 14-րդ դ. սկզբներին Անիում վարած պաշտոնի մասին. «բարեպաշտ ոմն՝ Պարոն անուն, ի մայրաքաղաքէս Անոյ, որդի **Գրիգորոյ մականունն Խուցես, որ էր առաջնորդ եւ հիմն քաղաքիս**»⁹¹⁵։ Հավանաբար այդ պաշտոնը նաև դատական գործառույթներ է ունեցել, քանի որ հիշատակարանի շարունակության մեջ, Պարոնը հիշատակում է Անիում հոր պաշտոնը շարունակած իր եղբայր Ասիլին, գրելով՝ «Յիշեցէք եւ զկենդանիս Պարոնին, զբարեպաշտ եւ զաստուածասէր զեղբայրն՝ **զԱսիլն, որ է առաջնորդ եւ հիմն քաղաքիս Անոյ, իրաւաբար եւ արդարադատ ամենայն քաղաքին**»։ Հիշատակարանի շարունակության մեջ նա դրվատանքով հիշատակում է Ասիլի կնոջը, նշում նաև ավագ որդուն՝ «զկենաց կցորդն Ասիլին՝ զընուգ Խաթունն, զմայրն եւ զպատվաղիրն ամենայն եկեղեցոյ եւ քահանայից... եւ զանդրանիկ զաւակ սոցայ՝ զԲէտուշինն պահեսցէ Քրիստոս Աստուած անփորձ»⁹¹⁶։

Պարոնի հիշատակարանում նշվում են նաև նրա կինը՝ Ուլուն և ավագ որդին՝ Դավիթը, որոնք այդ ժամանակ մահացել էին, ինչպես և կրտսեր որդիները՝ «յիշեցէք զփոքր պատանեկեր Պարոնին, զՍէթն եւ զԶամար զարի, որ առանց մերական [խնա]մոց սնան»⁹¹⁷։

Գրիգոր Խուցեսի ավագ որդին հավանաբար եղել է Ասիլը, որը 1342 թ. աթաբեկ Վահրամ Զաքարյանի հրամանով վերականգնել է Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու գմբեթը, և որի մասին վկայում է տեղում պահպանված վիմագիրը՝ «...Ես Ասիլ, որդի Գրիգորո, առաքեցա պատրոնին հրամանաւն՝ աթաբակ Վարհամա, եւ եկեալ կատարեցի մեծ ջանիւ եւ աշխատութեամբ՝ զհրամա-

⁹¹⁴ Դիվան, Ա, էջ 66։

⁹¹⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, Ա, էջ 149։

⁹¹⁶ Նույն տեղում։

⁹¹⁷ Նույն տեղում։

նեալս ինձ...»⁹¹⁸: Արձանագրությունից դատելով, Չաքարյանների մոտ ծառայության մեջ գտնվող Ասիլը հենց այդ ժամանակից է հաստատվել Անիում ու պաշտոն ստացել: Նրա գործունեության և ընտանիքի մասին բավական հարուստ տեղեկություններ է պարունակում 1357 թ. հիշատակարանը, որը գրվել է Կիլիկայից Անի հասած՝ ժամանակին Կեռան թագուհու պատվերով ընդօրինակված մի Ավետարանում (ՄՄ 7664), որը ձեռք են բերել Ասիլն ու նրա կինը, նորոգել ու նվիրել քաղաքի Ս. Առաքելոց եկեղեցուն:

Ներսես գրչի ձեռքով գրված այդ ընդարձակ հիշատակարանը պատմում է 1350-ական թթ. Անիում կատարված ողբերգական դեպքերի մասին և պատմական կարևոր արժեք է ներկայացնում⁹¹⁹: Իսկ ձեռագրի նոր տերերի մասին ասվում է հետևյալը. «Արդ, յայս դառնութեան ժամանակիս... **Ասիլս և բարի լծակիցն իւր ընուզ Խաթունն բարեպաշտութեամբ իւրեանցն լցին զՏուն Շիրակա և մայրաքաղաքին Անոյ շինուածօք և արդար դատաստանօք** և տրօք տնանկաց և այլ ամենայն ընձայիւք զվանս և զեկեղեցիս զարդարեցին որպէս օրէն է աստուածասէր քրիստոնէից: Մանաւանդ ևս առաւել ստացան զհրաշափառ և զսուրբ Աւետարանս... Եւ ուրախ արասցէ Տէր Աստուած զստացող սորայ զպարոն Ասիլն, զի բազում վիշտ և տրտմութիւնս կրեաց վասն աւերման մայրաքաղաքին Անոյ: Քանզի իբրև զտղայս ծնողաբար սնուցեալ էր զնոսայ և **հաւատարիմ կացեալ ի վերայ տանն պատրոն աթապակ Շահնշահին և ամենայն կազմության տան իշխանութեան նորայ...** Արդ, մեք'... Ասիլս և ամուսին իմ Ըռուզ Խաթունս... ստացաք զսուրբ Աւետարանս և տուաք զսայ ի մեր սեփիական հայրենի եկեղեցին՝ ի յԱնոյ Սուրբ Առաքեալքն՝ յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց և զաւակաց մերոց Բեսունճինին, Խութլուպուղին, Թայիկին, Էսլունին և այլ ամենայն արեան մերձակայից՝ կենդանեաց և ննջեցելոց»⁹²⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, հիշատակարանի վերջում նշվում են Ասիլի երկու որդիները՝ Բեսունճինն ու Խութլուպուղան, և երկու դուստրերը՝ Թայիկն ու Էսլունը (այլ ազգականների անուններ չեն տրվում):

⁹¹⁸ Դիվան, Ա, էջ 44:

⁹¹⁹ Հիշատակարանում տրված է Անիի կացության համառոտ նկարագիրը. 1350-ական թթ. կեսերին մահմեդական ասպատակիչ զորքի կողմից քաղաքի գրավումն ու ավերումը, Անիի իրավական տիրոջ՝ Չաքարյան Շահնշահ Գ--ի մագապուրծ փախուստը և այլն, փաստեր, որոնք պատմագիտությանը հայտնի են միայն այս հիշատակարանի շնորհիվ: Այդ է պատճառը, որ տարբեր տարիների նշված հիշատակարանից հատվածներ են հրատարակել Ղ. Ալիշանը, Գ. Հովսեփյանը, Հ. Մանանդյանը, Լ. Խաչիկյանը: Ամբողջական հրատարակությունը տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, 14-րդ դարի հիշատակարանները Անի քաղաքի և անեցիների մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1985, № 3, էջ 112-113:

⁹²⁰ Նույն տեղում:

Գրիգոր Խուցեսի երրորդ որդին՝ Մխիթարը, հարկահան էր, և ըստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու մի վիմագրի, պարոն Չազի հոգու համար Անիում հարկեր է թողել: Իր մասին նա նշում է՝ «...ես Մխիթար, որդի Գրիգոր Խուցիսին, որ Անոյ տաղմածի էի...»⁹²¹:

Գրիգոր Խուցեսի՝ քաղաքային մեծահարուստ գերդաստանը, հատկապես նրա որդի Ասիլի գործունեությունից դատելով, կարելի է նաև մանր ազնվականության շարքին դասել: Նրանք Անիում եղել են Չաքարյանների իրավական իշխանության գործնական իրականացնողներից:

Վերջում նշենք, որ Գրիգոր Խուցեսի մականունը (ինչպես Պարոնի հիշատակարանում է նշվում՝ «...Գրիգորոյ՝ մականուն Խուցես») հավանաբար ծագում է վրացերեն «խուցեսի» բառից, որ նշանակում է քահանա: Հավանաբար նա, իր Ասիլ որդու նման Չաքարյանների, ինչպես և վրացական շրջանակների հետ կապեր ունեցող մարդ է եղել և ինչ-ինչ հանգամանքներում ստացել է այդ մականունը: Անիում (նաև այլուր), ավելի հաճախ մականուն ունենում էին այն մարդիկ, որոնց անունը շատ տարածված էր, ուստի մականունն անհրաժեշտ էր նույնանուն այլ անձանցից տարբերվելու համար (այդ անուններից են, օրինակ՝ Հովհաննեսը, Գրիգորը, Գևորգը):

Քահանայական տոհմեր

Անի քաղաքի պատմության մեջ հետաքրքրություն են ներկայացնում քահանայական տոհմերի (տների) մասին պահպանված վկայությունները: Քահանայական ընտանիքներն ընդհանրապես տարածված էին միջնադարյան Հայաստանում: Օրինակ՝ Մաշտոց Ա եղիվարդեցի (897-898) կաթողիկոսի մասին ասվում է, թե «Սա էր **ի տոհմէ քահանայական** ի գեղջէն եղեվարդայ...»⁹²², իսկ Հովհաննես Սարկավագի մասին նշվում, որ նա ծագում էր «ի գաւառէն Փառիսոսայ, **ի քահանայական ազգէ**»⁹²³: Հայ իրականության մեջ բազմաթիվ քահանայական տների գոյության մասին ուշագրավ վկայություն է առկա նաև մի վրացական բնագրում⁹²⁴:

Պարզվում է, որ Անի քաղաքում ևս, ոչ միայն եպիսկոպոսական աթոռն ու մի շարք եկեղեցիներ էին տոհմական, այլև կային քահանայական տներ, որոնց ներկայացուցիչները սերնդէ սերունդ սպասավորում էին այս կամ այն եկեղեցում: Այդօրինակ ժառանգականության մասին պահպանված հնագույն վկայությունը 1035 թվականից է: Անիի Ս. Փրկչի եկեղեցին կառուցող Աբղա-

⁹²¹ Դիվան, Ա, էջ 28:

⁹²² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., էջ 41:

⁹²³ Վարդան Արևելցի, էջ 125:

⁹²⁴ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, 1934, էջ 104:

րիբ Պահլավունի մարգպանը շինարարական արձանագրության վերջում եկեղեցու ինչքի հափշտակության դեմ ուղղված «անեծքի բանաձևից» հետո ավելացնում է. «...եւ որ **գԳրիգոր իրիցու որդիքս յեկեղեցապանութենէ հանէ**, կրկին անիծիցդ պարտական լիցի, իսկ կատարիչ գրիս՝ արինեալ լիցի...»⁹²⁵: Այսինքն՝ Աբղարիբը սահմանում է, որ իր կառուցած եկեղեցու եկեղեցապանությունը պատկանելու է Գրիգոր երեցի որդիներին, նրանց սերնդին: Նույն Աբղարիբ մարգպանը երկու տարի անց իր մոր՝ Շուշան Պահլավունու կառուցած Ս. Հակոբ եկեղեցու քահանայությունը «որդոց որդի» հանձնում է Գեորգ երեցին. «...եւ Ապղարիպ մարգպան ետու **գՄուրք Յակովբ Գեորգ իրիցու՝ որդեցէ յորդիս...**»⁹²⁶:

1236 թ. Անիի Կաթողիկեին Ավետարան նվիրաբերած Նացուալը հիշատակարանում նշելով եկեղեցու երեք սպասավորներին՝ Դասապետ, Գերսամ քահանաներին և Սարգիս սարկավագին, հայտնում է, որ մատյանը տվել է նրանց «**որդիցէ յորդիք**»⁹²⁷, որից կարելի է ենթադրել, թե վերջիններս ազգականներ էին և այստեղ նույնպես գործ ունենք քահանայական տան հետ:

Պատմիչ Սամվել Անեցու ժառանգները

12-րդ դարի նշանավոր պատմագիր, Անիի Կաթողիկեի ավագերեց Սամվել Անեցու ժառանգների մասին վկայություն է պահպանվել նրա թոռան՝ Աբրահամ երեցի, 1233 թ. Խծկոնքի վանքում թողած նվիրատվական վիմագրում: Արձանագրության մեջ նա հիշում է հորը՝ Սարկավագ քահանային, և համբավավոր պապին՝ վերջինիս հիշատակին նվիրելով կատարած նվիրատվության դիմաց ստացած վեց պատարագից երկուսը: Ահա այդ արձանագրությունից մի հատված. «Ի ՈԶԲ (1233) թուիս շնորհիւն Քրիստոսի, **եւ Աբրահամ երեց, որդի Սարկաւագ քահանայի, թոռն Սամուէլ երիցոյ Անեցի** ետու զիմ գանձագին Բ (2) տուն նորաշէն եւ ի վերէն Բ (2) կուղպակ ի սուրբ ուխտս ի Խծկաւնս... եւ փոխարէն հատուցէն մեզ յամենայն ամի Զ (6) աւր պատարագ՝ Դ (4) Աբրահամու եւ Բ (2) տէր պապ երիցու...»⁹²⁸: Արձանագրության շնորհիվ մեզ հայտնի է դառնում, որ Սամվել Անեցու քահանա որդին Սարկավագ անունն է կրել: Տեղին է հիշել, որ Անեցին ժամանակին աշակերտել է մեծ ուսուցչապետ Հովհաննես Սարկավագին, որից հետո, բնական պետք է լինի ենթադրությունը, թե Սամվելը որդուն Սարկավագ է անվանակոչել ի պատիվ իր ուսուցչի:

⁹²⁵ Դիվան, Ա, էջ 46:

⁹²⁶ Նույն տեղում, էջ 49:

⁹²⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 198:

⁹²⁸ Ն. Սարգիսեան, 1864, 211:

Միանգամայն հնարավոր է, որ Սամվելի որդի Սարկավագն է 1151թ. նորոգել Անիի Ս. Սարգիս եկեղեցին, որը գրականության մեջ երբեմն կոչվում է նաև Սարկավագի եկեղեցի: Պահպանված արձանագրությունը վկայում է. «Ի թուին Ո (1151) ես **Սարկաւագ քահանա զայս ձերացեալ տաճարս Սըրբոյն Սարգսի վերըստին նորոգեցի ի հըմանէ ի յիմոց գուց.** Որք ի ներկայդ էք զիս եւ ծնաւոս յիշեսջիք ի Քրիստոս Յիսուս»⁹²⁹: Սույն արձանագրությունը Անիի ամիրայական տիրապետության շրջանից հայտնի առաջին շինարարական վկայագիրն է և եզակիներից մեկը: Նկատենք, որ այդ ժամանակ եկեղեցաշինության համար պայմանները բնավ էլ նպաստավոր չէին և նման գործ կարող էր կատարել միայն քաղաքում ամուր դիրք ու հենարան ունեցող մեկը: Սամվել Անեցին, որը նույն այդ տարիներին Անիի Կաթողիկեի ավագերեցն էր, անմիջական կապեր ուներ ժամանակի Հայոց կաթողիկոսի՝ Գրիգոր Գ Պահլավունու հետ, որի պատվերով էր գրում իր «Ժամանակագրությունը», հետևաբար, բավական հեղինակավոր անձնավորություն էր, կարող էր իր որդի Սարկավագի ձեռնարկի երաշխավորը հանդիսանալ՝ նրան նաև օժանդակելով նյութապես ու բարոյապես: Սարկավագի արձանագրության վերջաբանը ևս ասես հուշում է այս իրողության մասին: Այն ոչ թե ուղղված է հետագա սերունդներին, այլ «ձերացյալ» տաճարը հիմնովին նորոգված տեսնելու եկած ներկաներին՝ **«Որք ի ներկայդ էք զիս եւ ծնաւոս յիշեսջիք...»**:

Սամվելի թոռ և Սարկավագի որդի Աբրահամ երեցից հետո այս քահանայական տոհմը շարունակվել է թե ոչ՝ հայտնի չէ: Խոսկոնքի 1233 թ. արձանագրության մեջ Աբրահամը հիշատակում էր իր մի քանի ազգականներին (Խոցադեղին, Հովհաննես երեցին, Տիրանցին, Շահմամին), որոնք այդ ժամանակ արդեն մահացել էին և հուղարկավորվել վանքի Ս. Սարգիս եկեղեցու մոտ⁹³⁰:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ Սամվել Անեցու ընտանիքի երեք սերնդի մասին պահպանված վկայությունը ուշագրավ իրողություն է, և այդ առումով, անեցի մատենագիրը հայ միջնադարյան պատմիչների մեջ թերևս միակն է:

Անեցիների տարագիր երկու ընտանիք Սուլթանիայում

Անիի քահանայական երկու ընտանիքի հանդիպում ենք քաղաքի 14-րդ դարի գաղթականության այն հատվածի մեջ, որը հաստատվել էր Պարսկաստանի նորաշեն Սուլթանիա քաղաքում (Թավրիզի մոտ): Այս տների առավել հայտնի ներկայացուցիչներն էին նշանավոր գրիչ, ծաղկող, կազմարար Մխիթար Անեցին և նրա հոգևոր հայրը՝ գրասեր Գրիգոր քահանան: Մխիթարը,

⁹²⁹ Դիվան, Ա, էջ 56:

⁹³⁰ Ն. Սարգիսեան, 1864, 211:

որը մի շարք ձեռագրեր է ընդօրինակել Սուրբանիայում, 1334 թ. Ավետարանի (Երուսաղեմ, ձեռ. 1941) հիշատակարանում նշում է, որ իրեն հորդորել են գործը սկսել նկարիչ Ավագը և Գրիգոր Անեցին՝ «բազմերախտ հոգեւոր հայրն մեր, ստոյգ քարտուղարն եւ անհաս ընթերցողն՝ **Գրիգոր երեց Անեցին**»⁹³¹:

Նկ. 52. Գրիգ և մանրանկարիչ Մխիթար Անեցին, նկարիչ՝ Ավագ (Երուսաղեմ, ձեռ. 1941)

Այդ ձեռագրում Ավագը նաև պատկերել է Մխիթար Անեցուն՝ Խաչելություն մանրանկարի ստորին մասում (նկ. 52):

Ձեռագրի վերջում գրած հիշատակարանում Մխիթարը Գրիգորին կոչում է ուսուցիչ ու խրատատու՝ «յիշեսջիք... զբազմերախտսն մեր, զուսուցիչսն մեր եւ զխրատիչսն, զհոգեւոր հայրն մեր **գԳրիգոր քահանայ Անեցի** եւ... զԱվագ...»: Գրիչը հիշում է նաև իր մեկ այլ ուսուցիչ՝ «Ճան Յակոբ քահանային»: Այնուհետև Մխիթարը հիշատակում է իր ընտանիքի անդամներին՝ «...յիշել աղաչեմ... զՄխիթար մեղօք մեռեալ ոգի, անարժան գծող սորին...

նաեւ զծնօղսն իմ ըստ մարմնոյ, զհայրն իմ՝ զտէր Յակոբ քահանայ եւ զմայրն իմ՝ զՍեդա խաթուն եւ զհարազատ եղբարսն իմ՝ զԳրիգոր քահանայ եւ զԳէորգ քահանայ եւ զքոյրն իմ՝ զՋալալն...»⁹³²:

Այսպիսով, պարզվում է, որ անեցի Հակոբ քահանան ունեցել է երեք քահանա որդի՝ Գրիգոր, Մխիթար, Գէորգ: 1338 թ. ընդօրինակած Աստվածաշնչի (ՄՄ 4429) չափածո հիշատակարանում Մխիթարը հայրենի քաղաքի կարոտն արտահայտելով, միաժամանակ դարձյալ հիշատակում է իր ազգականներին՝ բայց նաև նշելով, որ նրանք արդեն մահացել են.

«Յիշեմ զգաւառն իմ հայրենին,

⁹³¹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց՝ Նորայր եպս. Պողարեան, հ. 6, Երուսաղեմ, 1972, էջ 484:

⁹³² Նույն տեղում:

Չմայրաքաղաք ամուր Անին,
 Եւ ըստ մարմնոյ իմ ծնօղին՝
 Տէր Յակոբա եւ Սեդային,
 Եւ իմ եղբարցն հարազատին՝
 Գէորգա եւ Գրիգորին,
 Նայ եւ քվերն իմ Ջալալին,
 Որք են ննջեալ ի տապանին...»⁹³³:

Այս հիշատակարանում Մխիթարն առանձնակի ընդգծում է ավագ եղբորը, որպէս իր ուսուցչի, որից կարելի է ենթադրել թե՛ նա նույնպէս գրչութեամբ է զբաղվել:

«...Երեց եղբօրն իմ Գէորգին,
 Ըզկնի իմ շատ աշխատողին
 Եւ առաջին իմ ուսուցչին...»⁹³⁴:

Մխիթար Անեցին չի մոռանում նաև իր համերկրացուն՝ Գրիգոր Անեցուն, ու նրա որդի Պարոնին, որը հավանաբար իր երիտասարդ տարիների ընկերը կամ դասընկերն է եղել:

«Մեղաւորիս գաւառակցին՝
 Գըրիգորու քահանային,
 Սընընդակիցն իմ՝ Պարոնին»⁹³⁵:

Նույն հիշատակարանում Մխիթարը նշում է իր չորս աշակերտներին՝ Արսաբուղին, Թաթոսին, Սայինբեկին, Գրիգորին:

Ծանոթանանք Գրիգոր Անեցու ընտանիքին: Պարզվում է, որ նա ևս քահանայի զավակ էր, ուներ քահանա եղբայր և որդի: 1326 թ. Գրիգոր Անեցին Սուլթանիայում Կարապետ գրչին պատվիրել է ընդօրինակելու Իգնատիոսի՝ Ղուկասի ավետարանի մեկնությունը (Երուսաղեմ, թիվ 453), որի հիշատակարանում նշվում են նրա ազգականները, ինչպէս նաև Մխիթար Անեցին. «Արինեսցէ Քրիստոս Աստուած ստացող սուրբ գրոցս **գԳրիգոր քահանայ եւ զհայրն իւր զԵփրեմ քահանայ եւ զմայր իւր զԱւագ տիկին եւ զեղբայրն իւր Սարգիս քահանայ** եւ զամուսին իւր **Տիկնացն** եւ զանդրանիկ որդին իւր **Մխիթար**, զփոխեալն ի Քրիստոս, եւ զսրբասնեալ շառաւիղն լուսոյ եւ զժառանգն աւրինութեան զորդեակն իւր **գՊարոն**, զոր Տէր Աստուած ընդ

⁹³³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, Ա, էջ 327:

⁹³⁴ Նույն տեղում:

⁹³⁵ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, Ա, էջ 326: Հիշատակարանների ժողովածուում Պարոնի անունը գրված է փոքրատառով, մինչդեռ, ինչպէս երևում է Գրիգոր Անեցու 1326 թ. հիշատակարանից, վերջինիս որդու անունը Պարոն էր, և Մխիթար Անեցին անկասկած հենց նրան նկատի ունի:

երկայն աւուրս արասցէ: Նա եւ զհոգեւոր եղբայրն մեր՝ **գՄխիթար Անեցի՝** զերախտաւորն մեր...»⁹³⁶:

Նույն հիշատակարանում Կարապետ գրիչը, անկասկած ստացողի պահանջով, նշում է Գրիգորի ու նրա ընտանիքի Անիից գաղթելու ու Սուլթանիա գալու պատճառը. «Եւ ունէր սա զբնակութիւնս իւր ի մայրաքաղաքն Անի: Արդ, **վասն աւերման աշխարհին իւրեանց, եւս առաւել՝ վասն մայրաքաղաքին Անոյ,** եկեալ բնակէր ի տեղիս յայս...»⁹³⁷: Գրասեր Գրիգոր Անեցին 1341 թ. նույն Կարապետ գրչին Սուլթանիայում պատմիրել է մի Աստվածաշունչ (Վենետիկ, թիվ 935/8) և այն ստանալով նվիրել է որդուն՝ Եփրեմ քահանային: Ինչպես երևում է, իր այս որդուն Գրիգորը կոչել է քահանա հոր անվամբ: Հիշատակարանում նշվում է, որ նա ձեռագիրը ստացել է «ի ժառանգութիւն զաւակի իւրոյ՝ պատուական քահանային Եփրեմի», իսկ վերջինս 1354-ին մատյանը նվիրել է Վարագավանքին՝ թողնելով համապատասխան հիշատակարան. «Ես նուաստ Եփրեմ քահանայ, որ ունէի զգիրքս Աստուածաշունչ ի հօրէ իմմէ ի Գրիգորո քահանայէ, նուիրեցի եւ ետու զսա ուխտիս Վարագայ Սուրբ Նշանին...»⁹³⁸:

Այսպիսով, բերված հիշատակարանները մեզ ծանոթացնում են Անիի հոգևորականության տարագիր մի հատվածի ներկայացուցիչներին, որոնք 14-րդ դ. սկզբներին, անեցիներից շատերի պես, հարկադրված էին թողնել հայրենի քաղաքը: Ուշագրավ է, որ անեցիները գաղթել են տոհմերով, ընտանիքներով, և դրանց մեջ եղել են նաև քահանայական տներ:

⁹³⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, Ա, էջ 11-12:

⁹³⁷ Նույն տեղում:

⁹³⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, էջ 328:

ԱՆԵՑԻՆԵՐԻ ԵՎ ՔԱՂԱՔԻՆ ԱՌՆՉՎԱԾ ԱՆՁԱՆՑ

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

Անխնայացանկր կազմելիս նկատի է առնվել այսպես կոչված՝ մեծ Անին, այսինքն քաղաքն ու նրա շրջակայքի Հոռոմոս, Բագնայր, Արշոտառին խոշոր վանքերը, Ախուրյանի ափի քաղաքամերձ Կարմիր վանքը, որոնք եկեղեցական վարչական և հոգևոր առումով քաղաքի անբաժան մասերն էին և որոնց արձանագրություններում ու ձեռագրերի հիշատակարաններում նշված մարդկանց բացարձակ մեծամասնությունն անեցիներ են: Անիի քաղաքացիների հիշատակությունները բազմաթիվ են նաև Խծկոնքի վանքի վիմագրերում, որոշ անուններ հիշատակվում են անգամ հեռավոր վայրերի արձանագրություններում՝ ընդհուպ մինչև Արցախ:

Հայտնի գործիչների մասին, որոնց անունները կան հանրագիտարաններում և այլ հրատարակություններում, նշվում է շատ հակիրճ, և ընդգծվում հատկապես Անիում նրանց գործունեությունը: Ինչ վերաբերում է Անիի հետ առնչություն ունեցած անձանց, որոնք ցանկում փոքրաթիվ են, ապա նկատի են առնվել այդտեղ որոշ ժամանակ բնակված կամ շինարարական, նվիրատվական, գրական և վիմագրական որոշակի հետք թողած մարդիկ:

Նույնանուն գործիչների անունները տրվում են ըստ ժամանակագրական հաջորդականության: Յուրաքանչյուր անվան հիշատակման գլխավոր սկզբնաղբյուրը կամ գրականության հղումը նշվում է անվանահոդվածի վերջում՝ համառոտագրությամբ (գրականության ցանկը՝ վերջում): Ցանկն ընդգրկում է 783 անուն:

ԱԲԱՍ ԲԱԳԲԱՏՈՒՆԻ (որդի Սմբատ Ա թագավորի) – Հայոց թագավոր, 928-953 թթ.: Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի պատմության ձեռագրերից մեկում, նրա գործունեությանը վերաբերող հատվածում, Յոհան գրիչը հետևյալ լրացումն է արել՝ «սա շինե եւ զՓոքր Կաթողիկէն Անույ...»: Անիի վերելքը սկսվեց նրա ժամանակ, իսկ որդու՝ Աշոտ Ողորմածի օրոք՝ 961 թ. դարձավ Հայոց թագավորության մայրաքաղաք (Ասողիկ, 1885, 172, Մաթևոսյան, 1997, 157-158):

ԱԲԱՍ – եպիսկոպոս, Խծկոնքի վանահայր, հիշվում է վանքի 1233 և 1240 թթ. արձանագրություններում, նաև 1236 թ. Խծկոնքին նվիրաբերված Իգնատիոս Հոռոմոսցու նկարագարողած Ավետարանի հիշատակարանում, որը գրվել է Աբասի ու մյուս միաբանների անունից (Մարգիսեան, 1864, 211, ԺԳ, 194-195):

ԱԲԱՍԼԱՎ (որդի Տիգրանի) – 1280 թ. հիշատակվում է դստեր՝ Մամբանի՝ Հոռոմոսի վանքում թողած նվիրատվական արձանագրության մեջ, հավանաբար նշանավոր Տիգրան Հոնենցի որդին է (Հոռոմոս, 2015, 469):

ԱԲԴԼՄՍԵՀ – 13-րդ դ. Արշուառճի վանքին նվիրել է տուն Անիում, ստացել 3 պատարագ (Մարգիսեան, 1864, 191-192):

ԱԲԵԼ – անեցի ջրաղացյան, որի՝ Գլիձորում, Դվնա դռան մոտ գտնվող ջրաղացը հայտնի է եղել «Աբելի ակ» անունով («զԱբելի ակն, որ ի Դվնա դռանն»), և այդպես հիշվում է ջրաղացի հետագա տերերի վիմագրերում (Գարեգոյն, Հազարպէլ, 1269 թ., Հոռոմոս): Հավանաբար նույն Աբելին կամ նրա ընտանիքին է պատկանել նաև մեկ այլ ջրաղաց, որը հիշվում է Չմրուխտ խաթունի 1234 թ. նվիրագրում՝ «ետու ի սուրբ ուխտս ի վանքս Հոռոմոսի... ակն մին ջաղաց բոլորն ի Կարմնջին ձորին, որ Աբելեանց կոչի» (Հոռոմոս, 2015, 448, 468):

ԱԲԻՍՈՂՈՄ – անեցի վարդապետ, քաղաքի Պալատական եկեղեցու երկու վիմագրում իրեն կոչում է կառուցող՝ «ես Աբիսողոմ վարդապետ շինեցի զեկեղեցիս...»: Հավանաբար խոսքը նորոգման մասին է (Դիվան, Ա, 8):

ԱԲԼ ՀԱՍԱՆ ՀԵՔԻՄ (որդի Չաքարե հեքիմի) – 1273 թ. նվիրատվություն է կատարել Հոռոմոսի վանքին, որի մասին վկայող վիմագրում հիշատակում է հորը (որի անունով արձանագրություն կա Անիում), պապին՝ Բլահասանին, մորը՝ Շուշիկին և քրոջը՝ Ջալալին (Դիվան, Ա, 68, Հոռոմոս, 2015, 434-435):

ԱԲԼՂԱՐԻԲ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ (Ապղարիբ, որդի Գրիգորի) – իշխան, Հայոց մարզպան: 1035 թ. կառուցել է Անիի խոշոր եկեղեցիներից մեկը՝ Ս. Փրկիչը (ճարտարապետը հավանաբար Տրդատն է. պատերից մեկի վրա

պահպանվել է նրա անունը՝ «Տրդատ»): Աբղարիբը եկեղեցու պատերին թողել է երեք վիմագիր, առաջինում պատմում է, որ որպես Հովհաննես Սմբատ թագավորի դեսպան, մեկնել է Կոստանդնուպոլիս և այնտեղից մեծ գանձով գնել ու Անի է բերել Ս. Խաչի մատունքը՝ դնելով եկեղեցում: Վիմագրում իշխանը քահանաներին պատվիրում է կիրակի օրերին իր համար «գիշերապաշտաւն առնել մինչեւ ի գալուստն Քրիստոսի», միաժամանակ սահմանում է, որ եկեղեցու սպասավորությունը հանձնում է Գրիգոր երեցի որդիներին: Երկրորդ վիմագրում (1036 թ.) նշում է եկեղեցուն իր տված նվերները՝ կուղպականի (3 կուղպակով), ձիթհանք, այգի, հողեր, թանկագին սպասք և մատյաններ (Ավետարան, Տօնական), ավելացնելով նաև եկեղեցու մոտ աղբյուրի պատրաստման մասին՝ «...կանգնեցի միլ առ Սուրբ Փրկիչս»: Մեկ այլ վիմագրով 1040 թ., նշում է եկեղեցու համար «հիւրանոց» կառուցելու մասին: Նույն թվականին Աբղարիբը Պահլավունյաց տոհմական Ս. Գրիգոր (Աբուղամրենց) եկեղեցու մոտ կառուցել է երկու մատուռ-տապանատուն՝ Ս. Ստեփանոսը՝ իր հոր և մոր համար, և Ս. Քրիստափորը՝ մահացած քրոջ և եղբոր՝ Սեդայի ու Համգեի համար (Դիվան, Ա, 33, 43-48):

ԱԲԼՂԱՐԻԲ (որդի Հասան Մագիստրոսի) – եղբայր Բարսեղ Բ Անեցի եպիսկոպոսի: Հայտնի է, որ նա 1165 թ. ավագ եղբոր՝ Ապիրատ իշխանի հետ, գերի է ընկել Կարսի ամիրայի ձեռքը (Մանր ժամանակագրություններ, 1956, 502):

ԱԲՐԱՀԱՄ – 1160 թ. կառուցել է Անիի պարսպաբուրգերից մեկը: Արձանագրության մեջ հիշատակում է նաև Առաքել վարդապետին (Դիվան, Ա, 2):

ԱԲՐԱՀԱՄ – Հռոմոսի միաբան, կազմարար: 1211 թ. անեցի Սահակ քահանայի պատվերով կազմել է Հաղբատում գրված և Անիի Բեխենց վանքում նկարագրողված «Հաղբատի Ավետարանը», որի խորաններից մեկի լուսանցքում նկարիչ Մարգարեն թողել է նրա պատկերը (գուն. նկ. 41), (ՄՄ 6288, ԺԳ, 69, 72):

ԱԲՐԱՀԱՄ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ – 1215 թ. նրա եղբայրը՝ Մխիթարիչ Գանձակեցին, Աբրահամի միջոցներով կառուցել է Անիի պարսպաբուրգերից մեկը (Դիվան, Ա, 2):

ԱԲՐԱՀԱՄ – Բագնայրի վանահայր, հիշվում է վանքի 1262, 1266 թթ. և մի քանի անթվական արձանագրություններում (Սարգիսեան, 1864, 186-187):

ԱԲՐԱՀԱՄ (որդի Սարկավագ քահանայի) – անեցի երեց, թոռն է պատմիչ Սամվել Անեցու: 1233 թ. Անիում գտնվող իր գանձագին, նորաշեն երկու տունն ու նրա վրայի երկու կուղպակը նվիրել է Խծկոնքին, ստացել 6 պատարագ, 4-ը՝ իր, 2-ը՝ պապի համար: Վիմագրում նշում է նաև իր

ազգականներին՝ Խոցադեղին, Յովհաննես երեցին, Տիրանցին, Շահմամին, որոնք այդ ժամանակ հանգուցյալ էին և հուղարկավորված Խծկոնքում: Վերջում հիշատակում է ևս երկու հոգու՝ «գԳրիգոր աշխատող եւ գՌիմանոս»՝ հնարավոր է վիմագիր գրիչն է և նրա օգնականը (Մարգիսեան, 1864, 211):

ԱԲՐԱՀԱՄ – 13-րդ դ. Հռոմոսին է նվիրել Անիում գտնվող իր պարտեզը՝ «Հայրենիք» անունով («Աբրահամ ետ պարտեզ բերդին առաջի՝ Հայրենիք է անունն»), որի դիմաց ստացել է 3 պատարագ (Հռոմոս, 2015, 457):

ԱԲՐԱՀԱՄ – Անիի Կաթողիկեի քահանա, որի անվան նշումով տապանաքարը հայտնաբերվել է 2004 թ. եկեղեցու արևելյան կողմում (Կարապետյան, 2011, 194, 196, 257):

ԱԲՈՒԼԱՍՎԱՐ (որդի Մանուչի) – Անիի Շաղդաղյան ամիրա, 1110-1124 թթ.: Ի տարբերություն հոր՝ լարված հարաբերություններ է ունեցել քաղաքի հայ բնակիչների հետ, որի հետևանքով նրանք 1124 թ. կանչել են Վրաց Դավիթ Շինարար թագավորին և Անին հանձնել նրան: Ամիրան գերվել, տարվել է Վրաստան, որտեղ էլ մահացել է (Մաթևոսյան, 1997, 59-60):

ԱԲՈՒԼԵԹ ԱԲՈՒԼԵԹՄԻՁԵ (հայր Իվանեի) – վրացի իշխան, որի և նրա որդի Իվանեի պաշտպանությանն ու կառավարմանն է հանձնվել Անին, Վրաց Դավիթ Դ Շինարար թագավորի կողմից՝ 1124-1126 թթ.: Սամվել Անեցու հայտնած տեղեկությունից երևում է, որ նրանք մշտապես քաղաքում չէին բնակվում, այլ հարկ եղած դեպքում գործով գալիս ու պաշտպանում էին քաղաքը մահմեդականների հարձակումներից (Անեցի, 2014, 207, Վարդան Արևելցի, 2001, 123, 124):

ԱԲՈՒԽԱՆՄ (Ապուխանմ) – իշխան, հավանաբար ապրել է 11-րդ դարում, որն իր «հոգո թոշակը» (դրամական նվիրատվություն) տվել է Անիի միջնաբերդի ստորոտում գտնվող վեցախորան եկեղեցուն («Աբուխանմի եկեղեցի»), ստացել 11 պատարագ, որից 4-ը՝ իր, 4-ը՝ Վասիլի և 3-ը՝ Մնեկիտի համար: Հավանաբար նրա անունն է հիշվում նաև մեկ այլ վիմագրական բեկորի վրա «Ապուղանմ» ձևով (Դիվան, Ա, 34, 71):

ԱԲՈՒՂԱՄՐ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ (կրտսեր որդի Վահրամ իշխանաց իշխանի) – 1031 թ. Կադնուտի արտը նվիրել է Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցուն իր ավագ եղբոր՝ Գրիգորի առողջության համար: Իսկ մի քանի տարի անց, արդեն նրա հոգու փրկության համար հայրը նվիրատվություն է կատարել Աբուղամրենց Ս. Գրիգորին (Դիվան, Ա, 12, 32):

ԱԲՈՒՂԱՄՐ (որդի Գրիգոր Ա Մագիստրոսի) – եղբայր Անիի Սարգիս Բ եպիսկոպոսի և Վահրամի: 1262 թ. Բագնայրին է նվիրել Կաղդուց գյուղի կեսը՝ ի հիշատակ հավանաբար այդ ժամանակ մահացած մոր՝ Մամքանի: Իսկ նույն վանքի 1267 թ. վիմագրում նշում է, որ Կաղդուցի մյուս կեսը գնել է Տիգրան Հոնենցի ժառանգներից («ի Տիգրանանց»), և վանքին նվիրել ի հիշատակ եղբոր՝ Վահրամ իշխանի («գնեցի զկես Կաղդուցն ի Տիգրանանց եւ ետու ի Ս(ուր)բ Ա(ստուա)ծածինս, ի մեր սուրբ ուխտս, որ զփոխարենն՝ մաւտ ի Քրիստոս, ի Վարհամ իշխանն ի յիմ եղբայրն վճարե»): Մարմաշենում նրա տապանաքարին գրված է եղել՝ «Այս հանգիստ է Ապուղամրի, որդոյ Մաքիստրոսի» (Կարապետյան, 2013, 31, 33, Դիվան, Ժ, 98, 103):

ԱԲՈՒՂԱՄՐ (հայր Ագատշահի) – հիշվում է որդու՝ Ագատշահի՝ վերջինիս վաղամեռիկ որդու՝ Գայլի տապանի հուշակոթողի արձանագրության մեջ (Դիվան, Ա, 56):

ԱՉԱՏՇԱՀ (որդի Աբուղամրի) – Անիում, կնոջ՝ Մենիկի հետ կանգնեցրել են մահարձան իրենց վաղամեռիկ (20-ամյա) որդու՝ Գայլի տապանի մոտ, այդ մասին թողնելով արձանագրություն, որը հավանաբար 13-րդ դարից է: Ագատշահ անվան ամենավաղ կիրառություններից է (Դիվան, Ա, 56):

ԱՉԻԶ – 1145 թ. կառուցել է Բագնայրի փոքր եկեղեցին, որ կոչվում է Ս. Գրիգոր, ի հիշատակ իր որդի Գրիգորի («Ի ՇՂԴ (1145) թվ(ին) ես Ազիզս մեղուցեալ աղախին Քրիստոսի աւ(ր)ինեցի զեկեղեցիս զՍուրբ Գրիգոր ի յիշատակ որդւո իմո Գրիգորո») (Կարապետյան, 2013, 31, 34):

ԱՉԻԶ – անունը պահպանվել է «Քարիմաղինի» եկեղեցու մոտ գտնված խաչքարի վրա (Դիվան, Ա, 65):

ԱՉԻԶ – 13-րդ դ. հիշատակվում է Արշոառնի վանքի նվիրատուների մի խմբում, որոնց համար վիմագրում ասվում է, թե «ընծայաբերք եղեն», և մեկական պատարագ են ստացել (Քալանթար, 2007, 143):

ԱՉԻԶ – ազգական Առիւծի և նրա կին Շուշիկի: Նրանց հետ հիշատակվում է 13-րդ դ. Արշոառնի վանքի մի նվիրագրում, ստացել է մեկ պատարագ (Սարգիսեան, 1864, 191):

ԱՉԻԶՏԻԿԻՆ, ՄԱՄ (դուստր Աղվորշահի) – Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու մի խաչքարի արձանագրության մեջ նշված է նրա մահվան մասին՝ «այս է հանգիստ Մամին, որ անուն էր սորայ Ազիզտիկին», և որ նա «բազում աշխատութեամբ» ծառայել է այդ եկեղեցուն (Դիվան, Ա, 30):

ԱԹԱՆԱՍ – 1231 թ. Անիի Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցուն է նվիրել իր զանձագին տունը և ստացել Վարդավառի տոնի պատարագը (Դիվան, Ա, 51):

ԱԻԽԱԹՈՒՆ – ընտանիքի անդամ կամ ազգական Շարափշահի, որի համար 1234 թ. Բագնայրի նվիրագրում նա հատկացրել է 2 պատարագ (Կարապետյան, 2013, 30):

ԱԼԷՔՍ (որդի Ղազարի) – վաճառական, 1266 թ. Անիի Ծռագուկակ փողոցում իր գնած կրպակը նվիրել է Հոռոմոսին («ես՝ Ալեքս որդի Ղազարա եւ ամուսին իմ՝ Մլըքսթի միաբանեցաք Սուրբ Յովանէսի եւ գնեցի կուղպակ ի Ծռագուկակին եւ ետու ընծա ի սուրբ ուխտս»), ստացել է 15 պատարագ, հնգական իր և կնոջ՝ Մելիքսթիի (Մելիքտիկին, «Մլըքսթի») համար, 3-ը՝ Աւետ երեցի և մեկական իր հոր՝ Ղազարի և մոր՝ Վարդտիկինի համար: Նշում է նաև Ամիդ պարոնին, առանց պատարագի հատկացման: 1271 թ. Ալեքսը Բագնայրի վանքին նվիրել է Անիի Բազազ փողոցի մի կուղպակը և արծաթյա սկիի, ստացել 12 պատարագ՝ 10 մարդու համար («ես՝ Ալեքս վաճառական, որդի Ղազարու... ետու նվեր ի Բազազ փողոցին կուղպակ մի, սկի մի արծաթի... փոխարէն հատուցին ի տարին ԺԲ (12) պատարագ. Ա (1)՝ Ղազարու, Ա (1)՝ Խոցադեղին, Ա (1)՝ Թէտեցն, Ա (1)՝ Թամամին, Ա (1)՝ Թագերոյն, Ա (1)՝ Վարդէտիկնա, Ա (1)՝ Էբրիանոսի, Գ (3)՝ Խոցադեղին, Ա (1)՝ Մի...»): (Հոռոմոս, 2015, 467, Բասմաջեան, 1931, 179-180):

ԱՀԱՐՈՆ-ԳՐԻԳՈՐ – վարդապետ, 1292 թ. հալածանքների պատճառով Երզնկայից եկել է Անի և ապաստան ստացել Գրիգոր ծեր քահանայի եկեղեցում, որտեղ Սարկավագ քահանայի և Սիմեոն մենակյաց Մարնդունեցու աջակցությամբ ավարտին է հասցրել Երզնկայում սկսած և կիսատ թողած մատյանը (ԺԳ, 673):

ԱՂԱԴՈՎԼԷՍ (որդի Սմբատի) – 1247 թ. Հոռոմոսի վանքին է նվիրել հավանաբար Անիի արվարձանում գտնվող և ժամանակին Գիշուկին պատկանած տունը՝ հողամասով («ես՝ Աղադովլէս որդի Սմբատա, ետու ի Դրասպարի գԳիշկոյն տունն իւր հողովն, ոնց Գիշուկն ունեցեալ է Հոռոմի վանիցս...»): (Հոռոմոս, 2015, 420):

ԱՂԲԵՐԻԿ – հիշատակվում է Անիի Ս. Աստվածածին (Աղբերիկի) եկեղեցու մոտ գտնված խաչքարի արձանագրության մեջ, որը կանգնեցվել է նրա, Սիրեթի և Խորասուի համար, որպես բարեխոս (Դիվան, Ա, 67):

ԱՂԲԵՐՈՍ (որդի Գեորգ Ներսիսանցի) – եղբայրը՝ Պարոնը, 1308 թ. 600 սպիտակ (արծաթ դրամ) վճարելով, գրավից ազատել է «Բագնայրի Ավետարանը» և վերադարձրել Բագնայրի վանք: Մոր անունն է Մամախաթուն (ՄՄ, 1519, ԺԴ, Ա, 148):

ԱՂԲՐԱՅ (կին Վարդանի) – ամուսնու հետ նվիրատվություն են կատարել Հոռոմոսին և ստացել գերեզմանի տեղ (Հոռոմոս, 2015, 480):

- ԱՂԲՈՒՂԱ (որդի Շահնշահ Ա Չաքարյանի) – 1289 թ. պարոն Թամարի հետ Անիում թեթևացրել են երիցանու (հոգևորականության) հարկերը՝ արձանագրություն թողնելով Ս. Առաքելոց եկեղեցում (Դիվան, Ա, 22):
- ԱՂԲՈՒՂԱ (որդի Իվանե Չաքարյանի, թոռ Շահնշահ Ա-ի) – 1301 թ. Անիում երեք հարկ է վերացրել՝ արձանագրություն թողնելով Ս. Առաքելոց եկեղեցում (Դիվան, Ա, 28):
- ԱՂՎՈՐՇԱՀ (հայր Ազիզադին) – դուստրը հիշատակվում է Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու մի խաչքարի արձանագրության մեջ, ուր նշված է, որ նա «բազում աշխատութեամբ» ծառայել է այդ եկեղեցուն (Դիվան, Ա, 30):
- ԱՄԻԴ ՊԱՐՈՆ – Հիշվում է Ալեքս վաճառականի 1266 թ. Հռոմոսի նվիրատվական փմագրում (Հռոմոս, 2015, 467):
- ԱՄԻՐ (որդի Փախրադինի) – նշվում է 1298 թ. Անիում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում՝ որպես Արջուառնի տերերեց մեկը՝ Մագիստրոսենց տեր Յոհանիսի հետ միասին (ԺԳ, 818):
- ԱՄԻՐ ԵՐԿԱԹ – տե՛ս Երկաթ:
- ԱՄԻՐ ՀԱՍԱՆ (որդի Գրիգոր Հեջուբի) – հիշվում է հոր 1201 թ. Հռոմոսի նվիրատվական արձանագրության մեջ. մոր անունն է Խաթուն (Հռոմոս, 2015, 421):
- ԱՄԻՐ ՀԱՍԱՆ – 14-րդ դարի սկզբներին Անիում կուղպակատեր, որի կուղպակը 1348 թ. Շապադինը գնել ու նվիրել է Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցուն: Այդ մասին, նաև կուղպակի տեղը ստույգ մատնանշելով՝ գրում է. «մեկ կուղպակ, որ ի յԱմիր Հասանա գնել էի՝ Գդակկրոցի խանապարի դռանն դիմաց է» (Դիվան, Ա, 29):
- ԱՄԻՐ ՍՄԲԱՏ (որդի Ջաջի) – 1347 թ. հոր հետ Հռոմոսի վանքին են նվիրել Գրիգոր ոսկերչի պատրաստած մի արծաթակազմ Ավետարան, որի կազմի արձանագրության մեջ նշվում է՝ «ես Ջաջս եւ որդի իմ Ամիր Սմպատ...» (Մաթևոսյան, 1997, 284):
- ԱՅԾԵԱՍ – Անեցի հերոս կին, որը 1124 թ. Փատլուն Ա ամիրայի կողմից քաղաքի պաշարման ժամանակ փայլել է քաջությամբ: Այդ մասին պատմում է Սամվել Անեցին. «Եւ յայսմ պատերազմի առաքինացաւ կին մի ի վերայ պարսպացս, առնացի ստացեալ սիրտ հալածականս առնէր քառամբք զմարտուցեալսն, յելանել ընդ պատուարն՝ առ ոչինչ համարեալ զխոցուածս նետիցն, զոր վիրաւորէին արտաքուստ, եւ էր անուն նորա ըստ արժանի արագութեան նորա, Այծեամն կոչեցեալ»: Գեղարվեստական գրականության մեջ նրա համար օգտագործվել է Այծեմնիկ տարբերակը (Անեցի, 2014, 207):

ԱՆԱՆԷ – Պետրոս Գետադարձի քրոջ որդին, սպասավորել է Անիի կաթողիկոսարանում (Ուռհայեցի, 1991, 114):

ԱՆԱՆԷ – վիմագիր գրիչ, 1280 թ. Ս. Առաքելոց եկեղեցու գավթի պատին գրել է Նուրայդին Քոթիթի արձանագրությունը (Դիվան, Ա, 23):

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՅԻ (Անեցի, որդի Յովհաննիսի Շիրակայնոյ) – 7-րդ դարի նշանավոր գիտնական, մաթեմատիկոս և մանկավարժ: Հավանաբար ծնունդով Անիից, կամ ավելի ստույգ՝ Անի կամ Անենից գյուղից էր: 661 թ. գրած հիշատակարանում նա իրեն կոչում է «Անանիե Շիրակացի ի գեղջե Անենից...»: Իսկ 10-րդ դարի սկզբներին կաթողիկոս-պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Շիրակացուն անվանում է «Անանիա Անեցի», ընդ որում, այդ ժամանակ Անին մայրաքաղաք ու մեծահամբավ բնակավայր չէր՝ ուստի պատմիչը Շիրակացու անունն արհեստականորեն Անիի հետ կապելու որևէ պատճառ չուներ (Ե-ԺԲ, 17-21, Մաթևոսյան, 1997, 349):

ԱՆԱՆԻԱ – Հռոմոսի վանահայր, 1013 թ. արձանագրության մեջ նշում է Գագիկ Ա-ի օժանդակությամբ իր կատարած գործերը, մասնավորապես՝ Քեղարագոմ անվանված տեղանքը կամ բնակավայրը (որ հավանաբար վանքից ոչ շատ հեռու գտնվող ամուր դիրք ունեցող մի տեղ էր) Հռոմոսի վանքի սեփականությունը դարձնելու մասին («առի եւ գժեղարագոմն իւր ամենայն գոյիւ... վասն ապաւինի տեղի լինելոյ՝ ի փախստեան ժամանակի, եւ այլ բագում ինչ աւգտի՝ փայտի եւ խոտի...»): Հռոմոսի մեկ այլ՝ անթվական արձանագրության մեջ, Անանիան իրեն կոչում է «Արշարունեաց եւ Ճակատոց եւ Արայրարտեան գաւառի եպիսկոպոս» (Հռոմոս, 2015, 396-397, 407):

ԱՆԴՐԷԱՍ – Արջռառիճ վանքի վանահայր, հիշվում է 1289 թ. Որդեկ (Որդյակ) երեց Կողբացու նվիրատվական արձանագրության մեջ (Մարգիսեան, 1864, 192):

ԱՆԴՐԷԱՍ – Հռոմոսի վանահայր, վարդապետ: Հիշվում է Անիի եպիսկոպոս Գրիգոր Ա Մագիստրոսի և Խութլու խաթունի նվիրատվական արձանագրություններում (ԺԳ դարի 10-ական թթ.) (Մարգիսեան, 1864, 151, 160):

ԱՆՏՈՆ – 1298 թ. նվիրատվական արձանագրություն է թողել Անիի Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցու պատին (թերի է պահպանված) (Դիվան, Ա, 53):

ԱՇՈՏ Գ ՈՂՈՐՄԱԾ (որդի Աբաս Բագրատունու) – Հայոց թագավոր 953-977 թթ.: 961 թ. Անին դարձրել է թագավորանիստ և Բագրատունյաց պետության մշտական մայրաքաղաք, այստեղ մեծ հանդես կազմակերպե-

լով և թագավորական օծում ստանալով: Ախուրյանի կիրճի և Ծաղկոցաձորի նեղ հատվածում կառուցել է Անիի փոքր պարիսպը: Ինչպես պատմիչ Մխիթար Անեցին է գրում. «Աշոտ Ողորմածն որդի Աբասայ, թագաւորէ յԱնի ամս ԻԵ (25) և շինէ զՓոքր քաղաքն»: Մահից հետո հուղարկավորվել է Հռոմոսի վանքում, որն այդպիսով դարձել է Անիի թագավորների հանգստարանը (դամբարանավայրը): Նրա արձանագիր տապանաքարը պահպանվել էր մինչև 20-րդ դարի սկիզբը: Կինը՝ Խոսրովանույշ, որդիները՝ Սմբատ, Գագիկ, Գուրգեն (Ուռհայեցի, 1991, 9, Մխիթար Անեցի, 1983, 67):

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹ (որդի Հովհաննես Սմբատ թագավորի) – հիշատակվում է մոր՝ Թագուհու՝ 1028 թ. երերույքի արձանագրության մեջ՝ «ես բարեպաշտ Թագուհիս, դուստր Աբասա, Սմբատ շահանշահի կինս եւ Աշոտոյ մարս...»: Իսկ պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցին Հովհաննես Սմբատի մասին գրում է «որդին նորա՝ Երկաթ, վաղ վախճանեցաւ»: Ինչպես երևում է արքայորդուն կոչել են նշանավոր նախնու՝ Աշոտ Երկաթ (914-928) թագավորի անունով ու մականունով (Դիվան, Ժ, 18, Լաստիվերցի, 1963, 32):

ԱՇՈՏ ՄԱՐԶՊԱՆ – Բագրատունյաց արքունիքի պաշտոնյա Գագիկ Ա-ի ժամանակ: 998 թ. Ծումբ գյուղի մոտ Մամլան ամիրայի դեմ տեղի ունեցած ճակատամարտում եղել է Անիից ուղարկված զորախմբի հրամանատարներից մեկը (Ասողիկ, 1885, 270):

ԱՊԱՀԵՐԹ (հայր Գրիգորի) – 13-րդ դ. որդին Արջռառճի վանքին է նվիրել Անիի Կաթողիկեի հյուսիսային կողմում գտնվող տուն և ստացել 4 պատարագ, մեկական՝ իր, հոր և մերձավորների համար (Քալանթար, 2007, 143):

ԱՊԻՐԱՏ (որդի Հասան Մագիստրոսի) – իշխան, Բարսեղ Բ Անեցի եպիսկոպոսի եղբայրը, Անիի Սարգիս Ա եպիսկոպոսի հայրը: Հայտնի է, որ 1165 թ. նա իր մյուս եղբոր՝ Աբղարիքի ու փեսայի՝ Ամիր Հասանի հետ գերի է ընկել Կարսի ամիրայի ձեռքը, բայց Բարսեղ Անեցու միջնորդությամբ և Վրաց Գեորգի Գ թագավորի պահանջով 1174 թ. փրկագնվել ու վերադարձել է Անի («ել ի բանտէն Կարուց մեծ իշխանն Ապիրատն և եկն ի յԱնի, սա էր եղբայր եպիսկոպոսի քաղաքին տեառն Բարսղի») (Վարդան Արևելցի, 2001, 133, Մանր ժամանակագրություններ, 1956, 502):

ԱՊԻՐԱՏ (որդի Խաչոտ Շեխենցի) – 1221 թ. ծնողները նվիրատվություն են կատարել Խծկոնքի վանքին Անիում ունեցած իրենց ինչքից. մոր անունը՝ Աւագտիկին (Սարգիսեան, 1864, 210):

ԱՊԼՀԱՍԱՆ (եղբայր Վեստ Սարգսի) – նվիրատվություն է կատարել Խծկոնքի Ս. Սարգիս եկեղեցուն, որի մասին նշվում է տեղի 1033 թ. վիմագրում: Ունեցել է Հաջաջ անունով վաղամեռիկ որդի, որը 1034 թ. հուղարկավորվել է Խծկոնքում (Սարգիսեան, 1864, 209, 213):

ԱՊԼԶԱՀԱՊ (որդի Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի) – Հոր մահից հետո (1021) Անիում նրա, եղբոր (Վասակի) և քրոջ (Տիկնացտիկին) խնամակալն է եղել Հովհաննես Մմբատ թագավորը: Կինը՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու դուստրն էր (անունը չի պահպանվել): Աներոջ հետ 1045-ին տեղափոխվել է Միջագետք, ավագ որդին Ապիրատ անունն էր կրում, վերջինիս զավակներն էին Գրիգոր Գ Պահլավունի և Ներսես Դ Շնորհալի կաթողիկոսները:

ԱՊԼԶԱՀԱՊ (որդի Վասակ իշխանի) – Անիի իշխանագուն 11-րդ դարում, եղբայր Գրիգոր իշխանի և Բարսեղ Ա Անեցու: Երբ վերջինս 1081 թ. Հաղբատում ձեռնադրվեց կաթողիկոս և եկավ Անի, նրան ընդառաջ գալով դիմավորեցին հայրն ու երեք եղբայրները՝ Հասանը, Գրիգորը և Այլջահապը (Ուռհայեցի, 1991, 238):

ԱՊԼԻԿ (հայր Յոհաննես Արքաունի) – 1253 թ. որդին նվիրատվություններ է կատարել Հոռոմոսի վանքին, այդ թվում՝ երկու տուն Անիում: Ստացած 10 պատարագից երեքական հատկացրել է հորը և մորը՝ Սթերին («հատուցին ինձ յամեն ամի Ժ (10) աւր պատարագ՝ գտաւն Խաչգոյտին, Գ (3) աւր իմ հաւրն՝ Ապրկան, Գ (3)՝ իմ մաւրն Սթերիէն» (Հոռոմոս, 2015, 464):

ԱՌԱԻՆ (ԱՌՈՆ, ԱՀԱՐՈՆ մագիստրոս) – Անիի բյուզանդական կուսակալ, 1056 թ. ամրացրել է քաղաքի պարիսպները և խմելու ջրագիծ բերել միջնաբերդ (Դիվան, Ա, 38):

ԱՌԱԶԵԼ – անեցի վարդապետ, հիշվում է 1160 թ. ոմն Արքահամի կառուցած բուրգի արձանագրության մեջ (Դիվան, Ա, 2):

ԱՌԱԶԵԼ (որդի Ռովմանոսի) – եղբայրները՝ Սահակ քահանա, Իպատոս (վաղամեռիկ): Հիշատակվում է Սահակի՝ 1211 թ. ստացած Ավետարանի («Հաղբատի Ավետարան») հիշատակարանում, որն ընծայվել է այս ընտանիքի՝ Արջոռառնի վանքում կառուցած եկեղեցուն: Ձեռագրում եղած ընծայական մանրանկարում Սահակն ու Առաքելը պատկերված են Քրիստոսի երկու կողմերում (գուն. նկ. 44), (ՄՄ, 6288, ԺԳ, 69-71):

ԱՌԱԶԵԼ ԱՆԵՑԻ – վարդապետ (մականունը՝ Վառ), 1222 թ. Անիի մերձակա Մաղաբերդում Մխիթար Չեչկանցի և Շերանի գործակցությամբ արարերենից հայերեն է թարգմանել մի երազահան: Ենթադրվում է, որ թարգմանել է նաև այլ գործեր (ԺԳ, 131):

ԱՌԱՋԵԼ (հայր Յոհաննես) – որդին 13-րդ դ. Բագնայրին է նվիրել Անիում գտնվող Գլիձորի իր ջրաղացի կես ակը, որը կոչվում էր «Հատօրհնիկ» (Կարապետյան, 2013, 25):

ԱՌԻԲԾ – 1222 թ. կառուցել է Անիի պարսպաբուրգերից մեկը (Դիվան, Ա, 7):

ԱՌԻԲԾ (որդի Մխիթար ճոնի) – 13-րդ դարում նվիրատվություն է կատարել Արջոառնի վանքին («Ես Առիծս որդի Մխիթարա ճոնին ետու զիմ հայրենի Բ (2) արտերն»), ստացել տարեկան մեկական պատարագ իր և կնոջ՝ Նուրսթեի համար (Սարգիսեան, 1864, 192):

ԱՌԻԲԾ – 13-րդ դարում նվիրատվություն է կատարել Բագնայրի վանքին, տվել է Անիում գտնվող իր տունը՝ «որ ընդդէմ Քահանէնց եկեղեցոյն», ստացել մեկ պատարագ (Կարապետյան, 2013, 25):

ԱՌԻԲԾ – հիշվում է Անիի Ս. Հովհաննէս եկեղեցու մի վիմագրում (Դիվան, Ա, 11):

ԱՌԻԲԾ (որդի Աստուածատուրի) – 13-րդ դ. Հռոմոսի վանքին է նվիրել Անիի Բուն փողոցի վրա իր գնած և կառուցած կուղպակները, որոնք նկարագրում է ուշագրավ մանրամասներով («ետու ի յԱնո Բուն փողոցին զիմ գանձագին կուղպակն, որ շինեցի՝ ներքի դեհն քանակից է Աւետեացն, Բ (2) կուղպակ ի կտերն, մէկն՝ ի վերա կուղպակին է եւ մէկն իւրենն դիմաց, որ դաղլայն է ներքեւ»): Նվիրատվությունն արել էր իր կնոջ՝ Համավորի հիշատակի համար (Հռոմոս, 2015, 453):

ԱՌԻԲԾ (ամուսին Շուշիկի) – 13-րդ դ. կնոջ հետ Արջոառնի վանքին են նվիրել հավանաբար Անիում գտնվող իրենց գնած տունը և ստացել 6 պատարագ, իրենց ու ազգականների համար («Կամաւ բարերարին Ա(ստուծոյ) մէջ Առիծս եւ Շուշիկս միաբանեցաք ի Ս(ուր)բ ուխտս Արջուառնի եւ տուաք զմեր գանձագին տունն որ ի Ս(ուր)բ ... ի կալին եւ հայր Վարդան եւ այլ միաբանքն հատուցին զմեզ Չ (6) աւր ժամ... Շուշկան, Ա (1)՝ Ազգին, Ա (1)՝ Աթերին, Ա (1)՝ Տիկնոյն, Ա (1)՝ Կարապետին» (Սարգիսեան, 1864, 191):

ԱՌԻԲԾ ՀՈԳԵՎՈՐԵԱՆՑ (որդի Սարգսի) – անեցի մեծահարուստ և բարեգործ 13-րդ դ. 50-70-ական թթ.: Մի անթվական վիմագրում նշում է, որ սալարկել է Անիի Ս. Առաքելոցի ժամատան հատակը («ես Առիծս Հոգեւորեաց... սալեցի զժամատունս»): 1251 թ. Հռոմոսի վանքում վերականգնել է մոնղոլների գործած ավերածությունների պատճառով խափանված ջրագիծը, նվիրել Անիում գտնվող իր սեփական (հայրենի) կուղպակը՝ Կոշկակարոց փողոցում և մի պարտեզ: Այդ առիթով գրված վիմագրում հիշատակում է հորը՝ Սարգսին, մորը՝ Հռիփսիմենին, կնոջը՝ Սեդային դստերը՝ Նուրսթեին, և որդուն՝ Գրիգորին (այս և հաջորդ վի-

մագրում տոհմանունը նշված է «Հոգեւորեանց»): 1277 թ. տիկնոջ հետ Հոռոմոսի վանքում կարնեցի Ֆրեր վարպետի ձեռքով մի նշխարատուն են կառուցել, որը բավական մեծ կամարակապ կառույց է: Բոլոր վիմագրերում նշում է իր տոհմանունը (Դիվան Ա, 20, Հոռոմոս, 2015, 461-462, 478):

ԱՍԹԵՐ – հիշվում է Առիւծի և նրա կին Շուշիկի 13-րդ դ. Արջոռառնի վանքի նվիրագրում, նրանց ազգականն է, ստացել է մեկ պատարագ (Մարգիսեան, 1864, 191):

ԱՍԻԼ (որդի Գրիգոր Խուցեւսի) – հայրը 14-րդ դ. 20-40-ական թթ. Անիում հիշվում է որպէս «առաջնորդ և հիմն քաղաքիս», իսկ որոշ ժամանակ անց, նրա պաշտոնը ժառանգել է որդին՝ Ասիլը, որը 1357 թ. իր ստացած ձեռագրի հիշատակարանում կոչվում է «...առաջնորդ և հիմն քաղաքիս Անոյ, իրաւարար և արդարադատ ամենայն քաղաքին»: 1342 թ. Վահրամ Չաքարյանի հանձնարարությամբ նորոգել է Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու գմբեթը, որի մասին նշվում է վիմագրում: 1357 թ. նա կիլիկյան արքունական մի Ավետարան է ձեռք բերել ու նվիրել Անիի Ս. Առաքելոցին, որը հիշատակարանում անվանում է իրենց «սեփիական հայրենի եկեղեցին»: Կնոջ անունն է Ըռուզ Խաթուն, զավակներին՝ Բեսունին, Խութլուբուղա, Թայիկ, Էսլուն (Դիվան, Ա, 44, Մաթևոսյան, 1997, 312, 364-365):

ԱՍԻՐՈՅ (որդի Մամուկսթի) – մայրը 1266 թ. Հոռոմոսում իրենց տոհմական տապանատանը նվիրատվություն է կատարել, որի դիմաց ստացած պատարագներից մեկը հատկացրել է իր այս որդուն (Հոռոմոս, 2015, 466):

ԱՍԼԱՆ (որդի Շերանիկի) – 1231 թ. կնոջ՝ Ասուշահի հետ նվիրատվություն են կատարել Հոռոմոսին («եւ՝ Ասլանս որդի Շերանկանն եւ զիւգակից իմ Ասուշիս տուաք զմեր զանձագին հայրենիքն զԳողեցն զկէս դանգն իւր հողովն եւ ջրովն... ») և ստացել չորս պատարագ (Հոռոմոս, 2015, 424):

ԱՍԼԱՆԲԵԿ (որդի Պարոնի) – հայրը 1308 թ. 600 սպիտակ (արծաթ դրամ) վճարելով գրավից ազատել է «Բագնայրի Ավետարանը» և վերադարձրել Բագնայրի վանք: Մոր անունն է Փոքրտիկին (ՄՄ, 1519, ԺԴ, Ա, 147-148):

ԱՍԼԱՆԽԱԹՈՒՆ (կին Մանկասարի) – ամուսինը Հոռոմոսի վանքի պարոններից էր, կնոջ հետ հիշատակվում են Ջաջի՝ 1347 թ. Հոռոմոսի վանքին նվիրած մի Ավետարանի կազմի արձանագրության մեջ (Մաթևոսյան, 1997, 284):

ԱՍՏՈՒՎԾԱՏՈՒՐ – Արջուառճի վանքի քահանա, ուսանել է նույն վանքում և 1236-37 թթ. մի Ավետարան է նվիրել վանքին: Հիշատակարանում նշում է. «...նուսստ եւ անարժան քահանա, աշակերտ եւ [սպասաւոր սուրբ] ուխտիս Արջուառճո, որ ի դրան մայրաքաղաքիս Անոյ, որ աւանդեցի գտուրբ [Աւետարանս] ի նորին յուխտս յիշատակ ինձ եւ ծնողաց մերոց եւ եղբարց եւ վարդապետաց...»: Որդու անունն է «Մանուիլ» (ԺԳ, 197):

ԱՍՏՈՒՎԾԱՏՈՒՐ (հայր Առիւծի) – որդին Հոռոմոսի վանքին է նվիրել Անիի Բուն փողոցի վրա իր գնած և կառուցած կուղպակները (Հոռոմոս, 2015, 453):

ԱՍՏՈՒՎԾԱՏՈՒՐ (որդի Շահպատինի) – 1342 թ. եղբայրը՝ Կիրակոս երեցն Անիում ստացել է մի Ճաշոց (ԺԴ, 353):

ԱՍՏՈՒՎԾԱՏՈՒՐ (հայր Խաչեղորն) – որդին, կնոջ՝ Սիսմամի հետ Բագնայրում մատուռ է կառուցել և նվիրել երկհարկանի տուն (Կարապետյան, 2013, 25):

ԱՍՈՒՇԱՀ (կին Ասլանի) – 1231 թ. ամուսնու հետ նվիրատվություն են կատարել Հոռոմոսին և ստացել չորս պատարագ (Հոռոմոս, 2015, 424):

ԱԲԱԳՏԻԿԻՆ (կին Խաչոտ Շելենցի) – 1221 թ. ամուսնու հետ Խծկոնքի վանքին նվիրել են իրենց հայրենի տները, որ Անիում Գոգոնց Ս. Սարգսի դիմաց էին, և մի կուղպակ՝ Ծռագուկակ կոչված փոքր փողոցի վրա, որի դիմաց ստացել են 7 պատարագ, երեքական իրենց, մեկը՝ Ապիրատի համար (Սարգիսեան, 1864, 210):

ԱԲԱԳՏԻԿԻՆ (ղուստր Գորգիկի) – 13-րդ դ. 20-ական թթ. Բագնայրի վանքին է նվիրել ծնողներից «բաժինք» ստացած կես ակ ձիթհանքը, ստացել 3 պատարագ՝ մեկական իր, հոր («Գորգկանն») և Թաճերի համար (Կարապետյան, 2013, 29-30):

ԱԲԱԳՏԻԿԻՆ (կին Եփրեմ քահանայի) – հիշվում է որդու՝ Գրիգոր Անեցի քահանայի՝ 1326 թ. Սուլթանիայում ստացած ձեռագրի հիշատակարանում (ԺԴ, Ա, 11-12):

ԱԲԱԶԻՍԱԹՈՒՆ (ղուստր Գրիգորի) – 13-րդ դ. հայրը Հոռոմոսի վանքին է նվիրել Անիում իր կառուցած երկսենյակ տունը և նրա վրա գտնվող երեք կուղպակը, որի դիմաց երեք պատարագ է ստացել, մեկը՝ իր, երկուսը դստեր համար (Հոռոմոս, 2015, 430):

ԱԲԱԶԻՍԱԹՈՒՆ (կին Շապաղինի) – ամուսինը 1348 թ. նվիրատվություն է կատարել Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցուն, ստացել 12 պատարագ, որից 4-ը Ավաքիսաթունի համար (Դիվան, Ա, 29):

ԱԲԵՏ – երեց, հիշվում է Ղազարի որդի Ալէքսի և նրա կնոջ 1266 թ. Հռոմոսի նվիրատվական վիմագրում: Հավանաբար այս ընտանիքի հետ կապված մարդ էր, քանի որ նվիրատուների ստացած 15 պատարագից նրան է հատկացվել 3-ը (Հռոմոս, 2015, 467):

ԱԲԵՏԵԱՅ – 1298 թ. Անիում գրված և Արջոառին վանքին նվիրված Ավետարանը Խաչատուր մանրանկարչին նկարագարող տվողներից մեկը՝ Տիկնոջ և Արքայի հետ, որի համար ամեն մեկը ստացել է մեկ պատարագ (ԺԳ, 181):

ԱԲԵՏԵԱՅ ՉԷՉԿԱՆՑ (հայր Մխիթար Չէչկանցի) – Հիշատակվում է 1233 թ., թոռան՝ Վահրամի, Բագնայրի վանքում թողած նվիրատվական վիմագրում, որտեղ վերջինս իրեն կոչում է՝ «թոռն Աւետեացն Չէչկանց» (Կարապետյան, 2013, 33):

ԱԲԵՏԻՍ – ծնունդով անեցի վարդապետ, Սանահինի վանահայր, հիշվում է այդ վանքի մի քանի արձանագրություններում: 1250 թ. նվիրատվություն է կատարել Հռոմոսին, վիմագրում իր մասին նշում է՝ «ես՝ Աւետիս վարդապետ, առաջնորդ սուրբ ուխտին Սանահին, ազգաւ ի մայրաքաղաքէս Անո»: Ստացել է 3 պատարագ Սուրբ Խաչի տոնին, երկուսն իր, մեկը ոմն Ոսնամուրի համար (Հռոմոս, 2015, 451):

ԱԲԵՏԻՍ – 13-րդ դ. Հազարդեղի հետ այգի են նվիրել Բագնայրի վանքին, ստացել մեկական պատարագ (Կարապետյան, 2013, 25):

ԱԲԵՏԻՍ (Աւետեաց, որդի խաչեղբոր) – 1201 թ. հոր հետ իրենց սեփական «Մարանց մարգ» կոչվող հողամասը նվիրել են Հռոմոսի վանքին, իսկ 1249 թ. նա իր գնած մի Ավետարան է նվիրել նույն վանքին, հիշատակարանում իրեն կոչում է «ծեր» (Հռոմոս, 2015, 441, ԺԳ, 252):

ԱԲԵՏԻՔ (որդի Արութի) – հյուսն, հիշվում է Անիում հայտնաբերված մի փայտյա գրակալի անթվական արձանագրության մեջ («Արութի որդի տիրկէր Աւետիքի»), որը նվիրված է եղել Ս. Կարապետ եկեղեցուն (Անի, առարկ., 1982, 150-151):

ԱՎԵՏԻՔ – եպիսկոպոս, Հռոմոսի վանահայր, հիշվում է վանքի 1756 թ. մի արձանագրության մեջ (Հռոմոս, 2015, 486):

ԱՐՏԱՇԻՐ – Օշականի ռայիս (գյուղապետ), 1211 թ. իր գնած այգին, որ «Աշոտոնց» էր կոչվում, նվիրել է Բագնայրին, ստացել 8 պատարագ՝ իր և ազգականների համար («Գ (3) Արտաշրին, Բ (2) Աբասա, Բ (2) Սսին, Ա (1) Գնտուտին» (Կարապետյան, 2013, 24):

ԱՐՏԱՎԱԶ (հայր Սարգիս սպարապետականիտատի) – որդին Անիի բյուզանդական տիրապետության շրջանում (1045-1064 թթ.) քաղաքի տանուտերներից մեկն էր, որոնք 1060 թ. քաղաքում հարկեր են թողել (Դիվան, Ա, 37):

ԱՐԱՄ (որդի Քրթին) – Հռոմոսի վանքի նվիրատու, 1285 թ. նվիրել է իր պապի՝ Սմբատի ձեռքով տնկած այգին (Հռոմոս, 2015, 413):

ԱՐԵԲԻԿ (փեսացու Գրիգորի դստեր) – 1218 թ. նա և հարսնացուն (անունը չի պահպանվել, դուստր Գրիգորի) Անիի կաթողիկեի մոտ խաչքար են կանգնեցրել ի բարեխոսություն իրենց, նաև մեղքերի թողության համար (Դիվան, Ա, 40):

ԱՐՇԱԿ – 13-րդ դ. առաջին կեսին Վարդաշյուծի ու Խոբենի հետ Բագնայրին են նվիրել «Վարդենաց նորք» այգին, ստացել չորսական պատարագ (Կարապետյան, 2013, 24):

ԱՐՏԱՄՇԱՀ (որդի Մամուկաթի) – մայրը 1266 թ. Հռոմոսում իրենց տոհմական տապանատանը նվիրատվություն է կատարել, որի դիմաց ստացած պատարագներից մեկը հատկացրել է իր այս որդուն՝ «Արտամշին» (Հռոմոս, 2015, 466):

ԱՐՈՒԹ (հայր Աւետիքի) – հիշվում է Անիում հայտնաբերված մի փայտյա գրակալի անթվական արձանագրության մեջ («Արութի որդի տիրկեր Աւետիքի»), որը նվիրված է եղել Ս. Կարապետ եկեղեցուն (Անի, առարկ., 1982, 150-151):

ԱՐՈՒՍ ԽԱՇՈՒՄ – անունը պահպանվել է Անիի Կաթողիկեի մոտ գտնված և մասնակի պահպանված նվիրատվական արձանագրությամբ քարի վրա, որտեղ հիշվում է նաև ոմն Գրիգոր (Դիվան, Ա, 41):

ԱՐՔԱ (Արքայություն) – հիշատակվում է Խաչերեսի՝ 1209 թ. Բագնայրի նվիրագրում (վանքին է տվել Անիում իր գնած յոթը կուղպակը), որտեղ նրան հատկացվել է երկու պատարագ («Բ (2) Արքայութեան»): Հավանաբար Խաչերեսի որդին է (Կարապետյան, 2013, 21):

ԱՐՔԱ – 1298 թ. Անիում գրված և Արջոռոնի վանքին նվիրված Ավետարանը Խաչատուր մանրանկարչին նկարագարող տվողներից մեկը՝ Տիկնոջ և Ավետեացի հետ, որի համար յուրաքանչյուրը ստացել է մեկ պատարագ (ԺԳ, 181):

ԱՐՔԱ – Անիի Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցուն է նվիրել իր «ոգոբաժին» 10 դահեկանը, որի մասին նշում է մի անթվական արձանագրության մեջ (Դիվան, Ա, 50):

ԱՔԵՂ (հայր Իգնատիոսի) – որդին 13-րդ դարում կնոջ՝ Մամերի հետ, նվիրատվություն են կատարել Հռոմոսին: Քանի որ «Աքեղ» անուն այլուր չի հանդիպում, հնարավոր է որ Աղեք/Ալեք-ի աղավաղված ձևն է (Հռոմոս, 2015, 428):

ԲԱԳԱՐԱՏ ՎԽԿԱՅԻ – Հայաստանի և Իբերիայի բանակաթեմի կատապան, մագիստրոս, 1060 թ. Անիի Կաթողիկեի պատին քաղաքում հարկեր թողնելու մասին արձանագրություն է գրել տվել: Կոստանդինյն Դուկաս կայսրից ստացավ Անիի կառավարումը, հրաժարվելով զինվորների հա-

մար կայսրությունից ռոմիկ ստանալուց, ասելով, որ տեղում գումար կճարի, միաժամանակ նվազեցրեց զորքի թիվը: Նա էր դեկավարում բյուզանդական բանակը 1064 թ. սելջուկների կողմից քաղաքի պաշարման ժամանակ, պատմիչների վկայությամբ՝ ապաշնորհ կերպով, որի հետևանքով քաղաքը գրավվեց (Դիվան, Ա, 37, Ուռհայեցի, 1991, 160-161, 500):

ԲԱԳՐԱՏ (որդի Չարոպ Արքաունի) – 13-րդ դ. (1215 թվականից հետո) կառուցել է Անիի դարպասներից մեկը, որի ճանապարհը տանում էր դեպի Ս. Գրիգոր (Տիգրան Հոնենցի) վանքը (Դիվան, Ա, 8, Բասմաջեան, 1931, 123-124):

ԲԱԽՏԱՂԷԿ – ազգական Խաչուտ քահանայի, որը հիշվում է վերջինիս հիշատակային բնույթի արձանագրության մեջ՝ Անիի Ս. Գրիգոր (Խաչուտի կամ Բախտաղեկի) եկեղեցում, նրա երկու եղբայրներից հետո՝ «...ԷՍ ԵՆ Բախտաղեկ ԵՆ...» (իզական անձնանուն է) (Դիվան, Ա, 61):

ԲԱԽՏԻԱՐ (հայր Գրիգորի) – հավանաբար 13-րդ դ., որդին Հոռոմոսի վանքին է նվիրել Անիում իր կառուցած երկսենյակ տունը և նրա վրա գտնվող երեք կուղպակը, որի դիմաց ստացել է երեք պատարագ՝ մեկն իր, երկուսը դստեր՝ Ավաքիսթունի համար (Հոռոմոս, 2015, 430):

ԲԱԽՏԻԱՐ – 13-րդ դ. Բագնայրին է նվիրել Բագարանում գտնվող իր այգին, որ «Տափկենց» էր կոչվում, ստացել 4 պատարագ (Կարապետյան, 2013, 24):

ԲԱԻԼԷ ԱՊՐԻՇՄԱԳՈՐԾ – Անիի տաղմաչիներից (հարկահան), որը 1276 թ. ընկերների հետ քաղաքում վերացրել է դատարկ գրաստի դեպքում գանձվող կես արծաթ դրամ հարկը, այդ մասին արձանագրելով Ս. Առաքելոցի գավթի պատին: Այդ ժամանակի համար անսովոր անվանաձև է, թերևս՝ Պավել (Պավել-Պողոս), իսկ այնուհետև նշվում է նրա ապրիշումագործ՝ մետաքսագործ լինելու մասին (Կ. Բասմաջեան, 1931, 90, Մաթևոսյան, 2021, 135):

ԲԱՐՍԵՂ Ա ԱՆԵՑԻ (որդի Վասակ իշխանի) – 1072 թվականից Անիի և Շիրակի եպիսկոպոս (նրան ձեռնադրեց մորեղբայրը՝ Գրիգոր Բ Վկայասերը), 1081-ին Հաղբատում ձեռնադրվեց կաթողիկոս և աթոռակալեց Անիում (համարվում էր աթոռակից), 1105-ից՝ Հայոց կաթողիկոս, մահացել է 1113 թ.: Բագրատունյաց անկումից հետո Անիում վերականգնել է կաթողիկոսական աթոռը: 1090 թ. այցելել է սելջուկյան սուլթան Մելիքշահին և Հայոց եկեղեցու համար արտոնություններ ստացել: Նրա օրոք Անիում գործել է Յովհաննես Սարկավագի վարդապետարանը, սկսվել է հոգևոր-եկեղեցական կյանքի վերելք: (Ուռհայեցի, 1991, 227, 236-238, Մաթևոսյան, 1997, 48-58, 103):

ԲԱՐՍԵՂ Բ ԱՆԵՑԻ (որդի Հասան Մագիստրոսի) – Անիի և Շիրակի արքեպիսկոպոս, առաջին հիշատակությունն այդ պաշտոնում՝ 1160 թ., վերջինը՝ 1199 թ.: Հիշվում է բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներում, 1195-ից նաև որպես կաթողիկոս: 1184 թ. Ս. Առաքելոց եկեղեցում շքեղ խաչքար է կանգնեցրել (Դիվան, Ա, 31, Մաթևոսյան, 1997, 58-70, 103-104):

ԲԱՐՍԵՂ Գ (որդի Ամիր Երկաթի) – Անիի արքեպիսկոպոս և Հոռոմոսի վանահայր, հիշվում է Անիի և Հոռոմոսի 1229-53 թթ. բազմաթիվ արձանագրություններում (Մաթևոսյան, 1997, 106-107):

ԲԱՐՍԵՂ ԲԱՇԽԱՏԵՑԻ – սպասավորել է Անիի կաթողիկոսարանում 11-րդ դ. առաջին կեսին (Ուռհայեցի, 1991, 114):

ԲԱՐՍԵՂ – Գրիգոր Մագիստրոսի աշակերտներից, որին եղբոր՝ եղիսեի հետ ուղարկել է Անի Պետրոս Գետադարձի մոտ ուսանելու և կաթողիկոսարանում սպասավորելու համար (Մագիստրոս, 1910, 15-18, Ուռհայեցի, 1991, 114):

ԲԵԽ – Անեցի մի համարձակ մարդ, որն ըստ Վարդան Արևելցու՝ 1090 թ. Անիում սովից մահացածներից վեց հազար մարդու հուղարկավորել է քրիստոնեական կարգով: Հետագայում Անիում հիշատակվող Բեխենց տոհմը հավանաբար հենց այս Բեխի անունից է ծագում (Վարդան Արևելցի, 2001, 113):

ԲԵՆԻԱՄԻՆ – Անիի արքունական կամ կաթողիկոսական ատենադպիր, որը գրել է Կաթողիկեի (Մայր տաճարի) շինարարության մասին Կատրամիդե թագուհու և Սարգիս Սևանցի կաթողիկոսի վիմագրի տեքստը 1001 թ., որը շուրջ տասը տարի անց փորագրվել է եկեղեցու հարավային պատին վիմագիր գրիչ Բենեի ձեռքով: Բենիամինի անունը վիմագրի սկզբում նշված է փակագրերով (Բասմաջեան, 1931, 16, Դիվան, Ա, 35):

ԲԵՍՈՒԾԻՆ (որդի Ասիլի) – հայրը, որը հիշվում է որպես «...առաջնորդ և հիմն քաղաքիս Անոյ, իրաւարար և արդարադատ ամենայն քաղաքին», կնոջ՝ Ըռուզ Խաթունի հետ 1357 թ. կիլիկյան արքունական մի Ավետարան է ձեռք բերել ու նվիրել Անիի Ս. Առաքելոցին, որը հիշատակարանում անվանում է իրենց «սեփիական հայրենի եկեղեցին», միաժամանակ նշում իրենց զավակներին՝ Բեսուհին, Խուրթուրուդա, Թայիկ, Էսլուն: «Բեսուջինը» նշվում է նաև հորեղբոր՝ Պարոնի հիշատակարանում (ԺԴ, Ա, 149, Մաթևոսյան, 1997, 312, 364-365):

ԲԵՆԷ – Անիի Կաթողիկեի շինարարական արձանագրության վիմագիր գրիչը: Վիմագրի վերջում թողել է թվականը (1010 կամ 1012) և իր անվան՝ նման գրությունների համար անսովոր ձևակերպմամբ հիշատակությունը՝ «գրեցաւ յիշատակարանս ի ձեռն իմ Բենե» (Դիվան, Ա, 35):

ԲԼ (ԱԲԼ) ՀԱՍԱՆ ՀԵՔԻՄ (հայր Չաքարե հեքիմի) – հիշվում է Անիում, որ-
դու՝ մինչև 1261 թ. գրված, և թոռան՝ Աբլ Հասան հեքիմի 1273 թ. Հոռո-
մոսի վանքում թողած վիմագրերում (Դիվան, Ա, 68, Հոռոմոս, 2015,
434-435):

ԲՈՆԱՎՈՐ – 1236 թ. կնոջ՝ Տղատիկնոջ հետ Հոռոմոսի վանքի նշանավոր
գրիչ-մանրանկարիչ Իգնատիոսին պատվիրել են մի նկարագարող Ավե-
տարան, որի մեջ նաև իրենց պատկերը՝ որպես ստացողներ (գում. նկ.
47), և քանի որ անգավակ էին, մատյանը որպես «հոգևոր զավակ» ըն-
ծայել են Խծկոնքի վանքին: Այս մասին նշվում է ինչպես ձեռագրի հիշա-
տակարանում (որտեղ տեղեկություն կա այդ թվականին մոնղոլների
կողմից Անիի գրավման մասին), այնպես էլ Խծկոնքի մի վիմագրում, որ-
տեղ նաև նշվում է Մրենում գտնվող մի այգու նվիրատվության մասին
(Նոր Զուղա, ձեռ. 36, ԺԳ, 193-195, Սարգիսեան, 1864, 211):

ԲՈՒԲԱՐԱԶ – 1342 թ. երկու հիշատակային վիմագիր է թողել Անիի Ս. Փրկիչ
եկեղեցու պատերին (պատուհանի շրջանակին), և քանի որ, ըստ մեկ
այլ ընդարձակ արձանագրության, այդ թվականին նորոգվել է եկեղեցու
գմբեթը, հնարավոր է՝ վերականգնող վարպետն է (Բասմաջեան, 1931,
110-111):

ԲՈՒԼԽԱՐ – Անիի կաթողիկոսարանի վարդապետ 11-րդ դարի առաջին կե-
սին, հնարավոր է, որ հիշատակված է իր մականունով (Ուռհայեցի,
1991, 114):

ԲՈՒՆԻԿ – 13-րդ դ. Մխիթարիչի հետ Արջոռառնին են նվիրել Անիում ոսկեր-
չական կրպակ և նրա ներքևի հարկի տունը՝ «փոկարարոց կուղպակն եւ
տունն ի ներքեւն», ստացել 6 պատարագ՝ երեքական իրենց համար. «Գ
(3) աւր Բունկանն եւ Գ (3)՝ Մխիթարչին» (Սարգիսեան, 1864, 191-192):

ԲՈՒՐՀԱՆ ԱԴ-ԴԻՆ – ծնվել է Անիում 1143 թ., Անիի կադին էր (մահմեդա-
կանների դատավոր): 1161 թ. Վրաց Գեորգի Գ-ի կողմից քաղաքի
գրավման ժամանակ գերվել ու տարվել է Տփղիս, որտեղ թագավորը տե-
ղեկանալով, որ նա տիրապետում է վրացերենին, հայերենին, ծանոթ է
Աստվածաշնչին՝ նրան ազատ է արձակել: Այնտեղից գնացել է Իկոնիա-
յի սուլթան Իզգ ադ-Դին Քեյքաուսի մոտ, ջերմ ընդունելության արժա-
նացել և դարձել Իկոնիայի գլխավոր դատավորը: Նույն սուլթանի պատ-
վերով գրել է մի պարսկերեն ժամանակագրություն՝ «Անիս ալ-Կուլուբ»
վերնագրով (Մաթևոսյան, 1997, 206):

ԳԱԲՌ (հայր Շահի) – որդին Հռոմոնոսին է նվիրել Անիի մոտ՝ Ծառավանում գտնվող իր կուղպակը և մի սրահ, ստացել 4 պատարագ, մեկական՝ իր, հոր, եղբայրների՝ Կարապետի և «Եպրկա» (Եղբայրիկ) համար (Հռոմոնոս, 2015, 460):

ԳԱԳԻԿ Ա ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ (որդի Աշոտ Գ Ողորմածի) – Հայոց թագավոր 989 – 1017 թթ.: 1001 թ. Անիում կառուցեց Ս. Գրիգոր (Գազկաշեն) եկեղեցին՝ Վաղարշապատի Չվարթնոցի նմանությամբ: Նրա ժամանակ Անիի թագավորությունը մեծ ծաղկման է հասել: Կինը՝ Կատրամիդե, որդիները՝ Հովհաննես Սմբատ, Աբաս, Աշոտ, դուստրը՝ Խուշուշ:

ԳԱԳԻԿ Բ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ (որդի Աշոտ Դ Բագրատունու) – Հայոց թագավոր 1042 – 1045 թթ.: Անիի վերջին թագավորը, որը բյուզանդացիների կողմից խաբեությամբ կանչվեց Կոստանդնուպոլիս և նրան այլևս թույլ չտրվեց վերադառնալու Անի: Նրան կալվածքներ տրվեցին Կապադովկիայում: Այնտեղ հույների հանդեպ անհաշտ պահվածք ցուցաբերեց և նրանց ձեռքով սպանվեց 1076 թ.:

ԳԱԴՈ (պապ Պարոնի) – 13-րդ դ. թոռը Հռոմոնոսին նվիրատվություն է կատարել, վիմագրում նշում է պապին՝ «Ես՝ Պարոնս, թոռն Գադոյն» (Հռոմոնոս, 2015, 439):

ԳԱԶԱՆ ԱՆԵՑԻ – ճարտարապետ (վարդպետ), 1224-1237 թթ. կառուցել է Նոր Վարազավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որի գմբեթարդի վերնամասում խաչաքանդակի մոտ գրել է իր անունը՝ «Վարդպետ Գազան Անեցի»: Նրա անունը պահպանվել է նաև Կարսի պարսպի բուրգերի կառուցման մասին վկայող, մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանի մի արձանագրության մեջ (Սարգսեան, 1864, 104):

ԳԱՄԱԴԻԵԼ – Բազմայրի վանքի միաբան, վարդապետ, հիշվում է վանքի 13-րդ դ. մի կանոնագիր արձանագրության մեջ (Կարապետյան, 2013, 25):

ԳԱՅԻԱՆԷ (կին Կիրակոս երեցի) – 1342 թ. ամուսնու հետ Անիում ստացել է մի ճաշոց (ԺԴ, 353):

ԳԱՅԼ (որդի Ազատշահի) – մահացել է 20-ամյա հասակում և ծնողները՝ Ազատշահը և Մենիկը Անիում կանգնեցրել են նրա մահարձանը, այդ մասին թողնելով արձանագրություն, որը հավանաբար 13-րդ դարից է (Դիվան, Ա, 56):

ԳԱՆԳԱՏ – 13-րդ դ. Արջոռոճի վանքին է նվիրել Անիում կամ արվարձանում գտնվող երկու տուն և տան տեղ, որի վայրը կոչում է Այգեղեն, ստացել է երեք պատարագ («Եզեղիմին Բ (2) տուն եւ տան տեղ մի, Գ (3) աւր ժամ Գանգատին») (Սարգսեան, 1864, 191-192):

ԳԱՐԷԳՈՅՆ (որդի Մանկիկ երեցի) – երեց, որը 1262 թ. Բագնայրի վանքին է նվիրել իր գանձագին Նորադրոյրիկ գյուղը, նաև մագաղաթյա Տոնական և մեկ ոսկեկազմ Ավետարան («ետու զիմ գանձագին գեղն զՆորադրոյրիկ, իւր ամենայն անդաստանաւքն, որ բնական լեալ է, մի Տանական մակաղաթ, մի Աւետարան ոսկետուփ»), որի դիմաց վանահայր Աբրահամը և Հովսեփ փակակալը հատկացրել են 6 պատարագ՝ երկուական Գարեգինին նրա կնոջը՝ Մարիամին, մեկական նրա ծնողներին՝ «Մանկանն ու Թաճերուն» (Կարապետյան, 2013, 34):

ԳԱՐԷԳՈՅՆ – հիշվում է 1269 թ. Հռոմոսի մի վիմագրում, որպես Անիի Դվնա դռան մոտ գտնվող Աբելի ակ կոչվող ջրաղացի տեր, որը նրանից «գրավկնել» է Թաիկ Թագուհու որդի Հագարպէկը 700 արծաթ դրամով (Հռոմոս, 2015, 468):

ԳԱՐԷԳՈՅՆ – Անիի Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցուն է նվիրել իր գանձագին արտը (Դիվան, Ա, 51):

ԳԵԼԱՆ (հայր Ստեփանոս գրչի) – որդին 1308 թ. Բագնայրում ձեռագրի գրավից ազատման մասին հիշատակարանն է գրել (ՄՄ, 1519, ԺԴ, Ա, 148):

ԳԵՐՍԱՄ – Անիի Մայր տաճարի քահանա, հիշվում է 1236 թ. Նացուալի՝ եկեղեցուն նվիրած ձեռագրի հիշատակարանում (ԺԳ, 197):

ԳԵՐՍԱՄ – Առջուառիճի վանքի միաբան (13-րդ դարի սկիզբ), հիշվում է Գրիգոր Ա եպիսկոպոսի արձանագրության մեջ (Սարգիսեան, 1864, 191):

ԳԷՇ (որդի Պապկանի) – Անիի հարկահան (դադմաչի) 14-րդ դ. սկզբներին, պարոն Աղբուղայի արևշատության և Չազայի հիշատակի համար, քաղաքում թողել է «քասանիկ» կոչվող հարկը, այդ մասին արձանագրելով Ս. Առաքելոց եկեղեցում (Դիվան, Ա, 30):

ԳԷՈՐԳ – վիմագիր գրիչ, 1035 թ. գրել է Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու՝ Աբղարիք Պահլավունու շինարարական արձանագրությունը, վերջում նշելով անունը՝ «գԳէորգ գրիչ յիշեա Քրիստոս» (Դիվան, Ա, 46):

ԳԷՈՐԳ – Հռոմոսի միաբան (վանահորից հետո եղել է երկրորդ մարդը), հիշվում է վանքի Ս. Գևորգ եկեղեցու՝ Յովհաննէս Սմբատ թագավորի 1036 թ. արձանագրության մեջ (Հռոմոս, 2015, 401):

ԳԷՈՐԳ – անեցի երեց, հիշվում է Աբղարիք Պահլավունի մարգալանի 1037 թ. արձանագրության մեջ: Նրան և նրա ժառանգներին՝ «որդեցէ յորդիս», հանձնվել Անիի Ս. Հակոբ (Շուշան Պահլավունու) եկեղեցու սպասավորության գործը (Դիվան, Ա, 49):

ԳԷՈՐԳ (Ջուլիակորդի) – Անիի կաթողիկոսարանի սպասավորներից, որն ուղեկցել է Պետրոս Ա կաթողիկոսին 1046 թ. Անիից հեռանալիս, որի մասին պատմիչը նշում է՝ «Գէորգ՝ ջուլիակ ձագն» (Ուռնայեցի, 1991, 114):

ԳԷՈՐԳ – գրիչ, կազմարար, հավանաբար Անիի կաթողիկոսարանի սպասավորներից: 1046 թ. ձեռագիր է ընդօրինակել Պետրոս Գետադարձի պատվերով, գրել ընդարձակ հիշատակարան, որի մի մասը՝ ստացողի անունից (Ե-ԺԲ, 94):

ԳԷՈՐԳ (որդի Մարտիրոսի) – հայրը Հռոմոնոսի վանքին է նվիրել Անիի իր կուղպակը, որդու հոգու համար («ետու զիմ կուղպակն ի տիեզերահռչակ վանս Հռոմոնոսի վասն հոգոյն Գէորգի, որդո իմո»), ստացել երեք պատարագ: Վիմագիրն այդ մասին Ս. Գևորգ եկեղեցու պատին է, հավանաբար գրվել է 11-րդ դարի առաջին կեսին (Հռոմոնոս, 2015, 404):

ԳԷՈՐԳ (հայր Սարգսի) – 1206 թ. որդին կառուցել է Անիի պարսպի բուրգերից մեկը (Դիվան, Ա, 5):

ԳԷՈՐԳ – Հռոմոնոսի միաբան, երեց, 13-րդ դ. վանքին է նվիրել Անիում գտնվող իր հայրենի տները՝ «Գեորգ ծեր երեց վանացս ետ զիւր հայրենի տներն մաւտ ի Կարուց դուռն, Սուրբ Ստեփանոս ընդդէմ», ստացել է 3 պատարագ (Հռոմոնոս, 2015, 457):

ԳԷՈՐԳ – 13-րդ դ. «Շնահուորիկի» հետ Արջոռառնին են նվիրել կուղպակ Անիի թամբագործների փողոցում՝ «Մառան փողոցին կուղպակն», ստացել 4 պատարագ՝ երկուական իրենց համար. «Բ (2) աւր Շնահուորկանն եւ Բ (2) Գէորգա» (Սարգիսեան, 1864, 191-192):

ԳԷՈՐԳ – Բագնայրի վանքի վարդապետ, հիշվում է 1271 թ. Ալեքս վաճառականի վիմագրում, իսկ 1278 թ. Բագնայրում ստացել է մի ձեռագիր (Ներսես Շնորհալու՝ Մատթեոսի ավետարանի մեկնությունը) և գրել հիշատակարան (Կարապետյան, 2013, 33, ԺԳ, 488):

ԳԷՈՐԳ ՆԵՐՍԻՍԱՆՅՑ – 1308 թ. նրա որդի Պարոնը, 600 արծաթ դրամ վճարելով, գրավից ազատել է «Բագնայրի Ավետարանը» և վերադարձրել Բագնայրի վանք: Կնոջ անունն է Մամախաթուն, մյուս որդիները՝ Մխիթար, Ադերբոս, Սարգիս (ՄՄ, 1519, ԺԴ, Ա, 148):

ԳԷՈՐԳ – (որդի Յակոբ քահանայի) – անեցի քահանա, հիշվում է եղբոր՝ Մխիթար Անեցու 1334 և 1338 թթ. Սուլթանիայում (Թավրիզի մոտ) գրած հիշատակարաններում, մոր անունը՝ Սեդա (ԺԴ, Բ, 201, 327):

ԳԷՈՐԳ – Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու նվիրատու, հիշվում է թերի պահպանված վիմագրում (Դիվան, Ա, 13):

ԳԷՈՐԳ – նրա հայրը կամ մայրը (անունը չի պահպանվել) Անիի Կաթողիկեին է նվիրել Ծաղնոցում (հավանաբար Անիի մոտերքում այլադավան «ծաղերով» բնակեցված վայր է եղել) գտնվող այգին և որդու համար ստացել է մեկ պատարագ (Դիվան, Ա, 39):

- ԳԷՈՐԳ ԱՆԵՑԻ – գանձասաց (քանաստեղծ), հավանաբար 13-րդ դ.: Նրանից պահպանված միակ գանձի տողերի առաջին տառերը հոդում են նրա անունը՝ «Գէորգ Անեցի» (Քյոչկեդյան, 1971, 204):
- ԳԷՈՐԳ ՄԱՆԿԻԿ – 6-րդ դարի գրիչ, որը հիշատակվում է Չաքարիա Քանաքեղոս մեջբերած մի հիշատակարանում, որպես ծնունդով անեցի (ԵԺԲ, 10):
- ԳԻՇՈՒԿ (որդի Գրիգորի) – 1206 թ. Բագնայրի վանքին նվիրել է երկու արտ, ստացել 3 պատարագ՝ մեկական իր, հոր և եղբայրների համար (Կարապետյան, 2013, 23):
- ԳԻՇՈՒԿ – Հավանաբար Անիի արվարձանում գտնվող նրա տունը՝ հողամասով, 1247 թ. Աղադովլեսը Հռոմոսի վանքին է նվիրել («ես՝ Աղադովլես... ետու ի Դրասպարի գԳիշկոյն տունն իւր հողովն, ոնց Գիշուկն ունեցեալ է Հռոմի վանիցս...» (Հռոմոս, 2015, 420):
- ԳՅՈՒՏԻԿ (Գիւտիկ) – կրոնավոր, Հռոմոսի վանքին է նվիրել Անիում կամ մոտակայքում գտնվող իր սեփական տունը («ես զիւր հայրենի տունն ի Քարափանն» (Հռոմոս, 2015, 457):
- ԳՈԳՈՐ (ԳՐԻԳՈՐ) – 1231 թ. Անիի պարսպի բուրգերից մեկը կառուցողներից (Դիվան, Ա, 5):
- ԳՈՀԱՐ – 13-րդ դ. հիշատակվում է Արջոառճի վանքում, նվիրատուների խմբում, որոնց մասին վիմագրում ասվում է, թե «ընծայաբերք եղեն», և մեկական պատարագ են ստացել (Քալանթար, 2007, 143):
- ԳՈՀԱՐ ԽԱԹՈՒՆ (դուստր Մամուկսթի) – մայրը 1266 թ. Հռոմոսի իրենց տոհմական տապանատանը նվիրատվություն է կատարել, որի դիմաց ստացած պատարագներից մեկը հատկացրել է իր դստերը՝ «Գոհար խաթունին» (Հռոմոս, 2015, 466):
- ԳՈՀԱՐ ԽԱԹՈՒՆ (կին Սարգիս քահանայի) – հիշվում է քաղաքի Ս. Սարգիս (Սարկավագի) եկեղեցու մի անթվական նվիրատվական արձանագրության մեջ, որտեղ նշվում է, որ ինքն ու ամուսինը մեկական պատարագ են ստացել (Դիվան, Ա, 56):
- ԳՈՀԱՐԻԿ – Բագնայրի վանքին 13-րդ դ. նվիրել է Անիում գտնվող իր տները և ստացել 2 պատարագ (Կարապետյան, 2013, 24):
- ԳՈՐԳ – Անեցի քահանա, հիշվում է Անիում, մի արձանագրության բեկորի վրա (Դիվան, Ա, 73):
- ԳՈՐԳ – հիշվում է Անիի Ս. Հովհաննես եկեղեցու մի վիմագրում (Դիվան, Ա, 11):
- ԳՈՐԳ ԱՆԵՑԻ – ապրել է 12-րդ դ. սկզբներին: Նրա մասին պատմում է պատմիչ Մատթեոս Ուռհայեցին՝ կոչելով «զոմն Անեցի այր փառաւոր»: Ան-

- տիոքում նրան կողոպտում են և անարգում՝ մորուքը կտրելով, դրանից սաստիկ վիրավորված, նա գնում և 500 վարձկան թուրքի հետ գալիս ու անտիոքցիներից դաժան վրեժ է լուծում (Ուռհայեցի, 1991, 242-243):
- ԳՈՐԳԻ (Քորգի) – 1291 թ. կնոջ՝ Սթեի հետ Անիում պատրաստել են տվել վիմափոր եկեղեցի (Դիվան, Ա, 68):
- ԳՈՐԳԻԿ (հայր Ջուհալ Կարըցու) – որդին 1235 թ. նվիրատվություն է արել Անիի Կաթողիկեին (Դիվան, Ա, 35-36):
- ԳՈՐԳԻԿ (հայր Աւագտիկնոջ) – դուստրը 13-րդ դ. 20-ական թթ. Բագնայրի վանքին է նվիրել ծնողներից «բաժինք» ստացած կես ակ ձիթհանքը (Կարապետյան, 2013, 29-30):
- ԳՐԵԳՈՐ ՍՊԱԹԱՐԿԱՆԿԻՏԱՏ (որդի Լապաստակի) – Անիի բյուզանդական տիրապետության շրջանում (1046-1064 թթ.) քաղաքի տանուտերերից մեկը, որը 1060 թ. քաղաքում հարկեր է թողել, այդ մասին արձանագրելով Ս. Կաթողիկեի պատին (Դիվան, Ա, 37):
- ԳՐԻԳՈՐ (Պահլավունի, ավագ որդի Վահրամ իշխանաց իշխանի) – առաջին անգամ հիշվում է 1031 թ. կրտսեր եղբոր՝ Աբուղամրի, Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցում թողած վիմագրում: Սպանվել է 1045 թ. հոր հետ, բյուզանդացիների՝ Դվինի ամիրայի դեմ ձեռնարկված արշավանքի ժամանակ (Դիվան, Ա, 12):
- ԳՐԻԳՈՐ – 1058 թ. Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցում խաչ է կանգնեցրել և նվիրել իր՝ 400 դրամով գնած մի Ավետարան, որի դիմաց ստացել է 3 օր պատարագ (Դիվան, Ա, 13):
- ԳՐԻԳՈՐ – անեցի երեց, որի որդիներին Աբղարիբ Պահլավունի իշխանը 1035 թ. հանձնել է քաղաքի Ս. Փրկչի եկեղեցու եկեղեցապանությունը (Դիվան, Ա, 46):
- ԳՐԻԳՈՐ – անեցի քահանա, քաղաքի «Շախմատային» եկեղեցու (երկգույն քարերի շարվածքի պատճառով է պայմանականորեն այդպես կոչվել) երեցը (11-րդ դ.): Անունը նշվում է մի արձանագրության մեջ, որտեղ արձանագրողը (անունը չի պահպանվել) գրում է եկեղեցու կառուցման և իր նվիրած գրքերի մասին՝ «Մաշտոց, Ընթերցուած, Կցո[ւրդ]», որի դիմաց Գրիգոր քահանային պարտավորեցնում է իր համար տարեկան 10 պատարագ մատուցել (Դիվան, Ա, 57):
- ԳՐԻԳՈՐ – Անիի վարդապետարանում աշակերտել է Յովհաննես Սարկավագին, եղել Սամվել Անեցու դասընկերը, որը հիշվում է նրա Ժամանակագրության հավելման մեջ (Անեցի, 2014, 209):
- ԳՐԻԳՈՐ – Անիի Մայր տաճարի ավագերեց (հնարավոր է նույնն է նախորդի հետ), 1128 թ. Խոր վիրապի վանք ուխտի մեկնելուց հետո առաջացած

մի միջադեպի պատճառով, քաղաքի Փատույն ամիրան փորձել է ճնշում գործադրել նրա վրա, բայց արդյունքի չի հասել (Վարդան Արևելցի, 2001, 124):

ԳՐԻԳՈՐ – Հառիճի վանահայր, 1160-ական թթ. նորոգել է վանքը, մահացել է 1188 թ. և հուղարկավորվել այդ վանքում: 1181-ին Անիի Կաթողիկեի փակակալ Մխիթար Անեցուն պատվիրել է պատմագիրք գրել: Գրիգորից պահպանված մի նամակից երևում է, որ նա ժամանակին Անիի վարդապետարանում աշակերտել է Յովհաննես Սարկավագին (Մխիթար Անեցի, 1983, 61, ՄՄ 2680):

ԳՐԻԳՈՐ (որդի Վասակի, թոռ Գրիգոր (Ապիրատ) Մագիստրոսի) – 11-րդ դ. իշխան, Բարսեղ Ա Անեցի կաթողիկոսի եղբայրը: Մանուշե ամիրան նրան Անի հրավիրեց, ըստ պատմիչի՝ «զՄանուշե... ամ ի քաղաքն զամենայն մնացեալ իշխանսն, որպես և մեծաւ հանդեսիւ ընդ առաջ ելեալ մուծանէր ի ներքս զԳրիգոր զորդին Վասակայ, թոռն Ապիրատին... զի տէր էր մեծ զօրաց և բազում ազատաց»: Չինվորական ծառայության անցնելով Մանուշեի մոտ, նա վերջինիս կյանքը փրկելով («զերծուցեալ ի մահուանէ զամիրայն Անույ զՄանուշե») զոհվում է 1199 թ. Կաղզվանի մոտերքում տեղի ունեցած կռիվներում, որից հետո հուղարկավորվում է իր պապի հիմնած Կեչառիսի վանքում (Վարդան Արևելցի, 2001, 108, 113-114):

ԳՐԻԳՈՐ (որդի Ազիզի) – 1145 թ. մայրը կառուցել է Բագնայրի փոքր եկեղեցին, որ կոչվում է Ս. Գրիգոր, ի հիշատակ իր որդի Գրիգորի (Կարապետյան, 2013, 31, 34):

ԳՐԻԳՈՐ (հայր Գիշուկի) – 1206 թ. որդին Բագնայրի վանքին նվիրել է երկու արտ (Կարապետյան, 2013, 23):

ԳՐԻԳՈՐ – 1218 թ. նրա դուստրը (անունը չի պահպանվել) և վերջինիս փեսացու Արևիկը Անիի կաթողիկեի մոտ խաչքար են կանգնեցրել (Դիվան, Ա, 40):

ԳՐԻԳՈՐ – Արջոռոճի վանահայր, վարդապետ: Հիշվում է Գրիգոր Ա եպիսկոպոսի կանոնագիր արձանագրության մեջ (13-րդ դ. սկիզբ) (Մարգիսեան, 1864, 191):

ԳՐԻԳՈՐ (ամուսին Սիրի Պահլավունու) – կինը ի հիշատակ ամուսնու նորոգել է Անիի Ս. Մարգիս (Սիրի Պահլավունու) եկեղեցին, մոտավորապես 1225-1226 թթ., դատելով վիմագրում նաև 1225-ին զոհված՝ նրանց ազգական Ղարիբ Պահլավունու հիշատակությունից (Դիվան, Ա, 55):

ԳՐԻԳՈՐ – 1249 թ. Անիում հիշատակային գրություն է թողել (տեղն անհայտ)՝ «Ամբախտ Գրիգոր» (Դիվան, Ա, 64):

- ԳՐԻԳՈՐ (որդի Առիւծ Հոգևորեանցի) – հիշվում է անեցի հոր 1251 թ. Հոռոմոսում թողած արձանագրության մեջ, մոր անունն է Սեդա (Հոռոմոս, 2015, 461-462):
- ԳՐԻԳՈՐ – քահանա, 1258 թ. Ռատի որդի Մկրտիչ արեղայի հետ նորոգել է Հոռոմոսի՝ Արուճում և Փարպիում գտնվող հնձանները: Ստացել են 4 պատարագ՝ երկուական իրենց ծնողների՝ Ռատի և Խոցաղեղի համար (Սարգիսեան, 1864, 157):
- ԳՐԻԳՈՐ – բարեկամ Թաիկ Թագուհու, որը 1262 թ. Բագնայրի նվիրագրում նրան հատկացրել է 2 պատարագ (Կարապետյան, 2013, 30-31):
- ԳՐԻԳՈՐ – պարոն, հիշվում է իր համար պատրաստված և Անիում հայտնաբերված մի փայտյա գրակալի 1272 թ. արձանագրության մեջ (Անի, առարկ., 1982, 150-151):
- ԳՐԻԳՈՐ (եղբայր Վահանի) – եղբայր Հոռոմոսի վանահայր Վահանի, որը 1286 թ. վանքին նվիրատվություն է արել իր Գրիգոր եղբոր հիշատակին: (Հոռոմոս, 2015, 476-477):
- ԳՐԻԳՈՐ – քահանա, 1292 թ. Անիի իր ծխական եկեղեցում ապաստան է տվել Երզնկայից տարագրված Ահարոն-Գրիգոր վարդապետին, հիշվում է վերջինիս հիշատակարանում որպես «Գրիգոր ծեր» քահանա (ԺԳ, 673):
- ԳՐԻԳՈՐ (որդի Ապահերթի) – 13-րդ դ. Արջոառճի վանքին նվիրել է Անիի Կաթողիկեի հյուսիսային կողմում գտնվող տուն և ստացել 4 պատարագ՝ իր և մերձավորների համար («Գրիգոր որդի Ապահերթի ետ տուն վանիցս՝ մաւտ ի Ս(ուր)բ Կաթողիկէ, ի հիւսիս կոյս, եւ առ ժամ ի տարին Ա (1)՝ իւր հաւրն, Ա (1)՝ Մարեմկանն, Ա (1) Եղբայրկանն եւ Ա (1) իւրն անխափան») (Քալանթար, 2007, 143):
- ԳՐԻԳՈՐ (որդի Բախտիարի) – հավանաբար 13-րդ դ., Հոռոմոսի վանքին է նվիրել Անիում իր կառուցած երկսենյակ տունը և նրա վրա գտնվող երեք կուղպակը («Ես Գրիգոր որդի Բախտիարին, ետու ընձա ի Սուրբ Յովանէս Բ (2) տուն եւ ի վերէն Գ (3) կողպակ գոր իմ հալալ արդեամբ շինել եմ յիշատակ ինձ եւ զաւակի իմո Աւաք խաթունին... »): Դրա դիմաց երեք պատարագ է ստացել, մեկն իր, երկուսը դստեր՝ Ավաքխաթունի համար (Հոռոմոս, 2015, 430):
- ԳՐԻԳՈՐ (որդի Յակոբ քահանայի) – անեցի քահանա, հիշվում է եղբոր՝ Մխիթար Անեցու 1334 և 1338 թթ. Սուլթանիայում գրած հիշատակարաններում, մոր անունը՝ Սեդա (ԺԴ, Բ, 201, 327):

ԳՐԻԳՈՐ – անեցի քահանա, քաղաքի Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցու սպասավոր, հիշվում է մի անթվական արձանագրության մեջ (Դիվան, Ա, 52):

ԳՐԻԳՈՐ (որդի Եփրեմ քահանայի) – անեցի քահանա, 1326 թ. ձեռագիր է ստացել Սուլթանիայում (Երուսաղեմ, թիվ 453), ուր գաղթել էր Անիից: 1334 թ. նրան հիշում է նաև գրիչ Մխիթար Անեցին: Մայրը՝ Ավագտիկին, կնոջ անունը՝ Տիկնաց, որդիները՝ Մխիթար, Պարոն, Եփրեմ քահանա (ԺԴ, Ա, 11-12):

ԳՐԻԳՈՐ – անեցի ոսկերիչ, նրա պատրաստած արծաթե կազմով է կազմվել ավելի վաղ գրված մի Ավետարան, որը 1347 թ. նվիրվել է Հռոմոսի վանքին (այժմ պահվում է Էրմիտաժում, Արևելք- 834): Տերունական պատկերներով դրվագազարդ կազմին նշված է կազմի պատրաստման թվականը՝ ՉՂԶ (1347), նվիրատուների և վանահայր Ստեփանոսի անունները, նաև առկա է ոսկերչի հիշատակագրությունը՝ «Չմեղուցեալ ոսկերիչս Գրիգոր յիշեցեք» (Մաթևոսյան, 1997, 285):

ԳՐԻԳՈՐ – նվիրատվություն է կատարել Անիի Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցուն (վիմագիրը թերի է պահպանվել) (Դիվան, Ա, 54):

ԳՐԻԳՈՐ (հայր Լուստոի) – Որդին՝ Լուստոը 13-րդ դ. կառուցել է Անիի բուրգերից մեկը (Դիվան, Ա, 6):

ԳՐԻԳՈՐ – անունը պահպանվել է Անիի Կաթողիկեի մոտ գտնված և թերի պահպանված նվիրատվական արձանագրությամբ քարի վրա, որտեղ հիշվում է նաև Արուս Խաթունը (Դիվան, Ա, 41):

ԳՐԻԳՈՐ – անեցի երեց, անունը պահպանվել է Երևանում՝ Ավանի Ս. Հովհաննես եկեղեցու պատի վիմագրում (14-րդ դ.), «Գրիգորս անեցի մեղաւոր էրեց յիշեայ ի Տ(է)ր» (Ղաֆադարյան, 1975, 225):

ԳՐԻԳՈՐ – Հռոմոսի վանքի առաջնորդ, եպիսկոպոս, հիշվում է 1485 թ. Սարգիս Գ կաթողիկոսի հիշատակարանում (ԺԵ, Գ, 70):

ԳՐԻԳՈՐ – Հռոմոսի միաբան, արեղա (Ակնագյուղեցի), 1782 թ. այստեղ մի ձեռագիր է ընդօրինակել (Երուսաղեմ, թիվ 2025):

ԳՐԻԳՈՐ Ա ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ (որդի Աբուղամրի) – Անիի եպիսկոպոս, եղբայր Խարիփի (Ղարիբ) Մագիստրոսի: Իրենց համարում էին Պահլավունիների տոհմից, մասնավորապես՝ Վահրամ Պահլավունու ժառանգներ: Հիշվում է Անիի և իրենց վերականգնած Մարմաշենի վանքի 1213-1233 թթ. բազմաթիվ վիմագրերում: 1225 թ. եղբոր մահից հետո Գրիգոր եպիսկոպոսը սկսել է իրեն կոչել նաև Մագիստրոս պատվանունով և այդպես է հիշատակվում մի շարք աղբյուրներում: Ըստ որոշ տվյալների, ամուսնացած էր, ավագ որդու անունն է Աբուղամր (պապի անունից),

մյուսներին՝ Սարգիս, որը Անիի եպիսկոպոս դարձավ, և Վահրամ (որդիները միասնաբար հիշվում են Մարմաշենի մի վիմագրում): Կնոջ անունն է Մամքան, որին հիշատակում է որդին՝ Աբուղամբը: Որդիներն իրենց արձանագրություններում հորը հիշատակելիս նշում են՝ «որդի Մագիստրոսի»: (Դիվան, Ա, 17, Դիվան, Ժ, 103, ԺԳ, 179, Մաթևոսյան, 1997, 77-86, 104-105, Մաթևոսյան, 2015, 84-103):

ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱ – Անիի կառավարիչներից մեկը 14-րդ դ. առաջին կեսին, որի անունը հիշվում է Անիի Ավագ դռան արձանագրության մեջ՝ «ի տերութեան քաղաքիս աստուածասէր պարոնացն Գրիգոր աղին եւ Յովաննիսի», որտեղ խոսվում է քաղաքի վերաշինման և հարկերի թեթևացման մասին (Դիվան, Ա, 1):

ԳՐԻԳՈՐ ԱՆԵՑԻ – 1235 թվակիր գրությամբ տապանաքարը գտնվել է Խծկոնքի վանքում («Թվ ՈԶ (1235) այս է հանգիստ անեցի Գրիգորո եւ աւթեւան...») (Սարգիսեան, 1864, 213):

ԳՐԻԳՈՐ ԱՆԵՑԻ – 1447 թ. նորոգված և կազմված մի ձեռագրում (Մասունք Հնոյ Կտակարանի) պահպանվել է հավանաբար 15-րդ դարում արված մակագրություն՝ «Գրիգոր Անեցի» (ՄՄ 141, 301բ):

ԳՐԻԳՈՐ (ԱՊԻՐԱՏ) ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ (որդի Հասանի) – Բագրատունյաց թագավորության գլխավոր իշխաններից՝ Գագիկ Ա-ի ժամանակ: Մագիստրոսի պատվաստիճանով առաջին անգամ հիշվում է 1001 թ. մի արձանագրության մեջ, թագավորի անունից հետո (Արզական), իսկ 1003 թ. կառուցել է Կեչառիսի Ս. Գրիգոր եկեղեցին: Եղբայրը՝ Գեորգ իշխանը, Քեղի բերդի տերն էր, կառուցել է Հավուց թառի վանքի Կաթողիկե եկեղեցին (1002 թ.): Որդիները՝ Ապլջահապ և Վասակ, դուստրը՝ Տիկնացտիկին (Անիի նշանավոր իշխան Վեստ Սարգսի կինը): Վասակը և վերջինիս որդի Գրիգոր իշխանը առաջնակարգ դեր են ունեցել Անիում, Մանուչե ամիրայի ժամանակ: Գրիգոր Մագիստրոսը, ի տարբերություն 11-րդ դարի 3 վիմագրի, պատմիչների երկերում հիշվում է Ապիրատ անունով, հավանաբար Գրիգոր Ապիրատ երկանուն է ունեցել: Հովհաննես Սմբատ թագավորի և նրա եղբայր Աշոտ Դ-ի գահակալական վեճի ժամանակ լինելով վերջինիս ստորակա իշխաններից, չի կատարել Աշոտի՝ Թալինում իր ձեռքն ընկած Հովհաննես Սմբատին սպանելու հրամանը և 1021 թ. նրան վերադարձրել է Անի: Սպանվել է նույն թվականին, Դվինի ամիրայի ձեռքով, որի մոտ ապաստան էր փնտրում Աշոտ Դ-ից հեռանալով: Դրանից հետո իշխանի գորավար Սարին, նրա կնոջն ու զավակներին Դվինից տարել է Անի, որտեղ նրանց խնամակալությունը ստանձնել է Հովհաննես Սմբատը: (Մաթևոսյան, 2015, 7-35):

ԳՐԻԳՈՐ Բ – Անիի եպիսկոպոս, հիշվում է 1277 թ. և անթվական վիմագրերում (Մաթևոսյան, 1997, 108):

ԳՐԻԳՈՐ Բ ՎԿԱՅԱՍԵՐ (որդի Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու) – աշխարհական անունը՝ Վահրամ, Հայոց կաթողիկոս 1066-1105 թթ.: Հաջորդել է կաթողիկոս Խաչիկ Ա Անեցուն, բայց Անիում չի աթոռակալել: Այնուամենայնիվ, 1072 թ. գալով Անի, նա այստեղ քաղաքի եպիսկոպոս է ձեռնադրել իր քրոջ որդի Բարսեղին (Բարսեղ Ա Անեցի), որն ավելի ուշ (1081 թ.), նրա համաձայնությամբ, Հաղբատում կաթողիկոսական օծում ստացավ (Ուռհայեցի, 1991, 227, 236-238): Նրան՝ Գրիգոր Վկայասերի պատգամի համաձայն, հաջորդել է վերջինիս մյուս քրոջ որդի Ապիրատի որդի Գրիգոր Գ Պահլավունին (1113-1166):

ԳՐԻԳՈՐ ԽՈՒՑԵՍ (կինը Շնաֆոր տիկին) – բարձրաստիճան պաշտոնյա Անիում, որդիները՝ Ասիլ, Պարոն և Մխիթար: 14-րդ դարի 20-40-ական թթ. հիշատակվում է որպես «առաջնորդ և հիմն քաղաքիս», իսկ որոշ ժամանակ անց, նրա պաշտոնը, որը նաև դատավորի պարտականություններ է ներառել, ժառանգել է որդին՝ Ասիլը: Մյուս որդին՝ Պարոնը նորոգել է «Բագնայրի Ավետարանը», որի հիշատակարանում նշում է նաև մոր անունը: Երրորդ որդին՝ Մխիթար հարկահանը, 14-րդ դ. սկզբներին, պարոն Չազայի հոգու համար Անիում հարկեր է թողել՝ այդ մասին արձանագրելով Ս. Առաքելոց եկեղեցում (ՄՄ 1519, ԺԴ, Ա, 149, Դիվան, Ա, 28):

ԳՐԻԳՈՐ ԾԱՂԿԱՆ – 1042 թ. Անիում իր գանձագին կուղպակաները (կուղպականի), որոնք «Վասլի փնդուկին ընդդեմ է», նվիրել է Բագնայրի վանքին՝ իր մեղաց թողության և հոգու փրկության համար, նաև «վասն Վասլին արեւշատության եւ իւր որդեացն», ստացել է «ամենայն ամի գՊաւղոսի եւ գՊետրոսի տաւնին աւրն պատարագն» իր և եղբոր՝ Մուկայթի համար: Հավանաբար վերնախավի ներկայացուցիչ էր՝ դատելով արձանագրության սկզբնամասի ոճից («ի հայրապետութեան տ(եառ)ն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի եւ թագաւորութեանն Գագկա շահանշահի որդո Աշոտոյ, կամ եղեւ իմ՝ Գրիգորո Ճաղկանս եւ իմ որդեացս, որ տուի զիմ գանձագին կուղպականին...») (Կարապետյան, 2013, 20):

ԳՐԻԳՈՐ ՀԱՄՁԵ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ (որդի Աբուղամրի) – իշխանաց իշխան, 10-րդ դարի վերջերին կառուցել է Անիի վաղագույն եկեղեցիներից մեկը՝ Ս. Գրիգորը, որը հայտնի է նաև «Աբուղամրենց» անունով: Կառուցողի վիմագիրն անթվական է, բայց նրա կնոջը՝ Շուշանի նվիրատվական արձանագրությունը 994 թվականից է: Գրիգոր Համզեն հայրն էր Անիի պատմության մեջ նշանակալից դեր կատարած Վահրամ, Վասակ և

Աբղարիք Պահլավունիների: Գրիգոր Համգեի և նրա կնոջ եկեղեցանվեր գործունեության մասին իր նամակներից մեկում գրում է նրանց թոռը՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին (Դիվան, Ա, 31-32, Մագիստրոս, 1910, 42-43):

ԳՐԻԳՈՐ ՀԵՃՈՒՊ (որդի Հասանի) – Հռոմոսի պարոններից, տեղի 1198 թ. արձանագրության մեջ ասվում է. «ի տերութեան վանացս ք(րիստո)սասեր պատրոնացս Գրիգոր Հեճուպին եւ Սմպատա»: 1201 թ. Հռոմոսին նվիրել է Երդ գյուղը («եսու զիմ գանձագին գեւղն զԵրդս ի մեր սեպհական ուխտս»), վիմագրում նշում է պապի անունը՝ Իշխան, կնոջը՝ Խաթուն, որդունը՝ Ամիր Հասան, ստացել է 40 պատարագ՝ 20-ական իր և կնոջ համար: 1215 թ. Հռոմոսում մեկ այլ արձանագրության մեջ Գրիգորի և Սմբատի անունների հետ հիշվում է նաև Վահրամը («Ի հայրապետութեան տ(ե)ր Սարգսի եւ ի տերութեան վանացս Գրիգորոյ, Սմբատա, Վահրամա (եւ) եղբարց իւրեանց...»), իսկ 1227 թ.՝ նաև Իշխանը (որդի Քրդի): 1228 թ. նրանք վանքում մեծ արձանագրություն են թողել, որտեղ խիստ տոնով նշում են, որ եթե վանքի պարոններից մեկը կաշառքով վանահայր նշանակի, կամ եթե վանահայրը և «այլ գործաւորք» վանքի եկամուտը վաճառեն կամ թաքցնեն, թող նգովյալ լինեն (Հռոմոս, 2015, 418, 421, 430-431, 444, 470):

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ (որդի Վասակի) – նշանավոր իշխան, ծնվել է մոտավորապես 990 թ., հավանաբար Անիում: Բազմակողմանի զարգացած անձ էր՝ աստվածաբան-փիլիսոփա, գրող, թարգմանիչ, ուսուցիչ: 1021 թ. հոր մահից հետո դարձել է Պահլավունյաց Բջնիի ճյուղի իշխանը, 1031 թ. այստեղ կառուցել է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որի առիթով գրված արձանագրության մեջ Պետրոս Ա կաթողիկոսը հռչակում է նաև Բջնիի եպիսկոպոսության հիմնումը՝ նշելով նրա սահմանները: Հովհաննես Սմբատի ժամանակ, լինելով Անիի գլխավոր իշխաններից, Գրիգորը մտերիմ հարաբերություններ է ունեցել Անիում աթոռակալող Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսի հետ (պահպանվել են իշխանի՝ նրան ուղղված մի շարք նամակներ): 1042-ին Գագիկ Բ-ի գահ բարձրանալուն նպաստողներից մեկն էր (ենթադրաբար՝ թագադրողը), սակայն շուտով ընդհարվում է թագավորի հետ և հեռանում Բջնի: 1045-ին Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո իր կալվածքները հանձնել է Բյուզանդիային և տեղափոխվել Տարոն: Այդ ժամանակ էլ կայսրից ստանում է մագիստրոսի տիտղոսը (նաև մի քանի այլ տիտղոս), հետագայում աղբյուրներում հիշատակվելով որպես Գրիգոր Մագիստրոս (Մագիստրոս, 1910, 1-34, Լաստիվերցի, 1963, 62, Մաթևոսյան, 2015, 36-83):

ԳՐԻԳՈՐ ՄՈՒԲՐԱՆԵՑԻ – հմուտ գրիչ, որը 11-րդ դ. առաջին կեսին Գագիկ թագավորի գանձատանը պահվող ձեռագրից է ընդօրինակություն կատարել: Այդ մասին է վկայում 1259 թ. Վարդան Ուռհայեցի գրիչը, որը հիշատակարանում, իր ընդօրինակած ձեռագրի նախօրինակի մասին նշում է. «գրեցաւ... մատեանս... յընտիր եւ լաւ աւրինակէ, որ կոչի Գրիգոր Մուրղանեցոյ գրչի ճարտարի, որոյ առեալ էր զաւրինակն ի գանձատանէն Գագիկ թագաւորին Հայոց»: Ըստ այդմ՝ ճարտար գրիչ Գրիգոր Մուրղանեցին Գագիկ թագավորի Անիի գանձատանը պահվող ձեռագրից է ընդօրինակություն կատարել, և հնարավոր է, որ գործն իրականացրել է հենց արքունիքում (ԺԳ, 296):

ԳՐԻԳՈՐԻՍ – Հոռոմոսի վանահայր, հիշվում է 1218 թ. մի նվիրատվական արձանագրության մեջ (Մարգիսեան, 1864, 152):

ԴԱՆԻԵԼ – վարդապետ Տիգրանակերտցի, 1685 թ. վերականգնել է լքված Հոռոմոսի վանքը (Հոռոմոս, 2015, 484):

ԴԱՊՏԱ ԽԱԹՈՒՆ (դուստր Սարգիս Արքաունի) Անիի պարոններից Ուքան Քարիմադինի կինն էր, նրա և նրա եղբայր Պապքանի հետ հիշվում է Անիում, այսպես կոչված «Քարիմադինի» եկեղեցու զանգակատան կառուցման արձանագրության մեջ, ապա նաև 1271 թ. Ախուրյանի ափամերձ Կարմիր վանքի և 1274 թ. Հոռոմոսի վանքի վիմագրերում: Հայրը մեծահարուստ էր, 1240-50-ական թթ. նվիրատվություններ է կատարել Սանահինի և Հաղբատի վանքերին (Դիվան, Ա, 65, Հոռոմոս, 2015, 476):

ԴԱՍԱԴԵՏ – Անիի Մայր տաճարի քահանա, հիշվում է 1236 թ. եկեղեցուն նվիրաբերված մի Ավետարանի հիշատակարանում (անունը երկրորդ անգամ նշվում է «Դասական» ձևով) (ԺԳ, 197-198):

ԴԱԲԻԹ – Անիի քաղկեդոնական համայնքի եպիսկոպոսը 13-րդ դ. սկզբին: 1223 թ. Վրաց Ռուսուդան թագուհու կողմից որպես պատվիրակ ուղարկվել է Հռոմի պապի մոտ, որին գրված նամակի վերջում նշվում է նրա անունը՝ «Սույն նամակը բերող մեր սիրելի Դավիթին՝ Անիի եպիսկոպոսին, ամեն ինչում այնպես վստահեք, ինչպես մեր բերանից լսելիս լինեք» (Մուրադյան, 1977, 63, Մաթևոսյան, 1997, 200):

ԴԱԲԻԹ (որդի Յոհանա) – որդին՝ Ռորենը, 1286 թ. իր գնած ձիթհանքը նվիրել է Անիի Կաթողիկեին և ստացել 5 պատարագ հոր համար: Վիմագրում նշվում է՝ «Ես Ըռոբեն...որդի Դաւթի եւ թոռն Յոհանա» (Դիվան, Ա, 36):

ԴԱԲԻԹ – քահանա, հիշատակային վիմագիր է թողել Հոռոմոսում՝ 1305 թվականը և անունը՝ «տէր Դաւիթ» (Հոռոմոս, 2015, 470):

ԴԱԻԻԹ – անունը պահպանվել է Անիում մի արձանագրության բեկորի վրա (Դիվան Ա, 76):

ԴԱՏԻ – վիմագիր գրիչ Բագնայրում, 1242 թ. գրել է Մանգտավագ Մշեցուն վիրատվական արձանագրությունը, վերջում նշել՝ «Դատի գրիչ» (Բասմաջեան, 1931, 181):

ԴԵՈՄԿՈՐՈՍ – Անիում, որպես կաթողիկոս, աթոռակալել է 1037-1038 թթ., այն բանից հետո երբ Հովհաննես Սմբատ թագավորի որոշմամբ մայրաքաղաքում գումարվում է եկեղեցական ժողով, որը Պետրոս Ա-ին համարում է աթոռանկ և կաթողիկոս է ձեռնադրում Սանահինի վանքի առաջնորդ Դեոսկորոսին: Նրա մասին պատմիչները հիմնականում դրվատանքով են խոսում: Սակայն հայ ավանդապահ հոգևորականությունը ըմբոստանում է Անիում կայացված որոշման դեմ, արքունիքը ստիպված է լինում տեղի տալ: Մեկ տարի և երկու ամիս գահակալելուց հետո Դեոսկորոսն աթոռանկ է արվում, վերադարձվում Սանահին և կաթողիկոսական աթոռին 1038 թ. վերջերին վերականգնվում է Պետրոսը (Անեցի, 2014, 185, Ուռհայեցի, 1991, 86):

ԴԸՎԱԼ (Դըւալ, հայր Մխիթարի) – 1201 թ. որդին Բագնայրին է նվիրել իր ինչքը, որը գտնվում էր Անիի Ս. Առաքելոցի գուկակի (նրբանցք) վրա (Կարապետյան, 2013, 23):

ԴԻՆԱՐԻԿ – հիշատակվում է Խաչերեսի՝ 1209 թ. Բագնայրի նվիրագրում (վանքին է տվել Անիում իր գնած յոթը կուղպակը), որտեղ նրան հատկացվել է երեք պատարագ («Գ (3)՝ Դինարկանն»): Հավանաբար Խաչերեսի մայրն է (Կարապետյան, 2013, 21):

ԵՂԲԱՅՐԻԿ – Անիի Բեխենց վանքի վանահայր, հիշվում է 1211 թ. «Հաղբատի Ավետարանում» և Բեխենց վանքի գրչատան մեկ այլ ձեռագրում, որտեղ խորանի երիզին գրված է. «Եղբայրիկ գիայր Բախենց վանից յիշեցէք յաղաւթս»: «Հաղբատի Ավետարանում» նկարիչ Մարգարեն նկարել է նրա պատկերը խորաններից մեկի լուսանցքում, կից նշելով. «Հայր Եղբայրիկ՝ առաջնորդ սուրբ ուխտիս, յիշեսցիք» (գուն. նկ. 41), (ՄՄ 6288, 5554, ԺԳ, 69, 72):

ԵՂԲԱՅՐԻԿ – 1222 թ. կառուցել է Անիի բուրգերից մեկը, եղել է Տիգրան Հոնենցի գործավորներից, վիմագրում նշում է. «Ես Եղբայրիկս ծառայ տեսա՞ն իմոյ Տիգրանա, նորին ողորմութեամբն շինեցի զարձանս, յիշատակ մեզ եւ ծնողաց եւ զաւակաց մերոց» (Դիվան Ա, 7):

ԵՂԲԱՅՐԻԿ (ամուսին Մամերի) – որդին՝ Մխիթար Խոթենցը, 1212-1227 թթ. միջակայքում կառուցել է Անիի բուրգերից մեկը (Դիվան Ա, 4):

- ԵՂԲԱՅՐԻԿ – անեցի արեղա, 1298 թ. քաղաքի Ներքին բերդում (Աղջկաբերդ) մի Ավետարան է ընդօրինակել Հակոբ քահանայի պատվերով, որն ընծայվել է Արքեպիսկոպոսի վանքին (ԺԳ, 817):
- ԵՂԲԱՅՐԻԿ – ընտանիքի անդամ Ապահերթի որդի Գրիգորի, որը 13-րդ դ. Արքեպիսկոպոսի վանքին է նվիրել Անիի Կաթողիկեի մոտ գտնվող տուն և ստացել 4 պատարագ իր և մերձավորների համար, այդ թվում՝ «Ա (1)՝ Եղբայրկանն» (Քալանթար, 2007, 143):
- ԵՂԲԱՅՐԻԿ – խաչքարագործ վարպետ, հավանաբար 13-րդ դ., Հռոմոսի վանքի մոտ խոշոր խաչքարի պատվանդանին թողել է իր անվան գեղաքանդակ հիշատակությունը՝ «Եղբայրիկ նկարող խաչիս» (Հռոմոս, 2015, 486):
- ԵՂԲԱՅՐԻԿ (եղբայր Շահի) – եղբայրը Հռոմոսին է նվիրել Անիի մոտ՝ Ծառավանում գտնվող իր կուղպակը և մի սրահ, ստացել 4 պատարագ, մեկական՝ իր, հոր՝ Գաբռի, եղբայրների՝ Կարապետի և «Եպրկա» (Եղբայրիկ) համար: Արձանագրության վերջում քարի վրա շատ փոքր տեղ է մնացած եղել, ուստի վերջին անունը գրվել է համառոտագրությամբ (Հռոմոս, 2015, 460):
- ԵՂԲԱՅՐՈՍ – վիմագիր գրիչ, 1218 թ. Հռոմոսում գրել է Վարդանիժի արձանագրությունը՝ վերջում նշելով իր անունը՝ «գեղբայրոսս յիշեցէք ի Քրիստոս» (Հռոմոս, 2015, 443):
- ԵՂԻՍԵ – Գրիգոր Մագիստրոս Պառլամունտ աշակերտներից, որին եղբոր՝ Բարսեղի հետ ուղարկել է Անի Պետրոս Գետադարձի մոտ ուսանելու և կաթողիկոսարանում սպասավորելու համար: Հետագայում դարձել է Սեբաստիայի եպիսկոպոս (Մագիստրոս, 1910, 15-18):
- ԵՀԱՆ – անունը պահպանվել է Անիի Պալատական եկեղեցու պատին (Դիվան, Ա, 9):
- ԵՆՈՔ (ԵՆՈՎՔ) – Անիի կաթողիկոսարանի վարդապետ 11-րդ դ. առաջին կեսին (Լաստիվերցի, 1963, 26):
- ԵՏԻՓԱՆ (Եպիփանոս) – Վրաց կաթողիկոս, որը 1218 թ. Անիի «Վրացական» եկեղեցու պատին մի ընդարձակ վրացերեն արձանագրություն է թողել՝ որոշ հարկեր կարգավորելով քաղաքի քաղկեդոնական համայնքի համար: Միաժամանակ վիմագրում նշում է, որ նա Անի էր եկել՝ այստեղ եկեղեցիներ օծելու համար. «սույնը ես՝ ետիփան կաթողիկոսս իմ ձեռքով եմ գրել, երբ Անիում եկեղեցիներ էի օծում...» (Մուրադյան, 1977, 43):
- ԵՐԵՄԻԱ ԱՆՁՐԵԻ – Անիի վարդապետարանում աշակերտել է Յովհաննես Սարկավագին, եղել Սամվել Անեցու դասընկերը, որը հիշվում է նրա Ժամանակագրության հավելման մեջ (Անեցի, 2014, 209):

ԵՐԿԱԹ (հայր Բարսեղ Գ եպիսկոպոսի) – Անիի ամիրա (կառավարիչ), հիշվում է Սարգիս Ա եպիսկոպոսի 1220 թ. վիմագրում («կամակցութեամբ ամիրայիս Երկաթա»), ինչպես նաև որդու՝ Բարսեղ եպիսկոպոսի՝ Անիի և Հոռոմոսի արձանագրություններում, որոնցում նա իրեն կոչում է «որդի Ամիր Երկաթայ» (Դիվան, Ա, 17, Մաթևոսյան, 1997, 106):

ԵՓՐԵՄ – Անիի կաթողիկոսարանի քահանա 11-րդ դ. առաջին կեսին (Ուռ-հայեցի, 1991, 114):

ԵՓՐԵՄ (ամուսին Աւագտիկնոջ) – անեցի քահանա, որը 14-րդ դ. սկզբներին գաղթել է Սուլթանիա: Կնոջ ու այլ ազգականների հետ հիշվում է որդու՝ Գրիգոր քահանայի՝ 1326 թ. ստացած ձեռագրի հիշատակարանում (ԺԴ, Բ, 11):

ԵՓՐԵՄ (որդի Գրիգոր քահանայի) – քահանա (նախորդ Եփրեմի թոռը): Հորից 1341 թ. Ավագ ծաղկողի պատկերազարդած մի Աստվածաշունչ է նվեր ստացել, որը հետագայում ընծայել է Վարազդավանքին (ԺԴ, Բ, 372):

ԶԱԶԱ – 1231 թ. Անիի պարսպի բուրգերից մեկը կառուցողներից (Դիվան, Ա, 5):

ԶԱԶԱ (որդի Իվանեի, թոռ Շահնշահ Ա-ի) – Անիի պարոններից, որի հոգու համար 14-րդ դ. սկզբներին Մխիթար հարկահանը (դադմաչի), և իր հերթին՝ հարկահան Գեշը, Անիում հարկեր են թողել՝ արձանագրելով Ս. Առաքելոց եկեղեցում (Դիվան, Ա, 28, 30):

ԶԱՀՐԱ (կին Յովաննեսի) – 1054 թ. ամուսինը Անիի Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցուն է նվիրել 20 դահեկան և ստացել 2 պատարագ (Դիվան, Ա, 51):

ԶԱՐՀԱ (ղուստր Ռովմանոսի) – Հիշատակվում է եղբոր՝ անեցի Սահակ քահանայի՝ 1211 թ. ստացած Ավետարանի հիշատակարանում, որը ընծայվել է Արջոռառնի վանքում նրանց ընտանիքի կառուցած եկեղեցուն: Մայրը՝ Կատա, մյուս եղբայրները՝ Իպատոս (վաղամեռիկ) և Առաքել, քույրը՝ Հոռոմ Տիկին: (ՄՄ, 6288, ԺԳ, 69):

ԶԱՐՈՊ ԱՐՔԱՈՒՆ (հայր Բագրատի) – որդին 13-րդ դ. կառուցել է Անիի դարպասներից մեկը, որի ճանապարհը տանում էր դեպի Ս. Գրիգոր (Տիգրան Հոնենցի) վանքը (Դիվան, Ա, 8 Բաամաջեան, 1931, 124):

ԶԱՔԱՐԷ ԱՄԻՐՍՊԱՍԱԼԱՐ (որդի Սարգսի) – Անիի փաստական տերը 1198 թ. վերջերից (մահացել է 1212 թ.): Անին նրա տիրությունների կենտրոնն էր և այդ ժամանակից սկսած մինչև 1236 թ. մոնղոլական ներխուժումը, իր երկրորդ խոշոր ծաղկման շրջանն ապրեց: Չաքարեն քաղա-

քում կառուցել է Ս. Աստվածածին անունով (արձանագրության մեջ կոչում է «գմայրս լուսո», գրականության մեջ նաև՝ «Չաքարեի եկեղեցի») եկեղեցի Ներքին բերդում (Աղջկաբերդ), շինարարական արձանագրության մեջ նշում է, որ այն Ս. Գրիգոր Լուսավորչի հիմնած եկեղեցու մոտ էր: Բազմաթիվ նվիրատվություններ է կատարել եկեղեցուն՝ սպասավորներին պարտավորեցնելով մինչև Քրիստոսի երկրորդ գալուստը ավագ խորանի բոլոր պատարագներն իր համար կատարել: Օժանդակել է Անիի մերձակա վանքերին (Հոռոմոս, Խծկոնք): 1207 թ. Անիում հրավիրել է եկեղեցական ժողով, որը նախագահում էր Մխիթար Գոշը: Դաժանորեն պատժել է 1209 թ. անակնկալ կերպով Անիի վրա հարձակված Արդաբիլի սուլթանին: Չաքարեից հետո իշխանությունն անցել է նրա միակ որդի Շահնշահ Ա-ին (Սարգիս) (Դիվան, Ա, 58, Վարդան Արևելցի, 2001, 141-142):

ՉԱՔԱՐԷ ՀԵՔԻՄ (որդի Բլ Հասան հեքիմի) – Շահնշահ Ա-ի ժամանակ (մահ. 1261 թ.) նրա «երկարկենդանության» համար նվիրատվություն է կատարել Ախուրյանի կիրճի ափի մի եկեղեցու (արձանագրության քարը գտնվել է ձորում), վիմագրում նշելով հետևյալը՝ «ես՝ Չաքարե հեքիմ որդի Բլ Հասանա... ետու զԲագ փողոցի տունս, կուղպակովս...»: Նրա որդին նույնպես բժիշկ էր՝ Արլ Հասան հեքիմը, որը 1273 թ. նվիրատվություն է կատարել Հոռոմոսի վանքին: Այդ մասին վկայող վիմագրում հոր անունից հետո նա նշում է նաև մեկ պատարագ Շուշիկի համար, որը հավանաբար նրա մայրն էր (Չաքարե Հեքիմի կինը) (Դիվան, Ա, 68, Հոռոմոս, 2015, 434-435):

ՉԱՔԱՐԷ – անունը պահպանվել է Անիում խաչքարի բեկորի վրա (Դիվան, Ա, 72):

ՉԱՔԱՐԻԱ (որդի Շահնշատ Ա-ի) – Չաքարյան տոհմի իշխանագուն: Ֆրանսիայի թագավորի՝ մոնղոլների մոտ մեկնած բանագնաց Ուիլիամ Ռուբրուքը 1255 թ. Անիում Շահնշահի մոտ հյուրընկալվելուց հետո, նրա որդու մասին գրում է. «իր գավակը՝ Չաքարիա անունով, մի շատ գեղեցիկ ու իմաստուն երիտասարդ, որ հարցրեց ինձ՝ «եթե ձեզ մոտ գամ, դուք կպահե՞ք ինձ»: Որովհետև նա այնքան ծանր է զգում թաթարների տիրապետությունը, որ թեև ամեն բան առատորեն ունի, սակայն նախընտրում է թափառել օտար երկրներ, քան կրել նրանց տիրապետությունը»: Չաքարիան մոնղոլական բանակի կազմում հայ-վրացական զորքով մասնակցել է Բաղդադի գրավմանը 1258 թ.: 1261-ին մոնղոլները նրան կասկածել են իրենց դեմ ապստամբած վրաց իշխանների հետ

կապ ունենալու մեջ և դաժան մահապատժի ենթարկել, որի լուրն առնելով՝ հայրը վշտից մահացել է (Հակոբյան, 1932, 19, 22, Անեցի, 2014, 245, 251):

ՉԱՔԱՐԻԱՎ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ – Անիի պարոն Շահնշահ Բ-ի տան հեջուբը (կառավարիչ), կինը՝ Խորիշահը, Շահնշահի քույրն էր: Հիշվում են 1313 թ. Շիրակի, իրենց պատկանած Մագվոյս գյուղում գրված Ավետարանի հիշատակարանում (գրիչ՝ Յակոբոս, բուն ձեռագիրը չի պահպանվել), որտեղ Չաքարիան կոչվում է «Փալիաւունի, քաջ եւ ընտիր պատերազմող», նշվում են նաև նրանց զավակները՝ Մխարգրծելի, Մարգիս և Մաթաթուն (ԺԴ, Ա, էջ 235-236):

ՉԵԱՆԾԱՀ (որդի Հոռոմ Տիկնոջ) – մայրը 1217 թ. նորոգել է Անիի Ս. Աստվածածին (Հոռոմի) եկեղեցին (Դիվան, Ա, 66):

ՉՄՐՈՒԽՏ ԽԱԹՈՒՆ (կին Սմբատի) – 1234 թ. Հոռոմոսին է նվիրել իր հանգուցյալ ամուսնուց ստացած ջրաղացը («ակն մին ջաղաց բոլորն ի Կարմնջին ձորին, որ Աբելեանց կոչի»), ստացել 45 պատարագ՝ 15-ական իր և ամուսնու, 10-ը՝ իր մայր Խորիշահի և 5-ը՝ վերջինիս հայր Քրդի համար (Հոռոմոս, 2015, 448):

ԷԲՐԻԱՆՈՍ – ազգական Ալեքս վաճառականի, հիշվում է 1271 թ. Բագնայրի նվիրագրում, ստացել է մեկ պատարագ (Բասմաջեան, 1931, 179-180):

ԷՉԱՏԴԻՆ ՈՒՍՈՒՓ – Անիի տաղմաչիներից, որը 1276 թ. ընկերների հետ քաղաքում վերացրել է դատարկ գրաստի դեպքում գանձվող կես արծաթ դրամ հարկը, այդ մասին արձանագրելով Ս. Առաքելոցի գավթի պատին: Երկանուն է՝ Իզադդին և Ուսուփ (Ուսեփ-Հովսեփ) բաղադրիչներով (Դիվան, Ա, 22, Մաթևոսյան, 2021, 134):

ԷՍԼՈՒՆ – (դուստր Ասիլի) – հայրը, որը հիշվում է որպես «...առաջնորդ և հիմն քաղաքիս Անոյ, իրաւարար և արդարադատ ամենայն քաղաքին», կնոջ՝ Ըռուզ Խաթունի հետ 1357 թ. մի Ավետարան է նվիրել Անիի Ս. Առաքելոցին: Եղբայրներն են՝ Բեսուճին, Խուլթուբուղա, քույրը՝ Թայիկ (Մաթևոսյան, 1997, 312, 364-365):

ԸՌՈՒՉ ԽԱԹՈՒՆ – (կին Ասիլի) – ամուսնու հետ, որը հիշվում է որպես «...առաջնորդ և հիմն քաղաքիս Անոյ, իրաւարար և արդարադատ ամենայն քաղաքին» 1357 թ. կիլիկյան արքունական մի Ավետարան է ձեռք բերել ու նվիրել Անիի Ս. Առաքելոցին, որը հիշատակարանում անվանում են իրենց «սեփհական հայրենի եկեղեցին», հիշատակարանում նշելով նաև իրենց զավակներին՝ Բեսուճին, Խուլթուբուղա, Թայիկ, Էսլուն:

Հիշվում է նաև ամուսնու եղբոր՝ Պարոնի հիշատակարանում, բնութագրվելով որպես «զմայրն եւ զպատվադիրն ամենայն եկեղեցոյ եւ քահանայից» (ԺԴ, Ա, 149, Մաթևոսյան, 1997, 312, 364-365):

ԹԱԳՈՒՀԻ (կին Հովհաննես Սմբատ թագավորի) – Հայոց թագուհի, 1028 թ. երերույթում հարկ թողնելու մասին արձանագրություն ունի՝ «ես բարեպաշտ Թագուհիս, դուստր Աբասա, Սմբատ շահանշահի կինս եւ Աշոտոյ մարս...»: Թեև վիմագրում նշված թագուհի բառը կարելի է նաև տիտղոս համարել, ոչ թե անձնանուն, բայց քանի որ նրա անունն ուրիշ ոչ մի աղբյուրում չի հիշատակվում, ավելի նախընտրելի է, թեկուզ պայմանականորեն, նրան այդ անունով կոչել: Հավանաբար վաղ է մահացել, քանի որ Հովհաննես Սմբատն ամուսնացել է երկրորդ անգամ, և ըստ բյուզանդական հեղինակ Հովհաննես Սկիլիցեսի՝ 1031 թ. կնության է առել Ռոմանոս կայսեր զարմուհուն (Անեցի, 2014, 184, 393, Դիվան, Ժ, 18):

ԹԱԳՈՒՀԻ (կին Շարափշահի) – 1234 թ. Բագնայրին նվիրատվություն է կատարել, այդ թվում՝ կուղպակ Անիի Սառան (թամբագործների) փողոցում («եսու խաչ մեծածախս եւ Աւետարան, Սառան փողոցին կուղպակ ի վեր, Շիրակունին մարզն, որ Ճլուտ կոչի»): Ստացել է 6 պատարագ, 5-ը՝ իր, մեկը՝ Մամուզի համար (Կարապետյան, 2013, 30):

ԹԱԴԵՈՍ – Անիի կաթողիկոսարանի սպասավորներից, որն ուղեկցել է Պետրոս Ա կաթողիկոսին 1046 թ. Անիից հեռանալիս, պատմիչը նրա մասին ասում է՝ «Թադեոս՝ որ էր այր անպարտելի գրչութեամբ» (Ուռհայեցի, 1991, 114):

ԹԱԴԵՈՍ (հայր Յոհանէսի) – հիշվում է որդու՝ 1197 թ. Հռոմոսի վիմագրում, նվիրել է ջրաղացի ակ Անիի Գլիձորում, նաև Բագնայրին տրված ջրաղացի մասին վկայող վիմագրում (Հռոմոս, 2015, 438, Կարապետյան, 2013, 24):

ԹԱԹՈՒԼ (որդի Սիմեոն երեցի) – 13-րդ դ., հոր հետ նվիրատվություն է արել Բագնայրի վանքին (Կարապետյան, 2013, 23):

ԹԱԻԿ ԹԱԳՈՒՀԻ (դուստր Շարափշահի) – 1230-ական թթ. Անիի պայտարների փողոցի իր կուղպականուց երկու կուղպակ է նվիրել Բագնայրի վանքին՝ «Ես Թաիկ Թագուհի դուստր Շարափշահի ետու երկու կուղպակ յիմ կուղպականոյն, որ ի Նալպնդնոցին», ստացել է 8 պատարագ: 1262-ին վանքին նվիրել է իր զանձագին Նորսը, ստացել 10 պատարագ, 8-ը իր, 2-ը՝ Գրիգորի համար: Իսկ 1269 թ. Հռոմոսում թողած վիմագրում հայտնում է, որ իր որդի Հազարպեկը Գարեգինից «գրավկնել» է Անիի Դվնա դռան մոտ գտնվող Աբելի ակ կոչվող ջրաղացը, որն ինքը

տվել է վանքին («ես՝ Թաիկ Թագոհի, դուստր՝ Շարապշահին ետու ի Հոռոմոսի վանքս զԱրելի ակն, որ ի Դվնա դռանն, զոր իմ որդին Հազր-պէկն ի Գարեգոյնէն գրավկնեց ԷՃ (700) սպիտակ, ԸՃ (800) սպիտակ] ի վերա խարճ արար, որ եղաւ ՌԾ (1500) սպիտակ]»): Մայր և որդի ստացել են մեկական պատարագ: Թաիկի մոր անունն է Թագուհի: 1232 թ. «Բագնայրի Ավետարանի» հիշատակարանում, ձեռագիրն ստացող Խոռասը նշում է, որ Թաիկ Թագուհին իր անդրանիկ որդու՝ վաղամեռիկ Սասնայի կինն է եղել: Իսկ նրա ծագման մասին հայտնում՝ «որ է զարմ եւ շառաւեղ թագաւորացն Հայոց»: (Կարապետյան, 2013, 30-31, Հոռոմոս, 2015, 468, ԺԳ, 179):

ԹԱՅԻԿ – (դուստր Ասիլի) – հայրը, որը հիշվում է որպէս «...առաջնորդ և հիմն քաղաքիս Անոյ, իրաւարար և արդարադատ ամենայն քաղաքին», կնոջ՝ Ըռուզ Խաթունի հետ 1357 թ. մի Ավետարան է նվիրել Անիի Ս. Առաքելոցին: Եղբայրները՝ Բեսուճին, Խուրթուբուղա, քույրը՝ Էսլուն (Մաթևոսյան, 1997, 312, 364-365):

ԹԱԳԵՐ – ազգական Ալէքս վաճառականի, հիշվում է 1271 թ. Բագնայրի նվիրագրում, ստացել է մեկ պատարագ (Բասմաջեան, 1931, 179-180):

ԹԱՃԵՐ – հիշվում է Ավագտիկնոջ 13-րդ դ. 20-ական թթ. Բագնայրի վանքի նվիրագրում՝ որպէս 3 պատարագներից մեկի ստացող (մայրն է, քույրը կամ դուստրը) (Կարապետյան, 2013, 30):

ԹԱՃԵՐ (կին Մանկիկ երեց) – որդին՝ Գարեգոյն երեց 1262 թ. Բագնայրի վանքին նվիրատվություններ է կատարել, վիճագրում ծնողները հիշվում են որպէս մեկական պատարագ ստացողներ (Կարապետյան, 2013, 34):

ԹԱՄԱՄ – ազգական Ալէքս վաճառականի, հիշվում է 1271 թ. Բագնայրի նվիրագրում, ստացել է մեկ պատարագ (Բասմաջեան, 1931, 179-180):

ԹԱՆԿ ԱՉԻՉ (դուստր Շահպատնի) – 1342 թ. եղբայրը՝ Կիրակոս երեցն Անիում ստացել է մի Ճաշոց (ԺԴ, 353):

ԹԱՆԿԻԿ – 13-րդ դարում հիշատակվում է Արջոռոճի վանքում, նվիրատուների խմբում՝ որոնց համար վիճագրում ասվում է, թե «ընծայաբերք եղեն» և մեկական պատարագ են ստացել (Քալանթար, 2007, 143):

ԹԵՆԻ (կամ Սթենի, կին Մաթէի) – 1310 թ. ամուսնու և նրա եղբայր Մարկոսի հետ վերականգնել են Շահնշահ Բ Չաքարյանի կողմից իրենց խնամքին հանձնված՝ Անիի Գրիգոր Լուսավորչի (Տիգրան Հոնենցի) վանքի ջրամատակարարումը (Դիվան, Ա, 64):

ԹԵՐԱՆ – 1246 թ. Վարթերի օժանդակությամբ գնել է 12-րդ դարի մի Տոնական և ընծայել Անիի Ս. Գրիգոր եկեղեցուն, որտեղ գրված հիշատակա-

րանում նշում է, թե ձեռագիրը Վարթերի համար մատուցվող պատարագի օրը պետք է տարվի Ս. Սարգիս եկեղեցին (ԺԳ, 237):

ԹԷՏԵՑ – ազգական Ալեքս վանառականի, հիշվում է 1271 թ. Բագնայրի նվիրագրում, ստացել է մեկ պատարագ (Բասմաջեան, 1931, 179-180):

ԹՈՐՈՍ – անեցի գրիչ, 1379 թ. քաղաքի Ս. Գևորգ եկեղեցու հովանու ներքո մի Ավետարան է ընդօրինակել (պահպանվել է միայն հիշատակարանը), (Մաթևոսյան, 1997, 312):

ԺՈՍԱՆ – եղբայր Խաչուտ քահանայի, որը հիշվում է վերջինիս հիշատակային բնույթի արձանագրության մեջ՝ Անիի Ս. Գրիգոր (Խաչուտի կամ Բախտադեկի) եկեղեցում (Դիվան, Ա, 61):

ԻԲՆ ՌԱՀԻՄ – Անիում պահպանվել է նրա՝ արաբերեն արձանագրությամբ տապանաքարը (Խաչատրյան, 1987, 58):

ԻԳՆԱՏԻՈՍ – Հռոմոսի վանքի միաբան, հմուտ գրիչ և մանրանկարիչ՝ 13-րդ դարի 20-30-ական թթ., որից բազմաթիվ ձեռագրեր են պահպանվել: Ունեցել է Զրիստափոր և Խաչատուր անուններով գործընկերներ և Յովսեփ անունով աշակերտ (ԺԳ, 178-180, 192-193):

ԻԳՆԱՏԻՈՍ (որդի Աբեղի) – 13-րդ դարում կնոջ՝ Մամերի հետ, նվիրատվություն են կատարել Հռոմոսին (Մարագ մարգի կես դանկը), ստացել մեկական պատարագ (Հռոմոս, 2015, 428):

ԻՄԱՄՇԱՀ (կամ ՄԱՄՇԱՀ) – «սրբասէր տիկին», 1251 թ. հուղարկավորվել է Անիի Ս. Հովհաննես եկեղեցու մոտ (Դիվան, Ա, 9):

ԻՇԽԱՆ (հայր Հասանի) – հիշատակվում է թոռան՝ Գրիգոր Հեջուրի 1201 թ. վիմագրում (Հռոմոս, 2015, 421):

ԻՇԽԱՆ (ամուսին Խորիշահի) – հիշվում է Խէտենէկի ու նրա կին Մարջանի 1245 թ. վիմագրում, որպես նրանց Թեզանո շամբը տվող, որոնք էլ այն նվիրել են Հռոմոսին (Հռոմոս, 2015, 434):

ԻՇԽԱՆ (որդի Քրդի) – Հռոմոսի պարոններից, որը հիշվում է Գրիգոր Հեջուրի և այլոց հետ 1227 և 1228 թթ. վիմագրերում (Հռոմոս, 2015, 418, 444):

ԻՊԱՏՈՍ (որդի Ռովմանոսի) – հիշատակվում է եղբոր՝ Սահակ քահանայի 1211 թ. ստացած Ավետարանի հիշատակարանում, որպես «կիսաւրեա» աշխարհից հեռացած, այսինքն երիտասարդ հասակում մահացած: Մոր անունը՝ Կատա, մյուս եղբայրը՝ Առաքել, քույրերը՝ Չարիա և Հռոմ Տիկին (ՄՄ, 6288, ԺԳ, 69-71):

ԻՍՐԱԷԼ (Իսրաէլ) – վիմագիր գրիչ, 1215 թ. գրել է Տիգրան Հոնենցի մեծ արձանագրությունը (Դիվան, Ա, 63, 65):

ԻՍՐԱԷԼ – վիմագիր գրիչ, հիշվում է որպես Սահիպ Դիվանի և այլոց, Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու 1269 թ. արձանագրության գրիչ, ավելի վաղ՝ 1266 թ. վիմագիր է փորագրել Բագնայրում, իսկ 1273 թ.՝ Հոռոմոսում (Դիվան, Ա, 24, Կարապետյան, 2013, 36):

ԻՎԱՆԵ ԱԲՈՒԼԵԹՄԵՁԵ (որդի Աբուլեթի) – վրացի իշխան, որի հոր՝ Աբուլեթի պաշտպանությանն ու կառավարմանն է հանձնվել Անին, Վրաց Դավիթ Դ Շինարար թագավորի կողմից՝ 1124-1126 թթ., և որին զորակցում էր որդին: Սամվել Անեցին հայտնում է մի դեպքի մասին, երբ Իվանեն փոքրաթիվ զորքով արշավում ու Անիի մոտ պարտության է մատնում քաղաքի վրա հարձակված մահմեդականներին (Անեցի, 2014, 207, Վարդան Արևելցի, 2001, 123, 124):

ԻՎԱՆԵ ՕՐԲԵԼԻ – վրացի իշխան, ամիրսպասալար, 1161 թ. քաղաքի կառավարիչ Սադունի հեռանալուց հետո, Վրաց Գեորգի Գ թագավորի հրամանով կարգվել է Անիի կառավարիչ, օգնական ունենալով Սարգիս Չաքրյանին: Նրանց իշխանությունն Անիում տևել է մինչև 1164 թ. (Վարդան Արևելցի, 2001, 130, Մելիքսեթ-Բեկ, 1934, 8):

ԼԱՊԱՍՏԱԿ (հայր Գրեգոր սպաթարկանկիտատի) – որդին Անիի բյուզանդական տիրապետության շրջանում (1046-1064 թթ.) քաղաքի տանուտերերից մեկն էր, որը 1060 թ. քաղաքում հարկեր է թողել (Դիվան, Ա, 37):

ԼԻՊ – Անիի ամիրա (կառավարիչ), հիշատակվում է Շահնշահ Բ-ի կնոջ՝ Խուանդեկի Ս. Առաքելոց եկեղեցու 1320 թ. արձանագրության մեջ (Դիվան, Ա, 27):

ԼՈՐԱԳՈՅՆ – 11-րդ դ. առաջին կեսին կուղպակատեր Անիում, որի կուղպակը գնել է Վահրամ իշխանաց իշխանը և նվիրել Ս. Գրիգոր (Աբուլհամրենց) եկեղեցուն (Դիվան, Ա, 32):

ԼՈՒՄԻԿ – 13-րդ դարում հիշատակվում է Արջոառնի վանքում, նվիրատուների խմբում՝ որոնց համար վիմագրում ասվում է, թե «ընծայաբերք եղեն» և մեկական պատարագ են ստացել (Քալանթար, 2007, 143):

ԼՈՒՍՈՏ (որդի Գրիգորի) – 13-րդ դ. կառուցել է Անիի բուրգերից մեկը (Դիվան, Ա, 6):

ԼՈՒՍՈՏ (Լոյսոտ, եղբայր Խաչոտի) – 13-րդ դ. եղբոր հետ Արջոառնին են նվիրել Անիում «Բաչախին բուրքն եւ ախոռն», ստացել 6 պատարագ, երկուական իրենց և ծնողների համար (Սարգիսեան, 1864, 191-192):

ԼՈՒՍՈՏ (հայր Յովաննէսի) – որդին նրա համար Անիում խաչքար է կանգնեցրել (Դիվան, Ա, 69):

ԼՈՒՍՈՏ (Լիսոտ) – 13-րդ դ. Արջոառնի վանքին է նվիրել երեք արտ, ստացել 3 պատարագ (Սարգսեան, 1864, 191-192):

ԽԱԹՈՒՆ (կին Գրիգոր Հեշուրի) – 1201 թ. ամուսինը Երդ գյուղը նվիրել է Հոռոմոսին, ստացել 40 պատարագ, որոնցից 20-ական՝ իր և կնոջ համար: Որդու անունը՝ Ամիր Հասան (Հոռոմոս, 2015, 421):

ԽԱԹՈՒՆ (ղուստր Վահրամ Հեճուպի) – Հոռոմոսում արձանագրություն է թողել (անթվական է), որը վերաբերում է եկեղեցիների նորոգմանը, նշում է, որ անգավակ էր: Հիշվում է նաև հոր՝ Հառիճի վանքում մինչև 1219 թ. գրված և ժամատան կառուցմանը վերաբերող վիճագրում: Մոր անունն է Թամար (Հոռոմոս, 2015, 474, Դիվան, Ժ, 48):

ԽԱՉԱՏՈՒՐ- Անիի կաթողիկոսարանի սպասավորներից, դպրապետ, որն ուղեկցել է Պետրոս Ա կաթողիկոսին 1046 թ. Անիից հեռանալիս, պատմիչը նրա մասին ասում է՝ «ամենագովելին Խաչատուր դպրապետն» (Ուռհայեցի, 1991, 114):

ԽԱՉԱՏՈՒՐ – հիշատակվում է Անիից Հոռոմոսի վանք տանող ճանապարհին, վանքի մատույցներում կառուցված զույգ աշտարակավոր կամարի կամ զանգակատան վրա եղած միակ արձանագրության մեջ՝ «ՇԾԱ (1102) ես՝ Խաչատուր գրեցի» (Հոռոմոս, 2015, 480):

ԽԱՉԱՏՈՒՐ – Հոռոմոսի վանահայր, հիշվում է 1174 թ. մի նվիրատվական արձանագրության մեջ և 1181 թ. Յովաննէս գրչի հիշատակարանում (Սարգիսեան, 1864, 148, Ե-ԺԲ, 233):

ԽԱՉԱՏՈՒՐ – Անիի վարդապետարանում աշակերտել է Յովհաննէս Սարկավագին, եղել Սամվել Անեցու դասընկերը, որը հիշվում է նրա Ժամանակագրության հավելման մեջ (Անեցի, 2014, 209):

ԽԱՉԱՏՈՒՐ – Անեցի քահանա, հիշվում է 1212 թ. Ս. Առաքելոց եկեղեցու մի արձանագրության մեջ որպես այդ ժամանակ մահացած (Դիվան, Ա, 25):

ԽԱՉԱՏՈՒՐ – Անիի Բեխենց վանքի միաբան, հիշվում է ԺԳ դարի սկզբներին այստեղ գրված Ավետարանի հիշատակարանում (ԺԳ, 72):

ԽԱՉԱՏՈՒՐ (եղբայր Յովաննէս Յիսկի) – 1251 թ. եղբայրը նորոգել ու գրավից ազատել է Հոռոմոսի վանքի ջրաղացները, նաև նվիրել իր գրել տված Հայսմավուրքը, ստացել է 5 պատարագ, 4-ը իր, 1-ը եղբոր՝ Խաչատուրի համար (Հոռոմոս, 2015, 463):

ԽԱՉԱՏՈՒՐ – 1298 թ. Յակոբ քահանայի՝ Անիում գրել տված և Արջոառնի վանքին նվիրած Ավետարանի մանրանկարիչը, որն աշխատել է մատ-

յանի՝ Արջոառնում գտնված ժամանակ, Ավետեացի, Տիկնոջ և Արքայի պատվերով, որի համար նրանցից ամեն մեկը ստացել է մեկ պատարագ (ԺԳ, 181):

ԽԱՉԱՏՈՒՐ – Անիի Ս. Առաքելոցին է տվել իր գանձագին «սարաւոյթով» (բարձրաշեն) տունը՝ իր և ծնողների հոգու համար, և ստացել տարեկան 5 օր պատարագ (Դիվան, Ա, 12):

ԽԱՉԵՂԲԱՅՐ (հայր Ավետիսի) – 1201 թ. որդու հետ իրենց սեփական «Մարանց մարգ» կոչվող հողամասը նվիրել են Հռոմոնոսի վանքին («ես՝ Խաչեղբայրս եւ իմ որդիս՝ Աւետիսս միաբանեցաք սուրբ ուխտիս...»), ստացել վեց պատարագ՝ երկուական իրենց, մեկը՝ Սիստիկնոջ (որը հավանաբար Խաչեղբոր կինն է) և մեկը եղբայրների համար (անուն չի նշվում): 1249 թ. որդին իր գնած մի Ավետարանը նվիրել է նույն վանքին, հիշատակարանում նշում է հոր անունը (Հռոմոնոս, 2015, 441, ԺԳ, 252):

ԽԱՉԵՂԲԱՅՐ (հայր Աստուածատուրի) – կնոջ՝ Սիսմամի հետ Բագնայրում մատուռ են կառուցել («շինեցաք զգերեզմանաց մին եկեղեցին») և նվիրել երկհարկանի տուն («եւ տուաք... զսարաւոյթն եւ ի ներքեն տուն»), ստացել են երեքական պատարագ (Կարապետյան, 2013, 25):

ԽԱՉԵՆԵԿ ԱՆԵՅԻ (որդի Վահրամի) – ճարտարապետ (վարդպետ), 13-րդ դ. Արցախի Հացի գյուղում կառուցել է եկեղեցի և կանգնեցրել որմնաձև փակ խաչքար: Թողել է երկու վիմագիր, որոնցից մեկում իր անունը գրում է «Խաչինեկ» (Դիվան, Ե, 154, 156):

ԽԱՉԵՐԵՍ (որդի Աբրահամ Լոռեցու) – 1209 թ. Բագնայրի վանքին է նվիրել Անիում իր գնած յոթը կուղպակը, որոնց տեղը և դիրքը վիմագրում նկարագրում է շատ մանրամասն՝ «ես Խաչերեսս որդի Աբրահամու, Լաւռեցի, ետու զիմ գանձագին եւթն կուղպակն ի շարի՝ վեց ի վերեն եւ մին ի ներքեն՝ մզբթին ընդդէմ, եւ երեք տուն ի ներքսեն»: Տվել է նաև մի այգի Մարմետում (Երվանդաշատ), որի դիմաց ստացել է 20 պատարագ, 8-ը՝ իր, 5-ը՝ հոր համար, այնուհետև նշվում են Դինարիկը, Հրանուշը և Արքան, հավանաբար մայրը, կինը և որդին. («Գ (3)՝ Դինարկանն, Բ (2) Հրանուշին, Բ (2) Արքայութեան»): Սրան անմիջապես հաջորդում է Խաչերեսի դստեր՝ Մամխաթունի նվիրատվական արձանագրությունը (Կարապետյան, 2013, 21, տեքստի ճշգրտմամբ – Կ. Մ.):

ԽԱՉԵՐԵՍ (որդի Հռոմեանց Յոհանէս քահանայի) – հայրը նվիրատվություններ է կատարել Արջոառնի (1213 թ.) և Բագնայրի (1215 թ.) վանքերին, որոնց վիմագրերում հիշատակում է զավակներին (Խաչերես, Խոցադեղ, Միխայիլ, Կատա), մոր անունը՝ Սիսվարդ (Մարգիսեան, 1864, 183, 190, Կարապետյան, 2013, 22):

ԽԱՉԵՐԵՍ ԼՈՌԵՑԻ – 1219 թ. նրա մահացած դստեր՝ Մամախաթունի կտակով, կառուցվել է Անիի բուրգերից մեկը (Դիվան, Ա, 3):

ԽԱՉԵՐԵՍ (որդի Վարդի) – 13-րդ դ. սկզբներին Բագնայրի վանքին է նվիրել Անիի «Գաղտ դռան» մոտ կառուցած իր տները: Դժվարությունների մեջ հայտնված վանականները (հավանաբար 1236 թ. մոնղոլական ավերածություններից հետո) դրանք վաճառել են, սակայն վիճաբանում նշում են, որ Խաչերեսին ու նրա կնոջը՝ Մլքերին, 3 պատարագ կհատկացնեն (Կարապետյան, 2013, 29):

ԽԷՉԵՐԵՍ – ամուսին Շանուշի, որը մահացած ամուսնու և իր հիշատակի համար կառուցել է Անիի պարսպի բուրգեր (13-րդ դ.) (Դիվան, Ա, 4):

ԽԱՉԻԿ Բ ԱՆԵՑԻ – Հայոց կաթողիկոս 1054-1065 թթ., Պետրոս Ա կաթողիկոսի քրոջորդին, որը Անիում նրա աթոռակիցը դարձավ դեռ 1041 թ., բայց կաթողիկոսական աթոռի՝ քաղաքից հեռացումից և Պետրոսի մահից հետո, աթոռակալել է Թավրուրում (Փոքր Հայք) (Լաստիվերցի, 1963, 82, Մաթևոսյան, 1997, 41-43):

ԽԱՉԻԿ – երեց, Հոռոմոսի վանքին նվիրել է իր ծաղկոցը (պարտեզը) (Հոռոմոս, 2015, 456):

ԽԱՉՈՏ – 13-րդ դ. Անիում իր գնած տունը, որը գտնվում էր Աբուղամրենց Ս. Գրիգոր եկեղեցու մոտ, նաև մի արծաթե սկիհ, նվիրել է Բագնայրին («Ես Խաչոտս... ետու ի Սուրբ յԱստուածածինս զիմ զգանձագին գտունն մաւտ ի յԱպուղամրենց Սուրբ Գրիգոր») որի դիմաց ստացել է տարեկան երկու պատարագ (Կարապետյան, 2013, 23):

ԽԱՉՈՏ (հայր Սարգսի) – 1242 թ. որդին նվերատվություն է արել Բագնայրի վանքին (Կարապետյան, 2013, 24):

ԽԱՉՈՏ (եղբայր Լոյստտի) – 13-րդ դ., եղբոր հետ Արջոռառնին են նվիրել Անիում «Բաչախին բուրքն եւ ախոռն», ստացել 6 պատարագ, երկուական իրենց և ծնողների համար (Սարգիսեան, 1864, 191-192):

ԽԱՉՈՏ – անունը պահպանվել է Անիի Ս. Առաքելոցի մի քարի վրա (Դիվան, Ա, 20):

ԽԱՉՈՏ ՇԵԽԵՆՑ – 1221 թ. կնոջ՝ Աւագտիկնոջ հետ Խծկոնքի վանքին նվիրել են իրենց հայրենի տները, որոնք Անիում Գոգոնց Ս. Սարգիս եկեղեցու դիմաց էին և մի կուղպակ՝ Ծաղուկակ կոչված փոքր փողոցի վրա, որի դիմաց ստացել են 7 պատարագ, երեքական իրենց, մեկը՝ Ապիրատի համար (Սարգիսեան, 1864, 210):

ԽԱՉՏՈՒՐ (ամուսին Տիկնոջ) – 1220-ական թթ. Բագնայրին է նվիրել հողամաս («զՄուկուքին հողն, որ Թեղենեաց այգոյն ի հետ է»), ստացել մեկական պատարագ իր և կնոջ համար (Կարապետյան, 2013, 25):

ԽԱԶՈՒՏ – անեցի քահանա (հավանաբար 13-րդ դ.), հիշատակային բնույթի արձանագրություն է թողել Անիի Ս. Գրիգոր (Խաչուտի կամ Բախտաղեկի) եկեղեցու բեմի ճակատին՝ զարդագրերով (Դիվան, Ա, 61):

ԽԱՏԱՊ (եղբայր Վեստ Սարգսի) – նվիրատվություն է կատարել Խծկոնքի Ս. Սարգիս եկեղեցուն, որի մասին նշվում է տեղի 1033 թ. վիմագրում: Մյուս եղբոր անունը՝ Ապիսասան (Սարգիսեան, 1864, 209):

ԽԱՐԻՓ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ (Ղարիբ, որդի Աբուղամրի) – Անիի Գրիգոր Ա Մագիստրոս եպիսկոպոսի եղբայրը, որի հետ միասին նորոգել է Մարմաշենի վանքը և որի արձանագրության մեջ է միակ անգամ կոչվում «Խարիփ Մագիստրոսն» (եղբայրներն իրենց համարում էին Պաիվափունիների տոհմից՝ Վահրամ Պաիվափունու սերնդից): Սպանվել է 1225 թ. «ի պատերազմի Խորագմեցեաց» (Գառնիի ճակատամարտում), հուղարկավորվել Մարմաշենում, հիշվում է եղբոր և Սիթի ազգականուհու վիմագրերում (Դիվան, Ա, 18, 55, Դիվան, Ժ, 95-96):

ԽԵԼՈՔ (Խելաք, կին Կիրակոսի) – Հիշվում է որդու՝ Յակոբ քահանայի՝ 1298 թ. Ստեփանոս եղբոր հիշատակին Անիում գրել տված և Արջոռոճի վանքին նվիրած Ավետարանի հիշատակարանում: Մյուս զավակներն են՝ Ստեփանոս քահանան, Սարգիսը (վաղամեռիկ) և Մները (դուստր) (ԺԳ, 817):

ԽԵՏԵՆԵԿ (որդի Այուզի) – 1245 թ. կնոջ՝ Մարջանի հետ Հոռոմոսին են նվիրել Թեզանո շամբը, որ ստացել էին Իշխանից ու նրա կին Խորիշահից (Հոռոմոս, 2015, 434):

ԽՈՆԴԻԱԹՈՒՆ – Հոռոմոսում խաչաքանդակների մոտ հիշատակային վիմագիր է թողել (Հոռոմոս, 2015, 487):

ԽՈՍՐՈՎ (որդի Վահրամ Լոռեցու) – 1231 թ. կնոջ՝ Շուշիկի հետ, Հոռոմոսին են նվիրել Քարհատ գյուղի դանկը (1/6-րդ մասը), ստացել 6 պատարագ՝ երկուական իրենց և Վահրամի (բնագրում՝ Վարհամ) համար (Հոռոմոս, 2015, 425):

ԽՈՍՐՈՎԻԿ – 1180 թ. Բարսեղ Բ Անեցի եպիսկոպոսն Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցում նրան հատկացրել է Վարդավառի տոնի պատարագը («Վարդավառին պատարագն Խոսրովկա առնել»), հավանաբար ինչոր բարեգործության դիմաց (Դիվան, Ա, 4):

ԽՈՎԱՆԴ ԱՄԻՐ ՍՈՒԼՏԱՆ – 1197 թ. նվիրատվություն է կատարել Հոռոմոսին («վասն իմ արեւոյս եւ իմ որդեացն ետու վանացս մարգ յԱստեղանի յայնկոյս գետոյն») (Հոռոմոս, 2015, 438):

ԽՈՐԱՍՈՒ – հիշատակվում է Անիի Ս. Աստվածածին (Աղբերիկի) եկեղեցու մոտ գտնված խաչքարի արձանագրության մեջ, որը կանգնեցվել է («ի բարեխոսություն») նրա, Աղբերիկի և Սիրեթի համար (Դիվան, Ա, 67):

ԽՈՐԷՆ – 13-րդ դ. առաջին կեսին Վարդառյուծի և Արշակի հետ Բագնայրին են նվիրել «Վարդենաց նորք» այգին, ստացել չորսական պատարագ (Կարապետյան, 2013, 24):

ԽՈՌԱՍ (Խաւռաս, որդի Ամիր Սարգսի) – Չաքարե և Իվանե Չաքարյանների մորեղբոր որդին, որի անդրանիկ որդին՝ Սասնայր, և նրա մայր Խություն Խաթունը հուղարկավորվել են Բագնայրում, որտեղ վերջինս կառուցել էր Ս. Սիոն մատուռ-տապանատունը: 1232 թ. նա իր նոր կնոջ՝ Չմրուխտ Խաթունի հետ Հոռոմոսում հայտնի գրիչ-մանրանկարիչ Իգնատիոսին պատվիրել է մի շքեղ Ավետարան («Բագնայրի Ավետարանը») և նվիրել այդ վանքին: Երկրորդ կնոջից ունեցած որդու անունն է Վասակ (ԺԳ, 178-179):

ԽՈՌԱՍ (Խաւռաս, որդի Սասնայի, թոռ Խաւռասի) – 1262 թ. բազմաթիվ նվիրատվություններ է կատարել Բագնայրին, այդ թվում՝ Աշնակ գյուղի մի մասը, ջրաղաց Տիգնիսում («ի Տգնիս զջաղացն») և այլն, ստացել 10 պատարագ՝ հնգական իր և հոր համար: 1266-ին, մեկ այլ վիմագրում, նա Բագնայրը կոչում է «մեր սեփական ս(ուր)բ ուխտն Բզներ», նշում որ վանքին է նվիրել իր «զգանձագին զՋրձորիկ վանքն իւր սահմանաւքն՝ ջաղացովն եւ պահեզանաւքն եւ զԱղի աղբերն զպահեզն», ստացել է 10 պատարագ (Կարապետյան, 2013, 35-36):

ԽՈՐԻՇԱՀ (կին Չաքարիա Պահլավունու) – Անիի պարոն Շահնշահ Բ-ի քույրը: Ամուսինը Շահնշահի տան հեջուքն էր: Միասին հիշվում են 1313 թ. Շիրակի, իրենց պատկանած Մազկոյս գյուղում գրված Ավետարանի հիշատակարանում (բուն ձեռագիրը չի պահպանվել), որտեղ նրա մասին ասվում է՝ «պատրոն Խորիշահ», նշվում են նաև նրանց զավակները՝ Մխարգրձելի, Սարգիս և Մաթաթուն (ԺԴ, Ա, էջ 235-236):

ԽՈՐԻՇԱՀ (ղուստր Քրդի) – 1234 թ. ղուստրը՝ Չմրուխտ Խաթունը, հիշատակում է նրան Հոռոմոսում, նվիրատվական վիմագրում՝ իր ստացած 45 պատարագից 10-ը հատկացնելով մորը և 5-ը՝ մորական պապին (Հոռոմոս, 2015, 448):

ԽՈՐԻՇԱՀ (կին Իշխանի) – 1245 թ. հիշվում է Հոռոմոսում, Իսեւնեկի վիմագրում: Հնարավոր է, որ այս կամ նախորդ Խորիշահի տապանաքարն է պահպանվել Ս. Հովհաննես եկեղեցու ժամատան հյուսիսային կողմում՝ հիմքի մոտ («նորոգեա գեղգի Խորիշահին») (Մաթևոսյան, «Էջմ.», 2015, 143-144, Հոռոմոս, 2015, 434, 436):

ԽՈՅԱԴԵՂ (որդի Հռոմեանց Յոհանէս քահանայի) – հայրը նվիրատվութիւններ է կատարել Արջոռնի (1213 թ.) և Բագնայրի (1215 թ.) վանքերին, որոնց վիմագրերում հիշատակում է զավակներին: Մյուսներն են՝ Խաչերես, Միխայիլ, Կատա, մոր անունը՝ Սիսվարդ: (Սարգիսեան, 1864, 183, 190, Կարապետյան, 2013, 22):

ԽՈՅԱԴԵՂ – վիմագիր գրիչ, 1228 թ. Հռոմոսում գրել է Գրիգոր Հեջուրի վիմագիրը, վերջում նշելով իր անունը՝ «զխոցադեղ գրիչ յիշեա ի Տէր»: Նաև Իվանէ աթաբեկի արձանագրութիւնն է փորագրել Ծիրակավանում (Հռոմոս, 2015, 444, Սարգիսեան, 1864, 170):

ԽՈՅԱԴԵՂ (հայր Գրիգոր քահանայի) – որդին, 1258 թ., Մկրտիչ աբեղայի հետ նորոգել է Հռոմոսի՝ Արուճում և Փարալիում գտնվող հնձանները: Ստացել են 4 պատարագ՝ երկուական իրենց ծնողների՝ Ռատի և Խոցադեղի համար (Սարգիսեան, 1864, 157):

ԽՈՅԱԴԵՂ – ազգական Ալէքս վանառականի, հիշվում է 1271 թ. Բագնայրի նվիրագրում, ստացել է մեկ պատարագ (Բասմաջեան, 1931, 179-180):

ԽՈՅԱԴԵՂ – մեկ այլ ազգական Ալէքս վանառականի, հիշվում է 1271 թ. Բագնայրի նվիրագրում, ստացել է 3 պատարագ (Բասմաջեան, 1931, 179-180):

ԽՈՒԱՆԴԶԵ – (դուստր Սահիպ Դիվան Շամս ադ-Դին Ջուվէյնիի) – Շահնշահ Բ Չաքարյանի կինը, որը որդու՝ Չաքարիայի հետ 1320 թ., նույն տարում մահացած ամուսնու հոգու համար որոշ հարկեր է թողել Անիում: Ս. Առաքելոց եկեղեցում թողած վիմագրում ամուսնու և ծնողների մասին նշում է. «Ես Խուանդէս, զուգակից աթաբակ Շահնշահի, որ յայսմ ամի ել յաշխարհէ... դուստր Շամշադին Սահիպ Դիվանին եւ պարոն Խաւշաքին»: Մայրը Իվանէ Չաքարյան աթաբեկի որդի Ավագի դուստր Խոշաքն էր (Դիվան, Ա, 27):

ԽՈՒԹԼՈՒԲՈՒՂԱ (որդի Ասիլի) – հայրը, որը հիշվում է որպէս «...առաջնորդ և հիմն քաղաքիս Անոյ, իրաւարար և արդարադատ ամենայն քաղաքին», կնոջ՝ Ըռուզ Խաթունի հետ 1357 թ. մի Ավետարան է նվիրել Անիի Ս. Առաքելոցին, որը հիշատակարանում անվանում է իրենց «սեփական հայրենի եկեղեցին»: Ավագ եղբայրն է՝ Բեսուճին, քույրերը՝ Թայիկ, Էսլուն (Մաթևոսյան, 1997, 312, 364-365):

ԽՈՒԹԼՈՒԽԱԹՈՒՆ (դուստր Ռուզուքանի) – 1214 թ. Հռոմոսի վանքում կառուցել է տոհմական տապանատուն և վրան՝ երեք մատուռ, նվիրել է մորից ստացած Շոթա (Շաւթա) գլուղը (այժմ Ծիրակի մարզի Նոր Կյանք), որի մասին վիմագրում նշում է. «Ես՝ Խութլուխաթունս՝ դուստր Ռուզուքանա, շինեցի զիմ նախնեաց զտապանատունս եւ զերեսին եկե-

դեցիս ի վերա սորա, աւանդեցի ի սուրբ ուխտս զիմ մաւրն տված գեաւոն գՇաւթա յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց»։ Այդ մատուռներում ամեն շաբաթվա շաբաթ օրը պատարագներ է ստացել՝ իր, մոր, Նուրսթէ քրոջ և ոմն Տուղտի համար (Հոռոմոս, 2015, 470, Դիվան, Ժ, 82)։

ԽՈՒԹԼՈՒԽԱԹՈՒՆ (կին Խոռասի) – Չաքարե և Իվանե Չաքարյանների մորեղբորորդի Խոռասի առաջին կինը, որը քրիստոնեություն ընդունած պարսիկ էր («յազգէ գոյով պարսիկ, իսկ ի կոչմանէ եւ ի շնորհացն Աստուծոյ ճշմարիտ աղախին գոյով Քրիստոսի»)։ 1229 թ. Բագնայրի վանքում կառուցել է Ս. Սիոն մատուռ-տապանատունը վաղամեռիկ որդու՝ Սասնայի համար։ Արձանագրության մեջ նշվում է, որ վանքին նվիրել է Մոգուաց գյուղի իրեն պատկանող մասը, և կառուցել մատուռը, որի դիմաց ստացել է տարեկան 40 պատարագ՝ 20-ը իր և տասական՝ Խոռասի ու Սասնայի համար։ Դրանից երկու տարի հետո նա մահացել և հուղարկավորվել է Բագնայրում, նույն տապանատանը (Կարապետյան, 2013, 35, ԺԳ, 179)։

ԽՈՒԾԵՐ (որդի Աբուլասվարի) – Անիի Շադդադյան ամիրա 1132 թվականից, կարճ ժամանակով (Տեր-Ղևոնդյան, 1965, 168)։

ԽՈՒԾՈՒԾ (դուստր Գագիկ Ա Բագրատունու) – կնության է տրվել Վասպուրականի Սենեքերիմ Արծրունի թագավորին, վիմագիր է թողել Վարագավանքում, որի շնորհիվ պահպանվել է անունը։ Որդիներն են՝ իշխաններ Դավիթ, Ատոմ, Աբուսահլ, դուստրը՝ Մարիամ (Վրաց թագուհի)։

ԽՈՒԾՈՒԾ (կին Տրդատ քահանայի) – 1193 թ. ամուսնու հետ նորոգել են Անիի Ս. Փրկչի եկեղեցին, կառուցել ժամատուն և բազմաթիվ նվիրատվություններ կատարել (Դիվան, Ա, 47)։

ԽՈՒԹԻ – 13-րդ դ. Ծառավանում (հավանաբար Ծառաքար-Մաղասերդի մոտակա ավանն էր) գտնվող իր կուղպակը նվիրել է Հոռոմոսի վանքին (Հոռոմոս, 2015, 460)։

ԿԱԶԵՐ (որդի Մուկատի) – 1231 թ. մոր՝ Մամիկի հետ, Անիում գտնվող երկու տուն են նվիրել Հոռոմոսի վանքին, որի դիմաց ստացել են մեկական պատարագ (Հոռոմոս, 2015, 425)։

ԿԱԶԵՐ (որդի Մելոնի) – թուրքերի ձեռքով նահատակված եղբոր՝ Սարգսի տապանի մոտ խաչքար է կանգնեցրել Անիի մոտակա Անի գյուղում (Դիվան, Ա, 70)։

ԿԱԲԹԵԼ – ընտանիքի անդամ կամ ազգական Բագնայրի վանքի պարոն Շաբափշահի, որի համար 1234 թ. Բագնայրի նվիրագրում նա հատկացրել է 3 պատարագ (Կարապետյան, 2013, 30)։

ԿԱՏԱ (կին Ռովմանոսի) – Հիշատակվում են որդու՝ անեցի Սահակ քահանայի՝ 1211 թ. ստացած Ավետարանի հիշատակարանում, որը ընծայվել է Արջոռոմի վանքում այս ընտանիքի կառուցած եկեղեցուն: Մյուս որդիները՝ Իպատոս (վաղամեռիկ), Առաքել, դուստրերը՝ Չարիա, Հռոմ Տիկին: (ՄՄ, 6288, ԺԳ, 69-71):

ԿԱՏԱ (դուստր Հռոմեանց Յոհաննես քահանայի) – հայրը նվիրատվություններ է կատարել Արջոռոմի (1213 թ.) և Բագնայրի (1215 թ.) վանքերին, որոնց վիմագրերում հիշատակում է զավակներին: Եղբայրներն են՝ Խաչերես, Խոցաղեղ, Միխայիլ, մոր անունը՝ Միսվարդ: (Մարգիսեան, 1864, 183, 190, Կարապետյան, 2013, 22):

ԿԱՏԱԿԱԼՈՆ ԿԵԿԱՎՍԵՆՈՍ (Կամենաս) – Անիի երկրորդ բյուզանդական կառավարիչ կատապանը, որը, 1046 թ. պաշտոնը ստանձնելով, հալածանք սկսեց Պետրոս Ա կաթողիկոսի նկատմամբ և նրան հետաքրեց քաղաքից՝ ուղարկելով Արծն (հետագայում կաթողիկոսն ուղարկվեց Կոստանդնուպոլիս, 3 տարի անց՝ Սեբաստիա): Դրանով կայսրությունը լուծարեց Անիի կաթողիկոսարանը (Լաստիվերցի, 1963, 63):

ԿԱՏՐԱՆԻԴԵ (Կատրամիդե, կին Գագիկ Ա Բագրատունու) – Հայոց թագուհի, դուստր Մյունյաց Վասակ թագավորի: 1001 թ. ավարտին է հասցրել Սմբատ Բ Բագրատունու հիմնած՝ Անիի Կաթողիկեի (Մայր տաճարի) կառուցումը՝ այդ մասին թողնելով ընդարձակ արձանագրություն: Այդտեղ թագուհու անունը նշված է «Կատրանիդե», իսկ նույն ժամանակի պատմիչ Ստեփանոս Ասողիկը, ավելի ուշ նաև Սամվել Անեցին, գրում են «Կատրամիդե»: Մարմաշենի արձանագրության մեջ նրա թոռնուհի Մարիամը տատի անունը կրճատ նշում է «Կատա»: Որդիները՝ Հովհաննես Սմբատ, Աբաս, Աշոտ, դուստրը՝ Խուշուշ (Դիվան, Ա, 35):

ԿԱՐԱՊԵՏ – Հռոմոսի վանքի միաբան՝ հոգևոր տեսուչ: Հիշվում է 1181 թ. Յովաննես գրչի հիշատակարանում («...ի հոգևոր տեսչութեան Կարապետի՝ ծերացելոյ իմաստիք») (Ե-ԺԲ, 233):

ԿԱՐԱՊԵՏ (եղբայր Շահի) – եղբայր Հռոմոսին է նվիրել Անիի մոտ՝ Ծառավանում գտնվող իր կուղպակը և մի սրահ, ստացել 4 պատարագ, մեկական՝ իր, հոր՝ Գաբռի, եղբայրների՝ Կարապետի և «Եպրկա» (եղբայրիկ) համար (Հռոմոս, 2015, 460):

ԿԱՐԱՊԵՏ – հիշվում է Առիծի և նրա կին Շուշիկի Արջոռոմի վանքի 13-րդ դ. մի նվիրագրում, նրանց ազգականն է, ստացել է 1 պատարագ (Մարգիսեան, 1864, 191):

ԿԻԻՐԻԿԷ – ընտանիքի անդամ կամ ազգական Բագնայրի վանքի պարոն Շարափշահի, որի համար 1234 թ. Բագնայրի նվիրագրում նա հատկացրել է 2 պատարագ (Կարապետյան, 2013, 30):

ԿԻՐԱԿՈՍ (հայր Մխիթարի) – 1198 թ. Անիում նրա որդու համար խաչքար է կանգնեցվել (Դիվան, Ա, 67):

ԿԻՐԱԿՈՍ (ամուսին Խելոքի) – հիշվում է որդու՝ Յակոբ քահանայի՝ 1298 թ. Ստեփանոս եղբոր հիշատակին Անիում գրել տված և Արջոառնի վանքին նվիրած Ավետարանի հիշատակարանում: Մյուս զավակներն են՝ Ստեփանոս քահանա, Սարգիս (վաղամեռիկ), Մներ (ղուստր) (ԺԳ, 817):

ԿԻՐԱԿՈՍ – անեցի երեց, Շահպատիկի և Նուրայ խաթունի որդին, 1342 թ. Անիում ստացել է մի ճաշոց: Կնոջ անունն է Գայանե, հիշատակում է եղբայրներին՝ Սիմեոն, Ստեփաննոս, Աստվածատուր, քրոջը՝ Թանկ Ազիզ (ԺԴ, 353):

ԿԻՐԱԿՈՍ – անեցի վարդապետ, 1348 թ. նահատակվել է մահմեդականների ձեռքով և թաղվել քաղաքի արվարձանում, այժմյան Անի գյուղում ավելի վաղ կառուցված տապանատանը (Դիվան, Ա, 67):

ԿՈՍՏԱՆԴ ՀՈՌՈՄԵԱՆՑ (հայր Յոհաննէս քահանայի) – անեցի քահանա, հիշվում է որդու՝ 1213 և 1215 թթ. Արջոառնի և Բագնայրի նվիրատվական արձանագրությունների մեջ, կնոջ անունը՝ Տիրամայր (Սարգիսեան, 1864, 183, 190, Կարապետյան, 2013, 22):

ԿՈՍՏԵՐ ԾՄԱԿԵՑԻ – 13-րդ դ. Բագնայրի վանքին է վերադարձրել Պիչարեն կոչվող հյուրատունը, վճարելով 800 արծաթ դրամ («զհիւրատունն, որ Պիչարենց կոչի, որ ծախել էին վանեցիքն, ես դարձուցի ի վանքս եւ ետուզին Պ (800) սալիտակ»), ստացել է 2 պատարագ (Կարապետյան, 2013, 31):

ԿՈՒՐԱՊԱՂՏ (որդի Մամուկսթի) – մայրը 1266 թ. Հռոմոսում իրենց տոհմական տապանատանը նվիրատվություն է կատարել, որի դիմաց ստացած պատարագներից մեկը հատկացրել է իր ավագ որդուն՝ Կուրապաղտին (Հռոմոս, 2015, 466):

ԿՈՒՐՏ (հայր Մխիթար Իպատոսի) – որդին Անիի բյուզանդական տիրապետության շրջանում (1046-1064 թթ.) քաղաքի տանուտերերից մեկն էր, որը 1060 թ. քաղաքում հարկեր է թողել (Դիվան, Ա, 37):

ՀԱՉԱՐԱԴԵՂ – 13-րդ դարում տուն է նվիրել Արջոառնի վանքին, ստացել 2 պատարագ Ս. Գևորգի տոնին («Ես Հազարադեղս միայրանեցայ ս(ուր)բ ուխտիս եւ ետու ընծայ տուն Ա (1) նոր դռ... եւ սպասաւորք սուրայ հատուցին ինձ Բ (2) պատարագ ի տաւնի սուրբ Գեորգին») (Քալանթար, 2007, 143):

- ՀԱՉԱՐԴԵՂ – 13-րդ դարում Աւետիսի հետ այգի են նվիրել Բագնայրի վանքին, ստացել մեկական պատարագ (Կարապետյան, 2013, 25):
- ՀԱՄԱՉԱՍՊ – Անեցի եպիսկոպոս, Հաղբատի արդյունաշատ վանահայր: Առաջին անգամ հիշվում է տեղի 1242 թ. մի արձանագրության մեջ: Վանքում կառուցել է մեծ ժամատունը («Համագասպի սրահ»), ինչպես նաև նշանավոր զանգակատունը: Հայտնի է եղել նաև գրասիրությամբ: ՀԱՄԱԲՈՐ (կին Առիւծի) – ամուսինը կնոջ հիշատակին Հռոմոսի վանքին է նվիրել Անիի Բուն փողոցի վրա իր գնած և կառուցած կուղպակները (Հռոմոս, 2015, 453):
- ՀԱՅՐԱՊԵՏ – 1165 թ. նորոգել է Անիից ոչ հեռու գտնվող՝ Ախուրյանի ափամերձ Կարմիր վանքի եկեղեցին (Բասմաջեան, 1931, 40-41):
- ՀԱՅՐԱՊԵՏ – եղբայր Խաչուտ քահանայի, որը հիշվում է վերջինիս հիշատակային բնույթի արձանագրության մեջ՝ Անիի Ս. Գրիգոր (Խաչուտի կամ Բախտաղեկի) եկեղեցում (Դիվան, Ա, 61):
- ՀԱՅՐԱՊԵՏ – վարդապետ, ապրել է 13-րդ դարում և ընդօրինակել Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը, որտեղ Անիին ու քաղաքային կառույցներին վերաբերող մի շարք ճշգրիտ մանրամասներ է հավելել, այդ թվում՝ վիմագրերից օգտվելով, որոնք վկայում են, որ նա որոշ ժամանակ գտնվել է Անիում և հավանաբար հենց տեղի բնակիչ է եղել: Հիշատակարանում նշում է եղբայրներին՝ Կարապետին և Խաչատուրին (ՄՄ 1897, Անեցի, 2014, 39, ԺԳ, 905):
- ՀԱՉԱՉ (որդի Ապլիասանի) – Վեստ Սարգսի վաղամեռիկ եղբորորդին, 1034 թ. հուլարկավորվել է Խծկոնքի վանքում (Սարգիսեան, 1864, 209, 213):
- ՀԱՍԱՆ (որդի Վասակ իշխանի) – Անիի իշխանագուն 11-րդ դարում, եղբայր Գրիգոր իշխանի և Բարսեղ Ա Անեցու: Երբ վերջինս 1081 թ. Հաղբատում ձեռնադրվեց կաթողիկոս և եկավ Անի, նրան ընդառաջ գալով դիմավորեցին հայրն ու երեք եղբայրները՝ Հասանը, Գրիգորը և Ապլջահապը (Ուռհայեցի, 1991, 238):
- ՀԱՍԱՆ – ընտանիքի անդամ կամ ազգական Բագնայրի վանքի պարոն Շարափշահի, որի համար 1234 թ. Բագնայրի նվիրագրում նա հատկացրել է մեկ պատարագ (Կարապետյան, 2013, 30):
- ՀԱՍԱՆ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ (որդի Գրիգոր իշխանի, թոռ Վասակ իշխանի) – Անիի իշխան 12-րդ դարում, հայր Բարսեղ Բ Անեցի եպիսկոպոսի, Ապիրատ իշխանի և Աբղարիբի (Մաթևոսյան, 1997, 110):
- ՀՆԴՈՒԶԱԽ – Անիի տաղմաչիներից, որը 1276 թ., ընկերների հետ, քաղաքում վերացրել է դատարկ գրաստի դեպքում զանձվող կես արծաթ դրամ հարկը, այդ մասին արձանագրելով Ս. Առաքելոցի գավթի պատին: Վիմագրում նրա անունից հետո նշված է՝ «պարոն դատավորի որ-

դի»։ Անվան սկզբնական ձևը հնարավոր է Հնդուշահն է (Դիվան, Ա, 22, Մաթևոսյան, 2021, 134)։

ՀՈՌՈՄ ՏԻԿԻՆ (դուստր Ռովմանոսի) – հիշատակվում է եղբոր՝ անեցի Սահակ քահանայի՝ 1211 թ. ստացած Ավետարանի հիշատակարանում, որն ընծայվել է այս ընտանիքի՝ Արջոառնի վանքում կառուցած եկեղեցուն։ Մայրը՝ Կատա, մյուս եղբայրները՝ Իպատոս (վաղամեռիկ), Առաքել, քույրը՝ Չարիա։ (ՄՄ 6288, ԺԳ, 69)։

ՀՈՌՈՄ ՏԻԿԻՆ (դուստր Յովանիսի) – 1217 թ. նորոգել է Անիի Ս. Աստվածածին (Հոռոմի) եկեղեցին, որդու անունն է Չենիշահ, ստացել է տարեկան երեք պատարագ, մեկական՝ իր, հոր և որդու համար (Դիվան, Ա, 66)։

ՀՌԻՓՄԻՄԵ (դուստր Աշոտ Գ Ռդորմածի) – անունը պահպանվել է 977 թ. իր գրած կտակագրում։ Սրբություններից բժշկություն ստանալու նպատակով նա գնացել է Մաղարդավանք (Ս. Ստեփանոս վանքը Նախնավանի մոտ, Արաքսի աջ ափին)։ Մեկ ամիս այստեղ մնալուց հետո փորձել է վերադառնալ Անի («...ելի դառնալ ի յաւանսն մեր ի քաղաքն Անի»), բայց չի կարողացել, Աստապատ գյուղում մահամերձ վիճակում գրել է կտակագիր, որով Աստապատը, որպես «յիշատակ հոգւոյ», նվիրել է Մաղարդավանքին (Մաթևոսյան, 1997, 342)։

ՀՌԻՓՄԻՄԵ (կին Սարգսի), հիշվում է որդու՝ Առիւծ Հոգևորեանցի Հոռոմոսում թողած 1251 թ. արձանագրության մեջ (Հոռոմոս, 2015, 461-462)։

ՀՐԱՆՈՒՇ – հիշատակվում է Խաչերեսի՝ 1209 թ. Բագնայրի նվիրագրում (վանքին է տվել Անիում իր գնած յոթը կուղակակը), որտեղ նրան հատկացվել է երկու պատարագ։ Հավանաբար Խաչերեսի կինն է (Կարապետյան, 2013, 21)։

ՂԱՉԱՐ (հայր Ալեքսի) – որդին 1266 թ. Անիի Ծռագուկակ փողոցում իր գնած կրպակը նվիրել է Հոռոմոսին, կնոջ անունը՝ «Վարդէտիկին»։ Որդին նրանց հիշատակում է նաև 1271 թ. Բագնայրի նվիրագրում (Հոռոմոս, 2015, 467, Բասմաջեան, 1931, 179-180)։

ՂԱՉԱՐ (հայր Պողոս երեցի) – որդին Աշնակում գտնվող իր ծաղկոցը և հնձանը նվիրել է Բագնայրի վանքին, ստացել 10 պատարագ, որից 4-ը հոր համար (Կարապետյան, 2013, 23)։

ՂԱՐԻԲ – տե՛ս Խարիփ Մագիստրոս։

ՂԵՎՈՆԴ (Լևոն) – վարդապետ, Աշոտ Գ Ռդորմածի մտերիմներից, որին նա 974 թ. ուղարկել է Բյուզանդիայի Հովհաննես Չմշկիկ կայսեր հետ բանակցելու Տարոնում։ Ըստ Ուռհայեցու՝ վարդապետն այնուհետև մեկնել է Կոստանդնուպոլիս, որտեղից վերադարձել «ի մեծ Տունն Շիրակայ», Աշոտի մոտ՝ Անի (Ուռհայեցի, 1991, 22, 23, 34)։

ՂԻՄԷԹ (կին Մխիթարի) – 1293 թ. ամուսնու հետ Անիի Կաթողիկեին են նվիրել քաղաքի Կարսի դարպասի մոտ գտնվող իրենց պարտեզի մեկ քառորդ մասը («...տվաք զմեր պահեզն, ի Կարուց դռան է, Ա չարեկ») և շուրջառ, ստացել են մեկական պատարագ (Դիվան, Ա, 28, Գրիգորյան, 2002, 71-72):

ՃԱՐԾԱՐ – Տապանաքարը պահպանվել է Անիի Ս. Հակոբ (Շուշան Պահլավունու) եկեղեցու մոտ «Ա(ստուա)ծ ողորմի Ճարճարին» գրությամբ (Դիվան, Ա, 49):

ՃՈԽ (կին Վարդի) – Ամուսնու հետ Անիի Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցուն են նվիրել իրենց «հոգո պատուաստ» 40 դուկատը, որի դիմաց ստացել են երեքական ժամ պատարագ, որի մասին նշված է անթվական վիմագրում (Դիվան, Ա, 50):

ՄԱԹԷ (ամուսին Թենիի) – 1310 թ. իր եղբայր Մարկոսի և կնոջ հետ վերականգնել են Շահնշահ Բ Չաքարյանի կողմից իրենց խնամքին հանձնված՝ Անիի Գրիգոր Լուսավորչի (Տիգրան Հոնենցի) վանքի ջրամատակարարումը (Դիվան, Ա, 64):

ՄԱԹԱԹՈՒՆ (ղուստր Չաքարիա Պահլավունու) – հայրը Անիի պարոն Շահնշահ Բ իշխանի տան հեջուրն էր, մայրը՝ Խորիշահը, վերջինիս քույրը: Հիշվում է 1313 թ., եղբայրները՝ Մխարգրձեղի, Սարգիս: Հնարավոր է, որ անունը եղած լինի «Մամախաթուն» (ԺԴ, Ա, էջ 236):

ՄԱՀՄՈՒԴ ՇԱԴԴԱԴ (որդի Աբուլասվարի) – Անիի ամիրա, 1130-ական թթ., մինչև 1155 թ.: Կառուցել է Անիի միջնաբերդի մոտ գտնվող դարպասը (Խաչատրյան, 1987, 54, 56, Տեր-Ղևոնդյան, 1965, 168):

ՄԱՄԵՐ (կին Եղբայրիկի) – որդին՝ Մխիթար Խոթենցը, 1212-1227 թթ. միջակայքում կառուցել է Անիի բուրգերից մեկը (Դիվան, Ա, 4):

ՄԱՄԵՐ (կին Իգնատիոսի) – 13-րդ դարում ամուսնու հետ նվիրատվություն են կատարել Հոռոմոսին (Մարաց մարզի կես դանկը), ստացել մեկական պատարագ (Հոռոմոս, 2015, 428):

ՄԱՄԻԿ (կին Մուկատի) – 1231 թ. որդու՝ Կազերի հետ, երկու տուն են նվիրել Հոռոմոսի վանքին, որի դիմաց ստացել են մեկական պատարագ (Հոռոմոս, 2015, 425):

ՄԱՄԽԱԹՈՒՆ (ղուստր Խաչերեսի) – Բազմայրի վանքում 1209 թ. հոր նվիրատվական արձանագրության տակ գրել է Անիում գտնվող կրպակի մասին իր նվիրագիրը՝ «ես՝ Մամխաթունս, զուստր Խաչերեսին ետուզիմ կուդպակն, որ ի Փողոցկտերն է՝ Բազզնոցին, ի վերայ սագոնին և յապարանքն...», ստացել է տարեկան մեկ պատարագ: Մահացել է 1219 թ. և նրա կտակով, հորից ժառանգված դրամով կառուցվել է Անիի

բուրգերից մեկը: Արձանագրությունը գրված է նրա անունից՝ «...ան-
ժամ ի Քրիստոս գնացի... անյիշատակ էի, շինեցի զբուրջսն յիշատակ
ինձ առ Քրիստոս» (Կարապետյան, 2013, 21, Դիվան, Ա, 3):

ՄԱՍԱԽԱԹՈՒՆ (կին Գեորգ Ներսիսանցի) – որդին՝ Պարոնը, 1308 թ. 600
սպիտակ (արծաթ դրամ) վճարելով՝ գրավից ազատել է «Բագնայրի
Ավետարանը» և վերադարձրել Բագնայրի վանք: Մյուս որդիներն են՝
Մխիթար, Աղբերոս և Սարգիս (ՄՄ, 1519, ԺԴ, Ա, 147-148):

ՄԱՍՇԱՀ (կին Մխիթար Խոթենցի) – ամուսնու հետ 1212-1227 թթ. միջա-
կայքում կառուցել է Անիի բուրգերից մեկը (Դիվան, Ա, 4):

ՄԱՍՈՒՉ – բարեկամ Շարափշահի կին Թագուհու, որի համար 1234 թ. Բագ-
նայրի նվիրագրում նա հատկացրել է մեկ պատարագ (Կարապետյան,
2013, 30):

ՄԱՍՈՒԿՍԹԻ (Մամուկտիկին, դուստր Վարհամի) – 1266 թ. Հոռոմոսում
գտնվող իրենց տապանատանը նվիրել է Անիին մերձակա մի հողամաս,
որի սահմանները նշում է վիմագրում («ես՝ Մամուկսթի դուստր Վարհ-
մա ետու ի Սուրբ Յովաննես ի մեր տապանատունս զԵղանց մարզ ի
Բովաճորու կարմնջեն ի Վաղաւերու ճամբահն, յԱնու Հաղեն ի Վաղա-
ւիրուն Բ (2) աւերկովն»): Ստացել է տարեկան 6 օր պատարագ, մեկա-
կան իր և հավանաբար իր զավակների համար, որոնց անունները
թվարկում է՝ «Ա (1)՝ Կուրապաղտին Ա (1)՝ Ասիրոցին, Ա (1)՝ Արտամշին,
Ա (1)՝ Վարհամշին, Ա (1)՝ Գոհար Խաթունին» (Հոռոմոս, 2015, 466):

ՄԱՍՔԱՆ (դուստր Վահրամի) – Հիշատակվում է 1233 թ., Անիի Չէկանց
տոհմից սերող հոր՝ Բագնայրի վանքում թողած նվիրատվական վիմա-
գրում, մոր անունն է Փառանց (Կարապետյան, 2013, 33):

ՄԱՍՔԱՆ (դուստր Աբասավի) – 1280 թ. նվիրատվություն է կատարել Հոռո-
մոսի վանքին՝ տալով իր «բաժինք» (օժիտ) գյուղը («ետու զիմ հայրենի
բաժինք գեղն՝ զՃոխքագոմն») և այդ մասին վկայող արձանագրության
մեջ, հորից բացի նշելով նաև պապին՝ Տիգրան անունով, որը, հավանա-
բար, նշանավոր Տիգրան Հոնենցն է: Նվիրատվության դիմաց ստացել է
5 պատարագ, երկուսը՝ իր, երեքը՝ Սարգսի որդու համար (Հոռոմոս,
2015, 469):

ՄԱՆԱՍԷ – վիմագիր գրիչ, 13-րդ դ. 20-ական թթ. Բագնայրի վանքում գրել է
Ավագտիկնոջ արձանագրությունը, վերջում նշել «Մանասե գրիչ» (Կա-
րապետյան, 2013, 30):

ՄԱՆԱՍԷ – անունը պահպանվել է Անիում մի արձանագիր քարաբեկորի վրա
(Դիվան Ա, 76):

ՄԱՆԿԱՍԱՐ (որդի Վահրամի) – Հռոմոսի վանքի պարոններից, կնոջ անունը՝ Ասլան խաթուն: Հիշատակվում են Ջաջի՝ 1347 թ. Հռոմոսի վանքին նվիրած մի Ավետարանի կազմի արձանագրության մեջ (Մաթևոսյան, 1997, 284-285, 362):

ՄԱՆԿԻԿ (հայր Գարեգոյն երեցի) – երեց, որդին 1262 թ. Բագնայրի վանքին է նվիրել իր գանձագին Նորադբոյրիկ գյուղը, մագաղաթյա Տոնական և մեկ ոսկեկազմ Ավետարան: Կնոջ անունն է Թաճեր, որի հետ նվիրագրում հիշվում են որպես մեկական պատարագ ստացողներ (Կարապետյան, 2013, 34):

ՄԱՆՆԵԽՈՒՏ – 1206 թ. Բագնայրի վանքին նվիրել է «Տափի» արտը, ստացել մեկ պատարագ (Կարապետյան, 2013, 23):

ՄԱՆՈՒԻԼ (որդի Աստուածատուրի) – հայրը Արջռառճի վանքի քահանա էր, 1236-37 թթ. մի Ավետարան է նվիրել վանքին (ԺԳ, 197):

ՄԱՆՈՒԶԷ (Մանուչիի իբն Շավուր, որդի Աբուլասվար Շադդադյանի) – Անիի ամիրա 1065-1110 թթ.: Մայրը Աշոտ Դ Բագրատունու դուստրն էր: Անին վերականգնել է 1064 թ. սելջուկյան գրավման ավերածություններից, որոշ շինարարական ձեռնարկներ կատարել, ամրացրել պարիսպները, պարսպաբուրգ կառուցել: Քաղաքի շինություններից մեկը (հավանաբար նախկին կաթողիկոսարանը), կից մինարեի հավելմամբ վերածել է մզկիթի (Մանուչի մզկիթ) նրա վրա արաբերեն արձանագրություն թողնելով: Քաղաք է վերադարձրել հայ ազնվականներից ոմանց, մասնավորապես Հասանյաններին, որոնց ներկայացուցիչ՝ Վասակի որդի Բարսեղ Ա Անեցին նախ դարձավ եպիսկոպոս, ապա կաթողիկոս, իսկ նրա եղբայր Գրիգոր իշխանը հայկական զորքով ծառայում էր Մանուչեին (Վարդան Արևելցի, 2001, 108, Տեր-Ղևոնդյան, 1965, 214):

ՄԱՍԱՈՆ (որդի Պապանեի) – անունը պահպանվել է Անիի Ս. Հովհաննես («Չաքարեի») եկեղեցու 1291 թ. մի կարճ վիմագրում, որն Անիի վիմագրերի դիվանում տպվել է «ՄԱՍԱՈՆ ԶՊԱՊԱՆՈՅ ՈՐԴԻ» ձևով (Դիվան, Ա, 59): Լուսանկարից դատելով անունները կարող են նաև հետևյալ կերպ վերծանվել՝ «ՄԱՍԱՍՈՆ ԶՊԱՊԱՆԵՈՅ ՈՐԴԻ»:

ՄԱՐԳԱՐԵ – քահանա (միայնավոր), 1208 թ. նրա համար Խծկոնքում մահարձան-խաչքար է կանգնեցրել իր աշակերտը (Մարգիսեան, 1864, 212):

ՄԱՐԳԱՐԵ – արեղա, գրիչ, մանրանկարիչ, 1209 թ. մի Ավետարան է կազմել Հառիճում, իսկ 1211 թ. Սահակ քահանա անեցու ստացած «Հաղբատի Ավետարանը» լրացրել ու նկարազարդել է Անիի Բեխենց վանքում, որտեղ ստեղծել է անեցիների եզակի արժեքավոր նկարաշար՝ ընծայակա-

նում՝ Սահակի և եղբոր՝ Առաքելի, խորաններում՝ Բեխենց վանքի առաջնորդ Եղբայրիկի, կազմարար Աբրահամի և Շերանիկի պատկերներով (ՄՄ 6288, ԺԳ, 69):

ՄԱՐԳԱՐԵ – վիմագիր գրիչ Բագնայրում, 1215 թ. գրել է Գրիգոր Ա եպիսկոպոսի կանոնագիր արձանագրությունը, վերջում նշելով՝ «Տ(է)ր Ա(ստուա)ծ ողորմեա Մարգարէին, ամեն»: Հնարավոր է նույնն է նախորդի հետ, քանի որ «Հաղբատի Ավետարանում» բառացի կրկնվող հիշատակագրություն կա, որը հատուկ չէ վիմագիր գրիչներին (Կարապետյան, 2013, 25):

ՄԱՐԻԱՄ (կին Շերանիկի) – ամուսինը զինվորական էր («Ես՝ Շերանիկս զաւրացա ի զինուորութեան»), Հռոմոսին նվիրել է Ծմակի իր գանձագին այգին և ստացել 6 պատարագ: Նրա արձանագրությունն անմիջապես շարունակում է Մարիամի նվիրատվական վիմագիրը՝ «Ես՝ Մարիամ, զուգակից Շերանկանն, ետու ի Սուրբ Յովանէս զԱկնաց կէս դանգն, իմ գանձով գնած»: Նա ևս ստացել է 6 պատարագ (Հռոմոս, 2015, 452):

ՄԱՐԻԱՄ (կին Գարեգոյն երեցի) – ամուսինը 1262 թ. Բագնայրի վանքին է նվիրել իր գանձագին Նորադրոյրիկ գյուղը, մագաղաթյա Տոնական և մեկ ոսկեկազմ Ավետարան: Ստացել են 6 պատարագ, որից երկուական՝ ամուսինների համար:

ՄԱՐԻԱՄԻԿ (Մարեմիկ) – ընտանիքի անդամ Ապահերթի որդի Գրիգորի, որը 13-րդ դ. Արջոռոցի վանքին է նվիրել Անիի Կաթողիկէի մոտ գտնվող տուն և ստացել 4 պատարագ իր և մերձավորների համար, այդ թվում՝ «Ա (1)՝ Մարեմկանն» (Քալանթար, 2007, 143):

ՄԱՐԿՈՍ – անեցի երեց, հիշվում է քաղաքի Ս. Մարգիս (Սիթի Պահլավունու) եկեղեցու թերի պահպանված մի արձանագրության մեջ՝ «զՄարկոս երեց բնական» (Դիվան, Ա, 56):

ՄԱՐԿՈՍ – Հիշվում է եղբոր՝ Մաթէի 1310 թ. վիմագրում, որտեղ նա հայտնում է, թե կնոջ ու եղբոր հետ վերականգնել են Շահնշահ Բ Չաքարյանի կողմից իրենց խնամքին հանձնված՝ Անիի Գրիգոր Լուսավորչի (Տիգրան Հոնենցի) վանքի ջրամատակարարումը (Դիվան, Ա, 64):

ՄԱՐՋԱՆ (կին Խէտէնեկի) – 1245 թ. ամուսնու հետ Հռոմոսին են նվիրել Թեզանո շամբը, որ ստացել էին Իշխանից ու նրա կին Խորիշահից (Հռոմոս, 2015, 434):

ՄԱՐՏԻՐՈՍ (հայր Գեորգի) – Հռոմոսի վանքին է նվիրել Անիի իր կուղպակը՝ որդու հոգու համար, ստանալով երեք պատարագ: Վիմագիրն այդ մասին վանքի Ս. Գևորգ եկեղեցու պատին է, հավանաբար գրվել է 11-րդ դարի առաջին կեսին (Հռոմոս, 2015, 404):

ՄԵԼԻՔՍԹԻ (Մելիքտիկին, «Մլըքսթի», կին Ալեքսի) – ամուսինը 1266 թ. Անիի Ծռագուկակ փողոցում իր գնած կրպակը նվիրել է Հոռոմոսին, ստացած 15 պատարագից հինգը հատկացվել է կնոջը («Ե (5) ար իմ կենակցին՝ Մլըքսթեն»): Որդու անունը՝ Ամիդ պարոն (Հոռոմոս, 2015, 467):

ՄԵԻՈՆ (հայր Կազմերի) – հիշատակում է որդին, որը թուրքերի ձեռքով նահատակված եղբոր՝ Սարգսի տապանի մոտ խաչքար է կանգնեցրել Անիի մոտակա Անի գյուղում (Դիվան, Ա, 70):

ՄԻԽԱՅԻԼ (որդի Հոռոմեանց Յոհանէս քահանայի) – հայրը նվիրատվություններ է կատարել Արջոառնի (1213 թ.) և Բագնայրի (1215 թ.) վանքերին, որոնց վիմագրերում հիշատակում է զավակներին (մյուսներն են՝ Խաչերես, Խոցաղեղ, Կատա, նրանց մոր անունը՝ Սիսվարդ): (Սարգիսեան, 1864, 183, 190, Կարապետյան, 2013, 22):

ՄԻՔԱՅԵՐ ԻԱՍԻՏԵՍ (Ասիտ) – Անիի առաջին բյուզանդական կառավարիչ կատապանը, որը 1045 թ. պաշտոնի անցնելուց հետո՝ աշնանը, Դվինի ամիրայի դեմ ձախողված արշավանքի պատճառով պաշտոնանկ արվեց (Լաստիվերցի, 1963, 63):

ՄԼԵՀ – անունը հիշվում է Անիի Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցու մի անթվական արձանագրության մեջ (Դիվան, Ա, 52):

ՄԼՔԱՆ – հավանաբար Խաչուտ քահանայի մայրը, հիշվում է վերջինիս հիշատակային բնության արձանագրության մեջ՝ Անիի Ս. Գրիգոր (Խաչուտի կամ Բախտաղեկի) եկեղեցում (Դիվան, Ա, 61):

ՄԼՔԵՐ (կին Խաչերեսի) – ամուսինը 13-րդ դ. սկզբներին Բագնայրի վանքին է նվիրել Անիի «Գաղտ դռան» մոտ կառուցած իր տները (Կարապետյան, 2013, 29):

ՄԽԱՐԳՐՁԵԼԻ (որդի Չաքարիա Պահլավունու) – հայրը Անիի պարոն Շահնշահ Բ իշխանի տան հեջուբն էր, մայրը՝ Խորիշահը, իշխանի քույրը: Հիշվում է 1313 թ., եղբայրը՝ Սարգիս, քույրը՝ Մաթաթուն (ԺԴ, Ա, էջ 236):

ՄԽԻԹԱՐ – Հոռոմոսի վանքի միաբան, հիշվում է 1181 թ. Յովանէս գրչի հիշատակարանում (Ե-ԺԲ, 233):

ՄԽԻԹԱՐ (որդի Կիրակոսի) – 1198 թ. Անիում նրա համար խաչքար է կանգնեցվել (Դիվան, Ա, 67):

ՄԽԻԹԱՐ – Հոռոմոսի վանահայր, 1198 թ. նորոգել է վանքի ջրատարը, որի համար շինարարներին հատկացրել է 3 պատարագ («մեծ ծախիւք եւ աշխատութեամբ ածաք զջուրս ի Հոռոմոսի վանքս եւ հաստատեցաք յամենայն ամի պատարագել գՔրիստոս յանուն աշխատաւորաց ջրիս՝

ի տաւնի Տապանակին՝ Գ (3) արք»), վանքի համար այգի է տնկել Փարպիում: Հիշվում է նաև 1201 և 1211 թթ. (Հռոմոնոս, 2015, 430, 433, ԺԳ, 72):

ՄԽԻԹԱՐ (որդի Դըւալի) – 1201 թ. Բագնայրին է նվիրել իր ինչքը (անվանումը չի պահպանվել), որը գտնվում էր Անիի Ս. Առաքելոցի գուլակի (նրբանցք) վրա, ստացել է 2 պատարագ (Կարապետյան, 2013, 23):

ՄԽԻԹԱՐ – 1231 թ. Անիի պարսպի բուրգերից մեկը կառուցողներից (Դիվան, Ա, 5):

ՄԽԻԹԱՐ – վիմագիր գրիչ, 1266 թ. գրել է Ալեքսի վաճառականի արձանագրությունը Հռոմոնոսի վանքում (Հռոմոնոս, 2015, 467):

ՄԽԻԹԱՐ (ամուսին Դիմէթի) – 1293 թ. կնոջ հետ Անիի Կաթողիկեին են նվիրել քաղաքի Կարսի դարպասի մոտ գտնվող իրենց պարտեզի մեկ քառորդ մասը («...տվաք զմեր պահեզն, ի Կարուց դռան է, Ա չարեկ») և շուրջառ, ստացել են մեկական պատարագ (Դիվան, Ա, 28, Գրիգորյան, 2002, 71-72):

ՄԽԻԹԱՐ (որդի Գեորգ Ներսիսանցի) – եղբայրը՝ Պարոնը, 1308 թ. 600 սպիտակ (արծաթ դրամ) վճարելով գրավից ազատել է «Բագնայրի Ավետարանը» և վերադարձրել Բագնայրի վանք: Մոր անունն է Մամախաթուն (ՄՄ, 1519, ԺԳ, Ա, 148):

ՄԽԻԹԱՐ (որդի Գրիգոր Անեցի քահանայի) – հիշվում է հոր՝ 1326 թ. Սուրբանիայում ստացած ձեռագրի հիշատակարանում (ԺԳ, Ա, 12):

ՄԽԻԹԱՐ (որդի Գրիգոր Խուցեսի) – հարկահան, որը 14-րդ դ. սկզբներին պարոն Չազայի հոգու համար Անիում հարկեր է թողել, արձանագրելով Ս. Առաքելոց եկեղեցում (Դիվան, Ա, 28):

ՄԽԻԹԱՐ – 13-րդ դարում հիշատակվում է Արջոռաճի վանքում, նվիրատուների խմբում՝ որոնց համար վիմագրում ասվում է, թե «ընծայաբերք եղեն» և մեկական պատարագ են ստացել (Քալանթար, 2007, 143):

ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ – Անիի Կաթողիկեի փակակալ, մատենագիր և թարգմանիչ: Ուսանել է Հռոմոնոսի վանքում, որտեղ իր համար ընդօրինակել է Սամվել Անեցու Ժամանակագրությունը, որի հիշատակարաններից մեկում իրեն կոչում է՝ «Չմեղաւոր ստացաւոս եւ զաշխատաւորս զՄխիթար...», մյուսում՝ «Մխիթարիչ Անեցի»: Իր Պատմությունը, որի միայն սկզբի մասն է պահպանվել, գրել է Հաթիճի վանքի վանահայր Գրիգորի պատվերով՝ 1181-ին և ավարտել 1193 թ.: Հայտնի է նաև, որ պարսկերենից թարգմանել է մի երկ՝ «գպատճառս խաւարման արեգական եւ լուսնի», ինչպես նաև Սյունյաց Ստեփանոս Գ եպիսկոպոսին պատվի-

րել է գրելու Բաղաս (Սյունյաց) թագավորության անկման պատմությունը, որը վերջինս կատարել է Անիում (ՄՄ, 3613, Մխիթար Անեցի, 1983, 5-61):

ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ (որդի Յակոբ քահանայի) – անեցի քահանա, գրիչ, ծաղկող, կազմարար, ընդարձակ չափածո հիշատակարանի հեղինակ, որը 14-րդ դարի սկզբներին թողնելով հայրենի քաղաքը հաստատվել է Սուլթանիայում (Թավրիզի մոտ): 1334 և 1338 թթ. հիշատակարաններում նա նշում է այդ մասին՝ «Յիշեմ գաւառն իմ հայրենին, զմայրաքաղաք ամուրն Անին», նաև հիշատակում իր ազգականներին՝ հորը՝ Յակոբ քահանային, մորը՝ Սեդային, քահանա եղբայրներին՝ Գրիգորին, Գէորգին, քրոջը՝ Ջալալին: Մխիթարի դիմանկարը պատկերել է նրա գործընկեր, հայտնի մանրանկարիչ Ավագը 1334 թ. Ավետարանի (Երուսաղեմ, ձեռ. 1941), Խաչելություն մանրանկարի ստորին մասում (ԺԴ, Բ, 201, 324-327):

ՄԽԻԹԱՐ ԲԱԳՆԱՅՐԵՑԻ – Բագնայրի վանահայր, 1046 թ. ուղեկցել է կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձին Արծն ուղևորվելիս (Ուռնայեցի, 1991, 114):

ՄԽԻԹԱՐ ԹՈՐՈՍՈՆՑ – նվիրատվություն է կատարել Բագնայրի վանքին («Ես Թորոսոնց Մխիթար ետու զիմ տունն եւ ետուն ինձ Բ (2) աւր պատարագ»): Նրա տոհմանունը պահպանվել է նաև նույն վանքում՝ Վահրամ Չեչկանցի 1233 թ. վիմագրում, ուր նշվում է, որ Անիի Փողոցկտերում, որը հավանաբար երկհարկանի կրպակներով փողոց էր, նա մի կուղպակ է գնել՝ «որ ի Թորոսոնց կուղպակին վերա է» (Կարապետյան, 2013, 24, 28):

ՄԽԻԹԱՐ ԻՊԱՏՈՍ (որդի Կրտի) – Անիի բյուզանդական տիրապետության շրջանում (1046-1064 թթ.) քաղաքի տանուտերերից մեկը, որը 1060 թ. քաղաքում հարկեր է թողել՝ այդ մասին արձանագրելով Ս. Կաթողիկելի պատին (Դիվան, Ա, 37):

ՄԽԻԹԱՐ ԽՈԹԵՆՑ – (որդի Եղբայրիկի), կնոջ՝ Մամշահի հետ 1212-1227 թթ. միջակայքում կառուցել է Անիի բուրգերից մեկը, մոր անունն է Մամեր (Դիվան, Ա, 4):

ՄԽԻԹԱՐԱ ՃՈՆ (հայր Առիւծի) – կաշեգործ, որի որդին նվիրատվություն է կատարել Արջոռոճի վանքին (Սարգիսեան, 1864, 192):

ՄԽԻԹԱՐ ՇԵՐԱՍՑԻ (որդի Ջուսիմի) – 1271 թ. Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու համար զանգակներ է բերել և կառուցել զանգակատուն (Դիվան, Ա, 43):

ՄԽԻԹԱՐ ՉԷՉԿԱՆՑ (որդի Աւենեաց Չեչկանցի) – 1222 թ. Անիի մերձակա Մաղաբերդում արաբերենից հայերեն թարգմանված երազահանի թարգմանիչներից մեկն է (մյուսներն են՝ Առաքել Անեցի վարդապետ և

Շերան): Հիշատակվում է նաև 1233 թ. որդու՝ Վահրամի՝ Բագնայրի վանքում թողած նվիրատվական վիմագրում (ԺԳ, 131-132, Կարապետյան, 2013, 33):

ՄԽԻԹԱՐ ՏԵՂԵՐԵՑԻ – Անիի եպիսկոպոս 13-րդ դ. 70-ական թթ., որը կիրակի օրերի տոնավաճառը փողոցում արգելում է երկրաշարժի վտանգի պատճառով («ես՝ Մխիթար եպիսկոպոս Տեղերեցի ի ցասման շարժի առուքս բարձաք զկիրակէի վաճառն ի փողոցէ»)՝ այդ մասին արձանագրելով Ս. Առաքելոցի գավթի պատին (Դիվան, Ա, 24):

ՄԽԻԹԱՐԻԿ – Անիի կաթողիկոսարանի սպասավորներից՝ 11-րդ դ. առաջին կեսին (Ուռհայեցի, 1991, 114):

ՄԽԻԹԱՐԻՉ ԳԱՆՉԱԿԵՑԻ – 1215 թ. իր եղբոր՝ Աբրահամի միջոցներով կառուցել է Անիի բուրգերից մեկը (Դիվան, Ա, 2):

ՄԽԻԹԱՐԻՉ – 1231 թ. Անիի պարսպի բուրգերից մեկը կառուցողներից (Դիվան, Ա, 5):

ՄԽԻԹԱՐԻՉ – 13-րդ դ. Բունիկի հետ Արջոռոճի վանքին են նվիրել Անիում ոսկերչական կրպակ և նրա ներքևի հարկի տունը՝ «փոկարարոց կուդպակն եւ տունն ի ներքեւն», ստացել 6 պատարագ, երեքական իրենց համար՝ «Գ (3) աւր Բունկանն եւ Գ (3)՝ Մխիթարչին» (Սարգիսեան, 1864, 191-192):

ՄԽԻԹԱՐԻՉ – խաչաքանդակի «կազմող», որը եղել է Անիի Ս. Հովհաննես եկեղեցու պատին (Դիվան, Ա, 11):

ՄԽԻԹԱՐԻՉ – միայն անունը պահպանվել է Անիի Ս. Հովհաննես («Չաքարեի») եկեղեցու պատին (Դիվան, Ա, 59):

ՄԿՐՏԻՉ (որդի Ռատի) – աբեղա, 1258 թ. իր հոգևոր եղբայր Գրիգորի հետ նորոգել է Հոռոմոսի վանքի՝ Արուճում և Փարպիում գտնվող հնձանները: Ստացել են 4 պատարագ՝ երկուական իրենց ծնողների՝ Ռատի և Խոցադեղի համար (Սարգիսեան, 1864, 157):

ՄԿՐՏԻՉ – ըստ տապանագրի՝ 1341 թ. հուղարկավորվել է Անիի Ս. Հովհաննես եկեղեցու մոտ (Դիվան, Ա, 9-10):

ՄԿՐՏԻՉ (հայր Ռուզպակի) – անեցի, որդին 1391 թ. մի ձեռագիր է նվիրել «Քալթի» (Քյոթահիա, Կուտինա) հայկական եկեղեցուն (Ալաոյանեան, 1961, 30):

ՄԿՐՏԻՉ (որդի Ստեփաննոսի) – անեցի, որը 14-րդ դ. վերջերին իր գնած Ավետարանը Բջնիում 250 դահեկանով վաճառել է երեմիա աբեղային ու նրա եղբայր Սարգսին («...ես Մկրտիչ Անեցի, որդի Ստեփաննոսի, եկի յաթոռս Բջնոյ և իմ սրտի յաւժարութեամբ գիմ հալալ արդեամբ գնած Աւետարանս ծախեցի երեմիայ աբեղին և իւր եղբաւրն Սարգսին...» (ՄՄ 9450, 374բ):

ՄՆԵՐ (դուստր Կիրակոսի) – հիշվում է եղբոր՝ Յակոբ քահանայի՝ 1298 թ. Անիում գրել տված և Արջոառնի վանքին նվիրած Ավետարանի հիշատակարանում, որտեղ նշվում են նաև նրա ավագ որդին՝ Գրիգորը, որը հեռացել էր Անիից («որ տարաշխարհիկ գնաց») և մյուս որդին՝ Շահը (ԺԳ, 817):

ՄՈՎՍԵՍ – Անիի Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցու քահանա, հիշվում է 1054 թ. մի արձանագրության մեջ (Դիվան, Ա, 51):

ՄՐՈՒԱՆ – Անիում կուղպակատեր, հավանաբար իշխան Գրիգոր Համգեի տիկին Շուշանի մտերիմներից կամ ստորականներից, որի կուղպակի հասույթից վերջինս 80 դրամ հատկացրել է Ս. Գրիգոր (Աբուղամրենց) եկեղեցուն՝ ստանալով 16 պատարագ՝ 30 դրամի չափով (6 պատարագ) իր դուստր Սեդայի և 50 դրամի չափով (10 պատարագ) Մրվանի համար: Այս մասին արձանագրված է նույն եկեղեցու երկու վիմագրում, առաջինը թվակիր է՝ 994 թ., բայց բովանդակության անհստակության պատճառով, կից գրվել է նորը՝ վերոնշյալ մանրամասներով (Դիվան, Ա, 31-32):

ՄՈՒԼՈՒԲ (կին Յոհաննես Արքաունի) – 1253 թ. ամուսնու հետ նվիրատվություններ են կատարել Հոռոմոսին, այդ թվում երկու տուն Անիում, ստացել 10 պատարագ: Վիմագրում նշվում է, որ պատարագները ստանալու են ամուսնու ծնողներն ու եղբայրը, իսկ իրենց մահից հետո, իրենք՝ հնգական (Հոռոմոս, 2015, 464):

ՄՈՒԿԱԹԼ (եղբայր Գրիգոր Ծաղկանի) – եղբայրը 1042 թ. Անիում իր գանձագին կուղպակները (կուղպականի) նվիրել է Բագնայրի վանքին և ստացել «ամենայն ամի գՊաւդոսի եւ գՊետրոսի տաւնին աւրն պատարագն» իր և այդ ժամանակ հանգուցյալ եղբոր՝ Մուկայթի համար (Կարապետյան, 2013, 20):

ՄՈՒՂԱԼՏԷՆ (Մուղաղին) – պաշտոնյա Անիում, որի անունը հիշվում է հարկահան (դադմաչի) Գեշի 14-րդ դ. սկզբներին Ս. Առաքելոց եկեղեցու վիմագրում, որպես «քասանիկ» կոչվող հարկը վերացնելու միջնորդ (Դիվան, Ա, 30, Մաթևոսյան, 2021, 136):

ՄՈՒՍԷՍ (Մովսես) – քահանա Բագնայրի վանքում, 13-րդ դարում վանքի մոտ մեծ խաչքար է կանգնեցրել (Կարապետյան, 2013, 37):

ՅԱԿՈԲ (որդի Կիրակոսի) – անեցի քահանա, մայրը՝ Խելոք, եղբայրները՝ Ստեփանոս քահանա, Սարգիս (վաղամեռիկ), քույրը՝ Մներ: Մանկությունից եղբոր՝ Ստեփանոսի հետ ուսանել է Արջոառնի դպրոցում և վերջինիս մահից հետո նրա հիշատակին 1298 թ. Անիի Ներքին բերդում Ավետարան է գրել տվել և ընծայել Արջոառնի վանքին (ԺԳ, 816-817):

ՅԱԿՈԲ (հայր Մխիթար Անեցի գրչի) – անեցի քահանա, հիշվում է քահանա որդու՝ Մխիթար Անեցու 1334 և 1338 թթ. հիշատակարաններում: Կնոջ անունն է Սեդա, ունեին նաև երկու այլ քահանա որդիներ՝ Գրիգոր, Գեորգ, և դուստր՝ Ջալալ (ԺԴ, Բ, 201, 327):

ՅԱԿՈՎԲՈՍ (եղբայր Վարդի) – եղբոր հետ հիշվում է 1211 թ. Անիի Բեխենց վանքում, «Հաղթատի Ավետարանում» գրված հիշատակարանում (ԺԳ, 69):

ՅԵՍՈՒ – վիմագիր գրիչ, անունը նշվում է Անիի երկու վիմագրում, որոնցից մեկը՝ Աղբուղա Չաքարյանինը՝ 1301 թ.՝ «Յե(ս)ու գրիչ» (Դիվան, Ա, 21, 28):

ՅՈՎԱՆ (որդի Չորտվանիկի) – Անիի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի (Տիգրան Հոնենցի) եկեղեցու մոտ խաչքար է կանգնեցրել, վիմագիրն անթվական է (Բասմաջեան, 1931, 118):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ – Վարդապետ, Հռոմոսի վանքի հիմնադիր և առաջին վանահայր (10-րդ դարի 30-40-ական թթ.) (Ասողիկ, 1885, 174):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ – Հռոմոսի վանահայր, հիշվում է Յովհաննես Սմբատ թագավորի 1038 թ. արձանագրության մեջ (Մարգիսեան, 1864, 146):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ ՍՄԲԱՏ (որդի Գագիկ Ա թագավորի) – Հայոց թագավոր 1017-1041 թթ., գահակալել է Անիում: Թագավորության հենց սկզբում գծովել է եղբոր՝ Աշոտ Դ-ի հետ՝ վերջինիս կողմից գահը զավթելու նկրտումների պատճառով, որը հանգեցրել է թագավորության երկատմանը: Միաժամանակ, բյուզանդացիների ճնշմանը ենթարկվելով, 1022 թ. Անիի թագավորությունը կտակել է Բյուզանդական կայսրությանը, որից որոշ ժամանակ անց ստացել է մագիստրոսի տիտղոս: Նրա Աշոտ Երկաթ որդին մահացել է վաղ հասակում: Երերույքի 1028 թ. մի արձանագրությունից դատելով՝ առաջին կնոջ անունը Թագուհի էր, որի մահից հետո ամուսնացել է երկրորդ անգամ, ըստ բյուզանդական հեղինակ Հովհաննես Սկիլիցեսի՝ 1031 թ. կնության առնելով Ռոմանոս կայսեր զարմուհուն: 1038 թ. Բագրատունիների դամբարանավայր Հռոմոսի վանքում (երկու մեծ արձանագրություն ունի) կառուցել է Ս. Հովհաննես մեծ եկեղեցին և գավիթը, որտեղ էլ հուղարկավորվել է (Հռոմոս, 2015, 400-401, 417, Անեցի, 2014, 184, 393, Դիվան, Ժ, 18):

ՅՈՀԱՆՆԷՍ – 11-րդ դարի առաջին կեսի վարդապետ, անունը պահպանվել է Հռոմոսի Ս. Գևորգ եկեղեցու արևմտյան պատի լուսամուտի շրջանակի ներսում, արտաքուստ. «Ես՝ Յաւհաննէս վարդապետ էկեղեցոյս» (Մաթևոսյան, «Էջմ.», 2015):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ (որդի Սողոմոնի) – 1054 թ. Անիի Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցուն է նվիրել 2 դահեկան և ստացել 2 պատարագ, հիշատակում է նաև կնոջը՝ Չահրային (Դիվան, Ա, 51):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ – Հռոմոսի վանքի միաբան, արդյունավոր գրիչ և ծաղկող, հիշվում է 1181, 1187, 1199 թթ. հիշատակարաններում: Ավագ եղբորը՝ Վարդանին, որը նույն վանքի միաբան էր, համարում է իր ուսուցիչը, ուներ նաև աշխարհական եղբայր՝ Գրիգոր անունով (Ե-ԺԲ, 232-233, 251):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱԲԱԳ – նշանավոր վարդապետ, աստվածաբան, մատենագիր, տոմարագետ, Անիի վարդապետարանի ուսուցչապետ: 12-րդ դարի 80-ական թվականներից գլխավորել է Անիի վարդապետարանը, որը հավանաբար հովանավորում էր կաթողիկոս Բարսեղ Ա Անեցին: Նրա սաների մեջ զգալի թիվ են կազմել անեցիները, որոնցից նշանավոր էր պատմիչ Սամվել Անեցին: 1124 թվականից հետո մի կարճ ժամանակ սպասավորել է Անիի Մայր տաճարում: 1129 թ. մահացել ու թաղվել է Հաղբատում (Մաթևոսյան, 1997, 53-54):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ – Անիի վարդապետարանում աշակերտել է Յովհաննես Սարկավագին (12-րդ դ.), եղել Սամվել Անեցու դասընկերը, որը հիշում է նրա ժամանակագրության հավելման մեջ (Անեցի, 2014, 209):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ – Հռոմոսի վանքի տնտեսը, որի 1180 թ. արձանագրությամբ տապանաքարը եղել է վանքի Ս. Հովհաննես գլխավոր եկեղեցու մոտ (Հռոմոս, 2015, 411):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ (որդի Թադևոսի) – 1197 թ. նվիրատվություն է կատարել Հռոմոսին՝ Անիում գտնվող իր ջրաղացի մի մասը՝ «ետու զջաղացն ի Գլիձորին՝ զմիջի ակն», և հողարկավորության տեղ ստացել վանքում: Հավանաբար ավելի վաղ Բագնայրին է նվիրել Գլիձորի իր ջրաղացի մեկ այլ մասը՝ «...ետու զիմ ջաղացն, որ ի Գլիձորին՝ զձախ աղացն», ստացել 5 պատարագ (Հռոմոս, 2015, 438, Կարապետյան, 2013, 24):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ – 1211 թ. գրել է Սահակ Անեցու ստացած «Հաղբատի Ավետարանի» հիշատակարանը՝ Անիում կամ Արջոառնում (ԺԳ, 72):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ (որդի Հռոմեանց Կոստանդին քահանայի) – ունևոր քահանա, որը 1213 թ. ծանրակշիռ նվիրատվություններ է կատարել Արջոառնի վանքին, իսկ 1215-ին՝ Բագնայրին, երկու դեպքում էլ իր և ընտանիքի անդամների համար ստանալով 40-ական պատարագ (որից 20-ականն իր համար): Կնոջ անունը՝ Սիսվարդ, գավակները՝ Խաչերես, Խոցադեղ, Միխայիլ, Կատա (Սարգիսեան, 1864, 183, 190, Կարապետյան, 2013, 22):

ՅՈՎՀԱՆԷՍ – Խծկոնքի վանահայր, որի ժամանակ վանքը վերագարթոնք է ապրել անեցիների նվիրատվություններով: Հիշվում է 1211 թ. Չաքարե ամիրսպասալարի նվիրատվական արձանագրության մեջ, ինչպես նաև 1213, 1214 և 1221 թթ. արձանագրություններում (Սարգիսեան, 1864, 210, 212):

ՅՈՎՀԱՆԷՍ (հայր Հոռոմ Տիկնոջ) – 1217 թ. դուստրը նորոգել է Անիի Ս. Աստվածածին (Հոռոմի) եկեղեցին (Դիվան, Ա, 66):

ՅՈՎՀԱՆԷՍ (Յոհաննես) – 1231 թ. Անիի պարսպի բուրգերից մեկը կառուցող (Դիվան, Ա, 5):

ՅՈՎՀԱՆԷՍ (հայր Դաւթի, պապ Ռոբենի) – թոռը 1286 թ. իր գնած ձիթհանքը նվիրել է Անիի Կաթողիկեին: Վիմագրում նշվում է՝ «Ես Ըռոբեն...որդի Դաւթի եւ թոռն Յոհաննա» (Դիվան, Ա, 36):

ՅՈՎՀԱՆԷՍ (որդի Առաքելի) – 13-րդ դ. Բագնայրին է նվիրել Անիում գտնվող Գլիծորի իր ջրաղացի կեսն ակը, որը «Հատօրհնիկ» անունն ուներ («Ետուու զիմ կեսն ջաղացն ի Գլիծորին, որ կոչի Հատաւրհնիկ», ստացել է 2 պատարագ (Կարապետյան, 2013, 25):

ՅՈՎՀԱՆԱԷՍ – 13-րդ դ. Արջռառնի վանքին են նվիրել տուն Անիում, ստացել 3 պատարագ՝ երկուսն իր, մեկը հոր համար (Սարգիսեան, 1864, 191-192):

ՅՈՎՀԱՆԷՍ (հայր Վստամբի) – որդին Հոռոմնոսին նվիրատվություն է կատարել (13-րդ դ.) (Հոռոմնոս, 2015, 439):

ՅՈՎՀԱՆԷՍ – հիշվում է Անիում մի արձանագրության բեկորի վրա (Դիվան, Ա, 73):

ՅՈՎՀԱՆԷՍ (հայր Շապադինի) – որդին 1348 թ. նվիրատվություն է կատարել Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցուն (Դիվան, Ա, 29):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ – Անիի կառավարիչներից մեկը 14-րդ դ. առաջին կեսին, որի անունը հիշվում է Անիի Ավագ դռան արձանագրության մեջ՝ «ի տերութեան քաղաքիս աստուածասէր պարոնացն Գրիգոր աղին եւ Յովաննիսի», որտեղ խոսվում է քաղաքի վերաշինման և հարկերի թերևացման մասին (Դիվան, Ա, 1):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ – երեց, հիշվում է 1401 թ. մի հիշատակարանում՝ «Անեցի» մականունով (ԺԵ, Գ, 306):

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ – անունը պահպանվել է Անիի Ս. Հովհաննես եկեղեցու պատին (Դիվան, Ա, 9):

ՅՈՎՀԱՆԷՍ – անունը պահպանվել է Անիում մի արձանագրության բեկորի վրա (Դիվան, Ա, 76):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ – (որդի Մխիթարիչ կազմողի), հիշվում է Անիի Ս. Հովհաննես եկեղեցու վիմագրում (Դիվան, Ա, 11):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ (որդի Լուստոի) – հոր համար Անիում խաչքար է կանգնեցրել (Դիվան, Ա, 69):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ Ա (որդի Աբուդամրի) – Անիի եպիսկոպոս, վիմագրերում և հիշատակարաններում հիշվում է 1298-1319 թթ. դրվատական բնորոշումներով (ԺԴ, Ա, 235, Մաթևոսյան, 1997, 108):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ ԱՐՔԱՌԻՆ (որդի Ապրկանն) – 1253 թ. կնոջ հետ նվիրատվություններ է կատարել Հռոմոնոսին, այդ թվում՝ երկու տուն Անիում («ես՝ Յոհաննես Արքաուն որդի Ապրկան եւ ամուսին իմ Մուլուքան միաբանեցաք Հռոմոնոսի վանաց Սուրբ Յովանիսի եւ տվաք Բ (2) տուն իմ գանձագին, որ Ակուրնաց կոչի եւ այլ տվի յամեն տարի որչափ կենդանի եմ Ե (5) դահեկան ձիթագին եւ առաջի տարին տվի Իս (40) կապիճ ցորեն սերմա»): Ստացած 10 պատարագից երեքական հատկացրել է հորը և մորը՝ Սթերին, երկուական իրեն և Սմբատին, որը հավանաբար նրա եղբայրն էր: Վիմագրի վերջում նշում է, որ իր և կնոջ մահից հետո սահմանված 10 պատարագները ստանալու են իրենք՝ հնգական («Ե (5) աւր ինձ՝ Էհանիսի եւ Ե (5) ամուսնոյ իմոյ Մուլուքին») (Հռոմոնոս, 2015, 464):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ Բ ՈՍԿԵՓՈՐԻԿ – Անիի եպիսկոպոս, գրիչ: Հիշվում է 14-րդ դարի վերջերին և 15-րդ դարի սկզբների մի շարք հիշատակարաններում (մինչև 1443 թ.), ձեռագրեր է գրել Անիում, ապա Սանահինում և Թմոք բերդավանում (Թմկաբերդ, Թմոզվի) (Մաթևոսյան, 1997, 109, 312-319):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ (ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԵՆՑ) – Արջոառին վանքի վանահայր, հիշվում է 1298 թ. Հակոբ Անեցու ստացած Ավետարանի հիշատակարանում (ԺԳ, 818):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ ՇԱՍԲԵՑԻ – Վարդապետ, 1786 թ. նորոգել է Հռոմոնոսի վանքը (Մխիթարյան, 1870, 49):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ ՅԻՒԿ – մոնղոլական ավերածություններից հետո 1251 թ. նորոգել ու գրավից ազատել է Հռոմոնոսի վանքի ջրաղացները, նաև նվիրել իր գրել տված Հայսմավուրքը («ես՝ Յովաննէս մականուն Յիսիկ, միաբանեցա սուրբ ուխտիս՝ յետ աւիրման տաթարիս, վանացս ջաղացանիս աւեր եւ գրաւական էր, Իս (40) դահեկան ետու եւ զջաղացն թափեցի, եւ այլ ետու զիմ Մարտիրոսոյն, որ իմ հալալ արդեամբք գրեալ էի»): Ստացել է 5 պատարագ Ս. Ղազարոսի տոնին, 4-ը՝ իր, 1-ը եղբոր՝ Խաչատուրի համար (Հռոմոնոս, 2015, 463):

ՅՈՎԱՆՆԷՍ – Հռոմոնոսի վանքի նշանավոր գրիչ-մանրանկարիչ Իգնատիոսի աշակերտ, որին նա առաջին անգամ հիշատակում է 1236 թ. գրած ու ծաղկած Ավետարանի հիշատակարանում. «ԳԻՂՆԱՏԻՈՍ զԾՈՂԱ... յի-

շեայ... ընդ նմին եւ զաշակերտ նորայ զՅովսէփ մի մոռանայցես»: Նորանք միասին հիշվում են նաև 1237 թ. մեկ այլ ձեռագրում (ԺԳ, 193, 200):

ՅՈՎՍԷՓ – 1317 թ. Բագնայրի վանքի մոտ, գետի ակունքում, ժայռերի վրա խաչեր է փորագրել, իրեն կոչում է «զնկարիչ սուրբ նշանացս» (Կարապետյան, 2013, 25):

ՅՈՒՍԷՓ – Բագնայրի վանքի փակակալ, հիշվում է 1262 թ. երկու նվիրատվական արձանագրություններում («Յուսէփ փակակալ») (Մարգիսեան, 1864, 187, 189) :

ՅՈՒՍԷՓ – Հոռոմոսի վանահայր, հիշվում է 1269 թ. մի նվիրատվական արձանագրության մեջ («հայր Յուսէփ») (Մարգիսեան, 1864, 158):

ՅՈՒՍԷՓ – վիմագիր գրիչ և հավանաբար քարգործ, 1275 թ. անունը թողել է Անիի պարսպի վրա (Դիվան, Ա, 6):

ՅՈՒՍԷՓ – վիմագիր գրիչ Բագնայրում, գրել է վանահայր Քրիստափորի (13-րդ դ. կեսեր) անթվական կանոնական վիմագիրը, վերջում նշելով՝ «զՅովսէփ գրիչ Տ(Է)ր յիշեա» (Կարապետյան, 2013, 25):

ՅՈՒՍԷՓ (ՈՒՍԷՓ) – անունը պահպանվել է Անիի Պալատական եկեղեցու պատին (Դիվան, Ա, 9):

ՆԱՅՈՒԱԼ – 1236 թ. մի Ավետարան է նվիրել Անիի Կաթողիկեին «ի յիշատակ» իրեն և իր ազգական ննջեցյալների (ԺԳ, 197):

ՆԵՐՍԷՍ – հոգևորական, որն Անիում Պետրոս Ա կաթողիկոսի դեմ ուղղված ժողովրդական հուզումների առաջնորդներից մեկն էր և որին իր թղթերից մեկում արգահատանքով հիշատակում է Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին՝ կոչելով «կատաղած» (Մագիստրոս, 1910, 29, Մաթևոսյան, 1997, 213, 348):

ՆԵՐՍԷՍ – անեցի եպիսկոպոս, հիշվում է 1156 թ., Տիգրան Հոռոմեցի կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցուց ոչ հեռու գտնվող մատուռի արձանագրության մեջ՝ «Տ(Է)ր Ներսես անապատին իպիսկապոս, Ութ թվին» (Դիվան, Ա, 64, Բասմաջեան, 1931, 39):

ՆԵՐՍԷՍ – կուսակրոն քահանա, Յակոբ և Ստեփանոս անեցի քահանաների հոգևոր եղբայրը: Հիշվում է 1298 թ. Յակոբի՝ Անիի Ներքին բերդում գրել տված Ավետարանի հիշատակարանում (ԺԳ, 817):

ՆԵՐՍԷՍ – անեցի գրիչ, իրեն կոչում է «քարտուղար», 1357 թ. Անիում գրել է պարոն Ասիլի հիշատակարանը՝ Ս. Առաքելոցին նվիրաբերված Ավետարանում (ՄՄ 6764, Մաթևոսյան, 1997, 365):

ՆԻԱՆԻԱ (որդի Լիպարիտ իշխանի) – վրացի իշխանագույն, Վրաց Բագրատ Դ (1027-1072) թագավորի նշանավոր իշխաններից Լիպարիտի որդին:

Հոր՝ ներքաղաքական պատճառներով ձերբակալությունից հետո, նա ապաստան է գտել Անիում, երբ այն բյուզանդացիների տիրապետության տակ էր (մինչև 1064 թ.), մի քանի տարի ապրել և մահացել է այստեղ: Այս մասին վկայված է Քարթլիի մատյանում («Քարթլիս ցխովրեբա») (Մելիքսեթ-Բեկ, 1934, 204-205):

ՆԻՍԱՆ ԻԲՆ ՀԱՆԻ – Անիում պահպանվել է նրա՝ արաբերեն արձանագրությանը տապանաքարը (Խաչատրյան, 1987, 58, 59):

ՆՈՐՀԱՏ – 13-րդ դարում հիշատակվում է Արջոռնի վանքի նվիրատուների խմբում, որոնց համար վիմագրում ասվում է, թե «ընծայաբերք եղեն» և մեկական պատարագ են ստացել (Քալանթար, 2007, 143):

ՆՈՒՐԱ ԽԱՌՈՒՆ (կին Շահպատիտի) – 1342 թ. որդին՝ Կիրակոս երեցը, Անիում ստացել է մի Ճաշոց (ԺԴ, 353):

ՆՈՒՐԱՅԴԻՆ ՔՈԹԻԹ – Անիի հարկահան (տաղմաչի), 1280 թ. իր ընկերների հետ եկել է Անիի հարկահանության և տեսնելով, որ երեցանու (հոգևորականների) վրա ապօրինի հարկ է դրված, այն վերացրել է՝ այդ մասին արձանագրություն թողնելով Ս. Առաքելոց եկեղեցում (Դիվան, Ա, 23):

ՆՈՒՐԱՏԻՆ ԳՈՐԳ – Անիի տաղմաչիներից, որը 1276 թ., ընկերների հետ, քաղաքում վերացրել է դատարկ գրաստի դեպքում գանձվող կես արծաթ դրամ հարկը՝ այդ մասին արձանագրելով Ս. Առաքելոցի գավթի պատին (Կ. Բասմաջեան, 1931, 90, Մաթևոսյան, 2021, 135):

ՆՈՒՐԱԹԷ (դուստր Ռուզուքանի) – քույրը՝ Խությունխաթունը, 1214 թ. Հռոմոսի վանքում կառուցել է տոհմական տապանատուն և վրան՝ երեք մատուռ, վիմագրում որպես պատարագ ստացող՝ նշում է նաև քրոջը (Հռոմոս, 2015, 470):

ՆՈՒՐԱԹԷ (դուստր Առիւծ Հոգևորեանցի) – հիշվում է անեցի հոր 1251 թ. Հռոմոսում թողած արձանագրության մեջ, մոր անունն է Սեդա (Հռոմոս, 2015, 461-462):

ՆՈՒՐԱԹԷ (կին Առիւծի) – ամուսինը 13-րդ դարում նվիրատվություն է կատարել Արջոռնի վանքին, ստացել տարեկան մեկական պատարագ իր և կնոջ համար (Մարգիսեան, 1864, 192):

ՇԱԲԱՅԴԻՆ ԱՆԵՑԻ – 1364 թ. Երևան գաղթելով՝ տեղի Կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային պատին թողել է իր բնույթով եզակի մի արձանագրություն. «Շաբայդինս Անեցի յիշեցէք ի բարին, որ Ա(ստուա)ծ զձեզ յիշէ: ՊԺԳ (1364) Ա(ստուա)ծ զԱնու ավիրողն ավիրէ» (Ղաֆադարյան, 1975, 141):

- ՇԱՀ (որդի Մների) – հիշվում է մորեղոր՝ Յակոբ քահանայի՝ 1298 թ. Անիում գրել տված և Արջոռանի վանքին նվիրած Ավետարանի հիշատակարանում: Ավագ եղբայրը՝ Գրիգորը, հեռացել էր Անիից («որ տարաշխարհիկ գնաց») (ԺԳ, 817):
- ՇԱՀ (որդի Գաբռի) – Հռոմոմոսին է նվիրել Անիի մոտ՝ Ծառավանում գտնվող իր կուղպակը և մի սրահ («Ես Շահս ետու զիմ հայրենիք կուղպակն եւ գսրահն Ծառավան, Գէորգա թ[երդի]ս յարեւմտից կուսէ»), ստացել է 4 պատարագ, մեկական՝ իր, հոր, եղբայրների՝ Կարապետի և «Եպրկա» (Եղբայրիկ) համար: Ծառավանը, հավանաբար, Անիի մոտ գտնվող Ծառաքարի բերդի (Մաղասբերդ) արևմտյան կողմի ավանն է: Բերդի գլխավոր եկեղեցին Ս. Գևորգ էր կոչվում (Հռոմոմոս, 2015, 460):
- ՇԱՀԵՐ (եղբայր Սարգիս կուսակրոն քահանայի) – եղբոր հետ հիշվում է 1211 թ. Մարգարե գրչի՝ Անիի Բեխենց վանքում գրած հիշատակարանում (ԺԳ, 69):
- ՇԱՀԵՐ – վարդապետ (ճարտարապետ), 1271 թ. նվիրատվություն է կատարել Անիի Ս. Գրիգոր (Խաչուտի կամ Բախտաղեկի) եկեղեցուն, որի դիմաց ստացել է տարեկան 2 օր պատարագ Ս. Գրիգորի տոնին (Դիվան, Ա, 60):
- ՇԱՀԵՐ ԿԻՐԱԿՈՍ – Բագնայրի նվիրատու, 13-րդ դ. (Կարապետյան, 2013, 24):
- ՇԱՀԻԿ – 1050 թ. որդու՝ Վարդի հետ, Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցուն են նվիրել իրենց կառուցած տունը՝ բակով (Դիվան, Ա, 43):
- ՇԱՀՄԱՍ (կին Զորիթ ճոնի) – 13-րդ դ. սկզբներին, ամուսնու հետ, Հռոմոմոսի վանքին նվիրատվություն է արել: Չավակներն են՝ Վարդան և Սարե (Հռոմոմոս, 2015, 428):
- ՇԱՀՆՇԱՀ (որդի Մահմուդի) – Անիի Շադդադյան ամիրա, 1164-1174 թթ. (Տեր-Ղևոնդյան, 1965, 168):
- ՇԱՀՆՇԱՀ Ա ՉԱԶԱՐՅԱՆ (Սարգիս, որդի Չաքարե ամիրապասալարի) – հոր մահից հետո (1212 թ.) դարձել է Անիի իրավական տերը, չնայած մանկահասակ էր (չափահաս է դարձել հորեղոր՝ Իվանե աթաբեկի ընտանիքում և քաղկեդոնական դավանանք ընդունել), հիշվում է Անիի և մերձակա վանքերի բազմաթիվ արձանագրություններում: Նրա օրոք, 1236 թ., Անին զենքի ուժով գրավեցին մոնղոլները և մեծ ավերածություններ գործեցին: Այնուհանդերձ, ընդունելով մոնղոլների գերիշխանությունը, Շահնշահը պահպանեց սեփականության իրավունքն Անիի նկատմամբ: Մահացել է 1261-ին, այն բանից հետո, երբ իմացել է, որ մոնղոլները դավաճանության մեջ կասկածելով, դաժանաբար սպանել են իր որդի Չաքարիային (Անեցի, 2014, 245, 251):

ՇԱՀՆՇԱՀ Բ ՉԱԲԱՐՅԱՆ (որդի Չաքարիայի, թոռ Շահնշահ Ա-ի) – Անիի տերը, պապի՝ Շահնշահ Ա-ի մահից հետո (1261): Մեծ պարտքեր ունենալով, 1267 թ. նա Անին վաճառել է Սահիր Դիվանին (Շամս ադ-Դին Ջուվեյնի): Արդուն իլխանի կողմից 1284 թ. Սահիր Դիվանի մահապատժից հետո ամուսնացել է նրա և Խոշաք Չաքարյանի (Իվանե աթաբեկի որդի Ավագի դստեր) դստեր՝ Խուսանդգեի հետ և վերականգնել Չաքարյանների տոհմի իրավունքներն Անիում: Շահնշահ Բ-ը 1293 թ. դարձել է հայ-վրացական գորքերի ամիրսպասալար, Անիի վիմագրերում երբեմն հիշվում է կնոջ հետ: Մահացել է 1320 թ. (Անեցի, 2014, 253, Դիվան, Ա, 64):

ՇԱՀՆՇԱՀ Գ ՉԱԲԱՐՅԱՆ (որդի Չազայի) – Անիի վերջին իշխանավորը Չաքարյան տոհմից: Երբեմն հիշվում է եղբոր՝ Շրվաշահի հետ: 1350-ականների սկզբին հարկադրաբար հեռացել է Շիրակից «Տանկաց գորքից» մագապուրծ լինելով (Անեցի, 2014, 52):

ՇԱՀՊԱՏԻՆ (հայր Կիրակոս երեցի) – 1342 թ. որդին՝ Կիրակոս երեցն Անիում ստացել է մի ճաշոց (ԺԴ, 353):

ՇԱՆՈՒՇ – կին Խեչերեսի, մահացած ամուսնու և իր հիշատակի համար կառուցել է Անիի պարսպի բուրգեր՝ «շինեցի գրուրջներս» (13-րդ դ.) (Դիվան, Ա, 4):

ՇԱՊԱԴԻՆ (որդի Յովհանիսի) – 1348 թ. Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցուն է վերադարձրել քաղաքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որը մինչ այդ (Գրիգոր Ա Մագիստրոս եպիսկոպոսի կողմից), նրանից վերցվելով, տրվել է Մարմաշենի վանքին: Շապադինն այդ բանն անելու համար վճարել է 700 սպիտակ (արծաթ դրամ), միաժամանակ Ս. Առաքելոցին է տվել իր գնած «խաչով» պարտեզի կեսը, Ամիր Հասանից գնած մի կուղպակ: Այս ամենի դիմաց ստացել է 12 ժամ պատարագ, 4-ը իր, 4-ը կնոջ՝ Ավաքտիկնոջ և 4-ը որդու՝ Յովանեսի համար: Ժամանակը նկատի ունենալով, հնարավոր է, որ նույնն է այս անվանաշարքում նշված Շաքայդինի հետ (Դիվան, Ա, 29):

ՇԱՐԱՓՇԱՀ (որդի Ապիրատի) – 1234 թ. նվիրատվություն է արել Բագնայրի Ս. Աստվածածնին, որը կոչում է «մեր սեփական եկեղեցիս», տվել է «Գ (3) ակն ջաղաց ի Շիրակուանին եւ Խաչին մարգն», ստացել 18 պատարագ, 10-ը՝ իր, մյուսներն ընտանիքի անդամների համար («Գ (3) Կաթեյին, Բ (2) Կիւրիկէին, Ա (1) Հասանա, Բ (2) Աիխաթունին»): Կնոջ անունն է Թագուհի, որն իր արձանագրությունն է գրել, որպես ամուսնու վիմագրի անմիջական շարունակություն (Կարապետյան, 2013, 30-31):

ՇԵՐԱՆ – 1222 թ. Անիի մերձակա Մաղասբերդում Առաքել Անեցի վարդապետի և Մխիթար Չեչկանցի գործակցությամբ արաբերենից հայերեն է թարգմանել մի երազահան (ԺԳ, 131):

ՇԵՐԱՆԻԿ – հիշվում է 1211 թ. Անիի Բեխենց վանքում նկարագարոված «Հաղբատի Ավետարանում», որտեղ Մարգարե նկարիչը խորաններից մեկի լուսանցքում պատկերել է նրան՝ մի մեծ ձուկ բերելիս, կից մակագրելով՝ «Շերանիկ, քանի գաս, ձուկն բեր» (գուն. նկ. 40), (ՄՄ 6288, ԺԳ, 69):

ՇԵՐԱՆԻԿ (հայր Ասլանի) – 1231 թ. որդին նվիրատվություն է կատարել Հռոմոսի վանքին (Հռոմոս, 2015, 424):

ՇԵՐԱՆԻԿ (ամուսին Մարիամի) – անթվական նվիրատվական արձանագրությունը, հավանաբար, մինչմոնղոլական շրջանից է: Իր մասին գրում է՝ «Ես՝ Շերանիկս գալրացա ի զինուորութեան...», նշում, որ Հռոմոսին նվիրել է Ծմակի իր գանձագին այգին, և որի դիմաց ստացել է 6 պատարագ: Ամուսնու արձանագրության անմիջապես շարունակությունն է կազմում նրա կնոջ նվիրատվական վիմագիրը, որտեղ նշվում է, որ նա ևս ստացել է 6 պատարագ (Հռոմոս, 2015, 452):

ՇՆԱԲՈՐ (Շնորհաւոր) – եղբայրը (ծեր երեց, անունը չի պահպանվել) Հռոմոսին է նվիրել Անիում իր սեփական տներն ու ձիթհանքը («[ետու զ]իմ հայրենի տներն եւ զձիթահանքն»), ստացել 10 պատարագ ծնողների և 5 պատարագ եղբոր՝ Շնաւորի համար (Հռոմոս, 2015, 460):

ՇՆԱՀՈՒՈՐԻԿ (Շնորհաւորիկ) – 13-րդ դ., Գեորգի հետ Արջոառճին են նվիրել կուղպակ Անիի թամբագործների փողոցում՝ «Մառան փողոցին կուղպակն», ստացել 4 պատարագ, երկուական իրենց համար («Բ (2) աւր Շնահուորկանն եւ Բ (2)՝ Գեորգա») (Սարգիսեան, 1864, 191-192):

ՇՈՒԾԱՆ ՏԻԿՆԱՑ ՏԻԿԻՆ (կին Գրիգոր Համգե Պահլավունու) – Նվիրատվություններ է կատարել Անիի Պահլավունյաց եկեղեցիներին, որոնցից մեկը՝ Ս. Հակոբը, գրականության մեջ կոչվում է նաև Ծուշան Պահլավունու եկեղեցի: Զավակներն են՝ Վահրամ, Վասակ, Արղարիբ, Համգե, Սեդա (Դիվան, Ա, 31-32, 49):

ՇՈՒԾԱՆ – Անունը պահպանվել է Անիի Ծաղկոցաձորի՝ Տիգրան Հոնենցի ժայռափոր տապանատան մոտ՝ ներկագիր արձանագրության մեջ՝ «Զ(-րիստո)ս Ա(ստուա)ծ ողորմեա Ծուշանա աղախնա քո» (գրված մինչև 1212 թ.), հավանաբար Հոնենցի ազգականն է եղել (Դիվան, Ա, 71):

ՇՈՒԾԻԿ (կին Խոսրովի) – 1231 թ. ամուսնու հետ Հռոմոսին են նվիրել Քարհատ գյուղի իրենց մասնաբաժինը՝ որի դիմաց նա ստացել է 2 պատարագ: Բայց դրանից բացի՝ Ծուշիկը նվիրել է նաև իր տները (այդ մասին նշվում է մեծ արձանագրության առանձին հատվածում) և ստացել ևս մեկ պատարագ (Հռոմոս, 2015, 425, 426):

ՇՈՒԾԻԿ (կին Զաքարե հեքիմի) – հիշվում է որդու՝ Արլ Հասան հեքիմի 1273 թ. արձանագրության մեջ (Հռոմոս, 2015, 434-435):

ՇՈՒՇԻԿ (կին Առիւծի) – 13-րդ դարում ամուսնու հետ Արջոռոնի վանքին են նվիրել հավանաբար Անիում գտնվող իրենց գնած տունը, ստացել 6 պատարագ, իրենց և ազգականների համար (Սարգիսեան, 1864, 191):

ՈՐԴԵԱԿ (որդի Դավթի) – կողբացի երեց, 1289 թ. Արջոռոնի վանքին է տվել Կողբում գտնվող «Պառավենց» կոչվող իր սեփական այգին և նրա մեջ գտնվող իր կառուցած տունը, Ավետման տոնին ստացել է 8 պատարագ իր և հարազատների համար («Որդեկ երեց Կողբացի, որդի Դավթի, թոռն Պառավ իրիցոյս... ետու... զիմ հայրենի այգին, որ ի Կողբ է, որ Պառավենց կոչի եւ զներքն տունն, որ ես շինե(ա)լ եմ, եւ փոխարէն հատուցին մեզ հայր Անդրէաս եւ այլ սպասաւորք յամենայն ամի պատարագ ի տաւնի Աւետ[ե]ւ[ա]յց Ա(ստուած)ածնին. Ը (8) աւր՝ Բ (2) իմ հաւրն..., Ա (1) իմ մաւրն Թագոհէ, Ա (1) կենակցի իմ՝ Մամսթէ, Բ (2) ազգաց իմ յորոսնու, Բ (2) ինձ՝ Որդեկիս») (Քալանթար, 2007, 144):

ՈՐՍԱՐԻՏ ՕՇԱԿԱՆՅԻ – 11-րդ դ. առաջին կեսին կուղպակատեր Անիում, որի կուղպակը գնել է Վահրամ իշխանաց իշխանը և նվիրել Ս. Գրիգոր (Աբուղամրենց) եկեղեցուն (Դիվան, Ա, 32):

ՉՈՐՏՎԱՆԻԿ (հայր Յովանի) – որդին Անիի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի (Տիգրան Հոնենցի) եկեղեցու մոտ խաչքար է կանգնեցրել (Բասմաջեան, 1931, 118):

ՉԱՐՈՒԽ – խազագրված մակագրություն է թողել Անիի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի (Տիգրան Հոնենցի) եկեղեցուն կից մատուռի պատին (Դիվան, Ա, 64):

ՉՈՒՏԱՍ – Հռոմոսի վանքի բարեգործներից, որի 986 թ. նվիրատվական արձանագրությունը վանքում պահպանված հնագույն թվակիր վիմագիրն է: Այն վկայում է Չուտասի՝ Սրենում գտնվող Հռոմոսեան անունով այգու նվիրատվության մասին («...ի ՆԼԵ (986) թուականիս Հայոց, ետու ես՝ Չուտաս զիմ հայրենի այգին զՀռոմոսեան, որ ի Սրեան՝ ի Հռոմոսի վանս, ի հայր Սողոմոն, վասն իմ ծնողաց հոգեաց...»): Արձանագրության երկրորդ մասում Սողոմոն վանահայրը պարտավորվում է տարեկան մեկ քառասունք մատուցել Չուտասի ծնողների համար, նաև ավելացնում, որ նա միայն այգի չի նվիրել, այլև՝ «...բազում բարությունս շնորհիւ Էկեղեցո առատաձեռն»: Մեկ այլ վիմագրի համաձայն՝ Չուտասի թոռ Գրիգորը 1035 թ. նվիրատվություն է կատարել Ծիրակի Նախիջևան գյուղի եկեղեցուն (Հռոմոս, 2015, 396, Սարգիսեան, 1864, 215):

ՊԱԹԼԻԿ – անունը պահպանվել է Անիում մի արձանագրության բեկորի վրա (Դիվան Ա, 76):

ՊԱՊԱՆԵ (հայր Մասաոնի) – հիշվում է որդու՝ 1291 թ. Անիի Ս. Հովհաննես («Չաքարեի») եկեղեցու կարճ վիմագրում (Դիվան, Ա, 59, տե՛ս նաև աստ՝ Մասաոն բառահոդվածը):

ՊԱՊԱՔԱՆ ՎԱԽՐԱԴԻՆ (որդի Մարգսի) – առաջին անգամ հիշվում է 1252 թ. պապի (Հոգի) հոր ու եղբայրներ՝ Ուքանի (Քարիմադին) և Մերչեի (այդ ժամանակ մահացած) հետ Արցախի Մեծիրանից (Մեծառանաց) Ս. Հակոբ վանքի վիմագրում, ավելի ուշ տեղափոխվել է Անի: Մոր անունը՝ Ամենտիկին (կամ Սիր): Եղբայրներն Անիում, այսպես կոչված «Քարիմադինի» եկեղեցում, զանգակատուն են կառուցել, որի մասին վկայող վիմագիրն անթվական է: Եկեղեցուց ոչ հեռու գտնվող տան պատին պահպանվել է Պապքանի անունը (հավանաբար նրա տունն էր): 1271 թ. նրանք գնել ու նորոգել են քաղաքից ոչ հեռու՝ Ախուրյանի ափամերձ Կարմիր վանքը, առատ նվերներ տվել, իսկ 1274 թ. գնել են Հոռոմոսի վանքի կեսը (Դիվան, Ե, 15, Դիվան, Ա, 24, 65, 66, Հոռոմոս, 2015, 476, Մաթևոսյան, 2021, 136-142):

ՊԱՊԿԱՆ (հայր Գեշի) – որդին Անիի հարկահան (ղաղմաչի) էր 14-րդ դ. սկզբներին, քաղաքում թողել է «քասանիկ» հարկը (Դիվան, Ա, 30): Հնարավոր է նույնն է նախորդի հետ:

ՊԱՐՈՆ (թոռ Գադոյի) – Հոռոմոսին նվիրատվություն է կատարել (13-րդ դ.), ստացել 6 պատարագ. «ետու ջաղացի կես ի Կամրջիձորին՝ զՄաշկակայն, յանուն իմ պատարագ ի Քրիստոս Չ (6) ժամ» (Հոռոմոս, 2015, 439):

ՊԱՐՈՆ (որդի Գեորգ Ներսիսանցի) – 1308 թ. 600 սպիտակ (արծաթ դրամ) վճարելով գրավից ազատել է «Բագնայրի Ավետարանը» և վերադարձրել Բագնայրի վանք («...թափեցաք զԱվետարանս ի յանիրաւ վաշխոցն եւ վերջստին ընծայեցաք ի Սուրբ Աստուածածինն»): Հիշատակարանում նշում է իր հանգուցյալ հարազատներին՝ հորը, մորը՝ Մամախաթունին, կնոջը՝ Փոքրտիկնոջը, ավագ եղբորը՝ Մխիթարին, այդ ժամանակ ողջ մյուս եղբայրներին՝ Աղբերոսին և Մարգսին, նաև որդուն՝ Ասլանբեկին (ՄՄ, 1519, ԺԴ, Ա, 147-148):

ՊԱՐՈՆ (որդի Գրիգոր Անեցի քահանայի) – հիշվում է հոր՝ 1326 թ. Սուլթանիայում ստացած ձեռագրի հիշատակարանում, ինչպես նաև նույն քաղաքում հաստատված Մխիթար Անեցի գրչի կողմից (ԺԴ, Ա, 12, 326):

ՊԱՐՈՆ – անունը պահպանվել է Անիի Պալատական եկեղեցու պատին (Դիվան, Ա, 9):

ՊԱՐՈՆԻԿ – 13-րդ դ. Արջոառճի վանքի նվիրատու, նվիրել է հողեր և եղեգնուտ («Ես Պարոնիկս միաբանեցա ս(ուր)բ ուխտիս Արջուառճոյ եւ ետու զիմ գանձագին հողերն՝ զԳերմատու տնափինքն առաջի եղեգն,

Գինեկոյ ճանապարհն միջի եղեգն...»): Արձանագրության վերջնամասը չի պահպանվել (Սարգիսեան, 1864, 191):

ՊԱՐՍԱՍՈ (որդի Հասանի) – 1207 թ. Արջոառնի վանքին նվիրել է Սասն անունով իր այգին՝ եղբոր՝ Խուրսի հիշատակին: 1210 թ. նա Բագնայրին է նվիրել «Վարդենց նորք» այգին, վիմագրում իր մասին նշում է՝ «ռախս մեծանուն գեղջն Աւշականո»: Ստացել է Ղազարոսի հարության տոնին 14 պատարագ՝ 5-ը իր, 5-ը եղբոր Խուրսի և 4-ը Սեդայի համար (Սարգիսեան, 1864, 190, Կարապետյան, 2013, 21):

ՊԵՏՐՈՍ Ա (ԳԵՏԱԴԱՐԶ) – Հայոց կաթողիկոս 1019-1054 թթ., սերում է Կամրջաձորի ազնվական տնից, օծումից ի վեր, մինչև 1046 թ., աթոռակալել է Անիում, ներգրավված է եղել քաղաքականության մեջ: Բյուզանդամետ լինելով՝ Անիի թագավորության անկումից հետո հենց վերջինների հարկադրանքով հեռացել է Անիից և հաստատվել Սեբաստիայում (Փոքր Հայք), որտեղ և մահացել է: «Գետադարձ» մականունով հիշվում է միայն ուշ շրջանի աղբյուրներում, որի ծագումը կապվում է 1022 թ. Տրապիզոնում ջրօրհների ծեսի ժամանակ իբրև գետի ընթացքը հետ շրջելու «հրաշքի» հետ (Մաթևոսյան, 1997, 33-40):

ՊԵՏՐՈՍ – երեց, 1174 թ., եղբայրների՝ Հուսիկի և Սիմեոնի հետ, Փարպիում գտնվող իրենց այգին նվիրել են Հռոմոսի վանքին (Հռոմոս, 2015, 429):

ՊԵՏՐՈՍ – Հռոմոսի վանահայր, 1195 թ. վանքի մահացած միաբանների համար մատուցվող պատարագների քանակը սահմանող արձանագրություն է թողել (Սարգիսեան, 1864, 150):

ՊԵՏՐՈՍ (որդի Պաւղոսի) – 13-րդ դարում, Օշականում գտնվող իր այգին նվիրել է Բագնայրի վանքին (հնարավոր է օշականցի էր), վիմագրում հիշում է նաև մորը՝ Հարկեւորին, կնոջը՝ Ասուրաստանին, դուստրերին՝ Քոյրիկին և Յայսմիկին (Կարապետյան, 2013, 25):

ՊԵՏՐՈՍ – 13-րդ դ. Արջոառնի վանքին է նվիրել Անիում գտնվող իր գինու մառանը՝ «տակառքը», ստացել 2 պատարագ (Սարգսեան, 1864, 191-192):

ՊՈՂՈՍ (Պաւղոս) – Խժկոնքի վարդապետ, հիշվում է տեղի 1208, 1221, 1233 թթ. արձանագրություններում և 1236 թ. վանքին նվիրված մի Ավետարանի հիշատակարանում (Սարգիսեան, 1864, 210-211, ԺԳ, 194-195):

ՊՈՂՈՍ (Պաւղոս, որդի Ղազարի) – երեց, 13-րդ դ. առաջին կես, Աշնակում գտնվող իր ծաղկոցը և հնձանը նվիրել է Բագնայրի վանքին, ստացել 10 պատարագ, չորսական իր և հոր՝ Ղազարի, երկուսը՝ կնոջ՝ Տիրանցի համար (Կարապետյան, 2013, 23):

ՊՈՂՈՍ (Պաւղոս) – հիշվում է Անիում մի արձանագրության բեկորի վրա (Դիվան, Ա, 75):

ՊՏՈՒՂ – վիմագիր գրիչ, գրել է Շահնշահ Բ-ի կնոջ՝ Խուանդգեի Ս. Առաքելոց եկեղեցու 1320 թ. արձանագրությունը (Դիվան, Ա, 27):

ՋԱԼԱԼ (դուստր Չաքարե հեքիմի) – հիշվում է եղբոր՝ Աբլ Հասան հեքիմի 1273 թ. արձանագրության մեջ (Հռոմոնս, 2015, 434-435):

ՋԱԼԱԼ (դուստր Յակոբ քահանայի) – հիշվում է եղբոր՝ Մխիթար Անեցու 1334 և 1338 թթ. Սուլթանիայում գրած հիշատակարաններում, մոր անունը՝ Սեդա (ԺԴ, Բ, 201, 327):

ՋԱՋ – 1347 թ. որդու՝ Ամիր Սմբատի հետ Հռոմոնսի վանքին են նվիրել Գրիգոր ոսկերչի պատրաստած մի արծաթակազմ Ավետարան, որի կազմի արձանագրության մեջ նշվում է՝ «Ես Ջաջս եւ որդի իմ Ամիր Սմպատ տուաք զաւետարանս ս(ուր)բ ուխտիս Հռոմոնսի, որք ընթեռնուք յաղաթս յիշեցէք» (Մաթևոսյան, 1997, 284):

ՋՈՒՀԱԼ ԿԱՐԸՑԻ (որդի Գորգիկի) – 1235 թ. Անիի Կաթողիկեին (Մայր տաճարին) նվիրել է մեկ Ավետարան, մեկ շուրջառ և մեկ վառ (խաչվառ), որի համար ստացել է մեկ պատարագ Ս. Աստվածածնի տոնին: Կարը-ցի (Կարսեցի) մականունը կարող է նշանակել, որ նա հենց Կարսի բնակիչ էր, կամ Անիում էր բնակվում, բայց ճանաչված էր ծննդավայրի անունից ծագող մականունով: Վիմագրում նշվում են նաև կինը՝ Տիկին և եղբայրը՝ Վահրամ (Դիվան, Ա, 35-36):

ՋՈՒՆԴԻԿ – ճարտարապետ և քարգործ, 1206 թ. Չաքարիա ամիրսպասալարի պատվերով կառուցել է Անիի դարպասներից մեկն ու մոտակա բուրգերը, վիմագրում նշելով՝ «ի ձեռն Ջունդկանս եղել» (Դիվան, Ա, 7):

ՋՈՒՍԻՍ (հայր Մխիթար Շերասցու) – 1271 թ. որդին Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու համար զանգակներ է բերել և կառուցել զանգակատուն (Դիվան, Ա, 43):

ՌԱՅԲԻԿ – վիմագիր գրիչ, 1210 թ. Բագնայրի վանքում գրել է Հասանի որդի Պարսիմոյի նվիրատվական արձանագրությունը, վերջում նշելով՝ «Ռայբիկ գրիչ» (Կարապետյան, 2013, 21):

ՌԱՏ (հայր Մկրտիչ արեղայի) – որդին, 1258 թ., Գրիգոր քահանայի հետ նորոգել է Հռոմոնսի՝ Արունում և Փարպիում գտնվող հնձանները: Ստացել են 4 պատարագ՝ երկուական իրենց ծնողների՝ Ռատի և Խոցադեղի համար (Սարգիսեան, 1864, 157):

ՌՈՐԵՆ (ԸՌՈՐԵՆ, որդի Դաւթի) – 1286 թ. իր գնած ձիթհանքը, որը գտնվում էր Տիգրան Հոնենցի ձիթհանքի մոտ, նվիրել է Անիի Կաթողիկեին և ստացել 5 պատարագ հոր համար: Իր մասին նշում է՝ «Ես Ըռորեն...որդի Դաւթի եւ թոռն Յոհանա» (Դիվան, Ա, 36):

ՌՌԲԷՆ – Անիի Կաթողիկեի քահանա, արձանագիր տապանաքարը հայտնաբերվել է 2004 թ. եկեղեցու արևելյան կողմում (Կարապետյան, 2011, 194, 196, 257):

ՌՌՎՄԱՆՈՍ (Ռիմանոս, հայր Սահակ քահանայի) – Հիշատակվում է որդու՝ Սահակ քահանայի՝ 1211 թ. ստացած Ավետարանի հիշատակարանում, որը ընծայվել է նրանց ընտանիքի՝ Արջոռոնի վանքում կառուցած եկեղեցուն: Կինը՝ Կատա, մյուս որդիները՝ Իպատոս (վաղամեռիկ), Առաքել, դուստրերը՝ Չարհա և Հոռոմ Տիկին: (ՄՄ, 6288, ԺԳ, 69-71):

ՌՌԲԶՊԱԿ (որդի Մկրտիչի) – անեցի, 1391 թ. մի ձեռագիր (Մարգիս Շնորհալու «Մեկնութիւն Կաթողիկեայց») նվիրել է «Քաւթի» (Քյոթահիա, Կուտինա) հայկական եկեղեցուն (Ալաոյանեան, 1961, 30):

ՌՌԲԶՈՒՔԱՆ (մայր Խութլուխաթունի) – դուստրը, 1214 թ., Հոռոմոսի վանքում կառուցել է տոհմական տապանատուն և վրան երեք մատուռ, նվիրել է մորից ստացած Շոթա (Շաւթա) գյուղը, վիմագրում նշում է նաև Նուրսթե անունով քրոջը (Հոռոմոս, 2015, 470):

ՍԱԴՌԻՆ – վրացի իշխան, Վրաց Գեորգի Գ թագավորի հեջուր, որին 1161 թ. թագավորն Անիի կառավարիչ է նշանակել քաղաքը գրավելուց հետո: Սակայն շուտով նրան ամբաստանել են ապստամբության փորձի մեջ, քանի որ ամրացնում էր քաղաքի պարիսպները («...վասն խնամով ամրացուցանելն զպարիսպ քաղաքին»), որի պատճառով փախչում է Ելտկուզ աթաբեկի մոտ, բայց բռնվում և սպանվում է Վրաց թագավորի հրամանով (Վարդան Արևելցի, 2001, 130):

ՍԱՀԱԿ – Անիի Աբուխանմի եկեղեցու քահանա, հիշվում է տեղի անթվական արձանագրություններից մեկում (Դիվան, Ա, 34):

ՍԱՀԱԿ (որդի Ռովմանոսի) – անեցի քահանա, ուսանել է Հաղբատում, որտեղ, 1211 թ., ստացել է մի մեծարժեք Ավետարան («Հաղբատի Ավետարան»), որը նկարագարդել է տվել Անիի Բեխենց վանքում (նկարիչ՝ Մարգարե), կազմել տվել Հոռոմոսում և ընծայել Արջոռոնի վանքում իրենց ընտանիքի կառուցած եկեղեցուն: Եղբայրները՝ Իպատոս (վաղամեռիկ), Առաքել, քույրերը՝ Չարհա, Հոռոմ Տիկին: Ձեռագրում եղած ընծայական մանրանկարում, Սահակն ու Առաքելը պատկերված են Քրիստոսի երկու կողմերում (գուն. նկ. 44), (ՄՄ, 6288, ԺԳ, 71):

ՍԱՀԻԲ ԴԻՎԱՆ ՇԱՄՍ ԱԴ-ԴԻՆ ՋՈՒՎԵՅՆԻ – Անիի պարոն (պատրոն), մահ.՝ 1284 թ.: Հուլավու խանի ժամանակից (1261-1265) Էլդանության գլխավոր վեզիր է եղել շուրջ քսան տարի՝ դառնալով հսկայական հարստության տեր («սահիպ դիվան» պաշտոնի անվանումը հայկական վիմագրերում նշվում է որպես նրա անուն): Լինելով Անիի տերերից կամ

- կապալառուներից մեկը (Սահմադինի և Քարիմադինի հետ)՝ առաջին անգամ հիշվում է Ս. Առաքելոց եկեղեցու՝ քաղաքի երեցանուն բաժ հարկից ազատող 1269 թ. արձանագրության մեջ: Նրա կանանցից մեկն էր Իվանե աթաբեկի որդի Ավագի դուստր Խոշաքը: Վերջիններիս դուստր, Շահնշահ Բ-ի կին Խուանդզեն Անիի 1320 թ. մի վիմագրում ծնողներին հիշատակում է հետևյալ կերպ՝ «Ես Խուանդզեն... դուստր Շամշադին Սահիպ Դիվանին եւ պարոն Խաւշաքին» (Դիվան, Ա, 24, 27):
- ՍԱՀՄԱԴԻՆ (որդի Աւետեսցի) – Անիի պարոն (պատրոն), որպես քաղաքի տերերից կամ կապալառուներից մեկը (Սահիպ Դիվանի և Քարիմադինի հետ)՝ առաջին անգամ հիշվում է Ս. Առաքելոց եկեղեցու՝ քաղաքի երեցանին բաժ հարկից ազատող 1269 թ. արձանագրության մեջ: Նա 1288 թ. վրացերեն լեզվով արձանագրություն է թողել Անիի «Վրացական» եկեղեցու պատին, որի բուն բովանդակությունն անհայտ է (թերի պահպանվածության պատճառով): Առավել հայտնի է նրանով, որ ձեռք է բերել Մրենը, այնտեղ սեփական մտահղացմամբ՝ առանց ճարտարապետի, նախագծել («յիմ մտաց դուս, առանց վարդպետի ձեւեցի ու հիմն ձգեցի դարապասիս») և 1276-1286 թթ. կառուցել է շքեղ ապարանք՝ դրախտ կոչվող պարտեզով, ծախսելով 40 հազար դահեկան (Դիվան, Ա, 24, Մուրադյան, 1977, 48-50):
- ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ – Անիի Կաթողիկեի ավագերեց, պատմիչ, տոմարագետ (12-րդ դար), ուսանել է Հովհաննես Սարկավագի Անիի դպրոցում: Աղամից մինչև իր ապրած օրերն ընդգրկող ժամանակագրություն է գրել («Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց...») Հռոմկլայում նստող Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսի պատվերով և շարադրանքը հասցրել մինչև 1163 թ.: Թեև ժամանակագրությունը շատ հակիրճ է, սակայն Անիի պատմության վերաբերյալ մի շարք արժեքավոր վկայություններ ունի: Խժկոնքում պահպանվել է պատմիչի թոռ Աբրահամի 1233 թ. արձանագրությունը, որտեղ հիշատակում է պապին, ինչպես նաև հորը (Սամուելի որդուն)՝ Սարկավագին (Անեցի, 2014, 12-18):
- ՍԱՄՈՒԷԼ – հիշատակվում է որդու՝ Սարգսի 1215 թ. արձանագրության մեջ, որը կառուցել է Անիի բուրգերից մեկը (Դիվան, Ա, 2):
- ՍԱՄՆԱՅ (որդի Խոռասի) – հիշվում է մոր՝ Խութլուխաթունի՝ 1229 թ. Բագնայրի վանքում երիտասարդ հասակում մահացած որդու համար կառուցած Ս. Սիոն մատուռ-տապանատան վիմագրում: Նրա հիշատակին, 1232 թ., Ավետարան է գրել տվել հայրը («Բագնայրի Ավետարան») և նվիրել Բագնայրին: Հիշատակարանում նշվում է, որ Սասնայի կինը Թաիկ Թագուհին էր (Կարապետյան, 2013, 35, ԺԳ, 179):
- ՍԱՐԳԻՍ – Հռոմոնոսի վանահայր, 969 թ. մասնակցել է Անիի առաջին եկեղեցական ժողովին, հիմնադրել է Հռոմոնոսից հյուսիս-արևելք գտնվող

- Կարմիր վանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին (այժմ Հայկաձոր, ՀՀ տարածքում), բայց մինչև կառույցի ավարտը՝ 980 թ. մահացել է (Դիվան, Ժ, 22, Ասողիկ, 1885, 181):
- ՍԱՐԳԻՍ – Հռոմոնոսի բարերար, Ս. Գևորգ եկեղեցու ներսում պահպանված նրա անթվական վիմագիրը թերի է, բայց մի հատվածում ընթերցվում է՝ «...եկեղեցիքս շինեց ի...» (Հռոմոնոս, 2015, 409):
- ՍԱՐԳԻՍ – Հռոմոնոսի վանահայր, հիշվում է Յովհաննէս Սմբատ թագավորի 1036 թ. արձանագրության մեջ (Սարգիսեան, 1864, 166):
- ՍԱՐԳԻՍ – Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու քահանա, հիշվում է այդ եկեղեցուն նվիրաբերված մի գրական 1164 թ. արձանագրության մեջ (Անի, առարկ., 1982, 107):
- ՍԱՐԳԻՍ – Հռոմոնոսի միաբան, 1198 թ. օժանդակել է Մխիթար վանահորը վանքի ջրատարի նորոգման գործում, Հռոմոնոսի համար հողակտոր է գնել Փարպիում (Սարգիսեան, 1864, 149):
- ՍԱՐԳԻՍ – 1199 թ. նրա մահվան մասին նշված է Ս. Գրիգոր (Աբուղամրենց) եկեղեցու պատի կարճ վիմագրում (Դիվան, Ա, 31):
- ՍԱՐԳԻՍ (որդի Գեորգի) – 1206 թ. կառուցել է Անիի բուրգերից մեկը (Դիվան, Ա, 5):
- ՍԱՐԳԻՍ – Անեցի կուսակրոն քահանա, հավանաբար Բեխենց վանքի միաբան, հիշվում է 1211 թ. Մարգարե գրչի՝ այդ վանքում, «Հաղթատի Ավետարանում» գրած հիշատակարանում: Եղբոր անունն է Շահեր (ԺԳ, 69):
- ՍԱՐԳԻՍ – (որդի Սամուէլի) 1215 թ. կառուցել է Անիի բուրգերից մեկը (Դիվան, Ա, 2):
- ՍԱՐԳԻՍ – Անիի ունևոր քաղաքացի, որի տան ճակատի աստղաձև զարդասալերից մեկի թևերին մեկական տառերով գրված է նրա անունը՝ «ՍԱՐԳԻՍ» (Դիվան, Ա, 65):
- ՍԱՐԳԻՍ (որդի Գրիգոր քահանայի) – Անիի մերձակա Ծմակ գյուղի ավագերեց, 1233 թ. Բագնայրի վանքին նվիրել է իր այգին («ետու զիմ գանձագին հայրենիք այգին՝ զՇիջանկի գներքի դեհն՝ իւր ծաղկոցովն, իւր չորեսին ափներովն»), ստացել է 8 օր պատարագ: Միաժամանակ նվիրել է տներ, որպեսզի իր մահվան ժամանակ գիշերապաշտոն և մատաղ արվի («եւ այլ ետու զԲարզգեմա տներն, զի ուր ինձ վախճան լինի, գիշերապաշտաւն եւ մատաղ առնեն») (Սարգիսեան, 1864, 185):
- ՍԱՐԳԻՍ – սարկավագ, Անիի Կաթողիկեի սպասավոր, հիշվում է 1236 թ. Նացուալ նվիրատուի հիշատակարանում (ԺԳ, 197):
- ՍԱՐԳԻՍ (որդի Խաչոտի) – 1242 թ. նվիրատվություն է արել Բագնայրի վանքին՝ ձիթհանքի քար և տարեկան 5 լիտր ձեթ, ստացել տարեկան 2 պատարագ (Կարապետյան, 2013, 24):

- ՍԱՐԳԻՍ – Հռոմոսի միաբան, վարդապետ, հիշվում է 1246 թ. արձանագրության մեջ (Սարգիսեան, 1864, 154):
- ՍԱՐԳԻՍ – վիմագիր գրիչ, 1291 թ. գրել է Գորգիի (Քորգի) և նրա կնոջ՝ Սթեի արձանագրությունը Անիի վիմափոր եկեղեցում (Դիվան, Ա, 68):
- ՍԱՐԳԻՍ (որդի Կիրակոսի) – հիշվում է եղբոր՝ Յակոբ քահանայի՝ 1298 թ. Անիում գրել տված Ավետարանի հիշատակարանում՝ որպես վաղ հասակում («տղամանուկ») մահացած (ԺԳ, 817):
- ՍԱՐԳԻՍ (որդի Զաքարիա Պահլավունու) – հայրը Անիի պարոն Շահնշահ Բ իշխանի տան հեջուրն էր, մայրը՝ Խորիշահը, վերջինիս քույրը: Հիշվում է 1313 թ., եղբայրը՝ Մխարգրձելի, քույրը՝ Մաթաթուն (ԺԴ, Ա, էջ 236):
- ՍԱՐԳԻՍ (որդի Եփրեմ քահանայի) – անեցի քահանա, որը գաղթել է Սուլթանիա: 1326 թ. հիշվում է եղբոր՝ Գրիգոր քահանայի ստացած ձեռագրի հիշատակարանում (ԺԴ, Բ, 12):
- ՍԱՐԳԻՍ – Անիի մերձակա, Ախուրյանի ափամերձ Կարմիր վանքի վանահայր, հիշվում է 1274 թ. արձանագրության մեջ (Օրբելի, 1963, 474):
- ՍԱՐԳԻՍ (հայր Առիւծ Հոգևորեանցի) – հիշվում է որդու 1251 և 1277 թթ. Հռոմոսում թողած արձանագրություններում, կնոջ անունը՝ Հռիփսիմեն (Հռոմոս, 2015, 461-462, 478):
- ՍԱՐԳԻՍ (որդի Մամբանի) – 1280 թ. հիշատակվում է մոր՝ Մամբանի, Հռոմոսի վանքում թողած նվիրատվական արձանագրության մեջ: Հավանաբար նշանավոր Տիգրան Հոնենցի թոռնորդին է (Հռոմոս, 2015, 469):
- ՍԱՐԳԻՍ – 13-րդ դ. Հռոմոսին է նվիրել Անիում գտնվող իր տները, որպես ասպնջականոց (հյուրատուն) («Աբրահամ Ես Սարգիս ետու զիմ հայրենիք տներն ի քաղաքին Իգաձորին դրան վանացս՝ ասպնջականոց»), ստացել է 3 պատարագ (Հռոմոս, 2015, 457):
- ՍԱՐԳԻՍ – 13-րդ դ. Բագնայրին է նվիրել Մարմետում գտնվող իր այգին՝ «ի վերա երասխա», ստացել 3 պատարագ (Կարապետյան, 2013, 24):
- ՍԱՐԳԻՍ – երեց, Անիի Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցու սպասավոր: Հիշվում է ոմն Արքայի անթվական նվիրատվական արձանագրության մեջ (Դիվան, Ա, 50):
- ՍԱՐԳԻՍ (ամուսին Գոհար խաթունի) – անեցի քահանա, հիշվում է քաղաքի Ս. Սարգիս (Սարկավագի) եկեղեցու մի անթվական նվիրատվական արձանագրության մեջ, որտեղ նշվում է, որ ինքն ու կինը մեկական պատարագ են ստացել (Դիվան, Ա, 56):
- ՍԱՐԳԻՍ – վարդապետ, անունն արձանագրված է Անիի Ս. Սարգիս (Սարկավագի) եկեղեցու որմին (Դիվան, Ա, 57):
- ՍԱՐԳԻՍ (որդի Գեորգ Ներսիսանցի) – եղբայրը՝ Պարոնը, 1308 թ. 600 սպիտակ (արծաթ դրամ) վճարելով, գրավից ազատել է «Բագնայրի Ավետա-

րանը» և վերադարձրել Բագնայրի վանք: Մոր անունն է Մամախաթուն (ՄՄ, 1519, ԺԴ, Ա, 148):

ՍԱՐԳԻՍ – 1316 թ. հիշատակային գրություն է թողել Անիի Ներքին բերդի (Աղշկաբերդ) Ս. Հովհաննես եկեղեցու պատին (Դիվան, Ա, 70):

ՍԱՐԳԻՍ – պատանի հասակում մահացել և հուղարկավորվել է Ս. Առաքելոց եկեղեցու մոտ՝ 1318 թ., որի մասին է վկայում չափածո տապանագիրը (Դիվան, Ա, 27):

ՍԱՐԳԻՍ – Կրոնավոր, Հոռոմոսի միաբան, հիշվում է 1347 թ. վանքին նվիրաբերված արծաթակազմ Ավետարանի կազմի դրվագագիր հիշատակագրության մեջ (Մաթևոսյան, 1997, 285):

ՍԱՐԳԻՍ (որդի Մելոնի) – նահատակվել է թուրքերի ձեռքով՝ «որ յանաւրէն թուրքաց նահատակ եղել յանմարդաձայն տեղիս...»: Սարգսի Կազեր անունով եղբայրը դժվարությամբ նրա դին ճանաչելով, բերել թաղել է Անիի մոտակա Անի գյուղում և տապանի մոտ խաչքար կանգնեցրել, արձանագրելով եղելությունը (Դիվան, Ա, 70):

ՍԱՐԳԻՍ Ա ՍԵՎԱՆՅԻ – Հայոց կաթողիկոս 992-1019 թթ., աթոռակալել է Անիում: Մայր տաճարի մոտ հիմնել է Ս. Հռիփսիմյանց բոլորաձև եկեղեցին և Վաղարշապատից Հռիփսիմյան սրբերի մատուցների մի մասը տեղափոխել այդտեղ: Նրա պատվերով է Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը գրել և 1004 թ. ավարտել իր «Տիեզերական պատմությունը» (Վարդան Արևելցի, 2001, 96, Մաթևոսյան, 1997, 27-32):

ՍԱՐԳԻՍ Ա (որդի Ապիրատի) – Անիի եպիսկոպոս, Բարսեղ Բ Անեցու եղբորորդին էր, հիշվում է 1187-ին որպես քահանա, 1206-1220 թթ. որպես եպիսկոպոս (Մաթևոսյան, 1997, 73-75, 104-105):

ՍԱՐԳԻՍ ԱՆԵՑԻ – Անիի կաթողիկոսարանի նշանավոր վարդապետ, մատենադարանապետ: Նամակագրական կապ է ունեցել Գրիգոր Մագիստրոսի հետ, որի ուսումնակիցն է եղել Ժամանակին: Պահպանվել է Սարգսի մի ինքնագիր հիշատակարանը 1041 թ., որտեղ հայտնում է Անիի արքունական գանձարանից մի արժեքավոր մատյան վերցնելու մասին (Ե-ԺԲ, 87, Մաթևոսյան, 1997, 227, 330-335):

ՍԱՐԳԻՍ ԱՐԶԱՈՒՆ (հայր Դապտա Խաթունի) – Հիշատակվում է Ուքար Քարիմադինի և նրա կին Դապտա Խաթունի՝ Անիի «Քարիմադինի» եկեղեցու, քաղաքի մոտակա Կարմիր վանքի (1271 թ.) և Հոռոմոսի (1274 թ.) արձանագրություններում, որպես պատարագ ստացող: Մահանում է Ավետիս Անեցի վարդապետի վանահայրության շրջանում (1240-1250-ական թթ.) վանքին 500 սպիտակ (արծաթ դրամ) է նվիրել և ստացել 3 պատարագ, իսկ Հաղբատում՝ նույն շրջանում, նշանա-

վոր Համագասպ Անեցի եպիսկոպոսի ժամանակ, միաբանել է վանքին և ստացել Ս. Հակոբի տոնի պատարագը՝ բոլոր եկեղեցիներում (Դիվան, Թ, 95, 188):

ՍԱՐԳԻՍ Բ (որդի Գրիգոր Ա Մագիստրոսի) – Անիի եպիսկոպոս, հիշվում է 1245-1262 թթ. մի շարք վիմագրերում (Մաթևոսյան, 1997, 90-94, 107-110):

ՍԱՐԳԻՍ ԳԵՐԱՆՑԻ – 1222 թ. կառուցել է Անիի բուրգերից մեկը (Դիվան, Ա, 7):

ՍԱՐԳԻՍ ՉԱԶԱՐՅԱՆ (հայր Չաքարեի և Իվանեի) – իշխան, 1161 թ. Վրաց Գեորգի Գ թագավորի հրամանով ամիրսպասալար Իվանե Օրբելին կարգվել է Անիի կառավարիչ, որի օգնականն էր հայկական գործիչներից Սարգիս Չաքարյանը: Նրանց իշխանությունն Անիում տևել է մինչև 1164 թ. (Վարդան Արևելցի, 2001, 130, Մելիքսեթ-Բեկ, 1934, 8):

ՍԱՐԳԻՍ ԼԱՐԱՐԱՐ – հավանաբար ապրել է 11-րդ դ., Անիում գտնվող իր տունը նվիրել Ս. Գրիգոր (Աբուղամբենց) եկեղեցուն և ստացել տարեկան 15 պատարագ, որը վկայում է այդ տան մեծ արժեքի մասին: Ենթադրվել է, որ Սարգիսը պարան պատրաստող էր, բայց հավանաբար եղել է լարաչափ, լարով հողատարածքներ չափող (Դիվան, Ա, 32, Գրիգորյան, 2002, 39):

ՍԱՐԳԻՍ ԾԻԼԵՆՑ – Անեցի բաժրար (մաքսավոր), ըստ Ախուրյանի կամուրջով դեպի Անի տանող քաղաքամուտքի մոտ եղած արձանագրության, 1261 թ. թողել է Արջուառնի վանքից Անի բերվող ապրանքներից գանձվող բաժը (հարկը) (Դիվան, Ա, 3):

ՍԱՐԳԻՍ ՍՊԱՏԱՐԿԱՆԿԻՏԱՏ (որդի Արտավազի) – Անիի բյուզանդական տիրապետության շրջանում (1046-1064 թթ.) քաղաքի տանուտերից մեկը, որը 1060 թ. քաղաքում հարկեր է թողել, այդ մասին արձանագրելով Ս. Կաթողիկեի պատին (Դիվան, Ա, 37):

ՍԱՐԳԻՍ ՏԱԲՆԿԱՏ – վարդապետ, գանձասաց (բանաստեղծ), հավանաբար ապրել է 13-րդ դարում, հիշատակվում է իր գրած գանձերից մեկի խորագրում՝ «...քարոզ ասացեալ Սարգիս փիլիսոփայի Տաւնկաց Անեցւոյ»: Հեղինակ է 12 գանձի: Նրա ապրած ժամանակը որոշելուն նպաստում է գանձերից մեկի վերնագրում պատվիրատուի հիշատակությունը՝ «...ի խնդրոյ պարոն Ամինադինին... որ է որդի պարոն Նիկալին», անուններ, որոնք հատուկ չեն ավելի վաղ ժամանակներին: Տոնկաց տոհմի այլ հիշատակություն չի պահպանվել (Քյոշկեյան, 1971, 202-203):

ՍԱՐԳԻՍ ՓԱՌՇԻԿ – Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու 12-րդ դարի վերջերին նորոգման ժամանակ եկեղեցու ներսում արված որմնակարների հեղինակը կամ պատվիրատուն, որի ծնկի եկած դիրքով պատկերը պահպանվել է Մատթեոս ավետարանչի պատկերի տակ, կից հետևյալ ներկագիր մակագրությամբ. «Ս(ուր)բ ավետարանիչ Ք(րիստոս)ի բարեխաւսեա առ Ք(րիստո)ս Սարգսի Փառշկանս» (գուն. նկ. 35), (Մաթևոսյան, 1997, 220):

ՍԱՐԳՍԻԿ (որդի Սողոմոնի) – հիշվում է Տրդատ քահանայի վիմագրում, որը 1193 թ. կնոջ՝ Խուշուշի հետ նորոգել է Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցին: Հավանաբար նրանց ազգականն էր և ստացել է 2 պատարագ (Դիվան, Ա, 47):

ՍԱՐԷ (Սարի) – Գրիգոր (Ապիրատ) Մագիստրոս իշխանի գորավարը, որը Դվինում նրա սպանությունից հետո վերջինիս կնոջն ու զավակներին տարել է Անի, որտեղ նրանց խնամակալությունը ստանձնել է Հովհաննես Սմբատը: Թագավորը նրանց, այդ թվում Սարիին, կալվածքներ է տվել (Ուռհայեցի, 1991, 16-17, Մաթևոսյան, 2015, 27-28):

ՍԱՐԷ (Սարի, որդի Քոթիթ ճոնի) – 13-րդ դ. սկզբներին հայրը և մայրը՝ Շահմամը, Հոռոմոսի վանքին նվիրատվություն է արել: Եղբոր անունը՝ Վարդան (Հոռոմոս, 2015, 428):

ՍԱՐԿԱԲԱԳ (որդի Սամվել Անեցու) – քահանա, որը հիշատակվում է իր որդի Աբրահամ քահանայի 1233 թ. Խծկոնքում թողած նվիրատվական վիմագրում: Ամենայն հավանականությամբ, հենց այս Մարկավագ քահանան է 1151 թ. հիմնովին նորոգել Անիի Ս. Սարգիս (Մարկավագի) եկեղեցին, որն ամիրայական տիրապետության ժամանակ հիշատակվող առաջին եկեղեցաշինական վկայությունն է (Դիվան, Ա, 56, Մաթևոսյան, 1997, 128-129):

ՍԱՐԿԱԲԱԳ – Անեցի քահանա, 1292 թ. քաղաքում մի ձեռագրի օրինակ է շնորհել Երզնկայից այստեղ ապաստանած Գրիգոր-Ահարոն վարդապետին (ԺԳ, 673):

ՍԱՐԿԱԲԱԳ – Անիի Կաթողիկեի ավագերեց, հիշվում է 1286 թ. Դավթի որդի Ռոբենի նվիրատվական արձանագրության մեջ (Դիվան, Ա, 36):

ՍԱՐԿԱԲԱԳ – 13-րդ դ. Բագնայրի վանքին նվիրել է Անիում գտնվող իր «ձիթահնաց կէս ակն, որ ի Կարուց դրանն» և ստացել 3 պատարագ (Կարապետյան, 2013, 24):

ՍԵԴԱ (դուստր Գրիգոր Համզեի) – Առաջին անգամ հիշվում է մոր՝ Շուշանի Ս. Գրիգոր (Աբուդամբենց) եկեղեցու 994 թ. արձանագրության մեջ, որտեղ մայրը նրա համար պատարագներ է ստանում իր նվիրատվության դիմաց: Հավանաբար նա այդ ժամանակ արդեն վատառողջ էր, դրանով

պիտի բացատրել Շուշանի այդ քայլը (քանի որ մյուս զավակների մասին խոսք չի ասվում): Իսկ 1040 թ. նրա եղբայր իշխան Աբղղարիբը, եկեղեցու մոտ երկու մատուռ-հանգստարան է կառուցել մեկը հանգուցյալ ծնողների և մյուսը վաղամեռիկ քրոջ՝ Սեդայի և եղբոր՝ Համգեի համար (Դիվան, Ա, 31, 33):

ՄԵԴԱ (դուստր Վասակ Պահլավունու) – Վահրամ իշխանի կինը, Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու քույրը: 1021 թ. պատերազմում նահատակված հոր հիշատակին նվիրատվություն է կատարել Բագնայրի վանքին (իրեն պատկանող Գաղտա գյուղի տասանորդը հատկացրել է Բագնայրին) (Կարապետյան, 2013, 21, Մաթևոսյան, 2015, 110-111):

ՄԵԴԱ (կին Առիւմ Հոգևորեանցի) – հիշվում է անեցի ամուսնու 1251 և 1277 թթ. Հոռոմոսում թողած արձանագրություններում: Նրանց միջոցներով Հոռոմոսի վանքում նշխարատուն է կառուցվել: Զավակներն են՝ Նուրսթէ և Գրիգոր (Հոռոմոս, 2015, 461-462, 478):

ՄԵԴԱ (կին Յակոբ քահանայի) – հիշվում է քահանա որդու՝ գրիչ, մանրանկարիչ Մխիթար Անեցու 1334 և 1338 թթ. Սուլթանիայում գրած հիշատակարաններում («...զմայրն իմ՝ Սեդա Խաթուն»): Ունեցել է նաև քահանա որդիներ՝ Գրիգոր, Գէորգ, դուստր՝ Ջալալ (ԺԴ, Բ, 201, 327):

ՍԹԷ – 1291 թ. ամուսնու՝ Գորգիի (Քորգի) հետ Անիում պատրաստել են տվել վիմափոր եկեղեցի (Դիվան, Ա, 68):

ՍԹԷԲ (մայր Յոհաննէս Արքաունի) – 1253 թ. որդին նվիրատվություններ է կատարել Հոռոմոսին, այդ թվում՝ երկու տուն Անիում: Ստացած 10 պատարագից երեքական հատկացրել է հորը՝ Ապրկիկն (Ապրկանն) և մորը՝ Սթերին, երկուական իրեն և Սմբատին, որը հավանաբար նրա եղբայրն էր (Հոռոմոս, 2015, 464):

ՍԻԹԻ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ (կին Գրիգորի) – ամուսնու հիշատակին նորոգել է Անիի Ս. Սարգիս (Սիրի Պահլավունու) եկեղեցին, մոտավորապես 1225-1226 թթ., դատելով վիմագրում նաև 1225-ին գոհված՝ նրանց ազգական Ղարիբ Պահլավունու հիշատակությունից: Ամուսինները հիշվում են նաև Անիի Գրիգոր Ա եպիսկոպոսի նույն եկեղեցու պատին թողած 1226 թ. վիմագրում: (Դիվան, Ա, 55):

ՍԻՄԵՈՆ (հայր Թաթուլի) – երեց, 13-րդ դ., որդու հետ նվիրատվություն է արել Բագնայրի վանքին (Կարապետյան, 2013, 23):

ՍԻՄԵԻՈՆ – Բագնայրի վանահայր, վարդապետ: Հիշվում է վանքի 1206, 1209, 1229, 1233, 1234 թթ. արձանագրություններում և «Բագնայրի Ավետարանի» 1232 թ. հիշատակարանում (Սարգիսեան, 1864, 179, 181-188, ԺԳ 179):

- ՄԻՄԵԻՈՆ – անունը պահպանվել է Անիի «Քարիմադինի» եկեղեցու մոտ եղած տապանաքարի վրա (Դիվան, Ա, 65):
- ՄԻՄԵԻՈՆ – անունը պահպանվել է Անիի Ս. Հովհաննես («Չաքարեի») եկեղեցու պատին՝ փորագիր խաչի կողքերին (Դիվան, Ա, 59):
- ՄԻՄԵՆՆ – վիմագիր գրիչ, 1216 թ. գրել է Անիի պարսպի բուրգերից մեկի կառուցման արձանագրությունը (Դիվան, Ա, 4):
- ՄԻՄԵՆՆ – հմուտ վիմագիր գրիչ, 1261-1262 թթ. հինգ մեծ արձանագրություն է գրել Բագնայրում և 1266 թ.՝ Հոռոմոսի վանքում (Հոռոմոս, 2015, 466, Կարապետյան, 2013, 31-34):
- ՄԻՄԵՆՆ – վիմագիր գրիչ, 1308 թ. Հոռոմոսում գրել է Մամուկաթիի վիմագիրը (Հոռոմոս, 2015, 466):
- ՄԻՄԵՆՆ – անեցի կրոնավոր՝ «որ բնակէր յանապատի», հիշվում է 13-րդ դարի սկզբներին Բեխենց վանքում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում, որպես միջնորդ («պատմառ գործոյս») ձեռագիրը ստացող Չարեհանի ուխտի և Բեխենց վանքի գրչատան միջև (ՄՄ 5554, ԺԳ, 72-73):
- ՄԻՄԵՆՆ – Հոռոմոսի վանքի փակակալ, հիշվում է 1269 թ. Թաիկ Թագուհու նվիրատվական արձանագրության մեջ (Հոռոմոս, 2015, 468):
- ՄԻՄԵՆՆ (որդի Շահպատնի) – 1342 թ. եղբայրը՝ Կիրակոս երեցն Անիում ստացել է մի Ճաշոց (ԺԴ, 353):
- ՄԻՄԵՆՆ – 13-րդ դարում հիշատակվում է Արջոառնի վանքում, նվիրատուների խմբում՝ որոնց համար վիմագրում ասվում է, թե «ընծայաբերք եղեն» և մեկական պատարագ են ստացել (Քալանթար, 2007, 143):
- ՄԻՄԵՆՆ ՄԱՐՆԴՈՒՆԵՑԻ – Անիում բնակվող հոգևորական՝ մենակյաց, 1292 թ. օգնություն է ցուցաբերել Երզնկայից Անի եկած Ահարոն վարդապետին և հիշվում է վերջինիս գրած հիշատակարանում (ԺԳ, 673):
- ՄԻՍՍԱՍ (կին Խաչեղբորն) – ամուսնու հետ Բագնայրում մատուռ են կառուցել («շինեցաք զգերեզմանաց մին եկեղեցին») և նվիրել երկհարկանի տուն («եւ տուաք... զսարաւոյթն եւ ի ներքեն տուն»), ստացել են երեքական պատարագ (Կարապետյան, 2013, 25):
- ՄԻՍՎԱՐԴ (կին Հոռոմեանց Յոհանէս քահանայի) – ամուսինը նվիրատվություններ է կատարել Արջոառնի (1213 թ.) և Բագնայրի (1215 թ.) վանքերին: Չավակներն են՝ Խաչերես, Խոցադեղ, Միխայիլ, Կատա (Սարգիսեան, 1864, 183, 190, Կարապետյան, 2013, 22):
- ՄԻՍՏԻԿԻՆ – հիշատակվում է 1201 թ. Խաչեղբոր և որդու՝ Ավետիսի, Հոռոմոսի վանքին կատարած նվիրատվական արձանագրության մեջ, ստացել է մեկ պատարագ, հավանաբար Խաչեղբոր կինն է (Հոռոմոս, 2015, 441):

ՄԻՐԵԹ – հիշատակվում է Անիի Ս. Աստվածածին (Աղբերիկի) եկեղեցու մոտ գտնված խաչքարի արձանագրության մեջ, որը կանգնեցվել է (ի բարեխոսություն) նրա, Աղբերիկի և Խորասուի համար (Դիվան, Ա, 67):

ՄՄԲԱՏ Բ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ (որդի Աշոտ Գ Ողորմածի) – Հայոց թագավոր 977-989 թթ.: Կառուցել է Անիի մեծ պարիսպը (Սմբատաշեն), հիմնադրել է քաղաքի գլխավոր՝ Կաթողիկե եկեղեցին, Տրդատ ճարտարապետի ձեռամբ, բայց չի կարողացել ավարտել, վաղաժամ մահվան պատճառով: Հաղբատի վանքի Ս. Նշան եկեղեցում պահպանվել է նրա քանդակը, եղբոր՝ Գուրգենի հետ: Սմբատի գլխին դրված ապարոշի (փաթթոցի) վրա արաբերենով գրված է «Շահանշահ Անիի թագավոր»: Անգավակ էր:

ՄՄԲԱՏ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ (որդի Վահրամի) – Բագրատունյաց թագավորության գլխավոր իշխաններից՝ Գագիկ Ա Բագրատունու ժամանակ: 998 թ. Ծումբ գյուղի մոտ Մամկան ամիրայի դեմ տեղի ունեցած ճակատամարտում եղել է Անիից ուղարկված զորախմբի հրամանատարներից մեկը, 1010 թ. Անիի մոտ կառուցել է Բագնայրի վանքը՝ Ս. Աստվածածին գլխավոր եկեղեցով, որը դարձել է անեցիների կարևոր սրբավայրերից մեկը (Ասողիկ, 1885, 270, Անեցի, 2014, 182, Մաթևոսյան, 2015, 104-113):

ՄՄԲԱՏ – 1197 թ. նվիրատվություն է կատարել Հռոմոնոսին և հուղարկավորության տեղ ստացել վանքում («ետու զՄարանց մարզի զկեսն եւ ես թաղեցա ի վանքս») (Հռոմոնոս, 2015, 438):

ՄՄԲԱՏ (հայր Աղադովլեսի) – 1247 թ. որդին Հռոմոնոսի վանքին է նվիրել հավանաբար Անիի արվարձանում գտնվող մի տուն՝ հողամասով (Հռոմոնոս, 2015, 420):

ՄՄԲԱՏ – հիշվում է Յոհաննես Արքաունի 1253 թ. վիմագրում, որը նվիրատվություններ է կատարել Հռոմոնոսին, այդ թվում՝ երկու տուն Անիում: Ստացած 10 պատարագից երեքական հատկացրել է հորը և մորը՝ Սթերին, երկուական իրեն և Սմբատին, որը հավանաբար նրա եղբայրն է (Հռոմոնոս, 2015, 464):

ՄՆԵԿԻՏ – հիշվում է Աբուխանմ իշխանի նվիրատվական արձանագրության մեջ, որպես 3 պատարագ ստացող (Դիվան, Ա, 34):

ՄՈՂՈՄՈՆ – Հռոմոնոսի վանահայր, հիշվում է վանքի 986 թ. մի նվիրատվական արձանագրության մեջ, ինչպես նաև Հռոմոնոսից հյուսիս-արևելք գտնվող Կարմիր վանքի (այժմ՝ Հայկաձոր, ՀՀ տարածքում) Ս. Գրիգոր եկեղեցու 985 թ. շինարարական արձանագրության մեջ, ըստ որի՝ հենց նա է այդ վանքի շինարարությունն ավարտել (Մարգիսեան, 1864, 167, Դիվան, Ժ, 22):

ՍՈՂՈՄՈՆ (հայր Յովաննեսի) – որդին 1054 թ. Անիի Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցուն է նվիրել 20 դահեկան և ստացել 2 պատարագ (Դիվան, Ա, 51):

ՍՈՂՈՄՈՆ (հայր Սարգսիկի) – հիշվում է Տրդատ քահանայի՝ Անիի Ս. Փրկչի եկեղեցու 1193 թ. վիմագրում՝ որպես 2 պատարագ ստացող Սարգսիկի հայր (Դիվան, Ա, 47):

ՍՈՍԹԷՆԵՍ (որդի Գեորգ քահանայի) – քահանա, հայր Տրդատ քահանայի, որը 1193 թ. կնոջ՝ Խուշուշի հետ նորոգել է Անիի Ս. Փրկչի եկեղեցին (Դիվան, Ա, 47):

ՍՊԱՆԴԻԱՐ – 1345 թ. հիշատակային գրություն է թողել Անիի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի (Տիգրան Հոնենցի) եկեղեցու մոտ գտնվող մատուռի պատին (Բասմաջեան, 1931, 111):

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Գ ՍԵԲԱՆՅԻ – Հայոց կաթողիկոս 969-972, Աշոտ Գ Ողորմածի ցանկությամբ Անիում գումարված եկեղեցական ժողովում կաթողիկոս է ընտրվել և աթոռակալել է Անիում (Մաթևոսյան, 1997, 23-25):

ՍՏԵՓԱՆՈՍ – Բագնայրի վանահայր, հիշվում է 1042 թ. մի արձանագրության մեջ (Սարգիսեան, 1864, 178):

ՍՏԵՓԱՆՈՍ – քահանա, 11-րդ դ. առաջին կեսին Անիի կաթողիկոսարանի սպասավոր, հիշվում է Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Պետրոս Գետադարձին հղած նամակներից մեկում (Մագիստրոս, 1910, 17):

ՍՏԵՓԱՆՈՍ (որդի Կիրակոսի) – անեցի քահանա, որը մանկությունից, եղբոր՝ Յակոբի հետ ուսանել է Արջոառնի դպրոցում: Մահից հետո՝ նրա հիշատակին՝ Յակոբ քահանան 1298 թ. Անիի Ներքին բերդում Ավետարան է գրել տվել և ընծայել Արջոառնի վանքին: Մայրը՝ Խելոք, մյուս եղբայրը՝ Սարգիս (վաղամեռիկ), քույրը՝ Մներ: (ԺԳ, 816-817):

ՍՏԵՓԱՆՈՍ (որդի Գելանի) – գրիչ Բագնայրում, 1308 թ. գրել է Պարոնի հիշատակարանը՝ «Բագնայրի Ավետարանի» գրավից ազատման մասին (ՄՄ 1519, ԺԴ, Ա, 148):

ՍՏԵՓԱՆՈՍ – Հռոմոսի վանահայր, հիշվում է 1336 թ. արձանագրության և 1347 թ. վանքին նվիրաբերված Ավետարանի կազմի հիշատակագրության մեջ (Սարգիսեան, 1864, 159, Մաթևոսյան, 1997, 284):

ՍՏԵՓԱՆՈՍ – անունը պահպանվել է Անիի Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցու պատին (Դիվան, Ա, 51):

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ (հայր Մկրտիչի) – որդին 14-րդ դ. վերջերին իր գնած Ավետարանը Բջնիում 250 դահեկանով վաճառել է երեմիա աբեղային ու նրա եղբայր Սարգսին, հիշատակարանում նշում է հոր անունը (ՄՄ 9450, 374բ):

ՄՏԵՓԱՆՈՍ (որդի Շահպատինի) – 1342 թ. եղբայրը՝ Կիրակոս երեցն Անիում ստացել է մի ճաշոց (ԺԴ, 353):

ՄՏԵՓԱՆՈՍ Գ – Սյունյաց եպիսկոպոս, որը պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ, 12-րդ դ. վերջերին, Անիում, Մխիթար Անեցու պատվերով գրել է Բաղաց (Սյունյաց) թագավորության կործանման պատմությունը, ընդ որում, այդ հակիրճ աշխատությունը գրվել է հենց Անիում: Ստեփանոսի աշխատությունը չի պահպանվել, բայց ժամանակին նրանից օգտվել է Ստեփանոս Օրբելյանը («ընթերցաք ի թղթոյն տեառն Ստեփանոսի՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի, զոր գրեալ էր ի հոյակապ քաղաքն Անի, ի խնդրոյ սուրբ քահանային Մխիթարայ՝ աւագերիցու քաղաքին եւ փակակալի սուրբ կաթողիկէին») (Օրբելեան, 1910, 332):

ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՉԱԽԱԼԵԱՆ – եպիսկոպոս, Հոռոմոսի վանահայր, հիշվում է 1825 թ. (Հոռոմոս, 2015, 53):

ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՈՆԵՑԻ ԱՍՈՂԻԿ – Վարդապետ, պատմագիր (10-րդ դարի վերջ, 11-րդ դարի սկիզբ), որը սերտորեն կապված էր Անիի կաթողիկոսարանի հետ, իր Պատմությունը գրել է Սարգիս Ա Սևանցի կաթողիկոսի պատվերով և ավարտել 1004 թ.: Նրա երկը Անիի պատմության մասին կարևորագույն սկզբնաղբյուրներից է:

ՍՈՒԼԹԱՆ (որդի Մահմուդի) – Անիի Շաղաղայան ամիրա 1174-1198 թթ., պարսկերեն արձանագրություն է թողել քաղաքի Աբուլ Մուամրան մզկիթի պատին, վերաշինել է Ներքին Թալինի միջնաբերդը, որի մասին է վկայում տեղում պահպանված արաբերեն արձանագրությունը (Խաչատրյան, 1987, էջ 46):

ՍՈՒԼԵՍ (հայր Տիգրան Հոնենցի) – որդին 1215 թ. Անիում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինարարական արձանագրության մեջ իրեն կոչում է «որդի Սմբատաբենց Սուլեմա յազգէն Հոնենց» (Դիվան, Ա, 63):

ՍՈՒՐՀԱԲ – 1197 թ. նվիրատվություն է կատարել Հոռոմոսին («եստու գճարպկանց մարզն յԱրվաշ») և հուղարկավորության տեղ ստացել վանքում (Հոռոմոս, 2015, 438):

ՎԱՀԱՆ – Հոռոմոսի վանահայր, հիշվում է 1286 թ. արձանագրության մեջ, վանքին նվիրատվություն է արել իր եղբայր Գրիգորի հիշատակին (Հոռոմոս, 2015, 476-477):

ՎԱՀՐԱՍ ՊԱՀԼԱՎՈՒՆԻ (որդի Գրիգոր իշխանի) – իշխանաց իշխան, սպարապետ, Անիի գլխավոր իշխաններից Գագիկ Ա, Հովհաննես Սմբատ և Գագիկ Բ թագավորների ժամանակ: Վերջինիս թագադրման գործում որոշիչ դեր է կատարել, ջանքեր գործադրել բյուզանդական զավթմանը

դիմագրավելու ուղղությամբ: Հայկական զորքը գլխավորելով, ջարդել է կայսրության զորաբանակը Անիի պատերի տակ: Գագիկ Բ-ի Կոստանդնուպոլսում արգելափակվելուց և թագավորության անկումից հետո, շարունակել է մնալ հայկական զորախմբի ղեկավար, 1045 թ. աշնանը մասնակցել է Անիի բյուզանդական կատապանի՝ Դվինի ամիրայի դեմ կազմակերպած ձախողված արշավանքին և ավագ որդու՝ Գրիգորի հետ զոհվել Դվինի մատույցներում: Հուդարկավորվել է իր հիմնած Մարմաշենի վանքում, որի շինարարական արձանագրության մեջ (1029 թ.) նշված է, որ այդ ժամանակ նա ուներ «անթիպատ պատրիկի» բյուզանդական տիտղոս (Դիվան, Ժ, 94):

ՎԱՀՐԱՄ ՊԱՏՐԻԿ – 1231 թ. Անիի պարսպի բուրգերից մեկը կառուցողներից (Դիվան, Ա, 5):

ՎԱՀՐԱՄ – Անիի ամիրա (քաղաքագլուխ), 13-րդ դ. առաջին կեսին (մինչև 1236 թ.), հիշատակվում է պարսպաբուրգերից մեկի անթվական արձանագրության մեջ և 1218 թ. «Վրացական եկեղեցու»՝ Վրաց ետիփան կաթողիկոսի վրացերեն արձանագրության վերջում, հայերեն երկտողում, որտեղ Անիի Գրիգոր Ա եպիսկոպոսն ու նա հաստատում են, որ դա կաթողիկոսի հրաման է՝ «...ես Վահրամ ամիրայ քաղաքիս վկայեմք, որ կաթաղիկոսին հրամանք է գ(ա)ս» (Դիվան, Ա, 6, 61):

ՎԱՀՐԱՄ (եղբայր Ջուհալ Կարբցու) – եղբայրը 1235 թ. նվիրատվություն է արել Անիի Կաթողիկեին (Դիվան, Ա, 35-36):

ՎԱՀՐԱՄ (որդի Մխիթար Չեչկանցի) – 1233 թ., նվիրատվություն է կատարել Բագնայրի վանքին՝ Անիում եղած իր ունեցվածքից («ետու զիմ գանձագին կուղպակն, ի Փողոցկտերն, որ ի Թորոսոնց կուղպակին վերա է, եւ զայն տունն, որ Սեւթենց հմնակից է, եւ ի վերայն կուղպակն եմ շինած»), որի մասին վկայող վիմագրում, հորից բացի նշում է նաև պապին՝ Ալենեաց Չեչկանցին, կնոջը՝ Փառանցին ու դստերը՝ Մամքանին (Կարապետյան, 2013, 33):

ՎԱՀՐԱՄ (որդի Գրիգոր Ա Մագիստրոսի) – եղբայր Անիի Սարգիս Բ եպիսկոպոսի և Աբուղամրի, մոր անունը՝ Մամքան (13-րդ դ. երկրորդ կես): Հուդարկավորվել է Մարմաշենում, որտեղ նրա եղբայրների թողած վիմագրում նշվում է. «Ես Աբուղամր եւ եղբայր իմ Տ(ե)ր Սարգիս տուաք...», շարունակությունը թերի է, բայց հասկացվում է, որ իրենց եղբոր հիշատակին նվիրատվություն են կատարել՝ «(եղբաւր մե)րոյ Վարհամ իշխանին՝ կիսաւրեայ ժամանակի փոխեցաւ...» (Դիվան, Ժ, 103):

- ՎԱՐՀԱՄ – 13-րդ դ., Հոռոմոսին նվիրել է Անիում գտնվող կուղպակ՝ «Վարհամ ետ կուղպակ ի Դարբնո փողոցին, մաւտ ի Սուրբ Գրիգորն», ստացել է 2 պատարագ (Հոռոմոս, 2015, 457):
- ՎԱՀՐԱՄ ԱԹԱԲԵԿ ԶԱԶԱՐՅԱՆ (Վարհամ, որդի Իվանեի) – 1336 թ. նվիրատվություններ է կատարել Հոռոմոսի վանքին, 1342 թ. նորոգել, վերաշինել է Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու գմբեթը, իր գործակալ Ասիլի միջոցով (Դիվան, Ա, 44, Հոռոմոս, 2015, 415):
- ՎԱՀՐԱՄ (Վարհամ) ՀԵՃՈՒՊ – հիշվում է Հոռոմոսում, դատեր՝ Խաթունի անթվական արձանագրության մեջ: Մինչև 1219 թ. կառուցել է Հառիճի վանքի ժամատունը, կնոջ անունն է Թամար, որդիները՝ Իշխան և Սարգիս (Հոռոմոս, 2015, 474, Դիվան, Ժ, 48, ԺԳ, 114):
- ՎԱՀՐԱՄ (Վարհամ, հայր Խաչենեկ Անեցու) – որդին ճարտարապետ (վարդպետ) էր և 13-րդ դ. Արցախի Հացի գյուղում կառուցել է եկեղեցի ու կանգնեցրել որմնանփակ խաչքար (Դիվան, Ե, 154, 156):
- ՎԱՐՀԱՄՇԱՀ (որդի Մամուկսթի) – մայրը 1266 թ. Հոռոմոսում իրենց տոհմական տապանատանը նվիրատվություն է կատարել, որի դիմաց ստացած պատարագներից մեկը հատկացրել է իր այս որդուն՝ «Վարհամշին» (Հոռոմոս, 2015, 466):
- ՎԱՆԱԿԱՆ – Անիի Բեխենց վանքի միաբան, ԺԳ դարի սկզբներին այստեղ կազմել է մի Ավետարան (ԺԳ, 73):
- ՎԱԶԷ (որդի Սարգսի) – Վաչուտյան նշանավոր իշխան, 1229 թ. կնոջ՝ Մամախաթունի հետ Հոռոմոսի վանքում կառուցել են գրատուն-նշխարատուն (Հոռոմոս, 2015, 475):
- ՎԱՍԱԿ (որդի Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսի) – Հոր մահից հետո (1021) Անիում նրա, եղբոր (Այլջահապ) և քրոջ (Տիկնացտիկին) խնամակալն է եղել Հովհաննես Սմբատ թագավորը: Կինը՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պառլավունու դուստրն էր (անունը չի պահպանվել): Նրա ընտանիքը Անիում բարձր դիրք էր գրավում Շաղդադյանների ժամանակ, որդիներից Գրիգորը հայկական զորքով ծառայում էր Մանուշե ամիրային: Մյուս որդին՝ Բարսեղը (Բարսեղ Ա Անեցի) 1081-ին Հաղբատում ձեռնադրվեց կաթողիկոս և եկավ Անի, նրան դիմավորեցին հայրն ու եղբայրները («Եւ ելեալ գայր Բարսեղ կաթողիկոսն Հայոց ի թագաւորաբնակ քաղաքն Անի. և ահա գայր Վասակ՝ հայրն Տէր Բարսեղի և եղբարք նորա՝ Հասան և Գրիգոր և Այլջահապ») (Ուռհայեցի, 1991, 238):
- ՎԱՍԻԼ – հիշվում է Աբուխանմ իշխանի նվիրատվական արձանագրության մեջ որպես 4 պատարագ ստացող (Դիվան, Ա, 34):

- ՎԱՍԻԼ – Անիում փնդուկի (պանդուկի) տեր, որը հիշվում է Գրիգոր Ծաղկանի 1042 թ. վիմագրում: Վերջինս Անիում իր գանձագին կուղպակները (կուղպականի), որոնք «Վասլի փնդուկին ընդդեմ է», նվիրել է Բագնայրի վանքին՝ «վասն Վասլին արելատուրեան եւ իւր որդեացն», նաև ստացել պատարագներ իր և եղբոր համար (Կարապետյան, 2013, 20):
- ՎԱՐԹԵՐ – 1246 թ. անեցի Թեարանին օժանդակել է, որ նա գնի մի Տոնական: Վերջինս ձեռագիրն ընծայել է քաղաքի Ս. Գրիգոր եկեղեցուն, բայց հիշատակարանում նշում է, թե Վարթերի համար մատուցվող պատարագի օրը մատյանը պետք է տարվի Ս. Սարգիս եկեղեցին (ԺԳ, 237):
- ՎԱՐԴ (որդի Ծահիկի) – 1050 թ. հոր հետ Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցուն են նվիրել իրենց կառուցած տունը՝ բակով (Դիվան, Ա, 43):
- ՎԱՐԴ (եղբայր Յակովբոսի) – եղբոր հետ հիշվում է 1211 թ. Անիի Բեխենց վանքում նկարագարողված «Հաղբատի Ավետարանի» հիշատակարանում (ԺԳ, 69):
- ՎԱՐԴ (հայր Խաչերեսի) – որդին 13-րդ դ. սկզբներին Բագնայրի վանքին է նվիրել Անիի «Գաղտ դռան» մոտ կառուցած իր տները (Կարապետյան, 2013, 29):
- ՎԱՐԴ (ամուսին Ճոխի) – կնոջ հետ Անիի Ս. Աստվածածին (Խամբուշենց) եկեղեցուն են նվիրել իրենց «հոգո պատուաստ» 40 դուկատը, որի դիմաց ստացել են 3-ական ժամ պատարագ, որի մասին նշված է անթվական վիմագրում (Դիվան, Ա, 50):
- ՎԱՐԴԱԾԻԺ ՎԱՐԴԵԱՆՑ – 1218 թ. Անիի իր գանձագին ունեցվածքից նվիրատվություն է կատարել Հոռոմոսի վանքին՝ «ես՝ Վարդանիժ Վարդեանց, ապաւինեցա ի սուրբ ուխտս, ետու զիմ գանձագին կուղպակն եւ ի ներքեն՝ տակառք, ի յԱնի՝ ի Վերի փողոցին, քանեկից է Տիգրանա», որի դիմաց ստացել է 4 պատարագ, երկուական իր և կնոջ՝ Տիկնոջ համար (Հոռոմոս, 2015, 443):
- ՎԱՐԴԱՆ – Հոռոմոսի միաբան (միայնավոր), հիշվում է 1181 և 1187 թթ. կրտսեր եղբոր՝ Յովաննեսի գրած հիշատակարաններում (վերջինիս ուսուցիչն էր), նաև 1199 թ. իր կազմած մի ձեռագրի հիշատակարանում (Ե-ԺԲ, 233, 251):
- ՎԱՐԴԱՆ – Մրենի եպիսկոպոս, որը որպես «Անիի եպիսկոպոս» մասնակցել է 1307 թ. Սսի եկեղեցական ժողովին: Մինչ այդ, 1299 թ. նա Կեսարիայի Կոստանդին եպիսկոպոսի խնդրանքով մի ձեռագիր (Գևորգ Սկևռացու «Մեկնութիւն եսայեայ») տարել է Գլաձորի համալսարան և հանձնել

- րաբունապետ եսայի Նչեցուն: Վարդանը, որպես տեղի եպիսկոպոս, հիշվում է նաև Մրենի 1320 թ. մի արձանագրության մեջ (ԺԳ, 848):
- ՎԱՐԴԱՆ (ամուսին Աղբրացի) – կնոջ հետ նվիրատվություն են կատարել Հոռոմոսին և վանքում ստացել գերեզմանի տեղ (Հոռոմոս, 2015, 480):
- ՎԱՐԴԱՆ – Արջոառիճ վանքի վանահայր, հիշվում է Առյուծի և նրա կին Շուշիկի անթվական նվիրատվական արձանագրության մեջ (Սարգիսեան, 1864, 191):
- ՎԱՐԴԱՆ (որդի Քոթիթ ճոնի) – 13-րդ դ. սկզբներին հայրը և մայրը՝ Շահմամը, Հոռոմոսի վանքին նվիրատվություն է արել: Եղբոր անունը՝ Սարե (Հոռոմոս, 2015, 428):
- ՎԱՐԴԱՆ (որդի Ումեկի) – 1330 թ. հիշատակային բնույթի խագագրված վիմագիր է թողել քաղաքի արվարձանում, այժմյան Անի գյուղում գտնվող տապանատան պատին, իսկ 1339 թ.՝ Անիի Կաթողիկեի պատին՝ նշելով՝ «Կաթողիկեին ծառայ եմ» (Դիվան, Ա, 39, 67):
- ՎԱՐԴԱՆ ԱՆԵՅԻ – Վարդապետ, բանաստեղծ: Նրանից պահպանված միակ ստեղծագործությունը՝ «Անեցի Վարդան վարդապետի երգել ի կառս» ծայրակապ (աքրոստիքոս) խորագրով բարձրարվեստ ներբող է (հավանաբար 10-11-րդ դդ.) (Մաթևոսյան, 1997, 222):
- ՎԱՐԴԱՆ ՍԱՆԱՀՆԵՅԻ – Անիի կաթողիկոսարանի սպասավոր 11-րդ դ. առաջին կեսին (Ուռհայեցի, 1991, 114):
- ՎԱՐԴԱՆ ՕԶՆԵՅԻ – վարդապետ, Հոռոմոսում նշանակալից շինարարական աշխատանքներ է կատարել 1853 թ. (Հոռոմոս, 2015, 411):
- ՎԱՐԴԱՌՈՅԾ – 13-րդ դ. առաջին կեսին Արշակի ու Խորենի հետ Բագնայրին են նվիրել «Վարդենաց նորք» այգին, ստացել են չորսական պատարագ (Կարապետյան, 2013, 24):
- ՎԱՐԴԷՏԻԿԻՆ (կին Ղազարի) – հիշատակել է որդին՝ Ալեքս վաճառականը, որը 1266 թ. Անիի Ծռագուկակ փողոցում իր գնած կրպակը նվիրել է Հոռոմոսին: Նա մորը հիշատակել է նաև 1271 թ. Բագնայրի նվիրագրում (Հոռոմոս, 2015, 467, Բասմաջեան, 1931, 179-180):
- ՎԱՐԴԻԿ – անունը պահպանվել է Անիի Ս. Գրիգոր (Խաչուտի կամ Բախտաղեկի) եկեղեցու պատին (Դիվան, Ա, 60):
- ՎԵՍՏ ՍԱՐԳԻՍ (ամուսին Տիկնացտիկնոջ) – Անիի նշանավոր իշխան 11-րդ դ. առաջին կեսին, ծագումով այունեցի: Բյուզանդական մի քանի տիտղոսների կրող («անթիպատ պատրիկ, վեստ եւ դուկ») և բյուզանդական կողմնորոշում ունեցող գործիչ էր, որն արտահայտվեց Անիի թագավորության վերջին շրջանի իրադարձությունների ժամանակ: Հովհաննես Սմբատի մահվան պահին (1041) թագավորի հոգաբարձուն էր ու պե-

տական գանձարանը հսկողը: Հետագայում ընդհարվել է Գագիկ Բ-ի հետ, բայց հետո հաշտվել: 1024 թ. կառուցել է Խծկոնքի վանքի Ս. Սարգիս եկեղեցին, նույն շրջանում բերդի է վերածել Ծառաքարի վանքը (Մաղասբերդ): Խծկոնքի 1033 թ. վիմագրում նա նշում է հորն ու եղբայրներին. «...կամ եղև եղբարց, որդոցս Եգդու՝ Ապլիասնա եւ Խատապա...» (Անեցի, 2014, 183, Սարգիսեան, 1864, 209):

ՎՍՏԱՄԲ (որդի Յոհանիսի) – Հոռոմոսին նվիրատվություն է կատարել (13-րդ դ.), ստացել պատարագներ՝ «ետու պարտիզի Ջոջկաջրին զՄեղանուցն կեսն, խնդրեմ պատարագել գՔրիստոս Դ (4) ժամ» (Հոռոմոս, 2015, 439):

ՏԱԼԻԹԻԱ ՏԻԿԻՆ – ազգական Հոռոմեանց Յոհանէս քահանայի, որին վերջինս հիշատակում է 1215 թ. Բագնայրի նվիրատվական արձանագրության մեջ՝ որպես մեկ պատարագ ստացող (Կարապետյան, 2013, 22):

ՏԻԳՐԱՆ ՀՈՆԵՆՑ (որդի Սմբատորենց Սուլեմի) – Անիի նշանավոր մեծատուն, 13-րդ դարի առաջին կեսին: 1215 թ. Անիում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու շինարարական արձանագրության մեջ իրեն կոչում է «որդի Սմբատաւրենց Սուլեմա յազգէն Հոնենց»: Վաշխառուական, առևտրական և այլ գործունեությամբ հարստացած Տիգրան Հոնենցի մասին են վկայում մի շարք վիմական արձանագրություններ Անիում, Հոռոմոսում, Խծկոնքում: 1280 թ. Հոռոմոսում պահպանվել է հավանաբար նրա թոռնուհի Մամբանի նվիրատվական արձանագրությունը, որտեղ հիշում է հորը և պապին՝ «ես Մամբան դուստր՝ Աբասալսին, թոռն Տիգրանայ...» (Դիվան, Ա, 34, 63, 69, Հոռոմոս, 2015, 440, 469):

ՏԻԿԻՆ (կին Վարդանիժ Վարդեանցի) – 1218 թ. ամուսինն Անիի իր գանձագին ունեցվածքից նվիրատվություն է կատարել Հոռոմոսի վանքին, որի դիմաց ստացել է 4 պատարագ, երկուական իր և կնոջ համար (Հոռոմոս, 2015, 443):

ՏԻԿԻՆ (կին Ջուհալ Կարըցու) – ամուսինը 1235 թ. նվիրատվություն է արել Անիի Կաթողիկեին (Դիվան, Ա, 35-36):

ՏԻԿԻՆ (կին Խաչատուրի) – ամուսինը 1220-ական թթ. Բագնայրին է նվիրել հողամաս և ստացել մեկական պատարագ իր և կնոջ համար (Կարապետյան, 2013, 25):

ՏԻԿԻՆ – 1298 թ. Անիում գրված և Արջոռոնի վանքին նվիրված Ավետարանը Խաչատուր մանրանկարչին նկարազարդել տվողներից մեկը՝ Ավետեսացի և Արքայի հետ, որի համար ամեն մեկը ստացել է մեկ պատարագ (ԺԳ, 181):

ՏԻԿԻՆ – հիշվում է Առիւծի և նրա կին Շուշիկի 13-րդ դ. Արջոռոնի վանքի նվիրագրում, նրանց ազգականն է, ստացել է մեկ պատարագ (Մարգիսեան, 1864, 191):

ՏԻԿՆԱՅ (կին Գրիգոր Անեցի քահանայի) – հիշվում է ամուսնու՝ 1326 թ. Սուլթանիայում ստացած ձեռագրի հիշատակարանում, որդիները՝ Մխիթար, Պարոն, Եփրեմ քահանա (ԺԴ, Ա, 12):

ՏԻԿՆԱՅ – 13-րդ դարում հիշատակվում է Արջոռոնի վանքում, նվիրատուների խմբում՝ որոնց համար վիմագրում ասվում է, թե «ընծայաբերք եղեն» և մեկական պատարագ են ստացել (Քալանթար, 2007, 143):

ՏԻԿՆԱՅՏԻԿԻՆ (ղուստր Գրիգոր (Ապիրատ) Մագիստրոսի) – Անիի նշանավոր իշխան Վեստ Սարգսի կինը: Հորը և ամուսնուն նա հիշատակում է 1042 թ. Տեկորի արձանագրության մեջ. «ՆՂԱ (1042) թվ. յանուն Ա(ստուծոյ) ես Տիկ(ն)ացոիկին, զուստր Քրգորոյ Մագիստրոսին եւ ամուսին Սարգսի արեւելից վէստիս, թողեալ եմ զՏեկորոյ զպաշղիսոտս, շահանշահի արեւշատության եւ իմ ծնողացս հոգոյն...»: Եղբայրները՝ Ապլջահայ, Վասակ: (Մարգիսեան, 1864, 207, Մաթևոսյան, 2015, 9-10, 28):

ՏԻՄՈԹ – 1299 թ. հիշատակային բնույթի վիմագիր է թողել Հոռոմոսում (Հոռոմոս, 2015, 483):

ՏԻՐԱՄԱՅՐ (կին Հոռոմեանց Կոստանդին քահանայի) – հիշվում է որդու՝ Յոհանէս քահանայի 1215 թ. Բագնայրի նվիրատվական արձանագրության մեջ՝ «...հատուցին... պատարագ... Բ (2) Կոստանդի, Բ (2) Տիրամաւրն... »: Հնարավոր է, որ նշվածն անձնանունն չէ, այլ օգտագործված է քահանայի (Տեր հոր) մորը նշող իմաստով (Կարապետյան, 2013, 22):

ՏԻՐԱՆՅ (կին Պողոս երեցի) – ամուսինը (13-րդ դ. առաջին կես) Աշնակում գտնվող իր ծաղկոցը և հնձանը նվիրել է Բագնայրի վանքին, ստացել 10 պատարագ, որից 2-ը կնոջ համար (Կարապետյան, 2013, 23):

ՏԻՐԱՆՈՒՆ – Անիի կաթողիկոսարանի վարդապետ 11-րդ դ. սկզբներին: Մատթեոս Ուռհայեցին նրան կոչում է «իմաստասէր Տիրանուն Կապանեցի» (Լաստիվերցի, 1963, 26, Ուռհայեցի, 1991, 114):

ՏԻՐԱՏՈՒՐ – հիշատակային արձանագրություն է թողել Անիի Ներքին բերդի Չաքարեի եկեղեցու հյուսիսարևելյան ավանդատան պատին. «զՏիրատուր մեղուցեալս յիշեա ...ի քահանայ վ(ա)ս(ն) Ա(ստուծոյ) սէրոյն» (ըստ Հայկ Կյուրեղյանի լուսանկարի վերծանել է Արսեն Հարությունյանը, հրատարակվում է առաջին անգամ):

ՏԻՐԱՅՈՒ – Անիի Բեխենց վանքի միաբան, գրիչ, ծաղկող: 13-րդ դ. սկզբներին ընդօրինակել է մի Ավետարան (ՄՄ 5554, ԺԳ, 72):

ՏՂԱՏԻԿԻՆ (կին Բոնավորի) – 1236 թ. ամուսնու հետ Հոռոմոսի վանքի նշանավոր գրիչ-մանրանկարիչ Իգնատիոսին պատվիրել են մի պատկերազարդ Ավետարան, որի մեջ կա նաև իրենց պատկերը՝ որպես ստացողներ (գուն. նկ. 47), և քանի որ անգավակ էին, մատյանը որպես «հոգևոր գավակ» ընծայել են Խծկոնքի վանքին: Այս մասին նշվում է ինչպես ձեռագրի հիշատակարանում (որտեղ տեղեկություն կա այդ թվականին մոնղոլների կողմից Անիի գրավման մասին), այնպես էլ Խծկոնքի մի վիճագրում, որտեղ նաև նշվում է Մրենում գտնվող մի այգու նվիրատվության մասին (Նոր Ջուղա, ձեռ. 36, ԺԳ, 193-195, Սարգիսեան, 1864, 211):

ՏՐԴԱՏ – Անիի նշանավոր ճարտարապետը, որը 10-րդ դ. վերջերին Սմբատ Բ Բագրատունու հանձնարարությամբ կառուցել է Անիի մեծ պարիսպները և Կաթողիկե եկեղեցին, որի մասին հայտնում է ականատես պատմիչ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը՝ միաժամանակ նշելով, որ նա ավելի վաղ կառուցել էր Արգինայի կաթողիկոսարանի եկեղեցին՝ «Սմբատ... արկանէ հիմն եւ մեծաշէն եկեղեցւոյն ի նոյն քաղաքին Անւոյ ի ձեռն ճարտարապետին Տրդատայ, որ զկաթողիկոսարանին եկեղեցին շինեաց յԱրգինայ»: Նույն պատմիչը հայտնում է, որ երկրաշարժի հետևանքով Կոստանդնուպոլսի Այա Սոֆիա եկեղեցու գմբեթի վերականգնումը նույնպես կատարվել է Տրդատի նախագծով: Պատմիչի երկում կատարված մի հավելման մեջ նշվում է, որ Տրդատն է եղել նաև Անիի զվարթնոցատիպ Ս. Գրիգոր (Գագկաշեն) եկեղեցու ճարտարապետը, իսկ Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու հարավային մուտքի վերնամասում պահպանվել է վիմագիր «Տրդատ» անունը, որը հավանաբար, ճարտարապետի հիշատակությունն է (Ասողիկ, 1885, 187, 251, Դիվան, Ա, 43):

ՏՐԴԱՏ (որդի Սոսթենես քահանայի) – Անեցի քահանա, 1193 թ. կնոջ՝ Խուշուշի հետ նորոգել են Անիի Ս. Փրկչի եկեղեցին, կառուցել ժամատուն և բազմաթիվ նվիրատվություններ կատարել, այդ թվում՝ չորս այգի Արունում, սպասք և այլն: Արղարիբ Պահլավունու կառուցած այս եկեղեցին վիմագրում Տրդատն ու կինը կոչում են «զմեր գանձագին հայրենիքս՝ զՍուրբ Փրկիչս», այսինքն՝ գնել են այն և հանդես են գալիս որպես սեփականատեր: Տրդատը հիշատակում է նաև իր Գեորգ պապին, որն Արունի ավագերեցն է եղել, իսկ վիմագրի վերջում՝ Սողոմոնի որդի Սարգսիկին, որն իր ազգականը պետք է լիներ (ստացել է 2 պատարագ): Իրենց կատարածի դիմաց Տրդատին ու Խուշուշին հատկացվել է տարեկան 20-ական պատարագ (Դիվան, Ա, 47):

ՏՈՒՂՏ – հիշվում է Խուլթուխաթունի 1214 թ. Հոռոմոսի վանքի վիմագրում՝ որպես պատարագ ստացող, բայց անվանը նախորդող հատվածի վնասված լինելու պատճառով անհայտ է մնում ազգակցական կապը (Հոռոմոս, 2015, 470):

ՈՒՔԱՆ ՔԱՐԻՄԱԴԻՆ (որդի Սարգսի) – առաջին անգամ հիշվում է 1252 թ. պապի (Հոգի) հոր և եղբայրների՝ Պապքանի, Մեչեի (այդ ժամանակ մահացած) հետ Արցախի Մեծիրանից Ս. Հակոբ վանքի վիմագրում, ավելի ուշ տեղափոխվել է Անի, մոր անունը՝ Ամենտիկին (կամ Սիր), կնոջ անունը՝ Դապտա Խաթուն (դուստր Սարգիս Արքաունի): Եղբոր հետ Անիում, այսպես կոչված «Քարիմադինի» եկեղեցում, զանգակատուն են կառուցել, որի մասին վկայող վիմագիրն անթվական է: 1271 թ. նրանք գնել ու նորոգել են քաղաքից ոչ հեռու՝ Ախուրյանի ափամերձ Կարմիր վանքը. «ես՝ Ուքան Քարիմադինս եւ եղբայր իմ Պապքան Վախրադինս, որդիք Սարգսի, թոռն Հոգոյն եւ հարսն իմ Դապտայ Խաթունս գնեցաք զվանքս իւր ամենայն սահմանաքս, հողով եւ ջրով, եւ շինեցաք ի կորդոյ եւ զարդարեցաք սպասիւք եւ գրենաւք...»: 1274 թ. նրանք գնել են Հոռոմոսի վանքի կեսը: Ուքան Քարիմադինը, որպես քաղաքի տերերից մեկը (Սահիպ Դիվանի և Սահմադինի հետ), հիշվում է նաև Ս. Առաքելոց եկեղեցու՝ քաղաքի երեցանին բաժ հարկից ազատող 1269 թ. արձանագրության մեջ (Դիվան, Ե, 15, Դիվան, Ա, 24, 65, Հոռոմոս, 2015, 476, Սաթևոսյան, 2021, 136-142):

ՓԱՌԱՆՅ (կին Վահրամի) – ամուսինը Անիի Չէկանց տոհմից էր, որը 1233 թ., նվիրատվություն է կատարել Բագնայրի վանքին՝ Անիում եղած իրենց ունեցվածքից: Վիմագրում հիշատակվում է նաև նրանց դուստր Սամքանը (Կարապետյան, 2013, 33):

ՓԱՏԼՈՒՆ Ա (որդի Աբուլասվարի) – Անիի Շադդադյան ամիրա 1126-1132 թթ., քաղաքի՝ 1024-1026 թթ. Վրաց տիրապետության տակ անցնելուց հետո Անիում վերականգնել է Շադդադյանների իշխանությունը:

ՓԱՏԼՈՒՆ Բ (որդի Մահմուդի) – Անիի Շադդադյան ամիրա 1155-1161 թթ. (Տեր-Ղևոնդյան, 1965, 168):

ՓԱԽՐԱԴԻՆ – 1277 թ. Ս. Առաքելոց եկեղեցու վիմագրում հիշվում է որպես Անիի պատրոն («կամակցութեամբ պատրոն Փախրադինին»), նույն եկեղեցու մեկ այլ անթվական վիմագրում քաղաքում նրա իշխանությունը կոչվում է «մելիքութիւն»: Փախրադինի անունը նշված է նաև 1298 թ. Անիում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում, որպես Ար-

շոառնի տերերեց մեկը հանդիսացող Ամիրի հայր (Դիվան, Ա, 15, 24, ԺԳ, 818):

ՓՈՓԽԻԿ – 13-րդ դարում հիշատակվում է Արջոառնի վանքում, նվիրատուների խմբում՝ որոնց համար վիմագրում ասվում է, թե «ընծայաբերք եղեն» և մեկական պատարագ են ստացել (Քալանթար, 2007, 143):

ՓՈՔՐՏԻԿԻՆ (կին Պարոնի) – ամուսինը, 1308 թ. 600 սպիտակ (արծաթ դրամ) վճարելով, գրավից ազատել է «Բագնայրի Ավետարանը» և վերադարձրել Բագնայրի վանք: Որդու անունն է Ալանբեկ (ՄՄ, 1519, ԺԴ, Ա, 147-148):

ՓՈԱՆԳ ԴՐԻԿ – Անիի տաղմաշիներից, որը 1276 թ. ընկերների հետ քաղաքում վերացրել է դատարկ գրաստի դեպքում զանձվող կես արծաթ դրամ հարկը՝ այդ մասին արձանագրելով Ս. Առաքելոցի գավթի պատին: Առաջին բառը թերևս մականունն է, մարդու դավանական կաթոլիկ պատկանելությունը ցույց տվող (Կ. Բասմաջեան, 1931, 90, Մաթևոսյան, 2021, 135):

ՔԱՀԱՆԱ – Անեցի հոգևորական, հիշվում է 1307 թ. Անիի Ներքին Բերդի (Աղշկաբերդ) Ս. Հովհաննես եկեղեցու պատին թողած արձանագրության մեջ (Դիվան, Ա, 70):

ՔՈԹԻԹ ԾՈՆ (ամուսին Շահմամի) – անեցի կաշեգործ, որը 13-րդ դ. սկզբներին (մինչև 1236 թ), կնոջ հետ Հոռոմոսի վանքին նվիրատվություն է արել («տուաք Չուի դանկն իւր հողովն եւ ջրովն, ոնց բնական լեալ է, ի Սուրբ Յովաննէս, եւ ետու շինած տներս ի Սուրբ Յովաննէս»), որի դիմաց ստացել է 6 պատարագ, 1-ը՝ իր, 2-ը՝ Շահմամի, մեկը Վարդանի և 2-ը Սարէի համար: Վերջիններս հավանաբար նրանց զավակներն են (Հոռոմոս, 2015, 428):

ՔՈՇՈՒՏ (Քաշուտ) – Հոռոմոսին է նվիրել իր ծաղկոցի (պարտեզ) կեսը, որը կոչվում էր Խոսրովեանց («Ես՝ Քաշուտս, ետու զիմ ծաղկոցի կէսն՝ զԽոսրովեանցն»), ստացել մեկ պատարագ: Նրա անունը հիշվում է նաև Հոռոմոսի վանքի՝ Արունում գտնվող փոքր այգիների նվիրատու տերերի շարքում (Հոռոմոս, 2015, 455, 456):

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ – 1041 թ. Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցուն է նվիրել քաղաքում իր գնած 7 տուն, որի դիմաց ստացել է եկեղեցու չորս խորաններում 6-ական ժամ պատարագ (Դիվան, Ա, 43, Բասմաջեան, 1931, 30):

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ – Բագնայրի միաբան (հնարավոր է վանահայր), հիշվում է 13-րդ դարի մի անթվական կանոնական արձանագրության մեջ (Կաթապետյան, 2013, 25):

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ – Արջոռանի վանքի գլխավոր եկեղեցու երկու կողմերում խաչքարեր է կանգնեցրել և նվիրատվություն արել, ստացել է 6 պատարագ («Ես Քրիստափոր... մեծ աշխատութ(եամ)ք ի Ս(ուր)բ ուխտս յԱրջուառ[ճոյ]... [շուրջ]անակի, եւ կանգնեցի ի սմա Բ (2) խաչս յաջմէ եւ յ[ահեկէ Սրբոյ] Ա(ստուած)ածնիս եւ ետու... եւ խաչ արծա[թի]... եւ հատուցին ինձ Չ (6) աւր պատարագ... Ա (1) իմ եղբարցն, Ա (1) Տիկ... եւ Յակոբա») (Քալանթար, 2007, 145):

ՔՐԻՍՏՈՍԱՏՈՒՐ – պաշտոնյա Անիում, որի անունը հիշվում է հարկահան (դադմաչի) Գեշի 14-րդ դ. սկզբներին Ս. Առաքելոց եկեղեցու վիմագրում որպէս «քասանիկ» կոչվող հարկը վերացնելու միջնորդ (Դիվան, Ա, 30):

ՖՐԵՐ – կարնեցի ճարտարապետ, որն անեցի Առիւծ Հոգևորեանցի ու նրա կնոջ՝ Սեդայի պատվերով 1277 թ. Հռոմոսի վանքում մի նշխարատուն են կառուցել: Այն բավական մեծ կամարակապ կառույց է, որի կենտրոնի երդիկանման հատվածում պահպանվել է կառուցող վարպետի արձանագրությունը՝ «Աստուծոյ կարողութեամբ վարպետ Ֆրերս՝ Կարնո քաղաքացի»: (Հռոմոս, 2015, 478):

Հղումների համառոտագրությունները

Ալպոյանեան, 1961 – Ա. Ալպոյանեան, Յուշամատեան կուտինահայերու, Պեյրուք, 1961:

Անեցի, 2014 – Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն, աշխատասիրությամբ Կարեն Մաթևոսյանի, Երևան, 2014:

Անի, առարկ., 1982 – Անի քաղաքի պեղումներից հայտնաբերված առարկաները, Երևան, 1982:

Ասողիկ, 1885 – Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Պատմութիւն տիեզերական, աշխատասիրութեամբ Ստ. Մալխասեանցի, Ս. Պետերբուրգ, 1885:

Բասմաջեան, 1931 – Կ. Բասմաջեան, Հայերէն արձանագրութիւնք Անւոյ, Բազմայրի եւ Մարմաշինու, Պարիս, 1931:

Գրիգորյան, 2002 – Գ. Գրիգորյան, Նվիրատվություններ Անիի եկեղեցիներին ու վանքերին (X-XIV դդ.), Ս. Էջմիածին, 2002:

Դիվան, Ա – Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966:

Դիվան, Ե – Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982:

Դիվան, Թ – Դիվան հայ վիմագրության, պրակ IX, Լոռու մարզ, կազմեցին Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Սաղումյան, Երևան, 2012:

Դիվան, Ժ – Դիվան հայ վիմագրության, պրակ X, Շիրակի մարզ, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 2017:

ԺԳ – Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Մաթևոսյան, Երևան, 1984:

ԺԴ – ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950:

ԺԴ, Ա – Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2018:

ԺԴ, Բ – Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2020:

ԺԵ, Գ – ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմող՝ Լ. Խաչիկյան), մասն Գ, Երևան, 1967:

Լաստիվերցի, 1963 – Արիստակիսի Լաստիվերտցւոյ Պատմութիւն, աշխատասիրությամբ՝ Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963:

Խաչատրյան, 1987 – А. Хачатрян, Корпус арабских надписей Армении VIII—XVI вв., Ереван, 1987.

Կարապետյան, 2011 – Ս. Կարապետյան, Անի 1050, Երևան, 2011, էջ 194, 196, 257:

Կարապետյան, 2013 – Ս. Կարապետյան, Բագնայրի վանքի արձանագրությունները, «Վարձք», 2013, N 9:

Հակոբյան, 1932 – Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Երևան, 1932:

Հոռոմոս, 2015 – Horomos monastery: Art and History (Edited by Edda Vardanyan), Paris, 2015.

Ղաֆադարյան, 1975 – Կ. Ղաֆադարյան, Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975:

Մագիստրոս, 1910 – Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը (բնագիրի յառաջաբանով եւ ծանոթագրութիւններով Կ. Կոստանեանցի), Աղեքսանդրապոլ, 1910:

Մաթևոսյան, 1997 – Կ. Մաթևոսյան, Անի. եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. Էջմիածին, 1997:

Մաթևոսյան, 2015 – Կ. Մաթևոսյան, Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր Մագիստրոս, Երևան, 2015:

Մաթևոսյան, «Էջմ.», 2015 – Կ. Մաթևոսյան, Վիմագրական նշխարներ Արևմտյան Հայաստանից, «Էջմիածին», 2015, Դ, էջ 142-153:

Մաթևոսյան, 2021 – ԺԳ դարի վիմագրական որոշ տվյալներ անեցիների մասին, Տոնագիր գիտական ժողովածու Լևոն Տեր-Պետրոսյանի 75-ամյակի առիթով, Երևան, 2021, էջ 129-143:

Մանր ժամանակագրություններ, 1956 – Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ, հատոր II, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956:

Մելիքսեթ-Բեկ, 1934 – Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Ա, Երևան, 1934:

Մխիթար Անեցի, 1983 – Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ Հ. Մարգարյանի, Երևան, 1983:

ՄՄ – Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան:

Մուրադյան, 1977 – Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977:

Սարգիսեան, 1864 – Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:

Վարդան Արևելյի, 2001 – Վարդան Արևելյի, Տիեզերական պատմություն, աշխարհաբար թարգմ. Գ. Թոսունյանի, Երևան, 2001, (մեջբերումները գրքի զրաբար բնագրից են, որը Վենետիկի 1862 թ. հրատ. վերատպությունն է):

Տեր-Ղևոնդյան, 1965 – Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:

Ուռհայեցի, 1991 – Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1991:

Քալանթար, 2007 – Ա. Քալանթար, Հայաստան. քարե դարից միջնադար, երկերի ժողովածու, (խմբագրությամբ Ա. Քալանթարյանի), Երևան, 2007:

Քյոչկերյան, 1971 – Ա. Քյոչկերյան, Գանձասաց Սարգիս Անեցի, Պատմաբանասիրական հանդես, 1971, N 2, էջ 201-210:

Օրբելեան, 1910 – Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիւսական, Թիֆլիս, 1910:

Օրբելի, 1963 – И. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԲՆԱԳՐԵՐ

Ստորև ներկայացվող բնագրերը մեջբերումներ են սկզբնաղբյուրներից՝ պատմիչների երկերից և վիմագրերից, որոնք կապված են գրքում հիշատակված դեպքերի հետ և ներկայացնում են Անիի ու անեցիների պատմության ուշագրավ դրվագներ: Դրանց ընդգրկումը հավելվածում նպատակ ունի մեջբերումներից թեթևացնելու բուն ուսումնասիրությունը՝ միաժամանակ թույլ տալով պահպանելու համապատասխան բնագրերի կամ դրանց հատվածների գրաքարյան շունչը, իմաստային և արտահայտչական ամբողջականությունը:

Բնագրերը ներկայացվում են ժամանակագրական հաջորդականությամբ և թեմատիկ առնչակցությամբ:

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հատվածը Անի քաղաքի թագավորանիստ հռչակման և Աշոտ Գ Ողորմածի՝ այնտեղ թագադրման մասին է: Մատթեոս Ուռհայեցին Բագրատունիների և Անիի պատմության վերաբերյալ տեղեկությունները հիմնականում քաղել է այդ նյութին քաջագիտակ հեղինակ Հակոբ Սանահինեցու «արխիվից», որը կրանքի վերջին տարիներն անցկացրել է Ուռհայում (Եդեսիա) և այդտեղ էլ մահացել (1085 թ.):

Ի թուականութեանս Հայոց ՆԺ (961)... Յայսմ ամի զօրաժողով արար զօրապետն Հայոց զմարգպետական գունդն քառասուն և հինգ հազար արանց քաջանց, զարդ⁹³⁹ ի յարքունական գնդէն. և ժողովեցան ամենայն իշխանքն աշխարհաց Տանն Հայոց առ սուրբ հայրապետն Անանիա, վասն զի տացեն զօծումն թագաւորութեանս Աշոտ Գագկայ⁹⁴⁰ ըստ առաջին օծմանն հարցն իւրոց, վասն զի չէւ եւս էր նստեալ յաթոռ թագաւորութեան Տանն Հայոց և ոչ էր եղեալ թագ ի վերայ գլխոյ իւրոյ:

⁹³⁹ Պետք է լինի «զատ»:

⁹⁴⁰ Մատթոս Ուռհայեցին Աշոտ Գ-ին կոչում է «Աշոտ Գագիկ» երկանունով: Սամվել Անեցու ժամանակագրության շարունակողներից մեկը 962 թվականի հատվածում այդ մասին գրում է՝ «Գագիկ թագաւոր օծաւ Հայոց, որ է նոյն Աշոտ որդի Աբասայ» (Մամուլէ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 175, 381): Հայտնի է Աշոտին Գագիկ կոչող ևս մի վկայություն (Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 337): Աշոտի երկանուն ունենալու վերաբերյալ տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Աշոտ Գ Ողորմածի Անիում թագադրվելու հարցի մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 30, Երևան, 2020, էջ 589- 601:

Հարկաւորեալ կոչեցին զամենագովելին զտէր Յովհաննէս կաթողիկոսն Աղուանից աշխարհին, և քառասուն եպիսկոպոսունք ընդ նմայ. և մեծաշուք իշխանութեամբ կոչեցին զՓիլիպպոս զթագաւորն Աղուանից՝ զայր աստուածային և զսուրբ գորդին Գոշազգակայ որդւոյ Վաչագանայ, որ էին թագաւորք Աղուանից աշխարհաց: Եւ յայնմ աւուր եղև ժողով ահագին մեծ ի քաղաքն Անի, որ եղև յայժմու ժամանակիս թագաւորանիստ քաղաք Հայոց: Եւ յայսմ ամի օծաւ արքայ Աշոտ ի յօծումն հարց իւրոց և նստաւ ի գահոյս առաջի թագաւորացն Հայոց ազգին, և լինէր ուրախութիւն մեծ ամենայն Տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զաթոռ թագաւորութեան աշխարհին Հայոց՝ ըստ առաջին հարցն: Եւս առաւել ուրախ լինէին յաղագս քաջութեանն Գագկայ, վասն զի էր կորովի և այր պատերազմող: Եւ յայնմ աւուր լինէր հանդէս զօրացն նորա հարիւր հազարաց վառելոց ընտիր-ընտիր արանց ի մարտ պատերազմի անուանեաց և քաջ կորովեաց, վասն զի որպէս զկորիւնս առիւծոց կամ որպէս զծագս արծուեաց յուզէին զօր պատերազմին: Եւ լուեալ զայս ամենայն շուրջակայք ամենայն թագաւորք ազգաց՝ Ափխազաց և Յունաց, Բաբելացոց և Պարսից, տուրս և սէրս հանդերձ պատուական ընծայիւք յուրարկէին ի փառաւորութիւն Հայոց թագաւորութեանն⁹⁴¹:

ԱՆԻԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻ ԾԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արձանագրութիւնը գրված է Կատրանիղէ թագուհու և Սարգիս Սևանցի կաթողիկոսի անունից, որի տեքստը շինարարության ավարտից հետո՝ 1001 թ. գրել է Բենիամինը (հավանաբար ատենադպիր, որի անունը գրված է երկու փակագրով), ինչը նշված է առաջին տողում: Այդ տեքստը, որպես պատմություն («յիշատակարան»), եկեղեցու պատին փորագրվել է շուրջ տասը տարի անց (1011 թ.)՝ «Բենէ» վիմագիր գրչի ձեռքով, որի մասին են վկայում վիմագրի վերջին 3 տողերը: Վիմագիրը ներկայացվում է բնագրի տողատունամբ և բացված փակագրերով:

Ի :Ն:Ծ: թ(ուին) Հայոց + :Մ:Ժ:Թ: թ(ուին) Հոռոմոց, Բենիամին գրէ.
+ Ի ժամանակս ա(ստուած)ապատիւ եւ հոգեւոր տ(եառ)ն Սարգ-
սի Հայոց կաթաղիկոսի եւ ի մեծափառ թագաւ-
որութեանն Գագկա Հայոց եւ Վրաց շահանշահի,
եւ Կատրանիղէ Հայոց թագուհի, դուստր Վասակա
Սիւնեաց թագաւորի յողորմութիւնն Ա(ստուծոյ) ապաւ-

⁹⁴¹ Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցւոյ, յԵրուսաղէմ, 1869, էջ 3-5, Հմմտ. Ուռհայեցու Ժամանակագրության հնագույն ընթերինակությունը (հմմտ. Վենետիկի, ձեռ. 887, էջ 93ա):

ինեցա եւ հրամանաւ առն իմո Գագկա շահանշահի շինեցի զս(ուր)ք Կաթաղիկես, զոր էր հիմնադրեալ մեծին Սմպատա եւ կանգնեցաք տուն Ա(ստուծոյ) նորոգ եւ կենդանի ծնունդ հոյգելոր եւ արձան մշտ-նջենաւոր, զարդարեցի եւ զարդիւք պատուակ-անաւք նուէրք ինձ ի Ք(րիստո)ս եւ զարմից իմ եւ որդոց՝ Սմպատա, Աբասա եւ Աշոտո: Հրամայեալ եմ ես՝ Տէր Սարգիս, սպասաւորաց եկեղեցոյս, յետ էլից բա-րեպաշտ թագուհոյս զՎարդաւարին յիս-նեակսն միով քառասնիւ կատարել անխափան մինչեւ ի գալուստն Ք(րիստոս)ի: Էթէ ոք զարձանագրեալ անփոյթ առնէ դատապարտեալ եղիցի ի Ք(րիստոս)է: Ի վեց :Ռ:Ն:Լ: եւ :Գ: ամացն Ադամա: Ի :Ռ: եւ :Բ:Ժ: ամի մարմնանալո Ա(ստուա)ծ(այի)ն Բանի: :Զ:Ը:Ժ:Ա ամի հաւատալո ի Ք(րիստո)ս

Հայոց գրեցաւ յիշատակարանս ի ձեռն իմ Բենէ⁹⁴²:

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԼԵՍՏԻՎԵՐՅԻ, ՊԵՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Պատմությանս այս հատվածում ներկայացվում է Գագիկ Ա-ի մահից հետո նրա որդիների՝ Հովհաննես Սմբատի և Աշոտի միջև ծագած զահակալական առաջին վեճի մասին, որը հարթելու համար եղբայրները դիմել են Վրաց Գեորգի թագավորի միջնորդությանը: Թեև պատմիչը ստույգ թվական չի նշում, սակայն դա տեղի է ունեցել հավանաբար 1017 թ. (Գագիկ Ա-ի՝ այդ թվականին մահացած լինելու մասին են վկայում նաև վիմագրական և այլ տվյալներ), քանի որ հեղինակն այնուհետև հիշատակում է 1018, 1019 և 1021 թվականների իրադարձություններ:

Յայնմ ժամանակի էր եւ Հայոց աշխարհին թագաւոր Գագիկ որդի Աշոտոյ, եղբայր Սմբատայ եւ Գուրգենայ, ի ցեղէն Բագրատունւոյ, այր հզաւր եւ յաղթաւ ի պատերազմոնս. սա ի խաղաղութեան կալաւ զաշխարիս Հայոց...

Իսկ թագաւորն Գագիկ յերկար ժամանակաւ վարեալ զթագաւորութիւնն եւ բարի յիշատակաց արժանի լեալ՝ ի խորին ծերութեան լուծանէ զկեանս իւր. եւ պայազատեն զիշխանութիւնն որդիք նորա Սմբատ՝ զոր Յովհաննէս կոչէին, եւ Աշոտ նորին հարազատն: Եւ էր Սմբատ մարմնով հարստի եւ յոյժ

⁹⁴² Դիվան Ա, էջ 35, № 101, Կ. Բաժմաջեան, 1931, էջ 351-353, № 8, 9: Արձանագրության թվականների և ուսումնասիրության պատմության մասին տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, Անիի Մայր տաճարի շինարարական արձանագրության կարծեցյալ հիջրայի թվականի մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 31, Երևան, 2021, էջ 23-40:

թանձր, բայց իմաստութեամբ ասեն առաւել գոլ քան զյոգունս. իսկ Աշոտ բարեկարգ ունելով զղիքս մարմնոյն, քաջասիրտ եւ պատերազմասէր գոլով: Սոքա ընդ միմեանս անկեալք հակառակութեամբ վասն բաժնից երկրին՝ կարատացան իրաւանց եւ դատաստանի: Որոց եկեալ թագաւորն Ափխագաց Գէորգի՝ ի խաղաղութիւն համոզեաց զնոսա. եւ տայ բաժին երկանուանն Սմբատայ՝ զամուրն Անի եւ որ շուրջ զնովաւ գաւառք, վասն անդրանկութեանն. իսկ Աշոտոյ զներքին կողմն աշխարհին՝ որ հայի ի վերայ Պարսից եւ Վրաց:

Եւ հաւանեալ Սմբատ դարձաւ ի քաղաքն իւր. եւ ի ճանապարհին իջեւանս արարեալ վասն ծանրութեան մարմնոյն, յանհոգս ննջէր. իսկ մի ոմն յիշխանացն ի կողմանէն Աշոտոյ՝ ի դատ կացեալ առաջի Գէորգէ, ասէ՝ թէ «Շատիկ իմ բնական տեղի է, զոր անիրաւաբար տարաւ յինէն Սմբատ»: Չոր լուեալ Գէորգէ, մեծասաստ ցասմամբ ի բարկութիւն բրդեալ՝ զաւրս առաքեաց զկնի նորա. որք եկեալ հեղան յանկարծուստ ի վերայ նորա, եւ նա վասն ծանրութեան մարմնոյն ոչ կարաց նստել յերիվարն: Իսկ իշխանքն որ զհետ նորա, քաջապէս ի փախուստ դարձեալ՝ բազում կոյտս դիականց զհետ մտելոցն ի ճանապարհին կացուցանէին մինչեւ ի դուռն Անույ: Եւ անտի դարձեալ, զեկեղեցիս կաթողիկոսարանին ի զարդուց կապուտ կողոպուտ արարին. եւ զբեւեռս խաչիցն. հանեալ՝ նախատանաւք ասէին՝ թէ «Տանիմք եւ ձիոցն լուսին առնենք», զոր ի դիպող ժամու հատոյց նոցա արդարադատն Աստուած ի ձեռն Հոռոմոց, զոր յիւրում տեղւոջն ասասցուք: Իսկ զՍմբատ կալեալ տարան առ Գէորգի, զոր հրամայեաց ունել ի պահեստի. եւ ապա առեալ երիս բերդս՝ արձակեաց զնա:

Իսկ Աշոտ՝ վասն զի որ շուրջ զսահմանաւ նորա մեծամեծք էին, զբազումս ի տեղեաց նորա տարեալ էին անիրաւաբար, առ որս ոչ կարաց համբերել. վասն որոյ թողեալ զաշխարհին՝ երթեալ հասանէ ի դուռն թագաւորին Հոռոմոց. եւ հաճոյ եղեալ նմա՝ խնդրէր զաւրս յաւգնականութիւն, եւ առեալ զայ անցանէ յաշխարհն իւր: Եւ յաջողեալ նմա յԱստուծոյ, տիրէ բազում գաւառաց եւ բերդից. եւ զաւրանայ քան զամենեսեան, որ յառաջ քան զնա էին. մինչ զի բազումք ի մեծամեծացն՝ զհայրենի տեղիս իւրեանց ի նա թողեալ, նմա զանձինս կամաւք ի հնազանդութիւն ետուն: Մինչեւ ցայս վայր պատմութիւնս մեզ հեշտալի է:

Իսկ ի չորեքհարիւր վաթսուն եւ եաւթն ամի թուականիս մերոյ (1018)՝ առաքէ ինքնակալ թագաւորն զՆիկոմիտացի իշխան ոմն, որ եկեալ մարդահարկ արկանէ յերկրիս. եւ ժողովեալ բազմութիւն մարդկան՝ սկիզբն առնէ վերստին շինելոյ զԹէոդոսուպոլիս:

Եւ ի չորեքհարիւր վաթսուն եւ ութ թուականին (1019)՝ ձեռնադրի տէր Պետրոս ի կաթողիկոսութիւն առ կենաւքն տէր Սարգսի: Եւ ի չորեքհարիւր եաւթանասուն թուականին (1021)՝ դարձեալ խաղայ ինքնակալ թագաւորն ծանր զաւրու եւ գայ յարեւելս⁹⁴³:

ՄԱՏԹԵՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հատվածը Գագիկ Ա-ի մահից հետո նրա որդիների՝ Հովհաննես Սմբատի և Աշոտի միջև ծագած գահակալական երկրորդ ընդհարման մասին է (1021 թ.), որը ռազմական բախման է հանգեցրել և հարթվել է Պետրոս Ա Գետադարձ կաթողիկոսի և Հայոց իշխանների միջնորդությամբ՝ Աշոտին նույնպես ճանաչելով թագավոր և նրա համար երաշխավորելով ամբողջական թագավորության ժառանգումը Հովհաննես Սմբատի մահից հետո:

Եւ եղև հակառակութիւն և աղմուկ մեծ ի մէջ երկու որդւոց թագաւորին Գագկայ՝ ընդ Յովհաննէս և ընդ Աշոտ: Յովհաննէս աւագ էր քան զԱշոտ և իմաստուն և հանճարեղ յոյժ, բայց մարմնովն տարտամ և հեղզ և թուլամորթ ի պատերազմունս և անկիրթ. իսկ Աշոտ կրտսեր էր, այլ էր արի և քաջ և զօրաւոր, անպարտելի և յաղթող ի պատերազմունս: Բայց բռնակալեաց Յովհաննէս զայրոռ թագաւորութեանն Հայոց. եւ Աշոտ շրջէր զօրօքն և աւար հարկանէր զբազում տեղիս և նեղէր զքաղաքն Անի: Եւ գնացեալ առ Մենեքարիմ թագաւորն Վասպուրականի, առ որդին Ապուսահլի՝ որդւոյ Աշոտոյ, որդւոյ Դերենկանն, որդւոյ Գագկայ՝ Արծրունի ազգաւ, որդիք Ադրամեղեքայ արքային Ասորեստանեայց: Եւ առեալ Աշոտ զօրս ի նմանէ և անցանէր առ Գուրգէն թագաւորն Անձնացեաց և խաղայր զօրօքն և գայր հասանէր ի լեառն Վարազ և մտանէր ի վանք Սրբոյ Նշանին Քրիստոսի. և երկրպագեալ առաջի աստուածընկալ Խաչին Աստուծոյ և պատկերի սրբուհւոյ Աստուածածնին և տուեալ յոսկւոյն արաբացւոց ընծայ Սրբոյ Նշանին երեսուն հազար դահեկանս՝ զոր տեան ի Բաղդատ քաղաքէն, զոր էր պարգևեալ նմա խալիփայն, և արար զայն Աշոտ պահարան Սրբոյ Նշանին և զարդարեաց զնա ակամբք և մարգարտօք:

Եւ ինքն զօրօք բազմօք հասանէր ի թագաւորանիստ քաղաքն յԱնի: Եւ իբրև յուսւ Յովհաննէս զգալն Աշոտոյ եղբօրն իւրոյ, հրամայեաց փող պատերազմի հարկանել, և ինքն ի գահոյսն անշարժ նստեալ կայր, վասն զի անհմուտ էր պատերազմի: Եւ դորդեալ քաղաքն Անի՝ ելանել ի պատերազմ ընդ Աշոտոյ քառասուն հազար հետևակաց և քսան հազար ձիաւորաց: Եւ յանժամ մի ոմն

⁹⁴³ Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերցւոյ, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԶ. հատոր, ԺԱ. դար, Երեւան, 2012, էջ 530-532:

իշխան ի գորաց թագաւորին Վրաց՝ ի դեսպանութիւն եկեալ առ Յովհաննէս արքայ (վասն զի մայրն Յովհաննիսի և Աշոտոյ դուստր էր Վրաց թագաւորին Գեորգէ՝ Կատրամիդէս թագուհին) և ասէր իշխանն Վրաց ընդ թագաւորն Յովհաննէս. «Ո՛վ արքայ Յովհաննէս, հրամայեա զի ցուցանիցեն ինձ միայն զԱշոտ, և ես ձերբակալ արարից զնա և կապանօք բերից զնա առաջի քո»: Վասն զի այրն այն էր այր քաջ և անպարտելի ի պատերազմ: Եւ ասէր Յովհաննէս թագաւորն ցայրն այն. «Ահա այր հզօր է Աշոտ, դու զիս՝ որ կարես ածել զնա առաջի իմ»: Եւ ասէր իշխանն Վրաց. «Ի ձիոյն առից զնա կենդանի»: Ասէ ցնա Յովհաննէս, եթէ. «Չկորիւն առիծու մի՝ արհամարհիցես՝ մինչև տեսանիցես»: Եւ յորժամ ճակատեցան ընդ միմեանս, իշխանն որ յԱփիսագաց, որպէս զարծուի ընթացեալ ի ձայն բարձր յուզեր զԱշոտ և ասէր. «Ո՛վ է Աշոտ, յառաջ եկեսցէ»: Եւ լուեալ Աշոտ եղև զայրացեալ իբրև զինձ. և յուզեալ զմիմեանս ընթանային առ իրեարս. և իշխանն Վրաց զնիզակն եղեալ ի վերայ Աշոտոյ, իսկ Աշոտ իբրև զկայծակն ի ներքոյ անցանէր և հարկանէր զնա պողովատովն ի վերայ սաղաւարտին և զերկաթապատ մարմինն պատառեաց մինչև ցատինսն և հանդերձ միջօրն յերկիր ընկնոյր: Եւ եղև յաւուր յայնմիկ սաստիկ պատերազմ. և դարձուցին զքաղաքն ի փախուստ, մինչ զի փախուցեալքն ոչ ժամանէին մտանել ի քաղաքն, այլ յԱխուրան գետն անկանէին: Եւ դարձաւ Աշոտ մեծաւ յաղթութեամբ:

Եւ յետ աւուրց ինչ խորհեցան Բագրատունիքն և Պալիաւունիքն և այլ ամենայն ազատագունդ զօրքն Հայկազանց առնել խաղաղութիւն ի մէջ Յովհաննիսի և Աշոտոյ: Եւ յայնժամ սուրբ հայրապետն Պետրոս և իշխանքն ամենայն ելին առ Աշոտ և մեծաւ երդմամբ նստուցին զԱշոտ դրուց աշխարհին՝ թագաւոր ամենայն Տանն Հայոց, և Յովհաննէս նստցի թագաւոր ի քաղաքն յԱնի: Եւ եթէ մեռցի Յովհաննէս, Աշոտ լիցի թագաւոր ամենայն Տանն Հայոց: Եւ յայնժամ եղև խաղաղութիւն ամենայն աշխարհին Հայոց⁹⁴⁴:

ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ, ՄԱՏՅԱՆ ԱԾԽԱՐՀԱՎԵՊ ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆԱՅ

Հատվածը Հովհաննէս Սմբատի և նրա եղբայր Աշոտի միջև ծագած զահալկալական հակամարտության վերջին դրվագի մասին է (1021 թ.), որը, Մխիթար Անեցու այժմ կորած պատմությունից քաղելով, ներկայացրել է Վարդան Արևելցին: Այս տեղեկությունն ուշագրավ է հատկապես նրանով, որ, ի տարբերություն եղբայրների վեճին անդրադարձած նախորդ պատմիչների, այստեղ Աշոտի կերպարը գուրկ է հեղուսականությունից և թերևս ավելի իրատեսորեն է ներկայացված՝ որպես ամեն զնով զահին տիրելու մտասուեռում ունեցող մի անձ:

⁹⁴⁴ Մատթեոս Ուռհայեցի, 1991, էջ 12-14:

Այս հաստիքում կարևոր տվյալներ են հաղորդվում Ապիրատ (Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոս) իշխանի վերաբերյալ: Իսկ շարունակության մեջ նշվում է Վասակ Պահլավունու (Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու հոր) սպանության մասին:

Իսկ պատուական երեցն Մխիթար Անեցին, որոյ յիշատակն ի գիրն Կե-
նաց, այսպէս ասէ. «Յոյով աշխատ եղէ գտանել զորպէսն սուլտանացն՝ որ ի
Թուրքաց... »:

Նոյն այրն (Մխիթար Անեցին – Կ. Մ.) ասէ եւ յաղագս թագաւորին Յո-
վաննիսի՝ եթէ եղբայր նորա Աշոտ ի յոտս Թալնայ կեղծաւորեալ որպէս հի-
ւանդ մերձ ի մահ, կոչէ զթագաւորն առ ինքն, փորելով ի սնարիցն կուսէ որո-
գայթա. եւ այնու ըմբռնեալ՝ տայ ի ձեռս մեծ իշխանին Ապիրատն կոչեցելոյ,
սպանանել զնա. եւ նա յօժար կամօք յինքն առեալ տանի դնէ յաթոռ իւր յԱնի,
ասելով. «Զիա՞րդ ձգեցից զձեռս իմ յօժեալ Տեառն, եւ խելագար մի եղից ի
տեղւոջ սորա»: Չմանէ ասեն յաննշանից մեծացեալ, եւ վասն խելացի եւ
առատ ձեռացն մինչեւ լինէր տէր երկոտասան հազար հեծելոց, որ եւ շինեաց
գտորբ ուխտն Կեչառուս, որպէս Վարհամ իշխանն՝ զՄարմաշէն:

Ի չորեքհարիւր եօթանասուն թուին (1021)... ի գալ Թուրքին ի Դուին և
սիմել ասպատակս, ել ընդդէմ նոցա քաջն Վասակ, և ցուցեալ մեծ քաջութիւն՝
դառնայ ի Սերկկի, և ի հանգչելն անդ սակաւ մի քնով՝ քարիւ հարեալ զգլուխն
այր մի յանգէտս, մեռանի⁹⁴⁵:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

*Պատմության այս հատվածը վերաբերում է Պետրոս Ա Գետադարձի ժամա-
նակ Դեոսկորոս Սանահնեցու կարճատև աթոռակալությանը (1037-1038 թթ.) և
վերջինիս աթոռակալության պահին, անեցիների՝ նրա նկատմամբ ցուցաբերած
անարգանքին, որի համար զոջացել են քաղաքացիների հետագա սերունդները,
համարելով, որ այդ մեղքի պատճառով են եղել հետագա շրջանի դժբախտությու-
նները, և փորձելով թողություն ստանալ նրա նշխարներից: Այդ նպատակով անե-
ցիները Դեոսկորոսի գերեզման՝ Սանահնի վանք են ուղարկում մի քարգործ
վարպետի:*

Եւ յետ տեառն Սարգսի առնու զկաթողիկոսութիւնն Հայոց տէր Պետրոս
ամս երեսուն և ինն: Եւ յետ Գագկայ Շահնշահի թագաւորեաց որդի նորա
Յովհաննէս ամս քսան...

Բայց թագաւորն Յովհաննէս գժտութեամբ լեալ ընդ հայրապետին Պետ-
րոսի, դնէ զնա ի բանտի և զԴեոսկորոս ոմն առաջնորդ սուրբ ուխտին, որ կոչի

⁹⁴⁵ Վարդան Արևելցի, էջ 99, 102-103:

Սանահին, բերեալ ձեռնադրէ զնա կաթողիկոս փոխանակ Պետրոսի: Ապա եկեալ Յովսէփ կաթողիկոսն Աղուանից, հաշտութիւն արարեալ ի մէջ թագաւորին և հայրապետին, հանէ զկաթողիկոսն ի բանտ:

Իբրև տեսին ռամիկ բազմութիւնն քաղաքին Անույ, եթէ արձակեցաւ կաթողիկոսն ի բանտէն, ընթացեալ յանդգնութեամբ ի վերայ Դեոսկորոսի, պատառեցին զքօղն յերեսաց նորա յաւուր Յայտնութեան Տեառն, մինչդէռ օրինէին զջուրն, քանզի քօղով վարէին յայնմ ժամանակի կաթողիկոսքն, և հանին անարգանօք զնա ի քաղաքէն, և կացուցին զՊետրոս յաթոռ իւր: Եւ զնաց Դեոսկորոս տրտմութեամբ ի Սանահին, ի տունն իւր, և անդ եղև վախճան կենաց նորա, և եղաւ հուպ յեկեղեցին:

Եւ յաւուրս իշխանութեանն Չաքարէի և առաջնորդութեան Սանահինի Գրիգոր վարդապետին, որդւոյն Տուտայ, որ էր այր երևելի, առաքեցին բնակիչք քաղաքին Անույ՝ այր մի քարկոփ, ի Սանահինն, ի նոյն քաղաքէ, զի յայտնի կամ գաղտնի առցէ մասն ինչ ի նշխարացն Դեոսկորոսի և տարցէ ի քաղաքն. «Չի վասն նորա են, ասեն, այս կոտորուած, որ լինի ի քաղաքիս հանապազ յայլագգեաց. զի թերևս թողութիւն արասցէ քաղաքիս վասն յանդգնութեանն, զոր գործեցին ընդ նա հարքն մեր»:

Իսկ այրն երթեալ ի գիշերի, կամեցաւ բանալ զգերեզմանն և առնուլ ի նմանէ մասն ինչ: Եւ ահաբեկեալ ահիւ մեծաւ՝ ոչ կարաց բանալ զգերեզմանն և երթեալ պատմեաց վարդապետին Գրիգորի: Եւ նա ասաց. «Ես ոչ համարձակիմ գործել զայդ իրդ, մինչև ժողով բազմութեան բնակչացն Անույ այսր զայցեն, և մեք ընդ նոսա պաղատեսցուք, խնդրել զթողութիւն ի նշխարաց նորա»: Իսկ ասացեալն յապաղէր, զի ոչ ոք արար փոյթ զայնմանէ⁹⁴⁶:

ՍԱՄՎԵԼ ԱՆԵՑԻ, ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հատվածը Գագիկ Բ-ի կարճատև գահակալության (որի նկատմամբ պատմիչը քննադատական վերաբերմունք ունի) և հաջորդող դեպքերի մասին է: Պատմիչը մի շղթայի մեջ է ներկայացնում Անիի թագավորության անկումը, բյուզանդական զավթումն ու անփառունակ տիրապետությունը և Արի Արսլանի կողմից քաղաքի գրավումը, որը համարում է Աստծո պատիժ: Սամվել Անեցին միակ հեղինակն է, որը գրում է բյուզանդացիների հաստատվելուց հետո Անիում տիրող ծանր մթնոլորտի մասին, երբ քաղաքացիներն ու իշխանները փոխադարձ մեղադրանքներով ու զրպարտանքներով միմյանց կայսեր ձեռքն էին մատնում:

Արդ յետ մահուանն Սմբատայ որ եւ Յովանէսն, միաբանեալ ազատագունդ զաւրացն եւ իշխանացն, յաւէտ եւս պատրիարքին տեսառ Պետրոսի. ժողովեցան առ դրունս մեծափառ Կաթուղիկէին՝ ի մայրաքաղաքս յԱնի, եւ

⁹⁴⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 89-91:

հաստատեն գԳ-ագիկ գեղբաւորորդին Յովաննիսի, թագաւոր ի վերայ ինքեանց ի տեղի հաւրեղբաւր իւրոյ, որ ո՛չ պատերազմական արութեանց ջանայր, որով վարի իշխանութիւնն, մանաւանդ զի առ այնու ժամանակաւն աւելի իմն գղէպ էր քաջանալ, զի շփոթումն Իսմայէլականացն եւ ի վերայ յառնել Սկիւթացւոցն, որպէս ասացաք յառաջագոյն, ընդ այսու ամանակաւք կարծի գոլ եւ Յունացն՝ չէր անվրդով, զի ընդ կնոջ ձեռամբ նուաճէր եւ նոցայն թագաւորութիւն: Բայց սա, զի ի մանկութենէ ընդ դպրութեան գրոց վարժեալ էր, ի նոսին զբաւսնոյր եւ ի տերութեանն աւուրս, զոր իմացեալ ազգին Յունաց, առ իւրեանս կոչեցին խաբկանաւք. յաւէտ եւս ի սաղրելոյ իշխանացն, որք երդմամբ հաստատեցին պահել զիշխանութիւն նորա աննենգ ի վերայ իւրեանց, եւ ոչ կացին յուխտին Տեառն, եւ կատարած գործոյն կորուստ անգիւտ անձանց եւ այլոց բազմաց եղեւ, զի Յոյնք զգնացեալն ի կղզւոջ արգելին եւ ի տեղի նորա կատապանս արձակեալ ամի ամի: Իսկ բնակչաց քաղաքիս եւ իշխանաց զմիմեամբք ելանելով անճոռին յոխորտանաւք, եւ ի միմեանս յարձակեալ խորամանկութեամբ եւ ստաբանութեամբ խորհէին զխորհուրդն նենգութեան՝ մատնել զմիմեանս կայսեր, բաղբաղելով զձեռն տալն առ Հագարացիսն, որք եւ իշխանացն, անգամ զհայրապետն, եւ նորա՝ զնոսա, սորին գաղափարաւ զրարանեալ, զորս յոչ կամս առեալ տանէին ի բնակութենէ իւրեանց:

Իսկ մնացեալքն, իբրեւ զանտերունչս անկուշեալ կիցս ընկենուին. եւ այսպիսի սարասիւ երկարեալ ամս ԻԱ (21): Յետ որոյ՝ հուր հարաւային բքոյն շարժեալ եւ երեր զգազանն մարդախանձ, որ հրդեհեալ բնաջինջ արար զազգս մեր. մանաւանդ զԱնի քաղաք, զոր պաշարեալ զաւուրս ԻԵ (25) եւ ապա առեալ որպէս ի տեսչութենէ Աստուծոյ, զի ի յաճախել մեղաց մերոց, զինամս տեսչութեանն Աստուծոյ ի ցասումն բարկութեան շարժէ: Իսկ նոցա ի բերան սրոյ անագարմաբար արկեալ՝ կոտորելով իբրեւ զմայրս անտառաց, շաղախէին զերկիր արեամբ՝ պղծելոց գործովք եւ պոռնկացելոց գնացիւք:

Եւ բարկացաւ սրտմտութեամբ Տէր ի վերայ մեր, եւ զարշեցոյց զժառանգութիւն իւր յոյժ: Այլ մերն, վասն զի դադարեաց իշխանութիւն թագաւորական, պարտ է եւ ի կանոնացս դադարեցուցանել. զի թէպէտ եւ գոյր ուրուք գաւազան տերութեան, որպէս Կիւրիկէին կամ այլ ուրեք, յորժամ տեսին զանհնարին աղէտ կործանման զգլխաւորի տեղւոյս՝ անձնատուր եղեալ ընդ ձեռամբ վիշապին, կամաւ ելին փախստեամբ առ կայսրն Յունաց: Եւ նոքա տիրեցին ընդհանուր աշխարհիս⁹⁴⁷:

⁹⁴⁷ Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, էջ 186-187:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Դ, Երևան, 1970:
- Աբրահամ Կրետացույ, Պատմագրություն անցից իւրոց եւ Նատր-Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870:
- Աբրահամյան Ա., Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956:
- Աբրահամյան Ա., Սամվել Անեցու տոմարական և տիեզերագիտական աշխատությունները, «Էջմիածին», 1952, Ա:
- Ալիշան Դ., Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873:
- Ալիշան Դ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890:
- Ալիշան Դ., Հայապատում, մասն Բ, Վենետիկ, 1901:
- Ալպոյաճեան Ա., Յուշամատեան կուտինահայերու, Պեյրուք, 1961:
- Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա Երևան, 1942, հ. Բ, Երևան, 1944, հ. 5, Երևան, 1942:
- Ակինյան Ն., Ներսես Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956:
- Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. II, Երևան, 1964:
- Ավագյան Ս., Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1978:
- Ավդալբեկյան Թ., Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969:
- Արիստակիսի Լաստիվերտցույ Պատմություն (աշխատասիրությամբ՝ Կ. Յուզբաշյանի), Երևան, 1963:
- Արևշատյան Ա., Գրիգոր Մագիստրոսը շարականագիր և գեղագետ, Երևան, 2015:
- Արևշատյան Ս., Գրիգոր Մագիստրոս, Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչներ, V-XVIII դարեր, Երևան, 1976:
- Բասմաջեան Կ., Հայերեն արձանագրությունք Անույ, Բագնայրի եւ Մարմաշինու, Պարիս, 1931:
- Բարթիկյան Հ., Ուռնայեցու երկում հանդիպող «Մարցե» անվան մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 2:
- Բարթիկյան Հ., Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, Երևան, 2002:
- Բարխուդարյան Ս., Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963:
- Բուռնագյան Ս., Հայաստանը և սելջուկները 11-12-րդ դդ., Երևան, 1980:
- Գեջյան Ս., Անի (մատենագիտություն), Երևան, 2006:
- Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, բնագիրն յառաջաբանով եւ ծանոթագրություններով առաջին անգամ ի լոյս ընծայեաց Կ. Կոստանեանց, Ադէքսանդրապոլ, 1910:
- Գրիգոր Մագիստրոսի մատենագրությունը (Գ. Մուրադյան), «Մեկնություն քերականին», Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԶ, ԺԱ դար, Երևան, 2012:

- Գրիգոր Տղա (բանաստեղծություններ և պոեմներ), աշխատասիրությամբ Աս. Մնացակայանի, Երևան, 1972:
- Գրիգորյան Գ., Տարոնի ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում, Երևան, 1983:
- Գրիգորյան Գ., Նվիրատվություններ Անիի եկեղեցիներին ու վանքերին (X-XIV դդ.), Ս. Էջմիածին, 2002:
- Դիվան հայ վիմագրության, պր. I, կազմեց՝ Հ. Օրբելի, Երևան, 1966:
- Դիվան հայ վիմագրության, պր. IV, Գեղարքունիք, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1973:
- Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982:
- Դիվան հայ վիմագրության, պր. IX, Լոռու մարզ, կազմեցին՝ Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Սաղումյան, Երևան, 2012:
- Դիվան հայ վիմագրության, պր. X, Շիրակի մարզ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 2017:
- Եղիազարյան Ա., Աշոտ Ա Բագրատունի թագավոր Հայոց, Երևան, 2014:
- Զարյան Ա., Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Երևան, 1986:
- Զաքարիա Սարկաւազ, Պատմագրութիւն, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1870:
- Էփրիկեան Ս., Բնաշխահիկ բառարան, հ. Բ, Վենետիկ, 1907:
- Թորոսյան Խ., «Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը» որպես Զաքարյան Հայաստանի և Զաքարյանների պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1992:
- Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության (աշխատությունների ժողովածու), Երևան, 1942:
- Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության (աշխատությունների երկրորդ ժողովածու), Երևան, 1948:
- Թորոսյան Վ., Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը (ԺԱ դարի կեսեր - ԺԲ դարի սկիզբ), Երևան, 2018:
- Թուրթ Մարկոս Աղաբեգեան առ պատուականաց պատուական տէր Ներսէս արքեպիսկոպոսի Անույ եւ պատրիարք Օսմանեան Հայոց, Կ. Պոլիս, 1878:
- Թումանյան Բ., Հայ աստղագիտության պատմություն, Երևան, 1968:
- ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյան, Երևան, 1950:
- ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմող՝ Լ. Խաչիկյան), մասն Ա, Երևան, 1955:
- ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմող՝ Լ. Խաչիկյան), մասն Բ, Երևան, 1958:
- ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (կազմող՝ Լ. Խաչիկյան), մասն Գ, Երևան, 1967:

Իբն ալ Ասիր (թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի),
Երևան, 1981:

Լեո, Անի, Երևան, 1963:

Խաժակյան Լ., Ժ-ԺԴ դդ. թղթյա ձեռագրերի պատառիկների ֆիզիկաքիմիական վեր-
լուծության արդյունքները, «Բանբեր Մատենադարանի», № 14, Երևան, 1984:

Խալիփախյան Հ., Հայաստանի պարսպաշինական կառույցների հատակագծման
կոմպոզիցիոն
առանձնահատկությունները, «Հայ արվեստ» ժողովածու № 1, Երևան, 1974:

Խաչերեան Լ., Գրիգոր Պահլավունի Մագիստրոս, Լոս Անճելես, 1987:

Կարապետյան Ս., Անի 1050, Երևան, 2011:

Կարապետյան Ս., Մրենը և նրա հուշարձանները, «Վարձք», 2012, № 7:

Կարապետյան Ս., Բազմայրի վանքի արձանագրությունները, «Վարձք», 2013, № 9:

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհան-
ջանյանի, Երևան, 1961:

Կանոնագիրք Հայոց (աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի), հ. Բ, Երևան, 1971:

Կիլիկեթեան Բ., Ծովք (Ծովք-Տյուք եւ Հռոմ-Կայ), Վիեննա, 1904:

Կոստանեանց Կ., Վիմական Տարեգիր, Ս. Պետերբուրգ, 1913:

Կրպէ, Խծկոնք, «Ազգագրական հանդէս», Ծուշի, 1896, Ա:

Հակոբյան Չ., Հայ-քաղկեդոնական ավանդույթների արտացոլումը Անիի Ս. Գրիգոր
(Տիգրան Հոնենց) եկեղեցու որմնանկարներում, «Հայկական որմնանկարչու-
թյուն», գիտական հոդվածների և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2019:

Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը, Երևան, 1969:

Հակոբյան Թ., Անիի պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1980:

Հակոբյան Թ., Անիի պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1982:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջան-
ների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986, հ. 2, Երևան, 1988, հ. 3,
Երևան, 1991:

Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. Ա, Երևան, 1932, հ. 2, Երևան, 1934:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դարեր, աշխատասիրությամբ Ա.
Մաթևոսյանի, Երևան, 1988:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց՝ Ա. Մաթևոսյան, Երևան,
1984:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկ-
յան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2018:

Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Բ, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկ-
յան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2020:

Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հատոր 4, Երևան, 2003:

Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 11, Երևան, 1985:

Հայոց պատմություն (ՀՀ ԳԱԱ հրատ.), հ. II, գիրք երկրորդ, Երևան, 2014:

- Հայ ժողովրդի պատմություն, (ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.), հ. II, Երևան, 1984:
- Հայ ժողովրդի պատմություն (ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.), հ. III, Երևան, 1976:
- Հայ ժողովրդի պատմություն, (ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.), հ. IV, Երևան, 1972:
- Հասրաթյան Մ., Անիի ճարտարապետությունը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2011, № 3:
- Հարությունյան Վ., Անի քաղաքը, Երևան, 1964:
- Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992:
- Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն (գրաբար, աշխարհաբար) աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Գ. Թոսունյանի, Երևան, 1996:
- Հովհաննես Սկիլիցես, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1979:
- Հովհաննիսյան Հ., Բյուզանդական անանուն ֆոլիսների գանձ՝ Ծաղկաձորի Խաչեր հնավայրի պեղումներից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2013, № 1:
- Հովսեփյան Գ., Հավուց Թառի Ամենափրկիչը և նույնանման հուշարձանները հայ արվեստի մեջ, Նյուրթեր եւ ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. Բ, Երեւան, 1987:
- Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հ. Բ, Անթիլիաս, 2003:
- Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969:
- Ղաֆադարյան Կ., Երևան, միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975:
- Ղաֆադարյան Կ., Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1957:
- Մագսուտյան Գ., Ընտրեալոյ Աստուծոյ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրությունը, Երևան, 1995:
- Մարգարյանեան Յ., Բաղդատական ակնարկ մը կրօնական ճարտարապետութեան վրայ և հայ ճարտարապետութեան տեղը անոր մէջ, Իսթանպուլ, 1970:
- Մաթևոսյան Ա., Նշմարներ Անի քաղաքի գրչության և մանրանկարչության, «Բանբեր Մատենադարանի», № 14, Երևան, 1984:
- Մաթևոսյան Կ., Հռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1982, № 1:
- Մաթևոսյան Կ., Նկարիչ մարգարեի «Մուտք Երուսաղեմ» մանրանկարը, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1982, № 9:
- Մաթևոսյան Կ., Գրիչ և մանրանկարիչ Իգնատիոս Հռոմոսցի, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1982, № 1:
- Մաթևոսյան Կ., Անի քաղաքի Ներքին բերդի Ավետարանը, «Էջմիածին», 1984, ԺԱ-ԺԲ:
- Մաթևոսյան Կ., Անիի եպիսկոպոս Հովհաննես Ոսկեփորիկ գրիչը, «Էջմիածին», 1985, Ը:

Մաթևոսյան Կ., 14-րդ դարի հիշատակարանները Անի քաղաքի և անեցիների մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1985, № 3:

Մաթևոսյան Կ., Չորս խորան «Բագնայրի Ավետարանից», ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1985, № 10:

Մաթևոսյան Կ., Որո՞նք են Անի քաղաքի դուստրերը, «Գարուն», 1986, № 12:

Մաթևոսյան Կ., Արուճ, Երևան, 1987:

Մաթևոսյան Կ., Գրչի և ստացողի միջնորդը (վանառքի համար նախատեսված գիրքը միջնադարյան Հայաստանում), «Պատմաբանասիրական հանդես», 1990, № 4:

Մաթևոսյան Կ., Անի. Եկեղեցական կյանքը և ձեռագրական ժառանգությունը, Ս. Էջմիածին, 1997:

Մաթևոսյան Կ., Անիում Չաքարյանների հաստատման ժամանակն ըստ նորահայտ հիշատակարանի, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1997, № 1:

Մաթևոսյան Կ., Վարդան Արևելցին Անիի պատմության մասին, «Էջմիածին», 2002, ԺԱ-ԺԲ:

Մաթևոսյան Կ., Հովհաննես Սարկավազի պատմական թղթերն ըստ Սամվել Անեցու, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, «Հայոց պատմության հարցեր», գիտական հոդվածների ժողովածու, № 6, Երևան, 2005:

Մաթևոսյան Կ., Հավուց թառի վանքի և Ապիրատյան տոհմի պատմության նորահայտ տվյալներ, «Բանբեր Մատենադարանի», № 17, Երևան, 2006:

Մաթևոսյան Կ., Անին մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ «Պատմաբանասիրական հանդես», 2008, № 3:

Մաթևոսյան Կ., Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը և նրա տոհմը 11-րդ դարում, «Բանբեր Մատենադարանի», № 18, Երևան, 2008:

Մաթևոսյան Կ., Յոհան գրչի ընդօրինակած պատմական ժողովածուն և կատարած հավելումները, «Էջմիածին», 2008, Չ-Է:

Մաթևոսյան Կ., Սմբատ Մագիստրոս, «Հանդես ամսօրեայ», 2008:

Մաթևոսյան Կ., Անի քաղաքը և Ծառաքար-Մաղապերդը 11-14-րդ դդ., «Հուշարձան» տարեգիրք Դ-Ե, Երևան, 2008:

Մաթևոսյան Կ., Գրիգոր Պիխտ Շիրակացի, «Էջմիածին», 2009, Ժ:

Մաթևոսյան Կ., Գրիգոր Հառիճեցու նորայայտ թուղթը, «Հանդես ամսօրեայ», 2009:

Մաթևոսյան Կ., Սամվել Անեցու Ժամանակագրության ձեռագրերը և նորահայտ լրացումները, Երևան, 2009:

Մաթևոսյան Կ., Անի-Շիրակի պատմության էջեր, Երևան, 2010:

Մաթևոսյան Կ., Հաղբատի Ավետարանը, Երևան, 2012:

Մաթևոսյան Կ., Հավուց թառի վանքը, Երևան, 2012:

Մաթևոսյան Կ., Անիի ազնվականության պատմությունից կամ երեք Գրիգոր Մագիստրոս, Երևան, 2015:

Մաթևոսյան Կ., Վիմագրական նշխարներ Արևմտյան Հայաստանից, «Էջմիածին», 2015, Դ:

Մաթևոսյան Կ., Նյութեր հայկական միջնադարյան որոշ որմնանկարների վերաբերյալ, «Հայկական որմնանկարչություն», գիտական հոդվածների և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2019:

Մաթևոսյան Կ., Անիի քաղաքացիները (քաղաքային տոհմեր), «Էջմիածին», 2020, 2:

Մաթևոսյան Կ., Պատմահնագիտական դիտարկումներ, Երևան, 2020:

Մաթևոսյան Կ., ԺԳ դարի վիմագրական որոշ տվյալներ անեցիների մասին, Տոնազիր գիտական ժողովածու Լևոն Տեր-Պետրոսյանի 75-ամյակի առիթով, Երևան, 2021:

Մաթևոսյան Կ., Անիի Մայր տաճարի շինարարական արձանագրության կարծեցյալ հիշրայի թվականի մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 17, Երևան, 2021:

Մաթևոսյան Ռ., Անին արքունի աթոռանիստ և մայրաքաղաք, «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1978, № 5:

Մաթևոսյան Ռ., Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Երևան, 1990:

Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ե, կազմեց Օ. Եզանեան, Երևան, 2009:

Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, հ. Բ, Երուսաղեմ, 1967:

Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց՝ Նորայր եպս. Պողարեան, հ. 6, Երուսաղեմ, 1972:

Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, կազմեց՝ Նորայր եպս. Պողարեան, հ. Է, Երուսաղեմ, 1974:

Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1977, հ. 2, Երևան, 1985:

Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, կազմեց՝ Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, հ. 2, Երևան, 1956:

Մանուչարյան Ա., Նորահայտ հիշատակություն՝ «Հայոց ասպետ» վիմագրությամբ, ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետ, Տարեգիրք Բ, Երևան, 2007:

Մառ Ն., «Արքաուն» քրիստոնյաների մոնոլիթեն անվանումը հայ քաղկեդոնականների խնդրի առնչությամբ, Երևան, 2016:

Մատենան գիտություն եւ հավատոյ Դավիթ քահանայի, ուսումնասիրություն, վերծանություն, ծանոթագրություններ Արտաշես Մաթևոսյանի, Երևան, 1997:

Մատթեոսի Ուռհայեցոյ Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1869:

Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն (աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Հ. Բարթիկյանի), (գրաբար տեքստը ըստ Ժամանակագրության Վաղարշապատի 1898 թ. հրատարակության), Երևան, 1991:

Մարգարյան Հ., Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երևան, 1980:

Մարտիրոսյան Ա., Մարտիրոս Ղրիմեցի, Երևան, 1958:

Մի տեղեկագիր Կարսի մարզի վերաբերյալ, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1970, № 2:

Միրումյան Կ., Հովհաննես Սարկավագի աշխարհայացքը, Երևան, 1984:

Միքայելյան Վ., Ղրիմի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան, 1964:

Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860:

Մխիթար Անեցի, Մատենան աշխարհավել պանդխտարանաց, աշխատասիրությամբ Հ. Մարգարյանի, Երևան, 1983:

Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, (աշխատասիրությամբ Խ, Թորոսյանի), Երևան, 1975:

Մխիթար Գոշ, Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԹ, գիրք Ա, Երևան, 2014:

Մխիթարյան Ս., Գրիգոր Մագիստրոսի կյանքը և գեղարվեստական ժառանգությունը, Երևան, 2001:

Մխիթարեանց Ա., Պատմութիւն Հռոմոսին վանաց ի Շիրակ, Վաղարշապատ, 1870: Մկրտչյան Հ., Առաքել Անեցի թարգմանիչ, «Անի», 1992, № 2:

Մնացականյան Աս., Անիի բանաստեղծ Վարդան Անեցին, «Բանբեր Մատենադարանի», № 10, Երևան, 1971:

Մնացականյան Աս., Հովհաննես Սարկավագի «Բան իմաստութեան» պոեմը և նրա գնահատությունն ըստ օգտագործված աղբյուրների, «Բանբեր Մատենադարանի», № 14, Երևան, 1984:

Մուրաֆյան Կ., Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երևան, 2001:

Մուրադյան Գ., Սահակի տեսիլը Ղազար Փարպեցու «Պատմության» մեջ, Լևոն Խաչիկյան 90, Նյուրթեր ծննդյան 90-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի, Երևան, 2010:

Մուրադյան Պ., Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977:

Մուրադյան Պ., «Անի» տեղանունը, «Անի», 1992, № 1:

Մուրադյան Պ., Դավանական հանդուրժողականության եւ ազգամիջյան համերաշխության գաղափարները ԺԲ-ԺԴ դդ. Հայաստանում, «Գանձասար», Դ, 1993:

Յովհաննէսեան Մ., Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970:

Յովսեփեան Գ., Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951:

Յովսեփեան Գ., Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969:

Ներսէսի Շնորհալոյ Հայոց կաթողիկոսի թուղթը, Վենետիկ, 1873:

Ներսէսի Շնորհալոյ Բանք չափաւ, Վենետիկ, 1928:

Ներսէս Շնորհալի, Ողբ Եղեսիոյ, Երևան, 1973:

Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Ա, Վենետիկ, 1836, հ. Բ, Վենետիկ, 1837:

Շահնազարյան Ա., Չաքարյանների ազատամարտի առաջին փուլը, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, «Հայոց պատմության հարցեր», գիտական հոդվածների ժողովածու, թիվ 6, Երևան, 2005:

Չոպանեան Ա., Հայ էջեր, Փարիզ, 1912:

Պատմություն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Աբգարյանի, Երևան, 1979:

Պատմություն Անանուն գրուցագրի (կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի), թարգմանությունը գրաբարից ռուսերեն, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան, 1971:

Պօղոսեան Ն., Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարք, Երուսաղեմ, 2017:

Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրություն, աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոս-յանի, Երևան, 2014:

Սամուելյան Խ., Հայ հին իրավունքի պատմությունը, Երևան, 1939:

Սարգիսեան Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:

Սարգսյան Գ., Թեղենյաց վանքի պեղումները և Բջնիի մի արձանագրության առթիվ, Հայկական ՍՍՀ-ում 1983-1984 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան. զեկուցումների թեզիսներ, Երևան, 1985:

Սարգսյան Գ., Միջնադարյան կուղպակները և դրանց նվիրատվությունները IX-XIV դդ., Պատմա-բանասիրական հանդես, 1977, № 3:

Սարգսյան Գ., Գրիգոր-Ապիրատ Հասանյան. Հիմնադիր Կեչառիսի վանքի (վիմագրական նոր վկայություն), «Հին Հայաստանի մշակույթը» ժողովածու, 12, Երևան, 2002:

Սարգսյան Գ., Միջնադարյան կանոնախրավական նորմերի վիմական արտացոլումներ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2006, № 2:

Սմբատեանց Մ., Նկարագիր Երնջակայ Ս. Կարապետի վանից, Տփղիս, 1906, էջ 78:

Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն տիեզերական, աշխատասիրութեամբ Ստ. Մալխասեանցի, Սանկտ-Պետերբուրգ, 1885:

Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցի, Տիեզերական պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Վարդանյանի, Երևան, 2000:

Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական (բնագիրը պատրաստեց Գ. Մանուկեան), Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, գիրք Բ, Երևան, 2011:

Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910:

Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, (գրաբար տեքստը ըստ Վենետիկի 1862 թ. տպագրության), աշխարհաբար թարգմանությունը Գ. Բ. Թոսունյանի, Երևան, 2001:

Վարդանյան Յու., «Պատմութիւն քաղաքին յԱնույ» բանաբաղության հեղինակի և ժամանակի հարցի շուրջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1985, № 2:

Վարդանյան Ռ., Հայոց տոնացույցը, Երևան, 1999:

Վարդանյան Վ., Պաշտպանությունը Հայոց պետականության և հոգևոր անաղարտության պահպանման, Երևան, 2008:

Վարդանյան Վ., Ծովքի Պաշտպանությունը դարաշրջանի որոգայթներում, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, «Հայոց պատմության հարցեր», № 8, Երևան, 2007:

Տարեգիրք Սմբատայ Սպարապետի, Փարիզ, 1856:

- Տեր-Ավետիսեան Ա., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970:
- Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:
- Տեր-Ղևոնդյան Ա., Առևտուրը և տնտեսական բարգավաճումը յոթերորդ դարի Հայաստանում, «Բանբեր Մատենադարանի», № 30, Երևան, 2020:
- Տեր-Մինասյան Ե., Ամբերդաձորի արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1961, Ե:
- Տեր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, Երևան, 2007:
- Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, հ. Ա, կազմեց Յակովբոս Տաշեան, Վիեննա, 1895:
- Փափազյան Հ., Այգիներն ու այգետեղերը ըստ հայերեն և պարսկերեն կալվածագրերի. «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1982, № 1:
- Քալանթար Ա., Հայաստան. Քարե դարից միջնադար, երկերի ժողովածու, (խմբագրությամբ Արամ Քալանթարյանի), Երևան, 2007:
- Քյոշկերյան Ա., Գանձասաց Սարգիս Անեցի, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, 2:
- Օրբելի Յ., Անույ աւերակները (թարգմ. ռուսերենից Յուսիկ արքեպս.), Վաղարշապատ, 1911:
- Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001:
- Ani, "Documents of Armenian architecture", № 12, Milano, 1984.
- Ani a symbol of a multinational Caucasus, Tbilisi, 2020.
- A. et J-P. Mahé "Histoire de l'Arménie des origines à nos jours", Éditeur: Perrin, 2012.
- Baladian A., Thierry J.-M., Le Couvent de Horomos d'après les archives de Toros Toramanian, Monuments Piot 81, 2002.
- Dangles P., Prouteau N., Observations sur quelques fortresses de la région d'Ani, "Revue des études Arméniennes", Tome 30, Paris 2005-2007.
- Christina Maranci, Visions of Ani: Software-Recovered Painting from the Apse of the Cathedral and the Church of Saint Gregory "Abułamrenc", "Revue des études arméniennes", № 40, 2021.
- Encyclopedie de l'Islam, tome I, Paris, 1960.
- Mahé J-P., Le testament de Tigran Honenc' : la fortune d'un marchand arménien d'Ani aux XIIe-XIIIe siècles, Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 2001.
- Matevossian K., La localité de Caravan, "Revue des études Arméniennes", tome 40, Paris, 2021.
- Muḥammad ibn Ahmad Muqaddasi, Kitāb ahsān at-tāqasim fi ma'rifat al-aqālim, «Bibliotheca geographorum arabicorum», ed. III, pars III, Lugd. Bat., apud E. J. Brill, 1967.

- Thierry J-M., *Le couvent Arménien d' Horomos*, Louvain-Paris, 1980.
- Horomos monastery: Art and History (edited by E. Vardanyan), *Monographies* 50, Paris, 2015.
- The Chronography of Bar Hebraeus, Gregory Abu-l-Faraj, 1225-1286, translated by E. W. Budge, Amsterdam, 1976.
- Uluhogian G., *Les églises d'Ani d'opré le temoignage des inscriptions*, "Revue des études Arméniennes", tome 23, Paris, 1992.
- Uluhogian G., *Un Antica mappa della Armenia*, Ravenna, 2000.
- Sezai Yazici, *Ani Bibliography*, Ankara, 2017.
- Sezai Yazici, *Ani sirlari. Secrets of Ani*, Ankara, 2017.
- Бартольд В., Персидская надпись на анийской мечети Мануче, «Анийская серия», № 5, СПб, 1911.
- Кипшидзе Д., Пещеры Ани, Ереван, 1972.
- Гюзальян Л. Т., Персидская надпись Кей-Султана Шеддади в Ани, Сборник академику Н. Я. Марру, М.-Л., 1935.
- Марр Н. Я., Ани, книжная история города и раскопки на месте городища, М.-Л. 1934, (переиздание Ереван, 2011).
- Мурадян П. М., Строительство и конфессия церкви Тиграна Оненца по памятникам эпиграфики «Историко-филологический журнал», 1985, № 4.
- Орбели И., Краткий путеводитель по городищу Ани. С.-Петербургъ, 1910.
- Орбели И., Развалины Ани, С.-Петербургъ, 1911.
- Орбели И., Избранные труды, Ереван, 1963.
- Хачатрян А., Корпус арабских надписей Армении VIII—XVI вв., Ереван, 1987.
- Юзбашян К., Анийская рукопись 1298 г., «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 2:
- Юзбашян К., Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв., Москва, 1988.

ՊԱՏԿԵՐԱՑԱՆԿ

Լուսանկարներ տեքստում

1. Անիի զինանշանը քաղաքի Ավագ դռան մոտ:
2. Անիում պեղումներից հայտնաբերված փայտյա գրակալ՝ 1272 թ. Արձանագրությամբ (Հայաստանի պատմության թանգարան):
3. Գագիկ Ա Բագրատունու քանդակը (շուրջ 1001 թ):
4. Ներքին բերդում Չաքարեի եկեղեցու պատին եղած քանդակ (Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ):
5. Անիի խաչանիշ պարիսպները:
6. Անի-Հռոմոս ճանապարհի գույգ աշտարակավոր կամարը (լուսանկարը Կարապետ Հովհաննիսյանցի, 1884):
7. Արգինայի Կաթողիկե եկեղեցին (լուսանկարը 20-րդ դ. սկզբներ, այժմ հիմնավեր):
8. Անիի Մայր տաճարի արևելյան ճակատը:
9. Անիի կաթողիկոսարանի սրահը (Մանուշե ամիրայի ժամանակ վերածվել է մզկիթի):
10. Չաքարե և Իվանե Չաքարյանների հարթաքանդակը Հառիճի վանքում (1201 թ.):
11. Անիի «Վրացական» եկեղեցին (լուսանկարը 20-րդ դ. սկզբներ):
12. Խաչքար Ս. Փրկիչ եկեղեցու պատի մեջ (11-րդ դ.):
13. Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու խորանի որմնանկարը (լուսանկարը 20-րդ դ. սկզբներ):
14. Անիի քաղաքամասերը, պարիսպները և շրջակա ձորերը (հեղ.՝ Կ. Մաթևոսյան, Ն. Մառի «Անի» գրքի գծապատկերի հիմքի վրա):
15. Անին վերևից՝ հյուսիսային կողմից, Սմբատաշեն երկշարք պարիսպները:
16. Անին և մերձակա վանքերը:
17. Անիի Ներքին բերդը (Աղջկաբերդ):
18. Չաքարեի եկեղեցին Ներքին բերդում (լուսանկարը Հայկ Կյուրեղյանի, 2014):
19. Անիի միջնաբերդը Ծաղոցաձորի կողմից (լուսանկարը 20-րդ դ. սկզբներ):
20. Միջնաբերդի Պալատական եկեղեցին (լուսանկարը 20-րդ դ. սկզբներ):
21. Անիի Աշոտյան պարիսպների հատված, հեռվում միջնաբերդը (լուսանկարը Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):
22. Փոքր կաթողիկեն (Քարիմադինի եկեղեցի), Աշոտի պարսպապատած քաղաքամասում (Փոքր քաղաք):

23. Անին վերևից, Ավագ դռնից (1) դեպի քաղաքի կենտրոն եկող ճանապարհը Բուն փողոցն է, իսկ նույն դռնից դեպի հարավ՝ պարիսպներին զուգահեռ անցնողը՝ Վերի փողոցը:
24. Անիի Բուն փողոցի հատված (պեղումների շրջանում «Մառի փողոց» կոչված), փոստային բացիկ, 1909 թ.:
25. Անիի Բագ փողոցի (Բագգնոց) մի հատված Աբուլ Մուսամբան մզկիթի մոտ:
26. Հոռոմոսի վանքը՝ ձորամիջի եկեղեցիները և բարձունքում Ս. Հովհաննես եկեղեցին (յուսանկարը՝ Իբրահիմ Սուլեյմանօղլուի, 2018):
27. Հոռոմոսի Ս. Հովհաննես եկեղեցին և հարակից կառույցները հյուսիս-արևելքից (յուսանկարը Դիմիտրի Երմակովի, 1906 թ.):
28. Հոռոմոսի Ս. Հովհաննես եկեղեցին ու գավիթը, և հեռվում՝ բարձունքի վրա երևացող «Ղոշերի» աշտարակը (յուսանկարը Հրայր Բազե Խաչերեանի, 2013):
29. Հոռոմոսի ձորամիջի հնագույն Ս. Հովհաննես (Ս. Մինաս) և Ս. Գևորգ եկեղեցիները (յուսանկարը՝ Արմեն Ղազարյանի, 2013):
30. Աշոտ Գ Ողորմածի տապանը Հոռոմոսում (այժմ հիմնավեր, յուսանկարը 1903 թ.):
31. Հոռոմոսի Ս. Հովհաննես եկեղեցին և ժամատունը վերևից (յուսանկարը Իբրահիմ Սուլեյմանօղլուի):
32. Հոռոմոսի Ս. Հովհաննես եկեղեցին արևելքից, հեռվում երևում է Անին:
33. Վարպետ Փրերի հիշատակությամբ վիմագիրը Հոռոմոսում (յուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):
34. 1347 թ. ձեռագրի արծաթյա կազմը, ոսկերիչ-կազմարար Գրիգոր (Էրմիտաժ, Արևելք – 834):
35. Հոռոմոսի վանքը 19-րդ դ. վերջերին:
36. Բագնայրի վանքը հյուսիս-արևելքից (յուսանկարը՝ Թորոս Թորամանյանի, 20-րդ դ. սկիզբ):
37. Բագնայրի վանքը արևմուտքից՝ գավթի կողմից (յուսանկարը՝ Թորոս Թորամանյանի, 20-րդ դ. սկիզբ):
38. Բագնայրի վանքի սյունասրահը:
39. Աբուղամրի 1261 թ. արձանագրությունը Բագնայրի գավթում (յուսանկարը Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):
40. Բագնայրի վանքի գավթի մնացորդները (21-րդ դ. սկիզբ):
41. Արջոռոմի եկեղեցու միակ կիսականգուն պատը (յուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):

42. Արջոռառիճի եկեղեցու և գավթի մոտավոր վերակազմությունը (Ա. Հակոբյանի չափագրության հիման վրա, գծանկարը Ս. Այվազյանի):
43. Տիգնիս բերդը (յուսանկարը՝ Թորոս Թորամանյանի, 20-րդ դ. սկիզբ):
44. Ծառաքար-Մաղասբերդը Ախուրյանի կիրճի կողմից (յուսանկարը 20-րդ դ. սկզբներ):
45. Ծառաքար-Մաղասբերդի անմատչելի դիրքը և երկշարք պարիսպները:
46. Հոռոմոսի վիմագիրը (գրչանկարը՝ Ս. Կարապետյանի):
47. Ծառաքարի բերդի և մերձակա բնակավայրի հատակագիծը (հեղինակ՝ Ֆ. Դանգլը, Revue des études Arméniennes, Tome 30, p. 286):
48. Ծառաքար-Մաղասբերդը Ծառավանի ավերակների կողմից:
49. Յոհան գրչի ընդմիջարկությունն Ասողիկի պատմության մեջ (Մատենադարան, ձեռ. 2865, էջ 236ա):
50. Խծկոնքի վանքը 20-րդ դ. սկզբներին, այժմ կանգուն է միայն Վեստ Սարգսի կառուցած Ս. Սարգիս մեծ եկեղեցին:
51. Անիի երկշարք պարիսպները՝ Ավագ դռան հատվածում (յուսանկարը 20-րդ դ. սկզբներ):
52. Գրիչ և մանրանկարիչ Մխիթար Անեցին, նկարիչ՝ Ավագ (Երուսաղեմ, ձեռ. 1941):

Գումավոր նկարներ (ներդիր)

1. Անիի Մայր տաճարը (Կաթողիկե), 1001 թ. (յուսանկարը՝ Հրայր Բազե Խաչերեանի, 2016):
2. Անիի Մայր տաճարը և հարավարևելյան կողմում Ս. Հռիփսիմյանց խաչածև հատակագծով եկեղեցու հիմքերը (յուսանկարը՝ Գևորգ Պետրոսյանի, 2021):
3. Անիի Մայր տաճարի շինարարական արձանագրությունը (յուսանկարը՝ Հրայր Բազե Խաչերեանի, 2016):
4. Անիի հարավային կողմում գտնվող հնագույն քաղաքամաս Ներքին Բերդը (Աղջկաբերդ), ա. ժայռային հրվանդանը շրջանակող Ախուրյան գետը, բ. Ներքին բերդը և բարձրադիր միջնաբերդը (Վերին բերդ), (յուսանկարները՝ Իբրահիմ Սուլեյմանօղլուի, 2018):
5. Ներքին բերդը՝ կենտրոնում Չաքարեի եկեղեցին, և միջնաբերդը (Վերին բերդ)՝ կենտրոնում Պալատական եկեղեցին:
6. Միջնաբերդի Պալատական եկեղեցին (յուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):
7. Անիի Դվնո դուռը, որից հեռվում երևում է Մայր տաճարը (յուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):

8. Սմբատյան պարիսպների արևմտյան հատվածը՝ խաչագարդ բուրգով (յուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2013):
9. Խաչագարդ պարսպապատեր Ճաղկոցաձորի կողմից (յուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2013):
10. Անիի կամուրջը Ախուրյան գետի վրա (յուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2013):
11. Անիի կամուրջի առանցքը համապատասխանեցվել է Մայր տաճարի դիրքին, որը երևում է բարձունքում (յուսանկարը՝ Սասուն Դանիելյանի, 2017):
12. Անիի Աբուդամրենց Ս. Գրիգոր եկեղեցին (յուսանկարը՝ Գևորգ Պետրոսյանի, 2018):
13. Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցին (յուսանկարը՝ Գևորգ Պետրոսյանի, 2018):
14. Անիի Գազկաշեն Ս. Գրիգոր եկեղեցին (յուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2013):
15. Անիի Մանուչեի մզկիթը (յուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2013):
16. Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու գավիթը (յուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2013):
17. Անիի Ս. Առաքելոց եկեղեցու գավիթի ծածկի հատված (յուսանկարը՝ Գևորգ Պետրոսյանի, 2018):
18. Չաքարեի եկեղեցին Անիի Ներքին բերդում (յուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2013):
19. Անիի Բուն փողոցի հատված՝ կուղպակների (արհեստանոց-վաճառանոցների) շարքերով, հեռվում Մայր տաճարը (յուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):
20. Անիի՝ Տիգրան Հոնենցի կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին (յուսանկարը՝ Սուրեն Ներսիսյանի, 2007):
21. Անիի «Կուսանաց վանքը» (յուսանկարը՝ Սուրեն Ներսիսյանի, 2007):
22. Անիի Պարոնի պալատը (յուսանկարը՝ Իբրահիմ Սուլեյմանօղլուի, 2018):
23. Աղավնատուն Անիի ժայռափոր հատվածում (յուսանկարը՝ Իբրահիմ Սուլեյմանօղլուի, 2018):
24. Հոռոմոսի Ս. Հովհաննես եկեղեցին և գավիթը հյուսիսից (յուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):
25. Հոռոմոսի գավթի գմբեթի հարթաքանդակը, 1038 թ. (յուսանկարը՝ Հրայր Բազէ Խաչերեանի, 2013):
26. Բազմայրի Ս. Երրորդություն եկեղեցին (յուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):

27. Բազմայրի գավթի ծածկի հատված (յուսանկարը՝ Սամվել Կարապետյանի, 2009):
28. Տիգնիս բերդը, ա. «Անին համատեքստում» միջազգային աշխատաժողովի մասնակիցներից՝ ձախից՝ Կարեն Մաթևոսյան, Ֆելիքս Տեր-Մարտիրոսով, Աշոտ Մանուչարյան, Արմեն Դազարյան, բ. բերդի ավերակները (յուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):
29. Տիգնիս բերդի հյուսիսային պարսպի հատված (յուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):
30. Ծառաքար-Մաղաբերդի պարիսպները (յուսանկարը՝ Հրայր Բազե Խաչերեանի, 2013):
31. Ծառաքար-Մաղաբերդը Ծառավանի կողմից (յուսանկարը՝ Հրայր Բազե Խաչերեանի, 2013):
32. Անիի Մայր տաճարի որմնանկարի հատվածներ՝ ա. Քրիստոսի զարդարուն գահի հատված, բ. Չորեքկերպյան գահի կենդանիներից եզի գլուխը, գ. հայերեն ներկագիր արձանագրության հատված (յուսանկարները՝ Քրիստինա Մարանչի, 2019):
33. Հռոմոսի Ս. Գևորգ եկեղեցու որմնանկարագարդ ավագ խորանը (յուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):
34. Անիի Ս. Փրկիչ եկեղեցու որմնանկարի հատվածներ՝ ա. Վերջին ընթրիք, բ. Դժոխքի ավերումը (յուսանկարները՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):
35. Սարգիս Փառչիկի պատկերը Ս. Փրկիչ եկեղեցու որմնանկարում (յուսանկարը՝ Կարեն Մաթևոսյանի, 2013):
36. Անիում Տիգրան Հոնենցի կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու որմնանկարագարդ ավագ խորանը:
37. Տիգրան Հոնենցի կառուցած եկեղեցու որմնանկարի հատվածներ, ա. Հայոց Տրդատ Գ թագավորը Վրաց և Ափխազաց թագավորների հետ: բ. Ս. Գրիգոր Լուսավորչի վարքը պատկերող որմնանկարների հատված:
38. Տիգրան Հոնենցի տոհմական ժայռափոր տապանատունը Անիի Ծաղկոցաձորում (յուսանկարը՝ Հրայր Բազե Խաչերեանի, 2013):
39. Անիի Խաչուտի (Բախտաղեկի) եկեղեցու 13-րդ դարի որմնանկարի հատվածներ Էրմիտաժի ցուցադրությունում (յուսանկարը՝ Սաթենիկ Վարդանյանի):
40. Խորան, յուսանցքում՝ Շերանիկ և «մատովակ», մանրանկարիչ Մարգարե, Անի, 1211 թ., «Հաղբատի Ավետարան» (Մատենադարան, ձեռ. 6288, էջ 8բ):

41. Խորան, լուսանցքում՝ Բեխենց վանքի վանահայր Եղբայրիկ և Աբրահամ կազմող, մանրանկարիչ Մարգարե, Անի, 1211 թ., «Հաղբատի Ավետարան» (Մատենադարան, ձեռ. 6288, էջ 9ա):
42. Խորան, լուսանցքում՝ «Երաժիշտ», մանրանկարիչ Մարգարե, Անի, 1211 թ., «Հաղբատի Ավետարան» (Մատենադարան, ձեռ. 6288, էջ 15ա):
43. Հովհաննես ավետարանիչ և Պրոխորոն, մանրանկարիչ Մարգարե, Անի, 1211 թ., «Հաղբատի Ավետարան» (Մատենադարան, ձեռ. 6288, էջ 278բ):
44. Ընծայական՝ անեցի Սահակ քահանան և նրա եղբայր Առաքելը, մանրանկարիչ Մարգարե, Անի, 1211 թ., «Հաղբատի Ավետարան» (Մատենադարան, ձեռ. 6288, էջ 17ա):
45. Մուտք Երուսաղեմ, մանրանկարիչ Մարգարե, Անի, 1211 թ., «Հաղբատի Ավետարան» (Մատենադարան, ձեռ. 6288, էջ 16բ):
46. Ծնունդ, մանրանկարիչ Իգնատիոս, Հռոմոս, 1236 թ., «Խծկոնքի Ավետարան» (Նոր Զուղա, ձեռ. 36, էջ 2ա):
47. Մարկոս ավետարանիչը և ստացողները՝ Բռնավոր և Տղատիկին, մանրանկարիչ Իգնատիոս, Հռոմոս, 1236 թ., «Խծկոնքի Ավետարան» (Նոր Զուղա, ձեռ. 36, էջ 124բ):
48. Մարկոսի ավետարանի անվանաթերթը, գրիչ և մանրանկարիչ Իգնատիոս, Հռոմոս, 1232 թ., «Բազմայրի Ավետարան» (Մատենադարան, ձեռ. 1519, էջ 29ա):

ANI AND ITS CITIZENS

SUMMARY

In the history of medieval Armenia, the city of Ani has played an exceptionally important role not only as a political and spiritual center of the country but also as a place for the development of urban life, economy, crafts and trade, culture and art. Under the Bagratuni kings, Ani served as a royal residence and also as a seat of the Armenian catholicoi.

The history and rich cultural heritage of Ani, especially its architecture, have been the subject of numerous studies. Respectable literature has been created about it for over two hundred years. The present study differs from the previous editions on Ani as it is dedicated not only to the city but also to its nearby settlements and monasteries, as well as to the population of Ani (in a separate chapter). Most of the information about the latter is preserved in the epigraphic inscriptions of the city, its nearby monasteries, and colophons of the manuscripts produced there. Therefore, it is necessary to consider the city in a wider administrative-territorial sphere, that is, to make the subject of study the city with its immediate surroundings. It is known that Ani had large suburbs, at the same time it formed an administrative, religious-ecclesiastical whole with several famous monasteries around the city, such as Horomos, Bagnayr, and Arjoarich. The most important of these was Horomos, and it would not be an exaggeration to call it the main monastery of Ani, as it was the royal cemetery of the Bagratuni kings.

The book consists of two sections: the first section is dedicated to the history of the city, especially of the Bagratuni period, which is presented under the title *Ani as a Capital and Seat of Catholicoi*. The events of the post-Bagratuni period and its cultural life are also briefly described. The second section deals with the inclusion of the city and some urban development issues. The ancient parts of Ani (Inner Fortress, Citadel, Small Town), roads, etc. are presented through the historical sources. We also referred to the suburbs, nearby monasteries, and fortresses. The monasteries of Horomos, Bagnayr, Arjoarich, as well as the fortresses of Tignis and Tsarakar-Maghasberd and the nearby Tsaravan settlement, are presented in separate subsections.

The second section of the book is dedicated to the citizens of Ani. It is a new approach, as no such research has been done so far not only on the population of Ani but also on the population of any other city of medieval Armenia. The inhabitants of Ani were the kings and queens, catholicos and bishops, princes and their families, as well as the clergymen, military and other figures, and the urban population. In this section, we first refer to the noble families of Ani, the famous Pahlavunis, Smbat Magistros, founder of Bagnayr Monastery, and his family, Grigor Apirat Magistros, who built Kecharis Monastery, and the Hasanian-Apiratian family.

Ani's large urban population consisted of craftsmen, merchants, various workers, and other groups. Ani can be considered a leader among the cities of Armenia in the eleventh-fourteenth centuries in terms of the information preserved about urban clans or large families, to whom a part of the study is dedicated. At the end of the book, there is a list of citizens and people related to the city, based on the data of the sources, which includes 783 names.

Ani was inscribed on the UNESCO World Heritage List in 2016, which increased the interest in it. Therefore, it is very important to study the historical, cultural and civilizational role of Ani and present it to the world community. In this regard, the current edition aims to draw attention to the Armenian monasteries and other monuments around Ani, which during the medieval period were closely connected with the city, in fact, were part of it. Today, they do not have monument status in Turkey and are in a disconsolate state.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5

Մասն Ա

Անիի պատմությունից.....	23
Անին մայրաքաղաք և կաթողիկոսանիստ.....	23
Անին հետբազրատունյաց շրջանում.....	49
Մշակութային կյանքի ուրվագիծ.....	57
Անի քաղաքը և նրա շրջակայքը.....	74
Անիի հնագույն քաղաքամասերը.....	80
Անի քաղաքի փողոցները	90
Հռոմոսի վանքը	103
Բազնայրի վանքը	134
Արջոռառիճի վանքը.....	157
Տիգնիս, Ծառաքար-Մաղասբերդ և Ծառավան	170

Մասն Բ

Անեցիները.....	187
Անիի ազնվական տոհմերի մասին	187
Պահլավունիներ	189
Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի	190
Կաթողիկոսական աթոռի անցումը Պահլավունիներին	200
Նոր Պահլավունիներն Անիում	210
Սմբատ Մագիստրոսը և նրա տոհմը.....	218
Գրիգոր Ապիրատ Մագիստրոսը և Հասանյան-Ապիրատյան տոհմը.....	226
Հասանյան-Ապիրատյանները և 12-րդ դարի որոշ դեպքեր	245
Վեստ Սարգիս	253
Անիի քաղաքացիները.....	260
Քաղաքային տոհմեր և գերդաստաններ.....	265
Անեցիների և քաղաքին առնչված անձանց անվանացանկ	339
Հավելված. Բնագրեր	436
Գրականության ցանկ	445
Պատկերացանկ	455
Summary.....	461

Կարեն Արտաշեսի Մաթևոսյան

ԱՆԻՆ ԵՎ ԱՆԵՑԻՆԵՐԸ

Էջադրումը և ձևավորումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան
Շապիկի ձևավորում՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Անիի Մայր տաճարը, լուսանկար Հրայր Բազե Խաչերեանի

ISBN 978-9939-897-01-1

Տպագրված է «Տիգրան Մեծ» տպագրատանը

ք. Երևան, Արշակունյաց 2

Չափսը՝ 70 × 100 1/16: Տպ. մամուլը՝ 29

Տպաքանակ՝ 300

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի

հրատարակչական բաժին

ք. Երևան, Մաշտոցի պող. 53

Հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

www.matenadaran.am

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
գիտական գծով փոխտնօրեն: Ուսումնասիրությունները
վերաբերում են միջնադարյան Հայաստանի
պատմությանը, մատենագրությանը, ձեռագրերին,
ճարտարապետությանն ու արվեստին: Հեղինակի
աշխատությունների մեջ զգալի թիվ են կազմում Անիի
պատմությանն ու մշակութային ժառանգությանը
նվիրված հրատարակությունները:

